

UNIVERSITAT_{DE}
BARCELONA

La Barceloneta en transició: una comunitat marítima urbana en el pas de la vela al vapor (1840-1900)

Eduard Page Campos

Aquesta tesi doctoral està subjecta a la llicència **Reconeixement 4.0. Espanya de Creative Commons.**

Esta tesis doctoral está sujeta a la licencia **Reconocimiento 4.0. España de Creative Commons.**

This doctoral thesis is licensed under the **Creative Commons Attribution 4.0. Spain License.**

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Universitat de Barcelona
Departament d'Història i Arqueologia
Programa de doctorat "Societat i Cultura"

LA BARCELONETA EN TRANSICIÓ

UNA COMUNITAT MARÍTIMA URBANA EN EL PAS DE LA VELA AL VAPOR (1840-1900)

Tesi doctoral
2022

Doctorand: Eduard Page Campos
Director i tutor: Jordi Ibarz i Gelabert

This PhD thesis has received funding in the context of the ERC STG 2016 project "SeaLiT. Seafaring Lives in transition. Mediterranean Maritime Labour and Shipping during Globalization, 1850s-1920s", under the European Union's Horizon 2020 research and innovation program (Grant Agreement no 714437).

European Research Council
Supporting top researchers
from anywhere in the world

Resum

La introducció del vapor a la navegació i del metall a la construcció naval va alterar els fonaments centenaris de l'economia litoral del Mediterrani, afectant les bases de la subsistència de moltes comunitats que vivien de la relació amb el mar. Aquesta tesi estudia la transformació que va experimentar una d'aquestes comunitats, la Barceloneta, entre els anys 1840 i 1900. Partint de la intersecció teòrica i historiogràfica dels camps de la història marítima, la història urbana i la història social, el treball aborda dues qüestions centrals. En primer lloc, si la Barceloneta va tendir a dissoldre els components que havien fonamentat la seva consolidació com a comunitat marítima fonamentada en el món de la vela i la fusta. En segon lloc, la comprensió del sentit social de les repetides nocions de crisi i decadència que es van desplegar sobre la Barceloneta a la fi del segle XIX.

La tesi adopta un plantejament del canvi social entès de forma holística, i estudia els canvis que a diferents nivells va experimentar la Barceloneta en les dècades claus de la Revolució Industrial. Es segueix una aproximació que combina l'atenció als elements estructurals, tant econòmics com demogràfics, sanitaris o laborals, amb una reconstrucció microsocial del comportament de determinats grups, en especial l'elit socioeconòmica vinculada a les activitats artesanals i nàutiques. La dimensió local de l'estudi connecta amb la història global a través de l'atenció a processos generals, d'abast mundial, que tenen en la Barceloneta un impacte substancial. Per dur-lo a terme, s'ha treballat amb un ampli ventall de fonts, en especial dues bases de dades, una poblacional i una comercial-industrial, construïdes a partir del buidatge del Registre Civil, de les llistes d'ingressos hospitalaris i de les guies comercials de Barcelona. S'ha combinat amb el tractament de documentació hemerogràfica, de diverses fonts institucionals, notariales i judicials i d'una vasta sèrie de fonts secundàries contemporànies.

La tesi es divideix en cinc capítols. El primer versa sobre la transformació de l'economia de la Barceloneta a nivell macro i micro, combinant un anàlisi sectorial de l'evolució econòmica amb l'estudi de processos de canvi claus com el triomf del vapor, la liberalització del comerç i la navegació o la reforma del port de Barcelona. A més, s'analitza en profunditat els canvis en aquelles activitats lligades al proveïment de productes i serveis per a la marina mercant. El segon capítol tracta sobre la construcció naval i els seus sectors auxiliars, els seus fonaments durant l'era de la vela, el rol del districte en el sistema català i el procés de desintegració gremial fins l'any 1870. Des de llavors, s'aborda l'impacte que va experimentar el triomf del vapor i el ferro en la navegació, que causà una crisi que va posar fi al model artesanal d'una activitat central en l'economia marítima catalana. El tercer capítol analitza l'evolució poblacional de la Barceloneta, incloent els seus comportaments demogràfics i els canvis en els moviments migratoris dels que el barri marítim fou destinatari. El capítol quart, per la seva banda, estudia els mercats de treball masculins i femenins i la transformació de l'estructura ocupacional, de les categories laborals i dels nivells de qualificació social del treball entre els habitants del districte. Per últim, el cinquè capítol aborda l'evolució de les condicions de vida de la població a partir de l'anàlisi de les causes

socials de la mortalitat, de l'impacte de les epidèmies, del proveïment de diferents serveis públics com l'accés a l'aigua o el clavegueram i dels àmbits de l'educació i l'habitatge.

La Barceloneta de fi del Vuit-cents tenia poc a veure amb la de mig segle enrere. El seu teixit econòmic es va transformar i, en conseqüència, també ho va fer la composició de la seva elit. Aquests canvis es van reflectir en la pròpia identitat de la Barceloneta, tant la projectada des de dins com la modelada per actors externs. La transformació del món laboral també va ser profunda, així com la de les seves estructures social i espacial, els seus nivells de vida o la seva relació amb la ciutat. L'interès d'aquest treball es basa en el coneixement que aporta sobre les conseqüències que, a múltiples nivells, van tenir els triomfs de la industrialització, la navegació a vapor i el capitalisme global en les societats del segle XIX.

Abstract

The advances of steam in navigation and metal in shipbuilding altered the centuries-old foundations of the Mediterranean coastal economy, affecting the livelihoods of many communities that depended on their relationship with the sea. This thesis studies the transformation that one of these communities, Barceloneta, underwent between 1840 and 1900. Framed in the theoretical and historiographical intersection of the fields of maritime, urban, and social history, the work addresses two central questions. Firstly, whether Barceloneta tended to dissolve the components that had underpinned its consolidation as a maritime community based on the world of sailing and wood. Secondly, to understand the social meaning of the notions of crisis and decadence deployed at the end of the 19th century towards the port district.

The dissertation adopts a holistic approach to social change and studies the one that Barceloneta experienced in the decades that followed the Industrial Revolution. The method deployed combines attention to structural elements, such as demographic, labour and economic change, with a micro-social reconstruction of the behaviour of specific groups. The local dimension of the study connects with global history through attention to general, worldwide processes that had a substantial impact on Barceloneta.

The thesis is divided into five chapters. The first deals with the transformation of the economy at the macro and micro levels. The second chapter addresses shipbuilding and its ancillary sectors, its foundations during the age of sail and its crisis since the 1870s. The third chapter analyses the evolution of the population of Barceloneta, including its demographic behaviour and the changes of migratory movements. The fourth chapter studies the male and female labour markets and the transformation of the occupational structure, labour categories and skill levels. Finally, the fifth chapter deals with the evolution of the living conditions of the population through the analysis of the causes of death and elements such as sanitation, hygiene, education, and housing.

The Barceloneta of the late nineteenth century bore little resemblance to the Barceloneta of a half-century earlier. Its economic fabric was transformed and consequently, so was the composition of its elite. These changes were reflected in the very identity of Barceloneta, both the one projected from within and the one modelled by external actors. The labour world was also profoundly transformed, as well as its social and spatial structures, its standards of living and its relationship with the city. All of them generated far-reaching social changes. The interest of this study lies in the knowledge it provides on the consequences of the triumphs of industrialisation, steam navigation and global capitalism in 19th-century societies.

Agraïments

El procés d'elaboració d'una tesi doctoral té indubtablement un marcat component individual. Malgrat això, és impossible afrontar-lo sense una xarxa de persones que, de forma més o menys directa, són essencials per a que surti endavant. En el cas d'aquesta tesi, sense el Jordi Ibarz hauria estat inconcebible. Va ser ell qui va proposar-me entrar en una línia de recerca relativament aliena per mi fins llavors, i qui m'ha guiat en els primers passos que he recorregut pels arxius, les temàtiques i els mètodes d'investigació. Els seus comentaris i suggeriments a cada esborrany que li he entregat han estat imprescindibles per la millora dels resultats de la tesi. A més, ha estat un suport clau en els moments de major dubte, i la seva dedicació a la direcció i tutorització del treball ha superat amb escreix qualsevol paràmetre imaginable. És per això que vull aprofitar per agrair-li públicament.

Formar part de projectes d'investigació i d'un grup de recerca m'ha permès no sentir en cap moment que he dut a terme una tasca aïllada. En primer lloc, vull mencionar a tots els membres del projecte europeu SeaLiT. Els diferents espais de contacte, i en especial els tallers anuals que hem anat celebrant, m'han permès conèixer recerques emmarcades en la mateixa línia d'investigació i compartir mirades diferents sobre qüestions històriques de gran rellevància. Això ha estat essencial per enriquir i estimular les preguntes de la recerca i per perfilar els camins que aquesta ha pres. A l'equip grec li dec la fantàstica acollida de la que vaig gaudir durant la meua estada a Rethymno, Creta, l'estiu del 2021. Allà van facilitar-me recursos i un ambient de treball molt estimulants. També vull agrair a l'equip informàtic del projecte pel suport tècnic rebut. I sobretot vull mencionar l'equip de Barcelona, format, a més de pel Jordi Ibarz, per l'Enric García, el Daniel Muntané i el Brendan von Briesen. Les reunions de treball periòdiques i les xerrades amb cada un d'ells han estat una ajuda essencial en aquest viatge.

Formar part del grup de recerca Treball, Institucions i Gènere (TIG), per la seva part, m'ha permès accedir a un seguit de fonaments teòrics i metodològics i unes eines de treball cabdals per l'elaboració de la tesi. L'espai de treball compartit, l'aula 2009, és un ambient d'intercanvi d'idees, coneixements i recursos que ajuda a sentir-se acompanyat en el camí, sovint tortuós, de l'elaboració d'una tesi. Vull agrair els companys que hi he tingut, que inclouen el Daniel Muntané, la Tura Tusell, el Lisard Palau, el Juan Escalona, la Clàudia Mateo i l'Adrià Velasco. A més, els comentaris rebuts sobre el procés de recerca tant en els seminaris del grup com de forma informal l'han enriquit substancialment. També les iniciatives per fer cursos i activitats en el marc del grup. És per això que vull agrair a tots els doctors i doctores que en formen part, que sempre s'han molestat en atendre els diferents dubtes que m'han anat sorgint. I sobretot vull mencionar l'Alfons Zarzoso, qui ha fet l'esforç de llegir-se els esborranys que li he enviat i m'ha aportat suggeriments d'un valor immens.

Moltes altres persones m'han ajudat al llarg del procés. Vull agrair a la Mercè Tatjer, la gran experta en la història de la Barceloneta, que sempre m'ha atès amb una amabilitat desbordant, i

amb qui les xerrades en els primers passos de la recerca van ser fonamentals per a definir-la. També a la Núria Font, el Toni Carneros o l'Albert Bigorra, que m'han permès adquirir coneixements estadístics i geogràfics molt útils per a la tesi. Sense una xarxa d'arxius i biblioteques públiques també hauria estat impossible dur a terme la recerca. El fàcil accés a milers de documents, mapes, llibres o articles per a qualsevol investigador sovint es dona per descomptat, però sense el treball de moltes persones no seria concebible. Vull fer menció, entre d'altres, a la Rosa i l'Inma, del Museu Marítim, a la Pilar i el Manel, de l'Arxiu de l'Hospital de la Santa Creu, i al Buenaventura, de l'Arxiu de la Subdelegació del Govern. També al lletrat Alonso Casado del Registre Civil de Barcelona, i tots aquells altres que anònimament m'han ajudat directament o indirecta, mantenint i millorant aquesta imprescindible xarxa pública.

També vull agrair tot el personal acadèmic, administratiu i de serveis de la Universitat de Barcelona i la Fundació Bosch i Gimpera, on vaig obtenir un contracte de treball com a investigador durant tres anys, fruit dels fons atorgats per l'European Research Council. També a tots aquells que, en els diferents congressos i jornades acadèmiques on he presentat els avenços en la investigació, han tingut el detall d'escoltar-me i fer-me suggeriments.

Més enllà de l'àmbit acadèmic, diferents persones m'han recolzat en els bons i mals moments al llarg d'aquests anys. Sense els meus amics, la meva família i el meu company hagués estat inimaginable arribar al final d'aquest projecte. A tots ells agraeixo de tot cor la presència, el suport i, sobretot, la paciència. M'heu escoltat quan calia, m'heu fet riure quan ho necessitava i sempre hi heu estat. El camí ha valgut la pena gràcies a vosaltres.

Taula de continguts

Introducció	1
Plantejament teòric i marc historiogràfic	3
Les societats marítimes a la història. Conceptes, propostes i plantejaments.....	12
La història de la història de la Barceloneta	19
Espai i territori urbà. L'evolució física de la Barceloneta fins el 1900.....	32
Objectius, fonts i metodologia	47
 Capítol 1. Port, comerç, indústria i oci. La transformació del teixit econòmic	 63
Introducció	64
1.1. El canvi econòmic a la Barceloneta.....	65
1.1.1. Les bases de l'expansió econòmica de la Barceloneta fins 1870	65
1.1.2. Industrialització, liberalització i reforma portuària. El context econòmic a partir de 1870.....	71
1.1.3. L'evolució sectorial de l'economia, 1840-1900.....	80
1.2. La transformació dels sectors vinculats a l'economia marítima.....	89
1.2.1. El rol frustrat de la Barceloneta en l'emmagatzematge portuari.....	90
1.2.2. Desenvolupament, auge i crisi de la boteria.....	98
1.2.3. La gran transformació de la indústria mecano-metal·lúrgica.....	108
1.2.4. El canvi de model en el proveïment naval i altres serveis portuaris	134
1.3. El passeig Nacional. El canvi d'usos del principal espai urbano-portuari de la ciutat	149
Síntesi del capítol	161

Capítol 2. L'ocàs de l'era de la vela i la fusta. La construcció i reparació naval i els seus sectors auxiliars 164

Introducció	165
2.1. La construcció i reparació naval a la Barceloneta fins 1870	166
2.1.1. Els precedents: la construcció naval a Barcelona i la creació de la Barceloneta.....	167
2.1.2. La construcció i reparació naval catalana durant la seva “edat d’or” i el rol de la Barceloneta.....	169
2.1.3. Característiques d’un model productiu particular	175
2.1.4. La preeminència econòmica, social i política de les principals famílies constructores a la comunitat.....	185
2.1.5. El procés de liberalització del sector i les estratègies de resistència dels treballadors....	197
2.2. Crisi i reconstrucció del sector a partir de 1870	205
2.2.1. La gran crisi de la construcció naval el darrer terç del segle XIX	206
2.2.2. Les estratègies d’adaptació dels actors i la reestructuració de l’activitat al tombant de segle	215
2.3. L’evolució de la construcció naval a través del seu escenari principal. Usos i conflictes entorn l’Astillero.....	231
2.4. La transformació de les activitats auxiliars. Mecanització, fi del model artesanal i desvinculació amb la construcció naval.....	241
2.4.1. La fabricació d’eixàrcia.....	242
2.4.2. L’elaboració de velam.....	257
Síntesi del capítol	268

Capítol 3. Els canvis demogràfics i el fenomen migratori 271

Introducció	272
3.1. L’evolució de la població i els comportaments demogràfics.....	273
3.1.1. L’evolució poblacional de la Barceloneta al segle XIX.....	276
3.1.2. Una població diferencial: natalitat a l’alça, saldos migratoris a la baixa i particular composició per edat i gènere.....	283
3.1.3. Una mortalitat particular: creixent, estival i amb predomini de la infantil i juvenil .	291
3.2. La transformació de la immigració.....	302
3.2.1. Característiques i evolució dels patrons migratoris.....	309

3.2.2. Les diferents formes de migrar cap a la Barceloneta. Anàlisi regional de la transformació de les xarxes migratòries	328
Síntesi del capítol	348
 Capítol 4. Els mercats de treball i l'estructura ocupacional	350
Introducció	351
4.1. La transformació dels mercats de treball masculins	356
4.1.1. El procés de jornalerització. El treball portuari i el triomf del sistema fabril a la metal·lúrgia	360
4.1.2. La pèrdua d'atractiu dels oficis marítims clàssics. La disminució del nombre de pescadors i mariners a la Barceloneta	368
4.1.3. El domini de la producció i el transport i el procés de corrosió de l'artesanat.....	373
4.1.4. La pèrdua de valoració social del treball: el procés de desqualificació i la homogeneïtzació laboral	378
4.1.5. Els determinants socials en l'accés al mercat de treball i la segregació espacial.....	382
4.2. La transformació dels mercats de treball femenins	392
4.2.1. L'evolució del treball femení a la Barceloneta	398
Síntesi del capítol	417
 Capítol 5. Les condicions de vida de la població	419
Introducció	420
Els efectes de la industrialització en les condicions de vida	421
5.1. Les condicions de vida de la població a partir de les causes socials de mortalitat	425
5.2. Epidèmies, aigua, alimentació i clavegueram. L'evolució de l'estat sanitari i higiènic de la Barceloneta	442
5.2.1. Impacte epidèmic i estat higiènic i sanitari de la Barceloneta abans de 1840.....	444
5.2.2. Precarietat pública i desinterès privat. Aigua, clavegueram, alimentació i còlera entre 1840 i 1870.....	452
5.2.3. L'impacte demogràfic i social de l'epidèmia de febre groga de 1870	471
5.2.4. Higienisme i laissez-faire, una combinació estèril. Salut pública i infraestructures higièniques entre 1870 i 1885	486
5.2.5. El gir científic i polític de finals del segle XIX. Microbiologia, fi del laissez-faire i primeres millores sanitàries i higièniques estructurals.....	495

5.3. Educació, ensenyament reglat i analfabetisme	508
5.3.1. La insuficiència de l'oferta educativa davant el fulgurant creixement poblacional, 1841-1869	509
5.3.2. La preocupació moral per l'estat educatiu de la Barceloneta i la disputa pel control espiritual de la població, 1870-1887	516
5.3.3. La proliferació d'escoles religioses, l'augment de l'escolarització i la reducció de l'analfabetisme, 1887-1900.....	519
5.4. Habitatge i densitat poblacional.....	529
Síntesi del capítol	550
 Conclusions	 553
 Conclusions (English)	 562
 Fonts i Bibliografia	 571
Arxius i col·leccions consultats	572
Fonts secundàries contemporànies.....	575
Bibliografia	583
 Annexos	 628

Llista d'abreviatures dels arxius, dipòsits documentals i institucions consultades¹

ACA - Arxiu de la Corona d'Aragó

ADGC-SGB - Archivo de la Delegación del Gobierno de Cataluña – Subdelegación del Gobierno de Barcelona

ADRFM - Archivo Digital de Ricardo Flores Magón

AFB – Arxiu Fotogràfic de Barcelona

AGDB - Arxiu General de la Diputació de Barcelona

AGHSCISP - Arxiu General de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau

AGMAB - Archivo General de la Marina “Álvaro de Bazán”

AGMS - Archivo General Militar de Segovia

AHCB - Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona

AHPB - Arxiu Històric de Protocols de Barcelona

AIAMCB - Arxiu Intermedi de l'Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona

AMCB - Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona

AMDSM - Arxiu Municipal del Districte de Sant Martí

AMMB - Arxiu del Museu Marítim de Barcelona

ANC - Arxiu Nacional de Catalunya

ANCartagena – Archivo Naval de Cartagena

APB-AMDCV - Arxiu Popular de la Barceloneta – Arxiu Municipal del Districte de Ciutat Vella

ARCA – Arxiu de Revistes Catalanes Antigues

ARCB - Arxiu del Registre Civil de Barcelona

BNC - Biblioteca Nacional de Catalunya

BNE – Biblioteca Nacional de España

BVPH – Biblioteca Virtual de Prensa Histórica

ICGC - Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya

IGC - Instituto Geográfico Nacional

INE – Instituto Nacional de Estadística

MCU – Ministerio de Cultura y Deporte

¹ El detall complet dels fons i sèries consultats en cada arxiu, a Fonts i bibliografia, *Arxius i col·leccions consultats*.

Introducció

La confluència de tres factors expliquen el naixement d'aquesta tesi. La primera és l'interès per la història social i, especialment, pel segle XIX i la formació de les societats contemporànies sorgit durant els meus anys de formació acadèmica. A través de treballs anteriors, vaig poder endinsar-me en els paradigmes historiogràfics claus sobre els fenòmens que van marcar el període, sobretot el naixement de l'Estat liberal, l'avenç del capitalisme, la formació de classes, la industrialització dels processos productius i la mundialització dels mercats. Gràcies a aquests interessos vaig conèixer el professor Jordi Ibarz, qui m'ha orientat en un món de la investigació totalment desconegut per mi fins llavors. També em va permetre entrar en contacte amb el grup d'investigació Treball, Institucions i Gènere (TIG) de la Universitat de Barcelona, en el qual he pogut adquirir coneixements claus pel que fa a tècniques i metodologies d'investigació i a temàtiques centrals de la història social. El segon element ha estat el meu interès per la història de Barcelona i, especialment, per la història d'aquells segments de població usualment negligits en les grans narratives històriques, habitants en àrees urbanes al marge de la grans esferes de projecció de poder i ascendència social a la ciutat. Per últim, la tesi ha estat possible fruit del sorgiment d'un projecte d'investigació europeu nascut l'any 2017, anomenat *Seafaring Lives in Transition, Mediterranean Maritime Labour and Shipping, 1850s–1920s* (SeaLiT)², amb el propòsit d'abordar l'estudi de la transició de la vela al vapor a la Mediterrània europea i el Mar Negre.

Aquest treball pretén analitzar la transformació que, a diferents nivells, va experimentar una comunitat marítima urbana arran del triomf del vapor a la navegació. Aquesta comunitat és la Barceloneta, l'espai de la ciutat de Barcelona més vinculat amb el món marítim des de la seva fundació fins avui en dia. Les múltiples transformacions que va experimentar la Barceloneta fruit de la Revolució Industrial i la consolidació del capitalisme global es concentraren entre els anys 1840 i 1900. L'estudi s'orienta a partir d'un plantejament i unes preguntes de caràcter general, elaborades fruit de l'interès per processos històrics globals que cerquen resposta en un anàlisi a petita escala. L'orientació de la recerca ha estat definida pels fonaments teòrics i el context historiogràfic que a continuació detallem. Aquests permeten situar la tesi en la cruïlla entre la història marítima, la història urbana i la història social.

² Informations System Laboratory - Foundation for Research and Technology (ISL-FORTH), "Seafaring Lives in Transition. SeaLiT" [en línia]. Heraklion: 2022. <<https://sealitproject.eu/>> [Consulta: 29 de març de 2022].

Plantejament teòric i marc historiogràfic

La història marítima com a història social, econòmica i global

El desenvolupament de la història marítima va estar durant moltes dècades associada al camp de la història naval. Especialment van centrar l'atenció dels seus practicants guerres i batalles, les històries de les diferents armades nacionals i, en general, les polítiques dels estats europeus que, sobretot entre els segles XVI i XIX, van desplegar els seus respectius projectes colonials amb el mar com a principal mitjà d'expansió i camp de batalla. El primer pas per dissociar la història marítima d'aquests orígens la va fer Fernand Braudel l'any 1949, amb la publicació de la seva obra magna sobre el Mediterrani al segle XVI. Sota la idea d'història total, Braudel situava la història com la vertebradora de moltes disciplines, incloent l'economia, la sociologia, la geografia o la demografia. Situant com a protagonista principal del seu relat el mar, i atenent les diferents dimensions de la seva relació amb les societats humanes, es va convertir en una referència encara ineludible entre els historiadors marítics actuals³.

Gràcies als avenços lligats a una renovada aproximació a la història del mar, ja a la dècada de 1990 Broeze afirmava que la història marítima s'havia emancipat dels seus orígens positivistes, acrítics i nacionalistes. Ho havia permès el creixent desenvolupament d'estudis socials i econòmics, les investigacions que connectaven històries locals i nacionals amb paradigmes internacionals i la institucionalització de la disciplina a través de congressos i revistes especialitzades. Broeze reivindicava la noció d'història marítima com a aquella que permetia atendre totes les branques de la relació entre la humanitat i el mar, el que havia permès acabar amb el domini de les temàtiques navals i avançar en el coneixement de les dimensions socials i econòmiques d'aquesta relació⁴. Dues dècades més tard era Martínez Shaw qui assenyalava la contínua expansió de la història marítima des de temàtiques restringides a una gran amplitud de matèries. Això la permetia avançar cap a l'ideal de d'història total i interdisciplinària nascuda de la ploma de Braudel, integrant en aquest camp tant la història econòmica com la història social, la història cultural i la de les mentalitats⁵. Més recentment, des de la *International Journal of Maritime History*, revista que ha liderat la difusió de la recerca en el món anglosaxó des de la seva creació el 1989, s'ha subratllat el caràcter de la història marítima com a intrínsecament interdisciplinària i com l'àmbit ideal per creuar economia, societat i política. També s'ha emfatitzat el seu valor com a superadora de fronteres nacionals i la seva obertura temàtica a tot allò que abordi la relació entre la humanitat i el mar, alhora que s'ha reivindicat com un marc metodològic ideal per connectar allò global amb allò local i regional⁶.

El domini de l'Atlàntic en les narratives històriques explica en part que, a la historiografia mediterrània, la connexió de la història marítima amb temàtiques econòmiques i socials hagi estat

³ Harlaftis 2020; Martínez Shaw 2014.

⁴ Broeze 1995.

⁵ Martínez Shaw 2014.

⁶ Harlaftis 2020b: 385; Heidbrink 2017: 326-327; Starkey 2020: 377; Williams 2020: 371-372.

més tardana. El 2004, Harlaftis i Vassallo indicaven com aquesta historiografia havia mantingut certa introspecció i dispersió, i una manca de diàleg tant entre els països europeus mediterranis com entre aquests i la resta del continent havien impedit la inserció d'aproximacions a la història marítima que superessin els paradigmes tradicionals⁷. Pel que fa al cas espanyol, Valdaliso assenyalava el 1995 la joventut de la disciplina, marcada en bona part per l'associació negativa amb la història naval del país. La historiografia marítima espanyola havia estat dominada per la història nàutica, amb un alt grau d'amateurisme. Tan sols molt recentment havien sorgit estudis des de la història econòmica, centrades sobretot en les rutes comercials, les estadístiques de navegació, els tràfics portuaris o les companyies navilieres. En contrast, molt pocs estudis havien abordat la història social de la relació entre la humanitat i el mar, i destacava especialment la manca de recerques sobre el treball marítim en les seves múltiples vessants⁸.

Al llarg de la dècada dels 90 i inicis dels 2000, l'aïllament i el retard de la historiografia marítima espanyola del període contemporani va tendir a diluir-se. Ho va fer amb l'avenç en estudis monogràfics de múltiples ports⁹, de la construcció naval i del transport marítim, especialment amb coneixements més detallats sobre el canvi tecnològic, l'evolució de les organitzacions empresarials i la relació entre el sector i l'Estat¹⁰. El mateix Valdaliso feia notar el 2004 que, no obstant això, encara mancaven investigacions sobre el treball marítim¹¹. Des de llavors, diverses investigacions han permès cobrir alguns d'aquests buits, sobretot en temàtiques lligades a l'organització i conflictivitat en el món laboral, tant en el treball portuari¹² com en la marina mercant¹³ i en la pesca i els seus sectors associats¹⁴. En contrast amb aquests progressos, la història social dels conjunts poblacionals que vivien de la seva relació amb el mar ha restat sense explorar. Tan sols des de l'antropologia marítima s'han propulsat alguns estudis, sense entrar en cap cas en el procés històric transcendent que han experimentat aquestes societats als darrers dos segles¹⁵.

La transició de la vela al vapor i la relació entre tecnologia i societat

Un dels principals temes d'estudi en la història marítima internacional és el procés de transició de la vela al vapor. El projecte *SeaLit* neix en aquest marc, i part del seu propòsit és superar el tractament de l'espai mediterrani com un espai semiperifèric respecte l'Atlàntic. La recerca sobre els mercats laborals portuaris i marítims, la història de la navegació mercant i comercial, les

⁷ Harlaftis & Vassallo 2004: 13.

⁸ Valdaliso 1995.

⁹ Sobre el port de Barcelona: Clavera 1992; Alemany 1998.

¹⁰ Valdaliso 2004.

¹¹ Ídem: 7; 10. Deu anys després, el panorama no havia millorat pel que fa al treball al mar (Garcia Domingo 2014: 9-10).

¹² Algunes de les aportacions principals, a: Castillo Hidalgo & Suárez Bosa 2016; Ibarz 2004; 2008; 2020b; 2022; Jiménez González et al. 2005.

¹³ Garcia Domingo 2015; 2017; 2022.

¹⁴ Alegret 2008; Escudero Domínguez 2000; Garrido 2010; Giráldez Rivero 1996; Giráldez Rivero & López Losa 2008; López Losa 2008; Muñoz Abeledo 2005; 2012; Muntané Pueyo 2022; Ríos Jiménez 2002.

¹⁵ Els principals estudis antropològics en aquest àmbit, a: Rubio-Ardanaz 1994; Carbonell et al. 2011; Torra & Carbonell 2015.

empreses navilières o l'associacionisme de mariners i pescadors constitueixen el cos del projecte, que agrupa a diversos investigadors provinents de diferents països i institucions¹⁶. Un dels àmbits principals del projecte són els diversos estudis paral·lels sobre la transformació que, arrel d'aquesta transició, van viure algunes comunitats marítimes situades a Ligúria¹⁷, Provença¹⁸, Creta¹⁹ i, en el cas d'aquesta tesi, Catalunya. Pretén abordar, d'aquesta forma, els canvis que en diferents nivells van viure unes societats que vivien de la seva relació amb el mar.

La fascinació pels aspectes revolucionaris i modernitzadors de la instauració del vapor a la navegació van dominar la literatura sobre la qüestió en un primer moment, però des de mitjans del segle XX aquestes assumpcions van començar a revisar-se. Diversos historiadors van assenyalar com la transició cap al vapor va ser un procés lent, gradual i complex, durant el qual les embarcacions a vela també van guanyar en eficiència i capacitat. Anàlisis quantitativs més detallats han permès conèixer millor la periodicitat del triomf del vapor en el comerç marítim i les diferències entre mars i regions. Al seu torn, també han matisat el gradualisme del triomf del vapor i han revaloritzat el seu component disruptiu. Williams i Armstrong van destacar com, al Mediterrani, el pas de la vela al vapor va concentrar-se a les dècades de 1870 i 80 i va ser un procés fulgurant, quelcom similar al Regne Unit i altres regions, especialment al continent sud-americà²⁰. Tot i que la culminació de la transició des de l'inici del canvi tecnològic va ser lenta i gradual, la superació de la vela en el comerç marítim un cop el vapor va superar els obstacles que n'impedien la seva generalització va esdevenir acceleradament. També va ser així a Espanya²¹.

Amb el nom de *Clermont*, el 1807 navegava per primer cop a la història un vaixell de vapor als EEUU, i s'establia així com a data icònica de l'inici de la transició. Durant la següent dècada els diferents estats occidentals van seguir-ne l'estela, exclusivament en la navegació fluvial i de cabotatge. A Espanya, el primer vapor completava el trajecte entre Sevilla i Cadis el 1817. Als anys 1820 va començar a competir amb la vela en rius i viatges marítics curts, però presentava masses inconvenients per fer-ho en viatges a llarga distància. Els problemes per abastir-se de combustible i carbó en alta mar, el pes excessiu de les calderes i el poc espai per a la càrrega que deixava la maquinària i el seu engranatge expliquen que, fins el 1838, cap vaixell propulsat exclusivament per vapor completés la travessia de l'Atlàntic.

Van caldre diverses millores tècniques imprescindibles per al triomf de la navegació a vapor en llargues distàncies. Parlem de la introducció de l'hèlix en la navegació, la del ferro en la construcció naval i les millores en la rendibilitat energètica de les màquines de vapor. Aquestes innovacions van permetre fer bucs més grans, més ràpids, menys pesats, més duradors i menys perillosos. L'adopció d'aquests avenços tècnics es va generalitzar a la dècada de 1850, mentre, paral·lelament, els velers van adaptar-se a través de millores substancials, que van permetre construir bucs més ràpids i estilitzats, i seguir dominant la ruta asiàtica fins l'obertura del canal

¹⁶ El projecte, explicat detalladament a Delis 2020.

¹⁷ Scavino 2022.

¹⁸ Vasilaki 2022.

¹⁹ Kastrinakis 2022.

²⁰ Williams & Armstrong 2012.

²¹ Els detalls sobre el procés de transició a Espanya i el seu impacte en l'economia marítima, en l'apartat 1.1.2. d'aquesta tesi.

de Suez el 1869. El vapor culminà el seu predomini en les tres darrers dècades del segle XIX. Llavors, la vela i la fusta van quedar relegades a la pesca i a la navegació de cabotatge. La major regularitat i rapidesa i la superació de les seculars incerteses associades als viatges marítims havien acabat de certificar el triomf del vapor. Aquest va suposar un pas endavant transcendental en la integració de l'economia global i en la revolució de les comunicacions. La transformació que va suposar en tot allò relacionat amb el món marítim va ser d'enormes dimensions, en els mercats de treball i en l'estructura del negoci navilier, en les rutes comercials, els ports, la construcció naval i en els sistemes de finançament²².

El nostre estudi sobre la transformació de la Barceloneta entre 1840 i 1900 està contextualitzat en aquest procés de transició. Però no s'emmarca únicament en un fenomen de canvi tecnològic que actuà com a subjecte del canvi històric de forma autònoma. Aquest procés estava inserit en altres lògiques socials, polítiques i econòmiques. Sovint la historiografia de la industrialització ho ha oblidat, i en algunes narracions històriques la tecnologia actua com un agent independent de la transformació social. Nosaltres partim de que no ho és, i entenem la relació entre tecnologia i societat com a complexa, on els actors que participen en el seu diàleg, com grups professionals, institucions, estats o classes socials, esdevenen claus. Com han assenyalat els crítics del determinisme tecnològic, el desenvolupament d'un artefacte no és mai lineal, sinó que consisteix en una alternança de variació i selecció possibilitada per les circumstàncies²³. La innovació tecnològica mai ha estat, per tant, un actor autònom en la història, sinó que sempre ha estat arrelada en determinades estructures socials i polítiques²⁴, i l'aplicació, difusió, desaparició o reaparició de les tecnologies són tant importants com la seva invenció²⁵.

La profunda transformació d'una societat que pretenem estudiar en aquesta tesi s'insereix en aquesta lògica. Els canvis històrics que la Barceloneta va experimentar entre 1840 i 1900 no van ocórrer amb el marc de la transició a la vela al vapor com un rerefons que actués com a motor de canvi. Aquest procés de canvi tecnològic va interaccionar amb altres fenòmens transcendents de transformació històrica, en especial l'avenç de les relacions socials capitalistes i la seva consolidació al món urbà. Lligat a aquest es troben processos com la liberalització del sòl, la desregulació dels mercats laborals, la urbanització i l'èxode rural, la separació de les esferes productiva i reproductiva o la consolidació de la ideologia de la domesticitat. En paral·lel, els canvis que operaren a la Barceloneta també estaven relacionats amb dinàmiques concretes de l'economia catalana, espanyola i mediterrània i la seva situació en els mercats globals, la seva dependència financera, l'escassetat de recursos minerals o la manca d'integració dels mercats nacionals. Fenòmens que, al mateix temps, estaven interrelacionats amb processos polítics com la instauració de l'Estat liberal i les seves lleis i institucions, els marcs normatius i impositius, la relació entre món civil i militar o el conflicte entre lliurecanvisme i proteccionisme.

²² La historiografia internacional sobre la transició de la vela al vapor és abundant. Veure, entre d'altres, Armstrong & Williams 2007; P. N. Davies 1978; Harley 1971; S. Palmer 1978. També existeixen síntesis globals sobre el procés elaborats en llengua catalana: Sella & Rodrigo Alharilla 2002; Riera i Tuèbols 1993.

²³ MacKenzie & Wajcman 1999; Pinch & Bijker 1984.

²⁴ Smith & Marx 1996: 15-16.

²⁵ Edgerton 2007: 9-19.

A través de la comprensió de tots aquests fenòmens és com entendrem els profunds canvis que en poc més de mig segle va experimentar la Barceloneta, en el seu teixit productiu, la naturalesa del seu cos social, la seva estructura ocupacional, la formació, ascendència, poder i comportament de les seves elits locals, les dinàmiques de gènere, les relacions i segregacions espacials, els comportaments demogràfics, les condicions de vida i les relacions amb la ciutat i amb els seus quadres dirigents.

Història urbana i reducció d'escala

L'aproximació al nostre objecte d'estudi es desenvolupa a partir de determinats enfocaments historiogràfics que van més enllà de l'àmbit de la història marítima. Particularment rellevant resulta la història urbana. Des de fa dècades, diversos historiadors urbans han subratllat l'obertura a gran multitud de temàtiques, a estudis comparatius i a la interdisciplinarietat amb altres subdisciplines històriques. Amb el pas del temps, la disciplina s'ha fet també més àmplia tant geogràficament com metodològica. Això ha permès la proliferació d'estudis analítics que emfatitzen el canvi històric i les seves causes socials i espacials, i que han connectat les transformacions d'àrees urbanes i ciutats concretes amb explicacions històriques globals²⁶. En la seva reivindicació de superar la visió de túnel acadèmica, que ha determinat l'absència del factor espacial en molts treballs històrics, Rodger afirmava el 1992: "For the urban historian there is a crucial interaction between process and place, between the social changes wrought and the environment in which they belong"²⁷. Aquesta centralitat de l'espai esdevé cabdal en la nostra aproximació a la Barceloneta.

La història de les ciutats espanyoles al segle XIX, fins la dècada de 1990, va estar centrada en l'evolució del parc immobiliari i les estructures de la propietat, així com en l'activitat constructiva i els grans projectes de reforma urbanística. És per això que els estudis sobre la funcionalitat dels espais de la ciutat, la segregació social, la mobilitat residencial, els fenòmens migratoris o la sociabilitat als barris i, en general, les condicions de vida urbanes, no s'han desenvolupat fins dates més recents. Aquesta realitat ha estat reforçada per l'abandonament del factor espacial en bona part de la historiografia obrera²⁸. Per a l'aproximació a la història de les classes treballadores urbanes, José Lluís Oyón ha subratllat la necessitat d'espacialitzar aquesta història, per tal de saber on vivien, treballaven, es relacionaven, jugaven o lluitaven. La seva recerca en torn els espais de la classe treballadora al període d'entreguerres és la més ambiciosa que s'ha realitzat per a la ciutat de Barcelona²⁹.

En el marc d'aquesta revalorització del factor urbà com a element explicatiu, altres aportacions també han permès millorar el coneixement sobre la formació de les ciutats espanyoles contemporànies des d'un punt de vista social, demogràfic i cultural. El treball amb diferents fonts

²⁶ Una síntesi de la trajectòria recent de la historiografia urbana, a Ewen 2016: 10-32.

²⁷ Rodger 1992: 22.

²⁸ Oyón & García Espuche 1994: 19-21; Salanova 2015: 13-19.

²⁹ Aquest treball ha permès definir els diferents espais urbans i proposar una sèrie de categories socials i laborals associades a un determinat perfil sociològic i espacial dins la ciutat (Oyón et al. 2001; Oyón 2008).

demogràfiques ha permès resseguir individus i famílies, professions i espais, a través de diferents generacions, el que ha contribuït a comprendre el procés de construcció de la ciutat contemporània. El tractament analític sobre les migracions ha evolucionat cap a perspectives microsocials que han permès reavaluar la complexitat del fenomen. Els estudis dels models i les realitats familiars, del teixit comercial i industrial o dels espais i formes de sociabilitat a les ciutats també han contribuït a posar llum en aquesta comprensió del fenomen urbà³⁰.

Els darrers anys, la utilització dels Sistemes d'Informació Geogràfica (SIG) ha aportat algunes de les perspectives teòriques i metodològiques més interessants en la història urbana. El mapejat de les dimensions relacionals de les ciutats és un element cognitiu d'alt valor analític, convertint el mapa en part del procés de recerca i d'elaboració i verificació d'hipòtesis. Les relacions i els patrons espacials poden aportar noves interpretacions i faciliten una comprensió més profunda de les dinàmiques socials a la ciutat, ajudant a identificar processos i estructures no evidents per altres fonts³¹. La digitalització i georreferenciació de mapes històrics ha estat un element clau de la nostra recerca, recolzada en el desenvolupament recents de sistemes *open source* i amb llicència compartida que permeten una gran autonomia i accessibilitat als investigadors, que podem elaborar i accedir a bases de dades espacials i treballar amb elles.

En aquesta recerca, a través del programari QGIS, hem pogut geocodificar poblacions i adreces i obrir noves interpretacions a les diferents dinàmiques econòmiques i socials que hem estudiat. La investigació espacial, doncs, no tan sols ha consistit en il·lustrar en mapes allò investigat, sinó que ha estat una forma d'elaborar noves preguntes i extreure noves interpretacions que han rebl·lat relacions que restaven ocultes. Això ha permès emfatitzar l'espai com a vector d'anàlisi, situant-lo com un eix central en diàleg i la relació amb els grups i actors socials i econòmics que estudiem, on es relacionaven, es sustentaven materialment, intercanvien i s'imaginaven, creant i modificant l'espai alhora que sent modelats per ell. Ens hem fonamentat, doncs, en la idea que totes les formes socials i físiques tenen un referent espacial, incloses les ciutats i els barris, que són agents del canvi històric alhora que l'escenari on aquest té lloc³². La urbanització, en aquest sentit, no va ser tan sols un resultat de determinades forces socioeconòmiques, sinó que va actuar com a possibilitadora de la transformació i la reproducció de les relacions socials³³.

Paral·lelament, aquesta tesi adopta decididament la reducció d'escala, entesa com el mètode adequat per captar amb major nitidesa els processos socials complexos que van tenir com a escenari les ciutats del segle XIX. Des del projecte de la microhistòria, sorgit als anys 1970, es va fer èmfasi en la necessitat de reduir l'escala de la investigació històrica i adoptar un anàlisi microscòpic que permetés rebl·lar factors no observables a una escala més àmplia. L'alteració

³⁰ Més enllà del mencionat estudi d'Oyón per Barcelona, altres exemples d'estudis sociodemogràfics en ciutats espanyoles del nostre període es troben a Arceche 1987; Blanco 1992; Fernández García 1989; Salanova 2015. Sobre l'estudi del fenomen migratori, García Abad 2003. També han proliferat recents obres col·lectives sobre el fenomen urbà a l'Espanya contemporània, especialment sobre les metròpolis de Bilbao i Madrid: Montero García 2019; 2020; Pallol Trigueros & García Abad 2017.

³¹ Veure el número 47 de la revista *Urban History*, en especial: Colson 2020; Griffiths & Vaughan 2020; Rodger & Rau 2020. També DeBats & Gregory 2011.

³² Lewis 2017: 143.

³³ Brantz 2017: 130-132.

de l'escala d'observació permetia, segons Giovanni Levi, entendre certs fenòmens i extreure'n consideracions d'ampli abast³⁴. Una perspectiva que, originalment, no suposava cap contradicció amb l'atenció a processos socials generals, sinó que es configurava com una mirada arran de terra que s'aproximava de forma diferent a allò social³⁵. Tot i aquestes premisses, bona part dels practicants de la microhistòria han tendit a rebutjar qualsevol propòsit de connectar-ho amb la història general, i no han elaborat preguntes que connectessin la investigació amb fenòmens i processos de canvi estructural. De fet, sovint s'ha defensat l'individualisme metodològic i la idea que qualsevol cas particular és una història global en si mateixa³⁶.

La reducció d'escala, en aquesta recerca, no l'entendem com un rebuig a la possibilitat del coneixement històric general, ans al contrari. Creiem que és la millor forma de respondre a preguntes de caràcter global. En aquest sentit, connectem aquesta tesi amb certes aproximacions de la història local que han introduït allò perifèric en el discurs històric, analitzant les relacions socials en agregats de dimensions petites i amb un interès especial per subratllar la importància del context³⁷. La història local permetria trencar la suposada coherència de les històries nacionals, enteses com una ficció del poder polític, i aproximar-se als fets i subjectes històrics en el seu espai vital i les seves relacions, però sempre a partir de problemes i preguntes de caràcter universal. La particularitat entesa com a connectada amb la generalitat, allunyada de la idea d'allò local com a quelcom dispers³⁸. Així, ja no seria un gènere historiogràfic, sinó el marc on desenvolupar la història econòmica, social i política³⁹. Això també connecta amb les aproximacions a la història urbana que han apostat per la reducció d'escala com la millor forma d'entendre la complexa realitat social històrica, amb la necessària reconstrucció de l'espai urbà a nivell de barri i de determinats grups socials⁴⁰.

A través de la formulació de preguntes generals a objectes reduïts, aquests adquireixen una dimensió universal⁴¹ i, com ha assenyalat Harlaftis, la història marítima és un marc immillorable per connectar allò local amb allò global⁴². Especialment suggeridora és la proposta teòrica de De Vries per a connectar aquestes esferes a través de preguntes que permetin inscriure la història com a ciència social, és a dir, que aportin respostes que puguin donar lloc al debat i a la comparació entre recerques, i no com una mera reconstrucció de casos particulars esdevinguts com a paradigmes generalitzables. Lluny de cercar allò excepcional i no enllaçar-ho amb processos i categories socials més àmplies, això permet connectar els estudis microhistòrics amb la història global⁴³. En paral·lel, cal tenir en compte que els espais mai estan aïllats, sinó que són zones de

³⁴ Levi 1993: 122-125.

³⁵ Man 2013: 69.

³⁶ Per exemple, Revel 1995: 135. La crítica a aquesta deriva, entre d'altres, a de Vries 2019: 25-26; Núñez Seixas 2008: 182.

³⁷ Serna & Pons 2002: 113-115.

³⁸ Agirreazkuenaga Zigorraga 2001: 36-40.

³⁹ Rújula López 2001.

⁴⁰ Otero Carvajal 2007.

⁴¹ Serna & Pons 2002: 125.

⁴² Harlaftis 2010: 212.

⁴³ de Vries 2019.

contacte on es poden rastrejar individus, grups, idees o processos⁴⁴. Per tant, no només parlem d'una reducció d'escala, sinó també de la connexió de l'objecte d'estudi amb fenòmens i processos ubicats en molts altres espais. En el nostre cas, parlem especialment tant de la resta de la ciutat de Barcelona com d'altres poblacions marítimes catalanes, de les Antilles espanyoles o d'altres barris portuaris europeus. La Barceloneta, en aquest sentit, està connectada amb processos d'ampli abast que tenen múltiples escenaris i on s'insereixen les lògiques amb què s'ha abordat la recerca.

Agència, estructura i història social

Per últim, però no per això menys important, la matriu de les preguntes que han guiat aquesta tesi i la metodologia utilitzada per trobar respostes s'emmarquen en la història social. William H. Sewell assegurava, l'any 2006, que era necessari recuperar algunes de les virtuts d'aquesta disciplina que alguns plantejaments i, inclús alguns dels seus treballs, havien pretès superar. L'historiador estatunidenc afirmava:

Actualmente estoy convencido (...) de que necesitamos recuperar algunas de las virtudes de la historia social que abandonamos. Estoy convencido de que nuestro énfasis sobre el lenguaje nos ha conducido a un debilitamiento del contenido social de la historia, a pasar por alto las transformaciones en la estructura material de la vida social y a una incapacidad para responder a los retos políticos planteados por el actual capitalismo globalizado⁴⁵.

Això no significa rebutjar els avenços que s'han produït en els coneixements sobre l'agència humana, les conductes socials, els discursos o les manifestacions culturals. Però entenent que les estructures socials i els contextos històrics eren elements sempre presents en l'experiència i comportament dels individus i grups socials, en una relació de possibilitat més que de determinació, modelant i limitant el camp de l'acció humana, però no constrenyent-la. En aquest sentit, és necessari estudiar processos en contextos determinats, sempre connectant les recerques amb preguntes globals, i entenent la història social com un enfocament i un marc a partir del qual formular-se preguntes més que com una temàtica històrica concreta⁴⁶. Partint d'aquests plantejaments, entenem que és tant important reconstruir diferents estructures -demogràfiques, econòmiques, laborals- i les seves transformacions com l'agència dels individus i col·lectius històrics, sense l'existència de cap determinació preestablerta en cap de les dues direccions. En aquesta tesi, doncs, es pretén combinar la reconstrucció d'aspectes com l'estructura sectorial de l'economia, les taxes de natalitat o mortalitat o l'estructura ocupacional amb l'anàlisi de l'agència dels diferents actors històrics de la Barceloneta.

La història social, en definitiva, l'entenem com el marc on formular les preguntes i objectius de la investigació, extraient el seu significat de la relació amb altres branques de la història, com proposa Kocka. Així, el rebuig de l'individualisme metodològic i de la hiperespecialització de la

⁴⁴ De Vito 2019: 357-358.

⁴⁵ Sewell 2006: 52.

⁴⁶ Veure especialment Kocka 2002: 75-86; Núñez Seixas 2008; Palmer 2008; Sewell 2011.

història, la importància de reconstruir percepcions, discursos i fets però no com a elements amb significació històrica per si mateixos, i la necessitat de donar una explicació i un sentit als fenòmens històrics estudiats són els punts de partida fonamentals⁴⁷. L'extraordinari desenvolupament de determinats camps d'estudi i eines analítiques relacionats amb la història social han estat claus per poder adoptar aquesta perspectiva. L'atenció a la demografia històrica, la història del treball i els estudis de gènere o de les migracions han estat cabdals per a la recerca. I en concret, com detallarem a continuació, els punts de trobada entre aquestes aproximacions i les historiografies marítima i urbana.

⁴⁷ Kocka 2008.

Les societats marítimes a la història. Conceptes, propostes i plantejaments

La idea segons la qual les poblacions marítimes tenen una naturalesa social diferent respecte aquelles poblacions no costaneres ha estat objecte de reflexió dins de la historiografia marítima, urbana i social. En aquesta secció s'analitzen les diferents propostes conceptuals i teòriques per a entendre els elements definitoris d'aquestes societats i abordar el seu estudi històric. Això ens ha permès definir la Barceloneta com una comunitat marítima inserida en una gran ciutat portuària⁴⁸.

La noció de comunitats marítimes

El comerç marítim ha jugat un paper central en el desenvolupament de les societats modernes a través del globus, i els ports n'han estat eixos nodals i, al mateix temps, espais generadors de dinàmiques socials i culturals específiques. A més del transport, altres mitjans de vida lligats a la mar també han configurat diferents comunitats humanes al llarg de la història. La noció de comunitats marítimes sorgeix, en aquest context, com a resposta a la necessitat de definir a tota comunitat la vida de la qual depèn de la seva relació amb el mar. Aquesta relació pot estar centrada en l'explotació pesquera, en el marisqueig, en la navegació, en la construcció naval, o en una combinació de diverses d'elles. Aquesta dependència ha configurat en aquestes comunitats uns trets socials particulars⁴⁹.

La idea de comunitat ha experimentat una des-reificació des del seu ús estès en les ciències socials en la primera meitat del segle XX. La comunitat ja no s'entén com aquella formació social sobre la qual encara no han actuat les forces modernitzadores i individualitzadores del canvi social vinculat al desenvolupament del comerç i la indústria⁵⁰. Malgrat la complexitat de la noció de comunitat, els estudis sobre comunitats marítimes que han abordat una definició específica del concepte són escassos. Una de les poques autores en fer-ho ha estat Hagmark-Cooper en el seu estudi sobre les dones de les illes Aland, on desenvolupa una definició que es fonamenta en dos pols. El primer seria l'ambient marítim, és a dir, la dependència directa del mar per a l'existència de la comunitat, per al seu manteniment i subsistència material. El segon element que suggereix és el de la percepció marítima, la idea del mar com a eix rellevant en la imatge i la identitat del grup⁵¹.

Amélia Polónia desenvolupa amb major detall un model per a l'estudi de comunitats marítimes en el qual, com Hagmark-Cooper, parteix de la conjunció de dues esferes complementàries.

⁴⁸ Una versió preliminar d'aquest apartat, a Page Campos 2019.

⁴⁹ En el seu estudi de diverses comunitats marítimes de Nova Anglaterra, Heyrman mostra com en aquestes comunitats, caracteritzades per una major obertura comercial, es van desenvolupar vincles i institucions socials diferents d'aquelles comunitats interiors properes geogràficament (Heyrman 1984).

⁵⁰ Especial fortuna va gaudir la formulació del sociòleg Ferdinand Tönnies i la seva diferència entre la *Gemeinschaft* o comunitat, entesa com el grup social tradicional i estable basat en forts llaços de solidaritat, i la *Gesellschaft*, entesa com la societat formada per individus aïllats amb llaços interpersonals febles i temporals. La comunitat es configura, al nostre entendre, en la conciliació d'una consciència i autoidentificació grupal i d'una associació d'interessos percebuts com a compartits. Una reflexió suggeridora sobre la comunitat com a espai social, a Faue 2000.

⁵¹ Hagmark-Cooper 2003: 40-41.

Polónia diferencia entre l'estudi social d'aquestes poblacions –els seus trets econòmics, demogràfics o polítics- i l'estudi comunitari –lligat als elements culturals i d'identitat, als mecanismes d'integració i exclusió i a les percepcions de les poblacions en qüestió-, i estableix alguns elements que han de permetre la possibilitat de parlar de l'existència d'una identitat pròpia que configura la comunitat. Entre aquests elements es troben que els poders instituïts els reconeguin com a grup, que la vivència de grup es projecti en experiències familiars i socials diferencials, que la relació amb el mar conformi una psicologia col·lectiva que estableixi una estructura de valors i un marc referencial propi i que aquesta consciència grupal es projecti socialment, a nivell associatiu i organitzatiu i en l'existència de relacions endogàmiques. D'altra banda, en aquestes comunitats s'observen uns certs paràmetres demogràfics diferencials. Aquestes solen dependre d'una forta mobilitat poblacional i d'intensos moviments migratoris, generant fenòmens, especialment en grups lligats a la navegació, com el desarrelament de cèl·lules familiars àmplies i la seva nuclearització. Les dones, degut la falta d'estabilitat en l'univers masculí, es converteixen en els referents de la identitat social de la comunitat⁵².

La limitació del desenvolupament conceptual de la idea de comunitat marítima ha conduït al fet que la seva utilització s'hagi circumscrit a poblacions de grandària reduïda, sovint petites illes i municipis litorals en entorns rurals. Són entitats amb un relatiu aïllament geogràfic que han configurat comunitats relativament tancades, on els trets esmentats solen encaixar. Com la mateixa Polónia assegura, conforme aquestes comunitats s'insereixen en realitats urbanes majors, aquests fenòmens tendeixen a dissoldre's⁵³.

L'estudi de les ciutats portuàries

El principal concepte amb el qual s'ha treballat des de la interacció entre la història marítima i la història urbana és el de ciutats portuàries. Sorgeix inicialment des d'un paradigma funcional-estructuralista, a partir del qual s'entenen els trets que presenten aquestes urbs com a genèrics i subjectes a modelitzar-se. Broeze defensa que l'objecte d'estudi ha de convertir-se en un arquetip amb voluntat d'aplicació universal⁵⁴. En les ciutats portuàries, el port s'hauria d'entendre com la força central i organitzadora de la ciutat, en una relació d'igualtat valorativa amb la urbs. La història quantitativa, així com la història comparada, se situarien com a instruments eficaços per aconseguir una comprensió de les estructures comunes de totes les ciutats portuàries, prioritzant les analogies mútues per sobre de les particularitats pròpies⁵⁵.

Dins d'aquesta proposta es concep com a element definitori de la ciutat portuària el fet que la seva activitat econòmica es concentra en el port i les seves prolongacions i que aquesta activitat portuària es disposa com el principi organitzatiu de tot el complex urbà. Les específiques funcions econòmiques de la ciutat portuària generarien les característiques diferencials d'aquesta tipologia

⁵² Polónia 2000; 2009.

⁵³ Polónia 2000: 21-22.

⁵⁴ Broeze 1989: 9.

⁵⁵ Broeze 1985; 1989; Reeves et al. 1989.

de ciutat. És la seva naturalesa econòmica, per tant, la que defineix característiques i grups socials específics, formes i expressions culturals pròpies i un determinat entramat institucional⁵⁶.

Per a les coordenades d'espai i temps en què se situa el nostre objecte d'estudi, és a dir, per a l'Europa en procés d'industrialització del segle XIX, les ciutats portuàries presenten problemàtiques concretes. Fenòmens com la implementació de la tecnologia del vapor a la navegació, el creixement extraordinari del comerç marítim fruit de la seva mundialització i l'enorme mobilització de recursos que va suposar la modernització dels ports haurien generat uns impactes socials i econòmics similars a les principals ciutats portuàries del món⁵⁷. El mateix succeiria quant al seu desenvolupament demogràfic, sobre el qual també la noció de ciutat portuària ha estat defensada com una tipologia d'estudi. El creixement poblacional d'aquestes ciutats al llarg del Vuit-cents va ser, en general, major que el de les mitjanes urbanes estatals. Aquest creixement es fonamentava en uns fluxos migratoris constants i a gran escala, que compensaven creixements vegetatius molt tímids o fins i tot negatius, resultants d'unes taxes de mortalitat extraordinàriament elevades. L'alta mortalitat i mortalitat infantil i unes ràtios sexuals desequilibrades en favor dels homes es combinaven amb la precarietat general de les condicions de vida urbanes⁵⁸.

L'enquadrament dels primers estudis sobre ciutats portuàries en un marc historiogràfic definit per la preponderància dels factors geogràfics i econòmics ha donat pas, en anys recents, a l'obertura cap a nous interessos i metodologies. Juntament amb les aportacions de la demografia històrica, això ha permès redefinir el marc en el qual es desenvolupen els estudis sobre aquestes ciutats. La incorporació de la dimensió humana ha possibilitat aprofundir en les vides de les persones i grups humans que constitueixen la ciutat i situar-les en les coordenades del context en què es desenvolupaven⁵⁹. Els estudis sobre la vida dels col·lectius de mariners i de gent de mar dins de contextos urbans han pres una major preponderància. Això ha permès abordar temes com la marginalitat i alteritat de les comunitats portuàries, la seva resistència a l'hegemonia cultural burgesa, el paper d'aquestes comunitats en la imatgeria nacional, la seva religiositat popular alternativa, la relació complexa entre violència i masculinitat o la percepció que les elits tenien d'elles⁶⁰.

⁵⁶ Harlaftis 2020a; Konvitz 1993; Martínez Shaw 1997. El darrer posa l'èmfasi en el cosmopolitisme de les ciutats portuàries en l'Edat Moderna, fruit de la seva major mobilitat i obertura social, que permet incorporar un desenvolupament molt més intens dels sentits de llibertat, innovació o creativitat respecte a una altra mena de poblacions (Martínez Shaw 1997: 277-278).

⁵⁷ Konvitz 1994; Osterhammel 2015: 399-409.

⁵⁸ Lee & Lee 1998; Lawton & Lee 2002.

⁵⁹ Aquesta incorporació va ser teoritzada per Monge Martínez (1998), que, criticant el motlle positivista dels estudis sobre ciutats portuàries desenvolupats fins llavors, proposava concebre el port com a comunitat humana, com l'espai de vida de diferents col·lectius. Més recentment, Byrne (2016: 245) suggeria la definició de la ciutat portuària com "a network of meaningful lived spaces".

⁶⁰ En aquesta redefinició ha destacat el grup *Port Towns and Urban Cultures* de la Universitat de Portsmouth. Veure Beaven et al. 2016.

La primera disjuntiva que es presenta a l'hora d'abordar aquests col·lectius és la definició dels límits del grup humà a estudiar i els espais que ocupaven a les ciutats. Aquestes han variat, sobretot, en funció de l'àmbit lingüístic i nacional. En la historiografia francesa, les fronteres de la categoria de *gent de mar* s'han alternat entre definicions més àmplies i més estretes. En el seu estudi sobre els marins de Le Havre, Cochard parteix de la definició jurídica de marins per a incloure a tots ells, al costat de les seves famílies, en la categoria⁶¹. Així, tot aquell que treballa del i pel mar de forma relativament directa formaria part del col·lectiu. Cabantous matisa el concepte de *gent de mar* i el constreny a aquells dedicats a la navegació i les seves famílies. La seva definició estreta la combina amb l'alerta sobre la porositat de les fronteres definitòries del col·lectiu i de la seva pròpia diversitat interna. Fenòmens com la pluriactivitat plantegen uns límits raonats a una categoria tancada, al mateix temps que les diferències socials dins de la comunitat i la corresponent intersecció de la cultura marítima amb la cultura burgesa o l'obra tenen efectes disgregadors. Cabantous alerta, per tant, dels perills d'extremar la diferenciació entre la gent de mar i la seva història i la de la resta de la població⁶².

Una altra proposta que també limita les fronteres del col·lectiu a estudiar, en aquest cas en un sentit social vertical, és la que planteja el *Grupo de Pesquisa Portos e Cidades no Mundo Atlântico de Rio de Janeiro* referent al concepte de comunitat social portuària. Aquesta comunitat, argüeixen, “é composta pelo homem simples, aquele que vive esta realidade complexa e que vaga pelas suas ruas e locais de trabalho, sem dignificação social, que tem como referências as atividades diretas ou indiretas ligadas ao cotidiano portuário e que vive em determinados lugares, marcadamente de pobreza e da exclusão social”⁶³. Així, la comunitat portuària urbana no inclou els elements més elevats de l'escala social lligats a l'economia marítima i es vincula a la realitat de l'espai urbà segregat en què desenvolupen la seva vida quotidiana els treballadors portuaris.

La necessitat d'inserir el mariner dins del seu context urbà, familiar i comunitari, per la seva part, és el que condueix a Robert Lee a criticar la noció de l'existència d'una cultura marítima específica lligada únicament al sector ocupacional de la marineria. En contraposició a Gritt, que, seguint el cas de Londres, defensa l'especificitat social dels mariners a les ciutats i la seva separació física de la resta de la població⁶⁴, Lee remarca tant les similituds culturals dels mariners amb els treballadors portuaris terrestres com la pluralitat ocupacional del propi col·lectiu⁶⁵. L'eventualitat i informalitat de la càrrega i descàrrega portuària i les limitacions en l'accés a l'habitatge i en el transport intraurbà, de fet, van determinar que els estibadors també es concentrassin en les àrees urbanes més properes als molls⁶⁶.

⁶¹ Cochard 2016. Considera marí tot aquell inscrit en la *Inscription Maritime*, és a dir: pescadors, mariners d'altura i de cabotatge, pilots i constructors navals.

⁶² Cabantous 2007.

⁶³ Honorato et al. 2016: 472.

⁶⁴ Gritt 2005.

⁶⁵ Lee 2013.

⁶⁶ Dossal Panjwani 2000: 749.

És per això que entenem que cal analitzar la comunitat marítima urbana en el seu context vivencial, això és, considerant als treballadors lligats a l'economia marítima i portuària en un sentit ampli i no restrictiu, a causa de l'alta transferibilitat ocupacional dins d'ella⁶⁷, als seus forts vincles culturals i al fet de tenir una geografia social dins de la ciutat molt similar. A més dels propis treballadors, també s'insereix en aquesta comunitat les seves respectives famílies i veïns, que juguen un paper central en la dinàmica comunitària. Per això entenem que la noció de comunitat que devem atendre és la que incorpora en un sentit extens aquells estrats socials lligats a l'economia marítima i portuària i que estan delimitats verticalment per la inserció de bona part de l'elit del sector en els espais físics i culturals de la burgesia urbana.

Observacions semblants a les fetes a Gritt poden reproduir-se per a la noció de comunitat marinera desenvolupada per Davids. La seva definició, malgrat això, permet enllaçar en un mateix marc conceptual tant aquells pobles relativament aïllats que viuen del mar i la navegació amb aquells barris inserits en grans ciutats portuàries que també depenen d'aquests recursos. Davids distingeix entre aquelles comunitats endògenes, establertes en localitats particulars, i les exògenes, que es creen per la immigració de mariners i s'insereixen en grans ciutats com Amsterdam, Rotterdam o Londres. Entre les segones, l'ocupació i la residència compartida i un cert nivell d'endogàmia era el que donava certa coherència a les seves comunitats. Segons planteja, al llarg del segle XIX la segregació creixent de capitans i pilots respecte la resta de la tripulació, la major implicació d'autoritats i institucions i el sorgiment d'organitzacions laborals haurien causat un procés de dissolució progressiva d'aquestes⁶⁸.

En la historiografia anglosaxona, per altra banda, s'ha utilitzat amb una certa freqüència el concepte de *sailortowns* per a referir-se a barris marítims de grans ciutats⁶⁹. En els estudis desenvolupats sota aquest concepte es posa l'èmfasi en la subversió de les convencions morals burgeses que es produïen en aquests espais per part de les classes marineres. Alhora, s'ha atès a la seva percepció per part de les elits i autoritats locals com a llocs de vici i perdició, fruit de la presència d'establiments d'oci i als problemes associats de beguda i prostitució⁷⁰. Aquest concepte, com el de comunitats marineres de Davids, redueix un espai social urbà heterogeni a un espai exclusivament de mariners, sense incloure les seves famílies i aquells altres treballadors de l'economia marítima i portuària que convivia amb ells.

⁶⁷ L'alta temporalitat de diversos dels subsectors d'aquest àmbit econòmic marcava la necessitat d'ocupar-se en altres oficis. Així és el cas, per exemple, dels pescadors en l'època de veda de la pesca del bou. Així mateix, la curta durada mitjana de les carreres professionals dels mariners d'altura, en un altre sentit, forçava també aquesta alta transferibilitat que permeava els diferents grups professionals de la ciutat portuària.

⁶⁸ Davids 2015.

⁶⁹ Tot i que també per a fer-ho en ciutats en conjunt. És el cas, per exemple, de les urbs seus de la Royal Navy i els seus arsenals, com Portsmouth i Plymouth.

⁷⁰ Entre les definicions plantejades destaquen les següents: "Sailortowns were the districts of merchant and naval ports where sailors visited, often lived, and were entertained. It was a distinct area characterised by its public houses, brothels, and low entertainment that employed significant numbers of working people" (Beaven 2016b: 160); i "Sailortown can be defined generically as a 'zone of cultural contact' with a well-defined diaspora space, but it was invariably 'foremost in revelry' with a range of dance halls, music halls and low-class theatres, while dock areas in general were often centres of vice" (Lee 2013: 24).

Com assenyala Burton, cal focalitzar-se en les característiques socials, demogràfiques i econòmiques de les comunitats en què estaven inserits els mariners a les ciutats⁷¹. Malgrat la manca d'interès per aquests aspectes, el camí iniciat en l'estudi sobre aquests espais urbans ha permès certs avenços cap a una major concreció espacial. Això ha fet créixer l'atenció a determinats aspectes d'aquestes comunitats. A l'empara de les especificitats de la vida portuària, van desenvolupar formes i espais de sociabilitat propis i específics allunyats dels patrons culturals dominants de la classe mitjana urbana⁷². Les escasses recerques de barris portuaris específics semblen evidenciar la tendència al seu relatiu aïllament tant físic com social respecte a la resta de la ciutat, així com un grau elevat de cohesió interna i d'autoreconeixement com a grup⁷³.

La vigència de l'aproximació comunitària dins les grans ciutats portuàries

Malgrat la importància que han tingut els estudis sobre ciutats portuàries per aconseguir una millor comprensió de la particularitat que, a diferents nivells, confereix a aquesta mena de ciutats la seva vinculació amb el mar, fins ara han estat insuficients a l'hora d'abordar l'anàlisi concreta de les comunitats marítimes que habiten en el seu si. En el context del segle XIX, s'ha observat la tendència a la diferenciació de la geografia urbana dels diferents grups socials⁷⁴. Les comunitats marítimes, en concret, es trobaven inserides territorialment en una zona determinada de la urbs, en la qual les famílies i col·lectius que vivien de l'activitat marítima residien, treballaven i desenvolupaven la seva vida terrestre, on construïen els seus espais de sociabilitat i les seves xarxes d'amistat, parentiu i solidaritat mútua, on, en definitiva, es reduïa bona part de l'univers material i mental en el qual discorria la seva vida quotidiana.

Situar en l'espai i territorialitzar l'estudi d'aquestes comunitats marítimes en contextos urbans ha de permetre revaloritzar el factor geogràfic i emfatitzar la rellevància de l'on⁷⁵. Així mateix, un enfocament ancorat en l'espai en el qual es desenvolupa la vida d'aquestes comunitats ha de permetre captar amb major nitidesa els grans fenòmens socials que marquen la història dels mons urbà i marítim en el segle XIX. La focalització en un cos social específicament localitzat ha de permetre'ns entendre millor fenòmens com l'accelerada urbanització, els corrents migratoris, les condicions de vida o la transformació dels mercats laborals.

En aquesta tesi partim per tant de la idea de comunitat marítima com a mecanisme per aproximar-nos amb major complexitat als grups socials i els espais urbans de les ciutats portuàries vuitcentistes. Com assenyala Harlaftis, a Europa les comunitats marítimes han estat associades sobretot a pobles i illes, en especial a Grècia, Ligúria o Provença, quelcom extensible a Catalunya. Així i tot, aquestes comunitats també podien existir dins de ciutats portuàries, i com la resta, depenien materialment del mar, de la navegació, de la pesca, de les indústries associades o del turisme marítim. Totes elles estaven connectades, a través de l'intercanvi i les comunicacions,

⁷¹ Burton 2001.

⁷² Moon 2015; Beaven 2016a; Suárez Bosa & Domínguez Prats 2016.

⁷³ Beaven 2016b; Mateo 2004.

⁷⁴ Aquest fenomen, a Espanya, explicat a Otero Carvajal 2007: 258-260.

⁷⁵ Oyón & Serra 2011: 388.

que generaven pràctiques comercials o institucions marítimes similars. L'estudi d'aquestes comunitats, fos en pobles, illes o ciutats portuàries, inserides en el seu context, presenten excel·lents oportunitats per integrar l'estudi del canvi demogràfic, econòmic, tecnològic i social en la història marítima⁷⁶.

L'adopció d'una escala reduïda ha de permetre una aproximació més íntegra a les comunitats d'estudi, conciliant l'anàlisi d'un conjunt de matèries més ampli amb el tractament d'una major variabilitat de fonts. A més de l'imprescindible perfil sociodemogràfic de la comunitat, és fonamental el coneixement de l'evolució del port al qual està associada, així com el de la seva pròpia estructura econòmica i l'impacte que en ella exerceix la implementació de la navegació a vapor i les noves dimensions, ritmes i exigències del comerç marítim mundialitzat. Aquests fenòmens tenen també un impacte en l'estructura ocupacional de la comunitat que ha de ser analitzat. En paral·lel, és imprescindible aprofundir el coneixement sobre el rol de les dones, que jugaven un paper central en el sosteniment de la vida, en l'economia marítima i en les dinàmiques socialitzadores de la comunitat. El major localisme del seu univers cívica va contribuir a que fossin les principals protagonistes en la formació i consolidació de les xarxes comunitàries que es vestien en el veïnat, en una escala que ancorava el barri com a principal referent organitzatiu de les classes treballadores⁷⁷. La conjugació d'aquests elements ha de permetre entendre el rol i paper dels barris i districtes portuaris en el món en transformació del segle XIX, unes transformacions que es van produir en una escala i velocitat mai vistes amb anterioritat, que van tenir un impacte sobre estructures i formes de vida consolidades i que van canviar tant la realitat social com la identitat de les ciutats portuàries i de les comunitats marítimes que en elles habitaven.

⁷⁶ Harlaftis 2020b: 393-396.

⁷⁷ Kaplan 2003: 178-198.

La història de la història de la Barceloneta

Tot i la relativa petitesa de l'espai que ocupava, la Barceloneta era un nucli urbà molt destacat en el context català i espanyol vuitcentista. Gràcies al ràpid creixement poblacional que va experimentar, l'any 1860 superava en nombre d'habitants a la meitat de capitals de província espanyoles. Entre d'altres, la Barceloneta reunia més població que ciutats com Bilbao, Sant Sebastià, Toledo, Salamanca o Girona, i gairebé tanta com Tarragona, Lleida o Vitòria. Al mateix temps, superava a ciutats catalanes de gran rellevància, com Sabadell, Manresa, Mataró, Terrassa, Vic o Igualada⁷⁸. Quaranta anys més tard, a l'inici del segle XX, tot i decaure en importància relativa, seguia comptant amb més població que gairebé un terç (32,7%) de les capitals provincials. Si hagués estat un municipi independent l'any 1900, seria el novè més poblat de Catalunya, per davant de Mataró, Badalona i Terrassa⁷⁹. Aquestes dimensions expliquen en part l'atenció que va despertar la Barceloneta al llarg del segle XIX per part de molts contemporanis, especialment pel que fa a aspectes lligats a la seva història i identitat. La seva forta personalitat també en fou responsable, i la supervivència d'una idiosincràsia pròpia fins els nostres dies està darrere de l'atenció que ha despertat per part de la historiografia els darrers 50 anys. Tot seguit, detallem l'estat dels coneixements sobre la Barceloneta en el punt d'arrencada d'aquesta tesi.

La Barceloneta i la seva història i identitat abans de la historiografia acadèmica

La història de la Barceloneta ha estat un tema d'interès de bon nombre d'autors i publicacions ja des de la fundació del barri l'any 1753. Llavors va ser objecte d'obres apologetiques del seu impulsor, el marquès de la Mina, elogiat per la seva decisió de bastir un barri en un arenal contigu a l'únic moll del port de Barcelona. Posteriorment, al llarg del segle XIX, la història del barri va ser objecte d'interès per alguns urbanistes, com Cerdà o Garriga i Roca, sobretot interessats en l'origen de la seva tipologia edificatòria⁸⁰. També van estendre's múltiples visions sobre la naturalesa de la Barceloneta i els seus orígens, especialment a la premsa de Barcelona i Madrid durant les dècades centrals del Vuit-cents. El barri era vist com a pintoresc⁸¹, simètric⁸² i format per una població majoritàriament artesana⁸³. La Barceloneta era definida com a “hermosa”⁸⁴,

⁷⁸ Càlculs propis a partir de les xifres d'habitants publicades al Cens Nacional de Població de 1860 (INE) i, pel cas de la Barceloneta, a Garriga i Roca 1862: cap. 10; J. A.S & M. LI 1863: 49.

⁷⁹ Càlculs propis a partir de les xifres d'habitants publicades al Cens Nacional de Població de 1900 (INE) i, pel cas de la Barceloneta, a *Anuario estadístico de la ciudad de Barcelona. Año 1902 1903*: 99.

⁸⁰ Tatjer 1988: 24.

⁸¹ *El Vapor*, 29 de juny de 1833.

⁸² *Diario de Barcelona*, 3 de juliol de 1833.

⁸³ *La Corona*, 20 d'abril de 1865.

⁸⁴ *El Gratis* (Madrid), 3 de desembre de 1842; *Diario de Barcelona*, 22 de maig de 1853.

“linda”⁸⁵, graciosa i moderna⁸⁶ o patriòtica⁸⁷ i com un barri que anava adquirint importància i bellesa diàriament⁸⁸.

Aquestes consideracions van ser repetides especialment en motiu del seu primer centenari, l’any 1853.⁸⁹ Al mateix temps, convivien amb la preocupació moral que les elits urbanes associaven a la idea que els seus carrers conformaven els baixos fons de la ciutat. Eren assenyalades sobretot les baralles i els escàndols lligats a la presència de cafès, tavernes i cases de prostitució. Aquests espais eren assíduament visitats per mariners i soldats transeünts que es consideraven aliens a la població del districte. Fruit d’això, els periòdics alertaven de la suposada “horrorosa pintura del estado social y moral” de la Barceloneta⁹⁰, convertida en un “arrabal de cafres”⁹¹ i “teatro de repetidas reyertas”⁹². Alhora, era vista amb una població majoritàriament pobre⁹³, però interpretat com un poble baix que donava animació i moviment a la ciutat⁹⁴. En aquesta línia, una jeremiada dedicada al districte en motiu del seu desallotjament l’any 1870, provocat per l’esclat de la febre groga, subratllava la imatge d’uns carrers bulliciosos, les costums pintoresques dels habitants, els seus balls, clubs i societats i els olors a peix que el caracteritzaven⁹⁵. La segregació de la resta de la ciutat, de la que estava separada físicament per les muralles de la urbs, la Porta de Mar, l’estació i vies de ferrocarril i la Ciutadella, era un element de gran importància en la seva identitat diferencial (Imatge I.1.)⁹⁶.

⁸⁵ *La Época* (Madrid), 13 d’octubre de 1860.

⁸⁶ *La Barretina*, 13 de juny de 1868.

⁸⁷ *Diario de Barcelona*, 20 de gener de 1860; *La Corona*, 27 d’abril de 1860.

⁸⁸ *La España* (Madrid), 25 de juny de 1848.

⁸⁹ *Diario de Barcelona*, 4 de gener de 1853; *El Áncora*, 31 de gener de 1853; *Diario de Cataluña*, 3 de febrer de 1853; *La España* (Madrid), 4 de febrer de 1853.

⁹⁰ *La Época* (Madrid), 2 de març de 1855.

⁹¹ *La Iberia* (Madrid), 2 de març de 1855.

⁹² *Diario de Barcelona*, 19 de gener de 1856.

⁹³ *El Constitucional*, 6 de novembre de 1840; *Diario de Barcelona*, 19 de setembre de 1849.

⁹⁴ *Semanario Pintoresco Español* (Madrid), 18 de maig de 1851

⁹⁵ “¡A la Barceloneta!”, *Lo Ponton*, 15 d’octubre de 1870. El poema complet pot veure’s a Annexos, Imatge A.1.1.

⁹⁶ A inicis dels anys 1850 els seus habitants així ho reflectien, alhora que reclamaven l’obertura de la Porta de Mar, que fins a 1860 comunicava la Barceloneta amb la resta de Barcelona (*Diario de Barcelona*, 18 de setembre de 1850, 1 d’agost de 1853 i 25 de novembre de 1854; *El Áncora*, 2 d’agost de 1853).

Imatge I.1. – La Barceloneta, la Porta de Mar i la Ciutadella (1855)

La Barceloneta separada de Barcelona per la Ciutadella, el ferrocarril, les muralles i la porta de Mar.

Detall de:

Alsamora, Onofre, *Barcelona a vista de pájaro*, Barcelona, 1855 (AHCB, Subcol·lecció de Gravats de Barcelona: Topografia, 18248).

La Barceloneta també va ser objecte d'atenció per part de diversos viatgers i escriptors que visitaren Barcelona, així com de les múltiples guies de la ciutat editades a mitjans de segle XIX. Diferents autors definien el barri com “el arrabal de la marina” de la ciutat⁹⁷ i incidiren en la seva consideració com un barri famós⁹⁸, “el mas bello y estenso” dels bonics ravals de Barcelona⁹⁹. Sobretot reproduïren la història elogiosa del marquès de la Mina, que havia acabat amb el barri de barraques que anteriorment ocupava aquell espai. Amb la construcció de la Barceloneta, en paraules d'una guia urbana, “se hallaban sustituidas las informes barracas de pescadores, por una hermosa población, uniforme con vistas por una parte á la hermosa costa de levante y por otra al puerto y á la ciudad”¹⁰⁰. També destacaven la identitat distintiva respecte Barcelona. El 1866, una altra guia assenyalava que tant una urbanització diferent com, sobretot, “el carácter especial de sus habitantes”, feien de la Barceloneta “un barrio distinto de Barcelona”¹⁰¹.

Les mirades marcades per un cert to bucòlic i pintoresc respecte la Barceloneta i la seva història a les dècades centrals del Vuit-cents van esvair-se al darrer terç de segle. L'avenç de l'higienisme i l'esclat de funestes epidèmies van començar a generar un lament per una suposada decadència i l'enyorança d'un passat presentat com idíl·lic. Entre d'altres, *La Iberia* expressava el 1876 com

⁹⁷ Bertrán Soler 1847: 78.

⁹⁸ Peresa Gomez 1856: 117.

⁹⁹ *Viage [sic] ilustrado en las cinco partes del mundo* 1852: 660.

¹⁰⁰ Saurí 1849: 84.

¹⁰¹ Cornet i Mas 1866: 194.

la bellesa, neteja i laboriositat que haurien caracteritzat la Barceloneta s'havia esvaït¹⁰². Aquestes visions es van multiplicar i accentuar a finals del segle XIX de la mà de metges, enginyers, polítics i periòdics barcelonins¹⁰³. L'any 1899, el republicà *El Diluvio* resumia així aquesta nova imatge: “un barrio que podría ser una hermosa nota pintoresca ofrece hoy una justificada repugnancia y es a la vez un serio peligro para la salud pública”¹⁰⁴.

En paral·lel a aquests retrats puntuals de la Barceloneta van sorgir iniciatives des de l'elit local del districte per a escriure la història del barri, imbuïts d'un marcat caràcter identitari i una visió crítica de la relació de les autoritats amb la població. Les primeres mencions a la crisi del districte emeses des de la pròpia Barceloneta afloraren a principis de la dècada de 1880. S'assenyalaven les reformes portuàries, el desenvolupament dels ferrocarrils i, sobretot, la liberalització del comerç marítim a finals dels anys 1860 com els principals responsables de la crisi¹⁰⁵. Des de les pàgines de la secció barcelonetina de *La Unión* també reproduïen una forta consciència pròpia, autònoma de la resta de la ciutat, i reclamaven la no ingerència de persones foranes al barri en els afers de la política local¹⁰⁶. Així també ho expressava aquells anys el setmanari satíric *La Pescatera de la Barceloneta*, que acusava la publicació rival *El Corsario* de ser forans i, per tant, intrusos al barri¹⁰⁷.

En aquest nou context s'enquadra la història escrita pel mestre d'obres i propietari del barri Melcior Gassull el 1885. A les pàgines d'*El Diluvio*, Gassull publicava un llarg escrit dividit en quatre entregues on, per primer cop, no reproduïa un relat adulador del marquès de la Mina. Les reclamacions de la marina i del comerç haurien estat la veritable espurna per la creació del barri, i assegurava que des de les autoritats militars es va obligar a alguns ciutadans a construir-hi cases. Com tot i així no prosperava, finalment van cedir-se solars gratuïtament. La història del primer segle de la Barceloneta hauria estat marcada per un domini militar considerat injust, i feia un relat en favor dels successius permisos per aixecar més pisos concedits per l'Ajuntament. En paral·lel, els últims anys la reforma del port i la disputa pels terrenys de l'andana alta del port i el passeig Nacional estaven causant el declivi econòmic de la Barceloneta. El seu propòsit principal era pressionar en favor del projecte d'enllaç amb Barcelona, que havia estat elaborat pel primer nucli organitzat de propietaris del barri, liderat per ell mateix¹⁰⁸.

La noció de decadència també va aparèixer puntualment per part d'actors externs al districte, com l'alcalde de la ciutat Coll i Pujol en un debat al ple municipal l'any 1888,¹⁰⁹ o per part de personalitats destacades del món marítim com Esteban Amengual o Ricart i Giralt¹¹⁰. Més força van adquirir aquestes idees dins el propi districte, amb la consolidació a finals del segle XIX d'un

¹⁰² *La Iberia* (Madrid), 17 d'agost de 1876.

¹⁰³ Més detalls sobre les aproximacions higienistes al barri des dels anys 1870, als apartats 5.2.3 i 5.2.4. d'aquesta tesi.

¹⁰⁴ *El Diluvio*, 20 de juliol de 1899.

¹⁰⁵ Més detalls sobre aquests relats, a l'apartat 1.1.2 d'aquesta tesi.

¹⁰⁶ Sobretot a *La Unión*, 13 de febrer i 10 i 24 d'abril de 1881.

¹⁰⁷ Especialment a *La Pescatera de la Barceloneta*, 5 i 12 de febrer de 1881.

¹⁰⁸ Melcior Gassull, “La Barceloneta y el andén alto del puerto”, *El Diluvio*, 11, 15, 18 i 23 d'abril de 1885. Més informació sobre el projecte i la polèmica sobre els terrenys del passeig Nacional, a l'apartat 1.3. d'aquesta tesi.

¹⁰⁹ *La Dinastía*, 4 de maig de 1888.

¹¹⁰ Veure apartats 1.1.2 i 2.2.1 d'aquesta tesi per a més detall sobre aquests autors.

moviment que apostava per fer de la història de la Barceloneta un tret central de la identitat barrial. Des d'aquestes visions, es contraposava un relat èpic sobre el naixement de la Barceloneta i la seva història inicial amb les calamitats de la seva crisi recent. Una creixent consciència de grup vinculada a l'incipient associacionisme dels propietaris, iniciada als anys 1880 i accentuada a la darrera dècada del segle, va possibilitar-ho¹¹¹.

L'aprofundiment d'aquesta aproximació historicista va venir de la mà del sorgiment de diverses publicacions locals als anys 1890, impulsades per les classes més acomodades del barri. El 1894, el periòdic *El Campeón* iniciava la publicació d'una obra en forma de fulletó titulada *Reseña histórica de la Barceloneta*, dirigida pel científic Josep Laporte Farré, i centrada sobretot en la història dels grans personatges que haurien contribuït a l'engrandiment del barri¹¹². La mateixa publicació reprenia un projecte similar dos anys més tard, amb l'obra *La historia de la Barceloneta*, que havia de publicar-se també en fulletons dins les pàgines del setmanari. Tan sols van publicar-se les primeres quatre pàgines, donat que el seu inici va coincidir amb l'últim número del periòdic¹¹³.

La idea més repetida en aquest moviment era, de nou, el de decadència, associada sobretot a la crisi de la marina mercant i el teixit econòmic lligat a ella. En el primer número d'*El Campeón*, el 1894, es mencionava el “decaído movimiento respecto a tantas y tan importantes industrias navales”¹¹⁴, fruit del qual el barri “está pasando un período de crisis, dado el estado decadente de nuestra marina”¹¹⁵. En el primer número d'*El Vigía de la Barceloneta*, aparegut l'any següent, s'expressava la voluntat de recuperar la prosperitat d'un poble antany opulent i “hoy sumido en el recuerdo de tiempos más venturosos”¹¹⁶. En el mateix número, Ildefonso Bonells recordava un suposat passat gloriós, contraposat a les actuals adversitats i infortunis, i cridava a la resurrecció de les grandeses de la Barceloneta i de les seves indústries abatudes. Proposava fer-ho mitjançant la glorificació de la memòria dels que la van defensar¹¹⁷. En altres edicions de la publicació s'aprofundirien aquests judicis, referint-se al “lamentable estado de abatimiento y suma estrechez a que ha descendido la Barceloneta”, que estaria “sumida en el infortunio de su progresiva decadencia”¹¹⁸. També ho manifestava així Enric Guitert en un número especial dedicat a la festa major del barri el 1895, contraposant la Barceloneta de la seva infància¹¹⁹ amb la decadència actual¹²⁰. Encoratjava el barri a viure un renaixement¹²¹. S'hi afegia el director i mestre de l'escola

¹¹¹ Sobre l'associacionisme d'aquests propietaris, Tatjer 1988: 249-257.

¹¹² S'anuncià l'obra a *El Campeón* (31 de juliol de 1894), i es començà a vendre a inicis de setembre (*El Campeón*, 1 de setembre de 1894; *La Dinastía*, 12 de setembre de 1894). No tenim cap coneixement de la continuïtat o no de la seva publicació.

¹¹³ *El Campeón*, 1 de març de 1896.

¹¹⁴ Ídem, 31 de juliol de 1894.

¹¹⁵ “El impuesto de alcantarillado”, *El Campeón*, 11 d'agost de 1894.

¹¹⁶ “Nuestro propósito”, *El Vigía de la Barceloneta*, 16 de juny de 1895.

¹¹⁷ Ildefonso Bonells, “¡Barceloneta!”, *El Vigía de la Barceloneta*, 16 de juny de 1895; El mateix autor insistia en una evocació idealitzada d'un passat gloriós a “¡La Barceloneta se divierte!”, Ídem, 28 de setembre de 1895.

¹¹⁸ *El Vigía de la Barceloneta*, 30 de juny de 1895.

¹¹⁹ “Graciosa, moderna, limpia, llena de atractivo y feliz por su situación y por la abundancia de bienestar debido a la plétora de sus trabajos”.

¹²⁰ “Secos los manantiales de su riqueza, limitado el pan de sus hijos, se muestra postrada y abatida”.

¹²¹ Enric Guitert, “Presagios”, *El Vigía de la Barceloneta*, 28 de setembre de 1895.

pública de pàrvuls del barri Josep Gra i Xipell, per a qui calia sumar grans esforços per fer ressuscitar l'antic esplendor de la Barceloneta¹²². També a l'*Eco del Ateneo Marqués de la Mina*, aparegut el 1898, enyoraven un passat idealitzat, que dataven entre 1856 i 1864, època “del estado floreciente de nuestra barriada” gràcies a l'apogeu de la marina mercant¹²³.

El principal relat que va sorgir d'aquesta aproximació historicista dominada per la nostàlgia va ser l'obra d'Avel·lí Guitert de Cubas, secretari de la tinença d'alcaldia del barri durant diverses dècades. Va sortir a la llum en múltiples seccions a *El Vigía de la Barceloneta* entre 1896 i 1897, i va ser editada en un llibre que, amb algunes modificacions, va publicar-se l'any 1921. La seva obra es centrava en repassar grans esdeveniments, sobretot les diferents visites reials al barri, però també diverses invencions, inauguracions i catàstrofes naturals o accidents, així com efemèrides i anècdotes diverses. Alhora, descrivia trets particulars de la sociabilitat del barri, en especial les processons del Corpus i la proliferació de cors claverians i societats humorístiques. Tanmateix, tractava alguns assumptes claus de la vida al barri, com la sanitat, la higiene, l'educació o l'accés a l'aigua, invocats d'un to reivindicatiu¹²⁴.

El relat de crisi i decadència, en el seu cas, s'estenia des de l'àmbit econòmic a molts altres camps de la vida i la societat. La pregunta que donava naixement a l'obra deixava clar el punt de partida: “¿Cómo han declinado sus artes, su tráfico y su riqueza?”, i buscava una resposta que havia de ser clau per entendre l’“agotamiento de sus fuerzas vitales, la extinción completa de aquellos elementos que representaban un manantial fecundo de bienestar para todos sus habitantes”¹²⁵. El relat de la fundació del barri recuperava el to mític i providencial que havia qüestionat Gassull. Aquesta visió s'estenia també als habitants inicials, l'emprenedoria i laboriositat dels quals hauria permès una època d'esplendor que es perllongà durant un segle. Fortuna, benestar, independència i prosperitat dominaven el relat d'aquells anys¹²⁶. La situació del port era clau, doncs els veïns de la Barceloneta eren amos absoluts de la privativa del tràfic de mercaderies¹²⁷. Per provar l'esplendor d'aquella època, es centrava en grans invents i iniciatives vinculades al barri, escenari del primer viatge en ferrocarril a Espanya, de la construcció de la primera locomotora, del primer enllumenat públic de gas o de la fabricació de la primera màquina de vapor espanyola o del primer submarí al món. Marcat per un exacerbament patriotisme barrial, lloava els individus que haurien permès posar la Barceloneta al capdavant dels avenços industrials¹²⁸.

El retrat idíl·lic del passat s'estenia a la vida quotidiana de la Barceloneta, a les formes d'oci i a les relacions de gènere, veïnals i laborals durant els dos primers terços del segle XIX¹²⁹. Guitert feia un exercici detallat de projecció de les seves preocupacions, i destacava sobretot aquells

¹²² Gra i Xipell, “Contrasentido”, Ídem.

¹²³ “Antoni Fort”, *Eco del Ateneo Marqués de la Mina*, 1 de maig de 1898.

¹²⁴ Guitert de Cubas 1921.

¹²⁵ Ídem: 3.

¹²⁶ Ídem: 26-38.

¹²⁷ Ídem: 41. En conseqüència, “la actividad, el movimiento, el rumor, la vida que hervía en todo este circuito, el ambiente saturado de brea, olor característico de este centro industrial, evidenciaba con elocuencia una época fecunda y floreciente” (Ídem: 44).

¹²⁸ Ídem: 117-122.

¹²⁹ Especialment a Ídem: 76-78.

elements que més clarament es contraposaven, al seu entendre, amb l'estat social de la Barceloneta de fi de segle. Aquest exercici de construcció d'un passat idíl·lic guarda paral·lelismes amb relats que burgesies d'altres indrets van desplegar per descriure la suposada decadència moral de la població marítima i els seus espais urbans. A Londres, això va suposar el pas de la romantització i bucolització de l'espai que concentrava els mariners a mitjans de segle XIX a les visions d'un nou barri marítim com a perillós i depravat a finals del Vuit-cents¹³⁰.

En la darrera part del text, Guitert detallava el procés de decadència i ruïna que, al seu parer, estava experimentant la Barceloneta des dels anys 1860.¹³¹ Les classes acomodades havien abandonat el barri, que, a més dels canvis econòmics, travessava una crisi a nivell laboral¹³², cultural¹³³ i polític¹³⁴. El seu dramatisme i hipèrbole arribaven al punt culminant quan indicava la misèria, la humiliació i l'abatiment com a principals trets de la situació present i pronosticava la mort propera i inevitable de la Barceloneta¹³⁵. Vuit causes principals haurien conduït a aquesta situació. En primer lloc esmentava alguns canvis tecnològics i econòmics transcendents, com foren l'aparició del ferrocarril, que reduí la importància de la navegació, l'aplicació del vapor a la navegació i el ferro i l'acer a la construcció naval, que van ocasionar la crisi d'aquesta indústria, i la construcció del canal de Suez, que fou clau per la victòria dels vaixells de vapor i la millora de la seva eficiència. A aquests factors hi afegia altres d'àmbit polític i social. N'enumerava cinc: l'abolició de la Matrícula de Mar, la immigració, la liberalització del comerç marítim, la conflictivitat obrera i la reforma portuària.

Posava el focus sobretot en el suposat abandonament del barri per part de la classe política, que hauria impedit pal·liar els efectes d'aquests processos. Crida l'atenció també la inserció d'una lògica nascuda del racisme biològic de finals del Vuit-cents, fent explícita la idea de barreja com a causants de la degeneració d'una raça, en aquest cas la dels fundadors i primers habitants de la Barceloneta. Per últim, destaca la seva noció de trencament de l'harmonia social, que hauria estat causada en part per la introducció de l'obrerisme, que acabà amb una societat suposadament marcada per la solidaritat, els llaços fraternals i l'absència de conflictes. En definitiva, l'abundància i la prosperitat haurien donat pas a la misèria i la ruïna, i culminava l'obra fent una crida voluntariosa, sense remeis concrets, al renaixement del barri en base als seus suposats valors fundadors, com l'abnegació, la unió, la laboriositat o la valentia. Mirar al passat era la millor forma d'aconseguir-ho¹³⁶.

En el seu i en altres relats de la història del barri es vinculava directament la seva creació amb la indemnització als veïns de la Ribera afectats per la demolició d'aquest barri fruit de la victòria borbònica de 1714.¹³⁷ Clarament el to era condemnatori de la construcció de la Ciutadella i la

¹³⁰ Beaven 2016b.

¹³¹ Guitert de Cubas 1921: 186-203.

¹³² Tan sols la càrrega i descàrrega sobrevivia com a ocupació marítima.

¹³³ El geni natiu dels fundadors, assegurava, havia degenerat en els seus descendents.

¹³⁴ Els regidors del passat haurien defensat amb forces la població, quelcom que no feien els actuals.

¹³⁵ Guitert de Cubas 1921: 190.

¹³⁶ Especialment a Ídem: 198-201.

¹³⁷ Aixó ho fan, entre d'altres, Guitert de Cubas 1921: 38-39; *El Vigía de la Barceloneta*, 28 de setembre de 1895; i *La Publicidad*, 25 d'abril de 1897.

demolició del barri de la Ribera, però Guitert, a diferència de Gassull, no jutjava pernicios en si mateix el segle de domini militar sobre la Barceloneta, que no acabà fins 1858. En aquestes narracions s'afegia també el lament per la incomunicació de la Barceloneta amb la resta de la ciutat, que lluny de solucionar-se amb la demolició de la Porta de Mar i de les muralles, va seguir vigent a causa de la barrera que suposaven les estacions i vies ferroviàries¹³⁸.

Aquestes aproximacions van coincidir amb una visió de la Barceloneta que, a finals del Vuitcents, va associar-se molt més estretament a la noció d'una població eminentment obrera i industrial. *La Publicidad* el definia com un “activo y honrado barrio” format per treballadors¹³⁹, mentre que un poema publicat el 1894 a *La Tomasa*, titulat “La Barceloneta”, emfatitzava la centralitat del treball i la classe obrera en la identitat del barri¹⁴⁰. També des de la Barceloneta va anar creixent l'associació del districte amb uns ideals obrers. Per a *El Heraldo de la Barceloneta*, el barri era “emporio del trabajo y la honradez”¹⁴¹, i, segons el sacerdot de la parròquia, “gracias a su labor, trabajo e industria es admirada por todos los españoles”¹⁴². També centrada en el seu component obrer, la nova publicació *Fomento de la Barceloneta*, òrgan d'una associació del mateix nom, elogiava la classe obrera i el seu “amor al trabajo” com a tret identitari central tant de l'entitat com del barri¹⁴³. Carles Martí, que dirigí dos dels periòdics de la Barceloneta de finals de segle, també associà el treball amb la identitat del barri, elogiant els principals establiments industrials. Alhora, posava en valor la proliferació de manifestacions artístiques i culturals i citava diversos exemples de veïns il·lustres en aquests camps¹⁴⁴.

La identitat de la Barceloneta, tant aquella modelada i interpretada per les seves elits, com aquella projectada per elements externs a ella des de la resta de la ciutat, s'havia capgirat des de mitjans de segle XIX. La centralitat de la relació amb el mar i el port i el domini de les visions bucòliques i romàntiques havien donat pas a la visió de la Barceloneta com un espai eminentment obrer i industrial, motiu alhora d'orgull propi com d'alarma social i cultural per les elits barcelonines. Com a resultat a aquests canvis també es van transformar les aproximacions a la seva història.

Ja a la primera meitat del segle XX, l'interès per la història de la Barceloneta va decreïxer substancialment. Algunes obres sobre la història de la ciutat, com les de Sanpere i Miquel o Carreras Candi, van tractar puntualment els orígens del barri marítim¹⁴⁵, però no va ser fins a 1947, de la mà de Francesc Forner, que es va publicar una nova *Història de la Barceloneta*. Era una barreja de memòries personals de la seva infantesa i joventut i d'un relat històric que, com deia explícitament, no naixia de cap investigació, sinó del diàleg amb amics i coneguts del barri i de la lectura del llibre de Guitert de Cubas¹⁴⁶. En l'obra destaca especialment l'exaltació de

¹³⁸ S'havia perdut l'oportunitat d'enllaçar la Barceloneta amb el Born. Això portà al *El Vigia* a acusar la companyia de ferrocarrils de ser un dels enemics del barri (“Los tres enemigos de la Barceloneta”, *El Vigia de la Barceloneta*, 25 de desembre de 1896).

¹³⁹ *La Publicidad*, 30 de novembre de 1894.

¹⁴⁰ *La Tomasa*, 29 de desembre de 1894. El poema complet, a Annexos, Imatge A.1.2.

¹⁴¹ “Al despedimos”, *El Heraldo de la Barceloneta*, 26 de maig de 1895.

¹⁴² Dr. Biada, Ídem.

¹⁴³ “Nuestro objeto”, *Fomento de la Barceloneta*, 15 d'agost de 1896.

¹⁴⁴ *La Dinastía*, 10 d'agost de 1895.

¹⁴⁵ Tatjer 1988: 24-25.

¹⁴⁶ F. Forner 1947: 64.

l'orgull barrial i el sentiment de pertinença a la Barceloneta, a la que definí com la seva “patria chica”¹⁴⁷, així com els elogis al caràcter senzill dels seus habitants. En l'àmbit històric, i especialment en el capítol dedicat al segle XIX, sobresurt la coincidència de diversos passatges i temàtiques amb les desplegades per Guitert¹⁴⁸, però es desprenia completament de la visió pessimista de l'autor finisecular i no feia referència a cap suposada decadència. Escrita en ple franquisme, Forner evitava l'èpica en la narració de la guerra de Successió i la demolició del barri de la Ribera, però com els autors anteriors, vinculava directament els veïns d'aquest amb els primers habitants de la Barceloneta. Això ho compaginava amb la justificació de la urbanització de la platja, degut a la perillositat que s'hauria apoderat del barri de barraques allà instal·lat¹⁴⁹.

La historiografia de la Barceloneta els darrers 50 anys

Les principals investigacions històriques realitzades sobre la Barceloneta les ha dut a terme Mercè Tatjer. El seu estudi sobre la història general del barri i, en especial, la seva recerca sobre l'evolució de la propietat immobiliària, són les referències elementals a partir dels quals parteix aquesta tesi. La seva primera obra sorgia de la lluita veïnal contra el finalment frustrat Pla de la Ribera, que pretenia convertir el front marítim entre el Besòs i la Barceloneta en una àrea dominada per habitatges i establiments de luxe. En aquest primer treball, Tatjer va reconstruir el procés de naixement i construcció de la Barceloneta, desvinculant-lo per primer cop de la destrucció del barri de la Ribera i contextualitzant-lo en les dinàmiques polítiques i econòmiques de mitjans segle XVIII. Des d'inicis del segle XIX, la Barceloneta hauria experimentat un creixement poblacional força sostingut, produït inicialment en base a l'expansió horitzontal dels blocs de cases facilitada pel desplaçament de la línia de mar. En una segona fase, aquest creixement s'hauria canalitzat a través de l'expansió vertical dels edificis, fenomen que trencà el model inicial de casa amb primera planta i pis que s'havia implementat uniformement en la creació del barri. Tatjer mencionava la importància de la industrialització de la Barceloneta a través de la implantació de diferents fàbriques des dels anys 1840, que haurien desplaçat la seva funcionalitat econòmica del predomini portuari a l'industrial. Ja pel segle XX, feia un estudi detallat de dues activitats transcendents, la pesca i el treball portuari, on demostrava la molt elevada concentració a la Barceloneta d'aquells qui s'hi dedicaven a la ciutat¹⁵⁰.

Anys més tard, i fruit d'un exhaustiu treball amb fonts fiscals, jurídiques i administratives, Tatjer reconstruïa amb molt detall l'evolució de la propietat immobiliària a la Barceloneta. Inclouia especialment l'anàlisi de les tipologies edificatòries, les formes d'accés a la propietat i l'habitatge, els valors i usos del sòl, els canvis i continuïtats en l'extracció social i econòmica dels propietaris, les relacions d'aquests amb les administracions i les polítiques urbanístiques. Al mateix temps, aprofundia en el procés de construcció del segle XVIII i en les transformacions de l'espai durant

¹⁴⁷ Ídem: 61.

¹⁴⁸ Ídem: 97-160.

¹⁴⁹ Ídem: 66-95.

¹⁵⁰ Tatjer 1973.

el segle XIX, que han servit de base per conèixer els canvis en l'estructura urbana de la Barceloneta durant el nostre període d'estudi¹⁵¹.

Posteriorment, diferents autors han publicat noves obres abordant la història general del barri. En base al llibre de Guitert va partir l'obra divulgativa de García-Martín, on destacà especialment l'extraordinària documentació cartogràfica i fotogràfica inserida¹⁵². En motiu de la celebració dels 250 anys d'història de la Barceloneta, el 2003 l'Ajuntament de Barcelona va editar un volum col·lectiu¹⁵³. Basat fonamentalment en les investigacions de Tatjer, cal mencionar l'aproximació espacial que li conferiren els capítols d'Alemanya i Vilanova. Plantejaren la divisió funcional dels dos pols del barri, entre el moll i la platja, dividits per les funcions logístiques lligades al port en el primer i les activitats pesqueres i d'oci en el segon. Així mateix, van assenyalar un procés de progressiu aïllament físic de la Barceloneta respecte el mar des de finals del segle XIX, degut a la proliferació de banys de mar, restaurants i clubs de natació. Alhora, i degut a la barrera que suposaven les vies ferroviàries, s'hauria mantingut la separació física entre el barri i la ciutat¹⁵⁴ (Imatge I.2.). Una dècada més tard, el 2012, l'Ajuntament editava de nou un llibre divulgatiu sobre la història de la Barceloneta, escrit per Daniel Venteo, també sobre la base dels estudis de Tatjer. Venteo també aportava nova documentació, especialment hemerogràfica, i mencionava alguns temes no tractats fins llavors, com la deficiència d'alguns serveis públics al segle XIX i el moviment veïnal sorgit al segle XX¹⁵⁵.

¹⁵¹ Tatjer 1988.

¹⁵² García-Martín 1989.

¹⁵³ Serra 2003.

¹⁵⁴ Alemanya 2003; Vilanova 2003.

¹⁵⁵ Venteo 2012.

Imatge I.2. - La separació física entre la Barceloneta i Barcelona (1882)

La Barceloneta, a baix a l'esquerra, separada de Barcelona per les vies i estacions ferroviàries i el parc de la Ciutadella.

Detall de:

Casteluchó Vendrell, Antoni, *Barcelona*, 1882 (AHCB, Subcol·lecció de Gravats de Barcelona: Topografia, 03347).

En paral·lel a aquestes històries generals, s'han dirigit sobre la Barceloneta altres aproximacions més específiques. Alguns estudis han abordat els projectes de reforma urbanística de mitjans del Vuit-cents elaborats per Ildefons Cerdà i Miquel Garriga i Roca, cap d'ells executat¹⁵⁶. Diverses històries empresarials han permès conèixer amb detall la trajectòria d'algunes de les principals fàbriques industrials instal·lades¹⁵⁷, i tres llibres basats en entrevistes orals a veïns de la Barceloneta han explorat memòries de vida col·lectives durant el segle XX¹⁵⁸. La identitat i la quotidianitat del barri són els aspectes més atesos en aquestes aproximacions antropològiques, on resulten especialment interessants alguns testimonis sobre la vida a la llar, la família, el carrer i el sentit de barri¹⁵⁹, així com els testimonis de dones sobre el treball femení a la postguerra¹⁶⁰. Una publicació sobre les actuacions urbanístiques recents a la Barceloneta també ha plantejat els elements que van permetre la formació d'una identitat social distintiva¹⁶¹. Per altra banda, ha estat abordada la llarga tradició del cant coral claveria al barri¹⁶². I un projecte recent ha permès reconstruir la seva rica història associativa en una vessant concreta, la del cooperativisme, que ha tingut una implementació molt significativa. En l'obra resultant, la reconstrucció de l'activitat de diverses cooperatives de finals del segle XIX i del segle XX es combina amb un detallat recorregut

¹⁵⁶ Sagarra i Trias 1996: 326-344; Delgado Viñas 2010.

¹⁵⁷ Veure l'apartat 1.2.3. d'aquesta tesi.

¹⁵⁸ Casas i Soler et al. 1997; Pojomovsky 2007; Piola & Vidal i Marc 2013.

¹⁵⁹ Especialment a Casas i Soler et al. 1997: 25-45,

¹⁶⁰ Piola & Vidal i Marc 2013: 55-64. Més detalls sobre aquesta aportació, a l'apartat 4.2.1 d'aquesta tesi.

¹⁶¹ Mozo Sánchez 2012.

¹⁶² Soldevila 2010.

històric del barri, on s'assenyala la importància de la separació física i social amb la resta de la ciutat per la formació d'una identitat pròpia i es situen les degradades condicions de vida de la seva població com un element explicatiu clau de l'intens associacionisme que la Barceloneta va protagonitzar¹⁶³.

Mercè Tatjer també ha aprofundit en alguns aspectes concrets de la història de la Barceloneta, com el sorgiment dels banys de mar i la transformació de l'espai portuari¹⁶⁴ i l'activitat econòmica lligada al proveïment naval en el seu primer segle d'història¹⁶⁵. Aquest darrer ha estat el punt de partida per la nostra reconstrucció de la història econòmica de la Barceloneta al segle XIX. En una cronologia força més avançada, i en base a l'explotació del padró d'habitants de l'any 1930, la pròpia Tatjer va analitzar les característiques socials i demogràfiques de la població andalusa d'una zona específica de la Barceloneta¹⁶⁶. L'explotació de la mateixa font ha estat la base d'una aproximació similar sobre els immigrants valencians al barri¹⁶⁷ i de l'obra d'Oyón que, per a les primeres dècades del segle XX, reconstrueix diversos aspectes de la geografia social de la ciutat, la seva estructura laboral, l'habitatge, la família o el transport, aportant elements imprescindibles per entendre el perfil de la Barceloneta dins el context barceloní¹⁶⁸.

Juntament amb la publicació de treballs acadèmics, existeix una densa xarxa memorialista al barri, impulsada entre altres per l'activitat de Francesc López Tey, que recopilà milers de fotografies que avui conformen l'Arxiu Popular de la Barceloneta. Durant la dècada de 1990, a més, va escriure diversos articles divulgatius de la història del barri a *El Vigía de la Barceloneta*, publicació que adoptava el nom del setmanari de referència del barri d'un segle enrere. Actualment existeix un Taller d'Història de la Barceloneta que organitza rutes i tallers per difondre'n la història. Més recentment, s'ha bastit el projecte Casa de la Barceloneta 1761, actualment de titularitat municipal, que té com a principal propòsit la recuperació, conservació i difusió de la memòria històrica i col·lectiva del barri¹⁶⁹. La notable idiosincràsia de la Barceloneta i l'encara fort sentiment de pertinença vigent avui en dia també es manifesta, a part d'en un molt actiu moviment veïnal, en la proliferació de memòries personals lligades a vivències barrials. Tan sols en la darrera dècada han sortit a la llum tres obres d'aquestes característiques¹⁷⁰.

El nostre projecte parteix d'un notable coneixement de molts aspectes de la història de la Barceloneta. Parlem especialment del seu procés de construcció, de l'evolució de l'estructura física i de la propietat immobiliària i de les actuacions urbanístiques desplegades per les administracions. Comptem també amb un coneixement extens sobre el cooperativisme organitzat, així com els principals trets culturals idiosincràtics que han estat i segueixen vinculats a la Barceloneta. També diverses memòries personals i col·lectives han explorat la vida quotidiana al

¹⁶³ Alari Pahissa i Gorostiza Langa, 2016.

¹⁶⁴ Tatjer 1991; 1996.

¹⁶⁵ Tatjer 2015.

¹⁶⁶ Tatjer 1980.

¹⁶⁷ Pitarch Calero et al. 2018.

¹⁶⁸ Oyón 2008; Oyón et al. 2001.

¹⁶⁹ Ajuntament de Barcelona, "CB1761 | Casa de la Barceloneta 1761" [en línia]. Barcelona: 2022. <<https://casadelabarceloneta1761.barcelona.cat/ca>> [Consulta: 29 de març de 2022].

¹⁷⁰ V. Forner 2013; Cànovas Lapuente 2015; San Agustín 2016.

barri des de la guerra civil fins els nostres dies. I algunes històries empresarials han posat llum a l'evolució de les principals fàbriques industrials. No obstant això, no disposem de cap anàlisi de la transformació del barri que, al llarg del segle XIX, va produir-se en el context de la industrialització de l'economia marítima i la transformació del món de la navegació, la construcció naval i els sectors vinculats a aquests. La reconstrucció d'algunes activitats econòmiques fins a mitjans del segle XIX va permetre a Tatjer qualificar la Barceloneta com un arsenal civil al servei de la marina mercant¹⁷¹. Però no tenim coneixement de com va transformar-se aquest teixit productiu i comercial arran dels fenòmens esmentats.

Especialment manca un estudi de la transformació social del barri arran de la industrialització, els canvis urbans, l'avenç del capitalisme i l'acceleració de les comunicacions i el comerç. Tan sols comptem, pel que fa a l'estructura ocupacional, els comportaments demogràfics o els patrons migratoris, amb algunes dades fixes per l'any 1930. Res sabem tampoc de l'evolució concreta de les condicions de vida de la població, les relacions jeràrquiques en la societat i l'espai o les estratègies dels diferents grups socials per respondre als canvis experimentats. Els processos apuntats per Guitert de Cubas no han estat corroborats ni refutats per cap investigació científica, malgrat la contundència i transcendència d'alguns dels seus postulats. Les raons darrere de la generalitzada idea de crisi i decadència que va recórrer la fi de segle i el propi sentit social i cultural d'aquest fenomen no han estat abordats per la historiografia. Aquesta tesi neix amb la voluntat de cobrir aquests buits, alhora que de connectar la història de la Barceloneta al segle XIX amb el seu context barceloní, català i mediterrani i amb paradigmes historiogràfics internacionals. Pretenem fer-ho a través de preguntes globals sobre fenòmens socials d'ampli abast que busquen resposta en una reconstrucció històrica de dimensió local.

¹⁷¹ Tatjer 2015.

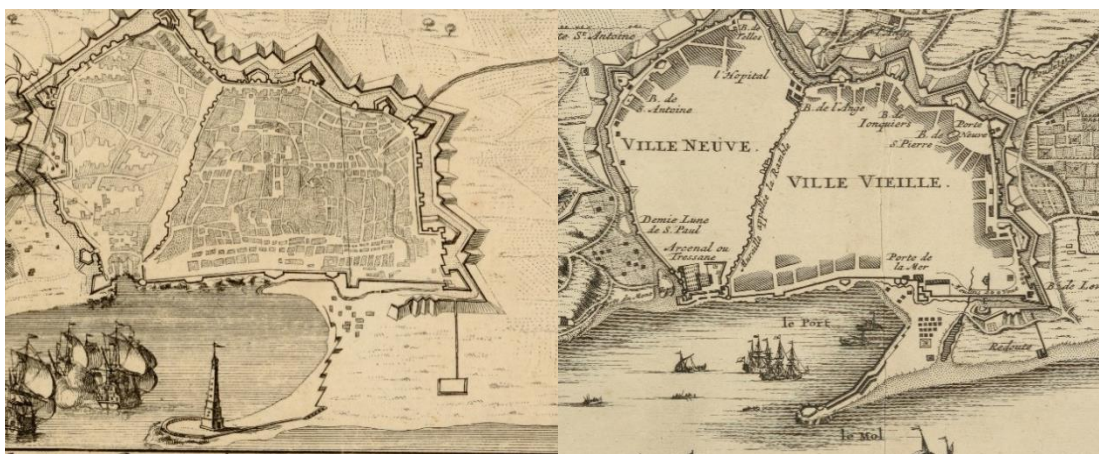
Espai i territori urbà. L'evolució física de la Barceloneta fins el 1900

A partir de la bibliografia comentada, a les següents pàgines farem un esbós sobre la història de la Barceloneta fins el punt d'arrencada de la tesi, l'any 1840. Ens centrarem sobretot en el procés de construcció i en l'evolució de l'estructura urbana. També s'inclouen els detalls sobre el seu espai a la segona meitat del Vuit-cents, claus per entendre el marc físic de la Barceloneta en el període d'estudi de la tesi.

La creació de l'arenal i la seva situació abans de la Barceloneta

El 1477 va iniciar-se la construcció del primer port artificial a la ciutat de Barcelona. En concret, van començar les obres per a construir un dic entre una de les torres de la muralla de Mar, situada a l'actual Pla de Palau, i la illa de Maïans, molt propera a la costa. Això suposava la primera operació que permetia crear un espai per a l'avarada segura de les embarcacions. Al llarg dels segles següents, la nova infraestructura va provocar, a través de la dinàmica d'acumulació de sediments, l'avenç progressiu de la costa tant en sentit perpendicular a la línia de mar com, sobretot, en la direcció del dic¹⁷². D'aquesta forma es va crear un arenal de forma triangular que, a inicis del segle XVIII, era escenari d'ocupació i activitat humana (Imatge I.3.).

Imatge I.3. - L'arenal abans de la Barceloneta (1705-06)

Detalls de:

Schenk, Petrus, *Barcelona zinde in't jaer 1705 door de Geallieerde verovert...*, 1705 (ICGC, Cartoteca Digital, 124).

Visscher, Nicolau, *Le plan de Barcelonne et des environs*, 1706 (ICGC, Cartoteca Digital, 140).

La formació física d'aquest espai explica per si mateixa la gènesi de la Barceloneta. Va ser l'acció humana, tot i que no premeditadament, la que va permetre la creació d'un espai cabdal en la relació entre la societat i el mar. La seva existència, no obstant això, no va predeterminar l'evolució posterior de l'indret. Van ser unes determinades dinàmiques socials i unes decisions

¹⁷² Alemany 2003: 56-58; Tatjer 1973: 44.

polítiques concretes les que van conduir a la seva urbanització. En primer lloc, ens hem de retrotreure a l'impacte de la Guerra de Successió, en la que Barcelona es va alinear, des de l'any 1705, amb la causa austriacista. La resistència que, després del Tractat d'Utrecht, es va desplegar a la ciutat comtal contra el setge de les tropes borbòniques va finalitzar el setembre de 1714. La derrota militar va comportar la fi de la major part d'institucions i lleis catalanes, incloent l'autonomia municipal de Barcelona, i va suposar la militarització de la ciutat, considerada imprescindible per a vigilar, controlar i, arribat el cas, reprimir-ne la població. La principal mesura va ser la construcció de la fortalesa de la Ciutadella, que va comportar l'enderrocament de la Ribera, un barri dominat per l'activitat de la menestralia urbana, inclosos els principals oficis marítics de la ciutat¹⁷³. Per a reforçar el flanc sud de la Ciutadella, també es va construir un baluard al costat del mar, el Fort de Don Carlos, que limitaria físicament l'arenal en el seu nord geogràfic.

Tan sols quatre anys després del fi del conflicte, el capità general Castel Rodrigo explicava en un ban la decisió de construir un barri en aquest arenal, els residents del qual havien de ser, preferentment, els antics habitants de la Ribera dedicats a activitats marítimes i portuàries. El projecte va ser encarregat al general d'enginyers Prosper Verboom, responsable també de la construcció de la Ciutadella. Però va quedar en l'oblit, fins al punt que quan van sorgir noves propostes d'urbanització de la zona els seus responsables no tenien present aquest precedent¹⁷⁴. La reparació parcial de les conseqüències de l'enderroc de la Ribera no va ser motiu suficient per la urbanització d'aquest espai. Van caldre canvis de gran pes en les dinàmiques econòmiques i socials de la ciutat.

La informació que disposem sobre la situació de l'arenal les dècades anteriors a la construcció de la Barceloneta està notablement mediada per la imatge catastrofista que tant el marquès de la Mina com les ressenyes immediatament posteriors a la construcció van dibuixar sobre l'estat d'aquest espai. El barri de barraques allà instal·lat suposava, segons aquestes veus, una taca per a la ciutat: poblat per mendicants, lladres, desertors o vagabunds segons el propi marquès¹⁷⁵, va generar una situació que hauria determinat l'actuació del capità general¹⁷⁶. Aquesta imatge va perdurar en l'imaginari col·lectiu, i l'arquitecte Miquel Garriga i Roca, un segle després, es referia al panorama previ a la col·locació de la primera pedra del districte marítim d'aquesta forma:

Toda la playa era un vasto campamento, ó mejor una hacinacion informe de barracas y tenduchos, un caos de remeros y depósitos, ceñidos de fango y basuras, donde vejetaba una pillería cosmopolita, desde las chusmas trashumantes de todo linage y procedencia, hasta la turba de rufianes parásitos que es la lepra de los grandes pueblos. No habia alli ni era dable ninguna policía; cada cual campaba por su respeto: la truhanería tenia en aquel lugar su teatro, y en las negras pocilgas de semejante zahurda (...) hallaban fácil asilo todos los criminales¹⁷⁷.

¹⁷³ Garcia Espuche 2007.

¹⁷⁴ Tatjer 1988: 27-29.

¹⁷⁵ Ho assenyala Permanyer 2003: 18-19. El text de primera mà del marquès de la Mina, a F. Forner 1947: 91-95.

¹⁷⁶ Segons ell, el barri de barraques el composaven "unas intrincadas hediondas zahurdas, en donde parece no era capaz de habitar la hermosura de la virtud, sino el vicio, que como sea busca siempre la confusión de las tinieblas" (Coll i Llopis 1755: 4).

¹⁷⁷ Garriga i Roca 1862: cap. 7.

Imatge I.4. – L'antic barri de barraques (1697)

Detall de:

Michelot et Bremond & Pri. du Roy, *Plan de la Ville et Port de Barcelone. Du Fort de Mont Jouy Et l'Etat ou ils Etoient en 1697*, Marsella, 1727-30 (Cartoteca Instituto Geográfico Nacional, 11-C-51).

Del cert sabem que el 1730 el marquès de Risbourg va autoritzar la instal·lació de barraques de material lleuger i que el 1735 ja existien un total de 215. Allà s'hi comptaven quatre files de cases perpendiculars al port resultat directe del permís atorgat cinc anys abans, a banda d'altres nuclis de barraques més desorganitzats a l'andana del port, a la muralla de mar i junt al Rec Comtal. A aquest paisatge s'hi sumava una zona dedicada a l'horticultura i un escorxador al nord del barri. Entre els ocupants de les barraques es trobaven pescadors, artillers o el gremi de corders de viola¹⁷⁸, i moltes d'elles estaven destinades a l'emmagatzematge d'instruments de treball i de mercaderies arribades del port¹⁷⁹.

Més enllà dels relats negatius que justificaven la necessitat d'urbanització, aquell era un espai ja ocupat en bona mesura per persones, eines i establiments lligats al treball marítim. L'arenal havia crescut com a recer del port de la ciutat, i les pròpies activitats portuàries van anar situant-se en bon grau a la seva riba esquerra. D'aquesta forma, la vinculació entre el port i aquest nou espai físic es va produir espontàniament. El marge esquerre de l'arenal, en concret, estava dominat pel trànsit de mercaderies, la feina dels carregadors i descarregadors i la presència constant de vaixells de vela.

¹⁷⁸ Col·lectiu d'artesans dedicats a l'elaboració d'instruments musicals de corda, en especial violes de mà. La fabricació de les cordes es feia a partir de matèria animal. La proximitat de l'escorxador i la dificultat de treballar dins muralles per les reticències d'autoritats i veïns deurién ser clau per la seva instal·lació a la Barceloneta.

¹⁷⁹ Tatjer 1988: 29-31.

La creació de la Barceloneta

Abans de l'aprovació del pla que donaria lloc a la construcció de la Barceloneta va ser projectat, a la dècada de 1740, la instal·lació d'un arsenal que, entre d'altres, havia d'albergar drassanes, carenadors, fargues, tallers i casernes. Però finalment es va desestimar aquesta funció, fruit de la decisió d'ubicar els arsenals estatals a Cartagena i al Ferrol els anys 1749 i 1751, respectivament¹⁸⁰. En paral·lel, el marquès de la Mina, capità general de Barcelona, va encarregar a l'enginyer militar Joan Martín Cermeño l'elaboració d'un projecte per urbanitzar l'arenal. L'inici de la urbanització, el 1753, va comportar la destrucció de les barraques i el naixement del barri de la Barceloneta.

Les raons per la formació d'un nou barri quedaven ja llunyanes de la guerra de Successió i l'enderrocament de la Ribera. Tres van ser els factors decisius. En primer lloc, la voluntat de les autoritats de controlar i sanejar un espai que es percebia com a perillós i incontrolat, com hem observat. En segon lloc, el creixement demogràfic accelerat que la ciutat va viure a les dècades posteriors a la guerra. La població barcelonina es va doblar entre els anys 1718 i 1758, exercint una crescuda pressió a la ciutat, limitada la seva expansió horitzontal degut a les muralles¹⁸¹. En tercer i darrer lloc figura el creixement de l'activitat portuària fruit del dinamisme que estava adquirint l'economia catalana, amb l'augment de la importació de cereals i exportació d'aiguadents, amb la pacificació de les relacions exteriors espanyoles i amb la tímida obertura del gran negoci que les següents dècades suposaria el comerç amb Amèrica¹⁸². El nou barri es va concebre, d'aquesta forma, per tal d'acomplir tres missions: donar cabuda a part de la població que atapeïa la ciutat, ordenar urbanísticament un espai d'ocupació parcialment espontània i no controlada i encabir-hi espais, col·lectius i funcionalitats lligats a l'activitat portuària.

Els elements que defineixen el projecte urbanístic han estat àmpliament ressenyats. Lluís Permanyer n'ha destacat el seu perfil casernari derivat del seu caràcter militar, que es manifestà en la uniformitat, inflexibilitat i repetició modular del traçat¹⁸³. Per la seva part, Tatjer va situar el barri com un exemple d'urbanisme barroc. Entre els elements que en defineixen l'estil, destacà la regularitat, la perspectiva i la simetria del traçat, la importància donada a facilitar les comunicacions i la funció ordenadora tant socialment com urbanística que s'atorgava a la seva horitzontalitat¹⁸⁴. El projecte es va dur a terme acceleradament. En quatre anys es van construir 200 cases i, el 1759, el pla original ja s'havia completat. El barri comptava amb un total de 329 cases, que donaven cabuda a 1.570 habitants. El pla va resultar en l'establiment de quinze carrers paral·lels al port i cinc de transversals. Els únics elements que trencaven la monotonia eren dues places. En la primera s'hi situaria l'església de Sant Miquel del Port, mentre que la segona, més

¹⁸⁰ Tatjer 1988: 31-35; 2015: 68-72.

¹⁸¹ Permanyer 2003: 20.

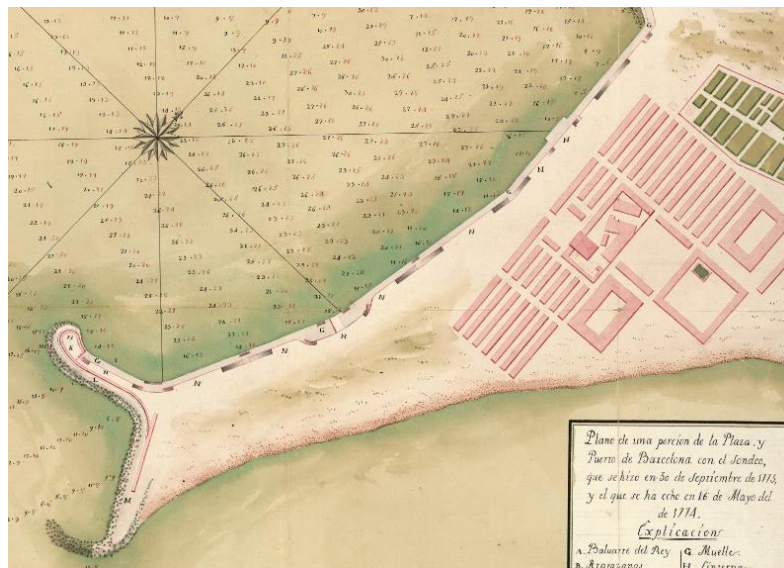
¹⁸² Més detall sobre aquestes dinàmiques econòmiques, a l'apartat 1.1.1. d'aquesta tesi.

¹⁸³ Permanyer 2003: 24.

¹⁸⁴ Tatjer 1973: 48-53.

àmplia, es coneixeria com a plaça dels Boters¹⁸⁵ i, posteriorment, com a plaça de la Font (Imatge I.5.)¹⁸⁶.

Imatge I.5. – La Barceloneta recent construïda (1774)

Detall de:

Moreno, Miquel, *Plano de una porción de la Plaza y Puerto de Barcelona...*, Barcelona, 1774 (AHCB, Subcol·lecció de plànols urbans zonals, 03929).

A la uniformitat del seu pla, concebut per no entorpir el control militar exercit des de la Ciutadella, cal afegir-hi també la del seu color rosat, repetit homogèniament en tots els edificis. Les illes es van dividir en parcel·les quadrades, donant pas a la configuració al llarg del barri del model de casa que dominaria per complet, les cases unifamiliars de planta baixa i pis. A la planta baixa s'hi situava la porta i al pis un balcó, mentre que dues finestres a dreta i esquerra completaven la façana (Imatge I.6.). La mida de les parcel·les era de 8,4 per 8,4 metres, donant com a resultat plantes de 70,56 m². L'àrea total, si s'hi sumaven planta i primer pis, era de 141,12 m². Els solars van concedir-se en lliure i franc alodi, contraposat al model de propietat dominant a la ciutat, els censos. Segons Tatjer, va ser una forma de consagrar la propietat privada del sòl. Els receptors d'aquestes concessions i, per tant, els primers habitants de la Barceloneta, no van ser directament els antics residents de la Ribera. La prioritat va recaure en aquells que exercien un ofici marítim, molts dels quals es convertiren així en petits propietaris¹⁸⁷.

¹⁸⁵ Els noms de carrers i places s'expressen, al llarg de tota la tesi, en la seva nomenclatura original, és a dir, aquella existent en el moment històric en que es situa cada referència. La correspondència de cada denominació amb els noms actuals es pot observar a Annexos, *Nomenclatura actual dels carrers de la Barceloneta*.

¹⁸⁶ Permanyer 2003: 25-27; Tatjer 1973: 46-47; Venteo 2012: 28-29; 38; Vilanova 2003: 97.

¹⁸⁷ Tatjer 1988: 54-60.

Imatge I.6. – Model original de casa

Fotografia de:

Joan Miquel Pla Jorrín, extreta de “Casa de la Barceloneta 1761”. A: *48h Open House Barcelona* [en línia]. Barcelona: 2022. <<https://www.48hopenhousebarcelona.org/es/els-edificis/casa-de-la-barceloneta-1761/>> [Consulta: 29 de març de 2022].

Canvis urbanístics i jurisdiccionals durant el primer segle d’història

En les primeres dècades de l’existència de la Barceloneta es van instal·lar els primers edificis d’ús no residencial. El marquès de la Mina va ser l’encarregat de posar la primera pedra de l’església de Sant Miquel del Port, beneïda el 1755.¹⁸⁸ Es va mantenir subalterna a la parròquia de Santa Maria del Mar fins el 1835, quan va esdevenir el centre parroquial de la Barceloneta¹⁸⁹. Per altra banda, Capitanía General va aprofitar la seva autoritat i jurisdicció sobre el barri per a organitzar-hi part de la logística militar de la ciutat, el que es materialitzà en la construcció de dues casernes militars entre 1764 i 1779. La de cavalleria va ser anomenada Sant Carles, mentre que la d’infanteria va rebre el nom de Sant Ferran¹⁹⁰. En paral·lel, Hisenda va aixecar un dipòsit de sal al barri. També van establir-se altres barraques destinades a emmagatzematge, sobretot al nord del barri, a l’àrea no urbanitzada de la Ginebra. Allà també s’instal·laren safarejos, mentre que hi seguien predominant els usos agrícoles fins a mitjans del segle XIX.¹⁹¹ Els gremis de mar, per la seva banda, van crear nous edificis que es convertiren en les seves seus, alhora que aparegueren les primeres tendes dedicades a la venda d’instruments navals¹⁹².

Fins a mitjans del segle XIX, l’expansió horitzontal de l’àrea urbanitzada va estar marcada per l’avenç de la línia de mar, que va anar afegint espai disponible per al creixement del barri (Mapes

¹⁸⁸ Sobre el procés constructiu de l’església, F. Forner 1947: 88-90; Guitert de Cubas 1921: 35-37.

¹⁸⁹ Tatjer 1988: 235.

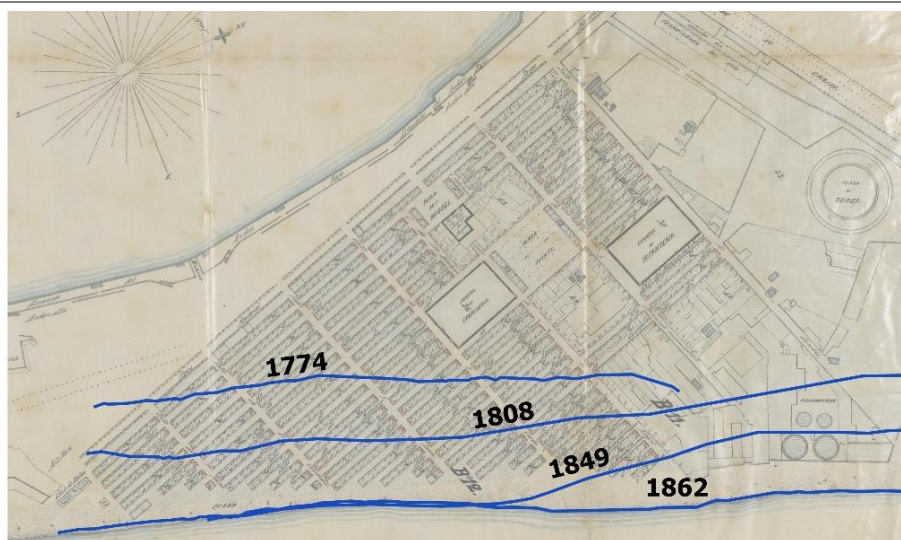
¹⁹⁰ Venteo 2012: 45.

¹⁹¹ Tatjer 1988: 93-96.

¹⁹² Tatjer 1973: 47.

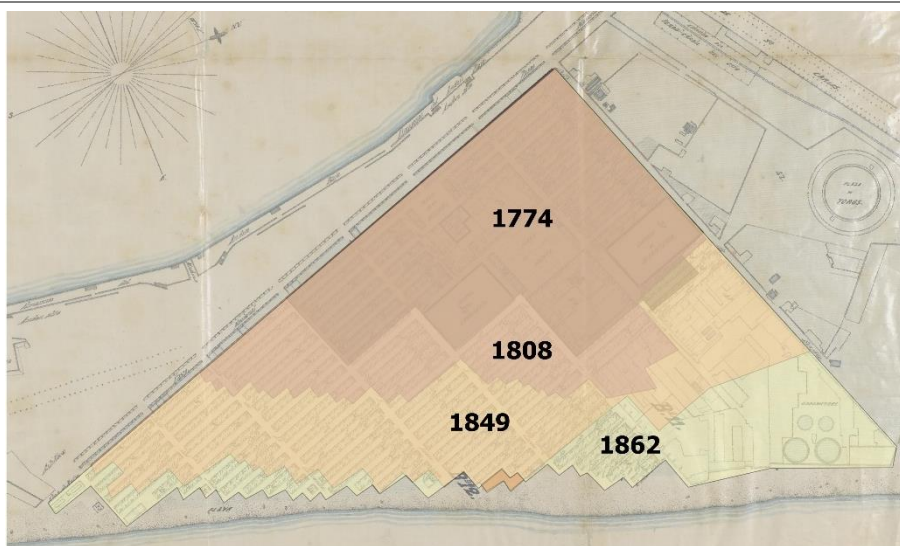
I.1. i I.2.). La primera ampliació del perímetre de la Barceloneta va iniciar-se el 1782, i va consistir en la repetició d'illes. El resultat va ser l'augment del nombre d'illes i cases en 10 i 75 unitats, respectivament. El següent projecte d'ampliació es va concebre el 1800 com a via per a finançar una obra prioritària sobre el port, però va quedar finalment desestimat el 1802. Tres anys més tard sí que ampliava l'espai urbanitzat, aquest cop en direcció a platja, amb 36 cases més. El 1825 es van perllongar les illes en paral·lel a la platja i s'ordenà l'espai de la Ginebra¹⁹³.

Mapa I.1. – L'avenç de la línia de mar (1774-1862)

Font: Elaboració pròpia a partir de diferents documents cartogràfics.

Mapa I.2. – L'expansió horitzontal de la Barceloneta (1774-1862)*

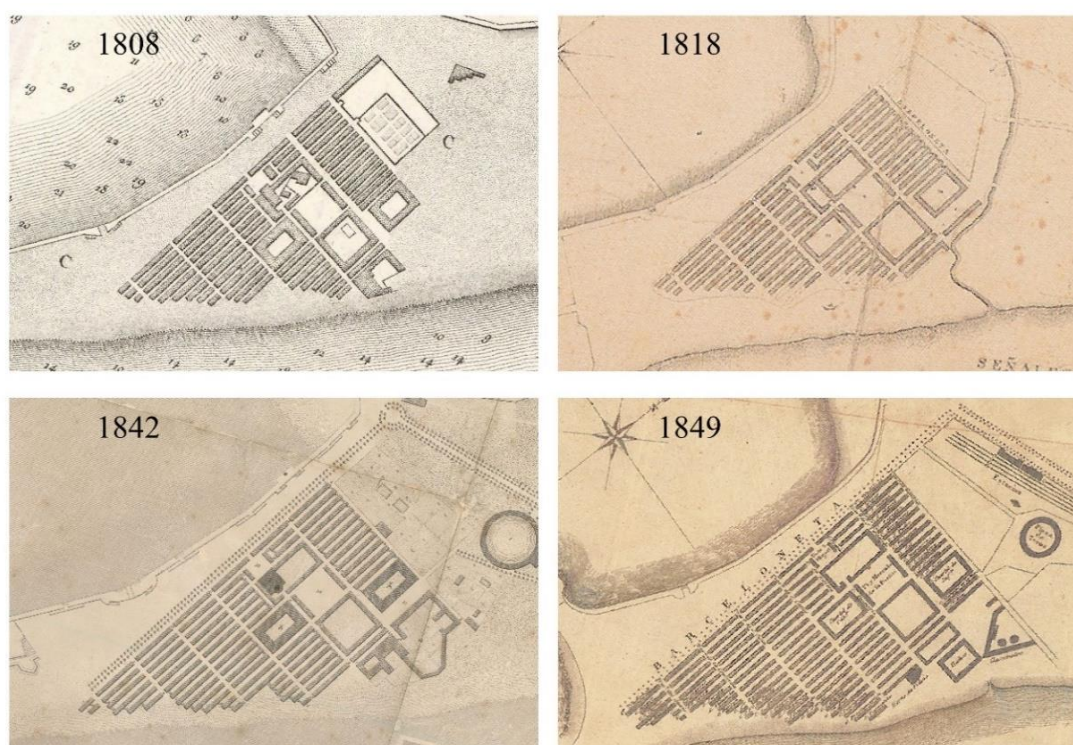
* El petit espai inferior de color més intens, correspon a aquells edificis que el 1849 existien i el 1862 ja no. Són aquells enderrocats per temporals. Sobre aquests episodis, veure l'apartat 5.4. d'aquesta tesi

Font: Elaboració pròpia a partir de diferents documents cartogràfics.

¹⁹³ Tatjer 1988: 37-42.

L'estructura urbanística de la Barceloneta es va mantenir intacta, i tot el creixement poblacional es va canalitzar a través de l'expansió horitzontal del barri amb la fórmula de la repetició modular de les illes de cases. El permís per edificar segons pisos, aprovat l'any 1838, no va frenar aquest procés, fruit de l'acceleració del creixement demogràfic¹⁹⁴. La documentació cartogràfica il·lustra l'expansió urbanística dels anys 1830 i 40, així com l'aparició d'altres espais alternatius. En aquelles dues dècades va construir-se una plaça de braus al límit nord del barri, coneguda com El Toril; s'urbanitzà un passeig i s'instal·là la primera línia de ferrocarril de l'Estat i l'estació de Mataró en la frontera entre la Barceloneta, la ciutat emmurallada i la Ciutadella; i s'ampliaren els banys de Can Soler i s'inauguraren la foneria Nuevo Vulcano i la fàbrica de gas, tots tres elements entre el carrer Ginebra i la platja, al nord-est del barri¹⁹⁵ (Mapa I.3.).

Mapa I.3. – Evolució urbanística de la Barceloneta la primera meitat del segle XIX

Detalls de:

P. Lartigue; Ingr. Hidrogr. Moulinier delin.; Vicq sculp., *Plano de la Ciudad y del Puerto de Barcelona*, Paris, 1808 (Cartoteca Instituto Geográfico Nacional, 11-C-52).

Montfort i Miquel, Antoni, *Plan de Barcelona*, Barcelona, 1818 (Atles de Barcelona, Plànols del segle XIX, 383).

Alabern Casas, Ramon & Mas Vila, Josep, *Plano Geométrico de la Ciudad de Barcelona*, Barcelona, 1842 (AHCB, Subcol·lecció de plànols urbans generals, 08100).

Saurí, Manel & Matas, Josep (eds.), *Plano de la ciudad de Barcelona*, Barcelona, 1849 (Atles de Barcelona, Guies de la ciutat del segle XIX, 463).

¹⁹⁴ Veure l'apartat 3.1.1. d'aquesta tesi.

¹⁹⁵ Larrea 2003: 132-134; Tatjer 1973: 61; 1988: 46; Vilanova 2003: 100.

Als anys centrals del segle XIX va escalar la polèmica entre l'Ajuntament i les autoritats militars per la jurisdicció de la Barceloneta. El punt de fricció girava al voltant de la facultat per concedir solars i gestionar la urbanització del districte, i va incloure xocs rellevants en els terrenys del passeig Nacional i l'espai portuari¹⁹⁶ i en l'assumpció de serveis com el clavegueram i la pavimentació de carrers¹⁹⁷. El final de la disputa va arribar amb una Reial Ordre, emesa el desembre de 1858, que desagregava la Barceloneta del ram de guerra i n'establia la jurisdicció municipal¹⁹⁸. No va ser l'únic canvi urbanístic important d'aquella dècada. Aquell mateix any, Barcelona deixava de ser plaça forta militar, en un pas més d'un procés arrencat el 1854 arran de la presa de poder del liberalisme progressista. En el context d'atur industrial i d'arribada del còlera a la ciutat, el governador civil Madoz va iniciar l'enderroc de les muralles, configurant-se com el primer pas en la creació de la Barcelona moderna¹⁹⁹. L'any següent el Ministeri de Foment encarregà a Ildefons Cerdà l'elaboració del projecte d'Eixample, que seria finalment aprovat el 1859. Aquell mateix any s'enderrocava la porta de Mar, clau en la comunicació entre la Barceloneta i la ciutat. El procés de desmilitarització de la ciutat culminaria el 1869 amb l'enderroc de la Ciutadella i el 1878 amb el de la muralla de Mar²⁰⁰. El fort de Don Carlos, per la seva part, seria adquirit per l'Ajuntament, i en els seus terrenys s'ubicaria, el 1888, la Secció Marítima de l'Exposició Universal²⁰¹. En paral·lel a aquest procés, el 1870 arrencaven les obres de reforma del port de Barcelona, deu anys més tard de l'aprovació del projecte de l'enginyer Rafo. Això suposaria la conversió de tot el front marítim del casc antic en un nou espai portuari²⁰².

No només es transformà l'entorn de la Barceloneta i es desmilitaritzà parcialment el barri, sinó que dins el seu recinte també esdevingueren canvis de pes. Especialment parlem de la conversió de 26.837 m² en sòl industrial, fruit de la instal·lació de la Maquinista Terrestre i Marítima. Abans de la constitució de la companyia, el 1852 Valentí Esparó va adquirir per emfiteusi uns terrenys entre la platja i el ferrocarril, on instal·là una caldereria i un taller de muntatge. Dos anys més tard ja hi havia instal·lades dues màquines de vapor. El 1855 es constituí definitivament l'empresa, fruit de la fusió de la fàbrica d'Esparó amb La Barcelonesa, i aquell mateix any es construïren set nous edificis. El 1857 la companyia va adquirir nous terrenys i inicià la construcció de la foneria, mentre que el 1860 obtingué un permís per a construir un edifici destinat a habitatge pel personal dels tallers. Els anys següents, la Barceloneta es va convertir en l'espai exclusiu de l'empresa, i els terrenys que ocupava van protagonitzar una contínua expansió fins ben entrat el segle XX.²⁰³ L'altre element nou en l'espai de la Barceloneta fou la presència dels establiments de banys de mar. L'únic existent a la primera meitat de segle va desaparèixer amb l'adquisició per part de la Maquinista dels terrenys on s'assentava. Malgrat això, en paral·lel van aparèixer dos nous

¹⁹⁶ Veure els apartats 1.3. i 2.3. d'aquesta tesi.

¹⁹⁷ Veure l'apartat 5.2.2.

¹⁹⁸ Tatjer 1988: 47-49.

¹⁹⁹ García-Bellido García de Diego & Mangiagalli 2008.

²⁰⁰ Guàrdia Bassols 1995: 63-80; Lucci 2011; Tarragó i Cid 1974.

²⁰¹ Nòvoa Rodríguez & Capdevila Subirana 2015: 283.

²⁰² Sobre el procés de construcció del port, veure l'apartat 1.1.2 d'aquesta tesi.

²⁰³ Artigues i Vidal & Mas i Palahí 2015.

balnearis situats al final del passeig Nacional, inaugurats els anys 1856 i 1862. Les següents dècades, nous establiments van proliferar en la confluència entre la platja i l'espai portuari del barri²⁰⁴.

Pel que fa a l'àrea residencial, entre 1862 i 1887, la superfície total habitada, incloent els diferents pisos de les cases, va incrementar-se tan sols de 229.836 a 274.893 metres quadrats²⁰⁵. Aquest augment de l'espai no es va fer, a diferència d'anteriorment, a partir de la construcció de noves illes de cases. En canvi, l'increment es degué a l'elevació de pisos, fruit del permís per a construir-ne tercers i quarts entre 1868 i 1872, i a la culminació d'illes que estaven en procés constructiu. Els edificis habitats, de fet, només van incrementar-se de 945 a 975.²⁰⁶ L'estructura de l'espai residencial, així, va mantenir-se gairebé intacta. La principal transformació es va donar la darrera quinzena del segle, amb la urbanització de l'àrea de la Ginebra i la creació de l'Eixample de la Barceloneta. Les primeres propostes per ordenar aquell espai dominat pels usos rurals i d'emmagatzematge es van produir els anys 1870, però l'Ajuntament no n'aprovà el projecte d'urbanització definitiu fins el 1886. Els anys següents es van obrir sis carrers, un de transversal i cinc paral·lels al Moll Vell, que serien batejats l'any 1895. Els seus edificis, tot i comptar amb millors materials de construcció, van néixer amb problemes de ventilació i il·luminació²⁰⁷. El mapa elaborat per Garcia Faria el 1891 incloïa el traçat del projecte de l'Eixample, encara en fase constructiva (Imatge I.7.). Sobre el total projectat, tan sols s'acabarien construint les illes a l'oest de la plaça de braus, mentre que la resta d'espai va ser ocupat per la fàbrica de gas, protagonista d'un procés notable d'ampliació a la primera dècada del segle XX.

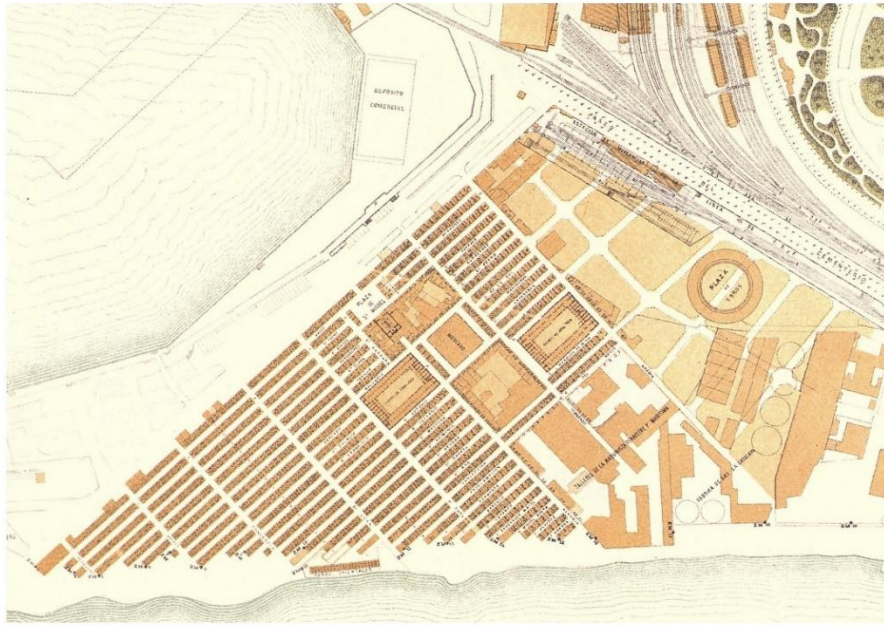
²⁰⁴ Sobre la popularització de l'oci marítim i la transformació que va suposar en el passeig Nacional i l'àrea portuària, veure l'apartat 1.3. d'aquesta tesi.

²⁰⁵ Càlculs propis a partir de les dades de García Faria 1893a: 171-193; Garriga i Roca 1862: cap. 12.

²⁰⁶ Ídem.

²⁰⁷ Tatjer 1988: 255-257.

Imatge I.7. – La Barceloneta i el seu projecte d'Eixample (1891)

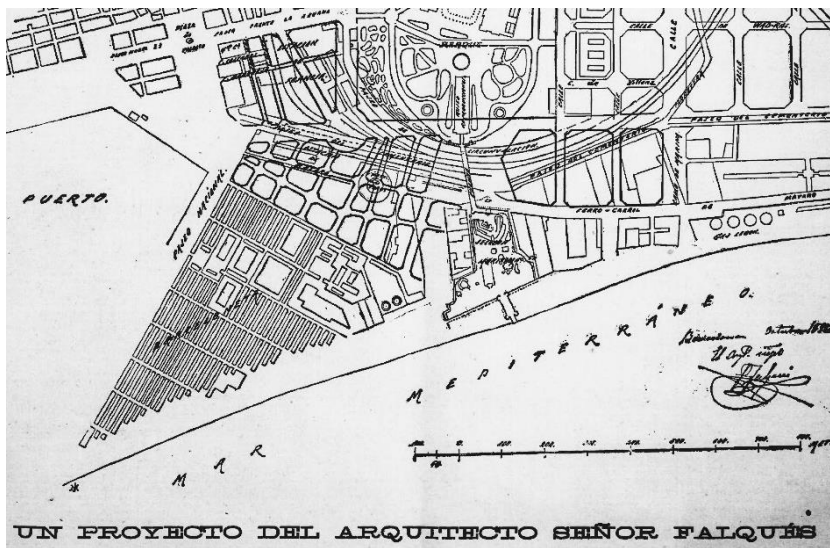
Detall de:

García Faria, Pere, *Láminas del proyecto de saneamiento*, Barcelona, 1891 (García Faria 1893b).

El 1894, l'arquitecte municipal Pere Falqués presentava un nou projecte per enllaçar la Barceloneta amb Barcelona i Sant Martí de Provençals. A partir de la urbanització dels espais ocupats per les vies ferroviàries, proposava crear una nova línia d'illes de casa al nord de l'Eixample de la Barceloneta, que connectaria directament el barri marítim amb el Parc de la Ciutadella i el Born (Imatge I.8.). Malgrat la bona rebuda que va tenir entre els propietaris del districte²⁰⁸, el projecte no va tirar endavant i la separació física entre la Barceloneta i la resta de la ciutat ha seguit vigent fins avui dia.

²⁰⁸ “Nuestra unión con Barcelona”, *El Campeón*, 9 de març de 1895.

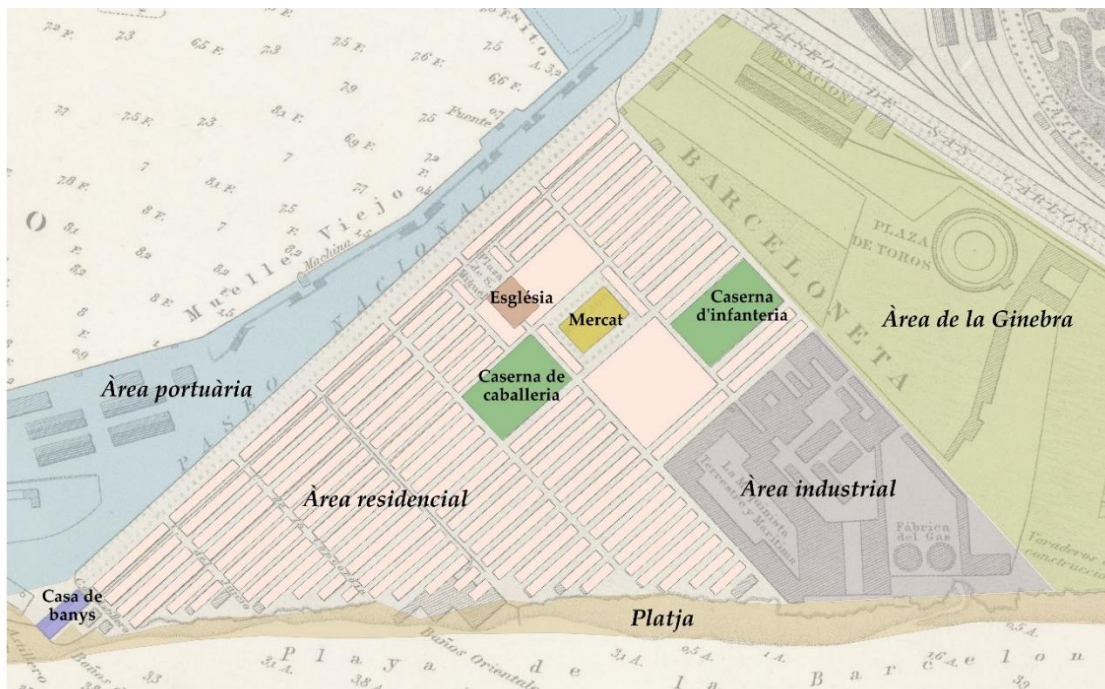
Imatge I.8. – El projecte fallit de Pere Falqués (1894)

Font: Detall extret de *La Publicidad*, 8 de novembre de 1894.

Val la pena detallar dos elements claus sobre aquest espai urbà durant el període en què s'emmarca aquesta recerca. El primer és el de la distribució de les principals àrees físiques de la Barceloneta a les que ens referim al llarg de la tesi. Amb propòsit de síntesi, hem diferenciat les àrees fonamentals en què es divideix l'espai de l'arenal que ocupa la Barceloneta i els principals establiments no residencials situats dins de la xarxa residencial del barri (Mapa I.4.). Es tracta d'una referència general que té l'interès principal en el fet que, durant el període estudiat, l'espai de la Barceloneta va mantenir aquesta estructura física gairebé incòlume. Malgrat això, els diversos espais variaren en volum, en particular la platja, així com en usos i funcions, com l'àrea de la Ginebra o la portuària. A part, no existia homogeneïtat dins els diversos espais. En l'àrea industrial existiren diferents edificis destinats a habitatges, mentre que les illes residencials comptaven amb centenars d'establiments comercials i industrials.

Mapa I.4. – L'estructura espacial de la Barceloneta (1840-1900)

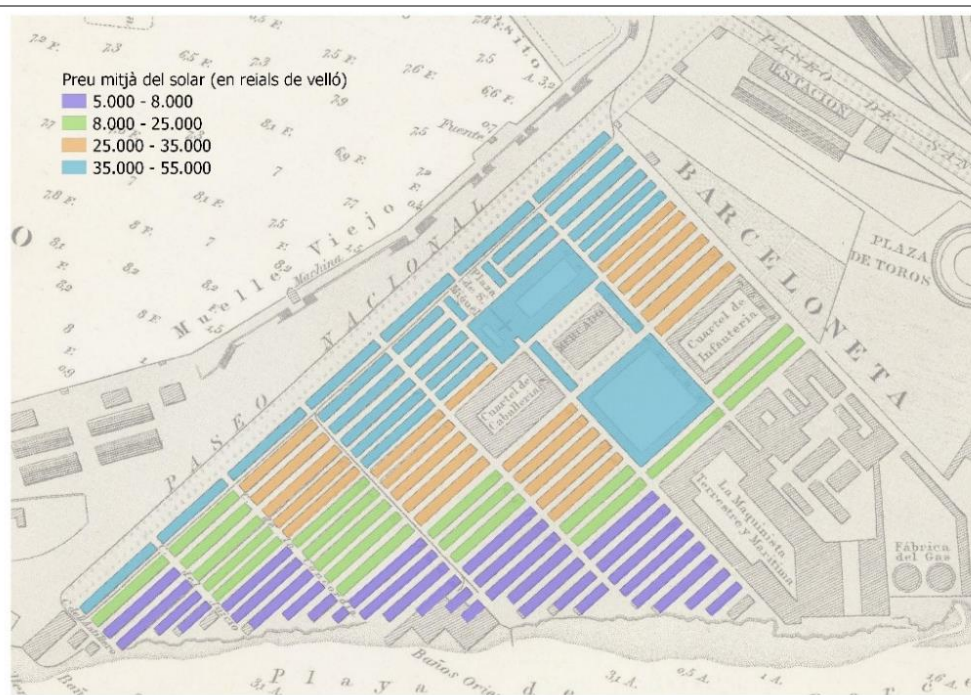

Font: Elaboració pròpia a partir dels diferents documents escrits i cartogràfics treballats.

El segon aspecte que cal mencionar és el de la segregació física dins la Barceloneta. Es tracta d'un vector transversal en les diferents temàtiques abordades a la investigació. Per a estudiar-lo, hem partit dels indicadors dels preus del sòl obtinguts del projecte fallit de reforma del barri que va elaborar Miquel Garriga i Roca el 1862. A partir d'aquestes, hem pogut establir quatre categories d'illa. Han estat creades prioritzant l'equilibri en el nombre d'illes incloses i en el de la població resident en els quatre nivells. El propi arquitecte assenyalava com els extrems de cada illa, que donaven als diferents carrers transversals, els preus variaven i eren més cars que a la resta de l'illa. És per això que a cada adreça que figura en les bases de dades creades li hem assignat una d'aquestes categories. Aquesta informació ha resultat de gran valor, especialment pel creuament amb les altres variables analitzades.

La correspondència entre illes i categories dibuixa clarament diferents zones dins la Barceloneta, i aquesta distribució esdevindrà clau en la comprensió de la relació entre espai i societat al llarg del període. Les àrees més properes al moll, les dues places o les dues illes especials -la que incloïa l'església i l'única illa quadrangular- corresponien amb els preus del sòl més elevats. Pel contrari, a mesura que la proximitat a la platja incrementava, els valors de les illes disminuïa (Mapa I.5.).

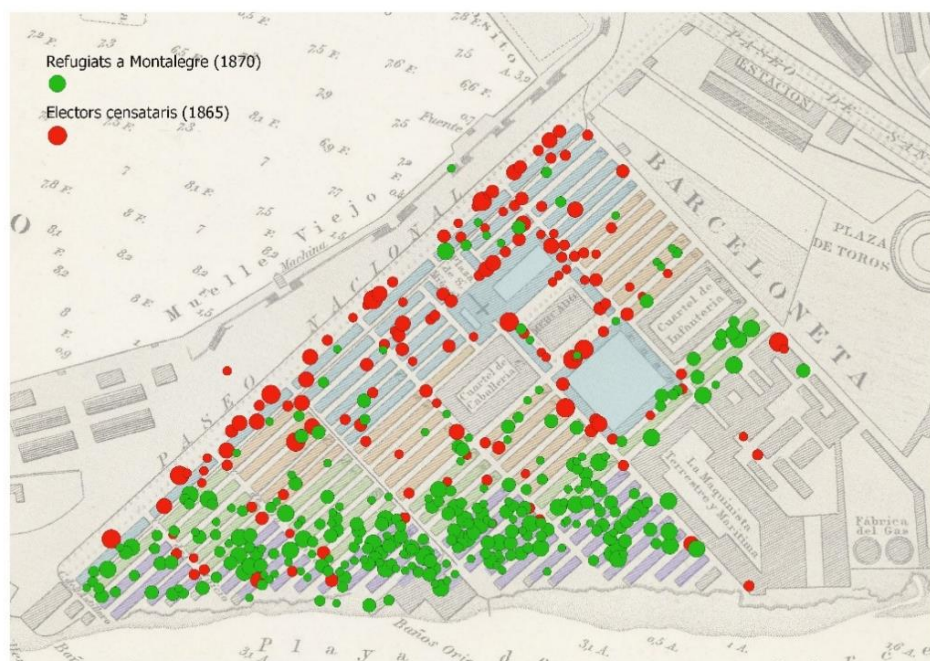
Mapa I.5. – Categories d'illes segons el preu del sòl (1862)

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de Garriga i Roca 1862: cap. 9.

La segregació espacial es fa evident en la comparació entre els dos extrems de l'estructura social de la Barceloneta. Per una banda, l'elit del barri que tenia dret de vot en el sistema censatari es concentrava el 1865 en les zones més properes al port, en les illes especials i en els diferents carrers transversals. Per altra banda, les famílies més pobres que, l'any 1870, van haver de refugiar-se a la colònia de Montalegre arran de l'esclat de la febre groga, provenien majoritàriament de les illes més properes a la platja. Així, mentre el 86,4% dels electors el 1865 residien en les dues categories d'illa amb el preu superior, tan sols ho feien el 12,2% dels albergats a Montalegre (Mapa I.6.).

Mapa I.6. – La segregació social dins la Barceloneta (1865-70)*

* El gruix dels electors, en funció del volum de la contribució fiscal satisfeta. El dels albergats a Montalegre, en funció del nombre de persones

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades del *Boletín Oficial de la Provincia de Barcelona*, 17 a 22 de novembre de 1865 i d'AMCB, Governació, A-4500.15, f. 263-281, 307-320.

Com observarem, els canvis socials en el si de la Barceloneta afectaran profundament aquesta relació entre l'estructura social i espacial, amb unes transformacions decisives pel propi esdevenir de la comunitat²⁰⁹.

²⁰⁹ Veure especialment l'apartat 5.4. d'aquesta tesi.

Objectius, fonts i metodologia

Hipòtesis de recerca, objectius i estructura

A partir dels fonaments teòrics i historiogràfics sobre les societats i les ciutats lligades al món marítim i portuari i del coneixement que disposem sobre la transició de la vela al vapor i sobre la història de la Barceloneta, formulem dues hipòtesis que es constitueixen com els fars que han d'orientar la recerca i a partir dels quals s'elaboren els objectius concrets de la tesi.

Les dues hipòtesis principals amb que es basteix el projecte es centren en el propòsit d'estudiar l'economia i la societat de la Barceloneta entre els anys 1840 i 1900 des d'una perspectiva holística del canvi històric. El primer plantejament gira al voltant de la Barceloneta com a comunitat marítima inserida en una gran ciutat portuària. A partir de la recerca volem corroborar si la Barceloneta va tendir a dissoldre la seva naturalesa lligada al mar i el port, i si va convertir-se en un districte urbà cada cop més heterogeni, inserint-se progressivament en les lògiques socials de la ciutat. La segona hipòtesi parteix de les nocions de crisi i decadència desplegades a finals de segle XIX. Plantejem que aquests relats van sorgir fruit de les transformacions que, a diversos nivells, va experimentar la Barceloneta, i que haurien posat fi a una estructura social, una xarxa productiva i de serveis i una identitat assentada sobre el món de la vela. La intenció és determinar si aquests relats van aparèixer com una expressió d'angoixa davant les conseqüències no desitjades de la industrialització i l'avenç del capitalisme.

Per tal de verificar o no aquestes hipòtesis formulem una sèrie d'objectius concrets. Partint de la seva investigació sobre la propietat urbana a la Barceloneta, Mercè Tatjer desglossa amb gran detall l'extracció socioprofessional dels individus que dominaven el parc immobiliari del districte. En base a l'anàlisi de fonts fiscals dels anys 1830 i 1840, Tatjer afirma el següent:

El aprovisionamiento y la construcción naval (...) es la base de acumulación que permitirá el surgimiento del bloque de propietarios de la Barceloneta. Los componentes de la “menestralia” de constructores navales (“mestres d'aixa”, calafates, corderos, veleros, boteros) enriquecidos por su activa participación en el comercio americano, como proveedores, como inversores en la financiación de embarcaciones e incluso como tripulantes, colocarán parte de sus beneficios en inmuebles en la Barceloneta; tanto como inmuebles de renta ya desde fines del siglo XVIII, y en algún caso como almacenes o uso artesanal²¹⁰.

El destacat pes del sector de la construcció i de l'aprovisionament naval en el grup de propietaris del barri permet constatar el profund arrelament que la Barceloneta tenia en les estructures del món marítim català tradicional, lligades a la vela, la fusta i el mercat americà. Això s'expandeix a oficis lligats a les demandes marítimes i portuàries. Als anys centrals del Vuit-cents, la Barceloneta concentrava l'activitat de boters, velers i corders i tendes d'efectes navals, entre d'altres²¹¹. Paral·lelament, sabem que els escassos intents per desplegar una indústria dedicada a

²¹⁰ Tatjer 1988: 66.

²¹¹ Tatjer 2015.

la construcció naval de vapors a Catalunya es van concentrar a la Barceloneta. Va ser a mitjans del segle XIX quan es van constituir tres empreses mecano-metal·lúrgiques que van marcar l'inici de la industrialització del barri. La seva aposta inicial per la construcció naval no va sobreviure a les circumstàncies, i el projecte d'establir a la Barceloneta unes drassanes civils adaptades a la nova era del vapor va fracassar²¹².

A partir d'aquest coneixement parcial de l'activitat econòmica del barri, especialment en el moment inicial del període en que es circumscriu la nostra investigació, ens proposem reconstruir i analitzar la seva transformació econòmica arran de quatre fenòmens claus. Aquests són els canvis en el sistema portuari català i els patrons comercials d'aquesta regió mediterrània, la industrialització i el pas de la vela al vapor i de la fusta al ferro, la liberalització del comerç marítim i la reforma portuària de Barcelona. El primer objectiu, arran d'aquestes qüestions, és conèixer com, quan i perquè es va transformar el teixit productiu i de serveis orientat a les demandes marítimes i portuàries. Per això cal analitzar aquests canvis en detall, tant a nivell macroeconòmic com microeconòmic. Això ha d'incloure una aproximació detallada de l'evolució de determinats sectors, en especial la construcció i reparació naval, però també d'altres lligats a aquestes demandes. Ens interessa analitzar els canvis tant en l'orientació de la demanda com en el volum d'unitats de treball, l'organització laboral i financera i l'especialització productiva.

El segon gran objectiu neix de l'interès en conèixer com van adaptar-se o resistir-se als canvis els actors socioeconòmics vinculats a aquest teixit. Cal, doncs, estudiar com van afrontar l'impacte sobre un sistema de treball i de negoci assentat durant dècades i les estratègies que van desplegar per fer-hi front. La reconstrucció prosopogràfica d'un col·lectiu determinat, l'elit socioeconòmica de la Barceloneta, a través de les diferents trajectòries individuals i familiars, n'ha de ser la via principal. També els estudis sobre els comportaments demogràfics, socials i econòmics del conjunt de la població.

Gràcies a testimonis contemporanis i a diverses obres dels anys centrals del Vuit-cents sabem la rellevància poblacional de la Barceloneta en el context barceloní, el gran component marítim de la seva estructura ocupacional masculina i el pes que hi tenia la població flotant. El treball amb altres fonts ens ha permès reconstruir amb més detall aquests i altres elements socials i poblacionals de la Barceloneta de mitjans segle XIX. El tercer objectiu del projecte és entendre els principals eixos de canvi de la societat des de llavors, en els seus aspectes demogràfics, migratoris i laborals. La reconstrucció de l'evolució poblacional, dels indicadors demogràfics, dels patrons migratoris i dels mercats de treball tant masculins com femenins es converteixen així en elements imprescindibles per poder donar resposta a les principals qüestions de la tesi.

Per últim, el quart i darrer objectiu neix de la necessitat de conèixer com van afectar les diferents transformacions socioeconòmiques a la Barceloneta en les condicions de vida de la població. Enteses com indicadors claus de salut, cultura i benestar, l'estudi de diverses variables -les causes socials de la mortalitat, els impactes epidèmics, les infraestructures higièniques i sanitàries, l'educació i l'habitatge- ens ha de permetre connectar la transformació econòmica del districte i

²¹² Per més detall, veure l'apartat 1.2.3. d'aquesta tesi.

els canvis en la seva societat amb les preocupacions socials i morals emeses al darrer terç del Vuit-cents tant des de dins com des de fora del districte.

Fruit del plantejament de recerca i la formulació d'aquests objectius, la tesi s'ha estructurat en cinc capítols. El primer versa sobre la transformació de l'economia de la Barceloneta a nivell macro i microeconòmic, en especial d'aquelles activitats vinculades a l'especialització del districte: el proveïment de productes i serveis a la marina mercant i el port. El segon tracta sobre la construcció naval, tant els seus fonaments durant l'era de la vela com l'impacte que va experimentar amb el triomf del vapor i el ferro en la navegació. El tercer aborda la reconstrucció poblacional de la Barceloneta, incloent l'evolució dels seus comportaments demogràfics i els canvis en els importants moviments migratoris dels que el barri marítim fou destinatari. El capítol quart, per la seva banda, estudia els mercats de treball masculins i femenins i la seva transformació. Per últim, el cinquè capítol aborda les condicions de vida de la població a partir de l'anàlisi de les causes socials de la mortalitat, de les epidèmies i de diferents serveis públics com l'aigua o el clavegueram, així com l'aproximació a l'educació, l'escolarització i l'analfabetisme i les condicions d'habitatge i la densitat poblacional. La cronologia de l'estudi es situa entre els anys 1840 i 1900, que van concentrar el fenomen de la primera industrialització, el procés de transició de la vela al vapor i la revolució del comerç i les comunicacions.

Fonts i metodologia

Per tal d'acomplir els objectius establerts, ha estat imprescindible la consulta d'un ampli ventall de fonts. Hem partit de la necessitat de combinar les aproximacions quantitatives amb les qualitatives i de compaginar l'estudi i elaboració de dades *macro* sobre el conjunt de la societat i economia de la Barceloneta amb una aproximació *micro* sobre individus, famílies i col·lectius específics. En el tractament de les fonts ha estat imprescindible el recurs a diverses eines d'anàlisi, sobretot l'estadística, el programari SIG, el creuament de dades i diversos sistemes de codificació i classificació de variables²¹³.

Dues són les bases de dades principals elaborades per a la recerca. La primera, la comercial i industrial, ha estat construïda a partir del buidatge de les guies comercials de la ciutat que recollien les dades de localització, tipus d'activitat econòmica i nom del propietari de diversos establiments comercials i industrials. L'aparició d'amplis i detallats directoris on es recopilaven els diferents negocis de la ciutat i es classificaven en diferents activitats econòmiques en les guies de Barcelona va arrencar els anys 1840. Eren fruit de la voluntat de sintetitzar la creixent complexitat de la societat urbana, en un sentit marcadament utilitari per a donar resposta a l'increment i la diversificació de la demanda de productes i serveis. De fet, tot i que el sorgiment de les guies estigués lligat a la figura del turista, amb la inclusió d'aquests llistats també s'adreçava a

²¹³ Parlem dels sistemes HISCO i HISCLASS per a la classificació d'ocupacions i categories laborals (veure l'apartat 4.1. d'aquesta tesi), de la classificació de malalties de McKeown modificada per demògrafs espanyols el 2003 (apartat 5.1.) i dels diversos sistemes de codificació de municipis, la seva georreferenciació, el càlcul de distàncies i les referències al nombre d'habitants dels censos nacionals (apartat 3.2.).

industrials, empresaris i comerciants, una orientació que va seguir dominant en les guies urbanes fins ben entrat el segle XX²¹⁴.

Per elaborar la base de dades, han estat buidades un total de set guies comercials entre els anys 1842 i 1897, que ens han permès comptar amb la informació de 2.491 establiments comercials i industrials ubicats a la Barceloneta. En paral·lel, s'han recomptat tots els locals de Barcelona inclosos en cada categoria d'activitat econòmica per a sis de les set guies²¹⁵, sumant un total de 62.740 establiments a la ciutat (Taula I.1.). Les diferents activitats registrades han estat classificades en base a la Classificació Nacional d'Activitats Econòmiques (CNAE) de l'any 2009 i, a partir d'aquesta, s'ha elaborat una classificació pròpia fonamentada en la naturalesa del producte fabricat i/o comercialitzat i en la simplificació de les categories exclusivament dedicades al sector serveis²¹⁶. El propòsit d'aquesta base de dades és triple. En primer lloc, analitzar la distribució sectorial de l'economia del barri en el seu conjunt i comparar-la amb la de tota Barcelona. En segon lloc, detallar l'evolució quantitativa d'algunes activitats específiques i els seus patrons espacials dins la Barceloneta. Per últim, operar com un dels instruments per a la reconstrucció de les trajectòries individuals i familiars de diversos actors claus en el teixit econòmic del barri.

Taula I.1. – Composició de la base de dades comercial i industrial

Any	Nom de la guia	Nombre d'establiments	
		Barceloneta	Barcelona
1842	<i>Guia de forasteros en Barcelona</i>	100	5.679
1849	<i>Manual historico-topografico, estadistico y administrativo (o sea) Guia general de Barcelona</i>	323	9.466
1857	<i>El Consultor. Nueva guía de Barcelona</i>	336	7.128
1863	<i>El Consultor. Nueva guía de Barcelona</i>	392	7.080
1880	<i>Anuario-almanaque del comercio, de la industria, de la magistratura y de la administración</i>	497	11.844
1887	<i>Bailly-Bailliere</i>	366	
1897	<i>Anuario-Riera. Guia general de Cataluña</i>	477	21.543
Total		2.491	62.740

La segona base de dades és la poblacional. Davant l'absència de fonts d'estoc com censos o padrons d'habitants, s'ha construït a partir dues fonts de caràcter sociodemogràfic molt poc explorades a la ciutat de Barcelona: el Registre de Defuncions del Registre Civil i les llistes d'entrades i sortides de l'Hospital de la Santa Creu²¹⁷. La informació que conté cada partida de defunció es fonamenta, en primer lloc, en diverses dades personals del difunt: nom i cognoms,

²¹⁴ Rodríguez Pedret 2014: 185-189; Tatjer 2002b: 67-68.

²¹⁵ La classificació per carrers de la guia de l'any 1887 ha impedit fer-ho en totes les set guies.

²¹⁶ Més detalls d'aquesta nova classificació, a l'apartat 1.1.3. d'aquesta tesi.

²¹⁷ La utilització del primer ha estat iniciat els darrers anys per l'historiador Juanjo Romero Marín, a qui agraïxo el coneixement de les potencialitats de la font. Pel que fa a les llistes hospitalàries, tan sols en una ocasió s'han utilitzat per a la reconstrucció social i demogràfica a la ciutat, i amb una mostra molt reduïda. Veure Montiel Pastor 1989.

edat, estat civil, localitat de naixement, adreça del domicili, ocupació -en el cas dels homes- i causa de defunció. A més, ofereix informació sobre el pare, la mare i, en cas d'existir, el cònjuge. En aquests casos la font ens informa del nom, la localitat de naixement i, en el cas dels pares, l'ocupació. Pel que fa a l'Hospital, la informació de la persona ingressada és la mateixa que la dels difunts del Registre Civil, excepte la causa de mort. La principal diferència són els detalls de les persones relacionades, que en aquesta font es limiten al nom del pare, mare i cònjuge i, en alguns casos, l'ocupació del darrer en el cas dels homes.

Per a les dues fonts s'ha optat per treballar amb talls temporals d'aproximadament deu anys. Pel que fa al Registre de Defuncions, s'han buidat les partides de difunts de la Barceloneta en un total de set anys²¹⁸. Respecte les entrades i sortides de l'Hospital de la Santa Creu, s'han buidat sis anys complets²¹⁹. Especialment en les llistes de l'Hospital, ha calgut suprimir els individus que apareixien de forma repetida, degut a que era habitual que la mateixa persona hi ingressés diversos cops l'any. Suprimits aquests casos, que en el cas de l'Hospital eren el 18,4% del total, la base de dades resultant està composta per 4.412 registres, en els quals existeix informació d'un total de 14.580 individus (Taula I.2.).

Taula I.2. – Composició de la base de dades poblacional

Registre de Defuncions			Hospital de la Santa Creu			Total		
<i>Any</i>	<i>Registres</i>	<i>Individus</i>	<i>Any</i>	<i>Registres</i>	<i>Individus</i>	<i>Any</i>	<i>Registres</i>	<i>Individus</i>
1840	152	498	1840-41	158	549	1840-41	310	1.047
1850	243	789	1850	234	795	1850	477	1.584
1860	394	1.238	1860	282	943	1860	676	2.181
1869-70	474	1.527	1871	310	1.039	1869-71	784	2.566
1879	532	1.717	1881	261	878	1879-81	793	2.595
1890	573	1.915	1890	277	949	1890	850	2.864
1900	522	1.743				1900	522	1.743
Total	2.483	9.427	Total	1.522	5.153	Total	4.412	14.580

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades extretes d'AMCB, Registre Civil, llibres V450 a V452 (any 1840), V494 a V496 (1850), V546 a V550 (1860), V598 a V600 (1869), V602 a V604 (1870) i V644 a V647 (1879); d'ARCB, Registre de Defuncions, llibres 7.8 a 7.10 (1890) i 7.33 a 7.35 (1900); i d'AGHSCISP, Hospital de la Santa Creu, Entrades i sortides, llibres 16 (1840), 17 (1841), 26 (1850), 42 (1860), 56 (1871), 67 (1880) i 81 (1890).

²¹⁸ Alguns esculls no han permès que la periodicitat sigui exactament de 10 anys entre registres. El primer, per a 1870, ha estat l'esclat de la febre groga a partir de l'agost d'aquell any, que hauria alterat la mostra. Per això s'ha optat per treballar amb l'any natural iniciat l'agost de 1869 i acabat el juliol de 1870. També s'han buidat els restants cinc mesos de l'any 1870, però no s'ha inclòs en la base de dades, sinó que s'ha treballat exclusivament per a l'estudi de l'impacte de l'epidèmia a la Barceloneta. El segon escull ha estat el major percentatge de la indicació explícita de la Barceloneta com a lloc de residència l'any 1879 respecte el 1880, motiu pel qual s'ha elegit el primer any.

²¹⁹ L'agregació de pobles del Pla a partir de 1897 i la manca d'indicació dels carrers que corresponien a la Barceloneta ha fet impossible la distinció de carrers entre diferents àrees de la ciutat en els llibres posteriors a l'agregació. Especialment repetits entre diferents districtes es trobaven els múltiples carrers amb noms de sants. Per aquesta raó no ha pogut incloure's un setè any en el buidatge d'aquesta font. Pel que fa als anys seleccionats, el primer correspon al període entre el mes de juliol de 1840 i el mes de juny de 1841. Es deu a que no es va començar a indicar el domicili de la persona ingressada fins a mitjans de juny de 1840. Per la seva banda, s'ha elegit el 1871 en ves del 1870 per la inexistència de llibre corresponent al segon any.

Durant l'Antic Règim, el registre dels principals esdeveniments de la vida d'una persona –el naixement, el matrimoni i la mort– estava monopolitzat per l'Església. Amb el naixement de l'Estat liberal, aquest va assumir progressivament aquestes tasques. De forma avançada en el context espanyol ho va fer l'Ajuntament de Barcelona, que va implementar el Registre Civil a la ciutat entre 1836 i 1842, malgrat que l'Estat no regularia la seva obligació fins la Llei del Registre Civil de 1870.²²⁰ Poc més d'una dècada després de la implantació del Registre de Defuncions a Barcelona, el polític i economista Laureà Figuerola assegurava que no s'enterrava cap cadàver al cementiri de la ciutat sense la partida de defunció corresponent²²¹. Malgrat això, el registre de l'esdeveniment de la mort encara no estava generalitzat per complet. De fet, alguns dèficits dels registres civils ja han estat assenyalats pels historiadors, que n'han recomanat un ús prudent²²².

Per a la nostra base de dades hem volgut, dins les possibilitats limitades, calibrar l'ocultació probable que existia al Registre de Defuncions. A partir de l'existència de dades dels difunts reals en alguns anys o pel càlcul de difunts probable en altres, observem una ocultació important els primers anys d'implantació. Sobretot el 1840, on vora el 30% dels difunts no s'haurien registrat. L'any 1860 aquesta ocultació ja hauria desaparegut completament, i de fet s'anotaren més morts de les esperades. El registre de l'esdeveniment de la mort en el Registre Civil ja s'havia generalitzat, i els anys següents la variació estimada entre els registres i els difunts reals o esperables ja mai superà el 5% (Taula I.3.). No tota la variabilitat l'explica l'absència de la partida de defunció, sinó que, en els tres primers anys, la coincidència d'alguns noms de carrers amb el casc antic, que en alguns casos puntuals no era corregit a la font amb la indicació de la Barceloneta, han fet també ocultar-se alguns difunts del barri que sí estaven registrats.

²²⁰ Valero Escandell 1986.

²²¹ Figuerola 1993: 96.

²²² Per al cas de Barcelona, López Guallar 1997: 11.

Taula I.3. – Estimació de l'ocultació de defuncions al Registre Civil

Any	Registres	Difunts reals*	Difunts esperables**	Ocultació estimada (%)
1840	152		220	30,9
1850	243		330,5	26,5
1860	394		381,2	-3,4
1869-70	474		465,3	-1,9
1879	532	558		4,7
1890	573	573		0

* Dades de Colomer i Codina 1883 i Gaceta Sanitaria de Barcelona, març de 1891, p. 236.

** Els tres primers anys, calculats a partir de la taxa de mortalitat probable. Aquesta, obtinguda de les dades brutes de difunts més properes en el temps i de les dades de població total estimades a través de la tècnica de progressió geomètrica²²³. Pel que fa a l'any 1869-70, s'ha calculat a partir de la mitjana dels difunts totals dels anys 1868, 1869 i 1871 indicats per Colomer i Codina 1883 (descartat el 1870 per l'extraordinari impacte de la febre groga)

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional d'aquesta tesi i de les taxes de mortalitat i les dades demogràfiques extretes de les fonts indicades a la Taula 3.1. i a Annexos, Taula A.3.2.

Altres problemes de la font són compartides amb la gran majoria de fonts sociodemogràfiques. Parlem sobretot de la invisibilització del treball femení i l'ocultació de la pluriactivitat en matèria laboral²²⁴, l'arrodoniment d'edats o la manca d'estandardització i els problemes lingüístics en els termes geogràfics, ocupacionals o mèdics. Algunes limitacions, però, són específiques. La pròpia naturalesa de la font, que registra els individus difunts, sobrerrepresenta les famílies amb fills i les persones casades. A més també recull preponderantment a les persones amb les edats més reduïdes, per l'elevada mortalitat infantil i juvenil, i aquelles amb edats més avançades.

La correcció dels biaixos del Registre de Defuncions és la raó principal per la que s'ha optat per combinar-la amb la llista d'entrades i sortides de l'Hospital de la Santa Creu. La institució va ser l'hospital civil general de la ciutat entre 1401 i 1926, i estava al centre del sistema assistencial barceloní tant de l'Antic Règim com de la Barcelona liberal vuitcentista. En aquesta darrera etapa, l'hospital estava sota la titularitat de la Diputació provincial, però era administrat per voluntaris i per germandats catòliques, i es finançava, a part de per migrats recursos públics, per almoines i llegats testamentaris. Tot i la voluntat política liberal de privilegiar l'assistència domiciliària, els hospitals van seguir sent centres benèfics transcendents de la nova etapa inaugurada amb la Llei de Beneficència de 1849. Eren institucions que seguien tenint una funció d'asil gratuït de pobres i marginats més que d'assistència mèdica²²⁵. A Barcelona, l'Hospital de la Santa Creu centralitzava la beneficència hospitalària, acollint orfes, vells i malalts pobres²²⁶. És per això que l'extracció social d'aquells registrats a l'Hospital varia molt significativament respecte el Registre de Defuncions. Si el darrer tendia a sobrerrepresentar a infants, persones grans i matrimonis, els

²²³ Aquesta tècnica permet indicar els habitants probables d'una població en un moment donat assumint que s'ha produït un creixement anual homogeni entre la dada poblacional anterior i la posterior. Veure, per exemple, Peral Pacheco & Maldonado Vizuet 2005: 107.

²²⁴ Més sobre els problemes d'aquestes fonts per a la reconstrucció dels mercats laborals, al capítol 4 d'aquesta tesi.

²²⁵ Esteban de Vega 1992: 127.

²²⁶ Grabuleda i Teixidor 2003: 158-162.

ingressats hospitalaris eren sobretot persones adultes, majoritàriament no casades, i amb edats compreses sobretot entre els 20 i els 40 anys.

En la comparació entre ambdues fonts, la primera observació necessària és la presència d'infants. Mentre que un 53,8% de les individus difunts tenien cinc anys o menys d'edat, entre els hospitalitzats tan sols ho eren el 0,5%. Per tant, entre la població adulta, que inclou els pares dels difunts incorporats a la base de dades, estan sobrerrepresentades aquelles persones casades i amb fills. Excloses les edats més reduïdes, entre la resta el predomini de persones menors de 40 anys a l'Hospital era molt significatiu, representant més del 70% del total. Entre els difunts, en canvi, tan sols ho eren poc més del 40% i, de fet, tenien una presència elevada els adults de fins a 80 anys (Taula I.4).

Taula I.4. - Distribució per grups d'edat dels registres de defuncions i ingressos hospitalaris de majors de 5 anys (%)

Grup d'edat	Hospital de la Santa Creu (HSC)	Registre de Defuncions (RD)
6 a 20 anys	19,2	13,8
21 a 40 anys	52	27
41 a 60 anys	22,9	28
61 a 80 anys	5,8	26
> 80 anys	0,2	5,2

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades creada per aquesta tesi.

Diferències molt significatives també s'observen en la composició per estat civil. Els homes casats representen tan sols un 30,6% dels ingressats a l'hospital, davant el 56,9% dels difunts. Els solters i les solteres, per la seva banda, són més del 50% a l'hospital però tan sols el 24,5 i el 17,5% entre els difunts. Les diferències no eren tan sols per la diferent distribució d'edat, sinó també dins de franges d'edat equivalents. El cas més evident és el dels homes entre 21 i 40 anys. Entre els hospitalitzats eren solters el 69,2%, per tan sols el 36,7% dels difunts. En les dones de la mateixa franja d'edat, les solteres eren el 53,7% a l'hospital i tan sols el 20,8% al registre. Pel que fa al col·lectiu entre 41 i 60 anys, el pes dels individus casats disminuïa molt a l'hospital respecte el registre, tant per la major presència de persones solteres com, sobretot entre les dones, de vídues (Taula I.5.).

Taula I.5. - Distribució per estat civil dels registres de defuncions i ingressos hospitalaris (%)

Estat civil	Total		21 a 40 anys		41 a 60 anys	
	HSC	RD	HSC	RD	HSC	RD
Dones						
Solteres	51,7	17,5	53,7	20,8	17,6	8,8
Casades	27,6	43,5	35,1	69,9	33,6	62,4
Vídues	20,7	39	11,2	9,3	48,8	38,4
Homes						
Solters	59,7	24,5	69,2	36,7	28,6	11,8
Casats	30,6	56,9	27,2	58,4	50,5	82,3
Vidus	9,7	18,7	3,5	4,8	20,9	7,7

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades creada per aquesta tesi.

Cadascuna de les dues fonts recollia en major grau a determinats sectors de la població. Gràcies a que les mancances representatives d'una font coincideixen amb les virtuts de l'altra, la combinació d'ambdues i la seva homogeneïtat al llarg del període ha de permetre la complementarietat necessària per abordar la reconstrucció de diversos aspectes de la societat barceloneta. Depenent de la temàtica tractada, sigui l'anàlisi dels patrons migratoris, la reconstrucció de l'estructura ocupacional o l'evolució de les causes de mortalitat, l'ús i el tractament de la base de dades ha variat. Especial rellevància ha tingut la decisió de quins pares i mares de menors difunts considerar com a habitants de la Barceloneta. Aquesta consideració s'ha limitat als progenitors de difunts menors de 13 anys, excloent la resta²²⁷. Aquests usos diferencials de la base de dades es detallen en cada apartat que aborda les diferents qüestions, així com també el mètode seguit per classificar les ocupacions, les localitats d'origen i les malalties.

El tractament predominantment quantitatiu d'altres fonts ha permès enriquir ambdues bases de dades. En primer lloc ho ha fet el buidatge dels llistats de persones amb dret a vot en els censos electorals dels anys 1847, 1865 i 1889, que ha ofert la informació d'un total de 590 individus.²²⁸ Aquests llistats han permès conèixer l'extracció socioeconòmica i la ubicació residencial de l'elit masculina del barri. Una altra font és el cens obrer de Garriga i Roca de 1862, on l'arquitecte va recomptar el nombre d'individus dedicats a les diferents ocupacions existents a la Barceloneta. En conjunt, ens permet conèixer l'ocupació de 4.664 homes adults al districte. Es tracta d'una font sense cap desagregació a nivell individual. Per tant, no pot ser creuada amb altres variables personals i es limita a una fotografia fixa de l'estructura ocupacional²²⁹. El cens adquireix valor sobretot per l'existència d'una font similar l'any 1890. Es tracta del primer cens de caràcter

²²⁷ Això ha afectat sobretot l'estudi de la composició de la població per origen i ocupació. Per fer els anàlisis corresponents a aquests àmbits, s'han descartat tots els pares i mares d'individus difunts que tenien més de 13 anys, degut a la possibilitat que no residissin a la Barceloneta.

²²⁸ Fuster Sobrepere 2004: 515-593; *Boletín Oficial de la Provincia de Barcelona*, 17 a 22 de novembre de 1865; i AIAMCB, Eleccions, D.3.1., 1889-1990.

²²⁹ Garriga i Roca 1862: cap. 9.

electoral que, fruit de la reinstauració del sufragi universal masculí de la mà del govern de Sagasta, recollia a tots els homes majors de 25 anys. En aquest cas sí que es tracta d'un recull nominal individual, el buidatge del qual ha resultat en el registre d'un total de 3.622 homes adults, dels quals 3.314 tenien una professió consignada. L'existència d'altres dades personals, com l'edat, el domicili i la capacitat de llegir i escriure, ha permès el creuament entre variables i l'ús del cens més enllà de la reconstrucció de l'estructura ocupacional²³⁰.

Una altra font que forma part d'aquesta categoria és l'únic padró d'habitants existent al barri, tot i que tan sols va recollir una part de la població. Es tracta del padró d'albergats a la colònia de Montalegre. Aquesta colònia es va formar per a traslladar aquells habitants de la Barceloneta que no van poder fugir amb anterioritat al desallotjament que, el setembre 1870, va decretar-se sobre el barri²³¹. En total va acollir a 1.488 residents de la Barceloneta, que representaven entre el 8,3 i el 9,7% de la població²³². A part de les dades habituals dels padrons, que han permès elaborar piràmides de població i calcular taxes de masculinitat, es tracta de l'única font sociodemogràfica on venen recollides algunes ocupacions femenines, exclusivament de dones solteres i vídues²³³. Per últim, s'han buidat els detalls d'habitants i de difunts per pisos i adreces publicats per Cerdà pel decenni 1856-65 i per García Faria per a 1880-89, així com l'extraordinària informació que aporta Garriga i Roca sobre habitants, habitacions, mides i usos de cada edifici de la Barceloneta el 1862.²³⁴ Aquests elements han estat claus per l'estudi de les condicions d'habitatge, la densitat poblacional, la mortalitat i la segregació social intrabarrial.

La següent categoria de fonts treballades són les institucionals. Es tracta de la documentació generada per l'Ajuntament de la ciutat, la Diputació provincial, la Junta d'Obres del Port, el Govern Civil, l'Armada, i la Junta de Comerç. Un tractament intens ha merescut, sobretot, la sèrie de la Comissió de Governació de l'Ajuntament de Barcelona. Els 104 expedients consultats d'aquest fons han estat l'eina principal per la reconstrucció de la relació entre la Barceloneta i l'autoritat municipal i de les condicions de vida de la població, especialment en aspectes com l'ensenyament reglat, l'habitatge i la gestió del mercat públic i de les epidèmies que afectaren la ciutat. Per la darrera qüestió ha estat també fonamental la consulta de les actes diàries del consell plenari municipal. Respecte el mercat, també ha calgut el treball amb més d'una trentena d'expedients de la Comissió d'Hisenda, que han contribuït així mateix a la reconstrucció de l'activitat econòmica al barri. La consulta de les sèries de Foment i d'Obres Públiques, per la seva banda, ha servit per estudiar la gestió del clavegueram, la pavimentació dels carrers i altres aspectes claus de les condicions higièniques i sanitàries de la Barceloneta. Per aquests aspectes també ha estat utilitzat l'arxiu de la Diputació de Barcelona, que també reuneix la documentació de la Junta d'Obres del Port fins a finals de la dècada de 1850. Aquest fons ha estat especialment útil per analitzar els usos i conflictes a l'espai portuari i la seva relació amb l'emmagatzematge i

²³⁰ AIAMCB, Eleccions, D.3.1., 1889-1990.

²³¹ Sobre l'epidèmia de 1870, el procés de desallotjament i la colònia de Montalegre, veure l'apartat 5.2.3. d'aquesta tesi.

²³² La variació del percentatge de la mostra, en funció de si la població total la prenem en referència a les dades dels censos i padrons municipals o als censos nacionals de població. Sobre les diferències entre aquests reculls, veure l'apartat 3.1.1. d'aquesta tesi.

²³³ AMCB, Governació, A-4500.15, f. 263-281, 307-320.

²³⁴ Cerdà 1867, II: 206-223; García Faria 1893, I: 171-193; Garriga i Roca 1862: cap. 12.

la construcció naval, temàtiques per les quals també s'ha consultat el fons de la Junta d'Obres del Port moderna, creada a 1868, i custodiada actualment a l'arxiu del Museu Marítim de la ciutat.

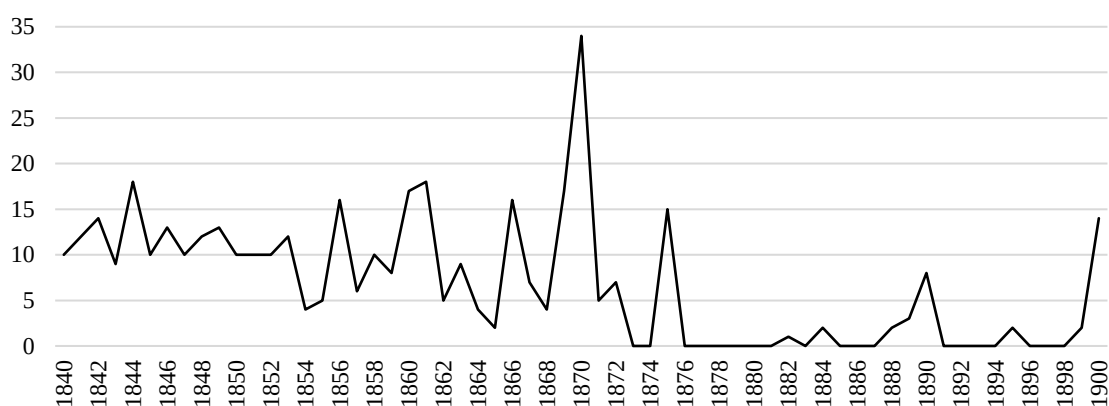
Els arxius del Govern Civil de la província i de l'Armada han servit puntualment pel seguiment de trajectòries individuals, en el cas del primer, i per a la gestió de la mobilitat marítima per part de les autoritats navals, en el segon. Finalment, el fons de la Junta de Comerç, la institució defensora dels interessos de les classes comercials barcelonines fins el 1874, ha estat molt fructífer per l'estudi de determinats sectors, en especial la construcció naval, la boteria i la fabricació d'eixàrcia. Les posicions de la institució respecte la primera activitat són transcendents per entendre les bases del seu sistema de treball i els canvis que experimentà a la primera meitat del Vuit-cents. També ho han estat per a estudiar la transformació del sistema productiu en la corderia.

Com mencionàvem en el marc teòric i historiogràfic, ens proposem combinar la reconstrucció d'estructures socials, demogràfiques i econòmiques amb l'anàlisi de la trajectòria d'un grup social concret, com fou la cúspide socioeconòmica de la comunitat marítima de la Barceloneta, i les seves estratègies econòmiques i socials desplegades durant el període. Per això hem optat pel mètode prosopogràfic, entès com l'estudi d'un segment específic de la població amb una situació espacial i social determinada, amb un elevat grau de solidaritat interna, unes formes de vida i bases materials compartides i unes connexions de grup i familiars molt estretes, a partir del tractament d'unes dades individuals i familiars disseminades que adquireixen sentit en la reconstrucció col·lectiva de les seves trajectòries²³⁵.

Per això ha estat essencial el treball amb pràcticament totes les fonts, però especialment lligades a aquesta aproximació han estat les judicials i notarials. La consulta de processos judicials ha estat limitada al seguiment de determinats individus i famílies lligats a la construcció naval i la fabricació d'eixàrcia i velam. S'ha basat en el fons de la Reial Audiència de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, que inclou tant plets civils com els litigis assumits pel Tribunal de Comerç. Aquest darrer va ser abolit el 1868, i de fet l'abast cronològic d'aquesta documentació s'ha limitat a la primera meitat del segle XIX. Molt més intensiva ha estat l'explotació de la documentació notarial. El tractament de 413 protocols de Barcelona ha estat un element central en el coneixement de les estratègies econòmiques i socials adoptades per aquest grup, especialment durant l'era de la vela (Gràfica I.1.).

²³⁵ González Arévalo 2016: 334; Hernández Franco 1998: 184-185; Stone 1971: 46-47; Verboven et al. 2007: 36-39.

Gràfica I.1. - Nombre de protocols notariais consultats, per any

Font: Elaboració pròpia a partir de la consulta de l'AHPB.

Entre els tipus de documents consultats han destacat els testaments (71), els atorgaments de poders (71), les cartes de pagament (69), els inventaris de béns (29), els debitoris (28) i les compravendes (25). Això ha permès conèixer les trajectòries de diverses de les famílies que formaven part del nucli de l'elit de la Barceloneta, sobretot els Curet, Calopa, Martí, Aragonés, Soler, Sisteré, Calvell, Matas, Ciervo, Vives, Geli i Sust²³⁶, tots lligats a la indústria naval i els seus sectors auxiliars. A part dels llibres dels notaris corrents de la ciutat, també s'ha consultat puntualment el fons de l'Escrivania de Marina, una institució creada el 1751 amb la intenció que tots els actes atorgats per persones sota la jurisdicció de Marina, inclosos els matriculats de mar, es reunissin sota els mateixos notaris. Va sobreviure fins l'any 1876.²³⁷ Especialment s'han treballat un seguit de títols de propietat d'embarcacions pels anys 1841, 1853, 1863 i 1873, configurant-se com una mostra reduïda per complementar la reconstrucció de la construcció naval al districte. Per completar aquest aspecte, s'ha consultat també puntualment els Registres d'Embarcacions de la Comandància de Marina de Barcelona conservats a l'Arxiu Naval de Cartagena.

La documentació hemerogràfica és la font més transversal per a totes les temàtiques tractades a la tesi. Dues vessants s'han combinat per treballar la premsa vuitcentista. La primera ha estat l'ús de tres dipòsits digitals -l'Arxiu de Revistes Catalanes Antiques (BNC), la Hemeroteca Digital (BNE) i la Biblioteca Virtual de la Prensa Histórica (MCU)- que tenen digitalitzats bona part dels periòdics barcelonins del segle XIX. A més, també hem obtingut resultats d'algunes publicacions d'altres zones de l'Estat, especialment de diaris madrilenys²³⁸. L'estratègia seguida ha estat la cerca del terme "Barceloneta"²³⁹, la descàrrega de pàgines i exemplars a un directori local a través

²³⁶ Vull agrair especialment el treball que, sobretot a través de fonts fiscals i institucionals, ha fet la doctora Mercè Tatjer. Això m'ha permès partir d'un sòlid coneixement previ sobre algunes d'aquestes famílies. Veure sobretot Tatjer 1988; 2015.

²³⁷ Cases i Loscos 2015: 277-281.

²³⁸ En les diferents referències hemerogràfiques al llarg de la tesi s'indica la població d'edició del periòdic, en cas que no sigui Barcelona.

²³⁹ Degut als petits errors habituals en la lectura OCR, també hem treballat amb algunes variacions del nom ("Barcelonela", "Barceioneta", "Barceloneia", etc.) que han retornat resultats considerables: 2.156 peces de les 19.357 totals.

del software SDL²⁴⁰ i la seva codificació per temàtiques, a través del programari d'anàlisi qualitatiu Atlas.Ti. Les peces hemerogràfiques obtingudes, pel període entre 1830 i 1900, han estat d'un total de 19.357, de les quals han estat considerades útils i, per tant, codificades, 6.031. A part d'aquesta cerca, s'han utilitzat d'altres termes per algunes temàtiques concretes²⁴¹ i, sobretot, per la trajectòria d'alguns individus i famílies. En aquest sentit ha estat especialment útil per a finals del segle XIX i principis del XX, època on més difícil ha estat fer aquest seguiment a través d'altres fonts. Les principals publicacions barcelonines amb que hem treballat, la seva cronologia i la seva adscripció ideològica, estan detallades a Annexos, Taula A.I.1.

La segona branca del treball amb hemeroteques ha estat la consulta física d'alguns periòdics concrets. Parlem, en primer lloc, de dues publicacions especialitzades en temes marítims -*Revista Marítima* (1877-79) i *El Serviola* (1895)- i de l'òrgan del Cos Mèdic Municipal, la *Gaceta Sanitaria de Barcelona* (1888-1910), que entre altres recollia abundants dades demogràfiques de la ciutat. Però sobretot ens referim a la consulta de les diferents publicacions locals amb què va comptar la Barceloneta al darrer terç del segle XIX. Abans, a inicis dels anys 60, quatre publicacions diferents, tot i que no localitzades al barri marítim, tractaven profusament qüestions relacionades amb ell, mostrant-se especialment crítiques amb l'actuació de les autoritats municipals. Es tractava de periòdics satírics pràcticament idèntics i dirigits durant algunes fases pel mateix individu²⁴².

Aquells editats al barri, com hem comentat anteriorment, van sorgir amb especial profusió a la dècada de 1890 (Taula I.6.). Però van existir antecedents. El primer va ser el setmanari *La Riba*, nascut el 1874 amb la voluntat explícita de recollir l'herència de les quatre publicacions d'inicis dels anys 1860, i que, escrit en català, tenia un to predominantment humorístic. *El Corsario*, sorgit l'any 1880, va ser-ne el següent. Aquest quinzenal fou el primer en subtitular-se “defensor de los intereses morales y materiales de la Barceloneta”, falca que faria fortuna en altres periòdics posteriors. Per enfrontar-se a *El Corsario* va aparèixer l'any següent el satíric *La Pescatera de la Barceloneta*, dedicat pràcticament en exclusiva a mofar-se del periòdic rival, en una confrontació amb rerefons polític²⁴³. Més important per la recerca ha estat la consulta de la secció dedicada a la Barceloneta del setmanari *La Unión*. Nascut a Sant Martí de Provençals, va anar obrint redaccions a altres localitats del Pla de Barcelona, com Gràcia i Sant Andreu del Palomar, fins que l'octubre de 1880 també ho va fer al districte portuari. Des de llavors, van sobresortir les seves denúncies contra el lliurecanvisme al món marítim i les queixes per motius higiènics dels carrers, tendes i el mercat, entre d'altres aspectes de la vida quotidiana i del teixit econòmic del barri.

Entre les múltiples publicacions sorgides a l'última dècada del Vuit-cents destaquen, per la seva durada en el temps, *El Campeón* i *El Vigía de la Barceloneta*. Constituïts com a òrgans no oficials

²⁴⁰ Sobre aquest software, desenvolupat en el marc del projecte SeaLiT, veure Ibarz 2021b.

²⁴¹ Ha estat clau la cerca de termes com “calafates” o “carpinteros de ribera” per a la construcció naval, per exemple.

²⁴² Tres d'ells estan digitalitzats. Es tracta d'*El Pájaro verde* (1860-61), *El Pájaro azul* (1861-65) i *El Diablo suelto* (1863-65), tots consultats a l'ARCA. El quart, *La Víbora* (1864), ha estat consultat en paper.

²⁴³ Tot i declarar-se allunyada de la política, a les eleccions municipals de 1881 *La Pescatera* va demanar explícitament el vot pel propietari i mestre d'obres del barri Melcior Gassull, en contra dels suposats interessos d'*El Corsario* (*La Pescatera de la Barceloneta*, 12 de febrer de 1881).

de bona part dels propietaris del barri, van destacar per les campanyes contra l'autoritat portuària, els Banys Orientals o la fàbrica de gas, les queixes per diversos aspectes de la salut pública, la higiene i la vida quotidiana i les cròniques dels actes de les associacions del barri. A més, sobresortiren en la defensa d'una identitat diferencial fonamentada en la noció de pertinença a la Barceloneta i d'un sentiment d'oprobri respecte la resta de Barcelona. Tot i els diversos elements de continuïtat entre els dos periòdics -en format, temàtiques o firmes- existiren certes diferències, sobretot en la direcció i en l'alineament d'*El Campeón* amb el Casino Republicà del barri i d'*El Vigía de la Barceloneta* amb el conservador Ateneu Marqués de la Mina. Això i tot, no s'involucraren explícitament en qüestions polítiques, excepte en ocasions molt comptades.

Taula I.6. – Periòdics de la Barceloneta al segle XIX

Nom	Anys	Exemplars*	Localització
<i>La Riba</i>	1874	3	AHCB
<i>El Corsario</i>	1880	1	BNC
<i>La Unión</i>	1880-81	64	AHCB
<i>La Pescatera de la Barceloneta</i>	1881	16	AHCB
<i>El Campeón</i>	1894-95	28	AHCB
<i>El Eco de la Barceloneta</i>	1895	1	AHCB
<i>El Heraldo de la Barceloneta</i>	1895	1	AHCB
<i>El Vigía de la Barceloneta</i>	1895-97	100	AHCB
<i>Fomento de la Barceloneta</i>	1896-97	5	AHCB
<i>La Machina</i>	1897	4	AHCB
<i>Eco del Ateneo Marqués de la Mina</i>	1898	4	AHCB

* Són els exemplars conservats. En alguns casos van publicar-se més dels que hem pogut consultar. Ho sabem del cert en els casos d'*El Corsario* i d'*El Heraldo de la Barceloneta*.

El darrer nucli de fonts que hem treballat són un conjunt molt variat d'obres escrites per autors contemporanis²⁴⁴. Podem classificar les obres en diversos tipus. Les primeres són aquelles que, de forma puntual, es referiren a la Barceloneta. Això inclou diversos relats i descripcions de viatges, moltes per autors estrangers, tant del darrer terç del segle XVIII -Arthur Young, Antonio Ponz, Bernardo Espinalt o Francisco de Zamora²⁴⁵- com dels primers dos terços del segle XIX -Dominique Henry, Charles Didier, Richard Ford, Tomás Bertrán, John Milton Mackie o Alfred Germond de Lavigne²⁴⁶-. En la mateixa categoria es situen la multitud de guies urbanes publicades al llarg del segle XIX, més enllà del tractament dels directoris comercials. Menció especial mereixen els diccionaris geogràfics publicats el 1826 per part de Sebastián Miñano²⁴⁷ i, sobretot,

²⁴⁴ Per poder consultar alguns d'aquests documents ha estat de gran ajuda l'existència de diverses biblioteques virtuals com les del Ministeri de Defensa o del Patrimoni Bibliogràfic, però especialment la Biblioteca Digital Hispànica de la BNE i la Memòria Digital de Catalunya de la BNC.

²⁴⁵ Young 1993; Ponz 1772; Espinalt y García 1781; Zamora 1973.

²⁴⁶ Henry 1822; Didier 1841; Ford 1845; Bertrán Soler 1847; Mackie 1855; Germond de Lavigne 1866.

²⁴⁷ Miñano y Bedoya 1826.

el de Pascual Madoz entre 1845 i 1850.²⁴⁸ La detallada descripció de la Barceloneta i els establiments que hi contenia en aquest darrer, així com alguns elements de l'economia de Barcelona, tenen un valor extraordinari.

Un altre nucli dins aquest tipus de fonts són totes les obres publicades per metges, demògrafs, economistes, arquitectes, urbanistes i enginyers sobre Barcelona, des de simples reculls estadístics a projectes de reforma urbana o assajos crítics sobre determinades qüestions. Algunes han destacat per les abundants dades demogràfiques i socials sobre la ciutat i la Barceloneta, com els treballs de Laureà Figuerola, Avel·lí Pi i Arimon, Ildefons Cerdà, Miquel Garriga i Roca, Prudencio Sereñana, Gumersindo Colomer, Pere Garcia Faria i Lluís Comenge²⁴⁹. Les valoracions d'alguns d'aquests autors, així com les de les acadèmies de medicina²⁵⁰, permeten reconstruir la relació entre determinats estaments de la ciutat i la Barceloneta. També s'han consultat els Anuaris Estadístics de la Ciutat de Barcelona, publicats des del 1902 sota la direcció de Manel Escudé i Bartolí²⁵¹, i que han aportat algunes dades de gran valor sobre població, habitatge o analfabetisme.

El darrer grup d'obres es refereix específicament als aspectes econòmics d'aquesta recerca. Parlem dels diferents catàlegs i cròniques de diverses exposicions industrials, sobretot l'Exposició Marítima de 1872 i l'Exposició Universal de 1888, però també l'organitzada el 1850 per l'Institut Industrial de Catalunya o les celebrades en motiu de les visites a la ciutat dels monarques Isabel II i Alfons XII els anys 1860 i 1877, respectivament²⁵². També dels dos informes governatius elaborats abans i després de la supressió del dret diferencial de bandera el 1868, que inclouen respostes d'importantes institucions econòmiques catalanes sobre la construcció naval i altres sectors claus en el teixit productiu de la Barceloneta²⁵³. I especial atenció han merescut algunes obres concretes sobre el món marítim elaborades per comentaristes especialitzats, com Pedro Estasén, Elías de Molins, Emerencià Roig o Artur Masriera²⁵⁴. Sobretot destaca en aquest grup Josep Ricart i Giral²⁵⁵, el més prolífic dels escriptors catalans sobre assumptes marítims durant tot el darrer terç del segle XIX i principis del XX.

Per últim, s'ha treballat amb un conjunt de mapes i plànols d'immens valor històric. Ha estat possible gràcies a la consulta de les col·leccions cartogràfiques de l'Arxiu Històric de la ciutat,

²⁴⁸ La secció dedicada a Catalunya, a Madoz 1846.

²⁴⁹ Figuerola 1993; Pi y Arimón 1854; Cerdà 1867; Garriga i Roca 1862; Sereñana y Partagás 1882; Colomer Codina 1883; García Faria 1884; 1893a; Comenge 1899.

²⁵⁰ Academia Médico-Práctica de Barcelona 1822; Navarra y Lines & Campaner 1855; Academia de Medicina y Cirujía de Barcelona 1872.

²⁵¹ Les potencialitats d'aquesta font, ressenyades a Navarro i Domènech 1993.

²⁵² Orellana 1860; Urgellés de Tovar 1872; Universitat de Barcelona 1877; *Catálogo oficial especial de España* 1888; *Estudios completos sobre la Exposición Universal celebrada en Barcelona en el año 1888 publicados en el Diario Mercantil* 1888; Lacal 1889.

²⁵³ *Informacion sobre el derecho diferencial de bandera y sobre los de aduanas exigibles á los hierros, el carbon de piedra y los algodones* 1867; Comisión para el estudio de la reforma arancelaria y los tratados de comercio 1879.

²⁵⁴ Estasén y Cortada 1880; 1900; Elías de Molins 1883; Roig 1924; 1929; Masriera i Colomer 1926. Entre aquests autors cal comptar també el pilot Esteban Amengual, especialment fecund a la premsa barcelonina.

²⁵⁵ Ricart i Giral 1887; 1889; 1897; 1924. També s'han consultat diversos articles seus publicats en premsa, sobretot a *Revista Marítima* (1877-79) i *Revista de Navegación y Comercio* (1892-99). Sobre el personatge, veure Moreno Rico 2011.

de les cartoteques de l'Instituto Geográfico Nacional²⁵⁶ i de l'Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya²⁵⁷, i del projecte d'Atles de Barcelona de Ramon Soley²⁵⁸. Això ha estat clau per situar el factor espacial com un dels elements d'anàlisi fonamental. Per a la visualització dels diversos mapes elaborats al llarg de la tesi, i prioritzant la nitidesa visual, hem seleccionat l'elaborat per part d'una Comissió Hidrogràfica de l'Armada entre 1882 i 1883, sota la direcció del capità de fragata Rafael Pardo de Figueroa²⁵⁹, com el document predilecte sobre el que representar i interpretar les dades. Especialment ho és a l'hora de representar els patrons espacials derivats de les bases de dades elaborades. Puntualment, per a algunes temàtiques o periodicitats concretes, també recorrem a altres mapes.

²⁵⁶ “Catálogo de la Cartoteca”. A: *Instituto Geográfico Nacional* [en línia]. Madrid: 2022. <<https://www.ign.es/web/catalogo-cartoteca/>> [Consulta: 29 de març de 2022].

²⁵⁷ “Cartoteca Digital”. A: *Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya* [en línia]. Barcelona: 2022. <<https://cartotecadigital.icgc.cat/>> [Consulta: 29 de març de 2022].

²⁵⁸ Ramon Soley, “Atles de Barcelona” [en línia]. Barcelona: 2022. <<http://www.atlesdebarcelona.cat/>> [Consulta: 29 de març de 2022].

²⁵⁹ Rafael Pardo de Figueroa; J. Riudavets y Tudury; M. Rodríguez; S. Bregante y Mz, *Plano de la rada y puerto de Barcelona: Mar Mediterráneo: Costa oriental de España*, Dirección de Hidrografía, Madrid, 1885 (Cartoteca del Instituto Geográfico Nacional, S1-35-O-101).

CAPÍTOL 1

Port, comerç, indústria i oci. La transformació del teixit econòmic

Introducció

Aquest capítol versa sobre de la transformació econòmica que va experimentar la Barceloneta entre els anys 1840 i 1900. A partir de la seva estreta relació amb el port de Barcelona i les demandes generades per l'expansió del comerç marítim i la marina mercant, el teixit econòmic del districte va orientar-se cap a la satisfacció d'aquestes necessitats. La conjunció dels fenòmens de la industrialització, el procés de liberalització comercial, el creixement urbà i la reforma portuària, entre d'altres, van suposar un impacte notable sobre les bases del desenvolupament econòmic del barri. L'objectiu d'aquest capítol es examinar-ne les conseqüències tant a nivell macroeconòmic com microeconòmic.

En la primera part del capítol expliquem el context econòmic que va marcar l'evolució de la Barceloneta des del seu naixement fins a la fi del segle XIX, posant especial èmfasi en el desplegament del comerç marítim i la navegació a Catalunya, el rol del port de Barcelona en el si del sistema portuari català i el marc legal i institucional en què aquests es situaven. Un cop arribats al darrer terç del segle XIX, ens centrem en l'anàlisi de la industrialització de la navegació, de la liberalització del comerç marítim espanyol i de la reforma del port de Barcelona, fent una primera aproximació a l'impacte que aquests fenòmens van tenir sobre l'economia de la Barceloneta i del litoral català en el seu conjunt. Finalment, analitzem l'evolució sectorial de l'economia del districte al llarg del període.

L'estudi en profunditat de la transformació de les activitats econòmiques claus ocupa la segona part del capítol. L'atenció general als diferents sectors es combina amb una aproximació microsocial a l'evolució de grans i petites fàbriques, tallers i tendes i a diverses trajectòries familiars i individuals. Les activitats d'emmagatzematge, la boteria, el sector mecanometal·lúrgic i el proveïment de productes i serveis vinculats a l'activitat portuària són així examinats a la llum de l'objectiu que vertebrava el capítol. Per tancar-lo, explorem la transformació d'una franja concreta del districte, el passeig Nacional, com a plasmació en l'espai del canvi econòmic que va experimentar la Barceloneta.

1.1. El canvi econòmic a la Barceloneta

1.1.1. Les bases de l'expansió econòmica de la Barceloneta fins 1870

El naixement de la Barceloneta està íntimament lligat al context expansionista de l'economia catalana a mitjan segle XVIII. El nou desenvolupament comercial de l'agricultura i l'especialització en el cultiu de la vinya per a l'exportació de vins i aiguardents, inicialment amb destinació al nord d'Europa, van permetre un incipient vincle de l'economia catalana amb un mercat internacional en procés d'articulació. L'especialització agrícola, sobretot al litoral i prelitoral, va conduir a la necessitat d'incrementar la importació d'aliments, a la vegada que augmentava la capacitat de consum del país. Aquest teixit productiu menys focalitzat en satisfer la demanda interna i més orientat al mercat va suposar un salt transcendent per l'economia catalana. Això es va conjugar i retroalimentar amb un creixement poblacional que, per primer cop, no es veia obstaculitzat pel cicle clàssic del règim demogràfic antic¹.

La ciutat de Barcelona, com a principal porta al comerç exterior a través del seu port, va jugar un paper rellevant en el procés. Això va permetre que, en les dècades següents a la Guerra de Successió, la ciutat experimentés un ràpid increment de població. La creixent activitat portuària es complementava amb el dinamisme artesanal i comercial, que comptava amb l'incipient desenvolupament de les fàbriques d'indianes basades en l'estampat de peces tèxtils -importades com a retorn en les exportacions d'aiguardent al centre i nord d'Europa-, però també amb el creixement d'activitats artesanals tradicionals com la seda, el calçat i els treballs de la pell, així com del transport i la construcció². En aquest context s'enquadrava la decisió presa l'any 1753 per les autoritats militars de construir un barri de nova planta fora de les muralles que restringien l'espai de la ciutat. En l'accés a la propietat immoble del nou barri, la Barceloneta, es van prioritzar aquells oficis lligats al mar i el port. Durant les seves primeres dècades d'existència, gràcies a aquesta política i al fet de ser l'espai situat contigu a l'únic moll amb que comptava el port, es van establir una gran diversitat d'activitats econòmiques destinades a satisfer les demandes generades per l'expansió comercial catalana i, concretament, per l'increment de l'activitat portuària i la navegació³.

Les dècades que van seguir a la construcció de la Barceloneta van viure la intensificació d'aquestes dinàmiques econòmiques urbanes i regionals. L'obertura dels ports americans al comerç directe va expandir un mercat colonial fins llavors residual en el comerç exterior català. Això encara va permetre un major increment de la capacitat de consum interior de l'economia catalana, especialment a partir dels beneficis de sectors com la construcció naval i els seus

¹ Maluquer de Motes 1984; Valls Junyent 2004; Vilar 1964: llib. 3.

² Arranz Herrero 1989; Delgado Ribas 1992; Sánchez Suárez 1995; Thomson 1992.

³ Tatjer 1988; 2015.

derivats, que van experimentar un notable creixement⁴. El sistema de parts i motes amb què es finançaven tant les construccions de vaixells com els viatges transatlàntics van ser claus en el repartiment dels beneficis del comerç americà i en la creació d'un mercat intern que, el següent segle, seria motor de la industrialització⁵. Això va repercutir en la dinàmica econòmica de la Barceloneta i en la creació d'una forta elit local que, a més d'obtenir les rendes de la xarxa econòmica esmentada, controlaria els principals aspectes de la vida social i econòmica del barri. La concentració del poder s'accentuava especialment en el control de la propietat immobiliària, com ha estudiat Tatjer⁶, i en el de la política local i de les xarxes de beneficència⁷.

Els diferents conflictes bèl·lics de finals de segle XVIII i inicis del segle XIX, que van arrencar amb la pugna contra la França Revolucionària el 1793 i van culminar en la Guerra del Francès, van causar un llarg període d'interrupcions que va posar fi a la fase expansiva de l'economia catalana. En particular, la marina mercant, la construcció naval i els seus sectors auxiliars, així com totes aquelles activitats que giraven en torn les seves demandes, van experimentar un cop sever arran de la paràlisi del comerç internacional, els repetits bloquejos de les rutes transatlàntiques i, finalment, la pèrdua de gran part del mercat colonial.

El context es va transformar a partir de la dècada de 1830 gràcies a l'inici del procés d'industrialització, que va comptar amb el tèxtil com a motor principal. L'impuls del comerç marítim va donar-se gràcies a la recuperació d'antigues rutes comercials, a la creació de noves i, sobretot, a la intensificació de la relació entre Catalunya i les colònies antillanes, especialment Cuba. Una política aranzelària, tot i que erràtica, marcadament proteccionista respecte les colònies i la flota mercant va possibilitar que aquesta expansió comercial es donés de la mà d'embarcacions de bandera espanyola. Especialment rellevants van ser les mesures que reservaven el comerç de cabotatge als bucs matriculats al país, un règim impositiu molt favorable per a les importacions antillanes i el dret diferencial de bandera, que requeia sobre tots els vaixells forans entrats als ports espanyols⁸.

L'expansió del comerç marítim va crear una renovada demanda de mitjans, eines i serveis la satisfacció de la qual va fomentar l'economia de tot el litoral català. El sistema portuari a Catalunya s'havia caracteritzat, especialment a partir de l'expansió comercial del segle XVIII, per la seva multipolaritat. Diverses localitats de la costa comptaven amb flotes mercants pròpies que canalitzaven les importacions i exportacions dels seus respectius ports, en molts casos amb connexió directa amb Amèrica. Aquests municipis també disposaven de drassanes i altres serveis portuaris, així com amb el personal i els capitals necessaris per sostenir aquestes activitats. La

⁴ Delgado Ribas 1983.

⁵ Maluquer de Motes 1984: 271; Yáñez 2006: 690-691.

⁶ Tatjer 1988.

⁷ Aquest grup social, com observarem al llarg d'aquest i el següent capítol, es va ampliar i consolidar arran del creixement econòmic que la Barceloneta va viure en les dècades centrals del segle XIX.

⁸ La literatura respecte aquest període econòmic de la història de Catalunya, i sobre l'enlairament industrial, és molt extensa. Per un panorama general, Carreras i Odriozola 1990; Delgado Ribas 1990; Fontana 1988: 384-407; Fradera 1987; Maluquer de Motes 1991. Sobre l'evolució del comerç marítim i la marina mercant catalana al llarg del període, Delgado Ribas 1983; Pascual i Domènech 1991: 299-312. Especialment sobre el complex règim aranzelari de les dècades de 1820 a 1840, veure Fradera 1987: 187-194; 220-229. Sobre les principals mesures proteccionistes concernents a la navegació i la indústria naval, Pascual i Domènech 1991: 301.

nova fase expansiva nascuda els anys 1830 no va canviar aquesta situació, i de fet, la província marítima de Mataró⁹ va maximitzar el seu paper d'àrea capdavantera, tant en el volum financer com en el de la flota mercant, la construcció naval i la mà d'obra ocupada¹⁰.

Nogensmenys, el nou context va fer créixer la importància del port de Barcelona, que va gaudir d'un rol més destacat en les xarxes d'importació i exportació de l'economia catalana, incrementant el pes que el trànsit de mercaderies pel port barceloní tenia en el conjunt del PIB català al llarg del segle XIX, fins assolir més d'un 40% del total a 1880 i 1890.¹¹ Això va ser possible gràcies al factor de demanda que exercia de forma creixent la ciutat i, en menor mesura, al paper central que el port va assumir en la reexportació dels productes colonials cap a la resta de la Mediterrània¹². Aquesta realitat va permetre que una porció molt gran de tota la flota espanyola estigués matriculada al port de Barcelona ja a mitjan segle XIX¹³. La construcció de la xarxa ferroviària catalana a partir de l'equador del segle, de la que Barcelona n'era l'eix central, va impulsar, per la seva part, un procés de concentració al port barceloní del comerç de cabotatge català¹⁴. En conseqüència, el port es va convertir en una parada gairebé obligatòria per a bona part de les embarcacions de propietat, construcció i matrícula d'altres municipis costaners, el que va intensificar el procés de centralització a Barcelona de determinats serveis dirigits a tota la marina mercant catalana.

A la segona meitat del segle XVIII, les activitats econòmiques lligades a satisfer les necessitats de les embarcacions arribades al port de Barcelona ja s'havien localitzat a la Barceloneta. El procés de centralització a Barcelona dels serveis per a embarcacions de tot Catalunya va impulsar amb major força la proliferació d'aquestes activitats. El barri marítim comptava amb una posició privilegiada en relació amb el port i els seus dos únics molls. El Moll Vell es situava a continuació del propi barri, i el Moll Nou, construït entre 1816 i 1822, era una extensió mar endins del primer. La resta de la franja marítima de la ciutat limitava amb la Muralla de Mar, que impedia cap operació portuària en aquest espai (Imatge 1.1.).

⁹ Els seus límits geogràfics eren Montgat, al sud, i Tossa de Mar, al nord.

¹⁰ Els estudis clàssics de Llovet (1971; 1980) i el més recent de Giménez i Blasco (2013) són les principals obres de referència sobre la història econòmica d'aquesta província marítima als segles XVIII i XIX. Tres estudis de cas sobre aspectes del món marítim en poblacions d'aquest àmbit geogràfic -Vilassar de Mar, El Masnou i Lloret de Mar-, a Giménez i Blasco 2009; Muray 2018; Vilà i Galí 1992. Sobre el paper de la província en la construcció naval catalana, veure l'apartat 2.1.2. d'aquesta tesi.

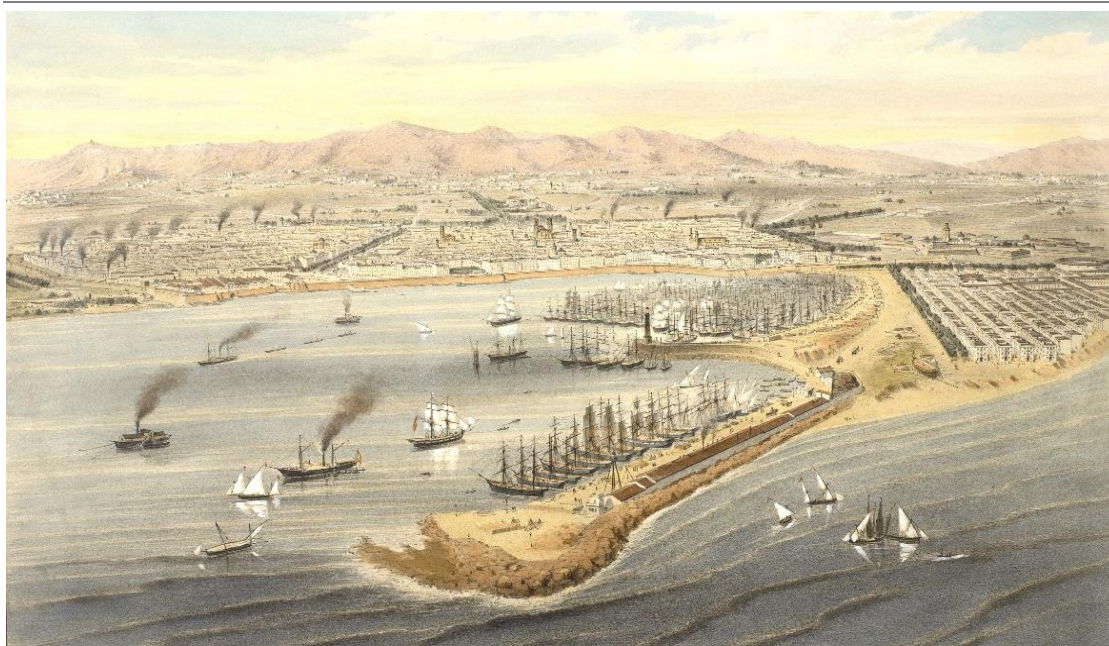
¹¹ Carreras & Yáñez 1992: 87.

¹² Fradera 1987: 180-187; Pascual i Domènech 1991: 312-321; Sudrià 2004: 14-15.

¹³ Rodrigo Alharilla 2017: 18-19.

¹⁴ A la dècada de 1850 hi circulava vora la meitat de tot el comerç de cabotatge dut a terme als ports catalans. Aquest pes es va incrementar gradualment fins representar més del 80% a finals de segle (Pascual i Domènech 2002: 50-52).

Imatge 1.1. – La Barceloneta i la relació orgànica amb el port (1856)

Detall de:

Guesdon, Alfred, *Barcelone: Vue prise au dessus de l'entrée du port*, 1856 (AHCB, Subcol·lecció de Gravats de Barcelona: Topografia, 16501).

Els serveis comercials i financers eren l'única excepció a aquesta concentració. Aquests sectors es van situar preferentment en el front marítim barceloní ubicat dins de les muralles, des del portal de Santa Madrona fins al del Born. Un cop enderrocades, van continuar preferentment localitzats en aquesta àrea, molt vinculada a la burgesia barcelonina. La seva presència a la Barceloneta, pel contrari, va ser totalment anecdòtica, com mostra l'escassa presència tant dels intermediaris de comerç -és a dir, comissionistes, comerciants, tractants i mercaders de tota mena- com dels naviliers i consignataris de vaixells (Taula 1.1.). Els sectors capitalistes que finançaven les operacions lligades a l'economia marítima, i sobre els quals requeia la major part dels beneficis de la inserció de Barcelona en les xarxes comercials internacionals, no residien al barri. L'única excepció eren aquells vinculats a la construcció naval i les seves activitats auxiliars. L'absència s'estenia a totes les activitats financeres, inclosos banquers, agents o corredors. La divisió espacial entre els serveis financers i la resta d'activitats lligades a l'economia marítima en el si de la ciutat de Barcelona va ser, per tant, categòrica.

Taula 1.1. – L'exclusió del sector financer

Any	Intermediaris del comerç			Naviliers i consignataris de bucs		
	Barceloneta	Barcelona	%	Barceloneta	Barcelona	%
1842	9	532	1,7			
1849	4	428	0,9			
1857	17	802	2,1	1	80	1,3
1863	8	828	1	2	84	2,4
1880	6	666	0,9	1	108	0,9
1897	1	428	0,2	0	93	0
Total	45	3684	1,2	4	365	1,1

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades comercial i industrial creada per aquesta tesi.

L'economia de la Barceloneta estava, d'aquesta forma, especialitzada en la producció i venda de materials i en la provisió de serveis no financers al port i a la marina mercant. Era un món dominat per la navegació a vela, sustentada sota bases legals, laborals i comercials pròpies de l'Antic Règim. Això no va impedir que experimentés un procés nítid d'expansió durant la primera fase de la Revolució Industrial, que s'allargà durant bona part del segle XIX, fins el triomf definitiu del vapor¹⁵. A la Barceloneta hi imperaven una sèrie d'activitats essencials per a la navegació i l'economia marítima que, no obstant això, han rebut molt poca atenció en la historiografia marítima global¹⁶. Aquesta especialització del districte marítim no acomplia tot el potencial que un espai com el que ocupava podia assolir, a judici dels primers urbanistes del segle XIX. L'autor del projecte de l'Eixample, Ildefons Cerdà, va proposar-ne la demolició, amb l'objectiu de donar a aquell espai una funcionalitat plenament adherida a les necessitats logístiques de la ciutat. Davant l'amenaça d'enderrocament, diferents veus, que es presentaven com a propietaris i treballadors del barri, van protestar vehementment. Es consideraven menystinguts, i, definint la major part dels barcelonetins com a "honrados artesanos"¹⁷, presentaven una defensa del model socioeconòmic del barri:

(Cerdà) ha pretendido demostrar que los pescadores, marineros, calafates, carpinteros de ribera, aparejadores de buques, fabricantes de jarcias, herreros, almacenistas de ancorajes y cadenas de hierro, depósitos de pinturas, casas de interpretación, y demás industrias de que necesita la marina a todas horas, han de retirarlas de la Barceloneta y ceder su puesto a los comerciantes y gente rica de que se propone el señor Cerdà llenar la nueva poblacion que tiene ideada, y para los cuales quiere reemplazar ese monton de barracas por edificios soberbios, que puedan ofrecer cómodo albergue a las clases mas acomodadas de esta capital¹⁸.

¹⁵ Martínez Shaw 1991.

¹⁶ Delis 2022.

¹⁷ Afirmaven que els habitants de la Barceloneta "lejos de ser la hez del pueblo, como se ha querido dar a entender, son en su mayor parte honrados artesanos que viven del ejercicio de sus respectivas industrias" (*La Corona*, 6 d'abril de 1865).

¹⁸ Ídem.

No es va acabar duent a terme cap reforma, i l'estructura urbana del barri va mantenir-se intacta. Aquest fragment permet copsar la idea que els mateixos habitants de la Barceloneta tenien sobre el teixit econòmic que formava la base del seu desenvolupament. La consolidació i ampliació de velles pràctiques lligades a l'economia artesana, juntament amb l'arrencada de noves iniciatives sorgides a les albors del procés industrialitzador, havien permès l'enfortiment d'un nucli potentat al barri a les dècades centrals del segle XIX. La identitat mateixa de la comunitat, tal com aquest nucli la modelava i interpretava, estava sustentada sobre aquestes bases. Les intenses transformacions que es desplegaren en l'economia marítima i en el seu marc institucional a partir dels anys 1870 les posarien seriosament en qüestió.

1.1.2. Industrialització, liberalització i reforma portuària. El context econòmic a partir de 1870

La consolidació de les noves tecnologies que afectaren la navegació i el comerç marítim no va ser quelcom automàtic ni immediat. Des que es va realitzar el primer trajecte en un vaixell impulsat pel vapor a Espanya, l'any 1817, l'adopció d'aquesta tecnologia en la flota mercant va tenir grans dificultats. Van caldre algunes millores tècniques imprescindibles per a que els vaixells de vapor tinguessin determinats avantatges sobre els de vela, sobretot quant a lleugeresa i capacitat de càrrega.

La progressiva generalització d'aquestes millores a nivell internacional es va combinar, a Espanya, amb el canvi del marc institucional del comerç marítim. Entre 1868 i 1869, diversos decrets aprovats per Laureà Figuerola, ministre d'Hisenda, van suposar la supressió del dret diferencial de bandera i la simplificació dels impostos al tràfic i la navegació. Paral·lelament, es liberalitzava la importació d'embarcacions comprades a l'estranger i s'estipulava la lliure contractació de la tripulació per part dels naviliers. El 1873, finalment, s'abolia la institució que fins llavors havia regulat el treball marítim, la Matrícula de Mar¹⁹. En el seu anàlisi de l'impacte d'aquestes reformes fiscals i institucionals, Valdaliso ha defensat que van eliminar impediments en els àmbits laboral i aranzelari que limitaven l'adopció del vapor i, gràcies a elles, es va accelerar la renovació de la flota mercant espanyola a través de la importació de bucs. Si el 1880 la proporció de tonatge de la flota espanyola mogut a vapor era d'un 18%, el 1890 ho era d'un 60% i el 1900, d'un 83%.²⁰

Sella i Rodrigo Alharilla assenyalen que la transformació tecnològica va afectar tots els sistemes de navegació, la construcció de vaixells, la formació de professionals, les pràctiques comercials, les característiques dels bucs, les formes de finançament, el tràfic de mercaderies i el transport de passatgers²¹. Algunes d'aquestes transformacions afectaven el model econòmic en què s'havia fomentat bona part de l'economia de la Barceloneta i d'altres municipis litorals. Les noves característiques tant dels propis bucs com del comerç marítim van transformar els sistemes de finançament. La major necessitat de capitals que requeria la construcció dels nous vaixells va ser decisiva. Així, la procedència dels capitals va diversificar-se notablement, amb l'entrada d'inversors fins llavors desvinculats de l'economia marítima. També es van constituir noves formes jurídiques que donaven naixement a les companyies navilieres modernes, mentre que la figura del navilier de bucs de vela que també era comerciant no va tenir recorregut al món del

¹⁹ Sobre l'eliminació d'aquesta institució, Ibarz & Romero Marín 2009.

²⁰ Valdaliso 1992; 2001.

²¹ Sella & Rodrigo Alharilla 2002: 11.

vapor²². Rodrigo Alharilla constata que, a Barcelona, els noms dels nous naviliers del vapor no presentaven, amb escasses excepcions, cap continuïtat amb els de la vela²³.

Per altra banda, es va imposar la regularitat al transport marítim, donant fi a la incertesa que regnaven els ritmes i trajectes de les travessies dels velers. L'auge de noves companyies navilieres, en substitució del model disseminat de propietat dominant a la marina de vela, va transformar les funcions laborals a bord dels capitans i patrons. Mentre que en l'era de la vela tenien un pes important en la presa de decisions comercials, amb la progressiva implantació del vapor van quedar relegats a la mera execució de les decisions empresarials preses des de les noves companyies²⁴.

La reforma portuària i el seu impacte a la Barceloneta

L'últim àmbit en què va incidir la revolució tecnològica i comercial va ser en la necessitat de transformar les infraestructures portuàries, per tal d'adaptar-se tant a les noves mides, càrregues i fondàries dels bucs com a les noves dimensions del transport marítim global. El port de Barcelona, que havia assumit un increment de trànsit sense precedents, presentava unes condicions molt poc adaptades a la nova realitat, mancat d'espai per les operacions de càrrega i descàrrega, de magatzems suficients i del calat necessari per a l'ancoratge de bucs de grans dimensions²⁵.

Després de la presentació de diverses propostes de reforma, el maig de 1860 es va aprovar el projecte de l'enginyer Josep Rafo, que plantejava l'expansió del port a partir de dues vies principals: la construcció de dics i contradics que permetrien crear una infraestructura de resguard per al port, i l'establiment de diversos molls interiors. En conjunt, el projecte pretenia multiplicar l'espai per encabir les embarcacions i realitzar les operacions portuàries requerides. Gràcies a una operació de dragatge general, també s'ampliaria el calat disponible. Tot plegat suposava traslladar el centre de gravetat del port a l'oest, des de la Barceloneta a l'espai que ocupava la muralla de Mar²⁶.

Després d'un seguit d'anys amb problemes de gestió i finançament, la creació el 1868 de la Junta d'Obres del Port va suposar l'impuls definitiu per a materialitzar la reforma, i entre 1870 i 1874 es van dur a terme una part significativa de les obres. Es van realitzar aquelles destinades a ampliar la infraestructura exterior, amb la construcció dels dics de l'Est i l'Oest i del moll de la Muralla i de la Drassana, el que suposava una important ampliació de la capacitat de canalitzar el volum de mercaderies arribades al port (Imatge 1.2.). Amb l'habilitació d'un espai apte per a la descàrrega en front de les Drassanes, el diari *La Imprenta* ho celebrava, en paraules pròpies, perquè “el

²² Giménez i Blasco 2009: 55; Moreno Rico 2011: 112-126; Rodrigo Alharilla 2007.

²³ Rodrigo Alharilla 2007.

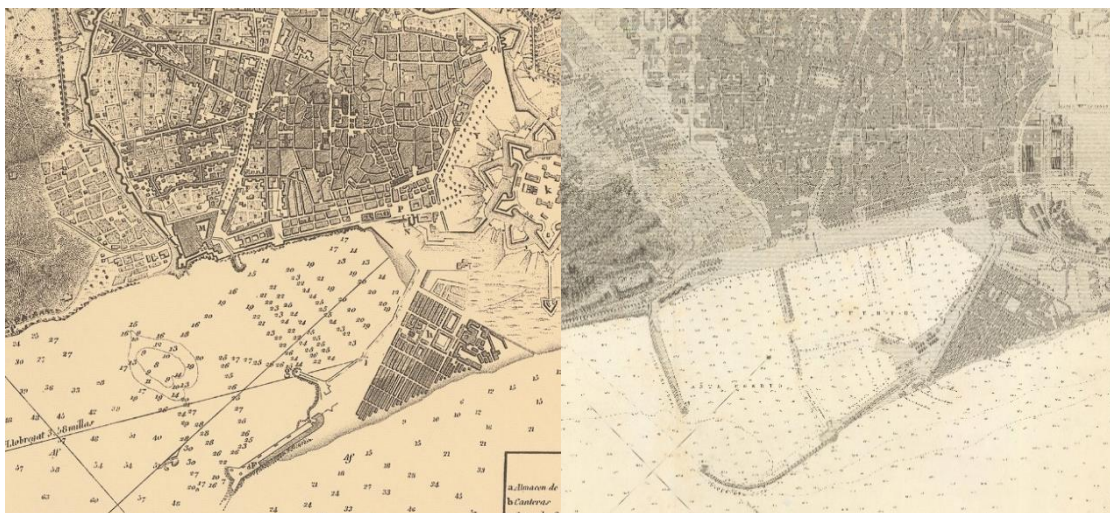
²⁴ Garcia Domingo 2017: 148-151; Giménez i Blasco 2009: 48-49.

²⁵ Ibarz 2008: 36-37.

²⁶ Alemany 1998: 142-151.

muelle y anden alto de la Barceloneta no son ya suficientes para el desarrollo que ha tomado el comercio marítimo de esta ciudad”²⁷.

Imatge 1.2. – El port de Barcelona, abans i després de la primera fase de reforma (1860-65 i 1882-83)

Detalls de:

Felip Bauzá (Dirección de Hidrografía), *Plano de la ciudad, puerto y rada de Barcelona*, 1860-65 (Atlas de Barcelona, Plànols del segle XIX, 381).

Dirección de Hidrografía, *Plano de la rada y puerto de Barcelona: Mar Mediterráneo: Costa oriental de España*, 1882-83 (Cartoteca del Instituto Geográfico Nacional, document S1-35-O-101).

Encara mancaven bona part dels molls interiors, que es van començar a construir als anys 1880 i 1890, amb l'aixecament del moll de Barcelona i part del d'Espanya. No es completaria el conjunt portuari fins les dues primeres dècades del segle XX, sota un nou projecte, elaborat per Carles de Angulo, que s'aprovà el 1900.²⁸ L'ampliació de l'espai del port va anar aparellat de la millora del conjunt d'infraestructures que feien possible totes les operacions portuàries. Es van construir rafals i dipòsits al moll de la Muralla i, al tombant de segle, es va aixecar el Dipòsit Comercial (actual Palau de Mar), ampliant la capacitat d'emmagatzematge general del port. També es van generalitzar les grues mecàniques, utilitzades inicialment en la pròpia construcció de molls i dics, i més tard incorporades a les tasques de càrrega i descàrrega de mercaderies. Per a millores més substancials, com la instal·lació de grues elèctriques, la d'un dic flotant i deponent i un nou escar o el d'un sistema interior de ferrocarrils, caldria esperar als primers anys del segle XX.²⁹

Les reformes de les tres darreres dècades del segle XIX van ser suficients per posar fi a la Barceloneta com a espai neuràlgic de la relació entre la ciutat i el port. El desplaçament cap a l'oest de la major part del trànsit portuari va tenir una afectació en la realitat econòmica de la Barceloneta que va cridar l'atenció al teixit econòmic del barri i a comentaristes habituals del món marítim. L'any 1880, el setmanari local *La Unión* assenyalava que l'habilitació dels nou molls

²⁷ *La Imprenta*, 26 de setembre de 1876.

²⁸ Alemany 1998: 155-156.

²⁹ Alemany 1998: 156-160; 169-173.

interiors del port “ha privado a la Barceloneta de grandes elementos de vida” i advertia que aniria a pitjor si el projecte d'enllaç de vies fèrries que es tenia previst no es feia pel port. En cas que l'enllaç es realitzés per vies alternatives, com finalment va ocórrer, s'habilitaria el moll de la Drassana per a totes les operacions de càrrega i descàrrega, el que segons la publicació suposaria la pèrdua de la raó de ser de la Barceloneta³⁰.

Cinc anys més tard, un dels membres de l'elit del barri, el mestre d'obres, propietari i polític Melcior Gassull, exposava que la preferència de la Junta d'Obres del Port en desenvolupar les obres de la part oest del port hauria causat un perjudici al valor del sòl del barri i la caiguda de l'activitat industrial³¹. Aquell mateix any, el pilot Esteban Amengual, un dels autors més prolífics del Vuit-cents en assumptes marítims³², denunciava la mateixa sensació d'abandonament de la Barceloneta en els projectes de reforma portuària. En una xerrada feta amb representants dels diaris, Amengual animava a que aviat es finalitzessin els dics en construcció per a augmentar els recursos per a la subsistència dels obrers de la Barceloneta, un barri que, segons ell, “se le abandona a sus propias fuerzas, lánguidas y anémicas por el sin fin de circunstancias que a dicho estado la han conducido”³³.

Les queixes, més que sobre la idea mateixa d'ampliació del port, que s'acceptava com un remei imprescindible, es centraven als anys 1880 en la decisió de prioritzar la finalització de les millores a la seva part occidental sobre aquelles percebudes com inajornables en l'àrea de la Barceloneta. El 1888 es va viure un episodi que va agreujar aquesta sensació. S'havia de construir el nou edifici de la Duana, i sobre la taula hi havia dues opcions: fer-ho junt a les Drassanes o fer-ho a l'antiga platja dels Pescadors, al costat de la Barceloneta, on sempre s'havia ubicat l'autoritat duanera. Un trasllat cap a Drassanes, segons els defensors de la segona opció, suposava “querer quitar el carácter de centro del movimiento comercial y mercantil, al punto donde desde tiempo inmemorial lo han tenido siempre”³⁴. De fet, es van recollir més d'un miler de signatures de propietaris i comerciants demanant que s'elegís l'ex-platja de pescadors. La seva situació propera a la Barceloneta i a les vies fèrries i els interessos existents en aquella part de la ciutat eren els principals arguments plantejats³⁵.

En la discussió de l'afer en el ple municipal, el regidor Cabot assegurava que l'aprovació del trasllat al costat de Drassanes suposaria la ruïna completa del barri de la Barceloneta. En defensa del trasllat, per contra, l'alcalde Joan Coll i Pujol va defensar que “la decadencia de dicho barrio proviene de la época en que se derribó la antigua muralla del mar; que obedece principalmente á las obras que han debido hacerse por exigirlo las necesidades del comercio, y que no se arruinará

³⁰ *La Unión*, 31 d'octubre de 1880.

³¹ En les seves paraules, aquesta prioritització de les obres a l'oest havia causat “un gran decrecimiento en la propiedad, que disminuye considerablemente su valor en venta y renta no perjudicándose menos todas las industrias que en ella existen” (*El Diluvio*, 15 d'abril de 1885).

³² Nascut a Maó, Amengual va viure bona part de la seva vida adulta a Barcelona, on va participar activament en la vida marítima de la ciutat, introduint-se en el negoci navilier, publicant assíduament a la premsa especialitzada en qüestions marítimes i sent un dels fundadors del benèfic Asilo Naval. També va ser membre important de l'Ateneu Barcelonès o de la Cambra de Comerç, fins la seva defunció el 1901. En la seva vessant periodística van destacar les seves cròniques de viatge. Un estudi detallat del personatge, a Limón Pons 2013.

³³ *El Liberal* (Menorca), 10 d'octubre de 1885.

³⁴ *La Nueva Lucha* (Girona), 20 d'abril de 1888.

³⁵ *El Atlántico* (Santander), 1 de maig de 1888.

porque se traslade á otro punto la Aduana, puesto que reúne condiciones naturales que le convierten en barrio industrial marítimo”³⁶. Finalment, en la votació del dictamen, es va aprovar el trasllat i construcció de l’edifici de la Duana a les Drassanes, per 19 vots favorables i 9 contraris. Els regidors que representaven la Barceloneta, Gassull i Cortina, votaren en contra³⁷. El 1896 s’inaugurarien les obres de construcció de la nova Duana en front de les antigues Drassanes³⁸.

A l’inici de la darrera dècada del Vuit-cents, les esperances es van dipositar en les reformes que, ara sí, s’iniciaren en el front est del port, el circumdant a la Barceloneta. Un dels projectes potencials era la construcció d’un dic de carena provisional -abans del definitiu dic flotant i deponent, construït els primers anys del segle XX-. Segons *El Campeón*, havia de permetre el renaixement d’“algunas de las abatidas industrias que tienen su modo de ser en la simétrica y típica agregación del poblado de la Barceloneta”³⁹. El principal àmbit d’actuació en el front est del port aquells anys van ser les obres de reforma del Moll Vell, que incloïen l’enderrocament dels primers magatzems de la zona, el terraplenament del terreny i la construcció del Moll del Dipòsit⁴⁰. Després de les diverses peticions, que van tenir ressò al mateix Ajuntament⁴¹, les obres van inaugurar-se el 1891,⁴² i el seu retard i la forma en què s’executaren va ser motiu de disputa contínua entre els periòdics representants de la classe propietària del barri i la Junta d’Obres del Port. Especial factor de controvèrsia va ser la prohibició pels vaixells d’atracar al Moll Vell des de l’inici de les obres⁴³, el que va suposar un greu perjudici econòmic al barri, segons *El Vigía de la Barceloneta*. Les tripulacions, denunciaven, ja no anaven a la Barceloneta a fer compres, i es podien proveir de productes i serveis més fàcilment als restants molls de Barcelona⁴⁴.

³⁶ Coll i Pujol també sortia en defensa de la Junta d’Obres del Port, que, assegurava, procurava atendre els interessos del barri marítim. En serien prova el projecte del Dipòsit Comercial o el d’instal·lació de dics de carena i de les grues de major potència en el seu moll (*La Dinastía*, 4 de maig de 1888).

³⁷ Ídem.

³⁸ *El Vigía de la Barceloneta*, 10 de maig de 1896.

³⁹ *El Campeón*, 4 d’agost de 1894. Aquesta publicació, de fet, naixia de la voluntat de defensar els propietaris i industrials del districte davant una autoritat portuària percebuda com a lesiva pels seus interessos (“Algo sobre el Puerto”, *El Campeón*, 31 de juliol de 1894).

⁴⁰ Aquest procés, en detall, a l’apartat 1.2.1. d’aquesta tesi.

⁴¹ El regidor Tort havia demanat el 1890 a l’alcalde que pressionés a la Junta d’Obres del Port per a que s’atenguessin les descuidades necessitats de la Barceloneta i s’impulsés la construcció dels nous molls de la zona (*La Dinastía*, 25 d’abril de 1890). L’alcalde Coll i Pujol, també membre de la Junta d’Obres, va respondre setmanes després que els veïns del barri marítim podien estar tranquils, doncs l’expedient per a les obres es trobava ja en fase avançada, i el desig de la Junta era unànime per a construir-los el més aviat possible (*El Diluvio*, 4 de juliol de 1890).

⁴² El Ministeri de Foment va aprovar el projecte d’obres per Reial Ordre el juny de 1891 (*La Dinastía*, 1 de juliol de 1891).

⁴³ Prohibició disposada per l’enginyer en cap de les obres del port el 1892 (*La Dinastía*, 29 de juliol de 1892).

⁴⁴ Asseguraven que s’estaven produint “pérdidas de mucha importancia a la mayoría de establecimientos de este barrio marítimo, particularmente a los vendedores de la Plaza Mercado, establecimientos de venta de comestibles y bebidas, de ropas, de efectos navales, hojalaterías, cafés etc.”. Reclamaven que s’aixequés la prohibició i es trobessin solucions per augmentar l’espai disponible per a l’ancoratge d’embarcacions. (“Las obras del puerto y la Barceloneta”, *El Vigía de la Barceloneta*, 25 d’agost de 1895). Davant l’estancament de la situació, la queixa es repetia l’any següent. El setmanari apuntava de nou a “los cuantiosos perjuicios que están sufriendo los establecimientos de nuestra barriada por la falta de transacciones a que darian lugar las tripulaciones de los buques que atracaran” (“No hay peor ciego que el que no quiere oír”, *El Vigía de la Barceloneta*, 17 de maig de 1896). Hi afegien la denúncia conforme l’enderrocament dels magatzems del tram inicial del Moll havia deixat el traçat de l’andana igual d’estret i insuficient per al servei de càrrega i descàrrega de mercaderies i el trànsit d’aquestes i de persones i carruatges (“Cosas de las Obras del Puerto”, *El Vigía de la Barceloneta*, 17 de maig de 1896). També es van produir queixes sobre aquest punt des dels estrictes interessos comercials, centrats en aconseguir la circulació eficient de les mercaderies que s’havien de carregar i descarregar al port. Per exemple, a *El Liberal* (Menorca), 8 i 24 de juliol de 1893.

El permís per atracar els bucs, concedit finalment el juny de 1896, es va restringir a petites embarcacions de pesca i cabotatge⁴⁵. En la versió d'*El Vigía*, als anys 1880 la Barceloneta “vió una tabla de salvación al comienzo del derribo de la Riba”, però la lentitud en la resta d'obres de reforma “sirven más que de consuelo, de terrible congoja para aquellas familias, cuyo principal elemento de vida radica en el trasiego comercial que origina la carga y descarga de buques”⁴⁶. Aquesta situació es sumava a la pèrdua del centre de gravetat portuari de la Barceloneta des dels anys 1870 i l'arraconament causat per la prioritat de les obres a la zona oest del port⁴⁷, quelcom que també va afectar els sectors de l'economia submergida⁴⁸.

El pilot Ricart i Giralt, que va dedicar bona part de la seva obra a examinar i criticar el desenvolupament de les obres portuàries⁴⁹, va presentar el 1890 un informe titulat *Sobre las obras del puerto de Barcelona*. En ell explicava que, degut a la ubicació dels treballadors marítics, de la construcció i reparació naval i de les seves indústries auxiliars a la Barceloneta, era un error traslladar el treball de mestrança a Can Tunis, sota el pla de construir-hi dàrsenes interiors per als treballs de reparació naval. En contra d'aquesta idea, proposava un contraprojecte d'un nou moll que creés noves zones de dàrsenes a la Mar Vella, la platja de la Barceloneta. Segons ell, “este proyecto tiene la ventaja de aumentar la importancia de la hoy decadente Barceloneta”⁵⁰. La proposta de Ricart i Giralt no va tirar endavant, però, tot i que a inicis del segle XX Can Tunis aniria progressivament convertint-se en zona preferent d'ubicació de la construcció i reparació naval, algunes infraestructures claus van bastir-se als molls tocants a la Barceloneta, en especial el dic flotant i deponent. Les publicacions locals del barri remarcaven, el 1895, la rellevància que el Ministeri de Foment donés el vistiplau al projecte d'aquest dic, criticant que la Diputació no li hagués donat caràcter urgent i subratllant la importància que tenia per l'economia de moltes famílies del districte⁵¹.

La necessitat de situar tant careners i drassanes com dipòsits i tallers navals prop del districte marítim era compartida per la revista d'assumptes marítics *El Serviola*, que subratllava que la Barceloneta era i havia de ser la “única y verdadera factoría naval de Barcelona”⁵². En la mateixa

⁴⁵ *El Vigía de la Barceloneta*, 30 d'agost de 1896.

⁴⁶ Ídem, 22 de novembre de 1896.

⁴⁷ El mateix setmanari assegurava que “la tendencia es llevar la vida y movimiento del Puerto al lado opuesto, y al efecto se han ido construyendo y terminando los muelles de la parte de la ciudad con preferencia a los del lado de acá”. Era un dels components que conduïen a la publicació a acusar la Junta d'Obres del Port com un enemic de la Barceloneta (“Los tres enemigos de la Barceloneta”, *El Vigía de la Barceloneta*, 6 de desembre de 1896). La campanya contra la Junta no s'aturava aquí, sinó que continuava amb un seguit de denúncies sobre el mal estat de l'andana, que tenia sots i on sovint s'hi formaven tolls, o sobre la presència d'una paret que interceptava el pas del ferrocarril i incomunicava el barri. Una de les repetides queixes sobre aquest punt, a Ídem, 24 de gener de 1897.

⁴⁸ Veure, per exemple, el cas de la prostitució a l'apartat 4.2.1. d'aquesta tesi.

⁴⁹ Moreno Rico 2011: 54-62.

⁵⁰ *La España Regional*, Volum 9, 1890, p. 144.

⁵¹ Sense la construcció d'aquest dic, “acabaría por matarse una industria que en no lejanos tiempos era el pan de innumerables ciudadanos y gloria de un pueblo”, afirmava *El Heraldo de la Barceloneta* (“Que se resuelva”, 26 de maig de 1895). Encara més crític amb la Diputació era *El Eco de la Barceloneta* (“El dique”, 1 de juny de 1895), que pronosticava la maledicció del poble cap als responsables de torpedinar la construcció del dic, causant la mort d'una indústria que “podría dar pan a unas cuatrocientas familias”.

⁵² “Un dictamen sobre el puerto de Barcelona”, *El Serviola*, 22 d'agost de 1895. La mateixa defensa de la centralitat de la Barceloneta en les indústries navals lligades al port la reproduïen a “Nuestra opinión II”, *El Serviola*, 7 de setembre de 1895.

lògica es va situar la proposta de l'Associació de Propietaris de la Barceloneta presentada el 1902, que consistia en l'ampliació del port en direcció al riu Besòs. L'objectiu era retornar a la Barceloneta la centralitat en el port barceloní i revertir els efectes de l'ampliació cap a l'oest. Aquest projecte no va reeixir⁵³, i la pèrdua de la centralitat portuària de la que havia gaudit la Barceloneta fins el darrer quart del Vuit-cents va fer-se irreversible.

La crisi industrial i la reacció contra el liberalisme. La marina a l'Exposició Universal de 1888

La liberalització del comerç marítim va tenir un impacte accelerat en la flota mercant espanyola, com hem observat. La supressió del dret diferencial de bandera, la mesura central de la reforma de Figuerola, va generar encensos debats, en els que van participar els naviliers i comerciants catalans. En contraposició als d'altres parts de l'Estat⁵⁴, van pressionar pel restabliment del dret diferencial. La mobilització es va canalitzar a través de l'Associació de Naviliers i Consignataris de Barcelona, fundada el 1876. Fruit de la seva pressió, el 1878 el govern central va crear una comissió per estudiar les conseqüències que havia tingut la reforma en la marina espanyola. Per dur-ho a terme, es va obrir una àmplia enquesta dirigida a diferents institucions econòmiques, representants dels diferents grups de comerciants i naviliers arreu de l'Estat. El procés va culminar amb un dictamen emès l'any 1883, on les posicions dels naviliers catalans van ser derrotades⁵⁵. Els següents anys, aquests van tendir a l'assumpció de la irreversibilitat del fi del dret diferencial, la lluita contra el qual va acabar cenyint-se als elements més directament vinculats al treball marítim⁵⁶. Valdaliso assegurava que, a Catalunya, molt probablement els capitals invertits en la flota mercant es van començar a desviar, a partir dels anys 1870, cap a altres sectors, com el ferrocarril o el tèxtil⁵⁷.

Els impulsors de la campanya contra el lliurecanvisme, que va durar fins el dictamen final de la comissió governativa, van intentar que aquesta tingués ressò a la Barceloneta. A través del periòdic *La Unión*, obertament proteccionista, s'exhortava als veïns dedicats al treball marítim a unir-se als postulats de l'Associació de Naviliers i Consignataris. Segons el setmanari, la supressió del dret diferencial de bandera hauria provocat la crisi que travessava la marina mercant espanyola i que afectava, de retruc, les indústries marítimes de la Barceloneta⁵⁸. Amb el fi d'implicar capes més àmplies de la societat en aquesta lluita, el juliol de 1881 es va dur a terme, al Centre Catalanista Clavé del barri, una conferència que abordava la qüestió. El centre havia estat

⁵³ Tatjer 1996: 382-383.

⁵⁴ Especialment els bascos, però també els de Santander o Cadis, que defensaven que les mesures executades havien permès augmentar la flota i la capacitat de càrrega de la marina mercant.

⁵⁵ Valdaliso 1992: 84-90.

⁵⁶ “Únicamente las «clases náuticas», marineros y oficiales, fueron firmes partidarias de su restablecimiento en cuanto que aseguraba —a corto plazo— el empleo de los buques de vela y, por tanto, el mantenimiento de sus puestos de trabajo” (Valdaliso 1992: 89-90).

⁵⁷ Ídem: 93.

⁵⁸ “El derecho diferencial de bandera y la muerte de la marina mercante”, *La Unión*, 16 de gener de 1881.

inaugurat feia menys d'un any, i un dels objectiu que havia formulat en la seva creació era la de propagar la il·lustració entre els obrers a través d'aquestes conferències⁵⁹. El president de l'entitat va exposar la seva condemna al lliurecanvisme i va dedicar part de la intervenció a lamentar l'estat de la marina mercant. La concurrència, no obstant les pretensions, va ser poc nombrosa⁶⁰.

L'adopció generalitzada de vaixells de vapor de construcció forana i l'obertura al tràfic de vaixells de bandera estrangera van afectar els fonaments sobre els que s'havia sostingut la marina mercant catalana en el seu període d'esplendor als anys centrals del Vuit-cents. Això afectà especialment totes aquelles activitats tradicionalment lligades a la demanda dels vaixells de vela autòctons, claus en l'economia del litoral català i de la Barceloneta. L'Exposició Universal celebrada a Barcelona l'any 1888 va suposar un toc d'atenció sobre l'estat d'aquestes indústries. La Secció Marítima del certamen va viure retards i problemes per poder omplir el pavelló central de materials. Va ser clau per evitar un fracàs estrepitos l'impuls de l'Associació de Naviliers i Consignataris i del seu president, que va posar-se en contacte amb diversos representants de les indústries marítimes, tots de la Barceloneta, per formar una comissió encarregada de gestionar la instal·lació i aconseguir el major nombre d'expositors possibles⁶¹. Tot i aquests esforços, els continguts de la Secció van quedar força desdibuixats i van passar sense pena ni glòria, en contraposició amb el conjunt dels edificis que van formar-la, que van merèixer forces elogis⁶².

Algunes lloances dirigides al marquès de Comillas i la col·lecció presentada en l'edifici propi de la Companyia Trasatlántica⁶³, es van veure contrarestades en la premsa republicana, més crítica en general amb l'Exposició, que denunciava que la principal naviliera de l'Estat hagués anat a proveir els seus vaixells a Liverpool i no a la indústria local que, paral·lelament, estava exposant els seus objectes en un altre edifici de la Secció. Això es veia agreujat pel fet que Comillas havia aconseguit el seu pavelló navilier gràcies a les subvencions de l'Estat⁶⁴. El seu emplaçament i la qualitat arquitectònica dels edificis, juntament amb la celebració de regates i altres espectacles, van fer de la Secció una de les més visitades, però en una vessant merament recreativa, i no per "la poca importància real d'allò que s'exposava", segons Pere Hereu⁶⁵.

La ressenya del contingut de la Secció Marítima només va ocupar tres pàgines als estudis complerts sobre l'Exposició publicats al *Diario Mercantil*, força menys que les seccions

⁵⁹ *La Unión*, 19 de desembre de 1880.

⁶⁰ A judici de la crònica que en va fer el mateix periòdic (*La Unión*, 24 de juliol de 1881).

⁶¹ La comissió estava formada per Pau Estapé, fabricant de veles; Lluís Garriga i Pau Calvell, corders; Esperanza Lacambra, presentada com a vídua de l'instrumentista nàutic Josep Rossell; Fernando Lacambra, fonedor; Manel Julià, calafat; Jaume Calopa, ferrer; i Gregori Mateu, mestre d'aixa (*La Exposición: órgano oficial*, 10 de febrer de 1888). La trajectòria de la major part d'aquests individus l'analitzarem al llarg d'aquest i el següent capítol.

⁶² En va destacar, especialment, el de la Companyia Trasatlántica, dissenyat per Antoni Gaudí. Per exemple, *El Camarada*, 1 de setembre de 1888 i *La Ilustración*, 26 d'agost de 1888.

⁶³ Per exemple, a *La Ilustración española y americana* (Madrid), 22 de novembre de 1888 i *Revista popular de conocimientos útiles* (Madrid), 9 de desembre de 1888.

⁶⁴ *La Publicidad*, 11 de juliol de 1888.

⁶⁵ Hereu i Payet 1988: 81. L'única crònica positiva va ser la del diari madrileny *La Iberia*, centrada en l'impacte dels objectes en el visitant. Carregada d'un to bucòlic, no feia cap anàlisi del contingut de la col·lecció de l'edifici. Així ho expressaven: "Allí se adivina el baldeo diario: se huele, se respira, se masca brea, de la cual està saturado aquel ambiente, y tal se llena la imaginación de ideas e imágenes marítimas ante el conjunto de barcos, cuerdas, palos, velas, etc. que se hallan diseminados por aquel recinto". Els objectes exposats "atraen y cautivan la atención y despiertan en el ánimo cierta curiosidad asombrada y no exenta de poesía", conclouen (*La Iberia* (Madrid), 31 de juliol de 1888).

d'agricultura, de belles arts, ciència o mineria⁶⁶. La memòria de la Comissió règia presentada per Augusto Jiménez de Loira es lamentava de “la pobre y desgraciadamente justa representación de nuestras industrias marítimas, contraste con la grandeza de las demás” a l'Exposició. Saturnino Lacal rematava dient que no era estrany: “Mal pueden concurrir las industrias que no tenemos”⁶⁷.

En el mateix to s'expressà Josep Ricart i Giralt, encarregat d'impartir el col·loqui sobre la Secció Marítima en la sèrie de conferències impulsades per l'Ateneu Barcelonès un cop acabada l'Exposició. Ricart va criticar la manca de direcció tècnica, i va posar sobre la taula una dada que demostrava, segons ell, la decadència de les indústries lligades al mar. L'Exposició marítima celebrada setze anys abans, el 1872, va comptar amb 148 expositors, mentre que en la Secció Marítima de la Exposició Universal tan sols van ser-hi 55. Va tenir la sort, afirmava, que les nacions estrangeres tampoc presentessin grans mostres, sinó la comparació hagués estat molt trista. Per a Ricart, l'arrel del problema era la manca d'atracció del mar per a la població espanyola. Aquest dèficit s'havia corregit en temps passats per l'extraordinària protecció oferta pels governants. Actualment, desapareguda la institució de la Matrícula i sense una política aranzelària favorable, l'interès desapareixia i els materials per a la marina s'importaven de l'exterior⁶⁸. El desànim generalitzat arran de l'Exposició reflectia les transformacions que estava vivint l'economia marítima catalana i espanyola.

Els fonaments econòmics que marcaren el rumb de la Barceloneta al primer segle de la seva existència van evaporar-se a partir de finals de la dècada de 1860 i 1870, amb el triomf definitiu de la navegació a vapor i ferro sobre la vela i la fusta, el gir en la política aranzelària de l'Estat, el desmantellament de la protecció al comerç i el treball marítim i la definitiva posada a punt de la reforma del port de Barcelona. Aquests factors van impactar la dinàmica econòmica del barri marítim, amb la reestructuració, desaparició i/o trasllat de les activitats que havien impulsat i consolidat la seva expansió. El fracàs de la Secció Marítima de l'Exposició Universal, l'any 1888, ho feia evident als ulls dels observadors contemporanis. L'evolució dels diversos sectors van comptar amb grans particularitats, i el seu estudi mereix bona part de l'atenció en aquest capítol. Abans, val la pena examinar com van impactar aquestes transformacions en l'estructura sectorial de la seva economia.

⁶⁶ *Estudios completos sobre la Exposición Universal celebrada en Barcelona en el año 1888 publicados en el Diario Mercantil* 1888.

⁶⁷ Lacal 1889: 189.

⁶⁸ En contraposició als antics governs protectors, “hoy nuestras industrias navales están abandonadas por los poderes públicos, muriendo de consunción. Y nuestra sufrida gente de mar emigra, y como no se renueva, quedan nuestros muelles para los paseantes” (Ricart i Giralt 1889: 322). Rematava Ricart dient que “dentro pocos años contemplaremos la marítima España sin marina mercante, sin industrias marítimas, sin gente de mar, con nuestras colonias bamboleándose y con una brillante escuadra tripulada por molineros y labradores. Triste es el cuadro, pero no dudeis que hacia él navegamos en rumbo directo” (Ídem: 323).

1.1.3. L'evolució sectorial de l'economia, 1840-1900

El pilar de la recerca concernent a la transformació econòmica de la Barceloneta s'ha fet a partir de l'explotació de la base de dades comercial i industrial construïda per aquesta tesi⁶⁹. Això ens ha permès establir una quantificació a nivell superficial del pes dels sectors econòmics al barri. Les diferents activitats econòmiques registrades en la base de dades han estat classificades seguint la Classificació Nacional d'Activitats Econòmiques (CNAE) de l'any 2009.

Degut a que la CNAE prioritza la divisió econòmica sectorial, conformant el sector secundari i el terciari diferents àmbits, s'ha decidit afegir una nova classificació que, per tal de subratllar els àmbits concrets de l'activitat econòmica, prescindeix d'aquesta divisió i es conforma una centrant-se en la naturalesa del producte o servei manufacturat i/o comercialitzat. Això, d'una banda, permet resoldre la problemàtica que suposa la certesa de l'existència d'establiments que eren, alhora, fabricants i venedors de productes determinats, seguint el model habitual de casa-taller-tenda artesà encara existent al segle XIX.⁷⁰ D'altra banda, ajuda a visualitzar amb més detall els sectors que més desenvolupament van adquirir en l'economia barceloneta del segle XIX.

Per a simplificar la lectura de les dues classificacions, s'han agregat el nombre d'establiments en cada sector entre les guies comercials compreses entre els anys 1842 i 1863, per un lloc, i entre 1880 i 1897, per l'altre. A més, s'indiquen els percentatges de cada tipologia sobre el total dels establiments en el global de la ciutat de Barcelona (Taula 1.2.)⁷¹. Una versió detallada dels diferents grups d'activitat dins les principals categories de la classificació, pot consultar-se a Annexos, Taula A.1.1.. Amb la classificació alternativa proposada, les tendències i el pes de cada sector a la Barceloneta es dibuixen amb més claredat (Taula 1.3.).

⁶⁹ Els detalls d'aquesta base de dades, a la introducció.

⁷⁰ Lencina Pérez 1993; Romero Marín 2005: 117-121.

⁷¹ S'han eliminat aquells sectors de la classificació que no han tingut aplicació en l'estudi, per la seva inexistència a la Barcelona del segle XIX, per la seva absència en la font utilitzada o per ser simplement extemporanis. Són aquests:

B – Indústries extractives.

E – Subministrament d'aigües, activitats de sanejament, gestió de residus i descontaminació.

O – Administració pública i defensa; Seguritat social obligatòria.

T – Activitats de les llars com a ocupadores de personal domèstic; activitats de les llars com a productores de béns i serveis per a ús propi.

U – Activitats d'organitzacions i organismes extraterritorials.

Taula 1.2. – Evolució dels establiments de la Barceloneta i Barcelona, per sectors (CNAE)

Sectors econòmics (CNAE)	1842-1863			1880-1897			Total		
	Barceloneta	Barcelona	%	Barceloneta	Barcelona	%	Barceloneta	Barcelona	%
A - Agricultura, ramaderia, silvicultura i pesca	0	15	0	6	246	2,4	6	261	2,3
C - Indústria manufacturera	537	12.861	4,2	375	11.275	3,3	912	24.136	3,8
D - Subministrament d'energia elèctrica, gas, vapor i aire condicionat	0	3	0	1	7	14,3	1	10	10
F - Construcció	15	354	4,2	4	394	1	19	748	2,5
G – Comerç majorista i minorista; reparació de vehicles de motor i motocicletes	359	8.720	4,1	250	8.290	3	609	17.010	3,6
H – Transport i emmagatzematge	9	335	2,7	21	561	3,7	30	896	3,3
I - Hostaleria	134	1.446	9,3	170	1.995	8,5	304	3.441	8,8
J - Informació i comunicacions				1	370	0,3	1	370	0,3
K - Activitats financeres i d'assegurances	2	296	0,7	9	538	1,7	11	834	1,3
L - Activitats immobiliàries	0	36	0	7	153	4,6	7	189	3,7
M - Activitats professionals, científiques i tècniques	3	1.137	0,3	12	2.141	0,6	15	3.278	0,5
N - Activitats administratives i serveis auxiliars	0	262	0	6	135	4,4	6	397	1,5
P - Educació	5	202	2,5	18	1.009	1,8	23	1.211	1,9
Q - Activitats sanitàries i de serveis socials	21	353	5,9	17	924	1,8	38	1.277	3,0
R - Activitats artístiques, recreatives i d'entreteniment	2	195	1	9	601	1,5	11	796	1,4
S - Altres serveis	54	763	7,1	62	1.454	4,3	116	2.217	5,2
<i>No classificats</i>	<i>1</i>	<i>95</i>		<i>11</i>	<i>175</i>		<i>12</i>	<i>270</i>	
Total	1.142	27.073	4,2	979	30.268	3,2	2.121	57.341	3,7

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades comercial i industrial creada per aquesta tesi.

Taula 1.3. – Evolució dels establiments de la Barceloneta i Barcelona, per sectors (classificació pròpia)

Sectors econòmics	1842-1863			1880-1897			Total		
	Barceloneta	Barcelona	%	Barceloneta	Barcelona	%	Barceloneta	Barcelona	%
Producció i comerç	860	19.413	4,2	641	18.778	3,3	1.501	38.191	3,8
Alimentació, begudes i tabac	305	4.962	6,1	236	4.824	4,9	541	9.786	5,5
Minerometal·lúrgia	139	2.615	5,3	139	2.959	4,7	278	5.574	5
Tèxtil	123	7.676	1,6	107	6.568	1,6	230	14.244	1,6
Fusta, paper i arts gràfiques	153	2.966	5,2	66	2.691	2,5	219	5.657	3,9
Transports	101	482	21	74	698	10,6	175	1.180	14,8
Química i farmàcia	27	288	9,4	12	560	2,1	39	848	4,6
Altres indústries i comerços	12	424	2,8	7	478	1,5	19	902	2,1
Serveis	236	4.989	4,5	314	9.374	3,2	550	14.363	3,7
Hostaleria	134	1.437	9,3	170	1.975	8,6	304	3.412	8,9
Educació, sanitat i serveis socials	26	539	4,8	35	1.919	1,8	61	2.458	2,5
Activitats financeres, immobiliàries, professionals, científicotècniques i administratives	5	1.710	0,3	34	3.057	1,1	39	4.767	0,8
Construcció	15	354	4,2	4	394	1	19	748	2,5
Cultura, entreteniment i esport	2	195	1	9	591	1,5	11	786	1,4
Altres serveis	54	754	7,2	62	1.438	4,3	116	2.192	5,3
<i>No classificats</i>	46	2.671		24	2.116		70	4.787	
Total	1.142	27.073	4,3	979	30.268	3,3	2.121	57.341	3,8

Font: elaboració pròpia a partir de la base de dades comercial i industrial creada per aquesta tesi.

Fruit d'aquest exercici observem el minvat pes del sector del tèxtil en el barri, centrat gairebé tot en la comercialització, i la rellevància relativa del sector alimentari, metal·lúrgic i de l'hostaleria. Així mateix, s'observa la reducció, entre les dues etapes, tant del sector de la fusta i el paper, lligat a la crisi de les indústries navals auxiliars, com de la química i farmàcia, a causa de sobretot de la desaparició dels coloristes. A la davallada del pes relatiu sobre la ciutat d'aquests dos sectors s'hi afegia també el dels transports (Taula 1.3.). L'absència ja comentada del sector del comerç i les finances lligat a l'economia marítima al barri s'estenia a totes les activitats financeres -banquers, agents, corredors, etc.- (Taula 1.2., sector K) i, més important, al creixent volum de l'activitat professional i científicotècnica a la ciutat, inclosos els fotògrafs, agents de negocis, enginyers, perits o veterinaris (Taula 1.2., sectors M i N). Una exclusió que es va mantenir al llarg de tot el període estudiat.

Podem detallar més el molt disminuït pes del sector capdavanter de la industrialització catalana si observem per tipus concrets d'establiment. Les fàbriques de filats i teixits, tant de cotó com d'altres fibres, eren el tipus de negoci més present a tota la ciutat de Barcelona, però restaven pràcticament absents a la Barceloneta. Tampoc s'hi localitzaren ni fàbriques d'estampats, pròpies de la fase inicial de la industrialització, ni de gèneres de punt, sorgides a finals de segle. Establiments especialitzats que combinaven l'elaboració de peces i la seva comercialització, com les barreteries, tampoc s'establiren al barri, ni tan sols amb la multiplicació de tendes de modista a finals de segle, i amb l'única excepció d'una presència puntual d'alguna sastreria (Taula 1.4.).

Taula 1.4. - El disminuït pes del tèxtil

Any	Barceloneta		Barcelona		Barceloneta		Barcelona	
	Fàbriques de filats i teixits de cotó, llana o seda		Fàbriques d'estampats		Fàbriques de gèneres de punt			
1842	1	627	0	55				
1849	1	519						
1857	0	441	0	56				
1863	2	587						
1880	0	577			0		62	
1897	0	609			0		69	
Total	4	3.360	0	111	0		131	
Any	Tendes de modista		Sastreries		Barreteries			
1842	0	20	0	157	0		30	
1849	0	31			0		29	
1857	0	59	2	139	0		30	
1863	0	33	1	145				
1880			3	203	1		65	
1897	0	346	3	291	0		84	
Total	0	489	9	935	1		238	

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades comercial i industrial creada per aquesta tesi.

També van restar absents les activitats professionals, que van veure's multiplicades a Barcelona al llarg de la segona meitat del segle. El creixement del sector constructiu no es va traduir en una presència de mestres d'obres i arquitectes al barri marítim, també desproveït al llarg de tot el període de professionals del dret. Dels gairebé 2.000 advocats, procuradors i notaris registrats a la ciutat en quatre de les guies consultades, tan sols un tenia el seu despatx a la Barceloneta. Àdhuc la presència de metges i cirurgians, tot i que lleugerament superior, va ser extraordinàriament escassa en el context barceloní (Taula 1.5.).

Taula 1.5. – L'absència d'activitats professionals

Any	Barceloneta	Barcelona	Barceloneta	Barcelona
	Mestres d'obres		Arquitectes	
1842	0	15	0	39
1849	0	15	0	23
1857	1	25	0	22
1863			0	18
1880	2	153	0	34
1897	0	114	1	100
Total	3	322	1	236
	Metges i cirurgians		Activitats jurídiques (advocats, procuradors i notaris)	
1842	3	108	0	386
1849	5	133	1	514
1857				
1863				
1880	4	241	0	450
1897	6	432	0	553
Total	18	914	1	1.903

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades comercial i industrial creada per aquesta tesi

Pel contrari, entre els tipus d'establiments més presents a la Barceloneta, els de serveis de beguda van ser els capdavaners, especialment a les dues darreres dècades. Els acompanyaven les tendes d'alimentació comunes, que també van incrementar la seva presència a mesura que va avançar el període, una tendència general que van seguir la majoria de comerços minoristes. Pel contrari, les activitats lligades a les demandes marítimes, com la reparació naval, la fabricació d'artefactes de fusta -botes, principalment- i la de cordes van disminuir al darrer quart de segle (Taula 1.6.).

Taula 1.6. – Principals tipus d'establiments a la Barceloneta

Tipus d'establiment (CNAE)	1842	1849	1857	1863	1880	1887	1897	Total
Establiments de begudes	10	38	29	44	73	56	90	340
Altre comerç minorista de productes alimentaris en establiments especialitzats		36	27	39	52	43	50	247
Reparació i manteniment naval		14	27	42	43	17	6	149
Fabricació de cacau, xocolata i productes de confiteria		3	13	22	31	21	10	100
Fabricació de pa i de productes frescos de fleca i pastisseria	4	7	10	14	16	16	24	91
Fabricació d'envasos i embalatges de fusta	10	13	17	28	10	5	2	85
Perruqueria i altres tractaments de bellesa		11	11	14	14	10	24	84
Fabricació de calçat	5	9	9	14	18	10	8	73
Fabricació de cordes, cordills, caramells i xarxes	3	6	8	12	11	5	5	50

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades comercial i industrial creada per aquesta tesi.

Pel que fa a la dimensió de gènere, el domini de locals regentats per homes és notori, però varia el seu pes depenent del sector. Del total de 2.318 establiments on s'ha pogut identificar el gènere de la persona propietària, 256 eren dones i 2.062, homes. El volum de dones sobre el total suposa un 11%, un percentatge que es presenta una mica més elevat en els primers anys avaluats i que decreix lleugerament a mesura que avança la segona meitat del segle (Taula 1.7.).

Taula 1.7. – Dones titulars de negocis, per sectors

Sector econòmic	1842-63			1880-97		
	Dones	Homes	Dones (%)	Dones	Homes	Dones (%)
Producció i comerç	98	754	11,5	85	728	10,5
Alimentació, begudes i tabac	70	240	22,6	44	264	14,3
Minerometal·lúrgia	4	122	3,2	17	147	10,4
Tèxtil	11	111	9	22	108	16,9
Fusta, paper y arts gràfiques	9	145	5,8	1	82	1,2
Transports	0	102	0	0	93	0
Química i farmàcia	0	26	0	0	24	0
Altres indústries i comerços	4	8	33,3	1	10	9,1
Serveis	33	192	14,7	31	348	8,2
Hostaleria	17	106	13,8	12	204	5,6
Educació, sanitat i serveis socials	8	18	30,8	15	29	34,1
Activitats financeres, immobiliàries, professionals, científicotècniques i administratives	2	3	40	2	31	6,1
Construcció	0	15	0	0	3	0
Cultura, entreteniment i esport	0	2	0	0	12	0
Altres serveis	6	48	11,1	2	69	2,8
<i>No classificats</i>	8	19	29,6	1	21	4,5
Total	139	965	12,6	117	1.097	9,6

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades comercial i industrial creada per aquesta tesi.

La diferència sectorial es fa evident, en primer lloc, en la divisió entre l'àmbit manufacturer, on les dones tan sols representaven el 6,2%, i el de l'àmbit comercial, on s'incrementa fins el 17,1%, especialment en el minorista (18,5%). En aquest darrer apartat, destacaren sobretot en l'alimentació, especialment en els llocs de venda alimentaris en mercats o al carrer, un àmbit que per altra banda, va ser present de forma molt parcial a les guies, el que suposa una pèrdua important per a la quantificació dels negocis encapçalats per dones⁷². En la possessió d'establiments de venda minorista alimentària, sobretot trobem dones regentant tendes de comestibles comuns i xocolateries, amb una presència, tot i que menor, també en carnisseries i forns de pa. Fora de l'alimentació, també tingueren un pes destacat en merceries i tendes de joguines. També tenim casos de dones participants en l'hostaleria, en cases d'hostes i establiments de beguda. Finalment, també apareixen com a directores de col·legis femenins i en serveis sanitaris, bàsicament com a comadrones (Taula 1.8.).

⁷² A l'apartat 4.2.1. d'aquesta tesi tractem aquest àmbit i el treball femení en el seu conjunt de forma més detallada.

Taula 1.8. – Principals tipus d'establiments posseïts per dones

Tipus d'establiment (CNAE)	1842-63	1880-97	Total	Dones (%)
Altre comerç minorista de productes alimentaris en establiments especialitzats	19	18	37	14,2
Comerç minorista de productes alimentaris, begudes i tabac en parades i mercats a l'aire lliure	29	0	29	44,6
Fabricació de cacau, xocolata i productes de confiteria	13	14	27	24,3
Establiments de begudes	12	12	24	7,3
Activitats sanitàries	4	7	11	33,3
Educació	2	8	10	38,5
Comerç minorista de carn i productes càrnics en establiments especialitzats	2	7	9	17,3

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades comercial i industrial creada per aquesta tesi.

Els resultats fins ara mostrats són només una aproximació parcial a la realitat econòmica de la Barceloneta entre 1840 i 1900. El nombre d'establiments és una referència vàlida tant com indicador de tendència en el temps com de pes relatiu del barri en el conjunt de la ciutat. No obstant això, s'allunya d'oferir una imatge fidel al pes econòmic dels diferents sectors i subsectors econòmics, donat que les quantitats de capital, mercaderies i treballadors de què podien disposar els diferents establiments diferia en enormes magnituds. Per a complementar aquesta aproximació, ens hem valgut d'una altra font. Es tracta dels llistats electorals que recollien els homes amb capacitat de vot, és a dir, aquells que satisfeien majors contribucions industrial i territorial al districte. Hem utilitzat tres anys diferents -1847, 1865 i 1889- que se situen en el principi, l'equador i la fi del període estudiat. Aquesta font ens permet conèixer l'origen econòmic de part de l'elit masculina del barri en aquests tres moments⁷³.

El predomini de l'alimentació i l'hostaleria a mitjan segle XIX es referma amb aquest indicador. També es constata el reduït pes de sectors com el tèxtil i les activitats professionals i la construcció. L'auge de les activitats lligades a les necessitats de la marina mercant van permetre que, a 1865, la gran majoria de les contribucions de l'elit masculina provinguessin d'activitats productives i comercials, inclosa la venda d'aliments al detall, els petits establiments metal·lúrgics, el treball amb la fusta -sobretot en la construcció de botes- i la construcció i reparació naval. Aquesta composició havia canviat notablement l'any 1889, amb la disminució, sobretot, d'activitats lligades a la fusta i, en menor mesura, la química. La reducció del pes del transport que les dades de les guies comercial ens mostrava, en canvi, no es trasllada en aquest indicador. L'augment de l'hostaleria, de la construcció i de les activitats professionals en un ampli sentit van permetre que l'aportació dels serveis augmentés respecte dues dècades i mitja abans (Taula 1.9.).

⁷³ Pel cens electoral de 1865 no ha calgut creuar dades, donat que ja venia consignada la professió de l'individu. Pel de 1847 s'ha creuat amb la guies comercials de 1842 a 1857. I pel de 1889, amb la guia comercial de 1887 i amb el cens universal masculí de 1890.

Taula 1.9. – Evolució de l'origen econòmic de l'elit masculina del barri, per sectors (%)

Sectors econòmics	1847	1865	1889
Producció i comerç	55,8	68,4	52
Alimentació, begudes i tabac	26,1	19,6	23,8
Minerometal·lúrgia	3,3	9,5	7,4
Tèxtil		7,7	7
Fusta, paper y arts gràfiques	16,6	16,1	2,9
Transports	5,4	11,4	9,1
Química i farmàcia	4,4	3,1	1,8
Altres indústries i comerços		1	
Serveis	41,9	12,2	32,6
Hostaleria	29,4	8,5	13
Educació, sanitat i serveis socials	4,5	1,2	3,1
Activitats financeres, immobiliàries, professionals, científicotècniques i administratives	1,6	1,0	6,5
Construcció	1,9	1,3	8,1
Cultura, entreteniment i esport	4,5	0,2	0,1
Altres serveis			1,8
<i>No classificats</i>	2,4	7,5	7,3
<i>Mostra (individus identificats socioprofessionalment)</i>	40	212	176

Font: Elaboració pròpia a partir del buidatge dels llistats electorals obtinguts de Fuster Sobrepere 2004: 515-593; *Boletín Oficial de la Provincia de Barcelona*, 17 a 22 de novembre de 1865; i AIAMCB, Eleccions, D.3.1., 1889-1990.

Si observem l'extracció econòmica i professional dels principals contribuents dels anys 1865 i 1889, podem copsar més clarament la importància d'aquesta transformació. El domini d'activitats artesanals lligades a les demandes marítimes i portuàries, molt evident el 1865, havia donat pas a un panorama molt diferent, on havien guanyat molt pes diferents propietaris de negocis d'hostaleria i de venda minorista, molts lligats a l'alimentació (Annexos, Taules A.1.3. i A.1.4.).

1.2. La transformació dels sectors vinculats a l'economia marítima

Establerta una aproximació quantitativa que ens ha permès copsar la profunda especialització del teixit econòmic de la Barceloneta en el context barceloní, així com les principals tendències del canvi experimentat entre 1840 i 1900, passem a analitzar en profunditat la transformació de les activitats claus d'aquest teixit per tal d'entendre l'impacte dels fenòmens que es van acumular en el darrer terç del segle. Els sectors abordats són l'emmagatzematge portuari, la fabricació de botes i barrils, el treball mecano-metal·lúrgic i una sèrie d'activitats lligades al sector serveis orientats al port i a la marina mercant. L'atenció historiogràfica que han despertat els diferents àmbits és molt desigual. Alguns estudis previs, especialment sobre determinades factories metal·lúrgiques, s'ha combinat amb el treball amb moltes fonts inèdites per tal de llegir la transformació d'aquestes activitats en el context del rol de la Barceloneta a la ciutat de Barcelona, al sistema portuari català i a l'economia marítima del Mediterrani Occidental.

1.2.1. El rol frustrat de la Barceloneta en l'emmagatzematge portuari

Una de les funcions inexcusables de tot port era el dipòsit i resguard de mercaderies, tant pel seu transport futur com per a la seva comercialització a l'engròs. El 1851, l'anunci del lloguer d'un edifici situat al carrer Ginebra de la Barceloneta especificava que era més que adequat per ser utilitzat com a magatzem, degut a la seva proximitat tant a la platja i als punts de desembarcament de mercaderies com a l'estació de ferrocarrils⁷⁴. Els incentius esmentats subratllaven el potencial que la seva situació geogràfica donava a la Barceloneta per a convertir-se en el principal nucli de l'emmagatzematge a Barcelona. Les característiques urbanes del districte, no obstant, van impedir el desplegament d'aquest potencial, que va frustrar-se definitivament a partir dels anys 1870 amb la transformació de l'espai portuari de la ciutat.

Característiques i funcions dels magatzems de la Barceloneta

Des del seu origen, la majoria de magatzems instal·lats a la Barceloneta es van ubicar a l'espai no urbanitzat de la Ginebra, al nord de l'arenal, format inicialment només per dues línies de barraques⁷⁵. A mitjans del segle XIX, alguns ja estaven situats en edificis, com el de productes químics, adossat al Gasòmetre, de Joan Vilar⁷⁶, o el magatzem situat en un terreny de 411 m² d'ús desconegut⁷⁷. La majoria, però, seguien situats en espais més extensos, tant en àmplies barraques com a l'aire lliure. El març de 1858, els efectes d'un incendi declarat a una foneria de la zona podrien haver estat més catastròfics si s'hagués propagat als enormes dipòsits de combustibles, fustes, cotó, sucre i materials de marina que allà s'ubicaven⁷⁸. Dos anys més tard, aquesta àrea era objecte d'interès en el marc del projecte de construcció d'un ferrocarril de circumval·lació. S'hi valorava la situació dels magatzems i com es veurien potenciats per un ferrocarril que els posaria en contacte amb els molls i amb l'estació ferroviària⁷⁹. El projecte no s'acabaria duent a terme, i la futura urbanització de l'espai a la darrera quinzena del segle va fer-ne minvar aquesta funcionalitat. Més enllà d'aquest espai, les característiques edificatòries del barri van impedir la instal·lació d'un significatiu nombre de magatzems. Aquells localitzats a la Barceloneta representaven un percentatge baix del total de la ciutat (Taula 1.10.)⁸⁰.

⁷⁴ *Diario de Barcelona*, 13 de maig de 1851.

⁷⁵ Tatjer 1988: 93.

⁷⁶ ACA, Comandancia de Ingenieros, 056, lligall 17, any 1851.

⁷⁷ Entre 1858 i 1860, aquest magatzem va ser demolit i substituït per una casa de tres pisos on els baixos actuarien com a magatzem (AHPB 1303/19, 49, not. Josep Ponsà i Figuerola, 15 de març de 1860).

⁷⁸ *La Corona*, 20 de març de 1858.

⁷⁹ *Gaceta de los caminos de hierro* (Madrid), 22 de juliol de 1860.

⁸⁰ A diferència d'altres establiments, els magatzems són difícilment resseguibles a partir de les guies comercials. Es deu tant a l'absència de molts, per no ser objecte d'interès d'aquestes publicacions, com per la inexactitud repetida d'algunes denominacions, en què tan sols s'especifica un o més productes sense més explicació de la naturalesa de l'establiment. Amb les limitacions amb que cal tractar aquestes dades, tan sols pel que fa a l'emmagatzematge de

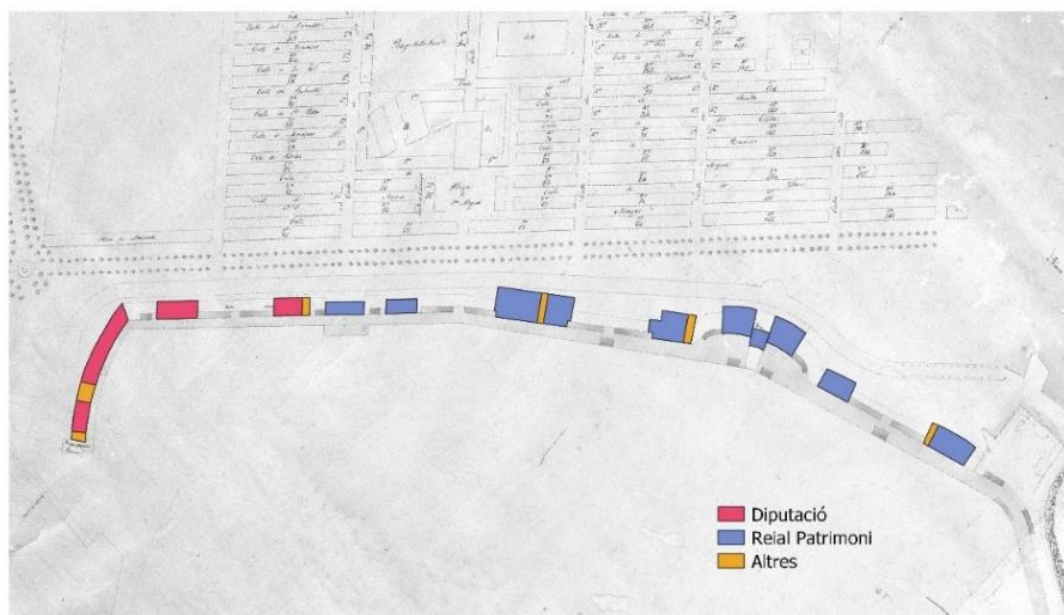
Taula 1.10. - Magatzems i comerços majoristes

Any	Barceloneta	Barcelona	%
1842	0	79	0
1849	6	345	1,7
1857	8	572	1,4
1863	14	408	3,4
1880	11	487	2,3
1897	22	1.283	1,7
Total	67	3.196	2,1

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades comercial i industrial creada per aquesta tesi.

On sí es concentraven els magatzems era a l'entorn portuari, i, en concret, al Moll Vell, a la seva andana baixa. Ho feia en unes condicions lluny de les ideals pel volum de mercaderies que el port assumia des del seu enlairament la dècada de 1830. A mitjan segle XIX hi havien més de 70, dels quals 23 eren propietat de la Diputació de Barcelona i, 51, del Reial Patrimoni de la Corona⁸¹. La resta estaven dividits entre els utilitzats pels agents duaners i aquells reservats al cos de carabiners, que actuaven en el rol de policia portuària (Mapa 1.1.).

Mapa 1.1. – Propietat directa dels magatzems del Moll Vell a mitjans segle XIX

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades extretes d'AGDB, Junta del Port, 685, exp. 5, any 1853; AMMB, Port, 853, exp. 6, any 1877; i AHPB 1419/4, 6, not. Antoni Gallardo i Martínez, 17 de gener de 1890.

metal·lúrgia i combustibles minerals, els magatzems del barri marítim suposaren, en els sis anys consultats, un volum superior al 3%. Va ser gràcies a la presència de carboneries, sobretot.

⁸¹ Tatjer 1988: 96.

Els pertanyents al Reial Patrimoni⁸² havien estat motiu de disputa entre l'Ajuntament i el Govern Civil fins el 1855.⁸³ Un cop declarats propietat del Reial Patrimoni, el 1859 aquest en va cedir el seu domini útil al comerciant Rafael Deas Adroer, per un contracte d'emfiteusi amb pensió de 55.000 pessetes anuals amb capital al 3%, que li reservava els drets d'explotació de tots els magatzems de la institució⁸⁴. La decisió va voler ser revertida ràpidament, amb un plet obert el 1862 per a expropiar forçosament els magatzems i els terrenys adjunts⁸⁵. El seu fracàs va comportar l'aparició de les primeres queixes d'alguns comerciants, molestos pels drets que Deas els cobrava per dipositar mercaderies a l'andana⁸⁶.

Pel que fa al seu ús, alguns dels magatzems eren establiments de fabricació i venda artesanal de materials. Alguns, fins i tot, van ser utilitzats com a infrahabitatge per diverses famílies i per mariners transeünts⁸⁷. La majoria, no obstant, resguardaven mercaderies, sobretot aquelles acabades de descarregar. Quan en plena epidèmia de febre groga, l'any 1870, la Junta de Sanitat va procedir a la seva desinfecció, va reportar l'extracció dels objectes que hi eren presents, d'on sobresortien els grans volums de sucre importat⁸⁸.

Tenim coneixement més concret de l'ús que tenien els magatzems propietat de la Diputació. Els 23 magatzems en mans d'aquesta estaven arrendats a particulars l'any 1853, per un preu que, per trimestre, variava de 420 reials de velló a 960. La seva explotació, a diferència dels del Reial Patrimoni, estava en mans majoritàriament d'artesans i de venedors al detall, amb l'única excepció d'una posada secreta⁸⁹ i de dos magatzems arrendats a grans comerciants (Taula 1.11.).⁹⁰

⁸² Institució que englobava les propietats que pertanyien a la Corona espanyola i eren administrades per l'Estat.

⁸³ El 1838, en adreçar una consulta feta pel Ministeri d'Hisenda, l'Ajuntament va manifestar la seva disconformitat amb les conclusions a les que havia arribat el Reial Patrimoni, que considerava propis els magatzems en disputa. Després d'un detallat estudi documental, que va incloure la consulta a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, el Govern Civil de la província, per la seva part, va concloure que, per dret de conquesta, aquests magatzems i el terreny que els contenia havien passat a mans de la Corona l'any 1714. Seria resultat de la presa de possessió per part d'aquesta de tots els béns pertanyents al Consell de Cent de la ciutat, que fins llavors disposava dels drets sobre aquest terreny gràcies a la concessió feta pel rei Alfons V l'any 1438 (AMCB, Hisenda, 548, anys 1838 a 1840). Amb la voluntat de declarar-los del Reial Patrimoni, de nou el Ministeri d'Hisenda sol·licitava a l'Ajuntament el 1855 les seves conclusions sobre la qüestió. El consistori insistia en què el Reial Patrimoni no tenia cap dret sobre els magatzems. El Ministeri va fer cas omís de les valoracions de l'Ajuntament i, el 1858, va declarar els béns en disputa propietat del Reial Patrimoni (AMCB, Hisenda, 3467, anys 1855 a 1858).

⁸⁴ Es tractava dels magatzems amb els números 27 a 46, 48 a 56, 58 a 65 i 68 a 76. El contracte d'emfiteusi, explicat detalladament a AHPB 1419/4, 6, not. Antoni Gallardo i Martínez, 17 de gener de 1890 i AMMB, Port, 853, exp. 6, any 1877.

⁸⁵ *La Corona*, 5 de febrer de 1862.

⁸⁶ *El Lloyd Español*, 27 de desembre de 1862.

⁸⁷ Veure l'apartat 5.4. d'aquesta tesi.

⁸⁸ Com a exemple, el 15 de novembre, de sis d'aquests magatzems s'extreien 140 caixes de sucre, de les 181 caixes extretes en total (AMCB, Governació, A-4500.7, f. 116, 15 de novembre de 1870). Els dos dies següents, eren 554 caixes de sucre de 576 en total, sent les restants 22 de bacallà (Ídem, f. 118, 17 de novembre de 1870). Una excepció la constitueixen les 2.254 caixes de llaunes extretes del magatzem 39 (Ídem, f. 127, 20 de novembre de 1870). Cal tenir en compte que no s'extreien totes les existències dels magatzems, doncs el mètode recomanat era extreure tan sols aquelles mercaderies essencials per poder efectuar la fumigació dels recintes (Ídem, f. 68, 8 de novembre de 1870).

⁸⁹ Les *posadas secretas* eren cases particulars d'hostes en les quals se cedia una habitació moblada als hostes i es contractava el menjar diàriament. Eren comunes especialment al Madrid d'inicis del segle XIX (Mellado 1846: 129).

⁹⁰ A part dels magatzems, la Diputació també posseïa i arrendava la font de l'andana, destinada a fer aiguada per a bucs (AGDB, Junta del Port, 685, exp. 5, any 1853).

El Ministeri de Foment decretava, el gener de 1860, que l'Estat passava a ser-ne propietari, amb l'objectiu d'enderrocar-los i fer possibles les obres necessàries per al servei dels molls⁹¹.

Taula 1.11. – Arrendataris dels magatzems de la Diputació de l'andana baixa del Moll Vell, any 1853

Número de magatzem	Arrendatari	Ocupació o activitat econòmica	Quota trimestral (en rals de velló)
2	Francesc Faura	Esparter	420
3	Pere Olives	Esparter o estorer	420
4	Antoni Bosch	Tractant majorista de carbó	492
7	Faustino Gomez	<i>Alojería</i> o tenda d'anís i aigua fresca	480
8	Joan Baquer	Mitger	480
9	Joan Barris	Fàbrica de taps	480
10 i 11	Francesc Bover	Mercader de sedes, cintes, etc.	720
12	Bartolome Bisbal	Parada de fruites verdes o seques	480
13	Manel Domenech	Parada de fruites verdes o seques	960
14	Josep Lopez	Calafat	480
15	Gerard Bertran	Llauner	480
16	Antoni Grau	Fàbrica de cordes de guitarra	960
17	Josep Miquel Planas		513
18	Francesc Espinell	Posada secreta	540
19	Jaume Picas	Colorista	546
20	Salvador Gili	<i>Cacharrería</i>	552
21	Rita Francès		480
22	Ramon Puig	Torner	480
23	Josep Joaquim Sola	Colorista	546
24	Pere Gil	Comerciant de gèneres, fruits i efectes colonials i estrangers	480
25	Pascuala Francès		480

Font: Elaboració pròpia a partir d'AGDB, Junta del Port, 685, exp. 5. L'ocupació laboral o activitat econòmica, obtinguda del creuament nominal amb la base de dades comercial i industrial.

Amb el temps, la titularitat de molts dels magatzems va recaure en els propis particulars que anteriorment eren arrendataris⁹² i, més important, la seva dedicació va capgirar per complet. La funció de taller, petit magatzem i tenda va tendir a desaparèixer, i els locals van dedicar-se predominantment al servei de begudes. Anomenats popularment *pudes*, aquests establiments van generalitzar-se el darrer quart de segle, i representaven a 1880 i 1897 l'ús majoritari d'aquest espai (Taula 1.12.). L'associació de les *pudes* amb crims i baralles, i la mala fama amb que les

⁹¹ AMMB, Port, 852, exp. 1, Reial Ordre de 5 de gener de 1860. Aquestes obres que no es farien fins dècades més tard.

⁹² Així ho eren ja a 1877 (AMMB, Port, 853, exp. 6).

elits urbanes els percebien, van augmentar la demanda del seu enderrocament, però va caldre esperar al canvi de segle per a ser-ne testimoni⁹³.

Taula 1.12. - Ús per sectors dels magatzems de l'andana baixa del Moll Vell

Sector econòmic	1849	1863	1880	1897
Hostaleria	3	5	18	11
Fusta, paper i arts gràfiques	4	7	5	0
Minerometal·lúrgia	1	7	6	1
Alimentació, begudes i tabac	9	1	2	0
Altres	6	11	7	0
Total magatzems amb ús alternatiu	23	31	38	12
Diputació provincial (total 23)	23	17	19	-
Reial Patrimoni (total 51)	0	14	19	12

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades comercial i industrial creada per aquesta tesi.

Els magatzems ubicats dins el barri, per la seva part, tenien la funció principal de resguardar les quantitats de mercaderies que arribaven al port diàriament, algunes d'elles per tal de ser reexportades novament, bé via el mateix port, bé a través de l'estació de ferrocarril. En la desinfecció general duta a terme el 1870 van desocupar-se alguns per a ser fumigats. Se'n comptaven tres de cotó, tres de cuirs, un de blat, un de civada i un darrer de diversos cereals⁹⁴. Altres es dedicaven al resguard de vins i aiguardents, en part gràcies a la proximitat de l'activitat dels boters, en part gràcies a que, des de 1857, legalment tan sols al barri marítim podien existir dipòsits d'aiguardents amb cases d'ús residencial sobre seu⁹⁵. Fins a vuit magatzems d'aquest tipus es comptaven al barri l'any 1863, segons una llista elaborada per l'autoritat duanera municipal. Entre aquests destacava el de Josep Claramunt i Amat, el que més volum de moviments d'entrada i sortida havia tingut, amb més de cinc tones mogudes al llarg d'aquell any, molt per sobre de la resta⁹⁶. Un altre d'aquests dipòsits es trobava en mans de la família Coca, un dels membres dels quals, Lorenzo Coca, havia estat l'oficial de l'Armada encarregat de la provisió de vitualles per als bucs de guerra⁹⁷.

⁹³ Emerencià Roig deia que la Riba era massa estreta i dificultava les maniobres pròpies del moll. Sobre les *pudes*, afirmava: "En aquest moll s'arrangerava una rastellera de cases baixes, totes per l'estil, en les quals hi havia unes tavernes anomenades pudes. Foren enderrocades el 1892 (*dada no correcta*). La gent de mar hi anava a jugar, a menjar i a beure. L'olor dels huisats de peix i la del tabac de contraban s'hi barrejaven per fer-hi l'ambient. Per virolar-lo, no hi mancaven, ben cert, ni crits ni batusses" (Cita reproduïda a Alemany 1998: 160). A més, sobre les *pudes* van recaure acusacions de joc il·legal en el seu interior (*El Diluvio*, 17 de gener de 1880; *La Unión*, 16 de gener de 1881), de pràctiques de prostitució (*El Vigia de la Barceloneta*, 6 de setembre de 1896) o cries d'aus a la part superior dels magatzems (Ídem, 14 de març de 1897). A finals de 1896, les autoritats decretaven el seu tancament a partir de les onze de la nit (Ídem, 25 de desembre de 1896), però no va ser fins l'enderrocament general dels magatzems al tombant de segle quan aquestes van passar a millor vida.

⁹⁴ AMCB, Governació, A-4500.7, f. 144-159, del 21 al 30 de novembre de 1870.

⁹⁵ *Diario de Barcelona*, 4 d'abril de 1857.

⁹⁶ AMCB, Hisenda, 4.847, 15 de gener de 1864.

⁹⁷ AMCB, Hisenda, 2.957, any 1852.

L'inici del darrer terç de segle va evidenciar els límits de la Barceloneta per esdevenir el nucli central de l'emmagatzematge a Barcelona. L'augment del trànsit portuari, i en especial de les importacions de cereals, posava en evidència la insuficiència dels seus magatzems. El 1868 ja no hi quedava cap per llogar al barri, i s'havien hagut d'arrendar locals a l'interior de la ciutat, habitualment dedicats a altres usos, que no tenien una ubicació tant còmoda per al comerç⁹⁸. La desinfecció de 1870, per la seva part, no es va limitar als confins de la Barceloneta. També es va realitzar a l'espai paral·lel a la Muralla de Mar, en un carreró adjunt de la qual s'hi van fumigar fins a 138 dipòsits⁹⁹. Es tractava de la zona que concentrava els principals magatzems de la ciutat i, en el projecte de reforma del port que s'engegaria aquell mateix any, figurava com l'epicentre de la funció d'emmagatzematge, ja preveient la propera demolició de la Muralla, efectuada a partir de 1878.¹⁰⁰

Insuficiència d'espais i pèrdua de la funció d'emmagatzematge

La insuficiència de l'espai residencial de la Barceloneta per a satisfer totes les necessitats del comerç portuari va estar present en els debats de planejament urbà de mitjans de segle. En un informe de 1861, la Junta Consultiva de Policia i Edificis Públics afirmava que, sent el port de Barcelona el més important d'Espanya, no s'entenia com el seu districte portuari, a causa de les seves característiques morfològiques, no podia encabir els dipòsits necessaris pel port. Les conclusions extretes per la Junta van conduir a una proposta de reforma integral del barri encarregada a l'arquitecte Miquel Garriga i Roca. En el seu projecte, Garriga i Roca va proposar agrupar les illes de cases de la Barceloneta de dues en dues, per tal d'aconseguir espai suficient per a l'establiment tant de tallers i habitatges com de magatzems, en un context en què les expectatives de creixement del port eren molt positives¹⁰¹. Molt més ambiciós era el plantejament d'Ildefons Cerdà, que pretenia enderrocar tot el barri per tal de destinar l'espai a usos logístics. L'espai ocupat per la Barceloneta, segons l'enginyer, havia de ser el nexa d'unió entre les infraestructures portuàries i ferroviàries i la ciutat¹⁰². Com ja hem mencionat, els seus plans van aixecar un recel enorme a la Barceloneta. Finalment no es va engegar cap reforma urbanística, i la funció d'emmagatzematge no va poder fer d'aquest espai el seu centre neuràlgic. Amb l'expansió del port cap a l'oest, va perdre encara més pes en el global de la ciutat.

L'espai portuari del barri va ser el més clarament afectat, sobretot arran de les reformes que van transformar el Moll Vell a les dues darreres dècades del Vuit-cents. Els magatzems situats a l'andana baixa, a part de ser motiu continu de queixes¹⁰³, eren insuficients per a resguardar totes

⁹⁸ *El Pabellón Nacional* (Madrid), 7 de setembre de 1868; *Boletín de Comercio de Santander*, ídem.

⁹⁹ AMCB, Governació, A-4500.7, f. 168, 21 de desembre de 1870.

¹⁰⁰ Alemany 1998: 142-151.

¹⁰¹ Sagarra i Trias 1996: 326-344.

¹⁰² Alemany 1998: 128-129; Delgado Viñas 2010; Sagarra 1995: 251-253; Tatjer 1988: 243.

¹⁰³ Algunes veus del barri ja en demanaven l'enderrocament a inicis dels anys 1880. Veure, per exemple, *La Unión*, 8 de maig de 1881.

les mercaderies arribades al moll, moltes de les quals havien de dipositar-se provisionalment a l'aire lliure, sobre l'andana alta¹⁰⁴. La intenció d'enderrocar-los, ja present a inicis de la dècada de 1860, no va començar a estudiar-se en un projecte fins a finals de 1881. Ho feia inicialment l'Ajuntament, tot i que la competència requeia sobre la Junta d'Obres del Port¹⁰⁵, que no actuaria fins tres anys més tard. En virtut d'una Reial Ordre aprovada el 13 de setembre de 1884, va obrir una subhasta pública per adjudicar les obres d'enderroc dels magatzems antigament propietat de la Diputació. L'objectiu era que el pis que unia el Moll i el passeig Nacional fos regular, continuat i lliure de desnivells¹⁰⁶. S'emmarcava en el pla general de distribució dels terrenys compresos en la Zona Marítima, aprovat el 1872, que pretenia acabar amb uns magatzems definits com a "mezquinos y oscuros" en benefici tant del port com de la higiene¹⁰⁷.

Amb l'endarreriment de més d'una dècada, el 1886 es va procedir a l'expropiació dels 26 magatzems als seus propietaris i a l'execució en sis mesos del seu enderroc. En el nou espai alliberat s'iniciaria, a partir de 1891, la construcció del nou Moll del Dipòsit¹⁰⁸. En el moll, segons les queixes del comerç i els treballadors marítics, l'espai dedicat a l'ancoratge d'embarcacions de passatgers ocuparien un espai desproporcionat respecte el reservat per a mercaderies descarregades¹⁰⁹.

Per reformar la totalitat del Moll Vell era necessari també l'expropiació dels 51 magatzems en mans dels hereus de Rafael Deas. Aquest procés va ser encara més complex, amb l'existència de litigis judicials encreuats que es van allargar davant la impotència de les administracions. No va ser fins el 1899 quan es va solucionar, amb un acord entre l'Estat i la família Deas segellat en un Reial Decret que es publicà el 28 de juliol. Els hereus traspassaven el domini útil de tots els terrenys a l'Estat, a canvi d'una generosa compensació que podia arribar al mig milió de pessetes¹¹⁰. Un cop signat l'acord, ja es van poder enderrocar els magatzems i alliberar l'espai desitjat, on es va iniciar, després d'una nova Reial Ordre de 1901, la construcció dels *tinglados*¹¹¹. Els nous edificis transformarien radicalment el paisatge del Moll Vell, instal·lant una separació física fins llavors inexistent entre aquest i la Barceloneta que perduraria la major part del segle XX.

¹⁰⁴ Allà s'hi dipositaven, entre d'altres, cuir (La Independencia, 16 d'abril de 1871), taulons de fusta (La Publicidad, 24 de maig de 1883), o centenars de bocois de begudes alcohòliques (El Diluvio, 4 de gener de 1884). Això generava problemes de circulació.

¹⁰⁵ La Unión, 16 d'octubre de 1881.

¹⁰⁶ La notícia de l'obertura de la subhasta, a El Diluvio, 5 de desembre de 1884. El projecte d'enderrocament, consultat a AMMB, Port, 1.941, exp. 38, Proyecto para la demolición de los almacenes 1 al 26 inclusive, del muelle Viejo comprendidos en la zona marítima, y para la construcción de un muro de sostenimiento, anys 1884 i 1885. Com a principal motiu de la renúncia d'una reforma integral de tot el moll, en la memòria del projecte s'explicitaven les dificultats per lidiar amb els propietaris particulars de la resta de magatzems. Sense nomenar-los, es referien als hereus de Rafael Deas.

¹⁰⁷ AMMB, Ídem. Aquestes qualificacions venien donades per la proximitat de l'epidèmia de febre groga de l'any 1870, de la qual se'n va culpabilitzar en bona mesura al mal estat higiènic de l'espai portuari de la ciutat.

¹⁰⁸ Inicialment va ser conegut com a Moll Nou de la Barceloneta.

¹⁰⁹ El Campeón, 2 de desembre de 1894 i 12 de gener de 1895.

¹¹⁰ Diario Oficial de Avisos de Madrid, 28 de juliol de 1899. Els hereus de Deas percebrien la meitat del que l'Estat rebés en virtut de l'arrendament dels terrenys, sempre que no es superessin les 500.000 pessetes.

¹¹¹ AMMB, Port, 982, exp. 1, lligall 4, Proyecto de tinglados en el muelle de la Barceloneta. Aprobado por R.O. de 17 de Septiembre de 1901, reformado por R.O. de 11 Marzo de 1902; AMMB, Port, 1.971, exp. 126, Distribución de terrenos del muelle de la Barceloneta. Director facultativo: D. Carles de Angulo. 1900.

La Barceloneta mai va ser l'espai d'emmagatzematge que, per ubicació, devia haver estat, segons els criteris dels planificadors urbans del segle XIX. Es va deure a la seva morfologia urbana, dissenyada sota criteris prioritàriament militars, que no complia els requisits de rendibilitat econòmica que el desenvolupament del port decimonònic demandava. Els plantejaments sorgits a mitjan segle XIX per a convertir-la en una zona especialitzada en l'emmagatzematge no van efectuar-se, i a partir de 1870, arran de l'expansió del port, va ser finalment oblidat com a espai potencial per aquesta funció. Fins i tot els magatzems de l'andana del port, que a mitjans de segle l'havien acomplert parcialment, van abandonar-se progressivament fins ser finalment demolits. El resguard de les mercaderies portuàries es centralitzaria al front marítim del casc antic, contigu als nous molls del port.

1.2.2. Desenvolupament, auge i crisi de la boteria

La centralitat dels elements líquids, sobretot vins i aiguardents, en les xarxes comercials catalanes, i especialment la seva importància en les exportacions barcelonines, van permetre a la Barceloneta configurar-se com un centre artesanal destacat en l'elaboració de botes i barrils. L'activitat va ser un element molt important de les xarxes econòmiques i socials bastides al districte durant l'era de la vela. Les transformacions del darrer terç del segle XIX alterarien per complet aquesta realitat.

L'expansió vitivinícola catalana i el desenvolupament de la boteria a la Barceloneta

L'expansió de la producció i exportació vitivinícola al llarg del segle XVIII va ser un fenomen cabdal en la dinamització de l'economia catalana, convertint-se ja en el següent segle en un element clau per l'arrencada del procés industrialitzador¹¹². En una primera fase amb l'aiguardent com a protagonista, destinat principalment als països del nord d'Europa, i, ja entrats al segle XIX, amb els vins i licors en direcció al continent americà, va ser font fonamental d'acumulació de capital per bona part de la burgesia comercial del país. Més important encara, l'exportació de les begudes alcohòliques va convertir-se, a partir de la dècada de 1820, en l'element imprescindible per a l'obtenció, com a retorn comercial, de la matèria primera que va permetre l'arrencada industrial en el sector tèxtil: el cotó en floca. Aquest s'obtenia en un primer moment en el comerç amb el Brasil i, a partir dels anys 1830 i en major volum, en l'intercanvi amb les Antilles¹¹³. Els productes vitivinícoles van ser claus per lligar l'economia rural catalana amb l'economia marítima. Les àrees de conreu dedicades a la vinya al litoral i prelitoral català van estar en contínua expansió des de la segona dècada del Vuit-cents, com també va fer-ho la seva rendibilitat, associada a l'exportació de vins¹¹⁴. L'aiguardent, per la seva banda, va seguir sent un element important d'aquest teixit productiu al llarg del segle XIX, reorientat a abastir el mercat interior i, en part, destinat a la fortificació o imitació de vins al gust de les diferents àrees de destí de les exportacions¹¹⁵.

Per tal de transportar, des dels ports del litoral català, grans quantitats de vins i aiguardents, calien els recipients corresponents que permetessin el seu flux continuat mar enllà. D'aquesta forma, la construcció de botes i barrils va configurar-se com un sector auxiliar cabdal en bona part de la costa catalana. L'activitat va adquirir volada especialment en aquelles zones més properes a les principals àrees de conreu de la vinya i en les localitats convertides en punts de producció i

¹¹² Maluquer de Motes 1984; Nadal et al. 2003; Valls Junyent 2004.

¹¹³ Valls Junyent 2001.

¹¹⁴ Colomé Ferrer & Valls Junyent 1994.

¹¹⁵ Colomé Ferrer & Ferrer Alòs 2020.

comercialització de les begudes. Aquestes circumstàncies es conjugaven a Reus, Tarragona, Vilanova i la Geltrú o Vilafranca del Penedès¹¹⁶. La Junta de Comerç era conscient de la rellevància de l'exportació d'aquest producte per a l'economia catalana. En resposta a un interrogatori enviat per la Junta d'Aranzels de l'Estat, l'any 1826 demanava l'eliminació de taxes duaneres sobre la importació de la matèria primera de la boteria, les dogues¹¹⁷, i la prohibició de l'entrada de botes manufacturades fora de les fronteres espanyoles. Aquestes mesures es justificaven perquè el sector “se halla identificado con el de la esportacion de vinos, aguardientes y aceites, que conviene fomentar con el mayor esfuerzo posible”, degut a que la vinya i l'olivera eren els cultius que més treball donaven al món rural català¹¹⁸.

Barcelona, tot i estar situada en un punt més distant a les zones de producció vitivinícola del país¹¹⁹, va esdevenir un escenari important tant d'elaboració de begudes com, sobretot, de la seva comercialització. El port barceloní va guanyar pes arran del canvi de patrons del comerç exterior vitivinícola. Quan el mercat antillà va guanyar la posició capdavantera, un model força més dispers al llarg de la costa catalana va donar pas a una centralització gradual a Barcelona de l'activitat exportadora de vins i aiguardents¹²⁰, fins arribar a concentrar vora el 80% de totes les exportacions vinícoles espanyoles al continent americà¹²¹. Això va permetre que aquests productes fossin les principals mercaderies sortides pel port, arribant a monopolitzar pràcticament tota l'exportació portuària barcelonina a mitjans de segle¹²². Es va configurar com un pilar indispensable en la ruta americana més clàssica dels velers catalans, la que feia parada a Buenos Aires o Montevideo per adquirir *tasajo*¹²³ i tenia com a destí final Cuba i, eventualment, el sud dels EEUU, des d'on s'importaven matèries primeres, especialment sucre i cotó¹²⁴.

Gràcies a això, també al pla de Barcelona va establir-se una nodrida xarxa de productors de botes i barrils¹²⁵. En el seu rol d'àrea econòmica de la ciutat més lligada a les necessitats portuàries, la Barceloneta es va establir, ja al segle XVIII, com una zona preferent per l'activitat dels boters. Va quedar d'immediat assentada a la nova població, donant l'ofici nom a una de les dues places construïdes en la primera fase constructiva del barri, culminada el 1754. Segons apunta Guitert de Cubas, la plaça serviria com a desassossec davant la necessitat d'espai a cel obert que requeria l'activitat¹²⁶.

Endinsats ja en el nostre període d'estudi, la preocupació de la Junta de Comerç per a evitar el “descrédito en la expedicion de nuestros licores” va conduir la institució a imposar un estricte control tant del contingut com del continent d'aquestes exportacions. Ho impulsaven les queixes,

¹¹⁶ Arnabat 2014: 14.

¹¹⁷ Els taulons de fusta corbats amb què es construïen les botes. Provenien majoritàriament d'Itàlia i de l'Amèrica del Nord (Boy 1839: 290-293).

¹¹⁸ BNC, JC XXXIV, 1, 49-51, any 1826.

¹¹⁹ Les principals zones productores eren el Camp de Tarragona i el Penedès.

¹²⁰ Sudrià 2004: 14-15.

¹²¹ Colomé Ferrer & Ferrer Alòs 2020: 22.

¹²² Carreras & Yáñez 2002: 84.

¹²³ El *tasajo* era la carn destinada a alimentar els esclaus de l'illa de Cuba.

¹²⁴ Moreno Rico 2011: 88-89.

¹²⁵ Arnabat 2014: 40; Pradas i Andreu 1989.

¹²⁶ Guitert de Cubas 1921: 34. La plaça dels Boters passaria a anomenar-se plaça de la Font a inicis del segle XIX.

procedents de les zones de destí, conforme les mercaderies no complien amb la qualitat deguda. En conseqüència, l'any 1832 la Junta establia, amb exquisit detall, les formes i mides que cada tipologia de bota havia de tenir. Així mateix, disposava l'obligatorietat que totes les botes fabricades al país passessin la inspecció dels visors fidels mesuradors, nomenats per la pròpia institució en cada població productora. Aquests tenien el deure de controlar, a més, que la beguda comercialitzada comptés amb la graduació que li corresponia¹²⁷.

La conservació dels comptes dels visors que inspeccionaven les peces en el dipòsit de boteria que la Junta tenia a la Barceloneta, durant un seguit de mesos compresos entre els anys 1844 i 1846, ens ajuden a comprendre el volum de l'activitat productiva al barri a mitjans de segle. Es tracta de 17 mesos en total, entre abril de 1844 i gener de 1845, en un primer torn, i entre gener i juliol de 1846, en un segon. Els constructors de botes que passaren en algun moment per la inspecció de la Junta són tretze, dels quals només tres no tenien la seva activitat localitzada a la Barceloneta¹²⁸. Destaca que fins a quatre boters van elaborar un nombre de peces superior a 500, i el més prolífic de tots, Miquel Aragonés, va produir-ne fins a 1.297. El seu taller produïa dues peces i mitja al dia (Taula 1.13.).

Taula 1.13. – La boteria a Barcelona, 1844-1846

Constructor		Peces elaborades				
Nom i Cognom*	Ubicació**	Botes	Mitges botes	Barrils	Total	Peces/dia***
Miquel Aragonés	Barceloneta	955	122	220	1.297	2,52
Josep Baiges	Barceloneta	783	105	100	988	1,92
Pau Soler	Barceloneta	603	28	242	873	1,70
Josep Soler	Barceloneta	441	21	77	539	1,05
Josep Claramunt	Barceloneta	260	23	22	305	0,59
Joan Casals	Barceloneta	228	12	45	285	0,55
Marcial Torner	Barceloneta	229	8	0	237	0,46
Pau Fort	La Ribera	86	0	40	126	0,24
Vicens Alió	Barceloneta	103	10	0	113	0,22
Ramon Farré	La Ribera	108	0	0	108	0,21
Joan Gaspar	<i>Desconegut</i>	31	0	0	31	0,06
Josep Vinyoles	Barceloneta	19	0	0	19	0,04
(?) Castelló	Barceloneta	8	0	0	8	0,02
Total		3.854	329	746	4.929	

* En negreta, aquells que mencionarem en endavant.

** Segons les guies comercials de 1842 i 1849.

*** Dies totals dels mesos compresos, inclosos per tant aquells laborables i aquells que no.

Font: Elaboració pròpia a partir de BNC, JC CXIII, 5, 10, 1 de febrer de 1845 i BNC, JC CXIV, 2, f. 38-40, 22 d'abril de 1846.

¹²⁷ BNC, JCImp. 200/7, *Edicto de la Real Junta de Comercio de Cataluña relativo a pipería y aguardientes*, 15 de desembre de 1832.

¹²⁸ Per a un d'aquests tres no ha pogut ser identificada la ubicació. Els altres dos, no obstant, es trobaven en punts molt propers al barri marítim, al costat de la Porta de Mar, que comunicava la Barceloneta amb la ciutat. Concretament es situaven al carrer Llauder i a la plaça Antoni López –llavors Sant Sebastià–.

Creixement econòmic i ascendent social i polític dels mestres boters al segon terç del segle XIX

En la llista es trobaven els mestres constructors que més destacarien en la boteria barceloneta i els que van obtenir una millor posició socioeconòmica durant la fase d'apogeu de l'exportació vitivinícola. El seu ascendent els va convertir en membres centrals de l'elit de la comunitat marítima, on van desplegar el seu poder i influència a mitjans del Vuit-cents.

El cas dels Aragonés, 1840-1869

En aquesta fase expansiva, alguns d'aquests mestres no van limitar la seva activitat econòmica a la producció de botes i barrils, i tot sovint van participar en el propi comerç majorista de vins i aiguardents. És el cas del més destacat, Miquel Aragonés, que a la dècada de 1850 apareix repetidament com a comprador de botes de vi i aiguardent procedents, sobretot, de València i Tarragona¹²⁹.

En l'activitat tant constructiva com comercial d'Aragonés era fonamental un espai on poder emmagatzemar les pipes i barrils amb què treballava i feia negoci. Va disposar de quatre magatzems a la Barceloneta, un a l'andana del port¹³⁰ i els altres tres -un gran i dos petits- en punts no especificats del barri, que el 1852 eren oferts en lloguer¹³¹. Probablement lligat a aquest anunci de lloguer es trobava la certificació del desplaçament de part de la seva activitat a Sant Martí de Provençals, on tan sols un any més tard anunciava la venda a l'engròs de vins en un dipòsit de la localitat¹³². Estava situat en el terreny, de 5.230 m² d'extensió, que havia adquirit al barri del Taulat l'octubre de 1849.¹³³ Tot i això, no estava desvinculat de la Barceloneta, on el 1857 hi seguia residint¹³⁴.

Com en molts altres casos de mestres artesans vinculats a activitats generades per les demandes portuàries, l'ascendent d'Aragonés al barri va reproduir-se en l'esfera política¹³⁵. També en

¹²⁹ La primera referència localitzada és de 20 de maig de 1851 a *El Àncora*, amb l'arribada d'un buc amb una partida de 25 botes de vi per a Aragonés. La setmana següent rebia 12 botes de mistela (*El Àncora*, 28 de maig de 1851). Aquestes peces es multiplicaren a partir de finals de 1853 i fins 1855. Per citar només alguns casos, tots procedents del *Diario de Barcelona*: el 14 de desembre de 1853 va rebre una partida de 20 botes d'aiguardent d'un vaixell provinent de Palma de Mallorca. El 16 de desembre de 1853, una amb 30 botes, també d'aiguardent, provinents de València. A 1858 es reprengueren aquestes arribades amb bucs vinguts de la costa catalana, i l'any 1860 les procedències s'eixamplen. Així, el dia 25 de maig de 1860 li arribaren 25 botes d'aiguardent provinents de Marsella i Sète. Dos dies més tard va rebre una partida de 70 botes del mateix producte des de Marsella.

¹³⁰ En aquest magatzem, l'any 1847 li van ser decomissades 30 botes *jerezanas* per estar barrejades amb orujo (*Diario de Barcelona*, 12 de desembre de 1847).

¹³¹ *Diario de Barcelona*, 1 d'agost de 1852.

¹³² Ídem, 2 i 13 de setembre de 1853.

¹³³ AHPB 1376/5, 139, not. Josep Maria Prats i Ràfols, 5 d'agost de 1869.

¹³⁴ En un nou anunci per a la venda de vins s'especificava que el comprador que ho desitgés hauria d'ajustar el tracte amb ell, "que vive en la Barceloneta detrás de la fuente" (*Diario de Barcelona*, 4 de desembre de 1857).

¹³⁵ A 1843 apareixia, junt amb el també boter Josep Vinyoles, com un dels dos electors de la Junta parroquial de Sant Miquel del Port que havien estat elegits per a nomenar els membres que formarien l'Ajuntament barceloní (*Diario de Barcelona*, 13 de febrer de 1843). El 1849 va formar part de la candidatura presentada per a les eleccions municipals per part d'uns electors no vinculats a cap partit, apareixent identificat com a comerciant (*El Barcelonés*, 2 de novembre

l'àmbit social, amb l'emparentament d'una de les seves filles, Gertrudis Aragonés i Closas, amb la família de la Barceloneta que acumulava propietats immobles de més valor al barri l'any 1838, els Denis¹³⁶. Una altra filla, Elvira Aragonés i Closas, va casar-se amb el mariner Josep Pujol, i gràcies a l'inventari dels béns establert arran de la seva mort podem tenir més detalls del procés d'enriquiment de Miquel Aragonés, de la diversificació de la seva activitat econòmica i del desplaçament progressiu d'aquesta cap a Sant Martí.

La primera propietat de la família era la que Miquel havia adquirit el 1827, una mitja casa a la Barceloneta. El 1859 s'eixamplava amb escriu el seu patrimoni immobiliari, amb l'adquisició de quatre cases contigües completes al carrer Alegria, d'un valor deu anys més endavant de 52.800 escuts. Tot i l'adquisició d'un primer terreny a Sant Martí de Provençals el 1849, on s'hi ubicarien dos magatzems i la casa matriu de la seva filla, la gran expansió cap al municipi limítrof la va fer en l'etapa final de la seva vida. El 1863 va comprar una casa on instal·laria el taller de boteria i, l'any següent, un terreny de 206,7 m² en el mateix punt¹³⁷.

L'inventari també donava compte dels béns mobles d'Elvira Aragonés, destacant l'elevada quantitat de gèneres i efectes dipositats en els magatzems. En aquests no hi ha testimoni dels vins i aiguardents elaborats que, amb anterioritat, la família havia adquirit per a ser revenuts¹³⁸. Sí que acumulaven peces de boteria buides, amb tota probabilitat de fabricació pròpia, de les que es comptaven un total de 708, entre una gran diversitat de botes (catalanes, *jerezanas*, *polonas*, *portuguesas vineras*), barrils (malaguenys, catalans), mitges botes i *cuarterolas*¹³⁹. El negoci majorista de vins i aiguardents no es limitava a un rol com a tractants d'aquests productes, i també comercialitzaven begudes elaborades i embolcallades per ells mateixos. Ho mostra la maquinària amb què comptaven per a l'elaboració de begudes, com un alambí per a la destil·lació de licors, una bomba per al vi o una màquina per a elaborar aiguardent amb tres calderes de vapor. També s'hi trobaven un total de 700 caixes per a dipositar ampelles. El valor de tots els objectes, entre les botes i la resta de peces, ascendia a 10.041 escuts¹⁴⁰.

Joaquim Aragonés, l'oncle d'Elvira i germà de Miquel, va seguir dedicant-se a la boteria un cop morts ambdós, i va aparèixer en les guies de la ciutat com a boter de la Barceloneta fins l'any 1880, desapareixent-hi l'any següent. Mai va gaudir de la notorietat i acumulació de poder i capital del seu germà, però el 1865 va ser un dels 212 electors del barri, amb una quota industrial de 25,7 escuts -lluny dels 357,7 del seu germà-.

de 1849). Anys més tard, poc abans de morir i ja amb la major part de la seva activitat desplaçada a Sant Martí de Provençals, era un dels alcaldes segons de la Barceloneta (*La Corona*, 14 de setembre de 1865).

¹³⁶ En els capítols matrimonials entre Gertrudis Aragonés i Francesc Denis, els pares del segon donaven al seu fill, en concepte de legítima, un terreny adjacent a la fàbrica d'eixàrcia que els Denis posseïen a Sant Martí de Provençals, juntament amb una casa a la pròpia Barceloneta. Miquel Aragonés, pel seu compte, donava a la seva filla, també com a legítima, 1.000 lliures catalanes, dues còmodes i robes i apèndixs nupcials, que servirien com a dot (AHPB 1315/2, f. 310, not. Joaquim Odena, 29 d'octubre de 1847).

¹³⁷ AHPB 1376/5, 139, not. Josep Maria Prats i Ràfols, 5 d'agost de 1869.

¹³⁸ La quantitat de begudes alcohòliques es reduïa a 30 quintars d'anís i quatre càrregues de conyac.

¹³⁹ Barril de mesura equivalent a un quart de bota.

¹⁴⁰ AHPB 1376/5, 139, not. Josep Maria Prats i Ràfols, 5 d'agost de 1869.

L'exemple de la família Aragonés és el més eloqüent, però no l'únic, de la volada econòmica i social que, a molts nivells, els fabricants de botes van tenir a la Barceloneta durant les dècades centrals del segle XIX.

Les evidències de la implicació en el comerç de vins i aiguardents també es troben en altres mestres constructors. És el cas de Josep Baiges, tercer major contribuent industrial de la Barceloneta el 1847, que a 1826 va comprar trenta botes procedents de Tarragona per tal d'arreglar-les i omplir-les d'aiguardent i, és de suposar, comercialitzar-les¹⁴¹. En un altre cas, com el d'Esteve Puig, l'ofici de boter es combinava amb la venda al detall de begudes alcohòliques en el seu rol com a taverner. El mestre Pau Soler, per la seva part, disposava, al costat del seu taller al carrer Ginebra 18, d'una tenda de boteria al número 17 on, a més de les peces pròpies del seu ofici, també venia maquinària agrícola de fabricació pròpia¹⁴² i guano peruà en elevades quantitats¹⁴³. La fabricació de botes va seguir sent la seva principal activitat, i va presentar-ne una mostra per a vins d'embarcament en l'Exposició agrícola de 1872, celebrada Barcelona en paral·lel a la marítima¹⁴⁴.

En l'àmbit polític va destacar el mencionat Josep Baiges, que va ocupar càrrecs de representació del barri en diferents ocasions, sent-ne comissari i alcalde de barri¹⁴⁵ en la primera dècada d'Ajuntament liberal i repetint com a regidor per a la Barceloneta a 1843 i 1854,¹⁴⁶ coincidint amb els períodes de domini progressista a l'Estat. També dins del camp progressista apareixen reconeguts mestres boters com Josep Vinyoles, ja candidat el 1843, Ramon Alió o el propi Pau Soler¹⁴⁷.

El desenvolupament de la boteria a la Barceloneta va tenir el seu punt més elevat, segons el seguiment fet a través de les guies comercials, l'any 1863. Fins a 28 mestres boters treballaven al barri marítim, un 43,7% de tots els de la ciutat (Taula 1.14.), i distribuïts en diverses zones del districte (Mapa 1.2.). Paral·lelament, el seu pes en l'elit socioeconòmica de la Barceloneta augmentava, i en la llista d'electors de 1865, fins a 16 dels 212 electors del districte eren boters, un 7,5% del total. Això convertia la boteria en l'activitat més representada entre els individus que tenien dret a vot¹⁴⁸. Pel que fa al conjunt de treballadors en el sector, el 1862 la Barceloneta comptava amb 133 boters, que representaven el 2,8% del total de la força laboral masculina adulta¹⁴⁹. La ràtio resultant d'aquestes dades era de 6,3 boters per cada taller, nombre reduït que

¹⁴¹ BNC, JC XXXIV, 1, f. 26-47.

¹⁴² Per exemple, un rodet de trull per a polvoritzar diferents gèneres (*Diario de Barcelona*, 6 de setembre de 1855).

¹⁴³ *La Corona*, 31 de març de 1858.

¹⁴⁴ La mostra li va valer una medalla de bronze en la categoria de fabricació de materials per a la viticultura i la vinificació (Urgellés de Tovar 1872: 184).

¹⁴⁵ *Diario de Barcelona*, 23 de febrer de 1836, 29 de juliol de 1837 i 5 de setembre de 1839.

¹⁴⁶ Ídem, 28 de setembre i 27 de novembre de 1854.

¹⁴⁷ Tots tres van participar en dues ocasions com a signants en suport del polític esparterista Olózaga (*La Corona*, 27 d'agost de 1862 i 12 de setembre de 1869).

¹⁴⁸ Tan sols dues categories apareixien amb més freqüència en la llista: les de propietari (25) i les de fuster (17). La primera categoria no és un ofici i, en la segona, s'incloïen tant fusters com mestres d'aixa.

¹⁴⁹ Garriga i Roca 1862: cap. 9.

correspon al caràcter segregat de l'activitat, on es preservaren unes unitats de treball petites al llarg de tot el segle XIX¹⁵⁰.

Mapa 1.2. – Localització dels mestres boters l'any 1863

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades comercial i industrial creada per aquesta tesi

El cas dels Alió, 1850-1886

Vicens Alió Cortés, un dels boters que apareixien a la boteria de la Barceloneta entre 1844 i 1846, va morir el setembre de 1850 als 54 anys, a la casa que habitava al passeig Nacional 37. Era fill d'un boter nascut a Balaguer, però que en néixer Vicens, a finals del segle XVIII, ja residia a Reus, localitat cabdal de la boteria catalana i origen de moltes de les famílies de mestres boters que s'instal·larien a la Barceloneta¹⁵¹. L'hereva de Vicens Alió, la seva muller Isabel Alió Saball, va aixecar inventari dels béns que el seu difunt marit li llegava. El seu patrimoni immoble es limitava a una petita casa i una tercera part d'una altra a la seva Reus natal, mentre que de l'habitatge del passeig Nacional n'eren llogaters. Alió residia al primer pis i utilitzava els baixos de l'edifici com a taller i botiga. Els béns mobles del pis ens mostren una posició social força modesta, en cap cas propis de la burgesia, sinó la d'un menestral corrent, fins i tot en el llindar de la pobresa si seguim el barem establert per a la Barcelona de finals del XVIII per part de Castañeda Perión¹⁵².

¹⁵⁰ Arnabat xifra la ràtio entre quatre i cinc treballadors per taller (Arnabat 2014: 40).

¹⁵¹ A més dels Alió, eren originaris de Reus els Aragonés, els Soler i els Martí.

¹⁵² Castañeda Perión estableix vuit categories de tipus de béns mobles i les seves quantitats mínimes per a cada un dels cinc nivells de vida proposats. Per superar el nivell de vida pobre i arribar al modest, segons l'autor, cal que l'inventari compleixi amb, com a mínim, cinc de les vuit quantitats mínimes de les respectives categories establertes Castañeda Perión 1984). En el cas de Vicens Alió, tan sols es compleix amb aquest mínim respecte a la vaixela i als objectes de treball domèstic.

En la planta baixa de l'edifici s'hi ubicaven els estris de l'ofici, fonamentalment aquells propis del treball amb fusta. Entre d'altres, Alió treballava amb vint aixes i quatre martells amb mànecs de fusta, quatre serres, quatre refiladors, quatre galzadors de ferro, dos filaberquins i dues barrines. Els mateixos baixos que constituïen el taller de boteria del mestre servien també com a botiga per a vendre-hi els productes manufacturats. El total de peces de boteria que apareixen a l'inventari és de 128.¹⁵³ En totes elles s'especificava que eren botes i barrils utilitzats, amb excepció de les 12 botes per a vi, que s'aclaria que encara no estaven acabades. No es mencionava l'existència de cap magatzem a part, a diferència del cas Aragonés¹⁵⁴.

La distància en la qualitat i quantitat dels béns de les famílies Alió i Aragonés contribueix a valorar la diferenciació social existent entre mestres del mateix ofici, però també la clara fase d'expansió que l'activitat va gaudir en les dècades de 1850 i 1860, com ens mostra el propi cas Alió. Amb la mort de Vicens, el seu descendent Ramon Alió i Saball va heretar l'ofici, traslladant l'espai de treball al carrer Santa Clara. Va protagonitzar un procés d'ascens social fins aparèixer el 1865 com un dels electors del barri. Com altres mestres boters, va implicar-se en la política local, i després dels seus posicionaments progressistes inicials, va ser membre del comitè electoral que, amb la restauració dels Borbons, va sol·licitar el vot pel navilier Joan Jover i Serra, representant del Partit Conservador¹⁵⁵. També va adquirir propietats immobles al barri, formant part d'aquells propietaris de la zona de la Ginebra que van fer pressió contra l'expansió de la fàbrica de gas¹⁵⁶. L'any 1880 seguia formant part de la capa privilegiada d'electors de la Barceloneta, amb una contribució industrial de 258 pessetes. Moriria a finals de l'any 1886, i la seva defunció va ser anunciada amb esquila a la premsa barcelonina¹⁵⁷.

Desvinculació del barri i desplaçament de l'activitat a Sant Martí de Provençals, 1869-1901

A diferència de molts altres oficis vinculats amb l'economia marítima i portuària, els boters no van patir cap procés de crisi ni substitució arran de la revolució tecnològica, la concentració dels espais laboral i la desaparició dels gremis. Les formes de treball van seguir les pautes tradicionals, com també va ser testimoni la Barceloneta, on, a tall d'exemple, l'any 1879 diferents veïns es queixaven d'un boter que obstruïa la via pública i encenia grans fogueres en mig del carrer per a marcar les botes que construïa¹⁵⁸. La resistència davant els diversos processos de canvi va permetre als boters unes condicions salarials i laborals per sobre de la mitjana dels treballadors.

¹⁵³ D'aquests, 46 s'especificava que eren per a posar-hi pa, 12 per a vi, 20 per a aigua i 18 per a pintura.

¹⁵⁴ AHPB 1231/15, f. 203, not. Josep Dardé i Ravanell, 12 d'octubre de 1850.

¹⁵⁵ *Crónica de Cataluña*, 24 d'abril de 1876.

¹⁵⁶ *La Imprenta*, 5 de desembre de 1878.

¹⁵⁷ *El Diluvio*, 14 de gener de 1887.

¹⁵⁸ Per la seva localització, es tractava possiblement del mencionat Ramon Alió (*La Publicidad*, 7 de setembre de 1879). Aquest comportament, segons els denunciants, causava molèstia i sensació de perill per als veïns i els propis edificis, i van aconseguir que l'Ajuntament els donés la raó (Ídem, 3 d'octubre de 1879).

Segons Arnabat, gràcies a l'especialització, el prestigi, l'escassa divisió del treball i el manteniment de cert control sobre el procés productiu, formaven part d'una certa aristocràcia obrera¹⁵⁹.

En contraposició amb la resistència de la boteria catalana al pas dels temps, la boteria barceloneta va evaporar-se al darrer terç del Vuit-cents. Després del màxim nombre de mestres i tallers de l'any 1863, el decreixement de l'activitat va ser continuat fins al tombant de segle. La reducció també va donar-se en el global de la ciutat, però va ser força més accentuada al barri marítim (Taula 1.14.).

Taula 1.14. – Mestres boters a la Barceloneta i Barcelona

Any	Barceloneta	Barcelona	Barceloneta (%)
1842	10	37	27
1849	13	32	40,6
1857	17	52	32,7
1863	28	64	43,7
1880	8	36	22,2
1897	2	21	9,5
1901*	2	70	2,9

**Primer cop que s'inclouen les dades dels municipis del pla recentment agregats, inclòs Sant Martí de Provençals*

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades comercial i industrial creada per aquesta tesi.

El creixement del pes dels vins i aiguardents en el comerç del port de Barcelona, continuat fins 1880, va veure la seva fi a partir de llavors. D'un valor conjunt de 63,8 milions de pessetes aquell any va passar a tan sols 20,4 milions el 1900. De ser el tercer producte en importància del port va quedar relegat a la vuitena posició¹⁶⁰. Aquesta caiguda comercial va ser important, però no l'única ni la principal raó del pronunciat descens de la boteria a la Barceloneta. Més transcendental va ser la reconfiguració dels espais de l'activitat dins el pla de Barcelona, amb el seu desplaçament a Sant Martí de Provençals. La disponibilitat de molt més espai i la proximitat amb els grans magatzems de vi i aiguardent, que van anar desapareixent del barri marítim, van ser els factors primordials.

El major establiment de comerç majorista de vins a tot el pla barceloní, la *Vini-Vitícola de Francesc P. Maristany*, tenia el seu origen en un magatzem per a l'elaboració, dipòsit i comercialització de vins de la Barceloneta. El seu trasllat cap a Sant Martí va fer de pol d'atracció per a la instal·lació de molts boters a la població, fins al punt que, per la publicació local *L'arch*

¹⁵⁹ Arnabat 2014: 14-16; 2016: 41.

¹⁶⁰ Carreras & Yáñez 1992: 106.

de Sant Martí, era la raó principal del desenvolupament tant destacat de la boteria al municipi¹⁶¹. L'establiment donava feina a aproximadament mig miler de boters¹⁶².

Com hem vist amb els Aragonés, també els Soler van desplaçar-se cap a Sant Martí, com ha documentat Tatjer¹⁶³. Un tercer cas de continuïtat entre la boteria a la Barceloneta i la de Sant Martí és el de la família Bonjoch. L'any 1826, Francesc Bonjoch i Soler va comprar el mascaró de proa d'un bergantí, que va col·locar en front de la seva botiga, situada a l'andana del port. Ràpidament es convertí en una figura emblemàtica del barri, coneguda com el *negre de la Riba*¹⁶⁴. El 1842 conservava el seu taller a l'andana, i el 1865 ocupava la posició 68 entre els principals contribuents de la Barceloneta. Un descendent seu, Francesc Bonjoch i Escufet, va continuar en l'ofici i va destacar com a figura vinculada al republicanisme federal a la Barceloneta¹⁶⁵. Va ser ell qui va desplaçar l'activitat econòmica de la família cap a Sant Martí de Provençals, concretament cap al Bogatell, on tenia la residència fixada i on va instal·lar la figura del *negre de la Riba*, abans de morir el juny de 1887.¹⁶⁶

Aquest procés va permetre a Sant Martí de Provençals convertir-se en el principal nucli de la boteria catalana, juntament amb Reus i Tarragona¹⁶⁷. El 1901, dels 70 mestres boters de la ciutat, 30 tenien el seu espai de treball al municipi recentment agregat a Barcelona, mentre que només dues famílies tradicionals del sector seguien a la Barceloneta, els Aliò i els Vinyoles. El procés de desvinculació amb el barri marítim també es va fer palès en la extracció social de l'elit local i en el seu mercat de treball. El 7,55% de boters entre els electors del barri de 1865, dècada i mitja més tard s'havia reduït a tan sols un home dels 172 identificats professionalment (0,58%). Pel que fa a la força de treball, els 133 boters existents el 1862 (2,82% dels homes adults), el 1890 s'havien contret a 9 treballadors boters, un 0,27% dels 3.327 homes adults amb professió referenciada en el cens electoral d'aquell any.

La minva de l'activitat de la boteria a la Barceloneta no es va deure a un procés d'industrialització que acabés amb les formes tradicionals de produir uns objectes que van mantenir el seu paper clau en l'economia comercial catalana, tot i el descens de l'exportació vitivinícola les dues darreres dècades del segle. Tampoc es va produir una transformació en les relacions de producció dins dels tallers, on els boters van mantenir un ampli control del seu procés productiu. Va ser, en canvi, la pèrdua de pes de la Barceloneta com a espai referent de l'activitat portuària el que explica la notable dissolució d'una activitat productiva que, en els anys centrals del segle XIX, havia estat un dels pilars de l'estructura econòmica i social de la comunitat marítima.

¹⁶¹ *L'arch de Sant Martí*, 22 de juny de 1884.

¹⁶² Arnabat 2014: 17. Aquest fulgurant desenvolupament del sector va permetre que en tan sols set anys, entre 1877 i 1884, el nombre d'establiments de boteria a la localitat passés de 46 a 63 (Mirri Larrubia 1994: 50).

¹⁶³ Tatjer 2015: 81.

¹⁶⁴ "Lo negre", *La Riba*, 3 d'octubre de 1874 i *La Esquella de la Torratxa*, 3 de desembre de 1887.

¹⁶⁵ Va ser el representant del Partit Republicà Democràtic Federal al districte en diversos manifestos (*La Discusión* (Madrid), 12 de febrer de 1870; *La Independencia*, 31 d'octubre de 1872) i candidat d'aquest partit en diferents eleccions durant el Sexenni Democràtic (*La Independencia*, 4 de març de 1871; *La Imprenta*, 1 de juliol de 1873).

¹⁶⁶ El diari republicà *La Publicidad* va fer-se ressò de la defunció, ressenyant la seva figura com a element destacat del republicanisme barceloní. Dedicat els últims anys exclusivament als seus negocis, el diari assegurava que, en aquests, "no le halagó nunca la fortuna" (*La Publicidad*, 22 de juny de 1887).

¹⁶⁷ Arnabat 2014: 17.

1.2.3. La gran transformació de la indústria mecano-metal·lúrgica

El treball del metall ha estat un vector central de l'economia des de temps prehistòrics. A la Barceloneta es van establir des de la seva fundació artesans lligats a aquest treball, atrets per les demandes de la marina i la indústria naval. Aquestes consistien en dos elements principals. El primer eren els objectes metàl·lics necessaris per al bastiment i equipament dels vaixells i els seus compartiments. El segon, els estris que feien servir altres artesans lligats al mar, en especial mestres d'aixa, calafats, boters i fusters. Amb la irrupció del procés industrialitzador al segle XIX, es va crear una nova necessitat per al conjunt de l'economia catalana: l'ús de maquinària. En una primera etapa, aquesta nova demanda va anar molt lligada al sector pioner de la industrialització, el tèxtil, que requeria de les màquines com a nova força motriu. Amb l'entrada i posterior generalització del vapor a la navegació, també el món marítim va anhelar màquines i calderes de vapor.

La Barceloneta va notar la petjada de les noves circumstàncies, i tant el vell món de l'artesania metàl·lica com el nou món de la construcció mecànica van conviure en les dècades centrals del Vuit-cens, a l'empenta de l'auge de la marina velera i els primers passos de la de vapor. A partir de llavors, el triomf tecnològic i energètic del vapor i la transformació del sistema productiu a la metal·lúrgia van transformar les demandes que el món marítim en dirigia i les formes de satisfer-les. Això va tenir un impacte transcendental en el teixit productiu del districte portuari.

La Barceloneta i el treball del metall en l'arrencada de la industrialització

Diversos informes sobre l'estat de la indústria metal·lúrgica a Barcelona posen de relleu la rellevància de la Barceloneta en l'arrencada de la industrialització catalana. Una informació recollida per la Societat Econòmica Barcelonina d'Amics del País mostrava que, el 1841, deu establiments metal·lúrgics dels trenta-set existents a la ciutat es trobaven en el barri marítim¹⁶⁸. Alhora, aquests tallers ocupaven a 144 treballadors, dels 665 comptabilitzats en tota la ciutat. Pel mateix any, Pascual Madoz elevava els operaris a Barcelona a 785, i rebaixava els de la Barceloneta a 125.¹⁶⁹ En relació amb la força de treball empleada, els salaris totals cobrats al barri eren relativament inferiors als de la ciutat, mentre que els capitals invertits eren majors al

¹⁶⁸ Nadal 1991: 164-165.

¹⁶⁹ Desconeixem quins establiments comptava com a propis de Barcelona i quins com de la Barceloneta, doncs ofereix les dades ja agregades, sense entrar al detall dels noms, direccions ni especialitats de tallers i fàbriques, a diferència de l'informe de la Societat Econòmica d'Amics del País.

districte¹⁷⁰. La Barceloneta, compresa separatament de Barcelona, era amb molta diferència el segon centre en importància de la indústria metal·lúrgica catalana¹⁷¹.

Seguint les dades de la Societat d'Amics del País, el nombre de treballadors per establiment a la Barceloneta era majoritàriament d'entre deu i quinze, més baix que en la mitjana de la ciutat, que ja comptava amb diverses fàbriques amb més de vint treballadors, i amb dues de més de setanta. Més important era la diferència en la naturalesa de la seva producció. Mentre als tallers de la ciutat emmurallada predominava la fabricació de maquinària tèxtil, bàsicament per a la filatura, els de la Barceloneta es dedicaven a construir objectes metàl·lics per a embarcacions. Madoz concretava la importància del servei a la marina dels objectes fabricats en aquests tallers, d'on destacava l'existència de “una grande fundición de hierro colado, en la que se hacen piezas para los vapores y para cuantas máquinas se piden” -la Nuevo Vulcano-, així com de “otras 3 fundiciones destinadas á la fabricación de ollas, planchas, almoreces, cilindros y todas las piezas de hierro que necesita la marina para sus embarcaciones”¹⁷².

No era el primer testimoni de la rellevància de la Barceloneta en el sector metal·lúrgic. En ple context bèl·lic, l'any 1836, i davant la necessitat de combatre els carlins a les ciutats basques assetjades, un tinent coronel li proposava al capità general de l'exèrcit a Catalunya la fabricació de cinc canyons i un centenar de projectils. Per a la fosa del ferro necessari, proposava utilitzar materials inutilitzats, que es podien trobar a la Barceloneta¹⁷³. Tenia, doncs, el coneixement de la existència d'importants quantitats d'objectes metàl·lics al barri fruit de l'existència de fonderies de segona fusió¹⁷⁴ i de diferents establiments de producció i venda d'aquests elements.

La Barceloneta concentrava, en el punt d'arrencada de la industrialització catalana, una part gens menyspreable de la producció metal·lúrgica de Barcelona, fruit d'una tradició artesana nascuda des de la pròpia fundació del barri. Una tradició que tenia la seva raó de ser en la necessitat que l'economia marítima tenia de l'aprovisionament de productes i eines metàl·lics. Aprofitant aquestes arrels, algunes de les primeres aventures de la construcció mecànica catalana també es desenvoluparen al barri.

La xarxa d'artesans metal·lúrgics i la fabricació de productes per a la marina

Els oficis lligats amb el treball del metall van proliferar a la Barceloneta des dels primers anys de la seva existència. Els ferrers amb la forja d'una gran varietat d'objectes de ferro, inclosos els estris propis dels fusters o dels mestres d'aixa; els llauners amb el treball de metalls laminats per a la fabricació d'envasos; i els serrallers amb la producció de panys, forrellats o claus eren els

¹⁷⁰ Les variacions no són en cap cas d'una magnitud exagerada. Mentre que en el nombre de treballadors ocupats, la Barceloneta representava el 13,74% del total entre aquesta i la ciutat, els salaris representaven el 12,72% i els capitals invertits, el 14,24%.

¹⁷¹ Madoz 1846: 474-475.

¹⁷² Madoz 1846: 546.

¹⁷³ *El Español* (Madrid), 3 de maig de 1836.

¹⁷⁴ Aquelles que fonien objectes metàl·lics acabats per obtenir-ne el metall en brut.

principals oficis en el treball del metall. El treball es duia a terme en petits tallers artesanals, dirigits sota mestres membres de llinatges que acostumaven a travessar generacions, i que sovint desenvolupaven la tasca pròpia de més d'un d'aquests oficis.

El nombre d'aquests mestres va créixer d'entre els nou i onze que apareixen a les guies comercials de la dècada de 1840 fins als gairebé 50 que ho fan l'any 1880, per de nou decreïxer als 24 existents a finals de segle (Taula 1.15.). Algunes de les nissagues que van exercir de mestres d'un o més dels esmentats oficis, convertits a la pràctica en empresaris del metall al segle XIX, van participar de ple en les activitats que va desenvolupar l'elit del barri tant a nivell de participació política com en el finançament de negocis marítims.

Taula 1.15. - Establiments artesanals del metall

Activitat econòmica (CNAE)	1842	1849	1857	1863	1880	1887	1897
Metal·lúrgia; fabricació de productes de ferro, acer i ferroaliatges (Llauners i fonedors)	8	1	4	8	17	13	8
Fabricació de productes metàl·lics, excepte maquinària i equip (Ferrers, manyans i quincallers)	1	10	17	19	32	22	16
<i>Total d'establiments metal·lúrgics no mecànics</i>	<i>9</i>	<i>11</i>	<i>21</i>	<i>27</i>	<i>49</i>	<i>35</i>	<i>24</i>

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades comercial i industrial creada per aquesta tesi.

Diversos d'aquests artesans van ser una peça clau en la cadena d'equipament dels bucs. Els serrallers tenien una aportació més limitada, el que es va traslladar a una menor presència en l'elit local. Pere Màrtir Horta va ser partícip actiu de la construcció d'habitatges a mitjans de segle¹⁷⁵. Uns anys més endavant, Gil Jorba, també manyà, va participar en política i en negocis com els banys de mar, sent un dels gran contribuents del barri i membre de l'Associació de Propietaris¹⁷⁶. Emparentat amb la família de boters Vinyoles, el 1902 va morir i va ser enterrat en la parròquia de Sant Jaume, probablement havent-se traslladat els últims anys fora del barri¹⁷⁷.

Molt més pes van tenir els ferrers, com a fabricants de cuines, àncores, olles, panys i altres productes metàl·lics, així com de l'instrumental utilitzat per la construcció naval i altres activitats. Entre els dedicats a aquest darrer element va sobresortir Joan Cors Calvet, que va presentar objectes de la seva elaboració en dues exposicions diferents. En la primera, celebrada a Madrid el 1845, hi va obtenir una menció honorífica¹⁷⁸ per la seva mostra d'eines de tall, composta per

¹⁷⁵ La major part dels casos en què treballà en la construcció immobiliària al barri, ho feu associat amb altres mestres artesanals (AHPB 1303/8, f. 67 i 209, not. Josep Ponsà i Figuerola, 24 d'abril i 19 de desembre de 1849; AHPB 1303/10, f. 203, mateix not., 11 d'octubre de 1851).

¹⁷⁶ *La Corona*, 4 de març de 1864; *El Diluvio*, 8 de maig de 1883; *La Publicidad*, 22 de desembre de 1883. Al cens electoral de 1889 constava com el vuitè major contribuent del barri (AIAMCB, Eleccions, D.3.1., 1889-1990).

¹⁷⁷ *La Veu de Catalunya*, 10 de juny de 1902.

¹⁷⁸ *El Clamor Público* (Madrid), 11 de novembre de 1845.

una destrat, una aixà, diverses barrines, dues gúbies o un enformador, entre d'altres¹⁷⁹. Cinc anys després, en una exposició celebrada per l'Institut Industrial de Catalunya, va rebre una medalla de coure per la seva col·lecció d'eines de fuster¹⁸⁰. L'any anterior apareixien detallats, en un anunci del seu establiment, els principals estris que fabricava -“toda clase de herramientas de corte, como son: barrenas, achas, achuelas, formones etc.”- i els artesans a qui anaven destinats -“útiles para carpinteros, torneros, calafates, hojalateros, maestros de ribera etc.”¹⁸¹.

En el treball del metall en un ampli sentit van destacar les dues branques dels Calopa, dues de les famílies amb més bagatge industrial a la Barceloneta del segle XIX. El primer dels llinatges té com a actor més ressenyable Boi Calopa, qui l'any 1840 ja comptava amb dos tallers, operats per 16 treballadors i dedicats a la producció d'àncores i altres articles per a vaixells¹⁸². Llavors ja havia tingut càrrec polític al barri¹⁸³. També fabricava claus i formava part del Gremi de claveters, del qual va ser mestre comissionat per a una exposició que el gremi va adreçar a l'Intendent provincial l'any 1842.¹⁸⁴ A part de les eines pròpies per a l'equipament i construcció de vaixells, Boi Calopa també fabricava estris per a enderrocar edificis i compondre carreteres¹⁸⁵, i va implicar-se en el comerç majorista de ferro vell, a partir del material dipositat al seu magatzem del carrer San Miguel¹⁸⁶. Entre altres càrrecs propis de la petita burgesia i l'alta menestralia barcelonina del Vuit-cents, Calopa va ser capità del *batallón de veteranos* i membre de la Junta municipal de Beneficència a la Barceloneta¹⁸⁷. A més, va ser un gran propietari del barri¹⁸⁸. Com a destacat membre de l'elit del districte, també va participar en el negoci marítim¹⁸⁹.

Amb el capital acumulat com a mestre ferrer, Calopa també va fer negoci en altres camps. Així, el 1857 era propietari d'una casa d'hostes, i el 1861 obria un cafè en un indret privilegiat del districte, al passeig Nacional 38 i 39.¹⁹⁰ L'establiment es convertiria en referent de la sociabilitat barriar i en l'organització d'activitats culturals. Havent abandonat la seva activitat en el treball del metall, aquell mateix any arrendava la casa que havia fet servir com a centre de treball, al passeig Nacional 31. Ho feia al també ferrer Agustí Costa i Isern, natural del Masnou, que utilitzaria des de llavors el local com a taller i tenda¹⁹¹. Així mateix, va hipotecar les tres cases

¹⁷⁹ BNC, JC XLIV, 1, f. 20, any 1845.

¹⁸⁰ *Diario de Barcelona*, 28 de març de 1851.

¹⁸¹ Saurí 1849: 324.

¹⁸² Nadal 1991: 164-165.

¹⁸³ Com a comissari primer d'un dels dos barris en què llavors es dividia administrativament la Barceloneta (*Diario de Barcelona*, 23 de febrer de 1836).

¹⁸⁴ En aquesta exposició li agraïen a l'autoritat duanera la retenció d'uns 400 quintars de claus de contraban. Aprofitaven per denunciar la gran quantitat de claus francesos que entraven al país per vies il·legals, defraudant la hisenda nacional i perjudicant la indústria metal·lúrgica del país (*Diario de Barcelona*, 1 de setembre de 1842).

¹⁸⁵ *El Constitucional*, 7 de maig de 1842.

¹⁸⁶ *Diario de Barcelona*, 10 de maig de 1842.

¹⁸⁷ Ídem, 12 d'abril de 1848 i 9 de gener de 1856.

¹⁸⁸ Tatjer 1988: 190.

¹⁸⁹ Tenim evidències dels interessos del ferrer en dos vaixells a inicis de la dècada de 1840. La primera es trobava en la construcció del bergantí *Independiente*, efectuada a Lloret de Mar, amb una participació molt reduïda (AHPB, Marina-50, f. 126, not. Lluís Ferrer i Marsal, 10 de març de 1841). La segona, en el casc i buc del bergantí *Diligente* (AHPB 1303/2, f. 181, not. Josep Ponsà i Figuerola, 22 de juliol de 1843).

¹⁹⁰ *La Corona*, 9 de juliol de 1861 i 10 de desembre de 1862.

¹⁹¹ El lloguer es va xifrar en 100 duros i 10 reials de velló trimestrals (AHPB 1303/20, 1, not. Josep Ponsà i Figuerola, 1 de gener de 1861).

que posseïa al passeig Nacional com a resposta al deute que tenia amb el seu fill, Josep Calopa i Sust, contret durant l'administració i usdefruit dels diners i béns immobles del primogènit¹⁹². La hipoteca es va realitzar en el marc d'un conveni entre els dos que pretenia posar fi a les tensions existents entre ells¹⁹³.

Format com a maquinista, Josep Calopa des de llavors va progressar en el sector mecano-metal·lúrgic, però al contrari que el seu pare, la seva activitat ja no estaria vinculada amb les necessitats navals. En morir el 1892 era administrador i conseller de la Compañía de los Ferrocarriles de Zaragoza al Mediterráneo. Aleshores vivia ja al Eixample, deixant enrere la Barceloneta, on ja cap de les tres cases que a mitjans de segle posseïa el seu pare al passeig Nacional eren propietat de la família¹⁹⁴.

El germà de Boi, Bonaventura Calopa i Lladó, també va ser un gran contribuent del barri i va estar implicat en la política local. Amb taller al carrer Mayor 75, fabricava eines per a la construcció naval, una mostra de les quals va presentar a l'Exposició marítima de l'any 1872. Es tractava de 146 eines que li van valdre una medalla de plata¹⁹⁵. També va participar com a beneficiari en la reparació d'una fragata entre 1873 i 1874, possiblement com a proveïdor d'eines. El litigi obert a conseqüència de l'impagament de les obres conduïren a l'adquisició del seu hereu Jaume Calopa i Fàbregas d'una participació en la propietat del vaixell¹⁹⁶. Bonaventura va morir el 1883 residint com el seu nebot fora del barri, en el carrer Espaseria, limítrof amb el pla de Palau¹⁹⁷. Jaume Calopa i Fàbregas, que havia de continuar l'activitat industrial¹⁹⁸, havia mort poques setmanes abans¹⁹⁹. No tenim constància que aquesta branca familiar continués de cap forma vinculada a la Barceloneta ja al tombant de segle.

La història de l'altra nissaga Calopa reforça la tendència observada de progressiu abandonament de l'especialització productiva original per part dels principals llinatges de mestres ferrers. En aquesta família va sobresortir, en primer lloc, Antònia Calopa, vídua de Jaume Calopa, que durant gairebé tres dècades, dels anys 1820 a 1850, va conduir el negoci metal·lúrgic de la família²⁰⁰. El seu taller també es situava al passeig Nacional, com era habitual en els grans proveïdors de la marina. Jaume Calopa i Nadal, mestre ferrer i també constructor de màquines²⁰¹, va heretar el negoci a mitjans de segle. En l'exposició celebrada el 1860 en motiu de la visita de la reina Isabel

¹⁹² L'assumpció d'aquestes tasques les va fer en virtut del llegat tant de la mare com de la germana del primogènit, ambdues difuntes.

¹⁹³ AHPB 1303/19, 106, not. Josep Ponsà i Figuerola, 17 de novembre de 1860.

¹⁹⁴ *La Dinastía*, 23 d'agost de 1892; *El Diluvio*, 30 de novembre de 1892. La propietat de les tres cases, a *Anuario-Riera* 1896: 396.

¹⁹⁵ Urgellés de Tovar 1872: 80; 137.

¹⁹⁶ AHPB 1375/11, 65, not. Pere Màrtir de Fortuny, 29 de setembre de 1875.

¹⁹⁷ *El Diluvio*, 3 de juliol de 1883.

¹⁹⁸ El 1881 va ser un dels fabricants que van participar en la comissió per a pressionar el tinent d'alcalde de la Barceloneta per a que suspengués un ordre que pretenia prohibir l'activitat industrial al carrer (*La Unión*, 27 de març de 1881).

¹⁹⁹ El diari republicà *La Publicidad*, en la peça que informava de la defunció, destacava el seu protagonisme polític, compartit amb Boi i Bonaventura. El definia com un "conocido liberal de la Barceloneta" (*La Publicidad*, 5 de març de 1883).

²⁰⁰ Romero Marín 2007: 177.

²⁰¹ Així apareix referit tant en diversos protocols notariais com en les guies comercials.

II a Barcelona, va presentar un cabrestant de construcció pròpia que comptava amb tres pasteques i dues claus per tal de maniobrar l'eixàrcia dels vaixells²⁰². Era importador de metalls no treballats i d'objectes metàl·lics com planxes de ferro o barres i planxes de llautó²⁰³. Aquests objectes podien servir per a fer un procés de segona fusió amb el que obtenir de nou metalls a partir dels quals treballar, però més probablement eren objectes d'ús directe per part de Calopa en les reparacions dels cascos de vaixells que tot sovint efectuava.

El 1872 va ser un dels triomfadors en els premis de la Exposició marítima, obtenint la màxima distinció, una de les quatre medalles d'or entregades per l'Ajuntament. Aquest reconeixement es devia a l'exhibició d'un "gran surtido de maquinaria, efectos de hierro y herramientas para buque" que li va valer l'admiració del jurat²⁰⁴. Més enllà de la seva activitat professional, va ser regidor de l'Ajuntament i vocal de l'Associació de Naviliers de Barcelona²⁰⁵. Al final de la seva vida, amb 64 anys i el negoci ja en mans dels fills, vivia a Sant Boi de Llobregat²⁰⁶. Moriria cinc anys més tard²⁰⁷.

Els camins seguits per la descendència de Jaume Calopa i Nadal, a diferència de l'altre llinatge Calopa, no van passar per la desvinculació plena amb la Barceloneta. Un dels seus fills va morir prematurament l'any 1879 sent ferrer. Els altres dos fills masculins, Bonaventura i Pere, van formar-se com a maquinista i com a enginyer industrial, respectivament²⁰⁸. El primer va ser propietari de la casa tradicional de la família al passeig Nacional 48,²⁰⁹ del qual l'any 1927 encara constava com a propietari²¹⁰. El local, no obstant, ja no s'utilitzava com a taller metal·lúrgic. La planta baixa de l'edifici, de fet, estava destinat a cerveseria des de finals del segle XIX²¹¹. Desproveïts de cap referència de Bonaventura Calopa en el treball metal·lúrgic, el trobem en canvi com a vocal del jurat de regates nomenat per l'elitista Reial Club de Barcelona²¹².

Tot i seguir presents al barri marítim, no hi han signes que els fills de Jaume Calopa continuessin el negoci familiar, i la seva formació tècnica especialitzada es va combinar amb la vessant rendista com a propietaris del barri. Tant una com altra branca dels Calopa ens mostren el progressiu abandonament de la provisió a la marina com a centre de les seves respectives activitats

²⁰² Orellana 1860: 131.

²⁰³ Apareix com a importador a *El Lloyd español*, 24 de desembre de 1866; *Crónica de Cataluña*, 11 de juliol de 1870, 9 de juliol de 1874 i 13 de desembre de 1877.

²⁰⁴ Urgellés de Tovar 1872: 64; 120; 135.

²⁰⁵ *El Globo* (Madrid), 18 de març de 1881; *La Dinastía*, 26 de febrer de 1888. De fet, constava, a 1872, com a propietari de mitja part d'un bergantí-goleta, compartit amb el també barcelonetà del sector del metall Isidre Bertran i Maristany (AHPB 1375/8, 48, not. Pere Màrtir de Fortuny, 22 de maig de 1872).

²⁰⁶ AHPB 1374/113, 837, not. Ignasi Gallisà i Reynés, 6 de desembre de 1890.

²⁰⁷ *El Día* (Madrid), 5 d'abril de 1895.

²⁰⁸ AHPB 1374/113, 792, not. Ignasi Gallisà i Reynés, 17 de novembre de 1890; *Anuario del comercio, de la industria, de la magistratura y de la administración de España* 1882: 618.

²⁰⁹ De fet, l'any 1898 va ser un dels signants del manifest que els propietaris del passeig van elaborar en defensa de la potestat de construir en el terreny de la seva propietat davant els edificis del passeig (AMMB, Port, 853, exp. 6, *Instancia documentada que varios propietarios de casas de la calle Nacional presentan a la Excm. Junta de Obras del Puerto pidiendo la modificación de la zona de servicio de los muelles del lado de la Barceloneta*, 18 de desembre de 1898).

²¹⁰ *Gaceta municipal de Barcelona*, 19 de desembre de 1927.

²¹¹ *Anuario-Riera* 1897: 240; *Guía general de Cataluña* 1916: 147.

²¹² *La Correspondencia de España* (Madrid), 16 de març de 1907; *La Publicidad*, 24 de juny de 1907.

econòmiques, reflectint una dinàmica generalitzada arran de la transició tecnològica i la crisi de la marina i la construcció naval catalana.

Per culminar aquest apartat ens referirem als llauners, claus en el subministrament d'envasos metàl·lics per als vaixells. Destacà en aquest àmbit Enric Ciervo, amb una llauneria situada a dues cases contigües del passeig Nacional (números 24 i 25). El seu fill encara anunciava l'establiment el 1910, dedicat a la “construcción de objetos especiales para la Marina y especialidad en toda clase de reparaciones” en una peça que fixava l'origen de la casa en l'any 1800.²¹³ Un altre llauner important fou Victorià Castelltort, continuador de Fèlix Castelltort, amb taller també al passeig Nacional. Un dels electors del barri l'any 1889, l'any següent Victorià va ser notícia pel seu invent d'un aparell soldador de gas que no necessitava corrent d'aire²¹⁴. El seu local s'anunciava a finals del XIX en la premsa local del barri²¹⁵, però es va traslladar a l'Eixample a inicis del nou segle, on va obrir una fàbrica de joguines mecàniques de llauna²¹⁶.

La llauneria més important va ser la de Gerard Bertran. Nascut al Masnou el 1832, va obrir el seu taller a la Barceloneta a 1862, també al passeig Nacional. Pràcticament una dècada abans ja era arrendatari d'un dels magatzems de l'andana del port propietat de la Diputació²¹⁷. La llauneria va especialitzar-se inicialment en embalatges per a oli, però es va consolidar en la fabricació d'envasos metàl·lics gràcies al desenvolupament de les indústries alimentàries²¹⁸. El creixement del negoci el va portar a traslladar la fàbrica al passeig del Cementiri, en el terme municipal de Sant Martí de Provençals, tot mantenint el taller de la Barceloneta. A 1884 la fàbrica ja comptava amb 120 treballadors²¹⁹, beneficiant-se de gaudir de pràcticament l'exclusivitat en el subministrament d'objectes de llauneria als bucs mercants catalans. Amb la mort de Gerard Bertran l'any 1898, els seus fills van continuar la trajectòria familiar, dedicats preferentment encara a la producció d'envasos metàl·lics²²⁰.

El circuit generat per les demandes de la indústria naval, com hem vist, bastia bona part del teixit productiu artesanal de la Barceloneta. Aquest teixit no va desaparèixer, gràcies a la continuïtat en la provisió de serveis essencials per a tota la població. Tot i això, en les dues darrers dècades de segle va experimentar una notable contracció, reduint-se tant el nombre de mestres dels oficis esmentats com el total de persones dedicades al treball artesanal del metall, com observarem en el capítol dedicat als mercats de treball²²¹. També va disminuir el pes del sector en l'elit econòmica del barri des de l'any 1865 fins el 1889, especialment en el cas dels ferrers, que de nou mestres

²¹³ *Boletín Náutico*, 1 de maig de 1910.

²¹⁴ *El Diluvio*, 19 de desembre de 1890.

²¹⁵ *Eco del Ateneo Marqués de la Mina*, 3 d'abril de 1898.

²¹⁶ *Anuario-Riera* 1905: 876.

²¹⁷ AGDB, Junta del Port, 685, exp. 5, any 1853.

²¹⁸ Villar Garruta 2013: 144.

²¹⁹ *Industria e Invenciones*, 12 de gener de 1884. Probablement la majoria era de la Barceloneta, si tenim en compte que molt entrat el segle XX la residència dels treballadors ho era en un elevat percentatge, segons les dades de Villar Garruta 2013: 233.

²²⁰ Villar Garruta 2013: 150-155.

²²¹ Veure l'apartat 4.1.3. d'aquesta tesi.

entre els electors del primer any van passar a tan sols un per al segon, malgrat l'increment general dels inscrits entre un i altre llistat.

La crisi de la construcció naval i de la marina de vela i els canvis en la gestió dels vaixells i les seves necessitats van implicar el desmantellament d'una part important del teixit de provisió d'objectes i eines metàl·liques que s'havia bastit a la Barceloneta des del seu origen i que, a mitjans del segle XIX, havia tingut el seu apogeu. El sector va tendir en part a satisfer aquesta demanda a través de la concentració productiva en les grans fàbriques de la Barceloneta. Segons es queixaven els naviliers barcelonins el 1879, no obstant, la principal estratègia va ser recórrer a l'estranger per a proveir-se dels efectes metàl·lics necessaris per a la marina i la construcció naval. Això es devia, asseguraven, a un marc aranzelari lesiu pel sector metal·lúrgic²²².

El treball del coure al servei de la indústria naval

L'adopció del coure per a elaborar les planxes que servien per folrar els cascs dels vaixells va fer les seves primeres passes al Regne Unit, a mitjans del segle XVIII. Ràpidament es va generalitzar en els bucs mercants britànics, gràcies als avantatges que donava a les embarcacions en rapidesa i agilitat. A Espanya, tot i això, el seu ús encara tenia una difusió molt minsa a finals del Set-cents²²³. La generalització del coure com a material propi d'aquestes planxes es produiria al primer terç del segle XIX.

En el treball del coure a la Barceloneta, ja de bon inici no va tenir lloc la dispersió artesanal pròpia d'altres metalls. Els Lacambra, que a inicis del XIX eren un dels nombrosos fabricants d'olles de ferro del barri, van veure l'oportunitat que s'obria en la conjunció de la demanda d'estris de ferro i de planxes i claus de coure per part de la pujant indústria naval. A partir dels anys 1820 i 30, de la mà de Francesc Lacambra, van convertir-se tant en una foneria de diferents metalls com en una fàbrica de productes de coure²²⁴. En paraules de Pascual i Domènech i Nadal, autors d'una monografia de la trajectòria industrial dels Lacambra:

El fet de residir a la Barceloneta havia de portar, gairebé inevitablement, Francesc Lacambra a copsar la gran oportunitat que representava l'enorme expansió de la demanda de planxes i claus de coure per a folrar l'obra viva dels vaixells. Les drassanes ubicades al barri en consumien grans quantitats, tant en la construcció de noves naus com en la renovació del folrat del casc dels velers en actiu²²⁵.

²²² L'Associació de Naviliers i Consignataris de Barcelona afirmava que, a part dels propis bucs de ferro i les màquines de vapor, "los lingotes de hierro colado, las planchas de hierro o acero, las grandes piezas de forja, como los ejes de hélice, toda clase de piezas de acero, y los tubos para las calderas de vapor, anclas, cadenas y cables de alambres, son de procedencia extranjera, es decir, la casi totalidad del material que se emplea en la construcción naval" (Comisión para el estudio de la reforma arancelaria y los tratados de comercio 1879: 179-180).

²²³ Alfonso Mola 1989.

²²⁴ Pascual i Domènech & Nadal 2008: 36-37.

²²⁵ Ídem: 63.

Compaginaven la producció d'aquestes peces amb la foneria de ferro i el comerç de compravenda de metalls, a part de la provisió d'estris de metall per a la construcció de bucs. La conjuntura de mitjans de segle, amb l'arrencada industrial i el creixement de la flota catalana, va permetre una etapa de prosperitat a l'establiment, que es va traduir també en l'adquisició de diverses propietats immobles al barri. En aquest context, el 1852 la família va decidir obrir una farga al municipi de les Masies de Voltregà, a Osona, acompanyada d'una colònia industrial que també comptaria amb una fàbrica tèxtil. Tot i mantenir la foneria de la Barceloneta, la nova farga va esdevenir el centre productiu de l'empresa. Des de la Barceloneta s'enviaven els metalls en brut per a la producció de planxes de coure²²⁶. Un cop elaborades, aquestes retornaven al districte marítim, des d'on es venien els materials per folrar els vaixells bastits al llarg de tota la costa catalana.

L'any 1857, el Ministeri d'Hisenda va preguntar a la Junta de Comerç de Catalunya per l'estat del proveïment de coure a les drassanes del litoral català. Ho feia arran d'un estudi per decidir si mantenir o no oberta la Reial Fàbrica Nacional de Coure de Xubia, a Galícia, on durant dècades es va compaginar l'encunyament de monedes amb la fabricació de llaunes i planxes de coure. En la seva resposta, la Junta assegurava que la producció de les fàbriques del país feien prescindible la continuïtat de la fàbrica de Xubia. Tres empreses a la província de Barcelona proveïen les planxes i claus de coure necessaris de tot el sector a Catalunya: la Foneria Barcelonesa de Bronzes i metalls, la Fàbrica Aliet i Cia, a Palau Tordera, i la Foneria Lacambra. La darrera produïa 3.000 quintars de coure en planxes i entre 200 i 300 en clavaó i perns, amb el que podria satisfer gairebé la meitat de la demanda anual en planxa de coure de les drassanes de la costa barcelonina i vora una quarta part de la demanda de clavaó. Tot i que dues de les tres fàbriques mencionades es trobessin en colònies industrials allunyades de la ciutat, la Junta de Comerç remarcava que els constructors navals de tota la província acudien a Barcelona per a proveir-se dels productes de coure necessaris per a la seva activitat. Per aquest motiu, tant la Foneria Lacambra com la casa Aliet mantenien magatzems i punts de venda a la ciutat comtal²²⁷.

L'impacte de la crisi de la construcció naval catalana va repercutir notablement en el sector. La demanda de planxes de coure per a folrar cascots de vaixells havia suposat, entre 1853 i 1875, més del 80% de la producció de la farga dels Lacambra. La caiguda en picat de la demanda d'aquests objectes va provocar el tancament de la foneria de la Barceloneta l'any 1877, mantenint els espais com a magatzems i punts de venda. A diferència d'altres empreses del coure, com la casa Aliet, l'establiment va poder reconvertir-se un cop consumit l'ocàs del seu principal producte, reorientant la producció a planxes gruixudes per a alambins, fogars i locomotores²²⁸. L'empresa emblemàtica del treball amb coure a Barcelona i la Barceloneta es desvinculava gairebé per complet del servei a les necessitats de l'economia marítima, l'eix central del seu desenvolupament fins la dècada de 1870.

²²⁶ Ídem: 50.

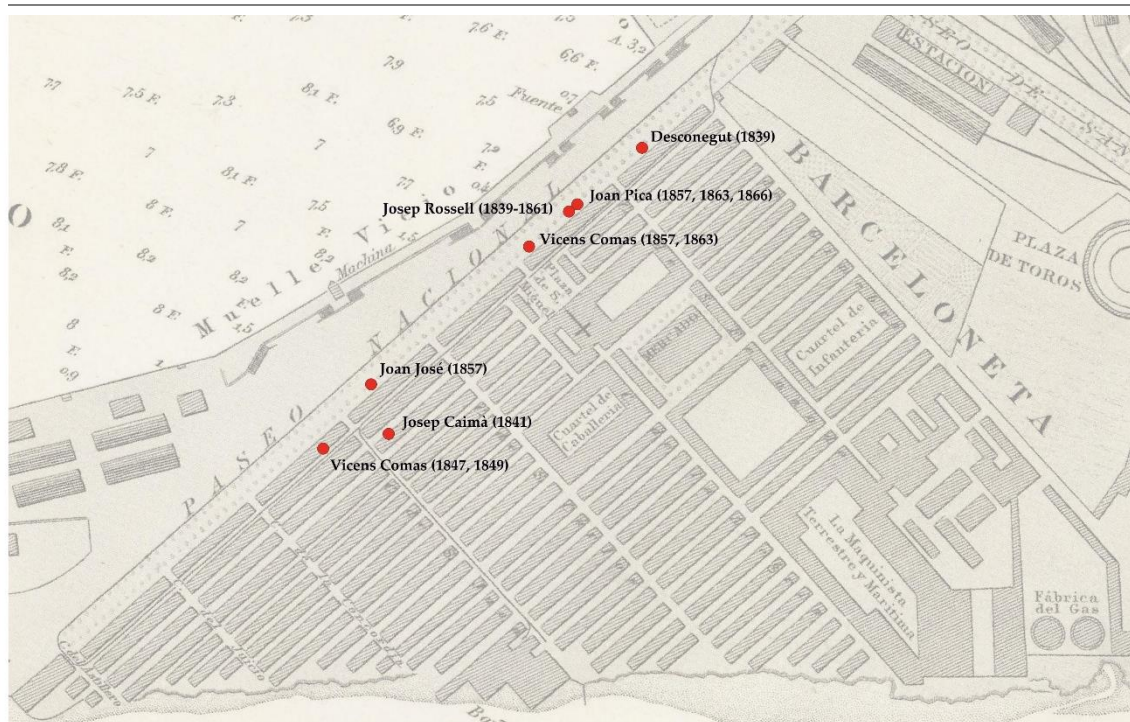
²²⁷ BNC, JC CXX, 155, 2, f. 248-251, 2 de novembre de 1857; BNC, JC (Fons digitalitzat), 1858 - 1860. *Copiador d'oficis. Diversos*, f. 12-15, 23 de gener de 1858.

²²⁸ Pascual i Domènech & Nadal 2008: 124-125.

La fabricació i venda d'instrumental nàutic

També es va desenvolupar a la Barceloneta la producció i comercialització d'objectes metàl·lics més complexos i que requerien una major especialització tècnica. Parlem dels instruments nàutics i òptics que formaven part del material imprescindible de qualsevol expedició marítima. El passeig Nacional es va convertir en el punt imprescindible per a equipar-se amb aquests materials, i concentrava les tendes d'instrumental d'aquest tipus a la Barcelona del segle XIX (Mapa 1.3.).

Mapa 1.3. – Localització dels establiments d'instrumental nàutic

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades comercial i industrial creada per aquesta tesi.

Molts dels que es dedicaren a la fabricació eren pilots i capitans. És el cas de Vicens Comas, nascut a Maó la segona dècada del segle XIX, qui després de posar fi a la seva carrera nàutica va obrir successius tallers a Barcelona, a la plaça Traginers i al carrer Mercè²²⁹, fins que es va instal·lar a la Barceloneta l'any 1847. En la obertura del nou establiment, Comas destacava en la producció de tot tipus d'instruments d'astronomia i nàutica²³⁰. Moria als 59 anys d'edat el 1873, habitant encara a la tenda del passeig Nacional 21. Aprofitant l'espai de treball ja consolidat, en el mateix local es va instal·lar l'òptic Francesc Fontbona. A finals de segle, l'espai ja es trobava ocupat per una cerveseria, reflex del canvi d'usos predominant en la principal via de la Barceloneta. Tanmateix, va ser l'establiment que seguí en peu fins més tard.

²²⁹ En aquestes places, fabricava i venia tant instruments nàutics com estris de cirurgia i matemàtiques (*Diario de Barcelona*, 14 de maig de 1835 i 12 de març de 1838).

²³⁰ *Diario de Barcelona*, 23 d'agost de 1847.

Hereu de l'instrumentista Francesc Caimà, que ja es trobava present al barri el 1817, Josep Caimà també va combinar la fabricació d'instruments nàutics amb els òptics, anunciant-se com a especialitzat en la "fabricacion de cristales para vista cansada y corta, arreglo de brújulas y demas"²³¹. Tant aviat com el 1841 va decidir instal·lar-se a Pla de Palau, als entresols del popular cafè de la Pau. Més tardana va ser la instal·lació de l'establiment de Joan Pica, als anys 1850, on antigament tenia el seu taller de colorista, també al passeig Nacional. Provenint d'una destacada família de mestres d'aixa del barri, era representant d'una casa londinenca i venia instruments importats del Regne Unit. També comptava amb un taller per a la construcció i reparació de tots els estris, els quals, l'any 1866, dividia en tres classes: matemàtiques, òptica i nàutica²³². Significativament, va anunciar-se en publicacions de Madrid, mostra de la seva voluntat d'expandir el negoci²³³.

El fabricant que més ressò i popularitat va tenir va ser Josep Rossell, amb un establiment obert a la dècada de 1830 que, l'any 1849, hom definia com una "fabrica y almacen de instrumentos de astronomia, agrimensura, mineralogia, optica, fisica, matematicas, geodesia marina y otros"²³⁴. Situat al passeig Nacional 16, el reconegut establiment va copar d'anuncis la premsa barcelonina a les dècades centrals del segle²³⁵. La casa Rossell era un punt de parada ineludible per a l'equipament de bona part de la marina catalana aquells anys²³⁶. Més enllà de la producció dels objectes nàutics tradicionals, Rossell també va obtenir la patent d'invenió d'un sistema lumínic per a bucs per a evitar l'abordament mutu²³⁷.

La bona marxa del negoci i el renom que Rossell havia obtingut al món marítim català van permetre'l fer un pas més enllà. A finals dels anys 1850, va iniciar un projecte de gran establiment, en forma de saló científic, on pretenia exposar una mostra d'instrumental tècnic de diferents branques²³⁸. L'obertura d'aquest saló científic va produir-se el maig de 1861, més de 30 anys després de fundar el taller de la Barceloneta. Josep Rossell va ubicar la nova creació al pla de Palau, on antigament es situava el cafè de la Constància. Hi va establir un seguit de galeries amb mobiliari per a l'exposició permanent d'instruments de tot tipus, fabricats la major part en els seus tallers de la Barceloneta. L'anunci de l'obertura del saló s'adreçava tant a aficionats com a professionals de la nàutica, i, a part de l'exposició d'objectes tècnics, també tenia la pretensió d'establir-se com un casino científic, amb dues sales, equipades amb revistes i llibres, concebudes per ser espais de tertúlia. La casa també comptava amb un observatori astronòmic i amb un taller

²³¹ *El Constitucional*, 17 de setembre de 1841.

²³² En aquest últim apartat, anunciava els següents instruments: sextants, octants, horitzons artificials, bitàcoles, compassos, ulleres, baròmetres, botzines i trompetes, rellotges de sorra, termòmetres, higròmetres, faroles i làmpades, vidres per a la coberta, cartes hidrogràfiques i llibres de marina.

²³³ *La Nación* (Madrid), 20 de març de 1866.

²³⁴ Saurí 1849: 268.

²³⁵ En aquestes peces publicitàries apareixia com a punt de venda de bitàcoles, baròmetres i altres instruments d'interès per a la marina, però destacava sobretot com a punt de venda de llibres i manuals de nàutica de diferents classes. Entre d'altres, a *Diario de Barcelona*, 16 d'abril de 1844, 7 de juliol de 1845 i 21 de desembre de 1858; *El Sol*, 10 de novembre de 1850.

²³⁶ En un contracte datat a 1847 per a l'equipament d'una fragata construïda a Arenys, per exemple, figurava com a proveïdora d'un baròmetre, d'uns compassos de bitàcola i d'una minuteria, entre d'altres instruments (Llovet 1971: 125).

²³⁷ Guijarro Mora 2018: 74.

²³⁸ *Diario de Barcelona*, 21 de desembre de 1858.

dedicat als cronòmetres de marina i a la rellotgeria, dirigit per l'artista estranger Joan Zeisz²³⁹. En el text on Rossell anunciava la inauguració, assegurava que era un dels primers establiments a Europa amb aquest concepte. Poc abans, Rossell va enviar una col·lecció dels instruments de la seva construcció al Museu Naval de Madrid²⁴⁰.

Amb l'obertura i posterior èxit del saló del pla de Palau, Rossell va deixar enrere el taller i botiga del passeig Nacional. Amb la seva defunció, la seva vídua Esperanza Lacambra va prendre el relleu, i en la seva etapa al front del local va construir un model del far metàl·lic de l'illa de Buda, al Delta de l'Ebre, que obtindria la medalla d'or a l'Exposició Universal de París de 1886.²⁴¹ Dos anys més tard, va presentar una col·lecció d'instruments a la secció naval de l'Exposició Universal de Barcelona, formada entre d'altres per brúixoles, llanternes, telescopis i ulleres de llarga vista²⁴², que també va ser premiada²⁴³. L'hereu de Rossell, el seu fill homònim Josep Rossell, nascut al barri l'any 1840 i amb estudis de nàutica i el títol de pilot, tot i seguir lligat a l'establiment fins la seva mort el 1897, va centrar el seu interès en les ciències exactes, i va treballar a l'escola de física de la Llotja²⁴⁴. Paral·lelament, a finals de segle el seu germà Antoni Rossell obria un altre local per a la venda d'instruments nàutics al passeig Colom 8, prop de pla de Palau, on anunciava tot el sortit de productes que s'hi construïen i reparaven²⁴⁵.

El trasllat cap a un espai social propi de la burgesia barcelonina, i en especial la naviliera, en casos com el dels Rossell o el del primerenc Josep Caimà es va combinar amb l'abandonament de l'activitat en d'altres famílies. La substitució tecnològica i el canvi de model en el proveïment naval van ser transcendents. A partir de 1880, tot plegat va ocasionar que aquests tallers i tendes desapareguessin per complet del paisatge de la Barceloneta.

El pas del treball artesanal a la construcció mecànica. L'evolució dels Pujades, Pfeiffer i Ciervo

Un fenomen destacat que es va produir a la Barceloneta arran del procés d'industrialització va ser la transformació d'alguns constructors d'objectes metàl·lics en fonedors i, sobretot, constructors maquinistes, fruit de les demandes sorgides en la nova etapa de l'economia catalana. La construcció de maquinària requeria majors inversions, espais de treball adaptats a la nova

²³⁹ No tenim constància, tot i que no es pot descartar, que tingués cap relació amb la pionera i duradora empresa d'equips òptics i aparells de precisió alemanya Carl Zeiss AG, fundada el 1846 per Carl Zeiss, reconegut òptic i instrumentista.

²⁴⁰ *Diario de Barcelona*, 5 de març de 1861. En el catàleg del museu de l'any 1945 encara s'hi conservaven exposats una mostra de disset botzines per a efectuar maniobres i calcular distàncies a alta mar, que Rossell va construir sota la direcció del capità de fragata Miquel Lobo (García Franco 1959: 268).

²⁴¹ *Revista de navegación y comercio* (Madrid), 30 d'abril de 1897.

²⁴² *Catálogo oficial especial de España* 1888: 61.

²⁴³ *La Iberia* (Madrid), 31 de juliol de 1888.

²⁴⁴ *Revista de navegación y comercio* (Madrid), 30 d'abril de 1897.

²⁴⁵ S'inclouïen brúixoles, sextants i faroles, entre d'altres (*El Vigía de la Barceloneta*, 23 de juny de 1895).

tecnologia, el subministrament continuat de matèria primera, tant de ferro com carbó, i un coneixement tècnic que, en un primer moment, només existia a l'estranger.

Els primers en donar el pas a la Barceloneta van ser els Pujades, fabricants d'olles de ferro i altres materials per a la marina ja instal·lats al barri al segle XVIII, en una foneria que, a 1840, ocupava a vuit treballadors. A partir de la segona meitat dels anys 1830, Josep Pujades i els seus hereus van especialitzar-se en la construcció mecànica i la fosa de ferro²⁴⁶. El 1862, amb dotze treballadors²⁴⁷, seguia sent una fàbrica de petites dimensions. La transformació en una fàbrica moderna es va donar sobretot a partir de 1863, amb la incorporació d'un nou soci, el director tècnic Amador Pfeiffer.

Vuit anys més tard de la seva incorporació, Pfeiffer va comprar uns terrenys al passeig del Cementiri, al costat de la plaça de braus, on ubicaria una nova fàbrica de majors dimensions, ja com a propietari únic (Mapa 1.4.). Des d'aquell moment, la producció va especialitzar-se en la fabricació de maquinària agrícola, un dels pocs casos del sector que no es limità a la importació i reparació de màquines estrangeres²⁴⁸. La mà d'obra empleada va incrementar-se notablement fins al voltant del centenar de persones a inicis dels anys 1880.²⁴⁹ Entre la maquinària agrícola produïda van destacar els aradors, les nòries de ferro i les bombes hidràuliques²⁵⁰.

El 1881, amb els successors ja al capdavant de l'establiment després de la mort d'Amador, la fàbrica va patir les conseqüències de l'explosió de la casa contigua. L'edifici es va ensorrar i va causar la mort de 13 persones, inclosos membres de la família Pfeiffer²⁵¹. La fàbrica, malgrat la tragèdia, va seguir en funcionament. Van participar a l'Exposició Universal de 1888, i el 1895 anunciaven, a part de tota la maquinària agrícola, la venda de molins per a elaboració de pastisseria i confiteria, així com de màquines de vapor²⁵². L'any 1901, finalment, van sortir del barri i es traslladaren a Sant Martí²⁵³. Paral·lelament a la consolidació de la fàbrica Pfeiffer, els Pujades van desvincular-se de l'activitat mecànica, i el successor de Josep, Manel Pujades, apareixia ja el 1873 com a propietari en ves de com a fonedor. "Els temps en què els petits fonedors de la Barceloneta van acariciar la possibilitat d'esdevenir grans industrials metal·lúrgics

²⁴⁶ Pascual i Domènech & Nadal 2008: 20-34.

²⁴⁷ Jiménez y Guitied 1862: 33.

²⁴⁸ Cabana 2001: 104-106; Nadal 1991: 187.

²⁴⁹ Xifra aproximada que donaren el *Diario de Valencia*, 19 de setembre de 1881 i *La Unión*, ídem.

²⁵⁰ Productes dels que informaren a *La Gaceta Industrial* (Madrid), 1 de gener de 1866 i *Diario de Mahón*, 25 de juny de 1868. El 1873 va obtenir una medalla de plata a l'Exposició agrícola celebrada a Barcelona (*La Imprenta*, 9 de gener de 1873), i el 1880, ja amb els seus successors al capdavant de l'empresa, la guia comercial de la ciutat la descrivia així: "Talleres especiales para la construcción de maquinas agricolas, premiadas en varias exposiciones. Arados y demas instrumentos de cultivo. Norias y bombas para elevar aguas. Prensas para vino y aceite. Molinos harineros. Turbinas. Maquinas de vapor, etc." (*Anuario del comercio, de la industria, de la magistratura y de la administración de España* 1880: 677).

²⁵¹ Les cròniques de l'incident detallaren la desgràcia, que també va costar la vida del majordom de la família, del dependent de la casa i del vernissador. Entre d'altres, a *Crónica de Cataluña*, 4 d'octubre de 1881; *La Publicidad*, 5 d'octubre de 1881; *Diario de Valencia*, 9 d'octubre de 1881; *La Unión*, 9 d'octubre de 1881.

²⁵² *La pagesia*, 15 d'octubre de 1895.

²⁵³ Mirri Larrubia 1994: 44.

ja havien passat, i els Pujades ho van intentar sense èxit”, afirmaren Pere Pascual i Jordi Nadal²⁵⁴, tot i que no sempre el resultat va ser decebedor.

Els cas frustrat dels Pujades representa un model poc generalitzat de la transició dels treballadors del metall establerts a la Barceloneta, encaminada a transformar els seus tallers a petita escala orientats a l’aprovisionament marítim en fàbriques dedicades a construir maquinària. Per a fer aquest pas es requeria, com hem comentat, capitals, capacitat productiva i formació tècnica, pel que molts dels fabricants barcelonetins ni tan sols van intentar-ho. És el cas dels Viladiu, que el 1841 comptaven amb un taller de deu treballadors orientat a la fabricació d’articles de ferro per a vaixells²⁵⁵, i que el 1844 es trobava associada al projecte de Compañía Ibérica Mercantil²⁵⁶. La seva casa al passeig Nacional va ser també el local del síndic del gremi de mestres ferrers²⁵⁷ i van ser membres actius de la burgesia local del barri²⁵⁸, però no van apostar per fer el mateix pas, i, de fet, a la dècada de 1860 desapareixien del districte. Un altre exemple és el de Pere Mestres, que comptava amb una foneria de ferro amb quatre fogons i nou treballadors l’any 1841, també dedicada a produir objectes per a vaixells com olles o tubs, i que existia al barri des de feia més d’una dècada²⁵⁹. La seva foneria veuria la seva fi als anys 1840.

L’única trajectòria recorreguda per un patró similar als Pujades, aquest cop amb un èxit molt superior, és la dels constructors de la família Ciervo, que van tenir la capacitat d’adquirir formació tècnica a l’estranger i el capital suficient per comprar altres unitats productives i obrir un espai fabril de grans dimensions. Fèlix Ciervo i Solernou, l’iniciador de la saga, era un estanyador, llauner i vidrier amb obrador a la Riba de la Barceloneta des d’inicis del segle XIX.²⁶⁰ Va tenir un llarg recorregut en els seus oficis, servint com a proveïdor de gèneres per a la indústria naval²⁶¹. També va participar en la seva faceta de llauner i vidrier –i fins i tot amb tasques de pintor– en la construcció immobiliària a la Barceloneta²⁶².

A partir de l’any 1861, els Ciervo van incorporar-se a la fabricació de comptadors de gas, gràcies a l’adquisició per part de Frederic Ciervo Pérez, fill de Fèlix, del taller de l’anglès William

²⁵⁴ Pascual i Domènech & Nadal 2008: 34.

²⁵⁵ Nadal 1991: 164-165.

²⁵⁶ *Diario de Barcelona*, 3 d’agost de 1844. Fundada a Londres, es tractava d’una iniciativa que pretenia fomentar una sèrie d’establiments de la Península que, a través d’ofertes atractives pels compradors, fomentés els productors associats (Compañía Ibérica Mercantil 1844).

²⁵⁷ *Diario de Barcelona*, 10 de desembre de 1854.

²⁵⁸ Magí Viladiu va ser membre de la Junta parroquial de Beneficència (*Diario de Barcelona*, 28 de juliol de 1853) i candidat a les eleccions locals junt amb el ferrer Bonaventura Calopa i el mestre d’aixa Marià Geli (Ídem, 1 de novembre de 1862).

²⁵⁹ El 1830 va ser víctima de la persecució política contra els liberals per part del comte d’Espanya. Acusat de fondre bales de ferro per a una conspiració, va ser detingut i desterrat a Tarifa, fins que es va decretar una amnistia general (Castillo y Mayone 1836: 119-123).

²⁶⁰ Tatjer 2015: 80.

²⁶¹ El 1847, per exemple, va proveir forros de calaixos, fogons i vidres a una fragata construïda a Arenys de Mar, valorats en 33 pesos i 6 reials (Llovet 1971: 125).

²⁶² Així va actuar en les construccions d’immobles protocol·litzades a AHPB 1303/3, f. 86, not. Josep Ponsà i Figuerola, 25 de juny de 1844 i AHPB 1303/8, f. 209, mateix not., 19 de desembre de 1849. En una tercera actuació tenim més detalls de quina va ser l’aportació de Fèlix Ciervo en l’edificació. Es tractava d’una casa de dos pisos al carrer San Miguel pertanyent a Josepa Julià i Fàbregas, vídua del corder Jaume Calvell. En ella, Ciervo va aportar materials metàl·lics com coladors de ferro, aixetes i canons i canelles per a l’aigüera i el sortidor, encarregant-se del sistema de canonades de l’edifici. Per aquests materials, als que s’hi sumaren 286 peces de vidre, i els jornals corresponents a l’obra, Ciervo va cobrar 133 duros i 19 reials (AHPB 1303/8, f. 67, not. Josep Ponsà i Figuerola, 24 d’abril de 1849).

Richards, el pioner a Catalunya en la construcció d'aquests aparells²⁶³. Prèviament, Frederic s'havia educat tècnicament a Anglaterra, on va conèixer la seva muller i va tenir un fill²⁶⁴. Tan sols quatre anys més tard, el 1865, Frederic va obrir una fàbrica més gran al carrer Ginebra, entre els números 69 i 75, substituint el taller fins llavors ubicat al carrer Nord, que es mantindria com a despatx de la firma (Mapa 1.4.). Els primers anys de la nova fàbrica van coincidir amb la mort de Fèlix Ciervo el 1871, el mateix any en què el seu fill Frederic Ciervo va destacar com un dels empresaris més feroçment oposats a les demandes dels obrers llauners i fonedors. Aquests havien iniciat una lluita per aconseguir la jornada laboral de deu hores²⁶⁵.

Tot i ja haver-se iniciat en el negoci del gas, a principis de la dècada de 1870 seguien comptant amb el servei a la marina com un vector clau del negoci. A 1868 encara anunciaven com a producte principal fogons portàtils i cuines portàtils i fixes²⁶⁶, i a la Exposició marítima de 1872 van presentar cinc cuines econòmiques per a bucs, el que els va valdre la medalla de plata del certamen²⁶⁷. A més, com molts membres destacats de l'elit del barri, el germà de Frederic, Fèlix Ciervo Pérez, va participar en el finançament d'algunes expedicions comercials marítimes²⁶⁸. El mateix Fèlix va seguir vinculat a la indústria naval, participant en la transformació d'un vapor transatlàntic aportant-hi la lampisteria i metal·listeria²⁶⁹ i formant part del grup de persones que van participar en la reparació de la fragata *Villa de Comillas*²⁷⁰.

Fèlix Ciervo i Pérez moriria el 1879, quan ja no vivia a la Barceloneta, sinó al barri Gòtic²⁷¹, i amb el temps, l'activitat dirigida pel seu germà Frederic, a la fàbrica del carrer Ginebra, va consolidar-se en l'especialització en els comptadors de gas. Entre els anys 1879 i 1880, aquests objectes ja s'havien convertit en els principals protagonistes dels anuncis de la companyia²⁷². Pocs anys més tard, el 1888, ja havien construït uns 60.000 comptadors, mentre que les cuines econòmiques, la construcció de les quals havia arrencat amb força anterioritat, es limitaven a 7.000.²⁷³ En paral·lel, també van endinsar-se en la fabricació de làmpades i faroles i en la de comptadors i bombes d'aigua²⁷⁴, i, fins i tot, estufes i xemeneies²⁷⁵.

El pràctic monopoli que tenien en la fabricació dels comptadors de gas va permetre a la família una gran acumulació de capital i l'expansió del negoci, amb l'obertura d'una sucursal a Sevilla.

²⁶³ Cabana 2001: 133.

²⁶⁴ El fill, Frederic Ciervo i Sinclair, va néixer a Londres entre 1854 i 1855 i va morir el 1860 (AMCB, Registre Civil, Defuncions de 1860, llibre 1, exp. 772, 14 de febrer de 1860).

²⁶⁵ Frederic Ciervo va mostrar-se hostil a la demanda, assegurant que "tendrian que hacer con él una operacion nada decente" abans que implementés la jornada de deu hores (*La Federación*, 19 de febrer de 1871).

²⁶⁶ *El Principado*, 21 de març de 1868.

²⁶⁷ Urgellés de Tovar 1872: 69; 125; 137.

²⁶⁸ Fou el cas del de la corbeta *Fama* (AHPB 1375/6, 64, not. Pere Màrtir de Fortuny, 6 d'agost de 1870).

²⁶⁹ *Crónica de Cataluña*, 21 d'abril de 1875.

²⁷⁰ A conseqüència de l'impagament de les operacions realitzades sobre l'embarcació, recent arribada de Nova Orleans, els afectats van acabar formant part de la seva propietat (AHPB 1375/11, 65, not. Pere Màrtir de Fortuny, 29 de setembre de 1875).

²⁷¹ *Diari Català*, 26 de novembre de 1879.

²⁷² *El Diluvio*, 17 de febrer de 1879; *El Globo (Madrid)*, 21 de juny de 1880.

²⁷³ Nadal 1991: 188.

²⁷⁴ Institut d'Estudis Catalans 2018: 71.

²⁷⁵ *La Imprenta*, 29 d'octubre de 1872.

Acabaria convertint-se en la segona fàbrica de la casa²⁷⁶. Els tres fills de Frederic Ciervo, que van formar-se com a enginyers²⁷⁷, van prosseguir amb l'expansió de l'empresa, que arran de la mort del pare l'any 1905 es constituïria com a Fills de Frederic Ciervo²⁷⁸. Abans, els fills ja havien agafat la capdavantera de l'activitat familiar. Fèlix Ciervo i Sinclair va presentar un projecte de fàbrica de gas a Palma de Mallorca que es va endegar el 1892,²⁷⁹ en la qual el seu germà Josep va fer treballs com a enginyer industrial depenent de la casa²⁸⁰.

Mostra del protagonisme que els Ciervo ja havien adquirit en la burgesia industrial anys abans, el 1884 el propi Josep Ciervo i Sinclair va pronunciar un discurs a l'Institut del Foment de la Producció Nacional, on exposava la seva proposta de formació d'una companyia. Basat en la idea d'exposicions flotants que per aquella època ja s'havien engegat a altres països, el projecte no va reeixir²⁸¹. Passats els anys, a inicis del segle XX, Josep Ciervo seguia formant part de l'elit industrial barcelonina, presidint la patronal Societat d'Industrials Mecànics i Metal·lúrgics²⁸². La fàbrica continuaria en peu en el mateix punt del carrer Ginebra a través de les següents generacions²⁸³, fins la seva clausura a inicis de la dècada de 1960.²⁸⁴

La casa Ciervo, a partir del predomini absolut que a partir dels anys 1880 van adquirir els comptadors de gas en la seva producció, va arraconar la seva atenció a les demandes de la marina, que havien sostingut en la generació anterior la bona marxa del negoci, i que ara ja resultava insuficient per les dimensions que havia adquirit. En paral·lel a la consolidació com a empresa destacada de la metal·lúrgia catalana, en el vell obrador del passeig Nacional que la família tenia des d'inicis del segle XIX va seguir obert un taller de llauneria dirigit per Enric Ciervo i Pérez,

²⁷⁶ Cabana 2001: 133; Nadal 1991: 188.

²⁷⁷ Josep Ciervo i Sinclair tenia el títol d'enginyer industrial (*L'arch de Sant Martí*, 9 de maig de 1886), mentre que Frederic Ciervo i Sinclair va llicenciar-se a la Universitat de Barcelona en enginyeria química (*La Publicidad*, 3 de gener de 1893), després d'haver rebut el títol de l'Escola d'Enginyers en especialitat mecànica (*El Diluvio*, 6 d'octubre de 1891).

²⁷⁸ En la notícia de la seva defunció, se'l definia com "un industrial dels més coneguts y apreciats, havent, ab sa activitat y inteligencia, donat un gran impuls al art metal·lúrgich" (*La Veu de Catalunya*, 15 d'octubre de 1905).

²⁷⁹ AGMS, carpeta 46, plànol 466 (H1, H2, H3); 3º/3º/ LEGAJO 309 (H4), "Proyecto de una nueva fábrica de gas para Palma de Mallorca", any 1892. Consultat a Ministerio de Defensa de España, "Planos de Ingenieros del Archivo General Militar de Segovia". A: *Biblioteca Virtual de Defensa* [en línia]. Madrid: 2022. <https://bibliotecavirtual.defensa.gob.es/BVMDefensa/planos_segovia/es/consulta/registro.do?control=BMDB20149031023> [Consulta: 4 d'abril de 2022].

²⁸⁰ Ho va fer pel valor de 2.500 pessetes. Degut a la complicació per a ingressar aquesta quantitat i a les denúncies publicades a la premsa pel mateix Josep, va derivar-se un litigi amb l'impulsor de la fàbrica, Joan Barnils. El procés culminaria amb una denúncia de Barnils sobre Josep per injúries, de la qual Ciervo acabaria absolt. Les cròniques del judici, a *El isleño* (Palma), 9, 10 i 13 de març de 1894.

²⁸¹ La societat que Ciervo projectava estaria participada per industrials i es dedicaria a noliejar bucs de vapor per tal de distribuir àmplies mostres dels productes que els diferents socis fabricaven. L'objectiu seria ensenyar-los a diferents ports de la Península, en un projecte nascut de l'observació pròpia de les deficiències del model basat en el comerciant individual, rol que ell mateix havia exercit com a representant de la casa Ciervo a Sevilla (Ciervo Sinclair 1886). Quan es va dur a terme un projecte d'explotació flotant a Espanya, el 1888 en motiu de la Exposició Universal, va ser sota un model ben diferent. No va consistir pas en una companyia estable, sinó en una exposició puntual. A més, el seu destí no va ser el mercat espanyol, sinó l'Amèrica del Sud.

²⁸² *La Veu de Catalunya*, 28 de febrer de 1908.

²⁸³ Va participar, per exemple, en la reparació dels comptadors de gas propietat de l'Ajuntament (*Gaceta municipal de Barcelona*, 6 de juliol de 1916).

²⁸⁴ Institut d'Estudis Catalans 2018: 71. Va ser protagonista a la primera dècada del segle d'una nova expansió, aquest cop a Cadis, on van fundar la raó social Ciervo y Compañía, Sociedad en Comandita. La nova societat es mencionà en l'esquela de Caterina Sinclair i Green -la vídua de Frederic Ciervo i Pérez i mare dels germans Ciervo i Sinclair-. En el moment de la seva defunció vivia, com el seu marit, al barri Gòtic (*La Veu de Catalunya*, 29 de juny de 1908).

germà de Frederic, fins la seva defunció el 1901. L'altre germà Ciervo i Pérez, Càndid, va ser litògraf, i es va casar amb Josepa Soler, família emparentada amb importants velers i corders de la Barceloneta. El seu fill es faria advocat, establint-se també al barri Gòtic²⁸⁵. La desvinculació econòmica i social de la família amb el món lligat als serveis a la marina, que havia dominat els ressorts de poder i ascendència a la Barceloneta de mitjans del Vuit-cents, s'havia completat en el canvi de segle.

²⁸⁵ *El Principado*, 3 de març de 1867; AMCB, Registre Civil, Defuncions de 1874, llibre 3, exp. 5772, 21 d'agost de 1874; *El Diluvio*, 2 d'abril de 1885;

Mapa 1.4. – Localització de les principals fàbriques mecano-metal·lúrgiques

* L'extensió dels diversos establiments corresponen sobretot a inicis dels anys 1860. Els tallers principals de Nuevo Vulcano estaven al Moll Nou des de 1835-36, però conservaven l'espai al carrer Alegria com a foneria i magatzems. La Maquinista tenia aquesta extensió a 1862, però posteriorment s'ampliaria successivament fins abraçar bona part dels espais adjacents.

Font: Elaboració pròpia a partir de les diferents fonts treballades. L'extensió de la major part d'elles, en base als detalls de parcel·lació del sòl de Garriga i Roca 1862: cap. 12.

L'aposta dels nous industrials per la fabricació de maquinària. La fàbrica Domènech i el cas singular de Miquel Escuder

Tant aviat com a 1842 es mencionava la construcció mecànica a la Barceloneta en el debat sobre les polítiques aranzelàries dels primers governs liberals. Es tractava d'una resposta al diputat Sánchez Silva, terratinent representant dels interessos de l'agre andalús que havia defensat a la tribuna del Congrés la fi del proteccionisme i la lliure introducció dels teixits de cotó. La resposta va aparèixer al diari *El Constitucional*, defensor dels interessos de la burgesia industrial catalana. Davant l'argument del diputat sevillà conforme tota la maquinària usada per la indústria catalana era importada, l'autor, que firmava amb un pseudònim, assenyalava l'existència, a Barcelona, de “dos grandes fábricas de fundicion y construccion de maquinas, otra de la misma clase tambien grande en Barceloneta y en la misma Barceloneta otra fábrica de solo construccion de máquinas, en la que se ha construido ya una máquina de vapor, tan hermosa sólida y perfectamente acabada como las mejores que se construyen en el extranjero”²⁸⁶. La publicació es referia a la fàbrica Domènech i a Nuevo Vulcano, respectivament.

L'escrit es publicava en un temps d'optimisme vers les possibilitats de proveir el naixent sistema fabril de maquinària de producció autòctona. En aquest context van néixer les primeres fàbriques de construcció mecànica a la Barceloneta, iniciatives de capital forà sorgides en paral·lel al recorregut que portà a les cases autòctones Pujades i Ciervo des dels objectes metàl·lics cap a la maquinària. Juntament amb Marsella, Gènova i Turí, Barcelona es va convertir en l'avantsala de la construcció mecànica al sud d'Europa²⁸⁷. La Barceloneta va ser-ne l'espai de la ciutat protagonista.

El cas de Joan Domènech va ser primerenc, instal·lant-se a la Barceloneta l'any 1839, amb la idea inicial de proveir de maquinària a la naixent indústria tèxtil. La tradició de tallers artesanals metal·lúrgics al barri, i en conseqüència de mà d'obra acostumada al treball en el sector –ferrers i treballadors del coure, principalment-, juntament amb la proximitat al port, van ser factors claus per la ubicació de la seva fàbrica. Associat amb el britànic Michael de Bergue, director tècnic de l'establiment, el paper d'importadors de màquines i instal·ladors i reparadors de les mateixes va passar ràpidament per sobre de la construcció de màquines pròpiament dita. Aquesta especialització venia en part condicionada pel context aranzelari tant d'Espanya com del Regne Unit, que encaria la importació de carbó i ferro del país britànic i en facilitava la de maquinària²⁸⁸.

L'empresa no comptava amb gaire més de deu treballadors²⁸⁹, i la seva història va finalitzar fatídicament una nit de l'estiu de 1866 amb un devastador incendi que va acabar amb la instal·lació²⁹⁰. No tenim evidència de cap lligam de l'empresa amb les demandes de l'economia marítima, amb la sola excepció de la construcció, l'any 1856, d'una màquina de vapor, de model

²⁸⁶ *El Constitucional*, 29 de març de 1842.

²⁸⁷ Raveux 2013: 96.

²⁸⁸ Gascon i Soler 2006.

²⁸⁹ Xifra assenyalada per Jiménez y Guitied 1862: 33.

²⁹⁰ Les cròniques de l'accident, a *La Corona*, 3 de juny de 1866; *La Soberania Nacional* (Madrid), 4 de juny de 1866.

d'invenció pròpia, per a la construcció d'eixàrcia i cables. Aquesta màquina va ser encarregada pel principal corder del barri, Joan Calvell, i va merèixer els elogis de la premsa²⁹¹.

A finals dels anys 1830 la demanda de maquinària generada per la indústria tèxtil, sobretot pel que fa a reparacions, que s'havien de fer localment, obria l'oportunitat per a un nou sector econòmic al país. Malgrat l'esforç, la indústria mecànica catalana va necessitar tècnics anglesos i francesos. L'existència d'artesanat local va permetre, a mitjans segle XIX, començar a reemplaçar els tècnics estrangers, com va fer la factoria Domènech. La principal contribució d'aquests tallers a la modernització industrial catalana no va ser, però, com a fabricants, sinó com a agents importadors de maquinària. Els seus últims anys ja estaven en declivi, i l'incendi de 1866 va ser el seu cop final²⁹².

El 1872, l'edifici que havia ocupat l'antiga fàbrica Domènech va ser adquirit pel constructor de màquines de cosir Miquel Escuder (Mapa 1.4.). Aquest fabricant, que prèviament havia treballat gairebé una dècada sencera a la Maquinista Terrestre i Marítima, va arrencar la seva aventura com industrial el 1862, un any després que arribés la primera màquina de cosir a Catalunya²⁹³. Fabricava màquines de cosir que anaven adreçades, segons els seus anuncis, a “sastres, zapateros, corseteros, modistas y camiseros”²⁹⁴. També proveïa alguns establiments industrials, com l'establiment de confecció de peces de roba blanca dirigit pel fabricant Verdereau, on les obreres de la fàbrica operaven amb les seves màquines²⁹⁵. Quan va mudar-se a l'antic establiment de Domènech ocupava a 138 obrers, que podien construir fins a deu màquines diàries. El nombre d'obers creixeria fins a 200 l'any 1876, xifra que es mantindria a finals de segle²⁹⁶.

El 1879 va obtenir privilegis per a construir motors de gas, la seva gran especialitat des de llavors. Destinats a la petita indústria, es convertirien ràpidament en el principal producte davant el creixent èxit de les màquines de cosir britàniques, cada cop amb preus més reduïts, que limitaven la competitivitat del fins llavors productes estrella del fabricant²⁹⁷. L'expansió del negoci el va permetre obrir una sucursal a Madrid i comptar amb un corresponsal a Menorca i Sevilla²⁹⁸. El 1902 va traspasar els negocis als seus fills, que els anys següents es constituïrien com a societat anònima. Moriria el 1908 i, en les mateixes dates, també ho feia l'empresa.

A la Barceloneta, Miquel Escuder va destacar com a exemple de burgès industrial benefactor, especialment gràcies a unes campanyes publicitàries innovadores que van generar un ampli ressò a la ciutat²⁹⁹. Aquestes actuacions sovint despertaven els elogis de la premsa, com una publicació

²⁹¹ *La Iberia* (Madrid), 16 de setembre de 1856. Més sobre aquesta màquina i la trajectòria dels Calvell, a l'apartat 2.4.1. d'aquesta tesi.

²⁹² Gascon i Soler 2006.

²⁹³ Nadal 1991: 188-189.

²⁹⁴ *La Corona*, 18 de novembre de 1866.

²⁹⁵ *La Iberia* (Madrid), 23 de juny de 1871.

²⁹⁶ Xifres extretes respectivament de *La Independencia*, 9 de febrer de 1873; Martín y Boquerizo 1876, 53; Guitert de Cubas 1921, 97.

²⁹⁷ Cabana 2001: 125-130; Nadal 1991: 185,

²⁹⁸ *El Liberal* (Menorca), 17 de juny de 1892; *Guía de Sevilla, su provincia*, 1895, p. 98.

²⁹⁹ Cabana 2001: 131-132. El 1877, per exemple, va regalar quatre màquines de cosir en motiu de les festes de la Mercè. Dues anaven destinades al públic, i les altres dues per a joves pobres del barri de la Barceloneta, amb la condició que mantinguessin als seus pares sexagenaris i tinguessin una permanència de 5 anys al barri (*La Imprenta*, 21 de setembre de 1877). Un altre exemple el trobem a 1880, quan va organitzar una cavalcada que sortia de la seva casa a

local que, el 1881, assegurava que “la Barceloneta debe enorgullecerse de contar entre sus vecinos a un industrial como el Sr D. Miquel Escuder”³⁰⁰, o una altra que li dedicava un poema laudatori³⁰¹. La seva fama al barri era notòria, i les societats corals humorístiques el van tenir en dues ocasions com a objecte de serenates³⁰².

La popularitat d’Escuder el va fer aparèixer com una de les personalitats del llibre *El consultor del rey Don Alfonso XII, semblanzas de las personas notables existentes hoy en España*, on es traçava una detallada biografia del personatge. Redactada a 1876, repassava la seva infantesa a Terrassa i Olesa de Montserrat, la seva etapa treballant en diferents tallers de construcció de màquines a Manresa, Sabadell i Barcelona, el llarg període com a tècnic a La Maquinista i el seu posterior ascens com a destacat industrial³⁰³. Se’n reproduïa una imatge prototípica de nen prodigi i de geni inventor pròpia de la literatura industrial del Vuit-cents, tot i que el seu èxit no es va basar en cap innovació tècnica, sinó en la reproducció de models adoptats de l’estranger. L’èxit i la popularitat d’un industrial totalment desvinculat de les necessitats de l’economia marítima i de la indústria naval mostren les transformacions que la modernització industrial estava comportant a la Barceloneta.

La trajectòria de les tres grans empreses del sector mecano-metal·lúrgic català

La nova fase industrial de l’economia catalana va requerir de la posada en marxa de grans fàbriques mecano-metal·lúrgiques que satisfessin la creixent demanda de maquinària. La importància del desenvolupament d’aquestes fàbriques en territori català va conduir a la mobilització d’enormes masses de capital procedent dels membres més selectes de la burgesia. Els establiments i factories analitzats fins ara empetiteixen amb escreix davant la magnitud de la concentració de capital, de capacitat logística i tècnica i de mà d’obra de la que van disposar les tres principal fàbriques mecano-metal·lúrgiques catalanes. Parlem dels tallers Nuevo Vulcano, d’Alexander Germans i de La Maquinista Terrestre i Marítima (MTM, en endavant).

Totes tres es van concentrar a la Barceloneta per la seva situació de proximitat tant al port com a l’estació de ferrocarril, per una major facilitat administrativa per a instal·lar fàbriques a vapor fora muralles i per la tradició metal·lúrgica del barri. A aquests punts s’hi sumava la forta vinculació amb l’economia marítima que les tres empreses pretenien bastir en l’inici de les seves respectives anadures. Així, totes van situar tant la construcció i la reparació de vaixells com l’aprovisionament a la marina de màquines i calderes de vapor com uns dels principals objectius fundacionals.

la Barceloneta per a recaptar fons per a sufragar les celebracions de la Mercè (*El Diluvio*, 31 de juliol de 1880). També va instal·lar una gran cascada giratòria, de nou amb motiu de les festes de la ciutat, al moll de San Ramon (*La Unión*, 25 de setembre de 1881).

³⁰⁰ *La Unión*, 6 de març de 1881.

³⁰¹ “Lo popular industrial Escuder”, *La Pescatera de la Barceloneta*, 10 de març de 1881.

³⁰² Es tractava de les associacions Gram i Canyota i L’Olla de la Barceloneta (*La Unión*, 29 de maig de 1881; *El Diluvio*, 12 de juny de 1884).

³⁰³ Martín y Boquerizo 1876: 47-54.

En els seus primers anys d'existència, quan la marina de vapor encara estava en la seva fase embrionària al continent europeu, van resultar claus per fer de Barcelona un nucli competitiu en els serveis per a les primeres navilieres que van apostar per els vaixells propulsats per la nova tecnologia. A tall d'exemple, una naviliera francesa que cobria rutes que unien les costes espanyola i francesa, tenia a Barcelona un punt destacat en la gestió del manteniment de la seva flota. En els comptes corresponents als anys 1859 i 1860 de la sucursal barcelonina de la naviliera, les tres grans empreses metal·lúrgiques de la Barceloneta apareixien constantment com a proveïdores de serveis a les més de 50 embarcacions que van fer aturada al port barceloní³⁰⁴.

La primera empresa de construcció mecànica establerta a la Barceloneta van ser els tallers Nuevo Vulcano. Nascuts com a filials d'una companyia naviliera pionera en la marina de vapor, el seu primer objectiu era el servei de manteniment i reparació de la maquinària i dels vaixells de l'empresa. Tot i que Carrera i Pujal situa la fundació dels tallers a 1826, més probable és que s'estrenessin la següent dècada, inicialment amb el taller de caldereria situat al carrer Alegria de la Barceloneta (Mapa 1.4.), i pocs mesos més tard, amb el complex industrial desplegat al Moll Nou. Aquest complex ocupava uns espais que s'ampliarien successivament. La conjuntura de la dècada de 1840, ja sota la nova societat naviliera Navegación e Industria, va afavorir uns tallers que eren els únics a l'Estat amb un coneixement mecànic adaptat a la nova tecnologia. Gràcies als quadres de tècnics anglesos, l'empresa es va obrir a la reparació de maquinàries de vaixells que no eren de la companyia, i es va convertir en el principal establiment al servei de la marina de guerra. Ho va ser tant pel que fa a la reparació naval com a la pròpia construcció de màquines i calderes per als vaixells de vapor que l'Armada havia adquirit a l'estranger³⁰⁵. Els tallers, un cop van comptar amb el coneixement tècnic adequat, també es van implicar en la construcció de màquines de vapor. Van aportar la del primer vaixell impulsat per aquesta tecnologia a Catalunya, el *Primer Catalán*, bastit a les drassanes Vieta de Blanes el 1846. Dos anys més tard, els tallers ja havien produït dotze màquines³⁰⁶.

Pel que fa a la construcció de vaixells, a diferència de MTM i Alexander Germans, no van immiscir-se, tot i que el 1868 l'empresa assegurava comptar amb el personal i instruments necessaris per a fer-ho. Les facilitats donades als naviliers per a la introducció de bucs construïts a l'estranger, argumentaven, n'era el principal impediment³⁰⁷. El servei per a la reparació d'aquests sí que es va mantenir com una de les principals activitats dels tallers al llarg de tota la seva trajectòria.

El creixement de l'activitat dels tallers es va traduir en un augment pronunciat dels obrers que hi treballaven, que van passar dels 26 de 1840 als 45 de 1843 i, finalment, a una plantilla d'aproximadament 300 treballadors el 1868.³⁰⁸ Aquest creixement es va realitzar a partir de la diversificació productiva. Els serveis per a l'Armada van frenar en sec a partir de la dècada de

³⁰⁴ AHCB, Fons Comercial, B932, *Llibre d'expedicions marítimes d'una naviliera*. En francès, 1859-60.

³⁰⁵ Les relacions amb l'Armada van incloure la formació de maquinistes de la marina de guerra en els tallers, amb l'objectiu estratègic d'acabar amb la dependència del coneixement tècnic de l'estranger. Fins i tot es va discutir un projecte, finalment no reeixit, d'instal·lar-hi una escola de maquinistes (Alfaro Zaforteza 2007; Sánchez Carrión 2015).

³⁰⁶ Alemany 2019: 54; 63.

³⁰⁷ *La Marina Española*, 24 d'abril de 1864.

³⁰⁸ Veure l'apartat 4.1.2. d'aquesta tesi.

1850, fet decisiu en el canvi de rumb de l'empresa. La demanda de reparacions i construccions de màquines i calderes permetia als tallers una activitat creixent, tot i que ara complementada, a part de les reparacions navals, amb la construcció d'estructures metàl·liques. Va caure el pes del transport marítim en l'activitat de la companyia, i a inicis dels anys 1860 van començar a fabricar diferents grues giratòries per a les obres del port de Barcelona i per a la càrrega i descàrrega portuària. Columnes de ferro colat, portes, reixes i algunes locomotores van ser alguns dels nous productes pels que va apostar l'empresa³⁰⁹.

Des de 1849, a Nuevo Vulcano li acompanyava la fàbrica Alexander Germans. Fundada per tres germans escocesos, es van instal·lar en uns terrenys adjacents a l'espai on s'ubicaria la MTM (Mapa 1.4.). El 1853 van construir el seu primer conjunt de maquinària de vapor per a una embarcació, mentre que el 1857 es van estrenar en la construcció completa d'un vaixell de ferro, el *Tarraconense*, de 32 tones de capacitat. El va seguir, tres anys més tard, el vapor *Catalán*, de 55 tones i destinat a la ruta Barcelona-València. Per a la provisió del ferro necessari per als seus objectius productius, els germans es van associar el 1857 amb Eusebio Font. El propòsit era establir uns alts forns al barri del Clot, a Sant Martí de Provençals, per a la fusió del ferro. El projecte no va prosperar³¹⁰ i tan sols tres anys després es va dissoldre la societat. Els tres germans van decidir llavors refundar la companyia Alexander Germans, amb ells tres com a socis exclusius. La renovada empresa definia els seus objectius en “la construccion de maquinaria de vapor hidráulica, buques de hierro de vapor, molinos harineros y demas que se ofrezca”. El capital total aportat pels tres socis el desembre de 1861 ascendia a 649.984,50 pessetes³¹¹.

Malgrat la voluntat expressada en la seva formació, els elevats costos de les operacions per a construir vaixells de ferro van conduir l'empresa a renunciar a aquest propòsit, prioritzant els restants. Els tallers es van involucrar especialment en l'elaboració de maquinària de vapor, veritable especialitat de la companyia des de llavors. El 1882 ja havien fabricat 1.006 màquines de vapor. Sis anys després, el nombre ascendia a 1.350. A la fi de segle s'aproximava a les 1.500, superant àmpliament les construïdes per la MTM i Nuevo Vulcano. S'havia convertit en l'empresa més competitiva en la fabricació de vapors, amb una millor tecnologia i una diversificació de clients més gran. El seu servei a múltiples farineres i l'ampliació de les fronteres de destí de la maquinària, amb especial esment al País Valencià, expliquen aquests resultats. Les màquines de vapor eren de caràcter majoritàriament terrestre, confirmant la cada vegada menor relació amb l'economia marítima. En les últimes dècades del segle XIX, a més, els tallers també es van especialitzar en l'elaboració de bombes d'aigua per a regadius i turbines hidràuliques³¹².

³⁰⁹ Alemany 2019: 57-70.

³¹⁰ Segons Alemany, les probables raons serien “la mala qualitat del ferro i del carbó i l'escassetat d'aquests matèries primeres en unes àrees pròximes que fessin rendible la seva extracció, transport i utilització en una indústria bàsica que consumia aquests productes en grans quantitats” (Alemany 2019: 46).

³¹¹ Corresponia a la suma de 129.996 duros i 18 rals de velló (AHPB 1255/33, 298, not. Josep Ricart i Alberc, 11 de desembre de 1861).

³¹² No hi ha cap obra monogràfica sobre la trajectòria d'Alexander Germans. Diferents estudis han incorporat, no obstant, breus ressenyes de la seva activitat. En ells ens hem basat per a bona part de la informació desplegada. Veure Alemany 2019: 46-50; Cabana 2001: 27-29; 58-61; Guitert de Cubas 1921: 100-101; Moreno Rico 2011: 86-87; Nadal 1991: 161-163; 168-174; Rodrigo Alharilla 1999: 241-242; Sella & Rodrigo Alharilla 2002: 64-65.

La bibliografia sobre la trajectòria de la Maquinista Terrestre i Marítima és la més abundant, en part gràcies a la documentació de l'empresa conservada a l'Arxiu Nacional de Catalunya³¹³. L'empresa va constituir-se el 1855 fruit de la unió entre les dues principals societats metal·lúrgiques de la Barcelona del moment: la Valentí Esparó i la Tous i Ascacíbar y Cía. Naixent amb un capital de 20 milions de rals, es proposava dedicar-se a “la fundición de metales, construcción de buques, calderas, máquinas de vapor terrestres y marítimas, locomotoras para caminos de hierro, motores hidráulicos, transmisiones de movimiento, máquinas para hilados, tegidos y estampados y todas las demás clases de máquinas que se crean convenientes”³¹⁴.

La seva situació propera al port i la construcció d'un varador que donava a la platja de la Barceloneta mostren la intenció de vincular-se amb el món marítim. Aquest lligam inicial es va produir en tres fronts: en la construcció de vaixells de vapor remolcadors, en la fabricació de calderes i màquines de vapor per a bucs, tant mercants com de guerra³¹⁵, i en la construcció d'elements imprescindibles de la infraestructura portuària. Respecte la construcció de vaixells, l'empresa va estrenar-se amb el vapor *Montjuich*, al que va seguir l'*Indio*. Els dos eren vaixells remolcadors, el primer de 30 tones de capacitat, i, el segon, de 112. Després d'aquest primer intent, l'empresa no va dur a terme cap més projecte constructiu.

La frustració per reprendre els intents de construir vaixells de ferro, tot i comptar amb el personal i les eines necessàries, segons l'empresa es devia als elevats costos de producció i la impossibilitat de competir amb els vaixells que s'importaven de l'estranger. Ambdós factors, denunciaven, eren conseqüència d'un marc aranzelari que taxava excessivament l'entrada de les matèries primeres (el ferro, l'acer i el carbó) i permetia, en canvi, la importació de vaixells de vapor amb uns drets duaners minsos³¹⁶. Pascual afirma que, entre 1870 i 1900, la MTM va veure naufragat el seu objectiu de convertir-se en una moderna drassana, i va haver de limitar-se a comandes esporàdiques de màquines i calderes per a l'Armada³¹⁷.

La denúncia de l'empresa a la política aranzelària en la construcció naval també es reproduïa pel que feia a aquests tipus d'instruments. La percepció de manca de protecció de la indústria va ressonar en les queixes d'importantes institucions econòmiques del país³¹⁸. Tot i això, la

³¹³ Els principals estudis monogràfics sobre la trajectòria de la MTM són el llibre clàssic de Castillo (1955), la tesi d'Escribano (1982), l'article de Pérez i Núñez (2004) i l'obra col·lectiva de Cebrián et al. (2009). Aspectes més parcials de l'empresa, com la maquinària de vapor fixa construïda, la seva trajectòria durant el Sexenni Democràtic, les característiques i evolució del conjunt fabril o les seves patents industrials han estat estudiats, respectivament, per Artigues i Vidal & Mas i Palahí 2015; Nadal 1999; Ortiz-Villajos 2005; Pérez i Núñez 2009. A més, l'evolució de l'empresa és tractada en obres de caràcter més ampli com Cabana 2001: 62-83; Carrera Pujal 1961: 5-129; Nadal 1991: 161-178; Rodrigo Alharilla 1999; 2017.

³¹⁴ Riera i Tuèbols 2008: 242.

³¹⁵ Es poden anar resseguint els diferents encàrrecs de l'Armada a través de diversos autors, sobretot Carrera Pujal 1961. La provisió a la marina de guerra va anar molt lligada a una política activa de protecció a la indústria espanyola, especialment a partir de la Llei de l'Esquadra de 1887.

³¹⁶ En conseqüència, la companyia reclamava que es fixés aquest desequilibri, i que s'ampliessin les primes existents a la construcció de vaixells de fusta de més de 400 tones també als vaixells de ferro (*Informacion sobre el derecho diferencial de bandera y sobre los de aduanas exigibles á los hierros, el carbon depiedra y los algodones* 1867: 63-64).

³¹⁷ Pascual i Domènech 1991: 319-320.

³¹⁸ Aquestes queixes van fer-les pròpies la Junta de Comerç de Barcelona i la Societat Econòmica d'Amics del País en les respostes a l'interrogatori de 1879 sobre les conseqüències de la supressió del dret diferencial de bandera. En el mateix interrogatori, els senyors Llor i Companyia assenyalaven com a causant del “lastimoso estado de la construcción de máquinas en España” les tarifes aranzelàries vigents. Una protecció adequada a aquesta indústria,

construcció de maquinària va seguir present en la producció de la companyia. Com en el cas d'Alexander Germans, eren sobretot màquines de vapor destinades a indústries terrestres, especialment el tèxtil³¹⁹.

A partir de 1870, i davant de la manca de beneficis degut a la morositat de pagaments i els elevats costos de producció, la MTM va apostar per la construcció d'estructures metàl·liques, sobretot ponts de ferro per a les vies del ferrocarril. Per això es van canviar els estatus de la societat i es van ampliar els espais dels tallers. A partir de llavors, i fins a finals de segle, la Maquinista va fabricar un total de 415 ponts, pontons, passarel·les i aqüeductes. Després es va expandir a altres estructures, com la dels nous mercats públics que a la dècada de 1880 es van inaugurar a Barcelona, inclòs el del propi barri marítim³²⁰.

Des de 1883 també van introduir-se en la construcció de locomotores. Tres anys més tard havien construït les de les línies ferroviàries de Villena a Alcoi i de Sant Andreu de Palomar a Sarrià, i estaven en construcció les de la línia de Langreo a Gijón³²¹. Grues de tot tipus, politges de transmissió, fargues portàtils i premses, entre d'altres, completaven el catàleg de peces que construïen els tallers de la MTM³²². En el tombant de segle van construir el dic flotant i deponent que donaria servei de carenatge al port al llarg del segle XX³²³, en un període en què es multiplicaren els elogis de la premsa de tot l'Estat sobre la major fàbrica mecanometal·lúrgica espanyola³²⁴.

El pes de l'activitat lligada a la marina en l'empresa, als interrogatori oberts pel govern, es calculaven entre una quarta i una cinquena part del total a 1868, reduint-se a una sisena part el 1879. Concretament per a la marina de guerra, segons una crònica de la visita reial als tallers l'any 1871, s'havien deixat de fer tant màquines de vapor com altres productes per a l'Armada³²⁵. A partir de les lleis i aranzels proteccionistes de 1887 i 1891, les comandes de màquines i calderes per la marina de guerra van ressorgir amb força³²⁶. Tot i això, en paraules de Joan Alemany "La

asseguraven, hagués permès als pocs tallers del sector "satisfacer una buena parte de las necesidades de la marina mercante y de guerra, particularmente dada la transformación actual de la marina" (Comisión para el estudio de la reforma arancelaria y los tratados de comercio 1879: 334).

³¹⁹ Nadal ha calculat el total de fixes construïdes a la factoria de La Maquinista entre 1856 i 1900 en 537, i pel que fa a les màquines de vapor per a la marina, en 59 (Nadal 1999).

³²⁰ Ortiz-Villajos 2005: 11; Pérez i Núñez 2009.

³²¹ *La Gaceta Industrial* (Madrid), 25 d'agost de 1886.

³²² Un llistat complet de totes les peces que produïen a l'inici de la darrera dècada del segle, a *La Ilustración hispano-americana*, 19 de juliol de 1891.

³²³ Alemany 1998: 169-170.

³²⁴ En el recorregut per tot el territori espanyol que va fer la publicació *Madrid cómico*, en l'apartat dedicat a la província de Barcelona, es detenien en la MTM: "La impresión que me produjeron los talleres es de las que no se borran fácilmente. Los innumerables hornos en que se forjan las distintas piezas de las máquinas, los enormes carros de hierro, grandes como palacios, que corren allá arriba, junto al techo de los almacenes, sobre rieles enclavados uno en cada pared, y sirven para trasladar de un punto a otro piezas colosales, como si fueran plumas; los ingeniosos y espantables aparatos en que se construyen tuercas y tornillos, las máquinas que sierran el hierro, candente con ensordecedor estrépito, levantando montes de chispas, el martilleo incesante, el trajín de centenares de obreros que van y vienen con lingotes rojos, empujando carretillas, moviendo fuelles, preparando moldes, machacando planchas... todo eso anonada, aturde, fascina y hace pensar en otra labor oculta, silenciosa, más grande y más admirable todavía: la labor de la inteligencia" (*Madrid cómico*, 25 de desembre de 1897, p. 110).

³²⁵ "La Sociedad ha construido en épocas anteriores diversas máquinas, calderas y artefactos para la armada nacional y para establecimientos sostenidos por el Estado. Hoy por hoy nada construye para ese destino" (Pirala 1871: 297).

³²⁶ A 1901, Leandro de Alessón llistava totes les màquines i calderes de vapor construïdes per la Maquinista els darrers anys amb destí a la marina de guerra. En total, comptava trenta màquines, deu de les quals tenien 3.500 cavalls o més

Maquinista va tenir relativament poca dedicació als temes marítims” en relació amb el total de la seva producció³²⁷. Nadal conclou que l’empresa, com d’altres al sector, va patir un problema de sobre capacitat productiva respecte la relativa escassetat de la demanda:

Les empreses de construccions mecàniques han sofert, gairebé sense interrupció, un problema de demanda. Creades amb unes expectatives desmesurades, manifesten un excés de capacitat productiva, que augmenta les càrregues fixes i pesa negativament damunt dels costos. La trajectòria de La Maquinista, la més important de totes i també l’única que té una història acceptablement coneguda, és il·lustrativa³²⁸.

Des dels anys 1860, la trajectòria de les tres fàbriques va estar marcada per la incapacitat de fer de la capital catalana un potent centre de construcció de moderns vaixells de ferro. També va estar-ho per la insuficiència de la construcció i reparació de les màquines de vapor, principal àmbit productiu amb que van ser bastides, per al sosteniment de la seva bona marxa. Les tres, i en especial la MTM, van decidir diversificar el seu àmbit productiu per a prosperar. Les estructures metàl·liques van ser la principal aposta de la Maquinista, quelcom pel que també van optar els tallers Nuevo Vulcano. El pes de la fabricació de màquines de vapor a la tercera companyia, Alexander Germans, va mantenir-se amb força, però es va combinar amb la construcció de nous instruments metàl·lics a les darreres dècades del segle. Totes elles van abandonar la centralitat que les demandes del món marítim van tenir en els seus respectius inicis, i tot i així, les més diversificades comandes que tingueren no van ajustar-se mai a l’extraordinària capacitat productiva de que disposaven.

(Alessón 1901: 61-62). Especial expectació van merèixer les quatre calderes construïdes per al creuer protegit *Alfonso XIII* el 1890, les més grans construïdes mai per a bucs espanyols fins llavors. El port va aplegar-se de curiosos per testimoniar l’embarcament d’una de les calderes en direcció l’arsenal del Ferrol, on es construïa el buc (*El Bien Público* (Maó), 28 de març de 1890).

³²⁷ Alemany 2019: 47-48.

³²⁸ Nadal 1991: 170.

1.2.4. El canvi de model en el proveïment naval i altres serveis portuaris

Més enllà de la fabricació dels materials i eines necessaris per la marina i la indústria naval, a la Barceloneta també es va desenvolupar una xarxa sòlida d'establiments comercials lligats a l'aprovisionament de productes i l'oferiment de serveis als vaixells i les seves tripulacions. Molts d'ells eren comuns en qualsevol nucli urbà, però en els districtes portuaris guanyaven un pes extraordinari, degut al rol d'aquests en l'acolliment de les tripulacions que havien de residir de forma temporal a la ciutat.

En el cas de la Barceloneta s'hi afegia la relació simbiòtica que tenia amb el port fins la seva reforma el darrer terç del segle. El barri marítim era el primer i únic punt de trobada entre la ciutat i el port, per on havien de passar necessàriament les persones i mercaderies arribades als molls i d'on més properament podien els vaixells que hi ancoraven proveir-se de tot allò necessari per emprendre el següent viatge³²⁹. Com a resultat, a la Barceloneta es van concentrar els negocis destinats a satisfer aquestes demandes. En els mateixos espais i formes, solien compaginar-se amb l'aprovisionament quotidià de la pròpia població del barri i, a mesura que va avançar la segona meitat del segle, també amb l'increment de presència de barcelonins arran de la generalització de l'oci marítim.

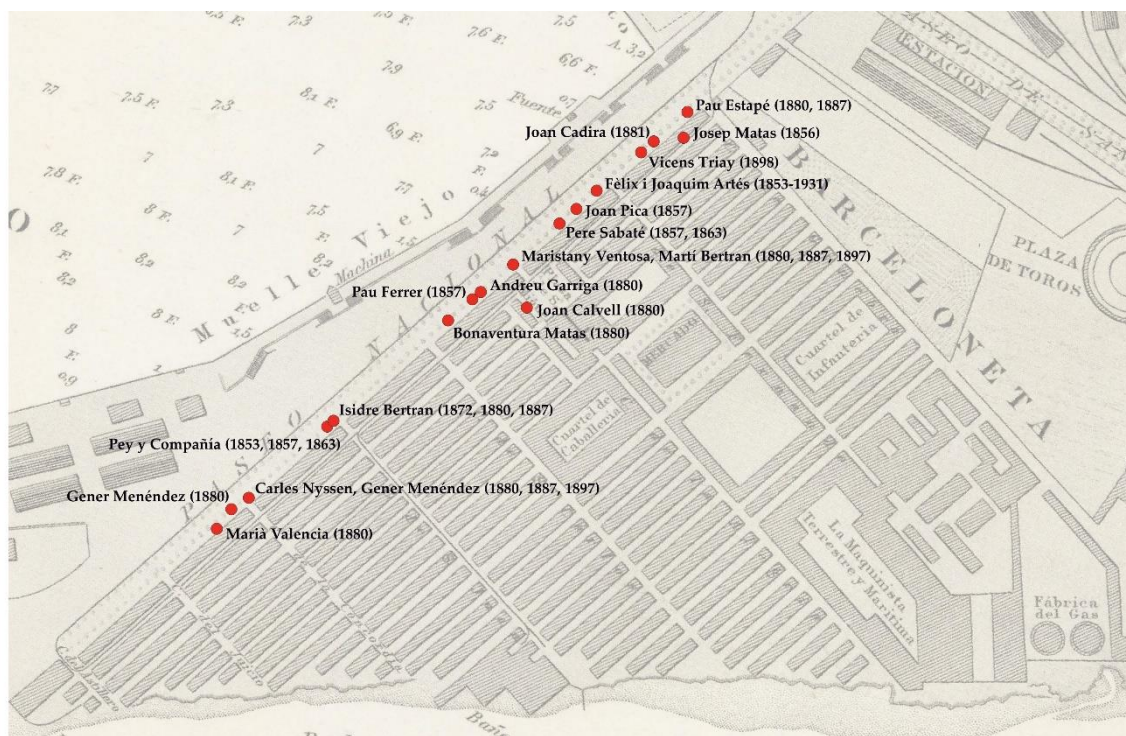
A part de les tendes, hi havia altres serveis portuaris no lligats al proveïment de productes. No és el cas de la gestió financera o de riscos, sinó dels serveis vinculats a les tripulacions. En destaca l'hostaleria, tant en el servei d'allotjaments temporals com en el d'establiments de beguda, nuclis de la sociabilitat dels mariners transeünts. També dels serveis de traducció i interpretació a disposició de les tripulacions estrangeres. El pas de la vela al vapor i la reforma portuària van generar impactes diferencials en cada un d'aquests serveis i en els diferents tipus d'establiments dedicats a la provisió de productes per la marina.

La comercialització d'efectes navals

Les tendes d'efectes navals eren locals on es comercialitzava tot allò imprescindible per al funcionament dels vaixells, inclosos els materials necessaris per a la construcció i reparació naval. Aquests tipus d'establiments van concentrar-se a la Barceloneta al llarg del segle XIX. Més específicament, gairebé tots estaven estratègicament ubicats a primera línia de port, al passeig Nacional (Mapa 1.5.).

³²⁹ Així descrivia la Barceloneta un diari mallorquí l'any 1843: "En este barrio de Barcelona (...) se desembarcan toda clase de productos tanto coloniales como particulares y extranjeros, notándose bastante animación; muchas casas de comercio han puesto sus escritorios en este punto; todo el barrio está lleno de carros del interior del Principado, que vienen a cargar pacas de algodón en rama, cajas de azúcar, cacao, etc." (*Diario Constitucional de Palma*, 10 de novembre de 1843).

Mapa 1.5. – Localització de les tendes d'efectes navals

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades comercial i industrial creada per aquesta tesi.

A part dels productes de venda més o menys fixos que oferien, també solien acollir subhastes públiques, tant al propi establiment com, a vegades, al carrer. S'hi expenien objectes provinents d'embarcacions que havien patit algun naufragi o desballestament, en una pràctica que va reproduir-se sobretot a les dècades centrals del segle XIX. Alguns exemples d'objectes licitats són el bot d'un bergantí³³⁰, la llanxa, bomba i bauprès d'un vaixell naufragat³³¹ o dos calabrots i dues guindaresses³³², però sovint es venien l'aparell complet de cordes i veles de bucs³³³.

Una de les primeres tendes d'efectes navals obertes al barri va ser el local dels Pey. Eren una família de calafats arrelats al barri des del segle XVIII. A inicis del segle XIX van involucrar-se en el negoci de la compravenda de vaixells, i la seva casa es va convertir en punt de referència pels interessats en l'adquisició de diverses fragates, corbetes i polacres³³⁴. Inicialment, la venda d'efectes navals la feien en el seu taller de calafat, situat al passeig Nacional 6, fins que van obrir un magatzem exclusivament dedicat a aquests objectes, al número 43 del mateix carrer. La casa oferia materials de construcció general com feixines o esportes³³⁵ i estris navals com una roda de

³³⁰ *Diario de Barcelona*, 14 de novembre de 1839.

³³¹ *El Constitucional*, 2 de febrer de 1841.

³³² *Diario de Barcelona*, 1 d'agost de 1858.

³³³ *El Áncora*, 29 d'abril de 1852; *Diario de Barcelona*, 23 de gener de 1859; *La Imprenta*, 28 de gener de 1872.

³³⁴ *Diario de Barcelona*, 15 de desembre de 1803, 18 de gener de 1807 i 8 de març de 1817.

³³⁵ Ídem, 15 de desembre de 1829 i 6 d'abril de 1856.

timó³³⁶. En el darrer terç del segle els Pey ja no formaren part de la Barceloneta, ni tan sols com a propietaris immobiliaris³³⁷.

L'establiment de Gerard Pey, al passeig Nacional 42 i 43, va passar a mans d'Isidre Bertran Maristany en algun punt entre la dècada de 1860 i inicis de 1870. En l'Exposició marítima de 1872, Bertran va presentar una àmplia col·lecció d'efectes navals, amb més de 500 objectes, entre els que destacava aparells de corda i patents de conservació del pla de bucs de ferro. A més, la publicació oficial de l'esdeveniment indicava que elaborava colors, i afegia que la bona acollida del seu catàleg d'objectes va fer que fos un dels que més visibilitat va gaudir. La valoració del jurat destacava que entre els materials presentats es trobava "todo lo indispensable para las necesidades materiales de los buques"³³⁸. El 1882, en un anunci de la tenda, es detallaven els principals productes despatxats, que de nou conformaven un ventall molt complet dels diferents elements imprescindibles per a la vida útil d'un vaixell. Eren àncores, cadenes, clavaó de ferro i coure, cordes de cànem i filferro galvanitzat, lones, pintures, olis i vernissos³³⁹. Bertran va compaginar la venda d'efectes navals amb la propietat naviliera, que, a més de la pròpia gestió de les embarcacions on participava³⁴⁰, el va conduir a participar en el Centro Naval³⁴¹ i en un projecte finalment no reeixit d'un arsenal a peu de la muntanya de Montjuïc³⁴². A finals del segle XIX va tancar l'establiment, i en el local s'hi va establir un magatzem de vins, aiguardents i licors³⁴³.

També de la primera meitat de segle és la casa fundada pel pilot Josep Ventosa Rabassa, a partir d'un local situat al passeig Nacional. Adquirint l'any 1800, inicialment es limitava a la venda i reparació d'eixàrcies i veles. Josep Martí Bertran, gendre de Josep Ventosa, va continuar el negoci a partir dels anys 1870, associat amb Josep Maristany entre 1875 i 1892. Segons la història escrita pels descendents de la família Martí Ventosa, el canvi tecnològic en la navegació, lluny de configurar-se com un fre a la seva activitat, va repercutir favorablement en l'establiment. Aquest va aconseguir acords fructífers per aprovisionar alguns vaixells d'importantes navilieres del país, com l'Antoni López i Cia –antecessora de la Compañía Trasatlántica-. Martí Bertran, ja en solitari, va apostar per la fabricació de pintures a partir de l'any 1898, un material del que s'havia incrementat la demanda arran de la substitució de la fusta pel ferro i l'acer. Després de la seva mort l'any 1904, els seus descendents van expandir el negoci al llarg de la primera meitat del segle XX³⁴⁴.

³³⁶ Ídem, 2 d'octubre de 1853.

³³⁷ Només tenim constància que la germana de Gerard va morir el 1875 habitant a Gràcia (*La Imprenta*, 27 de febrer de 1875).

³³⁸ Bertran seria finalment premiat amb un dels 23 escuts de la Societat Econòmica Barcelonesa d'Amics del País (Urgellés de Tovar 1872: 83-84; 120; 136). Cinc anys més tard es presentava també a l'Exposició catalana celebrada en motiu de la visita del rei Alfons XII. De la mostra d'objectes exposada n'haurien destacat les veles i les cordes (*La Imprenta*, 5 d'abril de 1877).

³³⁹ Cornet i Mas 1882: 21 (Sección de anuncios).

³⁴⁰ Per exemple, a 1872 posseïa la meitat d'un bergantí (AHPB 1375/8, 48, not. Pere Màrtir de Fortuny, 22 de maig de 1872).

³⁴¹ Associació de naviliers i mariners que pretenia defensar els interessos del col·lectiu, emmirallant-se en la societat patronal del Foment de la Producció Nacional (Moreno Rico 2011: 309-311).

³⁴² *Revista Marítima*, 1 de gener de 1878; *La Dinastía*, 21 de gener de 1887.

³⁴³ *Anuario-Riera* 1907: 342.

³⁴⁴ Fábrica de Pinturas Hijos de M. Martín Ventosa SL 1951.

La provisió de pintures per a vaixells era un element cabdal en aquests establiments. Josep Matas, propietari d'una tenda d'efectes navals al carrer Mayor 8, es va associar l'any 1856 amb el pintor Antoni Tuduri per formar una societat dedicada a l'elaboració i venda de pintures i al pintat dels vaixells. La companyia pretenia aprofitar-se tant de l'existència de “todos los utiles y enceres necesarios para la fabricacion de pinturas para buques” a l'establiment de Matas com del coneixement de Tuduri en l'elaboració de pintures i en el pintat dels bucs. En la seva fundació, s'assegurava que es proveiria a Tuduri de tots els treballadors necessaris en les operacions de pintat. El capital amb què es constituí ascendia a 800 duros, 500 aportats per Matas i 300 per Tuduri³⁴⁵.

La darrera casa que va gaudir d'una destacable notorietat també comptava amb la fabricació i venda de pintures com un dels pilars de la seva activitat. Es tracta de la saga Artés. Establerts al passeig Nacional 12 des de 1853, es van especialitzar des de bon principi en l'aprovisionament de materials per a la construcció i reparació d'embarcacions de fusta. Al llarg de la dècada de 1860 apareixien com a compradors de pigments per a la fabricació de pintures i de quitrà per a l'elaboració de la pasta necessària per calafatejar un vaixell³⁴⁶. Com Isidre Bertran, Fèlix Artés i Garriga va presentar una mostra dels seus productes a l'Exposició marítima de 1872. En concret, va participar amb una col·lecció de pintures, brees i quitrans, conjuntament amb un grup d'estopes³⁴⁷.

Després de la mort de Fèlix Artés l'any 1885, Joaquim Artés en va prendre el relleu, prosseguint amb l'especialitat en els mateixos productes. Va presentar un conjunt d'estopes per a calafatejar a l'Exposició Universal de 1888,³⁴⁸ i el 1895 figurava com a representant a Espanya de la marca internacional de pintures Tarr&Wonson. En la publicació local *El Vigía de la Barceloneta*, es descrivien els dos articles principals de la marca, tots destinats a la navegació. Del primer, la pintura de coure, en destacava la seva resistència a l'adherència de mariscs i herbes marines. Pel que fa al segon, una pintura especial per a iots, es mencionava la seva utilitat tant en l'allisat com en la conservació de la fusta³⁴⁹.

En paral·lel a l'activitat econòmica, Joaquim Artés va participar activament en la defensa dels interessos de la classe propietària de la Barceloneta, sent membre de l'Associació de Propietaris del barri com a vicepresident i, fins i tot, president de l'entitat³⁵⁰. Com la casa dels Martí Ventosa, també va prosseguir la seva trajectòria durant les primeres dècades del segle XX. En un article publicat el 1931 es mencionaven elogiosament les pintures fabricades per la casa que seguia dirigint Joaquim Artés. A més de ser la principal subministradora de destacades navilieres, com la Transmediterránea i la Casa Ramos, les seves pintures també s'havien destinat a estructures

³⁴⁵ AHPB 1255/28, 45, not. Josep Ricart i Alberc, 25 de febrer de 1856.

³⁴⁶ *Diario de Barcelona*, 18 de maig de 1861; *El Lloyd Español*, 29 d'agost de 1863 i 22 de gener de 1864. El quitrà, sovint destil·lat per a l'obtenció de brea, s'escampava sobre l'estopa i facilitava la seva introducció i adhesió a les juntures dels taulons de fusta que formaven l'estructura del vaixell (Alegret et al. 2009: 137-140; Reyes 2005: 133-134).

³⁴⁷ Urgellés de Tovar 1872: 49; 84.

³⁴⁸ *Catálogo oficial especial de España* 1888: 108.

³⁴⁹ *El Vigía de la Barceloneta*, 23 de juny de 1895.

³⁵⁰ *La Dinastía*, 19 de febrer de 1896; *La Época* (Madrid), 4 de juny de 1900.

metàl·liques com vies fèrries o mercats. La casa també seguia fabricant estopa per a calafatejar, tot i la crisi d'aquesta activitat a la costa catalana. La caiguda en la demanda autòctona s'havia compensat amb l'expansió del mercat, amb exportacions del producte a Ultramar, especialment a Cuba³⁵¹. Tot i mantenir l'establiment del passeig Nacional com a magatzem i punt de venda, que de fet s'havia ampliat amb l'adquisició del local del costat, l'augment de producció va permetre'ls establir una fàbrica fora del barri, ubicada a Sant Martí, al carrer Independència³⁵².

Els exemples dels establiments tant de Martí Ventosa com de Joaquim Artés mostren com aquesta mena de locals van poder adaptar-se a les noves demandes fruit del canvi tecnològic en la navegació. A aquests casos s'hi suma el de Gener Menéndez, alcalde de barri del districte a finals de segle³⁵³, que comptava amb un establiment d'efectes navals anunciat a la premsa local³⁵⁴ que, a l'any 1913, seguia en peu de la mà del seu fill polític Saturní Baras³⁵⁵. D'aquesta forma, la cadena de subministraments de materials necessaris per a la vida de les embarcacions va seguir constituint-se com una activitat notable del barri un cop consumada la transició de la vela al vapor, en un cas que fou força excepcional.

L'aprovisionament i venda d'aliments i el sector de l'hostaleria

La poblacion de Barceloneta es de consideracion, para cuyo consumo ordinario y grande afluencia de gente de mar, hay un numero considerable de tiendas y almacenes bien provistos de toda clase de víveres, y como su posicion sobre el mismo muelle la constituye un depósito de géneros de embarque y desembarque de toda clase, resulta que en pocos pueblos y acaso en el mismo Barcelona podrian encontrarse mas víveres y comestibles reunidos de toda especie que en Barceloneta³⁵⁶.

D'aquesta forma diversos oficials de l'exèrcit descrivien, el 1843, l'existència d'una basta xarxa de tendes i magatzems de queviures a la Barceloneta. L'interès d'aquesta descripció pels autors s'emmarcava en la logística militar, en l'anàlisi de l'aprovisionament d'alimentació per a la tropa en un context de setge. Al mateix temps, permet una lectura consolidada de la Barceloneta en relació amb el subministrament alimentari³⁵⁷. La presència d'aquesta xarxa d'establiments es fomentava en la proximitat amb el port i l'afluència constant de treballadors marítics. Era, doncs, l'encarregada d'aprovisionar les necessitats alimentàries derivades de l'activitat marítima i portuària. I com des del port partien la major part d'embarcacions catalanes, això incloïa aquells

³⁵¹ *La Publicitat*, 18 de juny de 1931.

³⁵² *La Libertad* (Madrid), 29 de gener de 1931; *España marítima y pesquera* (Madrid), 28 de febrer de 1933.

³⁵³ *La Publicidad*, 28 de març de 1899.

³⁵⁴ *El Campeón*, 4 d'agost de 1894.

³⁵⁵ *El Heraldo militar* (Madrid), 14 d'agost de 1913.

³⁵⁶ *Contestación al Diario razonado del Excmo. Señor don Antoni Van-Halen, conde de Peracamps, que publican los generales y gefes que firmaron la estipulacion de Atarazanas* 1843: 86.

³⁵⁷ L'obra és una defensa de l'actuació de diversos generals i caps de l'exèrcit en el setge i bombardeig de Barcelona en la bullanga de 1842.

bucs d'altres poblacions litorals que anaven a Barcelona a adquirir els queviures requerits pels viatges³⁵⁸.

Els resultats obtinguts a partir de la base de dades econòmica i comercial confirmen l'elevada concentració d'establiments de venda d'aliments al barri respecte el global de la ciutat (Annexos, Taula A.1.1.). Predominava la tenda d'alimentació genèrica -adrogueries, tendes de comestibles o ultramarins-, en consonància amb Barcelona, però en un nivell força més elevat (38,1% del total del sector de l'alimentació, pel 25,8% a la ciutat). La presència de tendes càrniques, en canvi, resultava força inferior (7,8 per 14,4), mentre que percentatges molts similars es presentaven pel que fa a forns de pa i pastisseries. Més elevada era la concentració de confiteries i tendes de dolços a la Barceloneta (15,7 per 10,8). Algunes d'aquestes van gaudir de força popularitat³⁵⁹, i eren el tipus d'establiment que més anuncis de venda o arrendament van copsar als diaris. Part de la seva clientela es trobava entre els habitants del barri, però el nombre de confiteries es va reduir molt a la darrera dècada del segle, el que va generar preocupació en la premsa local³⁶⁰.

La baixada en la demanda naval arran de la transformació en la relació entre el port i el barri explica part del fenomen. Productes com pa o galetes eren els més habituals en la provisió d'un viatge per mar, especialment en l'era de la vela³⁶¹. A la Barceloneta van proliferar establiments de fabricació i venda d'aquests aliments, principalment en les pròpies confiteries i forns de pa, que estaven atents a les necessitats de la marina³⁶². Davant la impossibilitat de transportar aliments frescos com fruites i verdures, un altre producte habitual en la provisió d'un vaixell era la pasta. Generalment es tractava de fideus, elaborats a través dels establiments de pastes per a sopa. Molts productors del casc antic també orientaven el seu negoci al servei de la marina³⁶³, i els productes fabricats a la Barceloneta anaven en part dirigits a la ciutat emmurallada³⁶⁴. L'any 1856, el fabricant de pastes per a sopa i de midons de la Barceloneta Magí Figuerola i Fabregat presentava una queixa davant una possible reforma del dret de portes. Argumentava que ell i altres fabricants

³⁵⁸ Masriera i Colomer 1926: 205.

³⁵⁹ Era el cas de l'anomenada Aurora, situada a la plaça San Miguel. En l'exposició celebrada en motiu de la visita reial d'Isabel II l'any 1860, va presentar un obelisc amb sucres, anissos i pastes (*Diario de Barcelona*, 1 de novembre de 1860).

³⁶⁰ Arribat el Nadal, aprofitava per assegurar que, per a proveir-se de dolços i de vins, "no tienen necesidad de pasar la trocha, es decir, la riba", ja que aquests es trobaven en els establiments de comestibles del barri, en especial a les confiteries (*El Vigía de la Barceloneta*, 25 de desembre de 1896). Per Setmana Santa afirmaven que el veïnat havia d'acudir a tendes del barri per fer-se amb els productes típics, rematant amb la consigna "¡Protección para los de acá!" (ídem, 11 d'abril de 1897).

³⁶¹ Garcia Domingo 2017: 165.

³⁶² El periòdic *La Unión* va considerar adient publicar l'anunci d'una subhasta per a la provisió de pa, galeta i farina a la marina de guerra en la secció que dedicava al barri marítim. Es tractava del subministrament durant dos anys a la demarcació naval de la província marítima de Barcelona. Els comerços de la Barceloneta, considerava la publicació, estarien interessats en presentar-s'hi (*La Unión*, 20 de novembre de 1881). A finals de segle, per la seva part, *El Campeón* recomanava a les embarcacions proveir-se de les galetes elaborades a la *panadería de la Estrella* d'Antoni Viñas, al carrer Santa Clara (*El Campeón*, 31 de juliol de 1894).

³⁶³ El 1851, diversos fabricants de pasta per a sopa de dins muralles presentaven una queixa sobre el nou dret de consum que s'aplicava al transport de mercaderies a la Porta de mar, el que implicava gravar aquells productes que s'intercanviaven entre Barcelona i el seu barri marítim. Degut a aquest nou gravamen, els productors asseguraven estar travessant una crisi, donat que molts dels macarrons i fideus fabricats a la ciutat tenien com a destinació tant l'alimentació de les tripulacions com el comerç de cabotatge (*Diario de Barcelona*, 16 de febrer de 1851).

³⁶⁴ Els fabricants de la Barceloneta es van queixar, en aquest cas, pel trànsit de pastes en direcció contrària. Ho van fer davant el Govern Civil, que a gener de 1851 va resoldre que el midó i les pastes per a sopa entressin a Barcelona lliurement, sense pagament de drets, "con la previa condicion que hayan sido fabricados en la Barceloneta" (*Boletín Oficial de la Provincia de Barcelona*, 20 de gener de 1851).

del barri patirien el gravamen de productes elaborats a la Barceloneta que es destinaven al consum del casc antic. Reclamava tan sols s'apliqués a productes realment vinguts de fora de la ciutat. L'Ajuntament va accedir a la instància³⁶⁵.

En la mateixa queixa, Magí Figuerola donava alguns detalls de la història del seu establiment, assegurant que ja feia més de 60 anys que els seus avantpassats van obrir la fàbrica, a finals del segle XVIII. Figuerola va complir amb el perfil prototípic dels membres de l'elit local de la Barceloneta a les dècades centrals del segle XIX. Actiu en el control polític del barri i impulsor d'accions benèfiques³⁶⁶, també es va emparentar amb altres membres de l'elit social lligada a l'economia marítima³⁶⁷. Va ser un dels propietaris que va aprofitar el permís per aixecar segons pisos a la Barceloneta i en va fer construir un al seu establiment, al carrer San Miguel 37, per un cost de 2.000 lliures³⁶⁸. La família, de fet, havia costejat la claveguera de la part del carrer San Miguel que es trobava en front del seu establiment, des de la plaça del mateix nom fins el creuament amb el carrer San Fernando³⁶⁹.

L'altra gran casa dedicada a la fabricació de pastes per a sopa, la Depares, va gaudir d'una projecció molt similar. Josep Oriol Depares i Casanovas va ocupar diversos càrrecs polítics de representació del districte entre les dècades de 1830 i 1850³⁷⁰, com ho va fer també Gaietà Depares posteriorment³⁷¹. El segon va morir jove al barri l'any 1875,³⁷² però en la defunció del seu pare Josep Oriol, l'any 1886, la seva residència ja s'havia traslladat al casc antic³⁷³.

Magí Figuerola, per la seva banda, va prosseguir amb l'activitat fins la seva defunció a la dècada de 1880. El seu fill Adolf Figuerola en va prendre el relleu. En els darrers anys del segle, Adolf va tancar la fàbrica i va ubicar el seu habitatge fora del barri, al carrer Marquesa, on l'any 1897 constava únicament com a propietari immobiliari³⁷⁴. No era un cas excepcional. El desplaçament del centre de gravetat del port fora del districte i el canvi en el model de proveïment d'aliments a la navegació van provocar una caiguda en la demanda del producte. A finals del Vuit-cents,

³⁶⁵ El consistori va acordar que qualsevol gènere entrat per la Barceloneta a la Porta de Mar fet amb matèries primeres que ja haguessin satisfet un impost entraria lliure de cap dret (AMCB, Hisenda, 5035, any 1856).

³⁶⁶ Durant els anys 1840 va formar part tant de l'obra de la parròquia de Sant Miquel del Port com de les forces governamentals que, a la bullanga de 1842, van batallar contra els revoltats, sent també membre de la Comissió auxiliar d'instrucció pública del barri (*Diario de Barcelona*, 6 d'octubre i 6 de desembre de 1842; AMCB, Governació, A-2808.9, any 1848).

³⁶⁷ Es va casar amb Isabel Villamore i Calvell, germana del pilot Pau Villamore i néta del mestre corder Jaume Calvell. D'ella va rebre un dot de 1.000 lliures barcelonines, a la qual ell afegí 500 d'esponsalici (AHPB 1303/4, f. 200, not. Josep Ponsà i Figuerola, 29 d'octubre de 1845).

³⁶⁸ AHPB 1303/3, f. 4, not. Josep Ponsà i Figuerola, 14 de gener de 1844.

³⁶⁹ AGDB, Diputació, 844, exp. 3, any 1849.

³⁷⁰ Va ser regidor a l'Ajuntament en les etapes progressistes del nou règim polític (*El Guardia Nacional*, 17 d'octubre de 1836; *El Correo Nacional* (Madrid), 21 d'agost de 1839; *Diario de Barcelona*, 2 de gener de 1854) i capità de la Barceloneta (*El Constitucional*, 30 de juliol i 10 de setembre de 1840).

³⁷¹ Va ser alcalde de barri el 1855 (*El Áncora*, 25 de febrer de 1855).

³⁷² *La Imprenta*, 18 de febrer de 1875.

³⁷³ *El Diluvio*, 14 de gener de 1886.

³⁷⁴ Entre el seu patrimoni figurava encara la casa del carrer San Miguel 37 (*Anuario-Riera* 1897: 95; 427).

aquests establiments van reduir-se notablement a la Barceloneta (Taula 1.16.), i tan sols la fàbrica *La superfina catalana* seguia dedicada al sector³⁷⁵.

Taula 1.16. - Establiments de pastes per a sopa

Any	Nombre a Barceloneta	Nombre a Barcelona	%
1842	2	53	3,8
1849	4	70	5,7
1857	4	78	5,1
1863	8	109	7,3
1880	9	110	8,2
1897	1	55	1,8

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades comercial i industrial creada per aquesta tesi

En l'aprovisionament d'un altre element indispensables en qualsevol viatge, les begudes, alguns magatzems i bodegues de la Barceloneta van poder obrir mercat a mitjans segle XIX. El 1852, l'encarregat de l'Armada de proveir de queviures a la marina de guerra introduïa 300 arroves de vi al seu magatzem de la Barceloneta, amb destí final als bucs de l'Armada³⁷⁶. El 1863, la Bodega Barcelonesa, estratègicament situada al passeig Nacional, anunciava una gran varietat de vins, licors i aiguardents³⁷⁷. Els principals establiments de begudes que van proliferar al barri, no obstant, estaven dirigits a atendre les demandes de les tripulacions i la població del districte. Tavernes, cafès, cafetins i bodegons, on es consumien begudes alcohòliques, eren llocs centrals de la sociabilitat de la gent de mar, inclosos els mariners amb estada curta a la ciutat. Eren també espais de trobada i nodes de contactes per a petits negocis.

Amb l'avenç de la segona meitat del segle XIX, i en consonància amb les noves tendències urbanes, a la Barceloneta també es van obrir cases destinades exclusivament al servei de menjar pels clients. De la tradició de la fonda italiana, que a Barcelona tenia origen al segle XVIII³⁷⁸, es va passar a la popularització dels restaurants i cases de menjar. De fondes a la Barceloneta només en va aparèixer una de significativa, més enllà d'aquelles cases que combinaven el servei de menjar amb l'allotjament³⁷⁹. Pel que fa a les cases de menjar, van aparèixer a partir sobretot dels anys 1880. Ho sabem gràcies a que la venda i lloguer d'aquests locals va multiplicar-se

³⁷⁵ Situada al carrer San Olegario 57, propietat de Salvador Valls i Carbonell, s'anunciava com a fàbrica amb gran renom: "Habiendo montado esta fábrica con los mejores adelantos, los productos de esta antigua y acreditada casa se garantizan por su excelente calidad, por que contienen sémolas de las mejores clases, y por esto gozan de gran renombre por ser de las mejores en dar buen alimento", (*El Campeón*, 26 de gener de 1895). L'any 1916 seguia en peu com a únic establiment d'aquesta mena al barri (*Guía general de Cataluña* 1916: 225).

³⁷⁶ AMCB, Hisenda, 2957, any 1852.

³⁷⁷ *El Lloyd Español*, 15 d'octubre de 1863.

³⁷⁸ Parra Mas 2008: 62-64.

³⁷⁹ Es tractava de la fonda León de Oro, dirigida pel piemontès Joan Blanes, especialitzada en cuina italiana (*Diario de Barcelona*, 17 de novembre de 1852).

significativament³⁸⁰ i la qualitat del menjar que s'hi servia va ser qüestionat per la premsa³⁸¹. El seu sorgiment s'ha de relacionar amb la popularització de la Barceloneta com a espai d'oci marítim vinculat amb els banys de mar. La visita de milers de barcelonins també va fer que, durant l'estiu, proliferessin taules i paradetes temporals de cafès i begudes al passeig Nacional³⁸². Per la seva banda, els restaurants, establiments de major prestigi, van restar absents del barri. A finals de segle, cap dels 32 restaurants de la ciutat es trobava a la Barceloneta, mentre que ho feien 6 de les 58 cases de menjar³⁸³.

La rellevància de l'alimentació i l'hostaleria es va traduir en un pes molt elevat dels propietaris dels establiments d'aquests sectors en l'elit del barri. El 1847, fins el 55,5% del total de contribucions al districte provenia d'aquests individus, xifra que va caure al 28,1% l'any 1865 i que va repuntar de nou el 1889 (36,8%) (Taula 1.9.). En predominaren sobretot els taverners i propietaris de llocs de beguda, però també ocuparen posicions destacades els confiters, els forners o els propietaris de tendes de comestibles. Diferents personalitats van sobresortir en la seva trajectòria com a membres de la petita burgesia local. Són els casos del forner Pere Màrtir Corominas, fabricant d'unes galetes de renom que formaven part de la provisió de molts vaixells³⁸⁴, regidor de l'Ajuntament durant diversos anys i membre actiu de l'Associació de Propietaris de Barcelona³⁸⁵; Francesc Calsina i la família Trabal, tots taverners, que van ser alcaldes de barri i fundadors del Centre Conservador Liberal de la Barceloneta³⁸⁶; el fabricant de pastes i forner Zenó Espina, antic navegant nascut a Arenys de Mar, decà del gremi de flequers de la ciutat i el dotzè major contribuent del barri l'any 1889;³⁸⁷ o els Laporta, carnisers proveïdors d'ous, mantega i pernills per a la marina³⁸⁸ que van ser participants del negoci navilier³⁸⁹ i, un dels seus membres, un important polític republicà a la ciutat³⁹⁰.

El sector de l'hostaleria també el formaven les cases d'allotjament, centrades sobretot en una clientela com els mariners transeünts que havien de residir alguns dies a la ciutat. També acollien immigrants recentment arribats. Eren posades i cases d'hostes, doncs els hotels, establiments de

³⁸⁰ Amb anterioritat, tan sols havien aparegut dos anuncis d'aquest tipus, ambdós a la segona meitat de la dècada de 1870. Al llarg dels anys 1880 s'han pogut localitzar nou.

³⁸¹ El 1895, *La Dinastía* es feia ressó de la queixa d'un altre diari que alertava les autoritats per a que no es permetés oferir al públic menjar en estat de putrefacció (*La Dinastía*, 13 de juliol de 1895).

³⁸² En sabem forces detalls gràcies a que, al tractar-se de Zona Marítima, els seus propietaris havien de sol·licitar permís per obrir aquests establiments (AMMB, Port, 833, exp. 5, anys 1903-1920).

³⁸³ *Anuario-Riera* 1897: 247-326.

³⁸⁴ Masriera i Colomer 1926: 206.

³⁸⁵ En motiu de la seva defunció, va ser elogiat pel republicà *El Diluvio* com a reconegut liberal del barri (*El Diluvio*, 23 d'abril de 1888).

³⁸⁶ *La Publicidad*, 29 d'agost de 1879; *El Diluvio*, 16 d'agost de 1890; ADGC-SGB, Registre d'Associacions, 154-2050, 11 de gener de 1896. La taverna de Calsina, al carrer San Juan 10, tenia per nom "Petit-Paris" (*Fomento de la Barceloneta*, 15 d'agost de 1896).

³⁸⁷ *El Diluvio*, 4 de febrer de 1897; *El Vigía de la Barceloneta*, 7 de febrer de 1897; AIAMCB, Eleccions, D.3.1., 1889-1990.

³⁸⁸ Masriera i Colomer 1926: 206.

³⁸⁹ Antoni Laporta Apentel, carnisser de 55 anys, era el 1869 un dels vint propietaris del vapor *Joven Pepe* (AHPB 1375/5, 11, not. Pere Màrtir de Fortuny, 29 de gener de 1869; AHPB 1376/5, 171, not. Josep Maria Prats i Ràfols, 21 de setembre de 1869).

³⁹⁰ Es tractava de Josep Antoni Laporta, guanyador a la Barceloneta de les primeres eleccions amb cens universal masculí celebrades durant la Restauració (*La Dinastía*, 12 de maig de 1891).

més alta gama generalitzats a la segona meitat del segle XIX, van ser totalment absents a la Barceloneta³⁹¹. El nombre d'aquestes cases a la Barceloneta, alguna de les quals va aconseguir cert renom a mitjans de segle, com la posada San Antonio, va reduir-se ostensiblement a partir dels anys 1860 (Taula 1.17.). L'ampliació del port cap a l'oest va traslladar el nucli de la captació de mariners estrangers de la Barceloneta al Raval.

Taula 1.17. – Serveis d'allotjament

Any	Nombre a Barceloneta	Nombre a Barcelona	%
1842	3	54	5,6
1849*	8	105	7,6
1857	4	32	12,5
1863	0	31	0
1880	0	31	0
1897	1	37	2,7

* El 1849 la quantitat d'aquests establiments és més elevada que la resta d'anys perquè s'inclouen les "posadas secretas".

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades comercial i industrial creada per aquesta tesi.

Moltes de les posades no apareixien, però, a les guies, sobretot aquelles que gaudien de pitjor fama. Algunes no van desaparèixer. El 1893, en un informe del Cos Mèdic Municipal, es denunciava que en les cases de la Barceloneta on s'allotjaven persones per preus ínfims no es reunien les condicions adequades de mida, neteja i ventilació per la gran quantitat d'individus que acollien³⁹². Pocs dies després d'emetre's l'informe, Ricart i Giralte reclamava la creació de *casas de mariner* impulsades per l'Estat, a l'estil de les *sailors' homes* britàniques. Havia de ser una mesura per lluitar contra els abusos que sovint els mariners patien quan desembarcaven a un port i havien de trobar allotjament³⁹³. En concret, mencionava les posades de la Barceloneta, que segons la seva visió eren "de ínfima classe" i s'hi explotava els mariners que s'allotjaven³⁹⁴. Resultat de la creixent preocupació pel seu estat, es van multiplicar, els darrers anys del segle, les inspeccions policials i sanitàries sobre aquestes cases de dormir³⁹⁵.

Les demandes de l'economia marítima havien estat el pilar d'una nodrida xarxa de negocis dedicats a l'alimentació i l'hostaleria a la Barceloneta el segon terç del segle XIX. Els canvis en

³⁹¹ Els hotels es van situar predominantment als voltants de la Rambla i del front marítim del casc antic (Saumell i Olivella 2015: 31-45).

³⁹² S'assegurava que en moltes d'aquestes hi havien llits en mal estat i aquests estaven apilats com les lliteres d'una cabina de vaixell (*El Diluvio*, 25 d'agost de 1893).

³⁹³ Ho diferenciava de casos com l'anglès, on existien figures com els *runners*, que invitaven els mariners a desertar quan arribaven a port, o els *boarding house keepers*, que els atreïen a les seves posades de més baixa classe presentant-se amb noies en el desembarcament de les tripulacions. Segons el pilot, els enganys en el cas de la marina espanyola es solien limitar a mariners estrangers, especialment filipins.

³⁹⁴ *Revista de Navegación y Comercio* (Madrid), 15 de setembre de 1893.

³⁹⁵ *La Dinastía*, 9 de juny de 1895; *La Publicidad*, 19 de setembre de 1895. Del primer cas en va derivar una denúncia al local establert al carrer Mayor 58 del barri.

els models de proveïment dels nous vaixells, la pèrdua de la relació simbiòtica entre el barri i el port barceloní i el sorgiment d'un nou vector de demanda fruit de la popularització de l'oci marítim van transformar profundament els dos sectors. Lluny de desaparèixer o disminuir la seva importància, els canvis que van experimentar van ser en la naturalesa mateixa de la seva activitat.

Els serveis d'interpretació i traducció

Més enllà de la comercialització de béns i de l'hostaleria, el principal servei portuari que va desenvolupar-se a la Barceloneta va ser el de la interpretació i traducció per a persones estrangeres. Es tractava d'un servei dirigit especialment als oficials d'embarcacions de bandera estrangera, que necessitaven d'assessorament bàsic un cop arribats al port tant per la gestió mercantil i tributària del vaixell i el seu carregament com per la satisfacció de les necessitats de la tripulació.

Com altres serveis portuaris, els intèrprets i traductors de la Barceloneta es van concentrar a primera línia de port, al passeig Nacional (Mapa 1.6.). Els individus que van engegar aquest negoci eren sovint d'origen estranger, i oferien generalment els serveis en la seva llengua nativa. L'obertura de contactes al món de la marina, gràcies al seu coneixement d'idiomes, els permetia actuar, a més, com a peces clau en les xarxes informals que s'establien en la circulació d'informació relativa al comerç marítim. Sobretot a través de les relacions que establien amb els capitans de vaixells que arribaven al port, actuaven com a peces d'enllaç entre aquests i els consignataris, comerciants o qualsevol interessat en el carregament dels seus bucs. Fent-se servir d'aquesta posició privilegiada, els traductors podien actuar també com a corredors i comissionistes d'aquests mateixos carregaments, convertint-se així en partícips directes del negoci. A més, l'alt valor afegit de la seva tasca també els feia desitjats per les administracions portuàries, sobretot en la vessant sanitària i duanera, el que els va permetre ocupar càrrecs oficials com a intèrprets.

Mapa 1.6. – Localització dels traductors i intèrprets

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades comercial i industrial creada per aquesta tesi.

El primer cas que segueix aquest model de negoci el trobem en la casa Smith, la primera de la que tenim coneixement en instal·lar-se al passeig Nacional, al número 42. La companyia combinava inicialment aquest servei amb la fabricació i venda de pintures i efectes navals. Durant la dècada de 1840 i inicis de la següent, anunciava les arribades o sortides d'embarcacions majoritàriament angleses, per a que les persones potencialment interessades en els seus carregaments acudissin al seu establiment, on actuarien com a mitjancers³⁹⁶.

També en embarcacions angleses es va especialitzar la casa García, tot i que en un primer moment es va associar amb la casa Frattini per tal d'obrir-se al mercat italià. Els Frattini també havien començat amb una tenda de pintures i efectes navals al passeig Nacional 38, l'any 1849,³⁹⁷ però el seu paper com a traductors socis de la casa García no va tenir continuïtat. En canvi, el seu antic establiment seria en endavant el centre on la casa García gestionaria els seus serveis. A partir de mitjans dels anys 1850, ja amb un nou soci, es va constituir l'agència García y Casals. Aquesta va actuar com a intermediària entre capitans estrangers, majoritàriament anglesos, i els consignataris i naviliers responsables del carregament dels bucs. A més, també va participar en la cerca activa d'interessats en utilitzar les embarcacions per al transport de les seves mercaderies³⁹⁸.

Durant els anys 1850, Justiniano Riseti va localitzar el seu negoci a la Barceloneta, concretament al cafè León de Oro, fundat i dirigit per piemontesos. Des d'allà, a més de la seva feina com a intèrpret, a nivell particular i com a càrrec designat per Sanitat portuària, també va actuar com a

³⁹⁶ *El Fomento*, 18 de desembre de 1845; *Diario de Barcelona*, 18 d'abril de 1849; *El Barcelonés*, 14 de març de 1852.

³⁹⁷ Tatjer 1988: 191.

³⁹⁸ *Diario de Barcelona*, 21 de juliol i 12 d'agost de 1855 i 11 de setembre i 3 de desembre de 1856.

facilitador de contactes per a embarcacions, en aquest cas italianes, que cercaven carregament per emprendre el seu viatge cap a la península transalpina³⁹⁹. Per tal de facilitar la proximitat amb capitans i mariners, i de pas aconseguir un avantatge competitiu respecte la resta de traductors, l'any 1866 Riseti va proposar la instal·lació d'una barraca de fusta al Moll Vell. Havia de servir-li per tenir un contacte immediat amb les tripulacions estrangeres que desembarcaven a Barcelona. L'italià va aconseguir el permís del governador militar i l'alcalde, però es va topar amb el Govern Civil, el responsable d'Obres Públiques del qual en va denegar la petició. S'acollia a la prohibició d'aixecar cap construcció dins la Zona Marítima, vigent des de 1859. El moll, afegia el responsable, es trobava ja massa atapeït, i el seu objectiu era precisament que aquell espai es desembarassés de la multitud de barraques que s'hi havien establert⁴⁰⁰. Tot i la negativa, Riseti va prosseguir durant anys amb la seva activitat, i el 1880 ja comptava amb establiment propi al passeig Nacional, en el número 46.⁴⁰¹ Dos anys més tard, aprofitant la seva posició en les xarxes informals de l'economia marítima, utilitzava el local com a agència per al reclutament de treballadors a bord –mariners, maquinistes, fogoners, cambrers i cuiners–, tant nacionals com estrangers, a disposició dels armadors i capitans que en requerissin⁴⁰².

La ressenyada casa García no va ser la única formada per espanyols. Dos coneixedors de llengües nòrdiques també van desenvolupar la seva carrera a la Barceloneta. El primer va ser Àngel Lucas Andreu, un veí del barri nascut a Torrevella, Alacant, que exercia com a traductor de suec, noruec i finès. Va ser, a més, un destacat republicà federal i participant del moviment lliurepensador⁴⁰³. L'any 1856, juntament amb l'interpret prussià Enric Gerrard, va formar una societat en comandita, amb despatx a la Barceloneta, que tenia com objectiu l'aprovisionament de productes per a bucs estrangers. En la formació de la societat s'explicitava que volien aprofitar-se del fet que fossin traductors, el que feia que “los capitanes de buques extranjeros les encargan la compra de toda clase de suministros, efectos, mercaderias y demas que necesitan”⁴⁰⁴.

La companyia no es limitava a ells dos. La formaven un total de quatre socis, que es repartirien els beneficis a parts iguals. Els dos restants també exercien la seva activitat econòmica a la Barceloneta, i els pertocava aportar el capital. Un era el corder Sever Soler, que comptava amb un establiment de venda d'eixàrcia per a bucs al carrer San Juan 3.⁴⁰⁵ L'altre era Rafael Mari, natural de Capellades, que fins la dècada de 1880 va dirigir una tenda de vins i licors just davant de la tenda de Soler, al número 4 de l'indicat carrer. Mentre dos socis s'aprofitaven del contacte que, fruit del seu ofici, tenien amb els capitans de vaixells estrangers, els altres dos aportaven el capital i treien profit tant de la seva inserció en la xarxa econòmica informal lligada a

³⁹⁹ *Diario de Barcelona*, 18 de desembre de 1858; 2 de juny de 1860.

⁴⁰⁰ ADGC-SGB, Fons Antics, 48, 2433, any 1866.

⁴⁰¹ *Anuario del comercio, de la industria, de la magistratura y de la administración de España* 1880: 681.

⁴⁰² *El Diluvio*, 8 d'agost de 1882.

⁴⁰³ Va liderar una protesta que va agrupar tota la comunitat lliurepensadora de la ciutat. Arran de la mort prematura del seu fill d'onze mesos, denunciava que, en el cementiri general, el cadàver del seu fill va ser enterrat a un nínxol que no era el de la seva propietat, com hagués correspost, sinó en un local petit i apartat. Aquest espai estava reservat a republicans i lliurepensadors que no presentaven la papereta parroquial corresponent (*La Independencia*, 2 de desembre de 1871; *La humanidad*, 9 de desembre de 1871).

⁴⁰⁴ AHPB 1303/15, 143, not. Josep Ponsà i Figuerola, 1 de novembre de 1856.

⁴⁰⁵ La trajectòria en la corderia de Sever Soler, detallada a l'apartat 2.4.1. d'aquesta tesi.

l'aprovisionament de bucs com de la seva pròpia dedicació al camp. Enric Gerrard percebria pels seus serveis de traducció 25 duros mensuals, i es comprometia a embarcar-se i passar a bord dels vaixells abans fins i tot que entressin al port, per tal de poder captar els clients amb el major zel possible⁴⁰⁶. Malgrat l'ambició que traspua l'acta de constitució de l'empresa, aquesta es va dissoldre tan sols quatre mesos més tard, després de la sortida de Sever Soler i l'acord dels restants socis per a liquidar-la⁴⁰⁷.

L'altre intèrpret de llengües escandinaves situat a la Barceloneta va ser Salvador Talavera i Font, establert al passeig Nacional 24. Aprofitant les seves xarxes de contactes, també va actuar com a corredor marítim. Mostra de la seva rellevància com a intermediari, Talavera va organitzar l'any 1876 un fastuós banquet a una fonda de Pedralbes, on va reunir a capitans de vaixell finlandesos, suecs i noruecs, per una banda, i comerciants tant catalans com nòrdics per l'altra⁴⁰⁸. A inicis dels anys 1880, Talavera va aparèixer repetidament a la premsa i a les guies comercials de la ciutat en el seu paper de corredor marítim, categoria que definitivament va optar per privilegiar en la seva activitat econòmica traslladant-se fora del barri, als pòrtics d'en Xifré, un dels centres de l'elit comercial de la ciutat. En estreta unió amb aquesta faceta, Talavera seguia actuant com a intèrpret de tripulacions estrangeres, i el 1882 va ser nomenat *intérprete de navío* del port de Barcelona, càrrec que el permetia elaborar documentació oficial i contractual i representar els capitans de vaixell davant tribunals i administracions⁴⁰⁹.

Junt amb Talavera, també va ser nomenat *intérprete de navío* Guillem Ahman i Nottbech⁴¹⁰. Ahman estava fincat al passeig Nacional des de la dècada de 1860, on també actuava com a facilitador de contactes entre capitans i comerciants⁴¹¹. A la darrera dècada del segle, va traslladar-se fora de la Barceloneta, al carrer Nou de Sant Francesc, on va morir el 1898.⁴¹² El seu despatx va heretar-lo un intèrpret jurat de tribunals, el que suggereix la possibilitat que Ahman hagués abandonat en els seus darrers anys l'activitat marítima per especialitzar-se en el camp judicial⁴¹³.

Els intèrprets només apareixen un any en les guies comercials treballades, el 1880. Llavors, dels onze comptabilitzats a la ciutat, quatre es trobaven a la Barceloneta: Ahman, García, Rissetti i Talavera. Els casos d'Ahman i Talavera mostren la seva desvinculació amb el barri i amb els serveis portuaris com a àmbit de dedicació. De les altres dues cases no en sabem més detalls, però la desaparició de cap traça d'activitat reflecteix una davallada de la centralitat de la Barceloneta en l'oferiment d'aquests serveis.

Si al llarg de les dècades centrals del segle, la situació del barri com a primer i immediat espai de contacte amb les embarcacions arribades al port va permetre la proliferació de cases

⁴⁰⁶ AHPB 1303/15, 143, not. Josep Ponsà i Figuerola, 1 de novembre de 1856.

⁴⁰⁷ AHPB 1303/16, 35, mateix not., 12 de març de 1857.

⁴⁰⁸ *La Imprenta*, 21 de setembre de 1876.

⁴⁰⁹ La figura del *corredor intérprete de navío* estava regulada pels articles 729 a 736 del Codi de Comerç de 1829. El nou Codi de Comerç aprovat el 1885, en els articles 112 a 115, mantindria les mateixes funcions del càrrec esmentades, limitant-se a canviar el nom de la titulació a *corredor intérprete de buques*.

⁴¹⁰ *El Debate* (Madrid), 7 de setembre de 1882.

⁴¹¹ *Diario de Barcelona*, 27 de setembre de 1861; *El Principado*, 2 de gener de 1868.

⁴¹² *La Dinastía*, 21 de desembre de 1898.

⁴¹³ Ídem, 5 de febrer de 1899.

especialitzades, l'expansió portuària ho va descentralitzar notablement. A aquest factor s'hi va afegir la transformació del model de gestió del comerç marítim, on les tradicionals xarxes informals i el paper gestor dels capitans, transcendents en la marina de vela, van substituir-se per la integració en grans companyies navilieres, on els capitans van perdre la seva capacitat de decisió en la gestió del negoci⁴¹⁴. L'expansió de la xarxa de telègrafs als principals ports del comerç internacional va facilitar el control per part de les companyies de la gestió del vaixell en cada aturada a port⁴¹⁵.

⁴¹⁴ Garcia Domingo 2014: 148-151.

⁴¹⁵ Lew & Cater 2006: 150.

1.3. El passeig Nacional. El canvi d'usos del principal espai urbano-portuari de la ciutat

Com hem pogut observar, bona part de les activitats econòmiques orientades al servei del port i la marina mercant es van concentrar al passeig Nacional. Gràcies a això, enlloc es van materialitzar les transformacions econòmiques que va viure la Barceloneta com en aquest espai. Aquest procés va incloure la crisi de les indústries navals i els serveis portuaris, però també la creixent popularització del barri com a destí de l'oci marítim i el conflicte obert entre administracions civils, militars i portuàries i entre aquestes i l'elit local de la Barceloneta. Configurat des de la seva construcció com un espai privilegiat dins el districte, la propietat de les seves cases i els terrenys avançats podien generar unes plusvàlues extraordinàries en el context barceloní. Això va generar diverses disputes al voltant del seu control i explotació al llarg de la segona meitat del Vuit-cents. La multiplicació d'interessos sobre aquest espai i els canvis en l'economia marítima van provocar transformacions de gran abast en els usos del passeig.

Propietat i usos del passeig Nacional a mitjan segle XIX

El projecte de construir un passeig urbà paral·lel al Moll Vell, en l'espai fins llavors conegut com la Riba o simplement *frente al Andén*, va néixer l'any 1837. S'emmarcava en una sèrie d'obres públiques impulsades pel capità general de Catalunya, el baró de Meer, que tenia com a objectiu pal·liar la desocupació⁴¹⁶. Amb el nom de passeig Nacional, l'obra, que va ser finançada a través dels permisos concedits als propietaris del barri per a construir segons pisos⁴¹⁷, va quedar conclosa el 1839. El passeig recorria l'espai entre l'andana del Moll Vell i la primera línia de cases de la Barceloneta, la ubicació de la qual la feia la zona amb els valors del sòl més elevats del districte⁴¹⁸. En conseqüència, la propietat dels edificis estava en mans de l'elit econòmica del barri, molt estretament vinculada a les indústries marítimes. Tenien en el passeig el millor aparador possible, gràcies a ser l'únic espai físic de la ciutat connectat directament amb el port. L'any 1838, amb el passeig encara en procés d'urbanització, es va engegar un registre dels propietaris immobiliaris de la ciutat. El motiu era la contribució extraordinària oberta per afrontar la lluita contra els carlins. Dels trenta individus que apareixien com a propietaris dels quaranta edificis del passeig registrats, un terç -deu en total- eren mestres d'aixa i calafats. A més, també hi constaven un fuster, un boter o dos mestres de veles, entre d'altres⁴¹⁹.

⁴¹⁶ *El Constitucional*, 5 i 30 d'agost de 1837.

⁴¹⁷ Carreras i Candi 1908: 824.

⁴¹⁸ L'any 1848 el valors de les cases del passeig oscil·laven entre 1.600 i 2.000 reials, força superior a la majoria de zones del barri, excepte algunes cantonades, segons Tatjer 1988: 73-74. El 1862, el valor dels solars situats al passeig oscil·lava entre els 53.320 reials de les cinc primeres mançanes fins als 32.000 de la mançana més septentrional, mentre que la mitjana del preu al barri era de 25.839, segons càlcul fet a partir de les dades de Garriga i Roca 1862: cap. 9.

⁴¹⁹ Dades obtingudes del creuament dels propietaris que apareixen a AHCB, Cadastre III-8, 1838, amb la resta de fonts.

Pel que fa als usos de l'espai que conformava el passeig, des d'abans de la seva construcció ja existia una complexa conjunció entre el trànsit de mercaderies -el de la càrrega i descàrrega portuària i també el del transport terrestre, a peu i en carruatges-, i els usos industrials del sòl. També existien barraques ocupades per famílies que no tenien accés a un habitatge, i que van ser demolides arran de la urbanització de l'àrea⁴²⁰. Moltes de les activitats econòmiques que s'hi duïen a terme, lligades a les necessitats portuàries, es desenvolupaven sovint a l'aire lliure, davant dels edificis. Aquesta situació no va canviar pas amb la urbanització de l'espai. El predomini dels sectors orientats a la satisfacció de les necessitats marítimes i portuàries era ben palès entre els anys 1857 i 1880, on predominaven els establiments dels calafats, fusters i constructors de veles, així com les tendes d'efectes navals (Taula 1.18).

Als establiments reglats que comptaven amb edifici i un terreny davant per a obrar se li afegia l'ús com a espai d'emmagatzematge a l'aire lliure, sovint per manca d'espais als edificis. També va ser una àrea predilecte de la venda ambulat. Tot això ho reflectia edulcoradament una peça del periòdic barcelonetà *La Riba* l'any 1874, que descrivia l'espai que li donava nom com un seguit de moviments animats i inanimats, racionals i irracionals, i de sons diversos que es contraposaven⁴²¹. A més, es va configurar com l'espai natural de rebut i comiat de les persones que embarcaven i desembarcaven al port, que vivien llargues estades fora de la seva residència. Això es feia més notori en conflictes bèl·lics, quan el passeig Nacional es convertia en escenari d'episodis d'exaltació patriòtica que van captar l'interès d'alguns contemporanis. La primera gran ocasió va ser el 1860, en motiu de la guerra d'Àfrica. Víctor Balaguer va destacar la congregació de persones a l'andana del port i els terrats de tota la Barceloneta i del pla de Palau per a rebre els soldats en la seva tornada victoriosa⁴²². Aquest element s'intensificaria a finals de segle amb els comiats a les tropes destinades a Cuba i Filipines, motiu de molta atenció a la premsa de tot l'Estat⁴²³.

Conflicte entre propietaris i administracions per l'espai, 1858-1870

La propietat del sòl i els usos de l'espai al passeig Nacional estaven mediatitzats per una jurisdicció del terreny enrevessada. Allà s'hi situava la línia divisòria entre la Zona Marítima - una àrea reservada a l'Estat com a autoritat en matèria portuària, que arribava fins a les mateixes cases del passeig- i els terrenys circumscrits a la jurisdicció municipal. Els darrers ho eren en virtut de la fi del domini militar sobre la Barceloneta de l'any 1858. A això calia sumar-hi un espai concret de jurisdicció militar format per la Llanterna vella, al Moll de Pescadors, i la Bateria militar, construïda el 1859 al punt final del Moll Vell⁴²⁴.

⁴²⁰ Veure l'apartat 5.4. d'aquesta tesi.

⁴²¹ *En Cametas*, "La Riba. Coses que s'hi veuen", *La Riba*, 19 de setembre de 1874.

⁴²² Balaguer 1860: 12.

⁴²³ Veure, per exemple, *La Lucha* (Girona), 14 d'agost de 1895; *El Diluvio*, 23 de novembre de 1895; *La Dinastía*, 26 de gener de 1896.

⁴²⁴ Sobre la bateria militar, veure l'apartat 2.3. d'aquesta tesi.

La legislació que reglava els diferents espais va bifurcar-se especialment a partir de 1859, quan el Ministeri de Foment va aprovar una Reial Ordre que impedia tota construcció en cap de les Zones Marítimes de l'Estat⁴²⁵. A Barcelona, la intenció de l'autoritat portuària sota el paraigua d'aquesta mesura era enderrocar les precàries construccions de l'andana per a poder bastir uns edificis sòlids destinats a magatzems, els anomenats *tinglados*, per augmentar la capacitat d'emmagatzematge del Moll⁴²⁶. El projecte va rebre la oposició dels propietaris dels edificis i terrenys del passeig, que asseguraven que suposava un perjudici per al comerç, la marina i el tresor públic, i acabaria amb el caràcter d'un espai que, asseguraven, era de lliure ús públic i accessible per a totes les necessitats i serveis⁴²⁷.

La multiplicitat d'interessos entre administracions, propietaris i actors econòmics van ser al centre de les disputes per aquest espai al llarg de la segona meitat del segle XIX, un cop fixat el marc de la contesa a finals dels anys 1850. El punt central del conflicte va girar entorn l'espai avançat a les cases del passeig, utilitzat *de facto* com a espai de treball pels propietaris i residents dels edificis. Entre 1858 i 1859, en paral·lel al decret que prohibia les edificacions en Zones Marítimes de l'Estat, el capità general de Barcelona, Domingo Dulce, va decidir alienar els terrenys situats just davant les cases, que formaven part d'aquesta àrea. S'hi van oposar l'Ajuntament i la Junta de Comerç, que pretenien que l'espai format a l'andana superior del port quedés completament lliure per a la càrrega i descàrrega i les operacions del comerç marítim. En nom dels interessos del comerç i el port, l'alcalde es va adreçar el setembre de 1858 al governador civil sol·licitant que exercís la seva influència sobre el govern militar per tal de frenar les alienacions dels terrenys, esforç que va resultar infructuós⁴²⁸. Els propietaris dels edificis, per la seva part, van accedir a la compra d'aquests terrenys, tot i que van denunciar que s'hi van veure obligats si no volien que els adquirissin tercers i, d'aquesta manera, les seves cases perdessin l'accés directe al passeig⁴²⁹.

Un dels propietaris que van sol·licitar el terreny de davant casa seva, al passeig Nacional 4 i 5, va ser el mestre calafat Jaume Sust i Bosch, que va rebre les concessions de part de capitania general el març i abril de 1859.⁴³⁰ Un cop adquirits, Sust, com altres propietaris, va procedir a edificar-hi una casa de planta i primer pis, com s'havia estipulat en les concessions. Això va comportar un

⁴²⁵ AMMB, Port, 852, exp. 1, Reial Ordre de 24 d'octubre de 1859.

⁴²⁶ Ídem, ofici de la Junta d'Obres del Port al Govern Civil, 15 de desembre de 1859. Per aquest motiu, l'Estat va expropiar els magatzems propietat de la Diputació Provincial el 1860 amb l'objectiu d'enderrocar-los. No obstant això, aquest projecte no es culminarà fins a inicis del XX. Veure el procés a l'apartat 1.2.1. d'aquesta tesi.

⁴²⁷ Els contraris al projecte argumentaven que els *tinglados* dificultarien les operacions de càrrega i descàrrega així com les d'auxili. Van rebre el suport del comandant de Marina (*La Víbora*, 6 d'agost de 1864).

⁴²⁸ AMCB, Hisenda, 3768, any 1858. El diari *La Corona* hi afegia l'argument estètic per a oposar-s-hi. La Riba perdria part de la seva bellesa i bon aspecte si es portessin endavant les construccions avançades, argumentaven (*La Corona*, 4 de maig de 1859).

⁴²⁹ Aquesta idea va tenir ressò a *La Corona*, que afirmava que tots els propietaris van quedar obligats a adquirir el terreny a la part avançada de les seves cases per valors entre 300 i 500 lliures, per tal que no fossin a parar a un altre particular, el qual podria edificar davant les seves cases. També insinuava corrupció, qüestionant els destí final dels diners recaptats per l'expedició de les concessions (*La Corona*, 20 de setembre de 1859). En la mateixa línia es va situar el diari *Leon Español*, que va haver de fer front a una demanda. La Capitania General, per la seva part, es va defensar dient que els preus dels solars no havien crescut tot i l'augment del valor del sòl, que els diners recaptats es van destinar a obres públiques de beneficència i costos extraordinaris, que les sol·licituds per adquirir el terreny ja dataven de 1856 i que, de les 73 cases del passeig, gairebé tots els propietaris van rebre la concessió per adquirir el terreny quan ho van sol·licitar espontàniament (*La Corona*, 2 d'octubre de 1859).

⁴³⁰ Van ser ratificades per un jutge de primera instància el maig de 1861 (*Diario de Barcelona*, 18 de maig de 1861).

conflicte amb la Junta d'Obres del Port, que el 1867 l'advertia per setè cop que els terrenys on estava edificant es comprenien dins la Zona Marítima, on no estava permès. Davant l'incompliment dels avisos per aturar les obres, el febrer de 1868 el governador civil va emetre un ordre de demolició, que, després de fallides negociacions entre Sust i les autoritats, es va dur a terme el març de 1869. Sust reiniciaria les obres temps després, el juny de 1869, però van acabar sent de nou enderrocades⁴³¹.

Considerant-se víctima de l'arbitrarietat de les autoritats, Sust va obrir una campanya presentant-se com a defensor del dret a la inviolabilitat de la propietat privada, que creia que se li havia vulnerat. Va publicar articles a la premsa i un follet el març de 1868, on mencionava que els motius de la concessió de Capitanía General es trobaven en la petitesa de les cases i la manca de magatzems. També justificava l'alienació dels terrenys, donat que ja feia molts anys que estaven ocupats pels artefactes dels oficis dels veïns de les cases⁴³². Precisament per estar constantment obstruïda i inutilitzada pels múltiples artefactes dels artesans, no entenia les raons de l'Ajuntament per denegar-li el permís d'obres, que es sostenien en la consideració dels terrenys com a via pública⁴³³.

L'octubre de 1870, el ministre de Guerra, en resposta a la petició del governador civil de Barcelona, i com a conseqüència dels inconvenients que haurien resultat de l'alienació de terrenys, disposava que es previngués a Capitanía de seguir cedint un espai que era necessari per al servei públic⁴³⁴. L'any següent, davant noves ordres del Govern Civil per a desocupar els terrenys, altres propietaris van repetir l'argument que havien estat obligats a adquirir-los⁴³⁵.

Els banys de mar, un nou actor

L'ocupació del passeig per part dels artesans i industrials del barri va començar a entrar en conflicte no tan sols amb el desig del comerç de que les mercaderies circulessin sense entrebancs i amb la voluntat de l'Estat de controlar les zones portuàries. A mesura que avançà la segona meitat de segle, també va xocar amb els creixents interessos bastits per la indústria de l'oci marítim.

⁴³¹ AMMB, Port, 834, exp. 9, subexp. 2, anys 1867-1869.

⁴³² La construcció d'edificis a aquella franja d'espai era, per ell, "el remedio posible en aquel punto al ahogo de las habitaciones y a la falta de depósitos comerciales; inconvenientes lamentables cuasi imposibles de subsanar en las demás calles de la Barceloneta por la forma de edificación verificada en tiempos en que dominava sobre su suelo el espíritu de fortificación" (Sust i Bosch 1868: 11).

⁴³³ Sust i Bosch 1868. Sust també hi afegia un argument estètic. Les construccions serien beneficioses perquè permetrien contemplar-se la seva bellesa i grandiositat "en honor de uno de los puertos mas comerciales de España" (Sust i Bosch 1868: 11-12).

⁴³⁴ AMMB, Port, 852, exp. 1, Reial Ordre de 27 d'octubre de 1870. Entre les cessions de Capitanía que havien perjudicat la convivència pública, segons la Junta d'Obres del Port, a part dels terrenys davant les cases, també figuraven els espais cedits per a drassana i per a varador a prop de la bateria militar (Ídem, Comunicació al governador provincial, 17 de desembre de 1870). Més sobre aquest espai concret, a l'apartat 2.3. d'aquesta tesi.

⁴³⁵ Com Sust, consideraven que es tractava d'un atemptat contra la propietat privada (*La Independencia*, 24 de maig de 1871).

Des dels inicis del segle XIX existia a la Barceloneta un establiment de banys de pila en un terreny posteriorment ocupat per la Maquinista Terrestre i Marítima. Conegut com a Can Soler, des de 1827 era propietat de la Casa de Caritat. Afavorida pel desenvolupament de la burgesia, va ampliar-se l'atractiu d'aquests establiments, cada cop més orientats a satisfer una funció d'esbarjo i menys als motius terapèutics que en un principi n'havien impulsat el seu ús. En resposta a la demanda creixent, entre 1856 i 1861 van obrir-se els banys anomenats de l'Astillero, per la seva proximitat amb aquest, i de San Miguel. Els dos van establir-se en edificis neoclassicistes a l'extrem final del passeig Nacional de la Barceloneta. Els nous balnearis comptaven amb serveis de transport en carruatge que els connectaven amb el centre de la ciutat, i el seu sorgiment va possibilitar un abaratiment notable de preus i la generalització d'aquest tipus d'oci a la ciutat⁴³⁶. Entre ambdós va formar una veritable competició per augmentar el nombre de piles i també per oferir luxes als clients -piles de marbre de Carrara, decoració fastuosa, aromes de flors, etc.⁴³⁷-, mentre incorporaven els banys d'onatge a mitjans dels anys 1860.⁴³⁸ Aquests edificis van combinar-se amb la instal·lació de banys flotants que es muntaven exclusivament a l'estiu.

L'eclosió definitiva d'aquest tipus d'oci es va produir al darrer terç del segle XIX. El 1872 obrien a la Barceloneta els Banys Orientals, els primers amb secció fixa d'onatge, iniciativa del mestre d'obres Melcior Gassull. Les dècades següents es multiplicarien aquests establiments, amb la instal·lació dels de la Junta de Senyores i els banys La Deliciosa, Sant Sebastià, Sirena i Neptú, que van colonitzar la Mar Vella⁴³⁹. La col·lisió d'usos de l'espai va accelerar-se amb la multiplicació dels establiments i l'augment de la seva clientela en capes socials de la ciutat cada cop més àmplies. Tant aviat com el 1871, l'Ajuntament va disposar que quedés desocupada la via pública que conduïa als Banys de l'Astillero, incloent l'espai utilitzat històricament pels artesans i industrials del passeig. Denunciada la situació pel *Diario de Barcelona*, que deia que l'espai a deu pams dels edificis s'havia convertit en un dipòsit d'arboradures per a bucs, *La Convicció* responia que calia defensar els drets de propietat per sobre dels interessos associats a les visites als banys⁴⁴⁰. Aquesta visió quedaria obsoleta en pocs anys.

El 1875, l'Ajuntament ordenava de nou la desocupació de tot el camí fins l'Astillero, prioritzant el pas franc dels banyistes per damunt de l'aprofitament de l'àrea com a espai de treball i magatzem a l'aire lliure⁴⁴¹. Cinc anys més tard s'incorporaven en aquesta disposició el governador civil i el comandant de Marina⁴⁴². El 1883 es queixava de l'ocupació de la via pública *La*

⁴³⁶ L'obertura dels Astillero, amb una notable rebaixa de preus, va impulsar Can Soler a abaratir molt les seves tarifes. En la seva obertura, el preu d'un bany a l'Astillero era d'entre 5 i 4 reials, depenent si s'incloïa o no la roba (*Diario de Barcelona*, 5 de juliol de 1855). Aquests preus eren una rebaixa substancial dels de Can Soler, que ja 25 anys abans tenia el preu del bany fixat en 8 reials amb roba i 7 sense (*Diario de Barcelona*, 3 de juny de 1830). En resposta a l'aparició d'un competidor, Can Soler va haver de rebaixar els preus i igualar-los als oferts pels Banys de l'Astillero (*Diario de Barcelona*, 2 d'agost de 1856).

⁴³⁷ Descrits amb tot luxe de detalls en la inauguració dels San Miguel, per exemple, a *La Correspondencia de España* (Madrid), 5 d'agost de 1862; *La Iberia* (Madrid), 21 de maig de 1863; *El Lloyd Español*, 21 de juny de 1863.

⁴³⁸ *El Lloyd Español*, 1 de juny de 1865; *La Corona*, 16 de juliol de 1865.

⁴³⁹ Tatjer 1991; 2009.

⁴⁴⁰ *La Convicció*, 2 d'agost de 1871.

⁴⁴¹ La publicació *Crónica de Cataluña* es queixava que, de nou, no es respectés l'ordre. S'hi tornaven a col·locar, segons denunciaven, fustes i altres efectes (*Crónica de Cataluña*, 14 d'agost de 1875).

⁴⁴² *Diari Català*, 12 de maig de 1880.

Publicidad, i aquest cop ja no tan sols de la franja de terreny davant els edificis. Denunciaven aquesta pràctica per tot el passeig i l'andana alta, tant per les fustes i altres materials dels artesans com també pels dipòsits de blat i cotó, els carros de la càrrega i descàrrega i els venedors ambulants. Pel vianant, denunciaven, tan sols quedava un espai de dos metres per a caminar⁴⁴³. El canvi d'usos que havia patit el passeig, i la diferència d'aquests entre l'estiu i la resta de l'any, es feien patents el 1884, quan la ciutat estava amenaçada per l'arribada del còlera. La por a la propagació de la malaltia havia posat fi anticipadament a la temporada de banys, i el corresponsal d'un diari madrileny relatava com, a diferència dels altres anys, els establiments ja no eren plens i els tramvies i òmnibus ja no ocupaven el passeig. Ara, segons el periodista, "no se ven por allí más que caras curtidas de gente de mar"⁴⁴⁴.

La relació entre barcelonetins i la resta d'habitants de la ciutat tenia el passeig Nacional com el seu espai neuràlgic, on es materialitzava el conflicte d'interessos entre l'oci i esbarjo dels barcelonins i les formes de treball tradicionals de la Barceloneta. Els diaris de la capital es recordaven de la neteja i bon estat del pis del passeig Nacional a l'estiu, quan reclamaven el seu condicionament per a rebre grans masses⁴⁴⁵. L'avenç dels banys van concloure amb quelcom al que l'autoritat militar s'havia resistit tot el segle XIX. Parlem del permís per establir banys a les immediacions directes de la Bateria de l'Astillero, tot i entorpir el radi d'acció de la seva artilleria. Argumentava el capità general, el 1898, que en cas de no atorgar la concessió causaria greus perjudicis "a aquella capital y a las classes menesterosas, especialmente de la Barceloneta, que tots los estius troban ocupació en los establiments de banys de la Mar Vella"⁴⁴⁶. De la mà de l'atracció dels banys per a tots els barcelonins va venir també el desenvolupament de l'hostaleria al llarg del passeig, tant en cases de menjar com en parades temporals de cafès i begudes⁴⁴⁷.

El volum de visitants que cada estiu acudien als banys de mar de la Barceloneta va ser un fenomen que va despertar l'interès de molts a les darreries del segle. El 1885 es presentava un nou projecte d'establiment, anomenat Perla del Mediterráneo. Els nous banys es projectaven a la platja de Can Tunis, tot i que finalment no es construïren⁴⁴⁸. Per a defensar la idoneïtat de la seva ubicació, els impulsors van argumentar que la perillositat de la platja de la Barceloneta i la proximitat d'establiments industrials al barri marítim allunyava a molta gent dels banys. Això explicava el baix número de visitants que rebien -8.000 persones diàries- en proporció a la xifra d'habitants amb què comptaven Barcelona i els municipis del seu voltant, segons exposaven⁴⁴⁹. El diari *El Diluvio*, que era part interessada -el seu director seria l'hereu dels Banys Orientals, arran de la

⁴⁴³ *La Publicidad*, 24 de maig de 1883.

⁴⁴⁴ *El Globo* (Madrid), 16 de setembre de 1884.

⁴⁴⁵ "La circulacion, lo mismo pedestre que rodada, de ambas vías (*passeig Nacional i carrer Mayor*) es en extremo animada, y dentro de cuatro días, en que empezará la temporada de los baños, llegará a ser excesiva, como ocurre cada año en la misma época: estas calles están ahora ¡oh rareza! bastante mal empedradas y se pondrán bastante peor", deien a *El Diluvio*, 20 de juny de 1897. L'any següent, el mateix diari deia que el passeig es trobava tant brut "que tiene mucha semejanza con el muelle del carbon" (Ídem, 11 de juliol de 1898).

⁴⁴⁶ *Lo Somatent*, 21 de maig de 1898.

⁴⁴⁷ Per exemple, s'anava estenent el fet que els diferents establiments comptessin amb un restaurant. El dels Banys Orientals estava especialitzat en peix (*La Publicidad*, 30 de juliol de 1892).

⁴⁴⁸ Tatjer 1991: 272.

⁴⁴⁹ Sociedad Anónima La Perla del Mediterraneo 1885.

mort de Melcior Gassull⁴⁵⁰-, criticava el projecte i argumentava que el nombre exacte de visitants diaris als balnearis de la Barceloneta pujava a 20.000.⁴⁵¹ Si aquesta xifra era certa, es tractava de pràcticament un de cada deu habitants de la ciutat.

A finals dels anys 1880 i inicis de 1890 es van multiplicar les notícies sobre la massificació que els dies calorosos es produïa als establiments, que corria en paral·lel a la dels tramvies que hi conduïen⁴⁵². L'anar als banys va entrar a l'imaginari col·lectiu dels barcelonins, sent escenari d'anècdotes, paisatge literari i motiu d'històries. La popularització dels banys i la major facilitat d'accés van conduir a la inversió del patró social que hi dominava. Mentre que a la primera meitat del segle XIX estava limitat a la burgesia i classes mitjanes, ara aquestes preferien optar per escapar de la ciutat a l'estiu. Els banys de la ciutat, al seu torn, es van convertir en un espai propi de les classes populars. A inicis del juliol de 1892, els que s'ho podien permetre escapaven a la muntanya o altres localitats de la costa⁴⁵³. Els que es quedaven a la ciutat acudien generalment als banys, convertits en el punt d'esbarjo preferit els dies de més calor⁴⁵⁴. Aquest canvi de registre social va captar l'atenció de l'escriptora Emilia Pardo Bazán, que incidia en la democratització dels banys del barri:

La Barceloneta no es la playa de la *high life*, no es un Biarritz donde todo se paga por las setenas y donde las mujeres que viven de ostentar su belleza y sus caprichos entran en el agua con trajes de *surah* blanco guarnecidos de encaje, y sandalias griegas bien ceñidas sobre el *maillot* de seda nacarada, que se renueva á cada baño. La Barceloneta es la conquista democrática, el goce barato, al cual, para ser exquisito, sólo le estorba eso..., la baratura. Los baños de la Barceloneta son como el pan, como las sardinas, como la fruta en agosto, como el agua cristalina de la fuente pública: no se estiman porque abundan demasiado, porque están al alcance de cualquiera⁴⁵⁵.

Això no era en cap cas negatiu, defensava Pardo Bazán. L'autora jutjava la impressió que li va causar la visita als establiments com a captivadora, admirant tot el que rodejava els banys i celebrant l'accés al seu gaudi per part de les classes treballadores⁴⁵⁶.

⁴⁵⁰ En van informar publicacions enfrontades a *El Diluvio* quan Gassull va morir. Per exemple, a *La Esquella de la Torratxa*, 6 de juliol de 1894. Més endavant s'acusava als Banys Orientals de fer prevaldre els seus interessos, el que portava a impedir la renovació d'una claveguera en mal estat, o d'estar conxorxat amb la companyia de tramvies per a que aquests passessin amb molta més freqüència pels banys (*La Esquella de la Torratxa*, 21 de juny i 5 de juliol de 1895).

⁴⁵¹ *El Diluvio*, 15 de març de 1885.

⁴⁵² Per mencionar algunes: *La Nueva Lucha* (Girona), 14 d'agost de 1887; *La Dinastía*, 19 de juliol de 1887, 24 de juliol de 1888, 3 d'agost de 1890 i 16 de juliol de 1891.

⁴⁵³ Els que es quedaven, mentrestant, ho feien "en las raquílicas playas de la Barceloneta", segons *El Isleño* (Palma), 6 de juliol de 1892.

⁴⁵⁴ "Los balnearios de la Barceloneta, son actualmente el punto de cita, el oasis a donde acuden los que no pueden o no quieren abandonar la capital", deien a *La Dinastía*, 18 de juliol de 1892.

⁴⁵⁵ Emilia Pardo Bazán, "Marinas", *La ilustración artística*, 17 d'agost de 1896.

⁴⁵⁶ Així ho expressava: "todo esto me llenó el alma del contento que experimentamos cuando vemos una forma de la cultura, del bienestar y de la felicidad, puesta al alcance de la gente laboriosa y humilde; un placer honesto y barato, sano y natural, disfrutado por una multitud, que en aquel instante no envidia -ni tiene por qué- ¡a los poderosos, á los millonarios!" (Emilia Pardo Bazán, "Marinas", Ídem).

Col·lisió d'interessos a finals de segle

Davant del canvi de context, la necessitat de desocupar d'estrís i altres objectes la via pública va ser finalment assumit pels propietaris del passeig a finals de segle. Va ser decisiu que alguns d'ells també entressin en la participació, directa o indirecta, de l'explotació econòmica dels banys de mar. De fet, va ser sovint una sortida per a la inversió dels capitals que s'havien format en l'activitat industrial al servei de les necessitats de la marina, en especial arrel de la crisi de la construcció naval. Molts mestres d'aixa van sol·licitar i, alguns, establir, banys de mar al barri⁴⁵⁷. Les activitats dominants en el front del passeig Nacional, en conseqüència, s'havien transformat a finals de segle. Mentre anteriorment predominaven les indústries lligades a la marina, l'any 1897 el domini ja s'havia traspassat cap a l'hostaleria, sent les cerveseries el tipus de local que més s'hi repetia (Taules 1.18. i 1.19.).

Taula 1.18. - Principals tipus d'establiments al passeig Nacional

1857		1880		1897	
Calafats	7	Calafats	10	Cerveseries	6
Fusters	6	Fusters	9	Tavernes	5
Constructors de veles per a bucs	6	Tendes d'efectes navals	8	Tallers de bosselleria i remes	5
Tendes d'efectes navals	4	Constructors de veles per a bucs	6	Lloguer de tendals	5
Altres	15	Altres	20	Altres	31

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades comercial i industrial creada per aquesta tesi.

Taula 1.19. - Principals sectors econòmics al passeig Nacional (%)

Sector econòmic (classificació pròpia)	1857	1897
Fusta, paper i arts gràfiques	20,5	8,5
Minerometal·lúrgia	22,7	16,9
Transports	18,2	11,9
Tèxtil	13,6	15,3
Hostaleria	9,1	23,7
Activitats financeres, immobiliàries, professionals, científicotècniques i administratives	0	10,2

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades comercial i industrial creada per aquesta tesi

Per tal de dur a terme la desocupació de la via pública, els propietaris insistien que era precís que, d'un cop per totes, se'ls permetés edificar en els terrenys avançats de les seves cases. La mobilització va renovar-se a mitjans dels anys 1880, en resposta a l'avantprojecte d'enllaç entre Barcelona i la Barceloneta que havia elaborat la Junta d'Obres del Port. La veu cantant la va dur

⁴⁵⁷ Alguns casos, detallats als apartats 2.1.4. i 2.2.2. d'aquesta tesi.

Melcior Gassull, propietari d'immobles i dels Banys Orientals. Gassull plantejava que es permetés als propietaris edificar en els terrenys avançats, sempre que els edificis tinguessin un porticó de mínim sis metres que permetés el trànsit públic. La Zona Marítima començaria a partir de la vorada d'aquests pòrtics. Això permetria una comunicació còmoda i fàcil entre Barcelona i la Barceloneta i, alhora, l'embelliment dels edificis i del port⁴⁵⁸. Una Junta de Propietaris del barri, liderada pel propi Gassull i per Fèlix Graupera, va elaborar el mateix any un contraprojecte d'enllaç que va ser remès a l'autoritat portuària i l'Ajuntament. Tot i ser atès en un primer moment, va quedar finalment aparcat⁴⁵⁹.

La congelació de cap procés d'enllaç entre la ciutat i el barri i la cronificació del problema era reflectida en una peça de 1896 d'*El Vigía de la Barceloneta*, portaveu dels interessos dels propietaris del barri. La publicació denunciava la quantitat d'objectes presents al passeig per la mala imatge que donava de la Barceloneta, i en feia la descripció existent més detallada:

Aquí hay maderas nuevas y viejas; allá algibes y calderas nuevas y viejos; más allá montones de toneles y barriles; acullá hay depositadas piedras y otros materiales de construcción y de derribos, y en todas partes hay un sin número de otros objetos difíciles de enumerar. Unos patios están ocupados por más o menos destartados barracones de diferentes dimensiones y formas; en otros hay cobertizos de irregular estructura; algunos están cercados por verjas de madera de más o menos aceptables formas; en otros hay establecidos cafés y fondas al aire libre; y finalmente varios industriales han establecido en los citados solarase sus talleres de carpintería, hojalatería, tonelería, etc., etc.⁴⁶⁰.

La responsabilitat requeria sobre la Junta d'Obres del Port per no permetre l'edificació en els mencionats terrenys, defensava el setmanari. Calia tenir en compte, com ja havia argumentat Sust anys abans, que les cases del barri eren reduïdes i calien locals més grans per a establir-hi tallers i dipòsits⁴⁶¹.

Dos anys més tard ja no era a través de la premsa, sinó directament els propietaris del passeig qui van adreçar una instància a la Junta d'Obres reclamant que els terrenys deixessin de considerar-se Zona Marítima. Els propietaris feien una defensa de l'ocupació dels terrenys per part dels propietaris i habitants de les cases per a exercir els seus oficis. "Dichos terrenos estaban ocupados

⁴⁵⁸ "Nuestro Ayuntamiento y la Junta de Obras del Puerto, han de ponerse de acuerdo en los puntos principales si aquel barrio marítimo ha de estar á la altura de la importancia de una gran capital marítima, comercial, fabril e industrial como es, y más ha de ser, nuestra querida Barcelona", expressava (Melcior Gassull, "La Barceloneta y el anden alto del puerto", *El Diluvio*, 11, 15, 18 i 23 d'abril de 1885).

⁴⁵⁹ La Junta d'Obres del Port defensava el 28 d'octubre de 1886 que l'avantprojecte que havia elaborat encara estava subjecte a moltes modificacions. S'hi havia de tenir en compte "el enlace de la Barceloneta con el puerto en la forma más conveniente para el tráfico en que tiene participación tan importante su población, no solo por su cifra sino por su calidad". L'error dels propietaris va ser creure, a judici de l'autoritat portuària, que l'enderrocament dels magatzems 1 al 27 de l'andana baixa del Moll Vell suposava l'inici de l'execució del projecte de reforma general del moll. L'Ajuntament i la Junta van treballar conjuntament per examinar el contraprojecte presentat pels propietaris de la Barceloneta, i el març de 1889 els enginyers d'ambdós administracions van comunicar el seu vistiplau sobre diversos punts de la proposta (AMMB, Port, 982, exp. 1, lligall 1, *Espediente sobre reforma del enlace de la ciudad con el barrio de la Barceloneta para formación del proyecto del muelle de este nombre. Año 1885*). Tot i això, la reforma es va acabar ajornant (Tatjer 1988: 252-253).

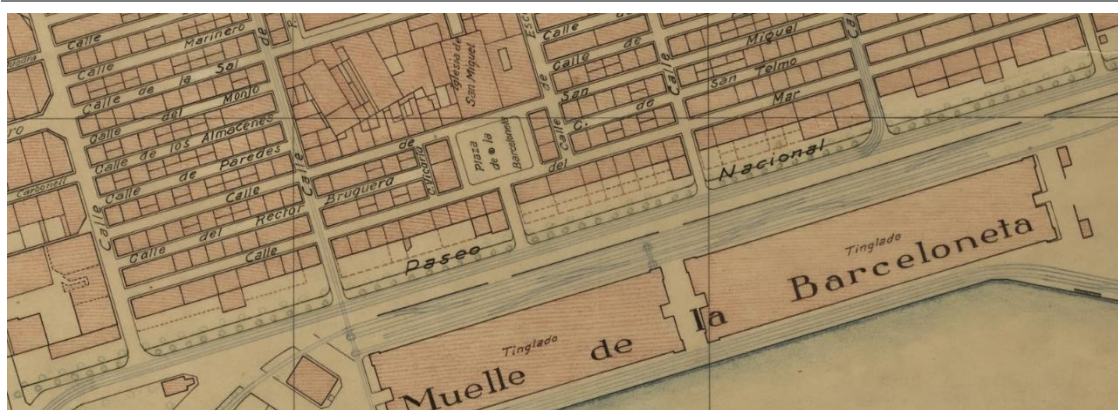
⁴⁶⁰ *El Vigía de la Barceloneta*, 3 de maig de 1896.

⁴⁶¹ "Las casas de la Barceloneta son de reducidas dimensiones, y que se precisan locales de mayor capacidad que los existentes, para establecer en ellos talleres, industrias navales y establecimientos propios a todo puerto de la importancia del nuestro; y que el día que desaparezcán los almacenes del antiguo andén de la Riba se notará más la falta de locales espaciosos" (Ídem).

desde tiempo inmemorial por los artefactos de los oficios de los propietarios y vecinos de las respectivas casas”, afirmaven, i la concessió de la propietat feta els anys 1858 i 1859 per part de Capitanía General era tan sols la legalització d’una situació a què els propietaris es veien obligats “por la insuficiencia de las exiguas casas de la Barceloneta para el desarrollo de las industrias navales a que aquellos se dedicaban”⁴⁶².

Els propietaris defensaven la importància per a un port com el de Barcelona de l’existència, en les seves immediacions, de tallers particulars d’aquestes indústries. Així, reclamaven que s’hi pogués edificar per a que els tallers estiguessin en les condicions adequades, i afegien que això permetria disposar de més locals, que donarien vida al barri. Si aquests espais es destinessin a via pública desapareixerien les actuals indústries, el que agreujaria “la crisis que está atravesando este barrio marítimo”⁴⁶³. La Junta d’Obres va tenir en compte la demanda, i en la nova partió de la Zona Marítima, l’any 1902, es va extreure aquest espai. El 1912 s’aprovaria l’amplada del passeig Nacional, però les demandes dels propietaris haurien d’esperar a una solució definitiva que no arribaria fins el 1925. Aquell any, l’Ajuntament va atorgar el permís definitiu per edificar en aquests espais, sota determinades condicions (Imatge 1.3.)⁴⁶⁴.

Imatge 1.3. – Detall dels solars i edificacions del passeig Nacional (1926)*

* El plànol mostra tant les construccions ja existents en l’espai avançat de les cases com la delineació d’alguns dels solars.

Detall de:

Brigada Topogràfica de Ingenieros: Full 26 3er Quart. 1, 1926 (AMCB, Urbanisme i Obres, Plànols topogràfics a escala 1:2000, corresponents al plànol de Barcelona elaborat per la Brigada Topogràfica de Ingenieros del Ejército, R.4760).

⁴⁶² AMMB, Port, 853, exp. 6, *Instancia documentada que varios propietarios de casas de la calle Nacional presentan a la Excm. Junta de Obras del Puerto pidiendo la modificación de la zona de servicio de los muelles del lado de la Barceloneta*, 18 de desembre de 1898.

⁴⁶³ Els firmants de l’escrit eren els propietaris del passeig Joaquim Artés, Manuela Sormani, Lluís Garriga, Lucia Pey, Francesca Picarín, Francesca Vinyoles, Gener Menéndez, Àngela Calvell, Boi Calopa i Pera, J. Sanpera, Francesc de Paula Ponsà i Margarita Lacambra. La majoria disposaven, o els seus antecessors havien disposat en el passat, d’establiments al passeig lligats al servei a la marina, tant d’efectes navals (Artés, Menéndez, Pey) com d’eixàrcia (Garriga, Calvell), boteria (Vinyoles) o metal·lúrgia (Calopa, Lacambra).

⁴⁶⁴ Tatjer 1988: 253-254.

El passeig Nacional entre civilitat, imatge, indústria i oci

El passeig Nacional era l'espai barcelonetí que es projectava cap a fora, tant a la resta de la ciutat com a la resta del món. Com a lloc simbòlic de comiat i rebuda, d'espai d'esbarjo i oci de tota la ciutat, existia una preocupació pel seu estat i la seva imatge per part de l'elit local. Una preocupació que es concretava en multitud de queixes concernents o bé al mal estat d'alguna infraestructura o del mateix paviment, o bé en la mala imatge oferta per ítems com la venda ambulant o per la incomoditat que podia generar l'existència d'espais de treball que entorpien el passeig dels barcelonins. Era l'aparador d'un barri que, més enllà del passeig, es preferia apartat de la vista de forans. Era l'espai que s'il·luminava quan era festa major i l'escenari de les principals festivitats, on es celebraven balls, envelats i focs artificials, i on es realitzaven adornaments amb banderes i guarniments.

La disputa creixent al segle XIX pels usos dels espais portuaris ha estat tractat per la historiografia les darreres dècades. A Espanya, Guimerà plantejava un procés que hauria conduït d'una compartimentació clara entre l'espai portuari i l'urbà a una competència de l'ús del sòl entre actors militars, econòmics i socials. Pasejos, cases de banys, magatzems, molls, duanes i bateries, entre d'altres, en foren els protagonistes. En aquests espais, exposava, es concentraven els interessos lligats al prestigi de la localització i de la imatge de la ciutat portuària. El disseny i projectes urbanístics de les darreres dècades del segle partien d'una voluntat política de les elits urbanes de convertir les ciutats portuàries en capitals modernes⁴⁶⁵. Els banys de mar arreu de l'Estat van estar al centre d'una nova jerarquització dels espais urbans i del procés de separació que una elit projectava a finals del segle XIX i inicis del XX entre espais de producció, de consum i d'oci en aquestes urbs⁴⁶⁶. S'haurien erigit per aconseguir la domesticació del paisatge litoral i els seus habitants, segons planteja Cabantous⁴⁶⁷.

A la Barceloneta, aquesta mentalitat burgesa es va projectar especialment en el seu passeig, entès com espai on materialitzar l'ideal d'urbanitat associat a l'estètica i a una experiència urbana lliure de brutícia, escridassades o obstacles físics. Aquest projecte es va focalitzar en el passeig, en convertir-se en un lloc on molts barcelonins hi acudien per tal de gaudir del seu temps d'oci. Aquest ideal d'urbanitat dominant xocava amb l'activitat tradicional que s'havia desplegat al llarg de la seva existència, on el trànsit de mercaderies i els espais de treballs d'artesans i industrials van conviure amb la funció de passeig urbà.

L'interès econòmic en l'explotació dels establiments de banys va guanyar pes al llarg de la segona meitat del Vuit-cents, fins al punt que els mateixos propietaris del passeig van assumir la necessitat de desocupar d'obstacles físics el pis del carrer, inclosos els terrenys de la seva propietat en front de les cases. L'aplaçament de la solució del conflicte entorn la facultat per a edificar-hi construccions avançades no es solucionaria fins avançat el segle XX, i la platja de la Mar Vella es convertiria en la reserva d'espai d'esbarjo del front marítim barceloní. En el conjunt d'aquest

⁴⁶⁵ Guimerà Ravina 1996: 136.

⁴⁶⁶ Castells & Rivera 1995: 141-150.

⁴⁶⁷ Cabantous 2007: 96.

front, Tatjer planteja que, a inicis del segle XX, triomfà l'ús portuari-industrial sobre el d'oci⁴⁶⁸. L'ideal d'urbanitat projectat sobre el passeig Nacional, lligat a l'auge del trànsit de forans cap als banys de mar, no va aconseguir eliminar unes activitats industrials que, tot i la seva disminució, van seguir ocupant-lo parcialment. No van desaparèixer, tot i la seva reducció, ni drassanes, ni tendes d'efectes navals, ni les piles de fusta al passeig, que continuarien existint al segle XX, malgrat les insistents queixes d'uns estaments incapaços de materialitzar a l'espai físic de la ciutat els seus ideals urbans.

⁴⁶⁸ Tatjer 1996.

Síntesi del capítol

La rellevància de la Barceloneta en les xarxes de l'economia marítima catalana i l'expansió de les activitats més vinculades a les demandes del port i la navegació van permetre al districte concentrar bona part del teixit econòmic vinculat a aquest àmbit. Aquests sectors van viure una etapa de nítid increment a les dècades centrals del Vuit-cents, el que va permetre la consolidació d'una elit social que va dominar les esferes de poder i control a la comunitat marítima.

La distribució sectorial reflectia la profunda especialització marítima de l'economia de la Barceloneta. El creixent pes que a la ciutat van adquirir tant la indústria tèxtil com les activitats professionals, comercials i administratives va ser un procés aliè al barri portuari, circumscrit a la producció i els serveis no financers lligats a les demandes marítimes. Una extraordinària situació geogràfica per a l'establiment de magatzems de mercaderies portuàries va estimular la proliferació d'alguns dipòsits a l'àrea de la Ginebra. També van atapeir-se aquells situats al Moll Vell, però ràpidament van demostrar-se insuficients davant l'augment de tràfic comercial. Per la seva part, l'estructura edificatòria del barri, marcada per la petitesa dels solars, va impedir la utilització intensiva de les illes de cases com a espai pel resguard de les mercaderies. Altrament, la rellevància de les exportacions vitivinícoles en el moviment portuari barceloní i les bones condicions legals i geogràfiques de la Barceloneta van permetre la concentració de la fabricació de botes i barrils. Aquesta activitat artesanal es va situar al centre de la formació de les xarxes socials de domini i ascendència a la comunitat.

En paral·lel, també van créixer les activitats metal·lúrgiques, especialitzades en la fabricació de les eines utilitzades per la resta d'artesans lligats a la marina mercant i en la dels diversos elements metàl·lics essencials pels bucs, com cuines, àncores, olles, cadenes o cabrestants. També van concentrar-se a la Barceloneta els productors dels instruments tècnics complexos que qualsevol nau requeria, com brúixoles, bitàcoles, ulleres de llarga vista, baròmetres o sextants. Amb l'inici de la mecanització i l'aparició de la demanda de màquines de vapor, alguns membres de famílies destacades de l'artesania del metall van intentar donar el pas per a convertir els seus tallers en fàbriques de construcció de maquinària. Això es va compaginar amb la instal·lació de noves fàbriques per part d'actors externs i, en especial, de la de les tres grans factories metal·lúrgiques catalanes. Nascudes amb una clara vocació de cobrir les demandes de construcció de vaixells de ferro i de màquines i calderes de vapor per a la marina, la seva ubicació estratègica a la Barceloneta va ser clau per fer de la ciutat comtal una de les avantales del sud d'Europa en les primeres passes de la navegació a vapor.

De forma anàloga, el moviment de tripulacions i mercaderies va fomentar que la Barceloneta concentrés un ampli nombre d'establiments lligats al proveïment alimentari, en especial fàbriques de pastes per a sopa, confiteries i tendes d'ultramarins. També serveis com cases de dormir, tendes d'efectes navals o cases de traducció i interpretació per a les tripulacions estrangeres, que també es van constituir com activitats claus en la formació de l'elit del districte. Part del poder d'aquest grup va desplegar-se en el passeig Nacional, l'àrea del barri amb major valor del sòl, i aquella

més directament vinculada amb la ciutat i el port. Concentrava una gran varietat d'activitats lligades a les necessitats marítimo-portuàries, i es va constituir com un espai de treball, d'emmagatzematge i de circulació de diferents elements. Les formes de treball tradicional al passeig i a la Barceloneta es van compaginar amb l'impuls de la navegació a vapor, que va concentrar les iniciatives més ambicioses a nivell de capital, infraestructures i mà d'obra.

Les bases del desenvolupament i l'especialització econòmica de la comunitat marítima van diluir-se al darrer terç del segle XIX. Es van aplegar diversos fenòmens clau. En primer lloc, els canvis legals i institucionals que va introduir el ministre Figuerola, que van suposar la liberalització aranzelària de la navegació, la flota mercant i el tràfic portuari. L'adopció del vapor pels naviliers espanyols i catalans va ser accelerada als anys 1870 i 80. La superació dels impediments a la generalització d'aquesta tecnologia també ho va facilitar. L'ocàs del món de la vela va suposar l'alteració dels mecanismes centenaris que havien sostingut el seu funcionament, amb la pèrdua de la incertesa en els viatges marítims, la fi de l'autonomia comercial dels capitans i la dispersió dels serveis a les embarcacions, menys dependents de cada aturada a port.

Aquells mateixos anys es va engegar la reforma del port de Barcelona, que va suposar la pèrdua de l'exclusivitat que la Barceloneta gaudia amb les activitats i el tràfic portuari. L'expansió del port no va ser una transformació tan sols física, logística i urbanística, sinó també econòmica i social, redistribuint activitats i ocupacions en el front marítim de tot el pla barceloní. En la nova era industrial i en una ciutat de les dimensions que estava adquirint la capital catalana, ja no era concebible la concentració en un espai urbà tant reduït de la pràctica totalitat de productes i serveis lligats a aquest port. A més, el triomf del vapor va suposar que, malgrat el creixement del tràfic portuari, la demanda de certs productes i serveis disminuís i es reconvertís, mentre que la globalització dels mercats va permetre la deslocalització d'algunes demandes a altres àrees, sobretot en el sector del metall.

Els impactes disruptius que aquests canvis van generar en la base econòmica de la Barceloneta van ser de gran intensitat. Van posar fi a la centralitat del districte com a base d'operacions de l'economia portuària barcelonina. Es va concretar en la reubicació d'algunes activitats, a destacar la boteria. El sector va pràcticament desaparèixer del barri en poques dècades, i ho va fer tot i la seva persistent importància en l'economia catalana i malgrat que els seus processos de treball no patissin cap transformació significativa. El declivi de la transcendència de l'exportació de vins i aiguardents al port barceloní i, sobretot, el trasllat dels boters al municipi veí de Sant Martí van ser-ne els principals detonants. La funció d'emmagatzematge, per la seva banda, va ser definitivament abandonada, fruit de les reformes que l'àrea portuària del barri va viure la darrera quinzena del segle i de l'establiment definitiu del front marítim del casc antic com a àrea predilecta per aquesta activitat.

Pel que fa als establiments artesanals lligats al metall, el seu nombre va tendir a la baixa i, els seus protagonistes, a desvincular-se del món marítim i les xarxes de poder de les que havien format part a la comunitat. Les grans factories, tant les tres principals metal·lúrgiques del Principat com els establiments dels Ciervo, Escuder i Pfeiffer, van adaptar-se a la caiguda de les demandes provinents de la navegació a través de la transformació de la seva especialització productiva. Es van obrir, així, a altres camps ja deslligats del mar, en especial el bastiment de diferents estructures

metàl·liques per la ciutat, de màquines de vapor per a fàbriques terrestres, de comptadors de gas i de maquinària agrícola. Els fabricants d'instrumental nàutic i òptic, per la seva banda, van desaparèixer completament de la Barceloneta.

Per últim, també es va transformar el sector serveis. L'auge de l'oci marítim, fruit de la popularització dels banys de mar entre àmplies capes socials, va comportar la visita de milers de barcelonins a la Barceloneta cada estiu. Això va desplaçar la centralitat que les demandes de la navegació i el port tenien en l'orientació econòmica de diferents negocis. En especial ho va notar l'hostaleria, que va reorientar-se del domini dels serveis dirigits a mariners transeünts cap a aquells adreçats als banyistes. El triomf del vapor i de les companyies navilieres modernes, al mateix temps, van acabar amb una forma de proveïment naval que ja no comptava amb l'àmplia autonomia dels capitans de vaixells com a base operativa. Tan sols algunes tendes d'efectes navals van figurar com a excepció, especialitzant-se en els serveis de pintures per als casc metàl·lics dels vaixells. En altres sectors, això va causar un gran daltabaix, com en els serveis de traducció i interpretació, que van desaparèixer. També en els establiments d'elaboració de pastes per a sopa, que van reduir-se molt pronunciadament. Tot plegat va ocasionar la transformació dels usos del passeig Nacional, que van tendir a reduir la seva importància com a espai de treball i a incrementar la seva concepció com a passeig urbà, en un procés no exempt de conflictes, en especial entre interessos militars, d'oci, portuaris i industrials, on van jugar un paper clau els propietaris i les diferents autoritats.

En definitiva, l'orientació econòmica de la Barceloneta a l'entrar el segle XX tenia ja pocs elements en comú amb la de mig segle enrere. Conservava alguns establiments orientats al port, però la centralitat d'aquest vector s'havia evaporat, i el caràcter lligat a la metal·lúrgia i l'oci havien guanyat un pes molt superior. Aquesta transformació va operar a diferents nivells, i va ser clau pels canvis en la distribució sectorial de l'economia, en els usos del sòl i en l'extracció econòmica de l'elit barrial.

CAPÍTOL 2

L'ocàs de l'era de la vela i la fusta.

**La construcció i reparació naval i
els seus sectors auxiliars**

Introducció

Aquest capítol examina l'evolució que va tenir un sector transcendental en el teixit econòmic i social de la Barceloneta, la construcció i reparació naval. El primer objectiu és conèixer com van operar les transformacions tecnològiques, econòmiques i institucionals en el sector, especialment arrel de la generalització del vapor i la fi de la seva protecció aranzelària i laboral. Per tal de donar-hi resposta, analitzem el desenvolupament de la construcció i reparació naval en la seva fase d'expansió, examinant el paper que l'activitat a la Barceloneta exercia en el conjunt de la costa catalana i el model productiu en què es va fonamentar. També estudiem la formació i consolidació d'una elit social al barri lligada al sector, a partir tant de les rendes del seu treball com d'altres activitats econòmiques, i la forma en que van desplegar el seu poder sobre la comunitat marítima.

En paral·lel, l'ofensiva contra el model gremial de regulació laboral per part dels contractistes dels seus serveis va ser un procés clau en l'esdevenir de l'activitat i en les pròpies dinàmiques socials de la Barceloneta. Però el factor definitiu per acabar amb el model econòmic vigent va ser l'aparició i consolidació d'una nova tecnologia i uns nous mitjans de producció. La generalització del vapor i el ferro van acabar amb el model centenari en què s'havia basat la construcció i reparació naval catalana, i els intents d'adaptació a la nova tecnologia van fracassar. L'anàlisi de l'impacte de la crisi del sector a la Barceloneta es vertebra sobre el segon objectiu del capítol. Aquest és conèixer quines van ser les estratègies desplegades pels diferents protagonistes del sector per afrontar aquesta crisi, tant de la seva cúspide social com dels treballadors que van patir la degradació de les seves condicions laborals. Per complementar aquest vector, s'ha estudiat la transformació en l'ús del principal espai de construcció de grans bucs al districte, l'Astillero, reflex dels canvis en la relació del sector amb les institucions i en la força negociadora dels constructors navals per reivindicar-ne la seva ocupació.

El tercer i darrer objectiu del capítol és comprendre quin va ser l'impacte d'aquestes transformacions en els principals sectors auxiliars de la construcció i reparació naval a fusta, la fabricació d'eixàrcia i de velam. Per això analitzem el model artesanal que caracteritzava les dues activitats, el canvi que va comportar la modernització productiva i les estratègies desplegades per fer front a la crisi de la construcció naval.

2.1. La construcció i reparació naval a la Barceloneta fins 1870

La construcció naval a fusta al segle XIX ha despertat poca atenció en la historiografia, malgrat el gran impacte econòmic, social i cultural que tenia l'activitat en moltes àrees marítimes. Els estudis sobre el sector han tendit a concentrar-se o bé en un període anterior o bé un cop la transició al vapor i el metall ja s'havia completat. Durant l'auge de la marina de vela, el sector mobilitzava abundants capitals i demandava grans quantitats de mà d'obra tant de forma directa, en el bastiment i reparació de naus, com indirectament en el proveïment de fustes, elements metàl·lics, cordes o veles. Es va configurar com un pilar central de l'economia marítima mediterrània, convertint-se en la primera font de riquesa de molts ports i comunitats marítimes¹. L'impacte que va tenir la crisi del model en moltes d'aquestes societats està encara per estudiar.

Els principals treballs sobre el sector a Catalunya en l'era de la vela s'han centrat en les característiques i els processos constructius dels bucs, els seus trets tècnics i l'evolució del volum de naus construïdes², però manca un coneixement més detallat sobre el finançament, la mà d'obra i l'organització del treball³. En aquest apartat estudiarem les característiques del sector a la Barceloneta, integrada en un sistema de construcció naval català que, al seu temps, s'emmarca en una sèrie de trets comuns compartits a bona part del Mediterrani. Ens fixarem especialment en l'organització laboral, els processos de finançament i els models d'ús i propietat dels mitjans de producció. Ens interessa també el paper i rol social dels seus actors, en especial dels mestres artesans, i les formes en que van desplegar el seu poder i influència i es van constituir com una elit dins la comunitat marítima. Per últim, estudiarem el llarg procés de liberalització del factor treball durant els dos primers terços del Vuit-cents, en un conflicte de llarga durada que esdevingué central en les dinàmiques socials dins el sector.

¹ Delis 2012: 349-350; Martínez Shaw 1991: 12-13; 2014: 41-42; Pavlidis 2012: 335-336.

² Delgado Ribas 1983; 1994; Llovet 1971.

³ Així ja ho assenyalava Valdaliso 2004: 11.

2.1.1. Els precedents: la construcció naval a Barcelona i la creació de la Barceloneta

La construcció d'embarcacions de fusta a la ciutat de Barcelona té una història centenària. La consolidació de les característiques del treball que predominarien al llarg de diversos segles es va produir durant la Baixa Edat Mitjana, quan els oficis de mestre d'aixa i calafat van monopolitzar les tasques directament implicades en el procés constructiu de les naus que protagonitzarien l'expansió política i comercial catalana per la Mediterrània.

El mestre d'aixa era la persona encarregada de pensar, dissenyar i dirigir la construcció de l'embarcació a partir dels plànols, plantilles i, en ocasions, maquetes que sovint s'heretaven a través de generacions. El calafat, per la seva banda, es dedicava a impermeabilitzar el vaixell, introduint estopa a les juntes de les taules de fusta que formaven el casc de la nau i recobrint aquestes amb brea o quitrà. Entre les seves tasques també solia incloure's el folrat del casc, que es realitzava amb planxes. Les estopes, els productes impermeabilitzants, el folrat i els mateixos taulons de fusta s'havien de renovar periòdicament degut al seu deteriorament i a la recurrent incrustació de mol·luscos i altres elements marins en els cascs dels vaixells. La tasca dels calafats, en conseqüència, no es limitava al procés constructiu de la nau, sinó que eren els encarregats del seu manteniment, de les operacions de carenat que aquestes requerien regularment⁴.

La regulació d'ambdós gremis a la ciutat de Barcelona es va produir l'any 1400 per als mestres d'aixa i el 1599 pels calafats, dates de la concessió de les seves respectives ordenances. Els dos gremis es van unificar l'any 1710, amb uns nous reglaments que procuraven donar protecció al treball dels agremiats. Aquesta protecció es va reforçar amb la instauració de la Matrícula de Mar el 1751 i la corresponent reserva del dret d'exercir els treballs de la mar als individus que en formaven part. La Matrícula garantia l'exercici de les activitats marítimes -la navegació, la pesca i la construcció i reparació naval- als matriculats, els quals, al seu torn, estaven subjectes a unes severes pautes de reclutament militar per a l'Armada. Era una institució emmirallada en l'*Inscription Maritime* francesa, i, com aquesta, tenia l'objectiu de resoldre el problema constant que els Estats moderns tenien per dotar de personal suficient la seva marina de guerra⁵.

A Barcelona, l'activitat constructiva va tenir un arrelament important, tant en el bastiment de velers de guerra a les Reials Drassanes com en l'elaboració de bucs mercants. La consolidació d'una classe constructora estable a Barcelona, no obstant, va ser difícil, i degut a la irregularitat del treball, en alguns períodes es va fer palesa la manca de treballadors. Aquest dèficit de mà d'obra agremiada es va donar, per exemple, a inicis del segle XVIII⁶, una problemàtica que es

⁴ Els processos de treball dels dos oficis, detallats a Roig 1929: 35-72. Una descripció per a època més contemporània, a Alegret et al. 2009: 31-35; 108-144.

⁵ Procés explicat a Barriendos Vallvé 1988: 103-104; Colldeforns Lladó 1951: 25-26. Sobre la institució de la Matrícula de Mar, Garcia Domingo 2017: 33-62; Llovet 1980: 17-43.

⁶ L'any 1708 la ciutat tan sols comptava amb tretze constructors navals agremiats i cap calafat (Delgado Ribas 1995: 125), mentre que a 1716 existirien únicament sis mestres d'aixa i tres calafats (Garcia Espuche 2007: 52).

veia compaginada amb la de l'intrusisme de mestres d'aixa i calafats que no pertanyien al gremi però que eren contractats nogensmenys per l'Armada⁷.

Alguns dels escassos constructors navals que a inicis del segle XVIII estaven establerts a Barcelona figuraven com a propietaris d'algunes de les barraques situades a l'arenal ubicat extramurs de la ciutat, on guardaven els materials i eines propis dels seus oficis. La mateixa activitat de construcció i reparació de naus es va localitzar preeminentment en aquest espai com a mínim des de finals del segle XVI.⁸ Va ser precisament sobre aquest arenal on es va construir la Barceloneta. El repartiment del sòl va facilitar una immediata instal·lació de mestres d'aixa i calafats, i ràpidament el nou barri marítim es va configurar com l'espai propi del sector a la ciutat.

Com totes les activitats lligades a l'economia marítima, la construcció naval va viure una fase de creixement notable a la segona meitat del segle XVIII, gràcies en aquest cas a l'elevada demanda d'embarcacions per a la marina mercant que va generar l'expansió comercial catalana⁹. El creixement del sector a tota Catalunya es va correspondre amb un increment de la mà d'obra ocupada. A la província marítima de Barcelona, que s'estenia des de Sitges a Badalona, el nombre de persones matriculades en els oficis de mestrança es va gairebé triplicar entre 1749 i 1796.¹⁰ El 1787, el viatger il·lustrat Francesc de Zamora afirmava que mai a les costes catalanes, des de l'Edat Mitjana, s'hi havien vist tantes naus, i que totes elles havien estat construïdes a la drassana situada al Moll Vell de la Barceloneta, en l'espai popularment conegut com l'Astillero¹¹. Les paraules de Zamora no concordaven del tot amb la realitat. La construcció de naus a Catalunya no estava pas centralitzada a la ciutat comtal.

⁷ Delgado Ribas 2016: 236.

⁸ Així ho han documentat recents evidències arqueològiques (Soberón Rodríguez 2014: 23).

⁹ Els detalls del creixement de la construcció naval catalana al període, a Delgado Ribas 1983.

¹⁰ Segons les xifres recollides en les diferents revistes de marina que efectuaven les autoritats navals, dels 108 individus matriculats el 1749 es va passar a 308 l'any 1796 (López Miquel 1999: 227). D'entre aquest col·lectiu, Barcelona era la província on el pes dels calafats respecte el total era més elevat, reflex de la notable importància que havien adquirit les drassanes de la Barceloneta en les tasques de reparació i carenat.

¹¹ Zamora 1973: 452.

2.1.2. La construcció i reparació naval catalana durant la seva “edat d’or” i el rol de la Barceloneta

La Barceloneta en el context del sector a Catalunya

La notable inestabilitat política i econòmica de la darrera dècada del segle XVIII i el primer terç del segle XIX van afectar la construcció naval catalana, però a partir de la dècada de 1830 viuria el que molts van qualificar com “l’edat d’or”¹² de l’activitat al Principat. La represa del comerç marítim i la política proteccionista de l’Estat van ser-ne les claus. El nou escenari va obrir un context d’optimisme envers les possibilitats del sector, plasmada per la Junta de Comerç de Barcelona l’any 1833. Interrogada per la Junta d’Aranzels del govern de l’Estat, va considerar que en cap cas era necessari l’adquisició de bucs a l’estranger, doncs les drassanes autòctones cobrien abastament la creixent demanda¹³.

La nova expansió de la construcció naval catalana va fer-se a partir d’un model format el segle XVII, sostingut sobre una notable descentralització de l’activitat. En un primer moment, al segle XVII, aquesta dispersió va anar lligada a l’augment del pes de la navegació de cabotatge i el descens de la navegació d’altura pel Mediterrani¹⁴, però l’expansió comercial del segle XVIII no va fer altra cosa que accentuar-la. Els diversos pobles costaners que hi participaven van aconseguir una notable autonomia comercial, i comptaven amb els capitals i la mà d’obra necessaris per sostenir unes drassanes que construïen embarcacions tant per a la flota de la mateixa vila com per a flotes forànies. El nou impuls del sector a Catalunya a partir de la dècada de 1830 es va sostenir sobre aquesta xarxa multipolar, i en la franja litoral situada al nord de Barcelona, que conforma la costa de Llevant, el bastiment de bucs va adquirir una rellevància sense precedents¹⁵. El caràcter dispers del sistema de construcció naval català corria en paral·lel al d’altres regions marítimes mediterrànies, com Provença o Ligúria, que també comptaven amb diverses drassanes disseminades al llarg de les seves costes¹⁶.

En aquest context, la Barceloneta també va experimentar l’apogeu del sector. El nucli de famílies que concentraven els encàrrecs per a construir i reparar embarcacions va guanyar diners, poder i influència, mentre creixia el nombre de persones que s’incorporaven a la mestria dels oficis i augmentaven els negocis dedicats a proveir les eines i material necessaris. Les drassanes van multiplicar-se, així com el nombre de bucs que es construïen o reparaven simultàniament en elles, alhora que es convertien en un punt central d’ocupació dels habitants de la Barceloneta. La pròpia

¹² Concepte especialment reeixit a inicis del segle XX, en obres clàssiques com: Ricart i Giralt 1924; Roig 1929.

¹³ Carrera Pujal 1961: 23-24.

¹⁴ Garcia Espuche 2007: 37.

¹⁵ Llovet 1980: 131-162.

¹⁶ Delis 2012; Pavlidis 2012.

imatge del barri va quedar associada de forma molt estreta amb el sector i amb l'activitat colateral que generava, com reflecteixen les guies de la ciutat de les dècades de 1830 i 1840:

En su vecindario que consta de unas 800 casas además de los muchos almacenes de utensilios propios de la navegación, se encuentran fábricas de instrumentos náuticos, de áncoras, de toda especie de velamen y cables, de que se surte toda la marinería del principado, con varios astilleros que se construyen, goletas, bergantines y hasta fragatas mercantes¹⁷.

Tot i això, la Barceloneta no va ser un dels nuclis punters de la costa catalana en la construcció de bucs de gran tonatge. Segons el recull que va fer Ricart i Giralt, de les embarcacions de vela majors de 80 tones construïdes a Catalunya el segle XIX, tan sols 62 dels 734 vaixells identificats es van bastir a Barcelona, per sota dels que ho havien estat a Arenys de Mar, Lloret o Blanes¹⁸. Era així tot i que, probablement, la llista es reduïa a aquells bucs matriculats a la província marítima de Barcelona¹⁹. La posició del districte esdevenia cabdal en un altre àmbit. Tot i no ser la drassana que aportava majors bucs ni comptava amb els mestres d'aixa més reconeguts, la Barceloneta es va convertir en el centre neuràlgic del pas final del procés constructiu i de les operacions de reparació de bona part de les embarcacions bastides a la costa del Llevant català.

Com hem indicat al capítol anterior, a partir de 1830 Barcelona va adoptar un rol més destacat en les xarxes d'intercanvi comercial catalanes, sobretot en el comerç de cabotatge. Com a principal port del Principat, era el punt de referència de la major part dels vaixells catalans. L'estància de les embarcacions al port i la seva necessitat de manteniment van permetre una importància major de l'habitual a les operacions de calafatejat i de carenat, tot i les mancances que presentava la infraestructura portuària, mancada de varadors, dics o altres instal·lacions permanents pel desenvolupament d'aquestes activitats²⁰. La preeminència d'aquestes operacions es va traduir en l'ús extensiu del terme de calafat com a denominador de tot ofici relacionat amb el sector, per sobre del de mestre d'aixa, que en altres indrets denotava major prestigi social²¹. Tanmateix, la Barceloneta també va ser escenari, a les dècades central del Vuit-cents, de destacades construccions²².

¹⁷ *Guia de forasteros en Barcelona* 1842: 54. Aquest fragment es va anar repetint en les diferents guies urbanes, des de 1831 fins a diverses dels anys 1840, amb variacions molt escasses. Bàsicament en el nombre de cases que contenia el barri.

¹⁸ Ricart i Giralt 1924. També era molt reduït el nombre d'aquells vaixells bastits a tota la franja de costa al sud de Barcelona. En un port de la importància de Tarragona tan sols s'hi construïen barques de pesca i per a serveis portuaris, mentre els grans bucs s'encarregaven a la costa del Llevant (Sanet i Jové 2019: 11).

¹⁹ Així ho apunta Llovet 1971: 16. Amb tota seguretat es va basar en la Llista Primera del Registre de Marina (ANCatagena, Z-12, Inscripció de Embarcaciones, caixa 290), doncs les dades concorden. Les xifres de Ricart i Giralt s'eleva si fem cas a Alejandro Wohlguemuth, impulsor de l'Arsenal Civil de Barcelona, que en la memòria del projecte afirmava que entre 1824 i 1860 van sortir de les drassanes de Barcelona 83 grans bucs mercants -17 fragates, 53 bergantins, 2 corbetes, 2 polacres i 9 goletes- (Wohlguemuth 1886: 6). Desconeixem, però, l'origen de les dades que reproduïa. Mentre que Ricart i Giralt aporta informació de cada buc comptabilitzat -nom, any, constructor i lloc-, l'origen de les dades de Wohlguemuth són inescrutables, doncs no assenyalava cap més detall ni referència.

²⁰ Es van emetre diferents queixes que denunciaven que, degut a aquest motiu, molts bucs les anaven a realitzar a l'estranger, sobretot a Marsella. Una d'elles, de 1857, reproduïda a Carrera Pujal 1961: 75.

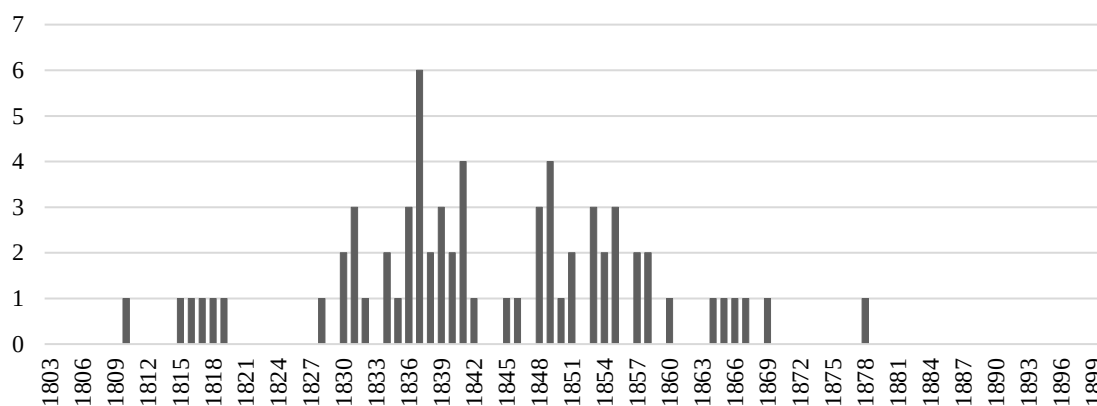
²¹ Quelcom similar succeïa al barri marítim valencià del Cabanyal, on també la reparació naval era l'activitat principal (Martorell 2000: 121). En canvi, a municipis on la construcció d'embarcacions predominava sobre la reparació, els calafats treballaven sovint sota la direcció dels mestres d'aixa, i la diferència social entre un i altre ofici era destacable. Així ocorria a Vilassar de Mar o Blanes (Giménez i Blasco 2009: 30-31; Roig 1924: 30).

²² Algunes d'elles van tenir ressò a la premsa, per exemple l'any 1848, quan el diari madrileny *El Clamor Público*, després de donar la notícia d'un nou vaixell construït a les drassanes del barri, aprofitava per remarcar el bon estat del

Tipologia d'embarcacions i espais de treball

Les embarcacions catalanes del comerç d'altura solien tenir entre 100 i 250 tones de port. Com en altres àrees del Mediterrani²³, el bergantí era la tipologia dominant, per sobre de les goletes i les polacres, tot i que era habitual la combinació de dos d'aquests tres tipus d'aparell. Algunes embarcacions, especialment corbetes, fragates i bricbarques, podien superar les 250 tones de capacitat, però van ser menys comunes²⁴. Les esmentades dades de Ricart i Giralt situen als bergantins com el tipus de buc mercant també dominant a la Barceloneta (Annexos, Taula A.2.1.). Les seves dades, a més, permeten constatar el reduït nombre de mestres d'aixa que participaren en aquests projectes. Més de la meitat de les grans embarcacions, un total de 33, eren obra de la família Sisteré. A part, tan sols els Geli (5), Torres (4) i Font (4) comptaven amb més de dos grans bucs construïts. Les dècades de 1830 i 1840 haurien concentrat les demandes dels velers de majors dimensions (Gràfica 2.1.)

Gràfica 2.1. - Nombre de velers de més de 80 tones construïts anualment a Barcelona

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades recollides a Ricart i Giralt 1924, 10-24.

La majoria de les embarcacions que es construïen a la Barceloneta eren de menors dimensions. Entre els vaixells menors catalans va tenir una gran difusió el llaüt, destinat a la pesca, mentre que per als diferents serveis portuaris destacaven les barcasses, les llanxes, els bots i les xates, entre d'altres²⁵. L'accelerada expansió comercial del port de Barcelona va provocar que sobresortissin les demandes generades pels serveis de salvament i sanitat portuària, de trànsit

que gaudia, en la seva opinió, la marina mercant, “si atendemos a el número de los que se construyen aún en la misma Barceloneta” (*El Clamor Público* (Madrid), 24 d'agost de 1848). Altres embarcacions que van tenir ressò a la dècada de 1840 van ser, per exemple, les fragates *Tulio* i *Pepita* (*Diario de Barcelona*, 8 de gener de 1843; *El Clamor Público*, 23 de juny de 1846).

²³ Delis 2012: 360-363.

²⁴ Els bucs mercants són amb diferència els que més interès han despertat. Veure, per exemple, les descripcions de les diferents tipologies de naus a Moret 1997.

²⁵ Garcia Domingo & Romeu 1994. La petjada documental d'aquestes construccions és força menor que la dels grans bucs, per la qual cosa ens hem servit d'una petita mostra tant dels registres d'embarcacions fets a la Comandància de Marina com dels títols de propietat inscrits a Escribania de Marina.

interior, de reparació de vaixells i de càrrega i descàrrega de mercaderies. Tan sols per executar aquest darrer servei, es calcula que al port barceloní, entre 1800 i 1915, van ser registrades al voltant de 3.000 barques. A partir de l'equador del segle XIX, aquestes naus van tendir a augmentar les seves dimensions i a créixer en número, i solien haver-hi simultàniament unes 500 d'actives²⁶.

La importància que aquestes embarcacions menors van adquirir al port de la ciutat va possibilitar que molts mestres d'aixa s'especialitzessin en aquestes construccions. És el cas del mestre Sebastià Morando, originari del Masnou, que el 1852 anunciava la venda de falues, llanxes i *gusis*²⁷. Provenint de Maó, la família Taltabull també va destacar en aquestes embarcacions. Entre d'altres, Francesc Taltabull va bastir la falua que servia com a oficina de sanitat portuària del port barceloní i una barca en forma de cigne destinada a un estanc de Madrid²⁸. Entre 1852 i 1853, va ser l'autor de tres barques per a diferents clients barcelonins²⁹. Algunes de les que es construïen eren propietat dels mateixos mestres d'aixa i calafats, que ocasionalment fins i tot en dirigien la seva pròpia construcció³⁰.

Pel que respectava la pesca, el llaüt va ser el tipus de vaixell dominant en els títols de propietat de l'Escrivania de Marina durant la dècada de 1840, i també la premsa va documentar en ocasions el seu bastiment a la Barceloneta³¹. Nicolau Sisteré, germà del constructor de grans bucs mercants Joan Sisteré, estava especialitzat en aquesta tipologia de vaixell³². Molts dels llaüts que es matriculaven a la ciutat comtal havien estat, no obstant, construïts a altres poblacions, especialment del Maresme, el que s'emmirallava en la dinàmica dominant en les naus del comerç.

Una altra característica de la construcció naval catalana que es va replicar a la Barceloneta va ser la naturalesa dels espais de treball. A Catalunya va mancar una gran drassana sostinguda per l'Armada, donat que aquestes estaven reservades als arsenals de l'Estat, situats a les capitals dels respectius departaments marítims (Cartagena, Cadis i Ferrol). Com a resultat, el model constructiu català va diferir dels alts nivells de divisió del procés de treball i concentració de la força productiva que es donaven en altres indrets d'Europa³³. L'activitat constructiva al Principat es duia a terme en un sistema de múltiples drassanes privades localitzades a les diferents poblacions litorals. Les seves característiques impedeixen concretar-ne una localització fixa, doncs es tractaven d'instal·lacions sovint mòbils i temporals la ubicació de les quals depenia sobretot dels

²⁶ Ibarz 2020a.

²⁷ Construïts a l'estil Maó, estaven localitzats al magatzem d'un altre mestre constructor, al carrer Mayor de la Barceloneta (*El Àncora*, 12 de setembre de 1852).

²⁸ *La Corona*, 27 de gener de 1858.

²⁹ Una, de 60 quintars de port, per a un veí de la Barceloneta, i les altres dues, de 50 quintars, per a un pilot nàutic. La primera tenia un valor de 100 duros, mentre que les altres dos costaven 45 duros cadascuna (ANCartagena, Z-12, Inscripció de Embarcaciones, llibre 7, f. 503, 527 i 528, 28 de maig de 1852 i 20 d'agost de 1853).

³⁰ Així ho va fer, per exemple, Joan Armengol, amb taller al passeig Nacional, amb una embarcació de 45 quintars de port (Ídem, f. 522, juliol de 1853).

³¹ *Diario de Barcelona*, 24 de febrer de 1861 i 10 d'agost de 1862.

³² En la mostra dels títols de propietat registrats a l'Escrivania de Marina de Barcelona l'any 1841, Nicolau va ser el constructor de tres llaüts destinats a la pesca (AHPB, Marina-50, f. 289, 296 i 673, not. Lluís Ferrer Marsal, 24 i 26 de maig i 20 de novembre de 1841).

³³ Delis 2016: 36-38.

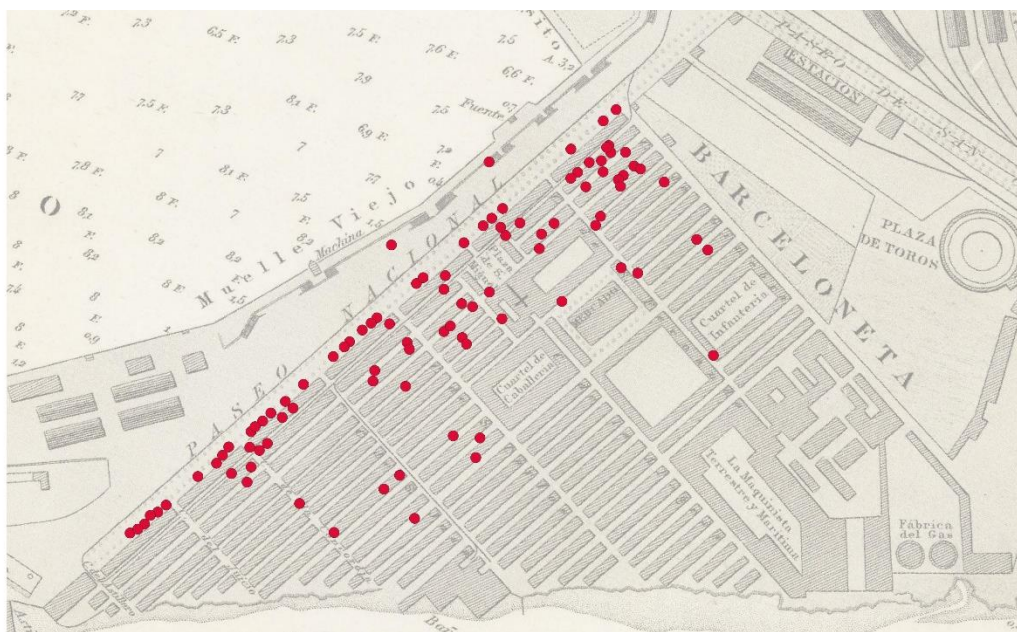
trets de l'embarcació i de les necessitats del client. El bastiment de la nau solia donar-se a les platges dels municipis costaners, mancats de grans instal·lacions i fràgils davant condicions meteorològiques adverses. Malgrat això, resultava imprescindible l'existència d'espais coberts, permanents o temporals, per al compliment de diferents tasques³⁴.

Les característiques de la platja a Barcelona no complien les millors condicions per a la construcció de bucs, degut a l'estretor de l'espai disponible entre la darrera línia d'edificis de la Barceloneta i el mar, empetitit encara més als anys centrals del segle XIX per la constant extracció de sorra per a ser utilitzada com a llast. Com a resultat, es va utilitzar preferentment l'espai arenós popularment conegut com Astillero, en la frontera entre els molls Vell i Nou, per a dur a terme les construccions de grans velers. La resta de la platja va quedar reservada a les operacions de calafatejat i carenat i a les construccions d'embarcacions més petites.

En aquest context adquiria una importància cabdal els tallers dels mestres d'aixa i calafats, de caire habitualment familiar, i que, a part de magatzem de les eines pròpies dels dos oficis, eren el lloc on es duïen a terme operacions fonamentals com el disseny de l'embarcació, la construcció de models de mig casc o la tasca de donar forma a les peces de fusta. Estaven concentrats a les illes de cases de més valor econòmic, als carrers més propers al moll. Especialment ho feren al passeig Nacional, on en un ventall de vint anys, fins a 33 edificis diferents van ser utilitzats com a taller, gairebé la meitat dels existents al passeig (Mapa 2.1.). Dins els tallers o davant d'aquests, als mateixos carrers, també s'hi construïen embarcacions de mida reduïda. La petitesa de les cases del districte feia que, molt sovint, les tasques complementàries a la construcció de vaixells de vela i a la seva posada en funcionament es fessin a la via pública.

³⁴ Alegret et al. 2009: 10-12; Delgado Ribas 1981: 44-45; Lleal i Galceran 1994; Llovet 1971: 31-32; Roig 1929: 15-16; Vilà i Galí 1992: 180-181. De característiques similars eren les drassanes de la costa valenciana (Martorell 2000; Viruela Martínez 2000: 83).

Mapa 2.1. – Localització dels tallers de mestre d'aixa i calafat, 1845-1866

Font: Elaboració pròpia a partir de les informacions de totes les guies comercials de Barcelona entre 1849 i 1863 i les dels reculls fiscals extrets de BNC, JC 142 (1845); AHCB, Cadastre IX-23, Indústria de 1854; Ídem, Cadastre IX—53, Industrial. 2º semestre de 1866.

La reparació de vaixells, per la seva banda, quan no es feia a bord dels mateixos en cas que no es requerís la revisió del casc, es duia a terme principalment sobre estructures flotants i a la mateixa platja. Així descrivia Guitert de Cubes la imatge que, gràcies a l'activitat reparadora, oferia la platja de la Barceloneta un dia qualsevol:

Una larga hilera de barcos tumbados sobre la banda entretenían en la carena a muchedumbres de artesanos: aquí se desforraba, allá se daba fuego, se alquitranaba acullá, éstos colocaban cartones, aquéllos clavaban cobre, y ensordecía por todas partes el martilleo general³⁵.

La construcció i reparació naval, d'aquesta forma, es realitzava en espais compartits. No existia cap gran instal·lació que concentrés l'activitat, ni establiments fixos on aquesta es desenvolupés, amb l'única excepció de l'Astillero. Es tractava d'un procés productiu mòbil i descentralitzat, que implicava diferents punts de la Barceloneta i de l'espai portuari de la ciutat, i que requeria de la implicació de diferents indústries i establiments instal·lats al barri per a que proveïssin les eines i materials necessaris.

³⁵ Guitert de Cubas 1921: 44.

2.1.3. Característiques d'un model productiu particular

La construcció d'una nau era un dels processos productius més complexos de l'era preindustrial. El valor econòmic i el prestigi social dels treballadors implicats en l'operació tant constructiva com de manteniment de l'embarcació era extraordinari en el context de l'economia artesana. A aquest factor s'afegia un vincle únic amb les dinàmiques del comerç i la navegació, que va permetre la consolidació d'un model productiu propi també sostingut gràcies a la protecció governativa. Aquest model particular es va manifestar en els patrons de provisió de les diferents matèries primeres, en les formes d'ús i propietat dels mitjans de producció i en les retribucions salarials i l'organització laboral del sector.

Les formes d'aprovisionament, ús i propietat dels mitjans de producció

Les formes en què els mestres d'aixa i calafats s'aprovisionaven i utilitzaven els materials i eines de treball, així com el model de propietat d'aquests mitjans de producció, van ser claus en els processos de diferenciació social que aquests oficis van experimentar al llarg dels dos primers terços del segle XIX.

La principal matèria primera amb què treballaven era la fusta. El seu origen era predominantment català, sobretot dels boscos del Montseny i de les Guàrdies i, en menor mesura, dels de la Garrotxa i el Montnegre. La proximitat amb aquestes àrees va ser, de fet, un factor decisiu per a la major proliferació de drassanes a la costa de Llevant. Els tipus de fusta més utilitzats eren les de les alzines, els roures i els pins. Les importacions de fusta estrangera solien limitar-se a avets del centre i nord d'Europa i algunes fustes tropicals. El mestre d'aixa interessat solia adquirir el material acordant-ho directament amb el propietari del bosc, amb qui concertava la compravenda, escollint les característiques concretes de les fustes que necessitava. Un cop adquirides, solien passar mesos fins que fossin operatives, doncs calia sotmetre-les a diversos processos de llarga durada³⁶.

Els constructors navals de la Barceloneta utilitzaven primordialment roure sense curar provinent del Montseny, que es considerava el millor per a quilles i per als taulons exteriors. En menor mesura, també roure del Llobregat per a peces interiors. Els pins que adquirien també procedien preferentment del Montseny, considerat de primera qualitat, mentre que el de qualitat més modesta s'importava del massís de Montnegre. També s'importava puntualment taules de pi de

³⁶ Les característiques del model d'aprovisionament de fusta, explicades a Alegret et al. 2009: 80-93; Lleal i Galceran 1996: 311-312; Pascual i Domènech 1991: 299. Una descripció més detallada sobre el tipus de fustes consumides en les drassanes catalanes, a Plá y Rave 1875: 127-131.

l'est i nord d'Europa per a la coberta dels bucs, provinents principalment de Rússia³⁷. Com en l'aprovisionament de fusta autòctona, la importació de fusta estrangera també solia anar a càrrec directament dels constructors navals³⁸.

La iniciativa en l'adquisició de les fustes sempre requeria exclusivament en el mestre constructor, i no tenim constància de cap forma col·lectiva d'adquisició del material. Tot i que el model predominant fos el tracte directe amb el propietari del bosc, també hi podien participar grans comerciants majoristes que feien d'intermediaris i venien grans estocs de fustes, com Joaquim Gurri, un dels escassos comerciants de la ciutat domiciliats a la Barceloneta³⁹. En ocasions, el paper de venedor majorista de fustes el desenvolupaven els mateixos constructors navals, que comercialitzaven els romanents del material que havien adquirit⁴⁰. També eren habituals al barri les vendes i subhastes de peces de fusta⁴¹.

Fins i tot va existir un cas de participació directa en la propietat de boscos. Es tracta de Celdoni Sastre, que va comprar un terreny boscós ubicat al voltant del castell d'Eramprunyà, a Gavà, per un preu de 2.750 lliures. Arran d'això, va formar una societat el 1826 amb el seu germà Ignasi, també mestre d'aixa de la Barceloneta, i amb dos pagesos⁴², per a la venda de fusta i llenya⁴³. L'experiència va ser del tot fallida. Dos anys més tard, al juliol de 1828, Celdoni Sastre denunciava que un dels llauradors havia incomplert els acords i s'apoderava dels productes de les fustes sense donar comptes. El litigi entre les parts i la impossibilitat de donar sortida a l'estoc de fusta va conduir al segrest judicial de la propietat. Subhastada, ningú va licitar-hi, doncs les condicions del terreny eren del tot inadequades. Lluny del municipi i d'accés molt difícil pel mal

³⁷ Informació basada en les notes donades per quatre mestres d'aixa de la Barceloneta (un d'ells, Jaume Sust i Roca - l'únic que signa l'informe-) a la Junta de Comerç. La informació era fruit de la petició que l'Armada havia fet a la Junta per conèixer les característiques i preus de la fusta utilitzada a les drassanes catalanes (BNC, JC LXII, 87, 2, f. 66-73, any 1846).

³⁸ El 1835, per exemple, el mestre d'aixa Jaume Sust i Roca importava 306 peces per a arboradura, per un cost estimat en 14.000 reials de velló. En tenim constància per la reclamació que Sust va fer sobre la base imposable que li havia de recaure en concepte de dret de pariatge. Li van gravar una porció superior a l'habitual, que era d'una sisena part del dret real. El tribut, força reduït, era l'establert per a la importació de fusta per a construcció naval en bandera espanyola. La diferència entre els 350 reials de velló que havia satisfet i els 23 que, segons el càlcul que reclamava, hagués hagut de fer, era significativa (BNC, JC LXX, 97, 11, anys 1835-36). Anys més tard, el 1859, el mestre Pere Sisteré rebia 23 peces d'arboradura d'un buc francès arribat al port de Barcelona (*Diario de Barcelona*, 28 de novembre de 1859). La fusta de boscos catalans també solia importar-se per vaixell. Com a mínim en dues ocasions ho va fer el mestre Marià Geli a 1853 i 1854 per a 40 i 60 trossos de fusta, respectivament (Ídem, 14 de setembre de 1853; *El Àncora*, 1 de febrer de 1854).

³⁹ J. A.S 1857: 287.

⁴⁰ Ho feia el 1816 el mestre d'aixa barcelonetí Celdoni Sastre i Naranja amb una porció de peces de pi per a mastelers i vergues (*Diario de Barcelona*, 18 d'agost de 1816). El 1830, el constructor naval Sisteré anunciava una partida de roure apta per a construcció (Ídem, 21 de gener de 1830). Dècades més endavant, el 1861, el constructor Josep Font anunciava un gran sortit de roure estranger al seu magatzem, que indicava com a útil per a ebenisteria, per a vagons de ferrocarril, i també per a treballs de construcció i reparació naval (Ídem, 24 de febrer de 1861). En una ocasió, davant la importació de fustes del Canadà i de pals i peces d'arboradura per a bucs per part del comerciant Vicens Vilaró, part de la càrrega va ser dipositada a casa del mestre d'aixa Nicolau Pica, a l'andana del port. En la peça de premsa s'animava als interessats a conferir amb ell (*El Lloyd Español*, 21 d'octubre de 1865).

⁴¹ Diversos casos, a *El Constitucional*, 8 de gener de 1842; *Diario de Barcelona*, 16 de maig de 1842, 24 d'abril de 1843, 28 de juny de 1844 i 6 d'octubre de 1853; *La Actualidad*, 27 d'agost de 1852. A tall d'exemple, el 1843 es celebrava una subhasta de 231 peces de pi i 226 de faig al costat de la plaça de braus de la Barceloneta, per a la qual s'avisava tant a tractants i magatzemistes de fustes com a fusters i calafats (*Diario de Barcelona*, 10 d'abril de 1843).

⁴² Un era de Cornellà de Llobregat, i l'altre, de Sant Vicenç dels Horts.

⁴³ Un 6% d'interès en la venda anava directament per a Celdoni, per tal de saldar la seva compra.

estat dels camins, la sostracció de fusta per part dels veïns era constant⁴⁴. Aquest cas reflecteix un dels problemes que va tenir el sector durant tot el segle i que va impedir-ne una major competitivitat. La manca o mal estat de les carreteres i camins per traslladar les fustes des dels boscos catalans fins les poblacions de la costa va ser una qüestió assenyalada en més d'una ocasió⁴⁵.

El mateix model de plena autonomia per part del mestre es reproduïa en les diverses formes d'emmagatzemar aquestes fustes. Sovint les grans famílies constructores comptaven amb magatzems propis, com el cas dels Geli, que tenien arrendat un dipòsit que ocupava la parcel·la de fins a quatre cases de la Barceloneta⁴⁶, separadament del taller on treballaven. Molts mestres d'aixa i mestres calafats amb menys possibilitats feien servir el seu propi taller com a magatzem. L'espai portuari era un altre lloc predilecte on guardar les importants quantitats de fusta que es requerien. A part de la que es trobava a l'aire lliure, tant a l'Astillero com davant les cases del passeig Nacional on residien molts mestres, també existien barraques i rafals que protegien aquesta de la intempèrie, propietat particular dels diferents constructors⁴⁷. La part de l'andana alta del Moll Vell contigua a l'Astillero es va configurar com un dels principals espais per a emmagatzemar fusta⁴⁸. Els magatzems de l'andana baixa, en canvi, per la seva petitesa no van ser utilitzats per aquesta funció. Més probable era l'ús del Moll Nou, tot i que únicament comptem amb l'evidència del seu ús per part del constructor i catedràtic naval Josep Torres Miravent⁴⁹.

La fusta no era l'únic producte utilitzat per mestres d'aixa i calafats amb un alt valor afegit. Un element d'ús habitual eren les xates, unes petites embarcacions de poc calat i molta capacitat de càrrega que s'utilitzaven com a punt de suport per als vaixells que calia reparar. Mitjans de producció com aquests instruments van seguir el mateix patró de propietat, que requeria sobre els mestres calafats. A la segona dècada del segle tan sols comptaven amb tres xates, propietat de tres mestres diferents, els quals les llogaven a la resta quan aquests n'havien de fer ús⁵⁰. A partir dels

⁴⁴ Finalment Celdoni va poder rebre la meitat del que havia invertit en la compra del bosc (ACA, Real Audiencia, Consulado y Tribunal de Comercio, C, 3222, anys 1826-29).

⁴⁵ Així ho feia als anys 1840 la Junta de Comerç (Carrera Pujal 1961: 62) i insistia anys després en l'interrogatori del govern obert el 1867. Llavors argumentava que aquest era un dels motius pels que s'encaria la construcció naval del país respecte l'estrangera, tot i l'abundància i bona qualitat de la fusta autòctona (*Informacion sobre el derecho diferencial de bandera y sobre los de aduanas exigibles á los hierros, el carbon depiedra y los algodones* 1867: 28; 93). Anys més tard, el 1886, Ricart i Giralt demanaria una connexió ferroviària amb els Pirineus que fos econòmica i permetés abaratir els costos de la construcció ("Nuestra marina mercante", *La España Regional*, gener de 1886, p. 430).

⁴⁶ Estava situat entre els carrers Santa Clara i Sevilla de la Barceloneta (AHPB, 1303/6, f. 137, not. Josep Ponsà i Figuerola, 11 de maig de 1847).

⁴⁷ Ho trobem en el cas de Joan Sisteré, que el 1836 era autoritzat a establir una barraca provisional al port (Tatjer 1988: 53). També en el del mestre calafat Josep Salichs, que ho era per a construir un rafal a l'andana alta del port, al costat de l'Astillero, l'any 1857 (ACA, Comandancia de Ingenieros, 043, 6 de juny de 1857). Anteriorment, el 1821, el mestre calafat Carles Geli havia intentat construir-hi una barraca sense permís (AHCB, Obreria, 1C-XIV, 83, 5 de juliol de 1821).

⁴⁸ Així ho va testimoniar Josep Massanés el 1844, qui també es va referir a l'existència de barraques d'eines en el mateix indret (BNC, Fons Josep Massanés, Manuscrits 1374, f. 139-141, 25 de maig de 1844).

⁴⁹ Hi posseïa tres magatzems i cinc rafals fins el 1847, any en què els vengué a una naviliera (Tatjer 1988: 96-97).

⁵⁰ Coincidint amb l'impuls de la construcció del Moll Nou del port, i fruit d'un acord entre els mestres propietaris de les xates i l'autoritat portuària, l'explotació d'aquestes embarcacions va convertir-se en una via de finançament de les obres. L'autoritat portuària percebia la meitat dels beneficis que el lloguer d'aquestes generava. Es tractava, de fet, d'un dels tretze arbitris recopilats el 1816 per engegar les obres. Tot i això, el producte dels lloguers de les xates el cedien de forma voluntària els propietaris Carles Geli i Magí Julià, segons assegurava l'autoritat portuària (AGDB, Junta del Port, 820, exp. 1, subexp. 21). Entre juliol i desembre de 1817, les dues propietats de Geli i Julià donaren 33 serveis. Entre els ingressos que generaven les xates, a més de les jornades d'ús i lloguer, ocasionalment també apareixien taxats

anys 1820, la bona marxa del sector va permetre a alguns dels que anteriorment havien llogat les xates l'adquisició o construcció pel seu compte d'aquestes embarcacions per a ús propi⁵¹. Una alternativa a les xates eren les planxes d'aigua, unes estructures de fusta flotants que també servien de base per a fer el carenat dels bucs. En aquest cas la propietat també requeria en els mestres artesans, en un model de lloguer de la instal·lació semblant al de les xates⁵².

Un altre mitjà de producció de destacada transcendència, en el cas dels calafats, eren els productes impermeabilitzants, els quals eren majoritàriament importats del nord d'Europa⁵³. Tot indica que l'ús i propietat d'aquests productes requeria en cada un dels mestres de l'ofici. A més, com ocorria amb la fusta, alguns comercialitzaven els productes, en aquest cas en els seus magatzems i tendes. A través de la premsa, anunciaven materials com sèu, estopa, quitrà, brea negra o pega grega⁵⁴.

L'inventari del mestre d'aixa Jaume Sust i Roca el 1848 ens permet entendre millor el model de propietat dels materials i eines de treball en el sector. Com era habitual, Sust disposava de les diferents eines pròpies de l'ofici -barrines, esquadres, cassoles, aixes, xerracs, etc.-, que resguardava al quarto d'eines de la seva casa-taller. També comptava amb una certa quantitat de planxes de coure, claus i perns i altres peces de bronze que solien utilitzar-se per a folrar les embarcacions. Al subterrani de la casa, a més, tenia diverses partides de fusta i elements ja treballats, com una roda de timó. El més important era allò situat al costat d'una barraca de la seva propietat situada junt a la platja. Dins la barraca tenia més trossos de fusta i eines com dos grans bossells, una olla per a coure brea, una capsa amb ferro vell i més estris propis de l'ofici. Fora d'ella, a l'aire lliure, a part de més peces de fusta, incloses dues quilles per a llanxes, comptava amb instruments productius destacats. Allà hi tenia guardats dos carretons, sis bancs⁵⁵, cinc cabirons⁵⁶ i una barca amb dos remos⁵⁷. A més, situats al moll, hi tenia una altra barca, vuit planxes d'aigua i un pont de descàrrega⁵⁸. Anys anteriors, Sust havia comercialitzat eines i

aparells que les embarcacions adquirien en les seves recomposicions, com quadernals o esparcines. Pel que fa als costos de manteniment de les embarcacions, s'incloïen el pagament d'un guardià que vigilava permanentment les xates durant els sis mesos, a part dels materials utilitzats i els jornals satisfets en les operacions (Ídem, subexp. 12).

⁵¹ Entre aquests figuraven els mestres calafats Pau Curet i Bonaventura Vives els anys 1824 i 1825, respectivament. La barca de Curet, construïda pel mestre d'aixa de la Barceloneta Joan Julià, tenia 4,80 metres d'eslora i un port de 20 quintars. La de Vives, 6,40 metres i 15 quintars (ANCartagena, Z-12, Inscripción de Embarcaciones, llibre 7, f. 195 i 202, 15 de juny de 1824 i 18 de juliol de 1825).

⁵² És el cas, per exemple, del mestre calafat Simón Honoro, que oferia en lloguer les seves planxes d'aigua (*Diario de Barcelona*, 11 de març de 1831).

⁵³ Quintero González 2007.

⁵⁴ El darrer material s'utilitzava per fer vernissos. Entre els mestres anunciants estaven Sebastià Morando i Boi Badia, el 1851 i 1856, respectivament. El primer ho feia al seu magatzem del passeig Nacional 66 (*Diario de Barcelona*, 15 de setembre de 1851). El segon, en un anunci dirigit a comerciants i capitans de buc. A part de tots els materials necessaris per a calafatejar tot tipus de bucs, també anunciava la disposició per a dur a terme obres de reparació de forma ràpida, a un preu de 20 reials de velló per jornal de mestre (Ídem, 15 de gener de 1856).

⁵⁵ L'accepció del diccionari marítim espanyol de 1831 que més encaixa com a eina de treball és el següent: "cada uno de los escalones que en el interior de la muralla o malecon de los diques sirve para apoyo de los puntales que sostienen derecha la embarcacion que entra en ellos" (O'Scanlan Murphy 1831: 76).

⁵⁶ Estri per a virar els caps i cables que conformen l'aparell d'una embarcació.

⁵⁷ En desconeixem l'ús.

⁵⁸ AHPB 1303/7, f. 28, not. Josep Ponsà i Figuerola, 24 de febrer de 1848.

materials similars, com una àncora, una màquina de ferro anomenada “chicharra”, planxes de coure per folrar bucs i cadenes de ferro⁵⁹.

L’aprovisionament, ús i propietat dels mitjans de producció, tant de les matèries primeres -la fusta i els productes impermeabilitzants- com de les eines de treball -els estris de l’ofici i les estructures flotants- es basava en un sistema on cada mestre artesà gaudia d’una àmplia autonomia. Com ha assenyalat Kocka⁶⁰, l’accés a la propietat dels mitjans de producció i la seva explotació per part dels mestres corresponia a un rol gairebé patronal, que els allunyava de la resta de l’artesanat, inclosos molts mestres que treballaven sota la dependència d’un contractant que els distribuïa la matèria primera i els demanava exclusivitat en el seu treball. Encara més lluny es trobaven d’altres models basats en la propietat compartida dins el gremi, que es donaven inclòs dins el món marítim, com és el cas de la càrrega i descàrrega i de la pesca a la mateixa Barcelona⁶¹. A aquest factor s’hi sumaria, com veurem, una autonomia major d’aquests mestres per a emprendre negocis i inversions fora de l’àmbit del sector. Convertits en molts aspectes de la gestió del negoci en veritables empresaris, els mecanismes gremials per evitar un procés de diferenciació social entre els mestres i entre aquests i la resta de treballadors van resultar cada cop més ineficaços.

L’organització del treball al sector. Formes de pagament, salaris i mobilitat geogràfica

L’organització del treball a les drassanes de la Barceloneta estava emmarcada dins el control i les normatives gremials, tot i l’àmplia autonomia que gaudien els mestres artesans en la contractació amb clients i en la provisió, ús i propietat dels mitjans de producció. Per accedir a l’ofici s’havia de superar un procés d’aprenentatge de 4 anys, propi d’aquelles professions que exigien un major nivell de qualificació. Aquest procés consistia en la transmissió dels coneixements del mestre a l’aprenent en el taller del primer, on el segon rebia allotjament i manutenció a canvi de la seva força de treball⁶².

Un cop assolida la categoria d’oficial, per fer el pas següent i accedir a la mestria calia que transcorreguessin dos anys i, llavors, s’havia de superar un procés rigorós amb exàmens complexos on el coneixement pràctic era el principal element avaluat. Aquells oficials que no obtenien el títol de mestre estaven incapacitats per emprendre feines pel seu compte, el que els

⁵⁹ *Diario de Barcelona*, 5 d’abril de 1823 i 21 d’abril de 1835; *El Guardián Nacional*, 16 de setembre de 1840. Jaume Sust i Roca també es va caracteritzar pels anuncis de venda de grans bucs mercants, els quals és possible que en fos el constructor. Entre d’altres, va anunciar un bergantí d’extraordinària capacitat -505 tones de port-, una fragata de 242 i un bergantí-goleta de 80 (*Diario de Barcelona*, 7 de novembre de 1822 i 16 de gener de 1835; *El Imparcial*, 5 de novembre de 1842).

⁶⁰ Kocka 1992: 106.

⁶¹ Ibarz 2020b: 150.

⁶² López Miquel 2016b: 819-820.

situava en una situació de perpètua dependència laboral respecte els mestres⁶³. Possiblement, i degut a la desposseïció del gremi de certes prerrogatives en el control del procés productiu, a partir dels anys 1830 l'accés a la mestria i a l'obertura de taller propi va resultar més fàcil, com va passar en altres oficis de la ciutat⁶⁴.

Tant mestres d'aixa com, especialment, calafats, tenien la possibilitat de treballar a bord, sobretot en viatges de llarga durada, on els seus serveis es podien convertir en imprescindibles⁶⁵. Les drassanes eren, no obstant, el seu principal àmbit de treball. En paraules de Joaquim Llovet, el treball a les drassanes era “feixuc i fatigós”, molt sovint havia de realitzar-se “sota la inclemència del temps” i “únicament amb l'ajuda d'un utillatge primitiu”⁶⁶. Contrarestava la imatge idealitzada que Emerencià Roig n'havia fet a inicis del segle XX⁶⁷, i es situava més en la línia d'allò assenyalat per Ildefons Cerdà als anys 1850, quan va assegurar que els obrers mestres d'aixa treballaven “de sol a sol”⁶⁸.

Tant els mestres d'aixa com els calafats eren oficis totalment masculinitzats, i l'eventualitat era una característica intrínseca a l'ofici, depenent de les corbes de feina existents en cada moment. Això obria la porta a la pluriactivitat d'alguns dels artesans, que podien dedicar-se a altres activitats en aquells períodes on la demanda de construcció d'embarcacions disminuïa. Pel que feia als mestres dels dos oficis, tanmateix, la seva autonomia d'acció també va prevaldre en les formes de treball instituïdes al sector.

Formes de treball i contractació

Algunes evidències ens permeten entendre els mecanismes principals amb els que el contractant retribuïa als prestadors del servei. Una primera característica és la recurrència en el cobrament dels treballs a partir de la participació dels mestres en els interessos del buc, no tan sols dels que es construïen, sinó també d'aquells en què s'hi realitzaven els treballs de manteniment i habilitació.

Diversos membres de les famílies de mestres calafats que hem analitzat van participar en aquest tipus d'operacions, invertint en l'expedició de les embarcacions a través de l'instrument financer conegut com a canvi marítim. Aquest mecanisme, generalitzat durant l'Edat Moderna, consistia en el préstec d'un capital que, en cas d'èxit en l'expedició, era retornat a l'inversor amb l'adició del premi, és a dir, l'interès. Aquest solia ser elevat degut a la possibilitat de fallida del viatge, pel risc d'afectacions tant sobre el buc com sobre les mercaderies⁶⁹. El 1799, per exemple, Carles

⁶³ Sobre el funcionament intern del Gremi de Mestres d'Aixa i Calafats de Barcelona fins l'any 1824, Colldeforns Lladó 1951: 23-42. Per manca de documentació, no resulta possible estudiar el funcionament del gremi en dates més avançades, amb l'excepció d'un expedient de l'any 1830 citat més endavant.

⁶⁴ Mestre i Campi 1985: 222.

⁶⁵ López Miquel 2016a.

⁶⁶ Llovet 1971: 32-33.

⁶⁷ Roig 1929: 21-22.

⁶⁸ Cerdà 1867: 589.

⁶⁹ Martínez Shaw 2014: 42.

Geli cobrava una tercera part dels seus treballs sobre la polacra *Purísima Concepción* en concepte de canvi marítim, amb un interès del 90%, sobre el viatge que aquesta havia d'emprendre cap a Veracruz, Mèxic. Les dues terceres parts restants les havia de cobrar en efectiu⁷⁰. També sobre el canvi marítim d'una polacra, anomenada *San José*, va participar el mestre calafat de la Barceloneta Pere Jaume Curet el 1817.⁷¹ Aquesta forma de finançament perdria pes a partir de la dècada de 1830.

Sovint no era suficient amb la contractació d'un sol mestre, sinó que diversos mestres d'oficis participaven en la reparació d'un buc. El més habitual a la primera meitat del segle XIX era l'associació d'un mestre d'aixa, un calafat i un ferrer, que aportaven respectivament les fustes, els materials impermeabilitzants i els elements metàl·lics necessaris -en especial gòndols, claus i perns- per a habilitar una embarcació. Així ho van fer a la segona dècada del segle XIX el calafat Francesc Naranja i Cot⁷², el mestre d'aixa Joan Sisteré⁷³ i el ferrer Jaume Lladó⁷⁴, tots de la Barceloneta, per a la recomposició de la fragata *Preciosa Catalana*⁷⁵. També un mestre d'aixa, un calafat i un ferrer de la Barceloneta es van encarregar de la carena d'una bombardarda sarda la dècada següent⁷⁶.

Un altre tret del sector a la Barceloneta era la recurrència del paper com a clients de diferents institucions públiques. La més habitual era la pròpia Armada, com a demandant de serveis per a la seva flota de guerra, però no es limitava a ella. Un altre demandant de serveis va ser la Junta del Port durant les obres de construcció del Moll Nou⁷⁷. Mentre van durar les obres, entre els anys 1818 i 1833, fins a 72 mestres d'aixa i calafats diferents van treballar per a la Junta del Port en el

⁷⁰ ACA, Real Audiencia, Consulado y Tribunal de Comercio, C, 7495.

⁷¹ Els treballs els va realitzar durant la seva estada a Palma de Mallorca, compartida amb molts altres mestres constructors i reparadors en aquella dècada. Havent sofert una averia en el seu retorn de La Habana, Curet no va poder percebre el retorn de la seva inversió -el diner invertit més l'interès del 35%-, i va haver de conformar-se amb percebre el 40% de la seva inversió inicial. El risc associat al canvi marítim feia recaure l'assumpció d'una expedició fallida en l'inversor, en aquest cas a causa d'un dany irreparable sobre la nau (ACA, Real Audiencia, Consulado y Tribunal de Comercio, C, 6759).

⁷² En els comptes presentats pels seus treballs s'hi incloïen, a part dels productes impermeabilitzants -quitrà, estopa, pega, sèu i mangra (un òxid de ferro vermell emprat per a marcar els taulons de fusta)-, l'ús d'una xata durant vuit dies, l'ormeig de l'aparell del vaixell i dos dies d'ús d'una bomba d'incendi. Ho culminaven 609 feixos de pals de fusta i 10.600 clavilles, les peces utilitzades per a fermar els caps i cordes al vaixell (ACA, Real Audiencia, Consulado y Tribunal de Comercio, C, 3495, 15 de maig de 1813, 3 de setembre de 1815 i 8 de juliol de 1816).

⁷³ Ell aportava tot tipus de peces i taulons de fustes de pi i roure (Ídem, 26 de setembre de 1815 i 7 de març de 1817).

⁷⁴ Entre molts altres productes, va aportar els claus de ferro grossos i claus dinals, els guardacaps, els gòndols, els perns de carena, els ganxos i un agullot pel timó (Ídem, 26 de setembre de 1815 i 6 de març de 1817).

⁷⁵ L'impagament del seu servei va derivar en un llarg plet judicial entre els tres i el capità de la fragata, Francesc Jover i Flaquer. El 1818, es condemnava a Jover a pagar als tres un total de 2.343 pesos forts, 4 reials i 21 maravedís, no tant sols pels treballs efectuats, sinó també en concepte de canvi marítim que aquests havien invertit en la fragata, a un interès del 35% (Ídem, 29 de setembre de 1818). Anys més tard, el propi Joan Sisteré tenia un nou plet fruit de nou de dues carenes efectuades en dues fragates (*Tres amigos* i *Atrevida*) mentre era a Palma de Mallorca el 1817. El litigi, obert el 1822, culminava amb l'acord entre ell i un dels socis de les fragates per saldar el deute (ACA, Real Audiencia, Consulado y Tribunal de Comercio, C, 5130, anys 1817-23).

⁷⁶ Eren Bonaventura Vives, Pere Ramis i Josep Gamot, respectivament. El 24 d'octubre de 1826 feien una petició per a que el capità de l'embarcació, Domingo Bo, pagués els seus treballs o fes una caució que respongués al pagament. Mentre no es satisfés, el tribunal va ordenar que el vaixell quedés detingut al port (ACA, Real Audiencia, Consulado y Tribunal de Comercio, C, 5261).

⁷⁷ El 1817, la Junta del Port ordenava el pagament d'un total de 500 reials de velló a Ramon de Arévalo, mestre major dels mestres d'aixa de Barcelona, per la construcció d'algunes embarcacions que es farien servir en operacions constructives com el trasllat de blocs de pedra o el dragat del port (AGDB, Junta del Port, 820, exp. 1, subexp. 16, 28 de març de 1817).

manteniment puntual de les embarcacions utilitzades per a la reforma portuària⁷⁸. També la Hisenda Reial donava feina a diferents mestres per a l'avaluació dels bucs guardacostes dedicats a la vigilància contra el contraban, tant a partir d'una contractació fixa⁷⁹ com de l'obertura de subhastes per adjudicar obres de recomposició de les barques⁸⁰.

Tot i aquests casos, la forma predominant d'encàrrec per la construcció i reparació de bucs va seguir sent l'acord particular entre el propietari o capità de la nau i el mestre artesà, no obstant el rastre documental d'aquest mecanisme sigui menor. En qualsevol dels casos, el model de contractació per als serveis d'aquests oficis també atorgava un alt grau d'autonomia als diferents mestres.

Salari, irregularitat del treball i mobilitat geogràfica

Segons la monografia obrera d'Ildefons Cerdà, elaborada el 1856, els mestres d'aixa i calafats eren els oficis més ben remunerats de tot Barcelona pel que feia al valor del seu jornal⁸¹. Altres evidències parcials també apunten cap aquesta direcció. La quota dels calafats durant tots els anys en què van dur-se a terme les obres del Moll Nou, entre 1818 i 1833, solia ser de 14 reials de velló per jornal de treball, el que els feia els oficis més ben pagats, per sobre fins i tot dels capatassos (12 reials de velló per jornal) i els patrons d'embarcació (10)⁸². En uns comptes presentats pel mestre Joan Sisteré el 1815, les retribucions salarials dels calafats encara eren més elevades. Els treballadors es dividien entre les tres categories de l'estructura gremial, i mentre que el salari del mestre era de 6 pessetes de velló (24 reials) per jornal, el dels fadrins era de 5 (20 reials) i el dels aprenents, de 2 (8 reials)⁸³. Unes xifres similars donava Cerdà per a mitjans de segle XIX -20 reials diaris els calafats i entre 20 i 24 els mestres d'aixa⁸⁴. També tenim constància de les constants queixes dels elevats salaris que cobraven ambdós oficis per part dels seus contractants⁸⁵.

Inserts en un sector econòmic en expansió, eficient en l'aprofitament dels recursos i amb unes rendibilitats del capital molt accentuades⁸⁶, estaven considerats uns oficis amb alt valor afegit que requerien d'un elevat nivell de qualificació. A aquests factors s'hi sumava la protecció aranzelària i la reserva del treball als matriculats. La combinació de tot plegat va possibilitar uns salaris

⁷⁸ En la relació de salaris setmanals que la Junta satisfia, aquests apareixien de forma irregular. La seva tasca era fer les reparacions puntuals necessàries (AGDB, Junta del Port, 511, anys 1818-33).

⁷⁹ El 1826, als dos mestres majors del gremi de Barcelona, que ja estaven empleats per Hisenda, s'hi van afegir tres mestres més i un contramestre, en desconeixem el motiu (BNC, JC LXXVII, 106, f. 83 i 85, 16 i 18 de març de 1826).

⁸⁰ Mentre que el 1833 ho feien per a la reparació de l'artilleria d'una embarcació, el 1836 ho era per a la completa recomposició d'una barca (*Diario de Barcelona*, 16 de març de 1833 i 12 de març de 1836).

⁸¹ Cerdà 1867: 589.

⁸² Més gran era la diferència amb els sous dels mariners, que gairebé sempre va estar en els 8 reials per jornal -en algun cas va variar, però el màxim van ser 12 reials-, dels 6 dels peons -augmentats a 10 entorn a 1830- o els 4 dels grumets (AGDB, Junta del Port, 511, anys 1818-33).

⁸³ ACA, Real Audiencia, Consulado y Tribunal de Comercio, C, 3495, 26 de setembre de 1815.

⁸⁴ Cerdà 1867: 629-630.

⁸⁵ Veure l'apartat 2.1.5. d'aquesta tesi.

⁸⁶ Yáñez 2006: 703. L'alta rendibilitat de la construcció naval a fusta al segle XIX és també assenyalada en altres països mediterranis, com en el cas de Grècia (Delis 2016: 94-95).

relativament elevats. Tanmateix, estaven matisats per l'eventualitat del treball. El propi Cerdà deia que tant mestres d'aixa com calafats treballaven menys de la meitat de dies de l'any⁸⁷. Segons ell, degut a l'escassetat de treball a l'hivern i les constants crisis de treball fruit de la gran variabilitat de la demanda⁸⁸. En el mateix sentit, en la consulta del govern feta el 1867, els encarregats de respondre les qüestions per a l'àmbit català, davant la pregunta del nombre de treballadors que s'ocupaven en el sector, contestaven el següent:

En Cataluña varía muchísimo el número de operarios que según las épocas se ocupan en las faenas de la construcción naval en los diferentes puntos de la costa de aquellas provincias, donde pueden construirse, ó se construyen buques, porque en ninguno de ellos son constantes las demandas. Esta circunstancia, unida á la de que muchas de las industrias que necesita la construcción naval, están montadas aquí de modo que así prestan sus servicios á ella como á la civil (...) hace imposible precisar el número de operarios, siempre considerable, que ordinariamente se ocupa en las construcciones⁸⁹.

Un altre element que assenyalava Cerdà era l'elevada mobilitat geogràfica dels mestres d'aixa. Segons l'urbanista, "esta clase puede considerarse como flotante, porque va a los puntos de la costa donde hay astilleros en actividad, resultando que tan pronto se hallan en Barcelona como en Mataró, Blanes, Malgrat, Calella, etc., segun lo exigan las necesidades de la construccion de buques"⁹⁰. En el cas barceloní, la importància que van adquirir els carenatges va atreure a mestres d'altres municipis, que es desplaçaven a la ciutat per a fer les reparacions dels bucs que havien construït a les seves poblacions⁹¹.

En la resposta a l'interrogatori del govern de 1867, pel contrari, s'assegurava que, per regla general, els individus ocupats en les construccions navals eren de la mateixa localitat⁹². El predomini de les operacions de manteniment a la Barceloneta, en contra dels comentaris de Cerdà, va permetre una certa estabilització laboral, doncs si bé les construccions de vaixells eren irregulars en el temps, les reparacions eren força més constants⁹³. D'aquesta forma, tot i que l'origen dels mestres d'ambdós oficis es trobava en ocasions en altres localitats⁹⁴, la continuïtat

⁸⁷ Calculava tan sols 149 dies laborables a l'any.

⁸⁸ Cerdà 1867: 588-589. Aquesta variabilitat també es donava al País Basc i Galícia, on els processos de subcontractació i la formació de colles per part dels mestres, amb els seus oficials i ajudants, elevaven la gran variació del personal de les drassanes, ja accentuat per l'eventualitat (Rivera Medina 1998: 82; Vázquez Lijó 2009: 347-348).

⁸⁹ *La Marina Española*, 18 de març de 1868.

⁹⁰ Cerdà 1867: 589. Un model, de nou, semblant al gallec, on també el mestre d'aixa es desplaçava a la localitat del contractant (Vázquez Lijó 2009: 347).

⁹¹ Un antic mestre d'aixa de Blanes en donava testimoni als anys 1920. Recollida la seva experiència per Emerèncià Roig, el mestre descrivia com, un cop a la Barceloneta, utilitzava les xates per efectuar les reparacions (Roig 1924: 61).

⁹² "Por regla general estos operarios son de la localidad, la cual puede ofrecer suficiente número para dar mayor impulso á las obras, siendo en la actualidad bastante para qué en cada uno de los puntos constructores citados en la respuesta primera, puedan construirse simultáneamente, con la actividad necesaria, cuando menos, dos buques de grandes dimensiones" (*La Marina Española*, 18 de març de 1868).

⁹³ Per la centralitat de Barcelona, la regularitat de les reparacions a la capital era especialment ressenyable per als naviliers i comerciants catalans que van respondre a l'enquesta del govern oberta el 1867 (*Informacion sobre el derecho diferencial de bandera y sobre los de aduanas exigibles á los hierros, el carbon depiedra y los algodones* 1867: 29-30).

⁹⁴ Els casos documentats són: els Espriu i Pica, d'Arenys de Mar; els Morando, Jubany i Sust i Bosch, del Masnou; i els Taltabull i Cardona, de Maó. Amb origen a una altra població però ja establerts a la Barceloneta a finals del segle XVIII trobem els Curet, de Badalona; i els Sust i Roca, de Vilassar de Mar. Instal·lats a Barcelona des de la construcció del barri, per la seva banda, estaven els Sisteré, els Geli, els Ribalta, i els Sastre.

dels seus espais de treball a la Barceloneta va ser notori, no tan sols en la vida d'un individu, sinó entre les generacions d'una mateixa família. Tan sols coneixem un cas d'un mestre que va combinar la seva activitat a la Barceloneta amb una altra localitat⁹⁵. Pel que fa al gruix de la força laboral, l'origen geogràfic era també restringit. Dels 60 mestres d'aixa i calafats dels que coneixem la seva població de naixement en la base de dades poblacional construïda en aquesta recerca, 26 havien nascut a Barcelona, un 43,3%. Es tracta d'una xifra molt superior al de la població masculina amb una professió consignada, entre la qual aquells nascuts a la ciutat eren només el 26,3%. A més, els nascuts en altres localitats procedien d'un radi geogràfic proper, molt més que altres ocupacions laborals. Tan sols Arenys de Mar, amb nou treballadors nascuts al municipi, destacava entre els mestres d'aixa i calafats⁹⁶.

La mobilitat geogràfica dins del sector, tot i existent en alguns llinatges de mestres gremials, era limitada. El model de predomini de les tasques de reparació sobre les de construcció, possibilitat per l'elevat trànsit d'embarcacions pel port de Barcelona, van permetre, tot i les observacions de Cerdà, minorar parcialment tant l'eventualitat del treball com la mobilitat geogràfica dels treballadors. Els relatius elevats salaris i la major regularitat del treball van permetre que mestres d'aixa i calafats fossin, entre les ocupacions de la Barceloneta, aquells que, pels seus patrons de residència al barri, presentaven millors indicadors socioeconòmics⁹⁷.

⁹⁵ Entre 1853 i 1855, Nicolau Pica i Vila va construir al districte marítim dues llanxes i dues polacres i, entre 1857 i 1858, va fer el propi amb dues polacres a Badalona, mentre encara disposava de taller a la Barceloneta (ANCartagena, Z-12, Inscripción de Embarcaciones, llibre 7, f. 511-2, 8 de març de 1853; Ricart i Giralt 1924: 20-21; Lleal i Galceran 1996: 313; *Diario de Barcelona*, 6 de gener de 1858; J. A.S 1857: 291; J. A.S & M. Ll 1859: 97).

⁹⁶ Dels restants 25 casos, deu havien nascut dins la província de Barcelona i quatre ho havien fet a la resta de Catalunya. Entre els onze nascuts fora del Principat, destacaven cinc provinents de les Balears.

⁹⁷ Veure l'apartat 4.1.5. d'aquesta tesi.

2.1.4. La preeminència econòmica, social i política de les principals famílies constructores a la comunitat

Els constructors i reparadors més destacats de la Barceloneta formaven la part alta de la piràmide del sector, i la preeminència social i econòmica de les famílies que el dominaven va desbordar els propis límits de la indústria naval. El cas dels mestres dels dos oficis implicats es mostra com a força excepcional en el context del món artesà barceloní. La seva participació en el negoci navilier i els nivells de capitalització de la seva activitat van permetre'ls una acumulació de riquesa i una posició social molt destacada. Això no significava la inserció en les grans elits de la ciutat, formada per l'alta burgesia industrial i comercial que no tenia una extracció artesana, amb l'única excepció de la nissaga dels Sisteré⁹⁸. Tot i no entrar en aquesta categoria, la resta va experimentar un procés de mobilitat social ascendent, ja arrencat al segle XVIII, que va implicar la davallada del pes dels ingressos pel seu ofici en el conjunt dels seus beneficis econòmics. Aquest fenomen es va constituir com un element de desequilibri clau en el procés de diferenciació social i econòmica en el si dels dos oficis⁹⁹.

Per tal d'estudiar la formació, consolidació i evolució de l'elit lligada a la construcció i reparació naval al barri, hem analitzat les trajectòries d'algunes de les famílies implicades. Aquest exercici s'ha efectuat tant amb aquells que formaven la cúspide del sector com amb aquells mestres amb un pes relativament menor. La informació sobre les diferents escales impositives que van ocupar els mestres en tres contribucions sobre l'activitat industrial als anys 1823, 1845 i 1854 ens permet fer una primera ullada a la composició interna de la mestria dels oficis (Taula 2.1.). D'aquestes dades, ens interessen la informació nominal i les posicions en els diferents graons contributius, més que no pas les diferències internes dels valors satisfets, donat que els criteris de cada sistema de recaptació variaven molt¹⁰⁰.

⁹⁸ Francesc Joan Sisteré, fill del mencionat Joan Sisteré, apareixia el 1853 com un dels majors contribuents de la ciutat, quelcom del tot excepcional per un artesà (Sanjuan Marroquin 2018: 236-237).

⁹⁹ No va ser un cas únic en el món artesanal barceloní. Els processos de diferenciació dins la mestria a Barcelona han estat assenyalats per Díez Rodríguez 2013: 66-67; Romero Marín 1996: 310-312.

¹⁰⁰ Les majors diferències contributives a 1823 respecte 1854, per exemple, no corresponen amb diferències equivalents ni en l'activitat productiva ni en els ingressos respectius, sinó a un sistema impositiu que fixava diferències intragremials molt diferents.

Taula 2.1. - Llistes de contribució fiscal de mestres d'aixa i mestres calafats

1823		1845		1854	
Individu*	Taxa**	Individu*	Taxa**	Individu*	Taxa**
Pau Pey	100	Joan Bautista Armengol	100	Marià Geli	100
Joan Sisteré	100	Marià Geli	100	Pere Sust	100
Jeroni Vives	50	Sebastià Morando	100	Jeroni Vives	100
Celdoni Sastre	40	Francesc Sisteré	100	Antoni Carbonell	95
Pere Pau Torres	40	Jeroni Vives	100	Gaietà Geli	95
Desideri Pujades	40	Pere Pau Torres	75,7	Joan Bautista Armengol	90
Pere Jaume Curet	25	Antoni Carbonell	51,4	Pau Curet	90
Andreu Naranja	25	Andreu Grego	43,2	Joan Julià	80
Baltasar Sunyol	20	Pere Sust	43,2	Sebastià Morando	80
Carles Geli	20	Josep Salichs	43,2	Josep Mestres	80
Jaume Sust Roca	20	Jaume Sust Roca	43,2	Josep Ribalta	80
Gaietà Geli	15	Pau Curet	36	Pere Màrtir Pica	65
Felip Font	15	Josep Ribalta	36	Francesc Colomé	50
Magí Julià	10	Pau Ramis Martí	36	Joan Dalmau	50
Josep Mas	7,5	Pau Robert	25,2	Joan Farré	50
Pau Vial	7,5	Nicolau Sisteré	25,2	Andreu Grego	50
Francesc Casademunt	5	Jeroni Gelpi	21,6	Joan Morando	50
Pau Robert	5	Josep Mestres	21,6	Nicolau Pica Cabot	50
Ferran Verde	5	Nicolau Pica	21,6	Nicolau Pica Vila	50
Pau Ramis	3,5	Francesc Pujades	18	Francesc Palet	50
Joan Martí	3,5	Nicolau Pica	18	Miquel Rua	50
Francesc Lluria	2,5	Joaquim Closas	16,2	Josep Roses	50
Simó Onoro	2,5	Gaietà Geli	10,8	Bonaventura Roses	50
Josep Tarroella	2,5	Ignasi Sastre	10,8	Ignasi Sastre	50
Jaume Vinyana	2,5	Francesc Taltabull	9	Josep Salichs	50
Nicolau Sisteré	2,5	Pau Vial	3,6	Joaquim Triay	50
Vicens Julià	1,5			Pere Orfila	32,5
Josep Sisteré	1			Francesc Taltabull	32,5

* En negreta, aquells individus dels que hem estudiat la trajectòria i mencionarem en endavant. Per altra banda, molts dels que tractarem no figuren a les llistes.

** Les taxes estan ponderades en relació a la contribució màxima de cada any, a la qual s'atorga el valor de 100.

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades extretes d'AHCb, Cadastre IX-8, Indústria i Comerç, 13 de juliol de 1823; BNC, JC 142 (1845); AHCb, Cadastre IX-23, Indústria de 1854.

Participació en el sistema financer del món marítim i propietat immobiliària a la Barceloneta

La participació en el negoci navilier va ser una de les característiques claus en la conformació d'aquesta elit. Es podia donar de dues formes. La primera d'elles, que ja hem observat, consistia en el cobrament d'una part del servei en forma de participació en el buc en què es treballava. La segona, fruit de les xarxes d'amistat i parentesc amb els capitans i patrons d'embarcació i altres actors importants del món marítim, consistia en inversions tant sobre altres bucs com sobre expedicions comercials. Va ser habitual, doncs, que aquests mestres comptessin amb estocs crediticis sobre bucs i sobre expedicions, en un model força generalitzat a la costa catalana.

El mestre calafat Bonaventura Vives, per exemple, participava el 1843 en el finançament del casc i buc del bergantí *Diligente*, que acabava de fer viatge a Ultramar, juntament amb altres destacats membres de l'elit del barri lligada col·lateralment a la construcció naval¹⁰¹. La família de constructors Geli, per la seva part, ja apareixia a finals del XVIII com a participants en el negoci marítim¹⁰². Els seus descendents continuarien la participació en el negoci, fins i tot adquirint embarcacions com a únics compradors, com va fer Carles Geli Crehuet el 1853 amb la goleta *Rayo*, de la matrícula de Cádiz¹⁰³. Vint anys més tard, junt amb el pilot Josep Denis i Janer, va comprar un vaixell de vapor de construcció francesa anomenat *Vencejo*¹⁰⁴.

L'inventari del mestre d'aixa Jaume Sust i Roca de 1848 ens permet conèixer els crèdits que tenia pendents de cobrar en el moment de la seva mort. El balanç entre aquells derivats de la seva activitat naviliera i aquells derivats del seu treball era equilibrat quant a nombre, amb cinc crèdits corresponents a cada àmbit. Si tenim en compte el valor monetari, no obstant, les inversions en bucs predominaven, tot i que la majoria fossin participacions menudes. De les cinc, tres eren interessos sobre els mateixos bucs, dos d'ells amb l'adquisició de petites parts (un llaüt i una polacra), i un tercer amb una part no especificada d'un bergantí. Una quarta participació era un interès sobre una expedició, feta a través de l'instrument financer del canvi marítim. Per últim, comptava amb una hipoteca a favor seu i del seu fill feta sobre tota una fragata l'any 1814. La quantitat que acreditava Sust en concepte d'aquestes participacions era de 151,20 pessetes, mentre que pels treballs del seu ofici la xifra es reduïa a 29,60 (Taula 2.2.)¹⁰⁵. Aquesta petita mostra és un indicatiu més del pes dels interessos navilieres entre els mestres del sector. Es tractava, a més, del

¹⁰¹ També hi participaven el ferrer Boi Calopa, subministrador habitual de materials per a embarcacions, i el fabricant d'eixàrcia Sever Soler (AHPB, 1303/2, f. 181, not. Josep Ponsà i Figuerola, 22 de juliol de 1843).

¹⁰² Carles Geli Muñoz figurava com un dels parçoners de la pollacra Santa Maria del Socors, construïda a Mataró el 1793, junt amb altres membres de famílies destacades de la construcció naval barcelonina, com els Pey i els Julià (Llovet 1980: 158).

¹⁰³ Va ser subhastada per disposició del Jutjat de Marina (AHPB, Marina-60, f. 178 i 275, not. Josep Manuel Planas, 22 de març i 26 d'abril de 1853).

¹⁰⁴ AHPB, Marina-100, 100, not. Pere Màrtir de Fortuny, 3 de juliol de 1873.

¹⁰⁵ Sovint, en els crèdits derivats del treball també s'hi incloïa l'abastiment de fustes per a l'embarcació. A part, també tenia un crèdit de l'exèrcit pel manteniment de la tropa el 1815. La participació dels mestres implicats a la construcció naval en el conflicte bèl·lic amb França va ser generalitzat, emigrant bona part d'ells a causa del rol estratègic que tenia la seva activitat.

cas d'un constructor que no comptava amb patrimoni immobiliari al barri. La seva casa-taller, de fet, no era de la seva propietat¹⁰⁶.

Taula 2.2. – Crèdits del mestre d'aixa Jaume Sust i Roca, any 1848

Concepte	Tipus de buc	Nom del buc	Any	Valor (en ptes.)*
Treball	Fragata	<i>Iluro</i>	-	4
Treball i abastiment de fustes	Goleta		-	1,2
Treball i abastiment de fustes	Bergantí	<i>Almirante</i>	-	16,7
Hipoteca del buc	Fragata	<i>Antonieta</i>	1814	43,4
Manutenció de l'Exèrcit			1815	5
Treball	Bombarda	<i>Virgen del Carmen</i>	1815	5,6
Interès en el buc (1/16 part)	Llaüt	<i>San Josep</i>	1816	19,9
Interès en canvi marítim	Bombarda	<i>Virgen del Carmen</i>	1817	26
Abastiment	Polacra	<i>Ntra. Sra. del Carmen</i>	1827	2,1
Interès en el buc (mitja part de 17 i 3/4)	Polacra	<i>Inter</i>	1838	6,3
Interès en el buc (no especificat)	Bergantí	<i>Otelo</i>	1840	50

* Les quantitats, originalment expressades en duros, reials i pesos forts.

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades extretes d'AHPB 1303/7, f. 28, not. Josep Ponsà i Figuerola, 24 de febrer de 1848.

Jaume Sust i Roca representa un cas anòmal a la Barceloneta, on l'activitat constructora i reparadora i la inserció en el negoci marítim van permetre a un grux dels mestres dels dos oficis un accés privilegiat a la propietat immoble. Els estudis de la doctora Mercè Tatjer han permès conèixer amb detall les persones, famílies i institucions que han conformat el grup de propietaris del districte al llarg de més de dos segles¹⁰⁷. Tatjer assenyala com la construcció naval i les activitats relacionades van ser una de les principals bases econòmiques d'aquest grup, gràcies en bona part a la seva participació en el comerç marítim. Part de les rendes que havien acumulat, ja des de finals del segle XVIII, van invertir-les en l'adquisició d'immobles a la Barceloneta¹⁰⁸. A més, aquesta propietat solia concentrar-se en les àrees de major valor immobiliari, especialment el passeig Nacional, on l'any 1838 un terç dels propietaris exercia un dels dos oficis de la construcció naval¹⁰⁹.

La bona situació del sector a partir dels anys 1830 va permetre una acumulació de sòl encara major. Va ser el cas de Marià Geli i Auguet, que va incrementar el seu patrimoni al barri de quatre a tretze finques entre 1838 i 1848, el que el va convertir en el quart major propietari de la

¹⁰⁶ AHPB 1303/7, f. 28, not. Josep Ponsà i Figuerola, 24 de febrer de 1848.

¹⁰⁷ Principalment a Tatjer 1988.

¹⁰⁸ Tatjer 1988: 66.

¹⁰⁹ Veure l'apartat 1.3. d'aquesta tesi.

Barceloneta pel que feia al valor dels immobles¹¹⁰. Diverses d'aquestes propietats es concentraven al passeig Nacional, on es localitzava el seu taller. En el testament que va realitzar l'any 1849, va repartir quatre de les cases entre els seus fills, localitzades amb els números 29, 30, 58 i 59 del passeig¹¹¹. També va incrementar el seu patrimoni al barri Francesc Joan Sisteré, que a 1848 era el principal propietari de la Barceloneta pel que feia al valor del sòl¹¹².

Activitat productiva, influència social i poder econòmic i polític a través de les trajectòries familiars dels mestres artesans

Preeminència social i poder polític. Els casos paradigmàtics dels Geli i Vives

Més enllà del parc immobiliari de la Barceloneta, l'elit de la construcció i reparació naval va acumular poder i influència en altres àmbits de la vida social i política de la comunitat. Els casos de les famílies Geli i Vives, dues de les que major quota contributiva satisfien per la seva activitat (Taula 2.1.), guarden importants paral·lelismes en aquest sentit.

Marià Geli (nascut c.1795) i Jeroni Vives eren el 1826 mestres majors de mestrança de Barcelona, el títol de major reconeixement dins l'organigrama gremial¹¹³. Els seus respectius fills, Carles Geli Crehuet i Bonaventura Vives Catà, van accedir al mateix títol anys després, entre els anys 1840 i 1850.¹¹⁴ Les dades sobre els Vives amb anterioritat a aquest instant són escasses, més enllà del paper de Jeroni com a llogater de xates als anys 1810 i com a benefactor del barri a inicis de la dècada dels 1820.¹¹⁵ Dels Geli, en canvi, sabem que ja a 1735 figuraven com a propietaris de barraques situades a l'arenal¹¹⁶. Durant la Guerra del Francès, Carles Geli i Muñoz, pare de Marià, va rebre l'encàrrec de l'estat per a la compra d'una goleta¹¹⁷, i el 1816 liderava una queixa contra el Cos de Guàrdia de Marina pel furt continuat de les peces de fusta que els mestres d'aixa guardaven a l'Astillero¹¹⁸. En aquella mateixa dècada, Carles Geli era un dels tres mestres que

¹¹⁰ Tatjer 1988: 79; 217-218.

¹¹¹ AHPB, 1230/31, f. 124, not. Baldiri de Xammar, 31 de juliol de 1849.

¹¹² Tatjer 1988: 78-79.

¹¹³ BNC, JC LXXVII, 106, f. 85, 16 de març de 1826. El càrrec de mestre major de mestrança es conferia "al que se consideraba más apto y tenía cierta autoridad sobre todos los agremiados", i normalment era l'encarregat d'examinar els candidats a accedir a la mestria (Colldeforns Lladó 1951: 40).

¹¹⁴ El primer era mestre major de calafats ja a inicis dels anys 1840 (AHPB, Marina-50, 133, not. Lluís Ferrer Marsal, 13 de març de 1841), mentre que el segon ho seria de mestres d'aixa, com a mínim, des de 1853 (AHPB, Marina-60, 275, not. Josep Manel Planas, 26 d'abril de 1853).

¹¹⁵ Possiblement era descendent de Marià Vives, qui el 1778 participava com a mestre en una acta del gremi (Colldeforns Lladó 1951: 196).

¹¹⁶ Tatjer 1988: 66.

¹¹⁷ BNC, JC XXI bis, 31, f. 541-544, any 1814.

¹¹⁸ Això havia afectat directament a dues peces de roure de la seva propietat (BNC, JC XXII, 377, 4 de desembre de 1816).

posseïen una xata per a ús propi i lloguer a altres mestres calafats. Des de 1842, Marià Geli seria el seu hereu¹¹⁹.

Va ser a les dècades centrals del segle XIX quan les dues famílies van aconseguir arribar a majors cotes d'autoritat i influència dins la comunitat marítima. Bonaventura Vives va fer carrera com a polític, entrant al consistori de Barcelona com a regidor electe per la Barceloneta el novembre de 1843, just després d'haver estat clau en la defensa de les forces governamentals al barri durant la revolta de la Jamància. El seu paper en aquesta li va valdre l'obtenció del títol de cavaller de l'Ordre Americana d'Isabel la Catòlica¹²⁰. El control polític en el període de les bullangues va ser, de fet, un element clau entre l'elit artesana del barri. L'actuació davant els mateixos fets li van permetre a Marià Geli l'obtenció del títol de “teniente de navío”¹²¹. Més endavant, Vives ocuparia el càrrec de regidor fins el 1845, i el reprendria en una segona etapa entre 1850 i 1853, sempre com a representant del Partit Moderat¹²².

Marià Geli participà en política des del Trienni Liberal. La seva activitat en aquest àmbit va ser motiu de controvèrsia ocasional, quan va rebre acusacions de constants canvis de filiació entre liberals i absolutistes en funció de la situació política regnant¹²³. Consolidat el règim liberal, va exercir com a alcalde de barri en diverses etapes, a inicis dels anys 1840, a finals de la dècada de 1850 i fins ben entrat els 1860, també en les files del liberalisme moderat¹²⁴. A més, va gaudir d'una carrera exitosa a l'Armada¹²⁵. La participació política del seu fill i hereu, Carles Geli i Crehuet, va ser menor. En el seu cas, va actuar en el camp del liberalisme progressista. Va ser capità d'una companyia de 56 individus de la Milícia Nacional durant el Bienni Progressista¹²⁶ i el gener de 1870 va participar en una candidatura electoral al barri¹²⁷.

En paral·lel al paper polític, com a benefactor, propietari immobiliari i inversor marítim, l'activitat constructora de Carles Geli va comptar amb un ampli ressò. Més enllà de velers mercants, com una fragata avarada el 1849,¹²⁸ va ser un dels dos mestre d'aixa del barri de qui tenim coneixement que van bastir bucs de vapor. En el seu cas es tractava d'un vapor per al dragat

¹¹⁹ Declarat hereu, va encapçalar el conveni fet amb la resta de germans per disposar el repartiment del llegat de Carles Geli (AHPB 1230/24, f. 183, not. Baldiri de Xammar, 22 d'agost de 1842).

¹²⁰ *Diario de Barcelona*, 4 de desembre de 1844.

¹²¹ *El Comercio* (Madrid), 2 d'abril de 1843.

¹²² Va compaginar el càrrec amb el d'alcalde pedani de la Barceloneta.

¹²³ *El Constitucional*, 21 d'agost de 1842.

¹²⁴ També va ser un dels components de la comissió consultiva de l'Associació defensora del treball nacional i de la classe obrera, impulsada des del catolicisme social per defensar l'organització interclassista del món industrial i manufacturer. Estaven guiats en part per la voluntat de recuperació de la tradició gremial (*Diario de Barcelona*, 16 de febrer de 1848). Sobre l'associació, veure Aubach Guiu 1971: 7-8; Mestre i Campi 1985: 220.

¹²⁵ A més de *teniente de navío*, va obtenir la graduació de capità de fragata, i en una ocasió va representar el comandant de Marina a la processó del Corpus (*Diario de Barcelona*, 13 de juny de 1857).

¹²⁶ Geli i altres membres de la companyia van arribar a uns acords on requeien en ell i en el tinent de la mateixa, el seu germà polític i propietari del barri Agustí Denis, l'avançament en la provisió de la indumentària (AHPB 1303/15, 87, not. Josep Ponsà i Figuerola, 27 de juny de 1856). Aquesta qüestió va despertar, posteriorment, acusacions de malbaratament de recursos públics, donat que la indumentària, pagada finalment per l'Ajuntament, havia quedat en mans tant de Geli com del tinent Denis, segons denunciava el periòdic *El pájaro azul* (31 d'agost i 21 de setembre de 1861).

¹²⁷ *Crónica de Cataluña*, 5 de gener de 1870.

¹²⁸ *El Clamor público* (Madrid), 29 de maig de 1849.

i neteja del port anomenat *Draga*, la varada del qual, feta amb 50 operaris, va generar molta expectació¹²⁹. Posteriorment, va construir un model d'un vapor de 1.000 cavalls de potència i 100 canyons que va ser destinat al Museu Naval de Madrid¹³⁰. També va seguir en l'activitat el seu pare¹³¹, que durant la dècada de 1860 era l'encarregat d'arquejar els bucs que s'inscrivien a la matrícula de Barcelona¹³². En el mateix període, Marià i Carles formaven la cúspide de la piràmide socioeconòmica de la Barceloneta, com el tercer i el tretzè majors contribuents del barri, respectivament. Bonaventura Vives, per la seva part, ocupava la posició vint-i-setena¹³³.

Els constructors de grans bucs mercants de la Barceloneta. Els Sisteré al segon terç del XIX

Com els Geli, la nissaga dels Sisteré també es remunta a un moment previ a la construcció del barri¹³⁴. Ja al segle XIX, el mestre d'aixa Joan Sisteré va ser el principal constructor de grans bucs mercants a la Barceloneta, autor de 26 dels 62 grans velers mercants que, segons les dades de Ricart i Giralt, es van bastir a Barcelona al llarg de la centúria¹³⁵. Va morir l'any 1840 a l'edat de 69 anys, i el seu fill primogènit Francesc Joan Sisteré, també mestre d'aixa, va ser-ne l'hereu¹³⁶.

La descendència de Joan es va emparentar amb altres membres destacats de l'elit del barri. Mentre Francesc Joan es va casar amb Antònia Ballester i Almirall, filla d'un important propietari, taverner i comerciant del barri, Pere ho va fer amb Teresa Portabella i Clos, filla d'un patró pescador del districte, també propietària d'immobles. Les cinc filles, per la seva part, van contraure matrimoni amb dos pilots nàutics, un mestre ferrer, un mestre d'aixa i un darrer home de qui en desconeixem l'ofici (Imatge 2.2.).

L'hereu Francesc Joan no va tenir gaire més recorregut en la construcció naval¹³⁷, i es va centrar en la seva activitat rendista. Va ser el seu germà Pere, nascut a Torredembarra durant l'exili de Joan Sisteré a la dècada de 1810, qui va concentrar l'activitat constructiva des del seu taller del passeig Nacional 46. Pere Sisteré va ser el segon mestre d'aixa de la Barceloneta que va bastir

¹²⁹ *El Espectador* (Madrid), 31 d'agost de 1847.

¹³⁰ *Diario de Barcelona*, 22 de desembre de 1851 i 29 de març de 1852.

¹³¹ AHPB 1301/11, f. 23, not. Josep Cantallops, 6 de febrer de 1865.

¹³² Així consta en els títols de propietat registrats a l'Escribania de Marina durant diversos anys. Veure, per exemple, AHPB, Marina-84, not. Pere Màrtir de Fortuny, any 1865. Entre la seva titulació s'inclou la de "ingeniero práctico supernumerario de la armada", amb la graduació d'"alférez de fragata". A més, a 1865 era un dels dos representants dels mestres d'aixa que van acordar amb Capitanía General una ampliació de l'espai de l'Astillero (veure l'apartat 2.3. d'aquesta tesi).

¹³³ Càlcul propi a partir de les dades de *Boletín Oficial de la Provincia de Barcelona*, 17 a 22 de novembre de 1865.

¹³⁴ El 1735 posseïen barraques situades a l'arenal (Tatjer 1988: 66).

¹³⁵ Ricart i Giralt 1924: 10-24.

¹³⁶ Entre el patrimoni que heretava Francesc Joan s'inclouen sis cases al carrer Mayor de la Barceloneta, indicats del número 4 al 9 (AMCB, Hisenda, 2449, any 1847). La resta de fills també van rebre un patrimoni considerable. A Pere Sisteré, també mestre d'aixa, va deixar una casa de la Barceloneta i 2.000 lliures, i a les seves tres filles casades, mitja casa i 70 lliures a cada una. A les dues filles que romanien solteres també les va llegar mitja casa, als que es sumaven el valor del dot que havien d'entregar en el moment que es casessin. El dot consistia, per cada una d'elles, en 1.000 lliures catalanes i una calaixera amb les robes i vestits corresponents (AHPB 1278/13. 48, not. Ferran Moragas i Ubac, 31 de juliol de 1840).

¹³⁷ El 1841 construï dos bergantins per al comerciant Ramon Maresch i Ros (per ordre de la casa de Francesc Roget y Compañía de Matanzas, Cuba) i pel pilot Marià Roig i Sisa. El primer va costar 15.000 pesos forts i era un buc de 150 tones de pes (AHPB, Marina-50, f. 82 i 348, not. Lluís Ferrer Marsal, 18 de febrer i 3 de juliol de 1841).

exitosament vaixells de vapor, en el seu cas dos. Va dirigir la construcció d'un primer el 1849, de nom *Remolcador*, destinat, com el seu nom indica, al remolc de vaixells dins el port. La seva màquina de vapor va ser construïda a la foneria de Josep White de Barcelona, i les calderes, a Nuevo Vulcano¹³⁸. El segon buc era el primer vapor d'hèlix construït a Espanya, inaugurat el 1855 amb el nom de *Victoria*¹³⁹. Durant la dècada de 1860, Pere Sisteré va prosseguir amb l'activitat¹⁴⁰.

El procés d'ascens econòmic d'una nissaga de calafats. El cas dels Curet

Una família situada en un nivell menys elevat en l'escala econòmica entre els mestres era la dels Curet (Taula 2.1.). Tot i això, la seva trajectòria va correspondre a una creixent integració en els àmbits de poder de la comunitat marítima de la Barceloneta. Eren originaris de Badalona, on el 1778 Pere Curet, fill d'un pescador, compaginava la pesca i l'ofici de calafat. El seu primogènit, Pau Curet i Ribatallada, ja es va dedicar exclusivament a l'ofici de calafat, i va ser la tercera generació, de la mà de Pere Jaume Curet (nascut c.1765), la que es va traslladar a la Barceloneta, on les possibilitats per a la construcció i reparació naval eren majors. Com molts altres artesans lligats a la construcció naval, durant la Guerra del Francès Pere Jaume va exiliar-se a places no ocupades, primer a Tarragona i després a Palma de Mallorca, on va gaudir d'una bona situació econòmica i va participar en activitats mercantils¹⁴¹. També va treballar com a calafat a les obres del port barceloní en dos períodes diferents i en curts intervals de temps, els anys 1824 i 1828.¹⁴² El seu fill Pau Curet va prosseguir amb l'activitat¹⁴³ i es va presentar al càrrec d'Hisenda per a ser avaluador dels bucs guardacostes l'any 1826.¹⁴⁴

L'ascens de Pau Curet va ser notable, i el 1830 ja era prohom del gremi de mestres d'aixa i calafats¹⁴⁵, el 1837 era alcalde segon d'un dels tres barris en què es dividia la Barceloneta¹⁴⁶ i

¹³⁸ Segons una crònica de la seva avarada, el buc "ofrece la particularidad de que desde su quilla hasta el último aparejo del buque y de su máquina, todo ha sido fabricado en Barcelona y a más, según oímos asegurar, es el primer buque de cuantos se han construido en España que tenga dos timones" (*Diario de Barcelona*, 7 de maig de 1849). El mateix any va construir un bergantí (*El Popular* (Madrid), 5 d'agost de 1849).

¹³⁹ *El Clamor Público* (Madrid), 7 de març de 1855; *La Iberia* (Madrid), ídem; *La Época* (Madrid), 8 de març de 1855. Cinc anys més tard en presentava un model a l'exposició celebrada a Barcelona en motiu de la visita d'Isabel II (Orellana 1860: 245).

¹⁴⁰ A finals dels anys 1860 era el mestre major suplent del gremi de mestres d'aixa de Barcelona (AHPB 1375/5, 91, not. Pere Màrtir de Fortuny, 18 de setembre de 1869).

¹⁴¹ A Tarragona, Pere Jaume va costejar la tenda i obreria del veler Rutllà, també barcelonetí. A més, va sufragar el seu enterrament quan va morir, tot conduint la seva família -un fill, tres filles i la criada- en vaixell cap a Sitges (ACA, Real Audiencia, Consulado y Tribunal de Comercio, C, 2176, any 1817). A Palma de Mallorca van néixer els nets de Pere Jaume, fills de Pau Curet, i és on es va produir la inversió mercantil de Pere Jaume Curet esmentada a l'apartat 2.1.3. La seva estança a Tarragona, per la seva part, ha estat també documentada per Sanet i Jové (2019: 33). L'historiador destaca el volum de mestres d'aixa i calafats que es van instal·lar a la ciutat provinents de Barcelona durant el conflicte.

¹⁴² AGDB, Junta del Port, 511, anys 1818-33.

¹⁴³ El 1824 va comprar una barcaça, que es va fer construir a Barcelona, de 20 quintars de capacitat (ANCartagena, Z-12, Inscripción de Embarcaciones, llibre 7, f. 195, juny de 1824).

¹⁴⁴ BNC, JC LXXVII, 106, f. 83, 18 de març de 1826.

¹⁴⁵ Ho era juntament amb Pere Pau Torres (AHCB, Fons Institucionals, Reial Junta de Comerç de Barcelona, 36, exp. 71, 27 de gener de 1830).

¹⁴⁶ *Diario de Barcelona*, 29 de juliol de 1837.

formava part de l'obra parroquial de Sant Miquel del Port amb altres membres de l'elit del districte¹⁴⁷. En esclatar la bullanga de 1842, va ser un actor important en la lluita contra els revoltats¹⁴⁸. A més, es va emparentar amb la família de mestres de veles més importants de la Barceloneta, a través del seu enllaç amb Rosa Martí, filla d'Antoni Martí¹⁴⁹. La relació amb oficis auxiliars a la construcció i reparació naval no acabava aquí, doncs una germana seva estava casada amb el mestre corder Lluís Garriga.

L'inventari de béns de Pau Curet efectuat arran de la seva mort el 1860 ens permet conèixer, a part del seu llegat patrimonial, la naturalesa de la casa-taller pròpia d'un mestre artesà acomodat. La casa familiar del carrer San Miguel 7 mantenia l'estructura original de les cases de la Barceloneta, amb una planta baixa i primer pis, sense haver estat afectada per cap procés de divisió, quelcom força atípic el 1860. Entre els béns s'inclouen diversos objectes de plata i algun d'or, així com llibretes de l'ofici i mobiliari predominantment de noguera i caoba. No constaven eines ni materials de calafat perquè els havia llegat al seu fill, a qui per la resta de propietats havia desheretat per haver contret matrimoni en contra de la seva voluntat. També comptava amb patrimoni immoble a Badalona, conformat per dues cases, una de les quals amb hort, i un terreny amb conreu de vinyes. A més, comptava amb una casa en propietat a Sant Andreu de Palomar i un cens d'una segona al mateix municipi¹⁵⁰. L'abandonament de la casa per part del fill primogènit, Pere Jaume Curet i Martí, va fer que les dues filles fossin les hereves¹⁵¹, mentre que el fill va prosseguir amb l'ofici de calafat a una altra casa del barri¹⁵².

El progrés socioeconòmic de la família entre diferents generacions es pot concretar amb el valor dels diferents llegats monetaris que els caps de família van fer en concepte de legítima paterna a aquells exclosos del sistema d'herència única -tant els descendents com, en alguns casos, els cònjuges. El besavi i avi de Pau Curet van llegar als seus fills i filles no hereus, els anys 1778 i 1789, 25 i 100 lliures respectivament¹⁵³. En el seu testament, fet el 1854, Pau Curet llegava 150 lliures al seu fill desheretat, que les seves filles van augmentar a 300, anys més tard. Aquest petit augment es converteix en un molt superior en els casos dels llegats monetaris tant del germà polític de Pau Curet, el corder Lluís Garriga, com el de la seva filla Mariana Curet, cohereva seva, que s'enfilaren a 1.600 i 900 lliures, respectivament¹⁵⁴. Pere Jaume Curet va trencar amb el

¹⁴⁷ AHPB 1303/19. 46, not. Josep Ponsà i Figuerola, 12 d'abril de 1860.

¹⁴⁸ *Diario de Barcelona*, 6 de desembre de 1842. Com Bonaventura Vives, li va valdre ser condecorat amb la creu de l'ordre d'Isabel la Catòlica (*El Sol*, 4 de juny de 1850). En el moment de la seva mort, Pau Curet conservava la creu, que apareixia en l'inventari dels seus béns.

¹⁴⁹ Rosa Martí va morir el 1852 (AMCB, Registre Civil, Defuncions de 1870, llibre 1, f. 472, 12 de febrer de 1852).

¹⁵⁰ AHPB 1303/19. 46, not. Josep Ponsà i Figuerola, 12 d'abril de 1860.

¹⁵¹ Una d'elles, Mariana Curet, estava casada amb el pilot del barri Pau Villamore i Calvell. L'altra, Mercè Curet, era soltera i vivia amb Pau Curet en el moment de la seva defunció.

¹⁵² Es situava al carrer San Miguel 28. El 1861 es casaria en segones núpcies amb Rosa Badia (AHPB 1303/20, 103 i 104, not. Josep Ponsà i Figuerola, 2 d'octubre de 1861).

¹⁵³ Pau Curet va fer la protocol·lització dels respectius testaments el 1841 (AHPB 1303/1, f. 8 i 9, not. Josep Ponsà i Figuerola, 13 de setembre de 1841). A les 25 lliures que Pere Curet llegava al seu fill no hereu s'hi sumava una casa, per la qual, per contra, aquest havia de satisfer 3 lliures anuals a l'hereu.

¹⁵⁴ A més, en el cas de Mariana Curet, la quantitat de 160 duros l'augmentava el seu marit Pau Villamore a 350 duros, corresponents a gairebé 2.000 lliures (AHPB 1303/19, 110, not. Josep Ponsà i Figuerola, 29 de novembre de 1860). En aquests dos casos, la conversió de duros a lliures s'ha fet a partir de les equivalències entre la lliura catalana i el real de velló castellà recollides a Iglesias Xifra 2016: 405.

sistema d'hereu únic, i com tots els fills van ser declarats hereus, no podem continuar la sèrie a partir de la seva nova casa¹⁵⁵.

El factor explicatiu de la gran diferència en el valor de les legítimes entre les generacions de la família Curet no rau en la inflació. Les sèries de preus existents per a Barcelona entre finals del segle XVIII i mitjans del XIX assenyalen una tendència creixent fins el final de la Guerra del Francès, però una davallada continuada de preus des de llavors¹⁵⁶. Com a resultat, el valor del diner a mitjans XIX havia augmentat menys d'un 20% respecte 1775.¹⁵⁷ Per tant, un procés d'augment de riquesa de la nissaga entre finals del segle XVIII i mitjans del XIX, derivat de l'expansió de l'activitat constructiva i les possibilitats derivades de la seva capitalització, és la raó més plausible de l'augment del valor de les legítimes entre les diferents generacions de la família. Les dècades centrals del segle XIX havien estat testimoni d'una acceleració en el procés d'acumulació de capital, patrimoni i poder entre bona part dels mestres del sector.

Inserció en altres negocis i participació en el moviment obrer. El procés de diferenciació social entre mestres

Una altra característica repetida entre molts mestres va ser la inserció en negocis alternatius, més enllà del seu propi sector i de la participació naviliera. Tant aviat com als anys 1820 tenim documentat diferents casos, com el del mestre d'aixa Miquel Cayol, que va obrir una fàbrica al carrer Tallers dedicada a la producció de sabons i veles de sèu. Per a la seva gestió va formar una societat amb un saboner¹⁵⁸. Per la seva part, el mestre calafat Pau Pey, l'any 1820 va fundar la societat Pau Pey y Compañía per a l'elaboració de tabacs¹⁵⁹. Dels seus tres fills, un d'ells també va dedicar-se a l'ofici de calafat al barri, però juntament amb els seus dos germans fundaria una companyia els anys 1850 per a la venda d'efectes navals¹⁶⁰. A aquests casos s'hi suma la ja ressenyada aposta frustrada dels germans Sastre pel comerç majorista de fustes a través de la propietat d'un bosc.

A mitjans de segle ens trobem amb altres opcions de negoci, com els safarejos del barri. Diferents mestres d'aixa van adquirir en propietat aquests establiments, que generaven elevats ingressos¹⁶¹. L'àmbit que va oferir més possibilitat per diversificar l'activitat econòmica a partir d'aquesta etapa va ser, no obstant, l'oci marítim. En paral·lel a Jaume Sust i Roca, descendent de la nissaga

¹⁵⁵ Va nomenar els seus tres fills i la seva muller com a hereus per parts iguals (AHPB 1303/20, 103, not. Josep Ponsà i Figuerola, 2 d'octubre de 1861).

¹⁵⁶ Nogués Marco 2005; Segura i Mas 1983.

¹⁵⁷ Nogués Marco 2005: 381.

¹⁵⁸ Fruit del desacord entre els dos socis, va obrir-se un llarg litigi l'any 1828 (ACA, Real Audiencia, Consulado y Tribunal de Comercio, C, 8900).

¹⁵⁹ Tres anys més tard la liquidaria (*Diario de Barcelona*, 10 de gener de 1860).

¹⁶⁰ Veure apartat 1.2.4. d'aquesta tesi.

¹⁶¹ És el cas del constructor Pere Pau Torres, que el 1848 tenia un safareig a l'horta que posseïa a la zona nord del barri, aquella encara no edificada (AMCB, Obres Públiques, 3/1-919, any 1848). També el mestre calafat Francesc Taltabull va adquirir en propietat un safareig del districte (J. A.S & M. Ll 1863: 121; 181).

Sust de Vilassar de Mar, a mitjans del segle XIX també s'hi van establir els germans Jaume i Antoni Sust i Bosch, originaris del Masnou¹⁶². Jaume va intentar obrir un establiment de banys de mar en un espai poc habitual, al costat del fort de Don Carlos, ja en terrenys propis del municipi de Sant Martí de Provençals¹⁶³. També es va endinsar en el negoci de l'oci marítim el mestre d'aixa Tomàs Ribalta i Naté. Anteriorment ja compaginava la construcció de bucs amb el treball amb fusta en altres àmbits, especialment en construccions com teatres o en la fabricació d'embalatges¹⁶⁴. Vinculat ja als anys 60 amb estructures de fusta per a banys situades a la Mar Vella, a la dècada de 1870 va convertir-se en l'impulsor i propietari dels banys La Deliciosa¹⁶⁵. Els casos d'aquests mestres es sumen al procés d'acumulació de patrimoni immobiliari i d'interessos naviliers que van dur a terme altres protagonistes del sector.

Altres mestres, que ocupaven posicions econòmiques molt inferiors dins el gremi, no van emprendre aquesta via. La participació política d'algun d'ells, sobretot aquells que menors beneficis tenien, els vinculen a l'incipient moviment obrer de Barcelona. El primer va ser el mestre Boi Badia, representant dels calafats en la recent fundada Junta Central de Directors de la Classe Obrera durant el context de conflictivitat laboral de 1855.¹⁶⁶ Anys més tard, el 1869, seria un dels representants de la societat obrera de calafats que va signar un pacte amb els capatassos de l'ofici¹⁶⁷. No va ser l'únic mestre involucrat en l'incipient obrerisme barceloní. Pau Jubany era un constructor nascut al Masnou instal·lat a la Barceloneta a inicis de la dècada de 1860. Amb l'arribada de la Internacional, va presidir la societat obrera de mestres d'aixa i va ser-ne el delegat al Primer Congrés Obrer de la Regió Espanyola de l'AIT, celebrat a Barcelona el juny de 1870.¹⁶⁸ L'any següent era un dels redactors del reglament de la cooperativa de treball creada per la societat obrera¹⁶⁹. Més endavant, participaria en el moviment republicà de la Barceloneta, com a membre de la Junta Republicana Organitzadora del barri i, el 1873, com a regidor per la Barceloneta de l'Ajuntament republicà¹⁷⁰. No va ser un cas aïllat, ja que a les eleccions de 1869 i 1870 dos mestres

¹⁶² Jaume i Antoni Sust i Bosch formaven part del grup d'electors al barri el 1865. El primer n'era el número 54 per quantitat contribuïda. El segon, el 196 (Càlculs propis a partir de les dades del *Boletín Oficial de la Provincia de Barcelona*, 17 a 22 de novembre de 1865). També van actuar com a benefactors en més d'una ocasió. Per exemple, participaren com a subscriptors per al socors de les famílies dels naufrags de la polacra goleta *Numantina* (*El Lloyd espanyol*, 28 de juliol de 1863), mentre que Jaume aportava 100 reials per a la subscripció per a sufragar dots a orfes de pare i mare de la Barceloneta a causa de l'epidèmia de còlera del 1865 (*La Corona*, 27 d'octubre de 1865).

¹⁶³ L'establiment va ser projectat l'any 1868 pel mestre d'obres Antoni Terri i Caballé, en uns terrenys adquirits l'any anterior de mà de Capitanía General. Constava d'un edifici d'una planta amb 34 cabines (Tatjer 1991: 274). L'establiment, autoritzat el 1869 (Tatjer 1988: 262), seguia en construcció dos anys més tard, quan Sust va presentar una queixa a l'Ajuntament de Sant Martí. Denunciava que el pas a la seva propietat estava impedit per un segon propietari, el fuster barcelonetà Josep Ribera, que havia encerclat el seu terreny, el que no permetia el pas dels carros que proveïen material per a la construcció del local. Una comissió del consistori va visitar l'àrea i va dictaminar que no s'estava obstruint cap via pública (AMDSM, Obres i urbanisme, 6-1-36-C-6/40, 7 a 12 de març de 1871).

¹⁶⁴ També va dur a terme treballs de muntatge de blocs i escultures. La seva trajectòria, ressenyada a *El Vigía de la Barceloneta*, 8 de setembre de 1895.

¹⁶⁵ Tatjer 2015: 77.

¹⁶⁶ Va signar en representació de l'ofici en l'exposició que l'organització va enviar al governador civil el març de 1855 per condemnar els suposats excessos de parts dels obrers. També ho va fer en l'elecció dels representants de la Junta en la negociació amb els patrons (*El Áncora*, 18 de març de 1855; *Diario de Barcelona*, 21 de març de 1855).

¹⁶⁷ Sobre el pacte, veure l'apartat 2.1.5. d'aquesta tesi.

¹⁶⁸ *La Federación*, 20 de febrer i 21 de juny de 1870.

¹⁶⁹ Ídem, 28 de maig de 1871.

¹⁷⁰ *La Independencia*, 30 d'octubre de 1871; *Crónica de Cataluña*, 27 d'agost de 1873. Posteriorment, durant la Restauració, estaria vinculat al republicanisme possibilista. Des de 1879 i als inicis dels anys 1880 seria membre de la

del sector van compartir candidatura federal. Eren Jaume Sust i Bosch¹⁷¹ i Pau Ramis Bosch¹⁷², fill del també calafat Benet Ramis Mora, que figurava entre l'elit del barri amb dret a vot l'any 1865.¹⁷³

La relació amb la lluita obrerista ens permet concebre la permanència d'una solidaritat d'ofici que incloïa alguns mestres artesans. La divisió de riquesa i poder entre els mestres va anar eixamplant-se des dels anys 1830, i la realitat material d'aquells inserits en altres negocis i amb capacitat d'escapar del marc gremial no era generalitzada. Aquells individus que, en el procés de diferenciació dins la mestria, van quedar més vinculats a la realitat social i econòmica de la resta de treballadors, van liderar els intents de bastir les primeres organitzacions obreres a Barcelona. El tancament de l'horitzó d'independència econòmica que van experimentar els va fer participants d'aquestes mobilitzacions sorgides durant el Bienni Progressista i el Sexenni Democràtic. Aquests casos s'emmarquen en la documentada vinculació entre artesans independents i l'incipient moviment obrer a diversos indrets de l'Europa en vies d'industrialització¹⁷⁴.

Els membres de les famílies més destacades del sector, per la seva banda, havien aconseguit dominar els diferents aspectes de la vida política i econòmica de la Barceloneta a partir d'una creixent capitalització de la seva activitat. La posició social d'alguns d'ells, de fet, els va situar en un moment força precoç al costat de les forces polítiques de la reacció, especialment en el context revolucionari d'inicis dels anys 1840, quan bona part de les classes artesanals eren protagonistes dels aixecaments populars. En les dècades central del segle, la font de poder i preeminència de l'elit social sorgida de la construcció i reparació naval va tendir cada cop menys a estar emmarcada en el radi d'acció de l'artesanat barceloní. En el si del sector, això va repercutir negativament en la unitat entorn la defensa de l'ofici que en totes les escales del sector havia predominat fins llavors.

El procés de desmantellament gremial que tot seguit analitzarem va convertir definitivament a molts d'aquests mestres en empresaris, quelcom que es va plasmar el 1869 en la negociació amb la jove societat obrera de calafats¹⁷⁵. Les condicions que aquesta elit havia reunit eren suficients per fer un següent pas i desvincular-se de la comunitat marítima en la qual havien desplegat el seu poder i influència. Un cop va arribar la crisi del sector, les conseqüències en aquest sentit serien ben palpables.

comissió organitzadora del Partit Demòcrata Governamental de Barcelona, d'Emilio Castelar. Veure, per exemple, *La Publicidad*, 23 d'octubre de 1881.

¹⁷¹ *Crónica de Cataluña*, 3 de gener de 1870.

¹⁷² Va ser el candidat més votat a la Barceloneta en les primeres eleccions municipals amb sufragi universal masculí, produïdes arran de la Revolució de Setembre (Janué i Miret 1993: 472). Això el va permetre accedir a l'Ajuntament com a representant dels republicans federals (*Crónica de Cataluña*, 4 de gener de 1869).

¹⁷³ *Boletín Oficial de la Provincia de Barcelona*, 17 a 22 de novembre de 1865; *La Corona*, 20 de setembre de 1865.

¹⁷⁴ Veure Kocka 1992: 107-110; Sewell 1992: 126-137; E. P. Thompson 2012: 219. Pel cas espanyol, concretament sobre l'extracció socioprofessional dels participants en els congressos regionals de l'AIT: Piqueras Arenas 1999. També a Madrid, diversos mestres artesans van integrar els primers nuclis obreristes durant el Sexenni (Núñez Seixas 1996: 36).

¹⁷⁵ Entre els empresaris signants del pacte estarien Bonaventura Vives, Pere Jaume Curet, Jaume Sust i Joan Morando, entre d'altres.

2.1.5. El procés de liberalització del sector i les estratègies de resistència dels treballadors

El llarg procés de desmantellament gremial i liberalització del treball

La regulació gremial sota la que es desenvolupava l'activitat constructiva i reparadora comptava amb mecanismes que permetien el repartiment del treball entre els agremiats i el control de les condicions amb què s'exercia l'ofici. Aquests elements, juntament amb l'exclusivitat que els agremiats tenien per treballar en l'activitat, van ser els punts on va pivotar la defensa del sistema gremial davant l'avenç de les relacions capitalistes de producció. En un estudi sobre la conflictivitat gremial a la construcció naval de Barcelona entre finals del segle XVIII i inicis del XIX, Barriendos conclouïa que el gremi d'aquest ram s'assentava en una defensa agressiva i efectiva dels drets i privilegis propis. Aquests es veien reforçats per la jurisdicció especial de Marina que, al seu judici, estava feta a mida dels interessos del gremi. L'organització gremial, gràcies a això, mostrava una notable solidesa interna¹⁷⁶.

El procés de creixent diferenciació social entre els diferents mestres dels dos oficis i entre aquests i la resta d'agremiats no va impedir la prevalença de la defensa d'uns interessos percebuts com a compartits, en el marc d'una comunitat d'ofici solidària, com ha definit Sewell¹⁷⁷, que incloïa totes les categories artesanals tot i les tensions internes. El vincle forjat al voltant de la protecció de les seves prerrogatives i del seu camp d'actuació contra elements externs va fer-ho possible durant la primera meitat del segle XIX. La bona marxa del sector va permetre, de fet, l'accés a la mestria d'un bon nombre d'artesans, quelcom que, en el món gremial, equivalia a la persistència de l'horitzó comú de la independència econòmica¹⁷⁸.

La defensa de les prerrogatives de mestres d'aixa i calafats va bastir-se en front a una coalició d'interessos per a esquarterar-les que provenia, principalment, d'aquells qui utilitzaven els seus serveis. Els patrons i propietaris de vaixells i els comerciants barcelonins van coincidir en la voluntat de detreure als artesans del control que tenien sobre el seu procés productiu. Comerciants, patrons i naviliers percebien com excessius els costos que havien de sufragar en les operacions de bastiment i habilitació dels bucs i es consideraven agreujats per la manca d'autonomia per poder fixar-ne les condicions.

Un dels punts de major fricció va ser el torn obligatori, el principal mecanisme que tenia el gremi per a repartir el treball entre tots els seus membres. El funcionament dels torns del treball sota el paraigua gremial deuria ser similar al cas dels faquins, organitzats a partir d'una llista estricta d'agremiats en la que tots els membres havien de ser ocupats abans de tornar a cridar un

¹⁷⁶ Barriendos Vallvé 1988.

¹⁷⁷ Sewell 1992: 129.

¹⁷⁸ No sempre aquesta independència anava aparellada d'una bonança material, i també podia implicar un procés d'autoexplotació creixent (Crossick & Haupt 1986: 10-12).

treballador per segon cop. En el seu cas, solien assignar-se en colles dirigides pels mestres de l'ofici¹⁷⁹. El torn era especialment important en els treballs portuaris, caracteritzats per la seva eventualitat, i era un mecanisme central en el sistema dels gremis per evitar els desequilibris econòmics i socials entre els seus membres¹⁸⁰. Aquest instrument va ser, de fet, motiu de disputa ja al segle XVIII, i el 1766, arran de les queixes dels patrons d'embarcacions, es va suprimir momentàniament en el si de la construcció i reparació naval¹⁸¹.

Les queixes respecte les formes de treball de mestres d'aixa i calafats a finals del segle XVIII no es van limitar al repartiment de treball. El 1788, un grup de patrons van demanar empara a la Junta de Comerç davant el que consideraven abusos per part d'aquests. Entre els fets denunciats s'incloïa la inflació arbitrària dels comptes, el fet de conxorxar-se entre ells per a no carenar, que s'ocupessin més treballadors dels necessaris o que els cobressin els jornals d'un dia sencer havent conclòs la jornada al migdia. El gremi de mestres d'aixa i calafats responia acusant els demandants de mentir i d'atemptar contra el seu honor, i la pròpia Junta de Comerç va concloure que dits abusos no quedaven demostrats. El ministre de Marina, Pere Barrientos, denegava finalment la petició dels mateixos patrons de treure la privativa que mestres d'aixa i calafats gaudien del seu ofici¹⁸².

Acabar amb la reserva de treball per als agremiats va ser, de fet, el segon front d'aquest llarg conflicte, que es va intensificar arribats al segle XIX. L'any 1816, Antoni Bonaventura Gassó, un comerciant especialitzat en la importació de peix salat i de blat, a més de l'eliminació del torn, també demanava liberalitzar per complet la construcció naval. Considerava que la regulació gremial coartava el dret del navilier a contractar aquells treballadors que considerés adients. També proposava l'eliminació dels jornals fixos en les reparacions navals, entre d'altres reformes generals que havien de conduir a la supressió dels gremis i de la Matrícula de Mar¹⁸³. Les queixes de comerciants i naviliers sobre les prerrogatives laborals del sector s'anirien repetint en les dècades següents. Les seves demandes s'emmarcaven en un atac conjunt al marc legal i institucional que regulava els treballs marítims i portuaris, com també s'observa en l'ofensiva continuada contra la regulació d'un altre servei indispensable per a aquests, la càrrega i descàrrega de mercaderies¹⁸⁴.

La principal institució dedicada a la representació i difusió dels interessos de la classe comercial barcelonina al segle XIX va ser la Junta de Comerç. En relació amb la construcció naval, la Junta va combinar, per una banda, el recolzament a la seva protecció comercial i aranzelària, com a sector industrial que es considerava cabdal per a la nació i l'economia¹⁸⁵, amb les demandes de

¹⁷⁹ Romero Marín 2019: 223-224.

¹⁸⁰ Von Briesen 2017: 281-288.

¹⁸¹ Colldeforns Lladó 1951: 32.

¹⁸² BNC, JC LIX, 83, 31, any 1788.

¹⁸³ Gassó 1816: 96-97.

¹⁸⁴ Ibarz 2020b; Ibarz & Romero Marín 2009.

¹⁸⁵ El 1833, per exemple, consultada sobre si calia permetre la importació de bucs construïts a l'estranger, la Junta defensava la qualitat de la construcció naval autòctona i argüïa que en cap cas era necessari liberalitzar la importació d'embarcacions foranes. Tres dècades més tard defensava, en el debat obert el 1862 per Laureà Figuerola, la rellevància de la construcció naval: "Conviene recordar cuán útil es a la nación el poder contar, así en tiempo de paz como de guerra, con astilleros y talleres nacionales de construcción naval; y es asimismo necesario tener en cuenta que la

desregulació laboral. Al llarg de la primera meitat del segle van multiplicar-se les peticions recolzades o directament impulsades per la Junta de Comerç en aquesta direcció. En defensa dels treballadors, per contra, van actuar les autoritats de Marina, que defensaven el seu caràcter irremplaçable per a l'Armada, en una actuació idèntica a l'exercida en relació a la resta de treballadors marítims¹⁸⁶.

La primera pugna entre les dues institucions es va donar l'any 1818, quan davant la queixa dels comerciants respecte els elevats salaris de mestres d'aixa i calafats fixats pels gremis, les autoritats de Marina van sortir en la seva defensa¹⁸⁷. Entre les dècades de 1820 i 1840, les renovades demandes dels sectors comercials també van comprendre altres aspectes del treball al sector. A l'eliminació de la fixació de jornals s'hi va afegir la demanda de supressió de la obligatorietat de la visita que els mestres d'aixa i calafats feien als bucs quan aquests s'habilitaven per fer viatge cap a Amèrica¹⁸⁸.

El principal episodi del conflicte va arribar l'any 1830, en una disputa que va arrencar entorn les obres de fusteria fetes als interiors dels bucs¹⁸⁹. La Junta de Comerç va donar suport a les peticions d'un fuster de blanc que es queixava que el gremi de mestres d'aixa i calafats l'impedia treballar en l'elaboració del mobiliari interior de les càmeres dels vaixells. El fuster de blanc argumentava que portava més de tres dècades fent aquesta mena d'obres, i que els treballs d'adornament i rematat de l'interior dels bucs estaven fora de l'àmbit de treball dels mestres d'aixa i calafats. Per contra, la Comandància de Marina de Barcelona es situava al costat del gremi, assegurant que calia prioritzar la contractació d'individus matriculats sempre que fos possible. En conseqüència, va disposar que tan sols es permetés la contractació de fusters de blanc i ebenistes un cop descartada la primera opció. La Junta de Comerç replicava que la posició de les autoritats de Marina atemptava "contra la libertad que compete al capitan o dueño para valerse del operario que mas pueda desempeñar su obra y complacer el gusto del que paga". A més, segons la Junta, infligia al contractista de les obres un doble greuge, donat que el salari del mestre d'aixa podia ser ben bé el doble que el del fuster de blanc, sent el resultat, en canvi, pitjor.

La Junta de Comerç no es va limitar al cas origen de la polèmica, i aprofitava la situació per fer un atac general al marc gremial i als privilegis que, segons el seu parer, gaudien els mestres d'aixa i calafats. La institució va demanar així la lliure contractació dels treballadors¹⁹⁰. Els arguments

importancia de éstos iría creciendo todos los días si se dispensaba a tal industria la protección que a las demás se concede, porque ella en sí contiene gérmenes de vida y de pujanza". La Junta demanava condicions especialment favorables per les fàbriques mecanometal·lúrgiques instal·lades a la Barceloneta per tal de fomentar la construcció naval a ferro (Carrera Pujal 1961: 23-24; 79).

¹⁸⁶ La protecció laboral que la legislació de Marina atorgava a mestres d'aixa i calafats, entre d'altres oficis, era de fet un mecanisme per afavorir el reclutament de la força de treball necessària per a la marina de guerra (Ibarz 2020b: 149).

¹⁸⁷ Ibarz & Romero Marín 2009: 257-258.

¹⁸⁸ Carrera Pujal 1961: 16; 23.

¹⁸⁹ Aquest episodi constitueix la única documentació conservada del gremi de mestres d'aixa i calafats en el fons gremial de la Junta de Comerç (AHCB).

¹⁹⁰ La Secció de Gremis de la Junta de Comerç demanava que es permetés a aquests "tomar los maestros carpinteros de ribera y calafates que mas les acomode y al jornal que se convengan", lliurant-los "de tomar los jornaleros que le señalen los prohombres y al precio que ellos tienen perfilado".

de la Junta respecte el gremi eren una exposició nítida del marc ideològic en què s'enquadrava l'actitud antigremial de comerciants i naviliers:

Repugna al hombre el que se le fuerze a tomar los operarios que le tocan por turno, sean o no diestros en su oficio, y cumplan o no su obligacion; y repugna ver que el jornalero, con la seguridad de que les ha de tocar el turno, y de que ha de percibir aquel salario pingüe, trate solo de pasar el dia sin aplicarse al trabajo, como el otro que observado teme ser despedido por el dueño de quien depende si no cumple con su deber¹⁹¹.

La desposseïsió del control del treball de mans del gremi havia de permetre unes relacions de poder diferents, on la major capacitat del propietari o capità de la nau per fixar les condicions de treball repercutiria, segons la Junta, en una millora productiva i de l'actitud cap al treball dels operaris, avui emparats en la protecció governativa per no plegar-se per complet a les exigències de l'economia de mercat.

Pel contrari, aquest episodi va refermar la defensa que les autoritats de Marina feien d'un marc de regulació laboral que pretenia impedir la introducció de relacions de producció plenament capitalistes. Per a aquestes, la protecció dels treballadors marítims era essencial per als propis interessos de la nació, i el comandant de l'Apostadero de Cartagena va transmetre al comandant de Barcelona que no permetés que “por corporacion ni persona alguna sean deprimidos los fueros y privilegios (*sic*) de los individuos matriculados de todas clases”¹⁹².

El ministre d'Hisenda, per contra, va recolzar la posició de la Junta de Comerç i, a finals de l'any 1830, va decretar la facultat de contractar fusters de blanc i ebenistes per a les obres d'adornament i luxe de l'interior de les embarcacions. En un pas encara més important, la disposició del ministre també declarava la lliure contractació dels mestres d'aixa i calafats per part de propietaris i capitans de vaixell¹⁹³. Les eines de control del procés de treball que tenia el gremi, d'aquesta forma, es van dissipar, tot i que el marc institucional de la Matrícula de Mar encara posaria fre a la llibertat total de contractació en aquests oficis.

Els mestres d'aixa i calafats, minvats en el seu poder de fixar les condicions del seu treball, van procurar utilitzar mitjans alternatius per assegurar-se el manteniment del control dels jornals i la rotació laboral. La Junta de Comerç, fruit d'això, no es va acostumar amb la mesura i reclamava la transformació completa del marc de regulació del treball. L'any 1836 demanava la supressió de la Matrícula “en vista del aumento de jornal de los calafates, carpinteros de ribera y marineros, resulta de la mancomunación y convenio entre los matriculados y de las amenazas a quienes se ocupasen por menos”¹⁹⁴. La denúncia d'un vocal de la Junta de Comerç el 1840 ens permet entreveure l'actitud adoptada per mestres d'aixa i calafats davant la nova situació. Segons el vocal, alguns dels agremiats “estaban convencidos en no trabajar a menos de un duro por jornal y amenazaban a los que lo hacían por menos”¹⁹⁵.

¹⁹¹ AHCB, Fons Gremial de la Junta de Comerç, caixa 36, exp. 71, 23 de juliol de 1830.

¹⁹² Ídem, 10 d'agost de 1830.

¹⁹³ Ídem, gener a desembre de 1830.

¹⁹⁴ Carrera Pujal 1961: 29.

¹⁹⁵ Ídem: 40.

L'ofensiva contra el gremi i contra la Matricula de Mar va perdurar travessat l'equador del segle, en paral·lel al trencament de la unitat entorn l'ofici fruit dels interessos econòmics de molts mestres, convertits també en petits naviliers i comerciants. El gremi de mestres d'aixa i calafats, en el cas que existís, era del tot inoperatiu, quelcom que es va estendre legalment a tot els gremis de mar amb la seva supressió definitiva l'any 1864. En l'enquesta oberta pel govern per a estudiar la supressió del dret diferencial de bandera el 1867, la Junta de Comerç i diversos naviliers i comerciants van signar una resposta conjunta on defensaven el marc proteccionista que sostenia la construcció i reparació naval, especialment dels aranzels respecte construccions foranies i de la prohibició d'efectuar reparacions i carenatges a l'estranger. Aquesta posició es combinava de nou amb la petició d'aprofundir en la liberalització dels oficis de mestre d'aixa i calafat, que tan sols podien exercir els matriculats de mar, a qui consideraven una classe privilegiada. La supressió de la Matricula de Mar havia de ser així una mesura clau per impulsar la marina mercant espanyola¹⁹⁶. Els seus desitjos es van materialitzar amb l'abolició de la institució l'any 1873.¹⁹⁷

La implantació d'unes relacions de producció plenament capitalistes i les estratègies de resistència i adaptació dels treballadors, 1850-1871

El conflicte desplegat al llarg del segle XIX entre els comerciants i naviliers i els constructors i reparadors navals ha pogut resseguir-se gràcies, sobretot, a les exposicions i demandes dels primers. En menor mesura ha pogut estudiar-se la defensa que els segons van bastir contra els atacs a les seves prerrogatives. Força més minsa és l'evidència documental sobre les relacions laborals internes al sector, tot i que els intents dels treballadors per fer front al procés de desmantellament gremial ens permeten copsar una transformació profunda d'aquestes.

Una de les estratègies desplegades per alguns mestres d'aixa va ser organitzar-se com a cooperativa de treball. El 1850 van constituir l'associació anomenada Maestranza Naviera, que segons Romero Marín, era la primera d'aquest tipus a la ciutat¹⁹⁸. El seu funcionament es basava en la posada en comú tant dels mitjans de producció com de la resta de costos laborals, i tot i que cada membre gaudia d'autonomia en l'execució dels treballs, aquests sempre es feien en nom de la societat, en la què també requeien els ingressos pels serveis efectuats. La construcció pel seu compte d'unes barques sense coneixement ni consentiment de la societat seria, de fet, el motiu de la destitució com a director i expulsió de la societat d'un dels membres¹⁹⁹. L'acta de constitució de la cooperativa fixava un repartiment del 60% dels ingressos setmanals, i es constituïa un fons comú per a comprar fusta i un altre fons de socors en cas d'accident laboral. A més, les eines de treball es guardarien en un dipòsit col·lectiu. La contractació d'operaris externs a la societat tan

¹⁹⁶ *Informacion sobre el derecho diferencial de bandera y sobre los de aduanas exigibles á los hierros, el carbon depiedra y los algodones* 1867: 93-94.

¹⁹⁷ El procés d'abolició de la institució, explicat a Ibarz & Romero Marín 2009.

¹⁹⁸ Romero Marín 2005: 281.

¹⁹⁹ Es tractava d'Antoni Ramis, que havia atemptat, deien, contra "la integridad y honradez" de l'entitat (AHPB 1320/1, f. 100, not. Lluís Gonzaga Gurri, 24 d'agost de 1850).

sols es faria quan els braços dels socis no fossin suficients, i sempre es contractarien preferentment agremiats i matriculats de Barcelona²⁰⁰.

És molt remarcable que cap dels quinze integrants de la societat tenia la categoria de mestre²⁰¹. Eren, amb tota probabilitat, oficials que se'ls havia tancat la porta de l'accés a la mestria i la constitució d'un taller propi²⁰². A més, van experimentar el deteriorament de les condicions que regulaven el seu treball, la supressió dels controls gremials i el trencament de la comunitat d'ofici que l'enriquiment de molts mestres va provocar. Com molts dels mestres, van decidir actuar al marge de la regulació dels gremis, en una acció emmarcada en un conjunt d'estratègies de reconstrucció de l'ofici desplegades per l'artesanat barceloní per fer front al procés de desmantellament gremial²⁰³. Entre aquestes es va incloure una voluntat de transformació radical en el model d'ús i propietat dels mitjans de producció, un dels elements que havia conduït al procés de diferenciació social a l'ofici.

Algunes etapes del segon terç del segle XIX més permissives amb el dret d'associació van possibilitar el sorgiment a la superfície dels primers conflictes laborals. El primer episodi a Barcelona es va produir el març de 1854, quan els obrers calafats van protagonitzar la primera vaga de la que tenim constància, juntament amb els mariners, causada per l'augment de preus del consum. La principal reclamació era l'increment dels jornals. La vaga tan sols va durar dos dies, doncs els calafats van reprendre el treball d'immediat, gràcies, segons el *Diario de Barcelona*, a la intervenció de les autoritats²⁰⁴. L'any següent, en l'incipient organització del moviment obrer, els calafats van ser impulsors de la Junta Central de Directores de la Classe Obrera, element central de la vaga general convocada a la ciutat l'estiu de 1855.

El període en què més es va disparar la conflictivitat obrera va ser en el Sexenni Democràtic, coincident amb el punt àlgid del procés de liberalització del treball marítim. La Societat de Calafats del port de Barcelona, constituïda com a tal des del novembre de 1868, va aconseguir arrancar de bona part dels mestres calafats de la ciutat un pacte el 18 de juliol de 1869. Aquest establí un jurat mixt, format tant per oficials com per capatassos, que seria l'encarregat de dirimir en cas de conflicte entre les parts. També s'obligava als mestres a donar feina a tots els membres de la societat, entre d'altres punts que també implicaven un alt grau de responsabilitat pels obrers, que no podien deixar la feina sobre un buc un cop contractats. Un dels objectius de l'acord era protegir el sistema d'aprenentatge tradicional, a partir del compromís d'ambdues parts de verificar que qualsevol oficial calafat contractat havia complert els quatre anys d'aprenentatge, signe probable que aquesta exigència s'havia esgudat els darrers anys²⁰⁵. Un cop d'ull al llenguatge emprat en l'acord permet entreveure la significativa transformació que s'havia produït en el si de

²⁰⁰ AHPB 1320/1, f. 18, not. Lluís Gonzaga Gurri, 9 de febrer de 1850.

²⁰¹ Cap d'ells apareix com a mestre a cap de les guies comercials ni tampoc en els reculls fiscals consultats ni en cap de les fonts alternatives utilitzades.

²⁰² Que no fossin mestres no vol dir que estiguessin lluny d'aquesta possibilitat, doncs com a mínim quatre d'ells eren de famílies que sí comptaven amb mestres dels oficis: dos Ramis i dos Pica.

²⁰³ Els fonaments i el desplegament d'aquestes estratègies, a Barcelona, resumides a Romero Marín 2005: 291-293.

²⁰⁴ *Diario de Barcelona*, 15 i 18 de març de 1854. La notícia va tenir ressò en diferents publicacions de la premsa estatal, però sempre acollint-se a la versió del diari barceloní.

²⁰⁵ *La Federación*, 5 de setembre de 1869.

l'ofici. Ja no es parlava exclusivament de mestres, sinó que es repetia la categoria de capatassos, i la relació laboral entre aquests i els oficials es trobava ja completament al marge del sistema gremial.

La situació va esclatar mesos després. En un comunicat publicat a *La Federación* l'abril de 1870, la societat de calafats denunciava l'incompliment del pacte per part dels empresaris, als qui acusaven d'haver incitat a alguns associats a girar-se contra la societat, reclamant els diners que havien dipositat en el seu fons social i creant, junt amb els mateixos empresaris, una associació paral·lela. La situació, asseguraven, era ruïnosa per als obrers associats, als quals se'ls exclouïa de les contractacions, fins a l'extrem de retardar les reparacions d'embarcacions arribades al port si feia falta²⁰⁶. La debilitat en què es trobava la societat va veure's agreujada amb l'esclat de l'epidèmia de febre groga tan sols cinc mesos més tard. En plena crisi sanitària, i amb la Barceloneta desallotjada, els mestres d'aixa i calafats, junt amb altres treballadors marítims, reclamaven la reobertura del port per tal de tenir treball i afligir la situació d'extrema pobresa que estaven patint. “Estamos dispuestos mas bien a morir de una enfermedad que no de la miseria”, asseguraven²⁰⁷. Un cop superada l'epidèmia, la nova situació política sorgida amb la Restauració va impedir que la societat de calafats continués activa²⁰⁸.

Mentre que anteriorment el gremi incloïa els dos oficis, les societats de resistència sorgides en aquest període van organitzar separadament a calafats i mestres d'aixa. La formada pels segons va merèixer ser posada com a exemple de la bondat del sindicalisme de classe per part de *La Federación* l'any 1871, després d'obtenir una rebaixa d'hora i mitja diària en les seves jornades. Aquest assoliment, segons la publicació internacionalista, s'havia donat gràcies a que “no hay ni un solo compañero de trabajo que no esté asociado” entre el col·lectiu²⁰⁹. Un dels àmbits d'actuació de la societat va ser una renovada aposta per una cooperativa de treball, amb certes similituds respecte la constituïda 21 anys enrere per una sèrie d'oficials, però també amb diferències fonamentals. No consistia en què els diferents oficials emprenguessin treballs pel seu compte i posessin en comú les eines de treball i els respectius ingressos. Era una cooperativa obrera on la direcció, organització i execució dels treballs es feia mancomunadament i cap individu gaudia d'autonomia en l'ajustament de treballs per compte propi.

L'àmbit de treball de la societat es limitaria, segons la seva constitució, a la construcció i reparació d'embarcacions menors, com gòndoles o llanxes de càrrega i descàrrega. Una comissió formada per cinc individus, un dels quals seria el director de la societat, s'encarregaria de dirigir el treball, ajustant les embarcacions, fent els plànols, anotant i pagant els jornals i comprant les fustes. També s'establien mecanismes de repartiment de treball, amb el torn rotatori entre diferents brigades en cas d'escassetat de treball i amb sortejos entre els socis per a participar en les

²⁰⁶ Ídem, 3 d'abril de 1870.

²⁰⁷ Ídem, 23 d'octubre de 1869.

²⁰⁸ El 1874, de fet, van ser empresonats diversos calafats veïns de la Barceloneta per pesar sobre ells una delació de que pertanyien a una societat internacionalista. Els detinguts van dirigir una comunicació a la primera autoritat militar del districte, que va disposar que se'ls posés en llibertat (*La Época* (Madrid), 17 de juny de 1874).

²⁰⁹ *La Federación*, 28 de maig de 1871.

operacions urgents en cas d'excés d'aquest. També es fixava que el jornal de tots els associats fos igual i que, en cas de beneficis, el repartiment també fos plenament igualitari²¹⁰.

Tot i que alguns mecanismes, especialment el de repartiment de treball, s'emmirallaven en el record de l'antiga regulació gremial, aquesta nova cooperativa s'inseria plenament en un marc de referència postgremial. L'organització autònoma dels obrers es constituïa com l'horitzó sobre el que es vertebrava l'intent cooperatiu, i els antics mestres artesans, convertits en capatassos, estaven plenament exclosos de la nova noció de solidaritat que ja no estava bastida en termes d'ofici, sinó de classe.

Mentre va continuar l'ofensiva per posar fi al marc gremial que regulava l'exercici d'aquesta activitat, la relació entre els mestres artesans i la resta de treballadors es va sostenir sobre l'esforç conjunt per a conservar la protecció governativa i les seves prerrogatives i drets laborals respecte els contractistes dels seus serveis. Aquesta lluita va permetre el reforç d'una cohesió de grup conformada entorn uns interessos compartits, on s'incloïa des dels mestres als aprenents, tots vertebrats sota la defensa de l'ofici. Els processos de separació d'alguns d'aquests mestres respecte el món artesà van esquarterar gradualment aquesta solidaritat, quelcom que es va intensificar amb la progressiva desposseïció del control del seu procés productiu. Convertits en empresaris, els mestres amb millor posició social negociaven directament les condicions del servei amb els propietaris i capitans de les embarcacions, i un cop acordat el servei es feien valer dels mestres d'aixa i calafats que els convinguessin de forma puntual i a partir d'un jornal lliure.

Amb la culminació del desmantellament del marc de protecció que havia perdurat durant segles, l'organització dels obrers mestres d'aixa i calafats va anar desprenent-se dels elements de control patriarcal. Aquells mestres que menys fortuna acumularen, per la seva banda, van mantenir-se integrats en la comunitat d'ofici, i van ser els representants dels treballadors del sector en els primers intents d'organització obrera sorgits a la ciutat de Barcelona. La consolidació a Catalunya dels nous plantejaments de l'incipient internacionalisme obrer va permetre un procés força accelerat de sindicació de classe. A finals dels anys 1860 i inicis de 1870, amb el marc artesà de l'ofici ja completament trencat, les relacions de producció estaven plenament insertes en unes lògiques capitalistes. En aquest context, tot i que el caràcter inestable i irregular del treball podia suposar un fre a les possibilitats d'organització de mestres d'aixa i calafats, aquests van constituir diverses iniciatives per establir un nou marc de regulació laboral que minores el component casual del seu treball. Un cop restablerta la casa de Borbó, no tornarem a trobar evidències de conflictes laborals fins els darrers lustres del segle XIX, en un context molt diferent per als dos oficis, sumits en una profunda crisi arreu de Catalunya.

²¹⁰ Ídem.

2.2. Crisi i reconstrucció del sector a partir de 1870

La transició de la construcció naval de vela i fusta a la de vapor i metall ha despertat molt poca atenció historiogràfica. La dimensió del fracàs del sector a Espanya a l'hora d'adaptar-se a les noves tecnologies i el trist esdevenir de les drassanes tradicionals haurien estat determinants d'aquest poc interès, i la historiografia marítima ha tendit a centrar-se en les històries dels arsenals i drassanes moderns sorgits un cop la transició al ferro i l'acer ja s'havia culminat²¹¹. El declivi de l'activitat, no gensmenys, va ser generalitzat al Mediterrani en les últimes dècades del Vuit-cents. Moltes localitats portuàries que tenien la construcció naval com a pilar de la seva economia durant el segle XIX van convertir-se en destins turístics al llarg del XX, i la importància de l'activitat en els seus espais i la seva societat ha tendit a oblidar-se de la memòria col·lectiva²¹².

A Catalunya, els pocs treballs sobre la transició fallida de la construcció naval s'han fet des de la història econòmica, privilegiant una visió de conjunt i enfocant-se més en les causes que en les conseqüències de la crisi del model tradicional²¹³. L'impacte social, econòmic i cultural que el fracàs de la transició va suposar en les diferents comunitats marítimes no ha estat fins ara atès per la historiografia. En les pàgines següents, els indicadors quantitatius s'han combinat amb els testimonis contemporanis per reconstruir l'impacte de la crisi del sector a la Barceloneta, i l'anàlisi microsocial de les trajectòries dels seus actors ens han permès estudiar les estratègies desplegades davant la situació, que van tenir una notable afectació en les dinàmiques socials de la comunitat. Per últim, veurem com, tot i la gravetat de la crisi, la construcció i reparació naval va poder reestructurar-se sobre paràmetres molt diferents a partir de finals del Vuit-cents.

²¹¹ Valdaliso 2004: 10-11.

²¹² Delis 2012: 350; 365.

²¹³ Especialment, Pascual i Domènech 1991; Valdaliso 1992.

2.2.1. La gran crisi de la construcció naval el darrer terç del segle XIX

L'expansió del comerç marítim havia permès a la marina mercant catalana viure el seu punt àlgid a la dècada de 1850. Tot i la frenada viscuda a la dècada següent, causada per la “fam de cotó” que va generar l'esclat de la guerra civil nord-americana, la flota espanyola seguia ocupant un dels primers llocs a nivell mundial, abastida principalment per vaixells de fusta construïts en drassanes autòctones.

En tan sols vint anys, aquest panorama va capgirar-se per complet. El canvi del marc institucional en el comerç marítim que van provocar les mesures liberalitzadores preses durant el Sexenni Democràtic va coincidir amb el triomf definitiu dels vaixells de vapor, que havien aconseguit superar les traves inicials a la seva generalització. Les reformes liberalitzadores i les noves estratègies dels naviliers espanyols van conduir a una ràpida adopció del vapor a la marina mercant espanyola. L'accelerada expansió del buc de vapor es va realitzar en base a la importació de vaixells construïts a l'exterior, sobretot al Regne Unit, i no en base a la indústria naval espanyola²¹⁴. A conseqüència de tot plegat, la construcció naval a fusta va entrar en un marcat declivi, un procés compartit amb altres regions litorals del Mediterrani. En el cas grec, la insuficiència de matèries primeres i la incapacitat per competir amb les drassanes britàniques també van ser claus en una crisi del sector de característiques similars²¹⁵. Al sud de França s'afegí a aquests factors la liberalització de la importació de bucs de construcció forana que, com a Espanya, es produí durant la dècada de 1860.²¹⁶

La crisi de la construcció naval a Catalunya i el debat sobre les seves causes

Les drassanes catalanes van fracassar en l'adaptació a les noves tecnologies. L'escassetat de la matèria primera, un marc aranzelari assenyalat com lesiu per la indústria mecanometal·lúrgica²¹⁷, i les característiques intrínseques de la construcció naval catalana expliquen la fallida transició cap a la nova tecnologia. Un cop es va liberalitzar la importació de vaixells de construcció forana, comerciants i naviliers no van dubtar en traslladar les comandes a l'exterior.

La historiografia ha posat especial èmfasi en les deficiències internes del sector com a element explicatiu del fracàs, assenyalant en primer lloc un suposat endarreriment tècnic de les construccions. Aquestes haurien estat marcades per una preferència per la solidesa enfront la velocitat, el que donava com a resultat unes embarcacions massa gruixudes i amples i mancades d'agilitat. La falta de competitivitat de les drassanes s'hauria vist agreujada per uns costos de

²¹⁴ Veure l'apartat 1.1.2. d'aquesta tesi.

²¹⁵ Delis 2016: 50-56.

²¹⁶ Caty & Richard 1986: 40-43.

²¹⁷ Tant per les pròpies empreses com per la Junta de Comerç i els naviliers. Veure l'apartat 1.2.3. d'aquesta tesi.

producció massa elevats, i la persistència d'uns mètodes financers i comercials considerats arcaics haurien impedit la concentració de capitals necessaris per poder afrontar competitivament el nou context internacional del sector²¹⁸.

Respecte la qualitat tècnica de les construccions, s'ha tendit a destacar les seves deficiències, reproduint la crítiques que, al segle XIX, van encapçalar comerciants, pilots i enginyers cap al treball dels mestres d'aixa²¹⁹. Aquestes crítiques subratllaven que el coneixement dels artesans era merament pràctic. Amb la intenció que adquirissin fonaments teòrics, de fet, la Junta de Comerç va impulsar una càtedra d'Arquitectura Naval, oberta l'any 1829. Tot i la pretensió inicial, la càtedra la van ocupar, successivament, dos mestres d'aixa de Barcelona els coneixements dels quals es substanciaven en els anys de pràctica que acumulaven en l'ofici. Els mètodes d'ensenyament i els resultats de l'escola van ser decebedors, així com el nombre d'alumnes matriculats, el que va conduir a la decisió de no renovar-la un cop el darrer catedràtic va morir el gener de 1845.²²⁰ La transmissió del coneixement de l'ofici, per tant, va continuar produint-se sota el tradicional model gremial. D'això es va queixar l'enginyer naval Joan Monjo en el seu manual d'arquitectura naval escrit el 1856, on assegurava que els constructors navals del país estaven mancats de coneixements i il·lustració. Monjo considerava que es dedicaven a construir per imitació, i que els calia uns conceptes científics sobre els que basar les seves obres²²¹.

Malgrat aquestes consideracions, els vaixells sortits de les drassanes catalanes s'adaptaven perfectament a les necessitats comercials de mitjans del segle XIX. Tenien un període de vida, en general, molt llarg, i el sistema d'aprenentatge gremial va consolidar la transmissió d'uns coneixements pràctics consolidats durant segles, fruit del contacte amb altres àrees del Mediterrani i de la transmissió intergeneracional d'un *know-how* d'un alt valor afegit²²². Les crítiques contemporànies a la construcció naval s'emmarcaven en un atac generalitzat al treball artesanal i el lament sobre els elevats costos dels nolis catalans respecte els estrangers. A més, aquestes crítiques es van combinar amb elogis al sector per part dels mateixos usuaris i propietaris de les naus, això sí, un cop ja havia esclatat la crisi del sector. L'any 1879, els naviliers i consignataris barcelonins afirmaven el següent:

En cuanto a los jornales, idoneidad y número de operarios que se emplean en la construccion de buques de madera, conviene hacer constar, que ni los jornales son más caros que en otras naciones, ni nuestros constructores tienen nada que envidiar en conocimientos teóricos y prácticos a los constructores extranjeros, pues todo el mundo sabe la justa fama que disfrutan por su solidez, configuración y condiciones náuticas, las excelentes embarcaciones de madera que se

²¹⁸ Veure especialment Delgado Ribas 1981; Moreno Rico 2011: 94; Pascual i Domènech 1991: 310-312; Valdaliso 2001: 57. Consideracions similars s'han fet per la construcció naval de la resta d'Espanya. Per exemple, sobre el sector a Guipúscoa, Zurbano Melero 1998: 335-336.

²¹⁹ Sobretot Moreno Rico 2011: 94; Sella & Rodrigo Alharilla 2002: 60.

²²⁰ López Miquel 2016b.

²²¹ L'objectiu del seu llibre era, de fet, transmetre aquest conceptes (Monjo i Pons 1856: 6).

²²² La llarga vida dels vaixells de vela catalans ha estat també assenyalat a Lleal i Galceran 1996: 315. Sobre la transmissió pel Mediterrani del coneixement pràctic lligat a la construcció naval a vela, Delis 2012: 358-359.

construyeron y botaron al agua en los astilleros de nuestra costa, en los decenios, que como hemos indicado, existía y se desarrollaba esta industria con honra y provecho del país²²³.

Quelcom molt similar apuntava la Junta de Comerç de Barcelona²²⁴. Els elements externs, tant pel que fa a la política aranzelària com per l'escassetat de ferro van tenir molt més pes en l'explicació de la crisi en el relat desplegat per aquests actors.

Els trets tècnics de les construccions no van ser, de fet, l'aspecte del sector més decisiu en el fracàs. Dos altres elements intrínsecs de la construcció naval en l'era de la vela van ser més importants. El primer fou el sistema de múltiples drassanes descentralitzades que es bastien de forma temporal a les platges. Tot i estar adaptat a les necessitats de la marina de vela, aquest model era incapaç de respondre a les necessitats infraestructurals que plantejaven les noves tecnologies. Així expressava el problema la Comissió especial del govern encarregada de l'interrogatori de 1879:

En la provincia de Barcelona, como en todas las demás del litoral, existen en diferentes puertos gradas de construcción para buques de madera, que se instalan en las playas á medida que las necesidades de la navegación lo exigen. Es quizá la provincia en que mayor número de ellas existe, y merece señalarse el movimiento que en muchas ocasiones se ha observado, aunque hoy desgraciadamente muy disminuido, en los puertos de Mataró, Arenys de Mar, Blanes y San Feliu de Guíxols. En estos y otros de la provincia, no hay establecimientos completos dedicados á la construcción naval; no existe lo que propiamente se llaman astilleros, pero se sirven de las excelentes maderas de construcción que hay en el país: se aprovechan de los recursos que ofrecen multitud de industrias que así se ocupan en la construcción naval como en la civil; encuentran además excelentes jarcias y lonas fabricadas en la provincia ó provincias limítrofes, y forma todo un conjunto de pequeñas industrias, que sin el desembolso de grandes capitales, pueden vivir independientemente de las industrias de mar, y estas á su vez utilízanlas, haciéndose así menos sensible la falta de establecimientos especiales. Pero si este sistema puede satisfacer necesidades muy limitadas para la marina de vela, bien se comprende que no es posible con él desarrollar las construcciones de hierro, y sobre todo la de los grandes buques de vapor, con este material. Así se observa, que por reducidas que sean sus dimensiones se van á buscar al extranjero, y allí también á practicar, por lo común, las carenas y reparaciones que requiere un material expuesto á tantos y tan variados peligros y contingencias²²⁵.

El segon element que va mostrar-se incapaç d'adaptar-se a les noves demandes va ser el sistema de finançament de l'era de la vela. Estava intricat en el model de propietat de les naus i de les seves expedicions comercials, basat en la divisió de la inversió en múltiples parts. El més habitual, segons Ricart i Giralt, era que el capità del futur buc busqués el capital necessari a partir de participacions en la propietat de la nau, que solien ser de 750 duros cadascuna²²⁶. Els finançadors s'anomenaven parçoners, i, tant aquest model com el sistema de motes per a finançar les

²²³ Comisión para el estudio de la reforma arancelaria y los tratados de comercio 1879: 180.

²²⁴ Recolzant-se en les valoracions del pilot López Vaello, representant a Barcelona de la companyia Bureau Veritas, una societat internacional de classificació i inspecció de naus, la resposta de la Junta afirmava que "el carpintero, el calafate, el herrero, en una palabra, el obrero naval español, nada tiene que envidiar al extranjero; (...) los buques construidos en España bajo la inspección necesaria a los últimos adelantos, rivalizan en mano de obra con los de las naciones más adelantadas, y son muy superiores a los que se suelen mandar construir en el extranjero" (Ídem: 129).

²²⁵ Ídem: 22-23.

²²⁶ Ricart i Giralt 1924: 4-7.

expedicions, van permetre la implicació d'àmplies capes socials del litoral català en el negoci marítim. El fenomen ha estat descrit, de fet, com una forma primerenca de capitalisme popular²²⁷. Un dels elements cabdals del sistema era la participació mateixa dels propis constructors i reparadors navals, així com d'altres oficis relacionats amb l'aprovisionament a la marina, inclosos ferrers, corders, velers o venedors d'efectes navals²²⁸. El model estava molt circumscrit a les necessitats i trets de les embarcacions de vela i fusta, però va resultar poc adaptable als majors requeriments de capital que suposava la nova tecnologia. A més, els capitals que s'havien format al sector van trobar majors rendibilitats en altres activitats un cop aquest va iniciar el seu declivi.

Després d'uns tímids intents per a fer-la aflorar en les dècades centrals del segle, la construcció de bucs metàl·lics i a vapor a Catalunya i Espanya va resultar pràcticament inexistent. El 1883, dels 407 vaixells de vapor de bandera espanyola superiors a 50 tones, tan sols 22 havien estat construïts a Espanya, mentre que el 1890 tan sols l'1% de tota la flota espanyola havia sortit de drassanes nacionals²²⁹. Els efectes van fer-se notar molt ràpidament, i en tan sols una dècada es va capgirar l'estat de la construcció naval. Així ho mostren els dos interrogatoris oberts pel govern central amb dotze anys de diferència, el primer per analitzar els efectes d'una suposada supressió del dret diferencial de bandera, i el segon per estudiar l'impacte que la presa efectiva de la mesura havia tingut. Mentre que a 1868 es feia èmfasi en la capacitat de la construcció naval per cobrir bona part de la demanda gràcies al seu notable desenvolupament, l'informe que recollia les conclusions del segon interrogatori eren demolidores pel conjunt de l'Estat:

Es un hecho harto triste, pero desgraciadamente comprobado, que en España son tan reducidos los elementos de que se dispone para la construcción naval, que bien puede en rigor decirse que carecemos de astilleros para las construcciones nuevas, así como de diques y varaderos para las carenas y recorridas que con tanta frecuencia necesitan las embarcaciones, y aun en los pocos existentes, y abstracción hecha de los arsenales del Estado, reina tal paralización, que sólo de vez en cuando se observa en las playas de nuestro extenso litoral, la construcción de algunas embarcaciones de pesca y otras de madera, destinadas por lo común al cabotaje²³⁰.

El panorama descrit en aquest segon interrogatori per les institucions barcelonines encara era més catastrofista. Les idees de ruïna i decadència, així com les de misèria entre els treballadors de la construcció naval i els seus sectors auxiliars, es repetien entre l'Associació de Naviliers i

²²⁷ Giménez i Blasco 2009: 99.

²²⁸ Així ho descrivia a finals de segle Pedro Estasén, qui reproduïa una visió força edulcorada de l'era de la vela: "Desde Barcelona a Rosas, principalmente, y en toda la costa de Cataluña, cuando se ponía la quilla de un buque en tierra, ya se había constituido un capital que siempre procedía de pequeños ahorros. Comenzando por la Barceloneta (barrio marítimo de Barcelona), en donde antes de 1868 siempre había buques de alto bordo en construcción; en Badalona, Montgat, (...); en una palabra, en todas las poblaciones de la costa (...), cuando se concertaba por un capitán con el título de piloto de derrota y un maestro carpintero de ribera el contrato de construcción, cuando se firmaba la solicitud en la Comandancia de Marina o en la Ayudantía para ocupar cierto espacio de playa, colocar la quilla y empezar a trabajar, ya se había constituido un capital, comenzando el capitán y su familia y las allegadas por tomar cierto número de acciones, el maestro constructor otro número; y así también los que facilitaban las maderas de construcción para la quilla, las costillas y la obra muerta, los que vendían el cobre (...), los cordeleros y fabricantes de jarcia, los de poleas y garruchas, los expendedores de alquitrán y brea, los maestros constructores de velamen, el cerrajero que hacía la faena para el buque, el que vendía las banderas de señales y hasta el que proporcionaba los libros de bitácora" (Estasén y Cortada 1900: 786).

²²⁹ Sobre el procés d'adopció del vapor a Catalunya i Espanya, veure l'apartat 1.1.2. d'aquesta tesi.

²³⁰ Comisión para el estudio de la reforma arancelaria y los tratados de comercio 1879: 14-15.

Consignataris de Barcelona²³¹, la Junta de Comerç²³² i la Societat Econòmica Barcelonesa d'Amics del País²³³, que assenyalaven les mesures liberalitzadores com a principals responsables²³⁴. Les respostes d'aquestes entitats s'emmarcaven en la campanya proteccionista contra la supressió del dret diferencial de bandera, el que explica que assenyalessin aquesta com la principal causant de la crisi.

Més endavant, el 1886, era el comandant de Marina de Barcelona qui, en resposta a una petició governativa sobre l'estat de les indústries navals, assegurava que feia uns dos anys havia acabat la construcció de bucs a la província²³⁵. Factors interns i externs havien impedit al sector fer la transició a la nova tecnologia, el que generà l'accelerada crisi d'un sistema de treball que es trobava a la base de la prosperitat de moltes poblacions marítimes catalanes, incloent la Barceloneta.

L'impacte de la crisi a la Barceloneta

La Barceloneta va ser l'espai de la costa catalana on es van concentrar els principals intents de bastir una indústria moderna de construcció naval a les dècades centrals del segle XIX. Les empreses mecanometal·lúrgiques sorgides entre els anys 1830 i 1850 comptaven com un dels objectius la construcció d'embarcacions, i Alexander Germans i la Maquinista Terrestre i Marítima, entre els anys 1857 i 1860, van bastir dues embarcacions cadascuna d'elles²³⁶. També els mestres d'aixa tenien la capacitat de bastir vaixells amb la nova tecnologia, com hem observat en els casos de Carles Geli i Crehuet i Pere Sisteré i Faura entre 1847 i 1855. Tot i això, aquesta opció no va prosperar, i la ràpida adopció del vapor va arraconar la construcció naval a fusta, amb greus conseqüències socials i econòmiques. Les dades parcials de Ricart i Giralte indiquen una

²³¹ “Arruinada por completo se halla la construcción naval, y mudos y silenciosos los astilleros, donde antes reinaba la animación y la vida del trabajo, que hacia presagiar una época de bienandanza. La construcción de buques de madera ha quedado reducida a miserables lanchas, y los buques de hierro y máquinas de vapor para las naves, no se construyen en los pocos astilleros con que contamos. (...) Esto trae consigo una paralización completa y alarmante de trabajo para las industrias que antes vivían de las justas necesidades de la marina, y espanta el número considerable de familias que antes gozaban de bienestar en las poblaciones de nuestra costa, y que hoy ven acercarse a sus umbrales con paso precipitado a la miseria” (Comisión para el estudio de la reforma arancelaria y los tratados de comercio 1879: 148-149).

²³² “Desde el año 1852 hasta 1868, esta industria fue progresando, enriqueciendo al comercio con buen número de naves y perfeccionándose los constructores navales en el ejercicio de su profesión; pero desde 1868 ha disminuido de un modo notable, paralizando la construcción naval del país las numerosas adquisiciones de barcos procedentes de los arsenales extranjeros, la mayor parte ingleses e italianos” (Ídem: 123).

²³³ “...los constructores han desaparecido casi completamente, y miles de familias que recibían el sustento a la sombra de la construcción naval, han tenido que abandonar las poblaciones del litoral que se dedicaban a esta industria, dando por resultado la miseria de gran número de aquellas, de modo que podemos asegurar que la construcción naval española está desde entonces paralizada” (Ídem: 304).

²³⁴ L'Associació de Naviliers i Consignataris assenyalava “la reforma de la legislació marítima en la construcció de buques y de máquinas de vapor para los mismos en España” com la responsable de la crisi d'una indústria que consideraven que “ha desaparecido por completo” (Ídem: 170).

²³⁵ Alzola y Minondo 1886: 372.

²³⁶ Veure l'apartat 1.2.3. d'aquesta tesi.

total paralització de la construcció de grans bucs a Barcelona des de l'any 1869, després del qual tan sols consta un vaixell de més de 80 tones construït (Gràfica 2.1.).

El canvi tecnològic també afectava les reparacions, per a les quals s'exigien unes infraestructures més sòlides i sofisticades que les utilitzades pels velers tradicionals. La manca d'infraestructures adequades al port de Barcelona era assenyalada per la Comissió especial de 1879:

Barcelona (...) carece de astilleros propiamente dichos, y principalmente de diques de carena en donde no sólo pudiese atenderse á la limpieza y pintado de los fondos de los buques, sino á las reparaciones y carenas. ¿Cómo una población tan industrial, tan esencialmente marítima y mercantil y de tanta iniciativa, carece de estos elementos indispensables, no sólo para el desarrollo de la construcción naval, sino para conservar el poco material que existe á flote?²³⁷.

Aquesta pregunta retòrica sorgia en part de la queixa que havia expressat l'Associació de Naviliers i Consignataris de Barcelona en el mateix interrogatori. L'associació proteccionista considerava que el "mal varadero" del port era insuficient i lamentaven l'intent frustrat per establir un dic flotant. Segons la seva resposta, "muchos de nuestros buques tienen que recurrir, hasta para las reparaciones más insignificantes, a los puertos extranjeros"²³⁸. A més, assenyalaven la manca de grues per a efectuar les operacions de càrrega i descàrrega de calderes i màquines de vapor en grans vaixells²³⁹.

La primera veu d'alerta sobre els efectes de la crisi tant de la construcció com de la reparació naval a la Barceloneta la llençava el pilot i navilier Esteban Amengual el 1878. Segons relatava Amengual, "centenares de avezados trabajadores entre marineros, carpinteros de ribera y calafates, comparecen cada día en el andén del puerto en busca de su jornal; y con sobrada frecuencia tienen que volverse casi todos á sus casas por no hallar quien les ocupe". També assenyalava la falta d'una adequada infraestructura al port de la ciutat, en especial d'un bon carener i un dic. La conseqüència de tot plegat era la multiplicació de la misèria de les famílies de la Barceloneta²⁴⁰. El mateix any, en una notícia sobre la gravetat de la crisi econòmica que travessava el país, s'explicava com al port de Barcelona, més de 80 vaixells en disposició de ser venuts no trobaven comprador. La gravetat de la crisi de la marina mercant hauria provocat que la construcció i la reparació naval, i els oficis lligats a aquesta²⁴¹, haguessin vist reduïda la seva activitat en una cinquena part. Això estaria generant, com també denunciava Amengual, una profunda misèria entre les famílies treballadores del barri marítim²⁴².

La reacció a la profunda i sobtada crisi de la construcció i la reparació naval a la Barceloneta ben aviat va dirigir-se contra les mesures que van liberalitzar el comerç marítim, assenyalades com a responsables. Així ho feia el setmanari local *La Unión*, que explicava com les contínues

²³⁷ Comisión para el estudio de la reforma arancelaria y los tratados de comercio 1879: 22-23.

²³⁸ Ídem: 171.

²³⁹ Ídem: 179. La queixa sobre la manca de diques de carena l'estenia a tot el conjunt de la costa espanyola l'economista i polític conservador català Elías de Molins (1883: 26-27).

²⁴⁰ Esteban Amengual, "El barrio marítimo de la Barceloneta", *La Revista Marítima*, 1 de març de 1878.

²⁴¹ "Carpinteros de ribera, calafates, fundidores, herreros, fabricantes de jarcias y de lonas, hojalateros, hornos de galleta, almacenes de efectos navales de provisiones, etc." (*La Publicidad*, 19 de maig de 1878).

²⁴² Ídem.

construccions de bucs i les llargues carenes permetien en el passat que mai faltés treball per a mestres d'aixa i calafats i altres professions auxiliars. Una peça denunciava que, arran de la supressió del dret diferencial, aquests oficis estaven propers a desaparèixer i els seus treballadors es veien obligats a pidolar²⁴³. Un representant de l'Associació de Naviliers barcelonina a la Junta d'Aranzels celebrada a Madrid el 1883 apuntava de nou a la supressió del dret diferencial de bandera. Seria la culpable que milers de treballadors lligats a la construcció d'embarcacions s'haguessin quedat sense ocupació ni mitjans per a exercir el seu ofici²⁴⁴. La principal veu lleugerament discordant d'aquesta línia argumental va ser la de Ricart i Giralt, que tot i reconèixer l'impacte de les mesures liberalitzadores, assegurava que, de no haver-se produït, els resultats a llarg termini haguessin estat similars²⁴⁵.

Les crisis de treball a la construcció naval de la Barceloneta serien un episodi recurrent a mesura que avançaven els anys i l'augment de la flota espanyola es produïa a partir de la compra de vaixells de construcció forana. La premsa va ser el vehicle on la perspectiva qualitativa dels canvis ocorreguts va tenir més ressò, si bé explotaven una tendència a la idealització del passat i de magnificació dels mals presents. L'any 1889 el periòdic mallorquí *El Isleño* contraposava el moviment de treballadors que s'observava antigament al Moll Vell de la Barceloneta amb la paràlisi del moment:

En la época a que hacemos referencia cualquier persona que a las seis de la mañana pasara por el muelle de la Riba, hubiera notado un inusitado movimiento de gente de mar, como herreros, calafates, carpinteros de ribera y otros muchos que abandonando sus casas se dirigían a la pequeña embarcación que les conducía el buque que reparaban, para emprender nuevamente el viaje a la América. Miles de hombres había entonces en el distrito de la Barceloneta que ganaban el sustento de sus familias ejerciendo tan honrosas faenas; en cambio, hoy se ve aquel sitio completamente solitario, habiendo desaparecido toda aquella gente y con ellos sus pequeñas industrias²⁴⁶.

Un nou reportatge publicat el març de 1892, aquest cop pel diari barceloní *La Publicidad*, assegurava que molts obrers calafats i mestres d'aixa duïen més de dotze setmanes sense treballar. De nou s'apuntava com a responsables tant la liberalització del sector com la manca d'una infraestructura portuària adequada²⁴⁷. Les pròpies reparacions de bucs escassejaven, i l'hivern de 1894, els rumors de la possible retirada del negoci d'una important naviliera que feia les carenes a Barcelona, junt amb el desballestament de velers ancorats al port, feien augurar a un periòdic

²⁴³ "Los frutos del libre cambismo", *La Unión*, 2 de gener de 1881.

²⁴⁴ *El Diluvio*, 22 de maig de 1883.

²⁴⁵ El marí considerava que el canvi tecnològic i la manca de capitals en la indústria, així com el mal estat del transport terrestre, causaven la manca de competitivitat de la construcció naval. Així ho expressava: "Vino la revolución de 1868 con su criterio liberal, y todo el castillo de nuestra marina mercante cayó de una vez por faltarle un fundamento sólido. Y no se crea que fué el citado hecho político la causa de tan fatal golpe para nuestras naves, nó. Á seguir el régimen político anterior, hubiéramos tardado más, con perjuicio nuestro, pues la caída hubiera sido más ruidosa. (...) nuestro comercio marítimo se encontró de momento en que cuasi todo su material flotante no servía, y el cambiarlo todo de una vez exigía capitales que no teníamos. Así es que el cambio ha tenido que hacerse muy paulatinamente, arrinconando los antiguos bergantines y polacras á las últimas andanas para ser sustituidos por los modernos cascos metálicos y de vapor" (Ricart i Giralt, "Nuestra marina mercante", *La España Regional*, gener de 1886, pp. 179-180).

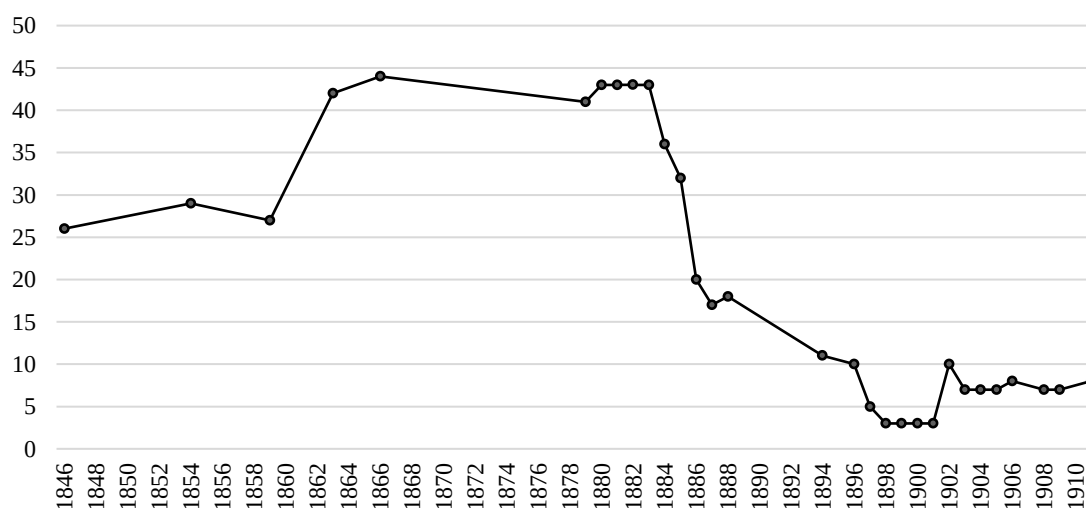
²⁴⁶ *El Isleño* (Palma), 9 de març de 1889.

²⁴⁷ El reportatge demanava a la Junta d'Obres del Port la construcció definitiva d'un dic per a la reparació naval (*La Publicidad*, 23 de març de 1892).

local l'accentuació de la crisi de treball²⁴⁸. El 1897 una altra publicació lamentava la situació i assenyalava de nou les decisions polítiques com a claus del declivi del sector: “Aquí se construían barcos de todas clases, y esto era un hervidero de carpinteros de ribera, calafates y otros trabajadores que se ocupaban en diferentes tareas. Pero ya se ve, vinieron las fatídicas jeremiadas de nuestros hombres de gobierno, y todo se lo llevó el demonio”²⁴⁹.

Els relats de crisi imponent de la construcció i reparació naval a la Barceloneta s'ajusten apreciablement als indicadors quantitatius del sector, especialment a partir de la dècada de 1880. El principal efecte va ser la fulgurant disminució del nombre de mestres presents al barri, que d'un màxim de 43 a inicis dels anys 80 va passar a comptar amb tan sols 3 a finals de segle (Gràfica 2.2.).

Gràfica 2.2. - Mestres calafats i mestres d'aixa a la Barceloneta (1846-1911)

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de totes les guies comercials de Barcelona existents pel període.

Dades més fragmentàries permeten constatar també la pèrdua de treballadors. Tot i accentuada, aquesta caiguda va ser força més matisada. L'any 1862 existien 260 mestres d'aixa i calafats residents a la Barceloneta -103 i 157, respectivament²⁵⁰-, mentre que l'any 1869 apareixien com a afiliats a les dues societats obreres dels respectius oficis 273 individus²⁵¹. Respecte aquestes xifres, en el cens masculí universal de 1890 al barri tan sols constaven 31 calafats, xifra a la qual no hi podem sumar els mestres d'aixa degut a una deficiència de la font, en la qual dits professionals no apareixen com a tals, sinó inclosos entre els 91 individus consignats com a fusters²⁵². En tot cas, la suma de tots els dedicats al sector ja no arribava a la centena. Quinze anys

²⁴⁸ *El Campeón*, 13 de desembre de 1894.

²⁴⁹ *El Vigía de la Barceloneta*, 7 de març de 1897.

²⁵⁰ Garriga i Roca 1862: cap. 9.

²⁵¹ *La Federación*, 26 de setembre de 1869.

²⁵² AIAMCB, Eleccions, D.3.1., 1889-1990.

més tard, en el cens obrer de Barcelona, els constructors de bucs a la ciutat eren en total 115 homes²⁵³.

La disminució de la força de treball a la Barceloneta va ser pronunciada, amb una reducció de més de la meitat del total en les tres darreres dècades del segle XIX. Tot i això, va ser menor de la que alguns comentaristes contemporanis havien assenyalat de forma alarmista²⁵⁴ (Taula 2.3.). En l'estructura ocupacional del districte, això va suposar que mestres d'aixa i calafats passessin de suposar entre el 3 i el 6% dels homes adults a ser-ho menys d'un 1%²⁵⁵. Aquesta caiguda era comparativament menor que la del nombre de mestres i tallers, una divergència que reflectia un canvi notable de model. La ràtio de treballadors per unitat productiva s'havia multiplicat de 1862-63 a 1905, passant de 6,2 a 19,2 treballadors per cada mestre o empresari²⁵⁶. Era el resultat del sorgiment d'un nou model de drassana, que havia deixat definitivament enrere el marc gremial i el seu caràcter artesà.

Taula 2.3. - Indicadors de l'evolució de la força de treball al sector

Any	Nombre	Concepte	Font	Origen de les dades
1819	297	Nombre de matriculats de mestrança a la ciutat de Barcelona *	Carrera Pujal 1961: 12	Dades aportades pel comandant de Marina de Barcelona
1856	139	Nombre de mestres d'aixa i calafats a Barcelona **	Cerdà 1868: 65-66	Cens obrer elaborat per Ildefons Cerdà
1862	260	Nombre de mestres d'aixa i calafats a la Barceloneta	Garriga i Roca 1862: cap. 9	Fulles del padró municipal
1869	273	Nombre total d'afiliats a les dues societats obreres de Mestres d'Aixa i Calafats del Port de Barcelona	<i>La Federación</i> , 26 de setembre de 1869	Estat dels comptes del Centre Federal de les Societats Obreres
1890	122	Nombre de <i>fusters</i> , mestres d'aixa i calafats a la Barceloneta (>25 anys)	AIAMCB, Eleccions, D.3.1., 1889-1990	Cens electoral
1905	115	Nombre d'obers "constructores de barco" a Barcelona	<i>Anuario estadístico de la ciudad de Barcelona. Año 1905</i> 1905: 603	Cens obrer de 1905 elaborat per l'Ajuntament de Barcelona

* Els matriculats de mestrança podien incloure tant aquells treballadors considerats hàbils com els inhàbils (retirats, no capacitats, etc.).

** Cerdà no incloïa els mestres artesans que fossin propietaris i tinguessin assalariats²⁵⁷.

²⁵³ *Anuario estadístico de la ciudad de Barcelona. Año 1905* 1905: 603.

²⁵⁴ La Societat Econòmica d'Amics del País assegurava el 1879 que "ocasión hubo en que solo el puerto de Barcelona ocupaba a 800 hombres entre calafates, carpinteros, herreros, pintores y otros oficios, mientras que hoy apenas llegan a un centenar los que tienen trabajo" (Comisión para el estudio de la reforma arancelaria y los tratados de comercio 1879: 300). Anys més tard, *La Publicidad* deia que el nombre de mestres d'aixa i calafats a Barcelona havia passat de més de 700 el 1874 al voltant de 180 el 1892, recollint les dades que els havia facilitat el mestre calafat de la ciutat Domingo Robert (*La Publicidad*, 23 de març de 1892).

²⁵⁵ Veure l'apartat 4.1. d'aquesta tesi, en especial les taules 4.3. i 4.7.

²⁵⁶ Les ràtios, calculades a partir de les dades de Garriga i Roca 1862: cap. 9 i J. A.S & M. Ll 1863: 120-121 (anys 1862 i 1863); i d'*Anuario estadístico de la ciudad de Barcelona. Año 1905* 1905: 603 i *Anuario del comercio, de la industria, de la magistratura y de la administración de España* 1905: 1274 (any 1905).

²⁵⁷ Borderías Mondejar 2003: 258.

2.2.2. Les estratègies d'adaptació dels actors i la reestructuració de l'activitat al tombant de segle

L'anàlisi de les trajectòries socioprofessionals dels mestres artesans que van dominar l'activitat als anys centrals del segle XIX rebel·len una desvinculació generalitzada amb el sector i la Barceloneta arran de la crisi, un procés que va ser més accelerat quan més amunt de l'escala social es situaven els protagonistes. Tot i el canvi majúscul dels actors del sector i l'estesa noció de profunda decadència d'aquest, a partir dels anys 1880 la construcció i reparació naval a la Barceloneta, tot i que amb menor pes econòmic i social, es va reestructurar sobre unes noves bases.

El procés de desvinculació amb la comunitat marítima de la cúspide de la piràmide social

Aquells que major fortuna i poder havien obtingut, tant en el propi sector com en la vida sociopolítica i en l'estructura propietària de la Barceloneta, van optar en la seva majoria per abandonar el barri i la relació amb el món marítim, integrant-se en els espais socials de la burgesia barcelonina de finals de segle. Va ser un procés de gran transcendència en les dinàmiques poblacionals i socials de la Barceloneta, com veurem en detall en els propers capítols.

Un dels casos més il·lustratius és el de la família Geli. Mentre que un dels fills de Marià Geli, Carles, va seguir l'ofici i les passes del seu pare, com ja hem analitzat, un altre va iniciar ja a mitjans del segle XIX un camí fora de l'activitat tradicional de la família. Es tractava d'Adolf Geli i Crehuat, que va estudiar medicina, es va convertir en un reputat metge i es va traslladar fora del barri²⁵⁸. En paral·lel, la germana d'Adolf i Carles, Josepa, va formar matrimoni amb un jove corredor de canvis, Jaume Soley i Pujades²⁵⁹. Carles, per la seva part, va emparentar-se amb una de les famílies que més propietats immobles del barri acumulaven, els Denis, i la seva filla Etelvina, morta en plena epidèmia de febre groga l'any 1870, ja residia en el moment de la seva defunció fora de la Barceloneta²⁶⁰. També el seu pare, el mestre d'aixa Carles Geli i Crehuat, va seguir finalment el mateix camí fora del barri, i en l'esquela publicada arran de la seva mort,

²⁵⁸ Entre d'altres, va ocupar el càrrec de metge forense en un Jutjat de primera instància de la ciutat. El 1854 ja s'havia traslladat fora del barri, al carrer Riera de Sant Joan, desaparegut dècades més tard amb la construcció de la Via Laietana (*Diario de Barcelona*, 11 d'agost de 1854). En el moment de la seva mort, l'any 1870, era un dels metges més reconeguts de la ciutat (*Almanaque del Diario de Barcelona: Año 1870*, p. 126).

²⁵⁹ AHPB, 1230/31, f. 124, not. Baldiri de Xammar, 31 de juliol de 1849.

²⁶⁰ AMCB, Registre Civil, Defuncions de 1870, llibre 3, f. 445. En el moment de la seva mort, Etelvina Geli i Denis tenia 20 anys i estava casada.

esdevinguda el 19 de desembre de 1890, apareixia com a casa mortuòria un habitatge situat a Gràcia²⁶¹.

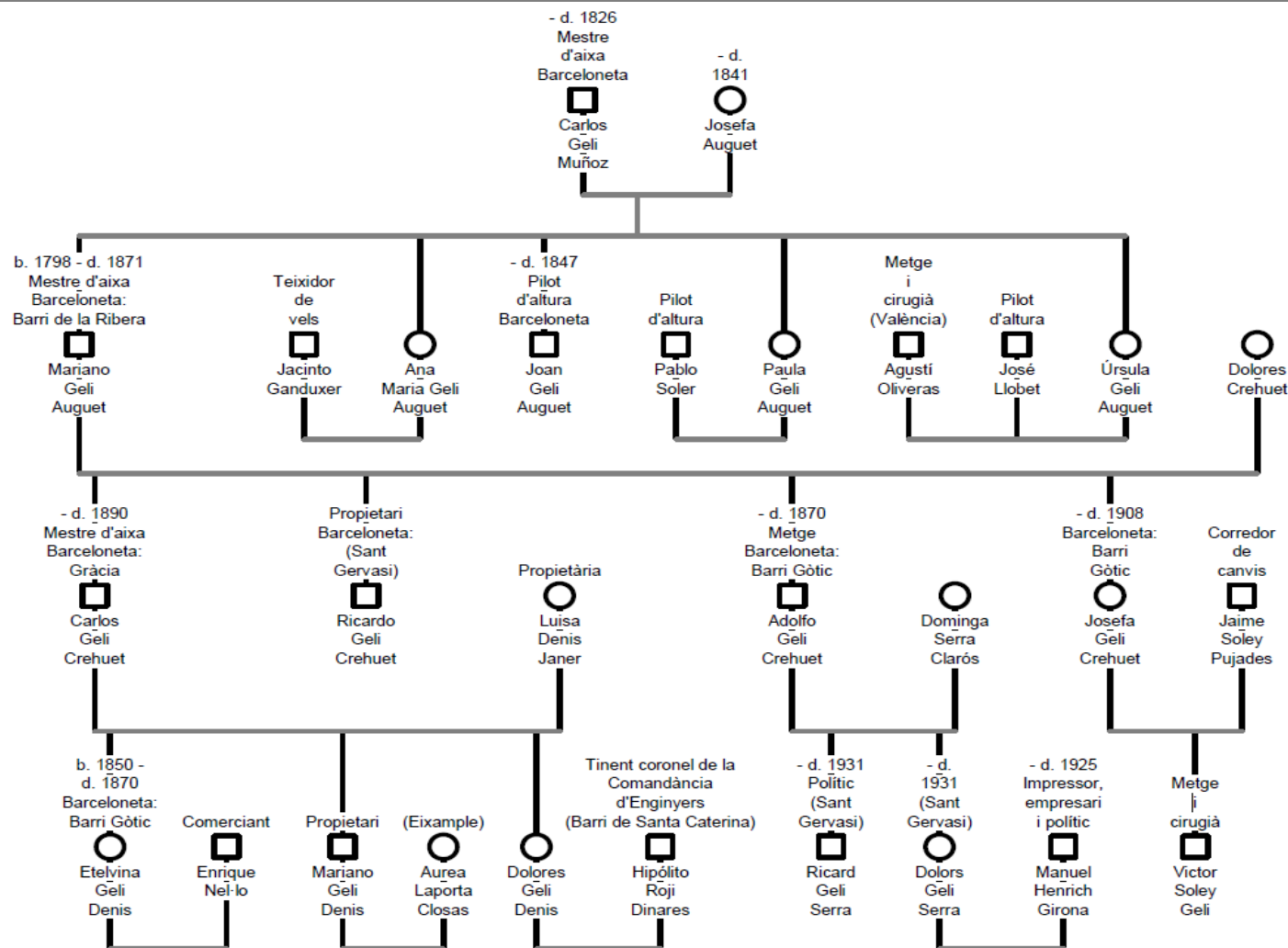
El hereus de la nissaga familiar van seguir sent propietaris d'edificis a la Barceloneta, però van abandonar la relació amb el món marítim. El camí iniciat per Adolf Geli i Crehuet va ser seguit per altres membres de la família, com el fill de la seva germana Josepa, també metge. Altres s'introduïren al món de l'advocacia²⁶². Convertits en propietaris rendistes i professionals liberals, l'activitat naval va quedar com un simple record familiar, i la integració en les zones urbanes pròpies de la burgesia de la ciutat, com el passeig de Gràcia, la plaça Catalunya, el passeig de la Bonanova o el barri de Sant Gervasi²⁶³, van desvincular-los definitivament de la realitat social de la Barceloneta (Imatge 2.1.).

²⁶¹ *El Diluvio*, 20 de desembre de 1890. L'enumeració de títols i càrrecs de Carles Geli era la següent: "Ingeniero práctico supernumerario de la Armada, Alférez de Fragata graduado, Maestro mayor de Maestranza de este Puerto, Comendador de la Real y distinguida orden de Isabel la Católica, etc., etc."

²⁶² Tatjer 1988: 217-219.

²⁶³ *Anuario-Riera* 1896: 396; *Anuario-Riera* 1901: 646; *Anuario-Riera* 1902: 718; 730.

Imatge 2.1. – Arbre genealògic de la família Geli*

* Per a cada individu s'indica, si és possible, l'ocupació i l'any i el lloc de naixement i defunció. En el cas dels llocs, el de naixement està separat del de defunció per dos punts. En cas de no comptar amb aquesta informació, però sí amb referències a la seva residència al llarg de la seva vida, aquesta s'indica entre parèntesi.

Font: Elaboració pròpia a partir de les diferents dades recopilades en totes les fonts treballades.

Una altra trajectòria familiar amb un patró molt similar al dels Geli és la dels Sisteré. L'hereu del major constructor naval del barri, Francesc Joan Sisteré, com ja hem assenyalat, va centrar-se en la gestió de la seva propietat immobiliària. Ubicat ja immediatament a l'exterior de la Barceloneta a mitjans del segle XIX -als Pòrtics del Xifre²⁶⁴-, en el moment de la seva mort l'any 1873 residia a Sant Gervasi²⁶⁵. El mateix any es va produir la defunció de la seva germana Mariana, també traslladada fora del barri, a l'àrea de la Ribera²⁶⁶. El fill primogènit de Francesc Joan, Joan Sisteré i Ballester, va estudiar Dret, graduant-se per la Universitat de Barcelona el 1860 i convertint-se en doctor dos anys més tard amb una dissertació en el camp del dret civil hereditari. Al llarg de la segona meitat del segle exerciria com a advocat²⁶⁷.

Pel que fa a Pere Sisteré, el mestre d'aixa que va quedar-se a la Barceloneta sent-hi actiu els anys 1850 i 1860, tot indica que també es va desplaçar fora del barri, donat que la seva muller va morir el 1876 habitant al barri Gòtic mentre ell encara vivia²⁶⁸. Entre la seva descendència, un dels fills, Pere Sisteré Portabella, va fer la carrera nàutica com a mariner i pilot²⁶⁹, mentre que l'altre, Ramon, es dedicà a gestionar diverses propietats. Entre aquestes es trobava una casa d'esbarjo situada a Santa Coloma de Gramenet, feta construir per la família en data indeterminada, i que s'ha conservat coneguda amb el nom de Can Sisteré. Ramon Sisteré Portabella, com a hisendat del municipi, va ser també regidor i, el 1891, alcalde de la localitat²⁷⁰. Més endavant, fruit dels seus deutes, un edicte judicial ordenava subhastar la finca per poder satisfer els seus creditors. Gràcies a això sabem que la hisenda on es trobava la torre residencial tenia una superfície total de 8.875 metres quadrats i estava valorada en 14.930 pessetes. A part de la casa, comptava amb una àrea dedicada al cultiu de vinyes i disposava d'un jardí amb arbres fruiters, quadres per animals, cotxeres i un molí de vent, entre d'altres instal·lacions²⁷¹. Anys més tard, ja al segle XX, Ramon Sisteré conservava altres propietats al municipi²⁷².

L'anàlisi generacional de la trajectòria d'aquesta família rebel·la les diferents etapes del procés de separació social respecte la comunitat en què estava inserta des del segle XVIII. L'extracció professional de la generació dels descendents directes de Joan Sisteré, nascuts al primer terç del segle XIX, tant pel que fa a fills i filles naturals com als fills polítics, estava associat a una elit artesanal i nàutica lligada a l'economia marítima. Estava conformada per pilots, mestres d'aixa i ferrers, principalment. La següent generació, nascuda a les dècades centrals del segle, va inserir-se de ple entre les classes comercials, rendistes i professionals de la ciutat, optant per carreres

²⁶⁴ Tatjer 1988: 78-79.

²⁶⁵ *La Imprenta*, 4 de gener de 1873.

²⁶⁶ AMCB, Registre Civil, Defuncions de 1873, llibre 3, f. 5117, 23 de setembre de 1873.

²⁶⁷ *Diario de Barcelona*, 13 d'octubre de 1860; *La Correspondencia de España* (Madrid), 1 de juliol de 1862; Sisteré Ballester 1862.

²⁶⁸ AMCB, Registre Civil, Defuncions de 1876, llibre 4, f. 6624, 25 d'octubre de 1876.

²⁶⁹ AHPB 1401/28. 491, not. Josep Ferrer i Bernadas, 9 de maig de 1889.

²⁷⁰ *El Diluvio*, 20 de novembre de 1887; *La Dinastía*, 29 de juliol de 1891.

²⁷¹ *La Publicidad*, 17 de juliol i 8 de novembre de 1895. La casa és actualment el Centre d'Art Contemporani de Santa Coloma de Gramenet. Més informació sobre el valor patrimonial de l'edifici, a Departament d'informació Urbanística 2009.

²⁷² Va presentar-se a un concurs de portada d'aigües a Barcelona, oferint la seva mina d'aigua situada en una finca de Santa Coloma anomenada "d'en Selva" (*La Veu de Catalunya*, 4 d'agost de 1910; *El poble català*, 3 d'agost de 1911).

com l'advocacia o emparentant-se amb magatzemistes, comerciants o doctors en farmàcia. La tendència s'aprofundiria en la següent generació en el cas de la branca de Francesc Joan, amb la seva maduresa situada al voltant del tombant de segle.

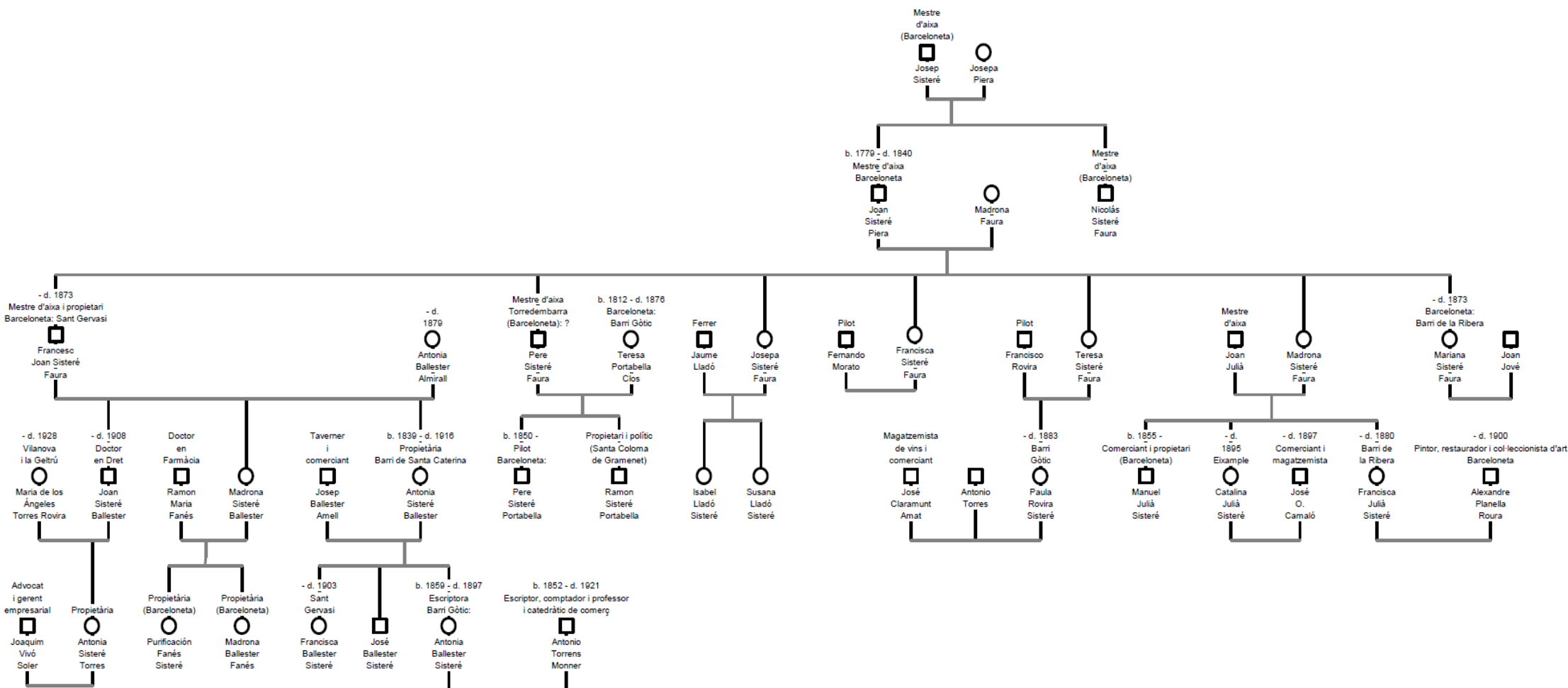
Amb la transformació professional va canviar també la geografia social, amb el desplaçament cap a espais de la ciutat propis de les classes mitjanes i de la burgesia, com l'Eixample, el Gòtic, la Ribera o Sant Gervasi. De la tercera generació, tan sols un dels fills de Madrona Sisteré, el comerciant i propietari Manel Julià Sisteré, era resident a la Barceloneta en el cens de 1890.²⁷³ Les seves dues germanes van morir fora del barri al darrer quart del segle²⁷⁴, i tan sols el vidu d'una d'elles es va traslladar al barri marítim l'any 1890.²⁷⁵ El procés de separació de la comunitat marítima havia estat pràcticament completat en l'espai de dues generacions (Imatge 2.2.).

²⁷³ AIAMCB, Eleccions, D.3.1., 1889-1990.

²⁷⁴ *El Diluvio*, 11 de novembre de 1880; *La Publicidad*, 8 de novembre de 1895.

²⁷⁵ Quílez i Corella 2015: 112.

Imatge 2.2. – Arbre genealògic de la família Sisteré*

* Per a cada individu s'indica, si és possible, l'ocupació i l'any i el lloc de naixement i defunció. En el cas dels llocs, el de naixement està separat del de defunció per dos punts. En cas de no comptar amb aquesta informació, però sí amb referències a la seva residència al llarg de la seva vida, aquesta s'indica entre parèntesi.

Font: Elaboració pròpia a partir de les diferents dades recopilades en totes les fonts treballades.

Els camins alternatius d'altres llinatges de mestres artesans

No tots els grans actors dels anys daurats del sector es van desvincular completament del barri i de l'economia marítima. Molts d'ells van reinvertir els capitals acumulats en l'auge de l'era de la vela en altres sectors del barri, destacant els banys de mar. Altres van reorientar-se professionalment, com a oficials a bord dels vaixells o pràctics de port, i van seguir vinculats al món marítim com a membres destacats d'institucions navals. Alguns també van seguir lligats a la Barceloneta com a propietaris i representants polítics. Malgrat això, i tot i que amb una cronologia quelcom més tardana que les nissagues dels Geli i els Sisteré, la desvinculació de les principals famílies de mestres artesans amb la comunitat marítima ja estava del tot generalitzada a inicis del segle XX.

En primer lloc ens fixarem en els Sust i Bosch, que van combinar diferents estratègies adaptatives. Jaume Sust, protagonista d'un fallit projecte per instal·lar un establiment balneari, va adquirir l'any 1871 una finca a Sant Andreu del Palomar²⁷⁶ i a finals de segle les seves propietats al passeig Nacional, per les que tant havia batallat als anys 1860,²⁷⁷ ja no estaven en les seves mans ni en les de la seva descendència²⁷⁸. Per altra banda, el seu germà Antoni Sust i Bosch, també mestre d'aixa, va morir el 1869 a la Barceloneta²⁷⁹, i el seu fill Gabriel Sust i Oliver va exercir com a calafat al mateix carrer del seu pare²⁸⁰, romanent a la Barceloneta fins la seva defunció l'any 1921.²⁸¹ El germà de Gabriel, Antoni, va fer carrera, en canvi, com a capità i pràctic de port²⁸². El 1900 va aconseguir una plaça a Barcelona en la darrera categoria, la qual exerciria al llarg de diverses dècades i en la que obtingué el grau de pràctic major. Aquesta sortida professional va ser comuna amb la branca Sust provinent de Vilassar de Mar, formada per antics pilots i capitans de la marina mercant. Amb dos d'aquests membres, de fet, Antoni Sust i Oliver va fundar el 1924 la companyia Remolcadores de Barcelona, S.A., dedicada a les tasques pròpies dels pràctics de port²⁸³. La defunció d'Antoni Sust el 1928 tindria un gran ressò al seu municipi natal, el Masnou²⁸⁴.

²⁷⁶ Hi va tenir un litigi judicial amb l'antic propietari (*La Independencia*, 20 i 30 de setembre de 1872).

²⁷⁷ Veure l'apartat 1.3. d'aquesta tesi.

²⁷⁸ En els locals de les seves propietats existia una taverna i la casa de veles dels germans Maristany (*Anuario del comercio, de la industria, de la magistratura y de la administración de España* 1897: 335; 341 bis; *Anuario-Riera* 1898: 478).

²⁷⁹ AMCB, Registre Civil, Defuncions de 1869, llibre 3, f. 4161, 18 d'agost de 1869.

²⁸⁰ AIAMCB, Eleccions, D.3.1., 1889-1990.

²⁸¹ En la notícia de la seva mort, el diari *La Veu de Catalunya* deia sobre ell: "El finat gaudia en la barriada on residia, d'innombrables simpaties pel seu caràcter bondadós. En política militava a les files del nacionalisme, havent estat un dels elements més importants amb què la nostra causa comptava a la marítima barriada" (*La Veu de Catalunya*, 24 de novembre de 1921).

²⁸² Els pràctics de port eren aquells mariners dedicats a assessorar i dirigir les operacions d'una nau en l'entrada i sortida dels ports.

²⁸³ Giménez i Blasco 2009: 54.

²⁸⁴ "Persona digníssima que comptava amb generals simpaties entre l'element marítim de la nostra ciutat", deia *La Publicitat* en la notícia de la seva mort (*La Publicitat*, 30 de setembre de 1928). El seu funeral, celebrat al Masnou, va ser molt concorregut, i hi van acudir personalitats destacades, com el comandant de Marina de la província i diversos representants de les principals empreses navilieres del país, de la Junta d'Obres del Port, de la Cambra de Comerç, i un llarg etcètera (*La Veu de Catalunya*, 1 d'octubre de 1928).

Tampoc entre la família Vives es va produir una immediata desvinculació amb la Barceloneta. Bonaventura Vives Catà va morir el juliol de 1870, als 76 anys d'edat²⁸⁵, i el seu fill, Bonaventura Vives Castells, va seguir lligat al barri i a la seva política tot exercint l'ofici de calafat²⁸⁶. El 1887 ostentava, com el seu pare i el seu avi, el càrrec de mestre major, i va ser nomenat com un dels agents del Lloyd Austro-Hongarès a Barcelona²⁸⁷. Cinc anys més tard moria a la seva casa del carrer Mayor de la Barceloneta. En la seva església es recordaven els seus títols, entre els quals també s'incloïa el de pèrit oficial del port barceloní²⁸⁸. Mort sense descendència, el llarg recorregut d'aquest llinatge de mestres calafats va posar punt i final a l'acabar el segle. També el fill de Pere Jaume Curet, Carles Curet i Soler, va seguir la trajectòria familiar de mestres calafats²⁸⁹, que com els seus antecessors -pare, avi i besavi- va compaginar amb la representació política al barri²⁹⁰. Va ser la següent generació la que es va deslligar de l'ofici, a inicis de segle XX²⁹¹.

En altres casos, els descendents dels grans constructors navals del segle XIX a la Barceloneta van seguir lligats d'alguna o altra forma al món marítim, tot i que molts d'ells no directament vinculats a la construcció naval ni al barri. És el cas dels germans Pica i Cabot, originaris d'Arenys de Mar que, a finals dels anys 1850, treballaven a la Barceloneta²⁹². Mentre un d'ells, Pere Màrtir, va abandonar el barri i va ocupar el càrrec d'arquejador de bucs a Mataró²⁹³, Nicolau va romandre al districte, on va tenir participació política²⁹⁴ i va ser l'únic constructor naval que l'any 1878 era soci del Centro Naval Español, una associació patronal de naviliers i mariners²⁹⁵. Tot i que, a inicis dels anys 1880, el seu fill romania al barri com a fuster al passeig Nacional²⁹⁶, quan Nicolau va morir el 1881 ja no residia al districte²⁹⁷, i a finals de segle ja no ho feia cap dels seus cinc fills²⁹⁸.

²⁸⁵ AMCB, Registre Civil, Defuncions de 1870, llibre 3, f. 3923, 9 de juliol de 1870.

²⁸⁶ El 1876 demanava el vot per la candidatura proteccionista a les Corts Espanyoles proposada pel Foment de la Producció Nacional (*La Imprenta*, 15 de gener de 1876).

²⁸⁷ *El Diluvio*, 14 de juliol de 1887.

²⁸⁸ Ídem, 11 de juny de 1892.

²⁸⁹ Entre d'altres, a *Anuario del comercio, de la industria, de la magistratura y de la administración de España* 1887: 228. També a AIAMCB, Eleccions, D.3.1., 1889-1990.

²⁹⁰ Va ser alcalde de barri als anys 1880 com a membre del Partit Liberal (*La Publicidad*, 6 de juliol de 1883; *El Diluvio*, 14 de novembre de 1884).

²⁹¹ Un dels fills de Carles Curet va entrar a l'Església, mentre l'altre va estar vinculat al CADCI (*Revista Montserratina*, 15 d'abril de 1910; *La Veu de Catalunya*, 11 d'abril de 1920 i 21 de juny de 1921). També desvinculada de l'ofici i el barri estava la descendència del pilot Pau Villamore i Mariana Curet, germana de Pere Jaume. Un dels fills del matrimoni va ser soci del Casino Mercantil, i l'altre va ser corredor de borsa, ambdós residents a l'Eixample (*Anuario del comercio, de la industria, de la magistratura y de la administración de España* 1911: 1532; *Anuario-Riera* 1896: 183).

²⁹² J. A.S 1857: 291; *Diario de Barcelona*, 31 de desembre de 1857.

²⁹³ AHPB, Marina-100, 120, 121 i 128, 9 i 26 d'agost de 1873.

²⁹⁴ Va ser membre del comitè electoral que redactà un escrit demanant el vot per al navilier i fabricant Joan Jover i Serra el 1876, representant dels proteccionistes catalans (*Crónica de Cataluña*, 24 d'abril de 1876).

²⁹⁵ *Revista Marítima*, 10 de febrer de 1878.

²⁹⁶ *Anuario del comercio, de la industria, de la magistratura y de la administración de España* 1880: 667; *Anuario del comercio, de la industria, de la magistratura y de la administración de España* 1883: 671.

²⁹⁷ Habitava una casa al Poblessec (*El Diluvio*, 3 de novembre de 1881).

²⁹⁸ AIAMCB, Eleccions, D.3.1., 1889-1990; AMCB, Índex del Padró de 1900, f. 109.

Com Nicolau Pica, altres mestres també van ocupar posicions de pes com a membres d'importantes institucions lligades al mar. És el cas de Josep de Yebra, un dels sis mestres d'aixa que seguien actius el 1890,²⁹⁹ alcalde de barri i un dels fundadors del Centro Conservador Liberal del districte³⁰⁰. De Yebra va ser membre de la junta directiva de l'Asilo Naval en dues etapes, una culminada el 1899 i la segona arrencada a 1915, quan ja havia deixat enrere l'activitat constructiva³⁰¹. També és el cas de Sebastià Morando, de qui hem destacat com a constructor d'embarcacions menors a mitjans de segle, i del seu germà Joan, que van romandre a la Barceloneta fins la dècada de 1880. Van ser, de fet, dos dels mestres que s'havien reconvertit en capatassos i, el 1869, negociaren un acord amb la societat obrera de calafats. Un dels seus descendents, Jaume Morando, va ser capità de vaixell i va tenir càrrecs importants a associacions de capitans i mariners³⁰² i com a participant polític a la Barceloneta³⁰³. L'altre descendent de qui tenim constància, Narcís Morando, tot i ser calafat d'ofici³⁰⁴, va endinsar-se en altres activitats, sent un dels tres socis d'una empresa creada el 1897 dedicada a la consignació i venda en comissió de vins i altres begudes alcohòliques³⁰⁵.

Pocs casos com el de Tomàs Ribalta i Naté (nascut a 1837-38) són tan paradigmàtics de l'expansió des de la construcció naval cap a altres sectors. Ribalta va estar implicat en el negoci marítim als anys 1870³⁰⁶ i, com ja hem esmentat, va compaginar la construcció de bucs amb el treball amb fusta en altres àmbits³⁰⁷. Fruit de la propietat i direcció dels banys de mar La Deliciosa, regularment va ser elogiat per donar banys gratuïts als albergats en asils benèfics de la ciutat³⁰⁸. La seva activitat en l'oci marítim es va ampliar, i a 1886 i 1889 va rebre les autoritzacions per a obrir dos nous establiments de banys³⁰⁹. La inversió en negocis més rentables el va combinar, a finals de segle, amb la desvinculació residencial amb la Barceloneta. En el moment de la defunció de la seva muller el 1891, el matrimoni residia a l'Eixample, mentre que anys més tard el seu hereu ho feia al casc antic³¹⁰. Tot i no residir-hi, va estar implicat políticament al districte marítim,

²⁹⁹ AMMB, Port, 1.022, exp. 2, 18 de gener de 1890.

³⁰⁰ *La Dinastía*, 24 de novembre de 1891 i 1 de gener de 1896.

³⁰¹ Ídem, 24 de febrer de 1899; *Vida marítima* (Madrid), 10 d'abril de 1915. L'Asilo Naval era una institució benèfica encaminada a acollir i ensenyar a menors, fills de treballadors marítims, que haguessin quedat orfes a causa d'accidents laborals dels seus pares. L'objectiu era formar futurs mariners, i estava impulsada i dirigida per personalitats destacades del món marítim barceloní.

³⁰² Va ser membre de la junta directiva de l'Associació Nàutica de Barcelona i del Foment de la Marina Mercant Espanyola entre 1894 i 1896, inclòs com a vicepresident i president de la darrera associació entre 1902 i 1903 (*La Dinastía*, 14 de gener de 1894; *La Publicidad*, 15 de gener de 1896; *Vida marítima* (Madrid), 20 de febrer de 1902 i 20 de gener de 1903).

³⁰³ Va formar part de la delegació de la Lliga Regionalista de la Barceloneta el 1906 (*El Diluvio*, 1 de juny de 1906).

³⁰⁴ AIAMCB, Eleccions, D.3.1., 1889-1990.

³⁰⁵ L'empresa substituïa una altra ja vigent, de la qual Morando també formava part (*Diario oficial de avisos de Madrid*, 24 de novembre de 1897).

³⁰⁶ El 1870 actuava com a creditor del capità d'un bergantí-goleta francès (AHPB 1375/6. 95, not. Pere Màrtir de Fortuny, 16 de desembre de 1870).

³⁰⁷ Això incloïa treballs de muntatge de blocs i escultures, activitat en la qual, amb la colla que ell dirigia, va fer les operacions de transport, muntatge i encavallada dels blocs d'un monument inaugurat al monestir de Montserrat el 1903 (*La Veu de Catalunya*, 29 de juliol de 1903).

³⁰⁸ *Diari català*, 20 d'agost de 1879; *La Publicidad*, 28 de juliol de 1880.

³⁰⁹ *El Diluvio*, 26 de febrer de 1886 i 9 d'octubre de 1889.

³¹⁰ *El Diluvio*, 6 de novembre de 1891; *La Veu de Catalunya*, 11 de setembre de 1899.

en les files conservadores³¹¹, i al tombant de segle va continuar augmentant l'exploració dels banys de mar³¹². A inicis del nou segle, la seva família també es va involucrar en el sorgiment de l'afició per la natació, organitzant els primer campionats esportius d'aquesta pràctica davant els seus establiments³¹³. Finalment, Tomàs Ribalta va morir a l'Eixample l'any 1915, als 77 anys d'edat³¹⁴. Els seus fills van seguir amb els negocis dels banys, ja del tot desvinculats de la construcció naval³¹⁵.

En el cas de mestres amb menor capitalització, especialment d'aquells que es van inserir en la representació dels oficis en l'incipient moviment obrer, va ser més comuna la continuïtat en l'ofici i en l'espai urbà de la Barceloneta. Boi Badia i Pau Jubany, mestres que n'havien estat representants a les mobilitzacions laborals de 1855 i 1869-70, seguien exercint a la darrera dècada del segle fins la seva defunció l'any 1898, en el cas de Jubany, i 1900, en el de Badia³¹⁶. El primer va ser recordat per la premsa republicana com a reconegut mestre d'aixa i com a destacat republicà del barri marítim, on hauria gaudit d'un gran prestigi³¹⁷. Badia, pel seu cantó, va morir sense descendència i va repartir el seu llegat entre diferents veïns potentats del districte, reservant el 15% a la beneficència³¹⁸.

Amb l'arribada de la crisi del sector, la mobilitat social ascendent de part dels mestres dels dos oficis es va convertir en mobilitat geogràfica, pel trasllat a altres àrees de la capital, i en mobilitat econòmica, per l'abandonament de l'extracció artesana de la que provenien i la dedicació a activitats professionals, comercials i immobiliàries. Això va suposar la fi d'un model d'enriquiment econòmic que era compatible amb la permanència física i social a una comunitat nascuda sobre unes bases i uns interessos lligats a l'economia marítima. Les grans i creixents diferències socials havien estat compatibles amb la supervivència de la comunitat establerta sobre la relació d'aquesta amb el mar. La transformació tecnològica i la crisi de la construcció i reparació naval van posar fi a aquest model, amb la separació física de la majoria d'aquells que havien acumulat capital i rendes durant els anys de bonança. Per la seva part, els mestres que

³¹¹ Va estar implicat en la polèmica al voltant de dues eleccions a la Barceloneta, el 1891 i 1893. En mig d'acusacions de manipulació de vot que suposadament haurien perjudicat als candidats republicans, Ribalta va poder ser regidor a l'Ajuntament per la Barceloneta (*El Diluvio*, 12 i 13 de maig de 1891 i 23 de novembre de 1893; *La Correspondencia de España* (Madrid), 23 de novembre de 1893; *La Dinastía*, 24 de novembre de 1893).

³¹² El 1899 va sol·licitar construir una coberta per a carruatges durant 16 temporades consecutives junt al seu establiments de banys La Concha (*La Publicidad*, 21 de setembre de 1899). Més endavant, el 1905, va poder aixecar els pavellons de dos dels seus establiments davant la bateria de l'Astillero (*La Veu de Catalunya*, 25 de març de 1905).

³¹³ Fins i tot van participar-hi com a competidores, en el cas de les dues filles de Tomàs, Mercè i Clementina. Ambdues van ser primera i segona respectivament en el II Campionat Internacional Femení de Natació, on la família va formar part de l'organització (*La Publicidad*, 3 de setembre de 1911, 19 d'agost de 1913 i 19 d'agost de 1914; *Feminal*, 27 de setembre de 1914).

³¹⁴ *La Veu de Catalunya*, 30 de novembre de 1915.

³¹⁵ Tatjer 2015: 77. Desconeixem si Tomàs Ribalta Naté tenia cap relació de consanguinitat amb el ric capitalista Tomàs Ribalta Serra, també originari de la Barceloneta i provinent d'una família de mariners. Emigrat a Cuba des de jove, Ribalta Serra va acumular una enorme fortuna a partir de l'exploració de diversos enginyers sucres amb mà d'obra esclava. Això el va convertir en una de les personalitats més riques del país a la seva tornada a Barcelona, com a *indiano*, l'any 1869. A la ciutat comtal va ser propietari de la Casa March de Reus situada a les Rambles, i la seva mort l'any 1887 va generar un gran ressò fruit de la immensa fortuna que deixava com a llegat. Aquesta rondava els 15 milions de pessetes (Rodrigo Alharilla 2006: 221-227; 2010: 87).

³¹⁶ AIAMCB, Eleccions, D.3.1., 1889-1990; ARCB, Registre de Defuncions de 1900, llibre 2, f. 479.

³¹⁷ *El Vigía de la Barceloneta*, 8 de febrer de 1897; *La Publicidad*, 27 de novembre de 1898.

³¹⁸ AHPB 1388/104, 475 i 518, not. Josep Fontanals i Arater, 29 de juliol i 27 d'agost de 1900.

menys van capitalitzar la seva activitat, així com els seus successors, van tendir a perdurar més en l'ofici, fins que bona part d'ells s'hi van desvincular definitivament amb el canvi de centúria. Fruit de l'estudi d'aquestes famílies sabem que a la Barceloneta de finals de segle XIX ja no tan sols estaven exclosos els grans capitals lligats al negoci mercantil, sinó també el gruix de l'elit artesanal que, a mitjans de segle, havia dominat els ressorts de poder a la comunitat.

La profunda reestructuració del sector sobre unes noves bases

La imminent arribada de la fi del segle XIX va animar alguns veïns il·lustres de la Barceloneta a retrocedir la mirada i ser conquerits per sentiments de nostàlgia i malenconia per un món passat que ja veien desaparegut. Formaven part d'un fenomen que tindria una extensió gens menyspreable a tot al territori català, el de la idealització generalitzada de l'era de la vela i la fusta, i el de la seva utilització com a contrapunt a l'estat profundament decadent del món marítim que els autors percebien al seu voltant³¹⁹. Una mostra d'aquesta imatge ideal del vell món de la vela la trobem a *El Vigía de la Barceloneta*, que recordava com “en aquella gloriosa época nuestros obreros producían maravillosas construcciones de arquitectura naval, que eran la admiración de las gentes de allende los mares. ¡Jamás pueblo alguno, dio mayores pruebas de laboriosidad!”³²⁰. En la mateixa publicació, l'escriptor Bué Ventura exhortava el barri marítim a renéixer de les seves cendres mitjançant l'evocació del so dels cops de mall, propi de l'activitat dels calafats, constituït com a record d'un passat millor que havia de tornar³²¹.

El més acusat lament per l'ocàs de la indústria naval el formulava Avel·lí Guitert de Cubes en la seva història del barri, redactada a finals de segle i publicada anys més tard. L'escriptor deia:

Agonizantes se hallan tantas artes de la maestranza, y los florecientes astilleros, hoy mudos y desiertos, condenados a perpétua tranquilidad, no interrumpen el tranquilo rumor del oleaje con el animado martillo del trabajo; en las desnudas y solitarias playas donde tuvieron asiento, ningún vestigio revela su pasada existencia. No se amontonan en las calles acopios de artefactos de las industrias para la marina, ni sirven ya de taller, ni en la bahía se ven embarcaciones tumbadas a la banda³²².

³¹⁹ Per exemple, als anys 1920, Emerència Roig va dedicar un llibre a descriure el passat de Blanes al segle XIX i l'apogeu de la seva construcció naval. Eren unes pàgines plenes de nostàlgia i melancolia respecte un passat gloriós que havia desaparegut. La fi del sector, deia Roig, “ha deixat en la nostra platja un buit enyoradís i un ambient de desolació. Amb la pèrdua d'aquelles barques, en la nostra platja, hi regna un silenci aclaparador, només trencat per la remor de les onades, que, amb els seus murmuris semblen voler contar-nos el que fou un jorn la nostra platja plena de barques, i moviment, quadros de la vida marinera desapareguts, que avui enyorem i voldríem veure altra volta amb els nostres propis ulls” (Roig 1924: 9).

³²⁰ “La unión hace la fuerza”, *El Vigía de la Barceloneta*, 1 de setembre de 1895. La peça era una exhortació per recuperar les suposades glòries passades de la Barceloneta a partir dels valors de l'esforç, el treball i la unió. Era un escrit voluntariós que en cap cas tenia la intenció d'analitzar la realitat social i econòmica del barri.

³²¹ “Si un temps vas ésser rica, temuda y respectada / per la invencible forza de ton noble treball, / ¡avansa! Que altra volta seràs forta, arrullada / pe'l só dels cops de mall” (J. Bué Ventura, “A Barceloneta”, *El Vigía de la Barceloneta*, 28 de setembre de 1895. El poema complet, a Annexos, Taula A.I.3.).

³²² Guitert de Cubes 1921: 187. Una visió similar, probablement basada en el propi Guitert, reproduïa dècades més tard Forner (1947: 98).

Tot i les contundents paraules utilitzades en aquestes peces i la profunda sensació de final d'un món que transmetien, la construcció i reparació naval a la Barceloneta va estar lluny de desaparèixer, a diferència d'altres poblacions del litoral català. La pèrdua de múltiples drassanes no va impedir que les poques que van continuar i aquelles que van obrir-se pas reeixissin com a actors importants de l'activitat econòmica del barri. El sector, esmicolat després de la crisi, va reestructurar-se, i el bastiment de vaixells va començar a realitzar-se de forma més concentrada en l'espai i amb una nova organització del treball. Les escasses drassanes eren més grans i comptaven amb un major nombre de treballadors, i el seu funcionament s'assimilava més al d'una empresa moderna que al de les drassanes tradicionals³²³. La continuïtat en els noms del prohoms de la construcció naval va ser molt escassa, i la supervivència del sector a la Barceloneta es va combinar amb el sorgiment d'un espai alternatiu per a la construcció de vaixells dins la ciutat, que va anar guanyant importància paulatinament. Es tractava de la platja de Can Tunis, a recer de la muntanya de Montjuïc, on des de finals del segle XIX van anar localitzant-se diferents drassanes³²⁴.

La reestructuració del sector a la Barceloneta es va vertebrar al voltant d'una transformació molt significativa de la naturalesa de les demandes que pretenia satisfer. Dos fenòmens es van combinar per capgirar el model de la construcció naval, que va perdre la seva històrica vinculació amb l'esdevenir de la marina mercant. Per una banda, l'auge de l'ús recreatiu d'embarcacions, sobretot en activitats esportives, va generar un nou pol de demanda pràcticament inexistent fins a finals de segle³²⁵. Per altra banda, el desenvolupament de les obres de reforma i l'augment de trànsit tant de mercaderies com de passatgers al port de Barcelona van generar encàrrecs d'embarcacions destinades a nous serveis portuaris. Aquests vectors, conjuntament amb la pesca i el petit comerç de cabotatge, van permetre la supervivència d'un sector d'uns trets i una dimensió molt diferents als dominants fins el darrer quart del segle XIX.

Les primeres apostes del sector per aquestes noves vessants es van produir als anys 1880, principalment de la mà de dos mestres d'aixa. El primer d'ells va ser Bonaventura Espriu i Soler. Originari d'Arenys de Mar, ell i alguns dels seus germans es van instal·lar a la Barceloneta a finals de la dècada dels 70, probablement en la cerca d'oportunitats en una activitat en profunda crisi al municipi del Maresme. Al llarg dels 80, Bonaventura Espriu va construir els elements flotants necessaris per al muntatge de l'edifici d'una casa-bot que seria la seu del jove Reial Club de Regates de la ciutat³²⁶. També va ser l'autor dels tres primers vapors-òmnibus, petites embarcacions dedicades al servei de passatgers interiors entre el port i la Barceloneta,

³²³ El nombre de treballadors el 1920 als tallers Cardona, ja a Can Tunis, podia arribar fins a 800 obrers, segons Sintès (2008: 38-39), mentre que els tallers Marimon, encara a la Barceloneta, aquell mateix any podien ocupar en un dia a 52 obrers (*La Publicidad*, 28 de gener de 1920).

³²⁴ Sobre la història de la construcció naval a Barcelona al llarg del segle XX: Graupera & Burillo 2011. Concretament sobre les drassanes de Can Tunis: Garcia Domingo 1997.

³²⁵ L'any 1897, l'habitual comentarista de qüestions marítimes, el pilot Ricart i Giralt, dipositava esperances en la difusió de la navegació esportiva i d'esbarjo com a instrument per a fomentar l'amor al mar (Ricart i Giralt, "El yachting en España", *El mundo naval ilustrado* (Madrid), 15 de desembre de 1897).

³²⁶ *El Diluvio*, 19 de juny de 1882. Aquesta casa-bot es va inaugurar el 1884, i estava ancorada a diversos molls del port, fins que va ser incendiada a 1936 (Pla Bosch 1997: 10). El Reial Club de Regates s'uniria més endavant amb el Reial Yacht Club i formarien, el 1902, el Reial Club de Barcelona, que acabaria convertint-se en el Reial Club Marítim de Barcelona.

especialment pensada pels assistents als banys de mar³²⁷. Aquestes embarcacions van fer competència als tradicionals *gusis* dedicats a aquest servei³²⁸. Més endavant, Espriu va construir les primeres *golondrines*, uns petits vapors també destinats al transport de passatgers, en aquest cas entre el pla de Palau i la platja de la Barceloneta, la màquina de vapor dels quals va ser obra de la MTM³²⁹. Finalment va obrir-se pas en la construcció d'embarcacions esportives, i el 1888 va bastir a les drassanes del barri un iot destinat a representar el Reial Club de Regates en la competició internacional celebrada al municipi francès de Sète³³⁰.

Les demandes sorgides dels nous usos d'embarcacions, tant recreatives com esportives i de serveis portuaris i de passatgers, imposaven unes característiques constructives diferents, embarcacions en general força més petites i amb un disseny adaptat a les noves finalitats. Espriu, tot i haver construït puntualment un gran buc mercant³³¹, va ser el constructor de la Barceloneta que més prolíficament va dedicar-se a satisfer aquest nou mercat obert a finals del segle XIX i consolidat a inicis del XX. Adaptat a les noves necessitats, el 1895 va sol·licitar un permís per edificar i explotar una drassana destinada a petites embarcacions a la platja de la Barceloneta, en la prolongació de l'illa del carrer Habana del barri. L'Ajuntament va demanar al Govern Civil que la sol·licitud fos rebutjada³³².

Més endavant, a Bonaventura el van acompanyar en l'activitat constructiva els seus fills Josep i Casimir Espriu i Masvidal, que van formar el grup constructiu més prolífic de la ciutat en el bastiment de petites embarcacions. Al llarg de la primera dècada del nou segle, Josep es dedicaria preferentment a la construcció de llanxes de fusta destinades a la càrrega i descàrrega, d'entre 15 i 25 tones de capacitat, amb un preu que oscil·lava entre les 3.500 i les 4.000 pessetes. Casimir, per la seva banda, s'especialitzaria en peces molt menors, bots que rondaven la tona de capacitat i un cost d'entre 200 i 300 pessetes³³³. Fruit de la seva activitat, l'any 1912, els germans Espriu serien els únics mestres d'aixa que, juntament amb Miquel Cardona i Jaume Julià, es van repartir l'espai reservat a Astillero en l'acord arribat amb la Junta d'Obres del Port³³⁴. Pel que fa a

³²⁷ Els dos primers vapors comptaven amb dos hèlixs, un a popa i un a proa, i mesuraven 13 metres d'eslora i 4,50 de mànega. La màquina de vapor era de 12 cavalls (*La Dinastia*, 8 de desembre de 1884). El tercer, inaugurat l'any següent, era més ampli, i tenia la capacitat d'encabir entre 120 i 130 persones (Ídem, 13 d'agost de 1885; *El Diluvio*, 14 d'agost de 1885).

³²⁸ Els *gusis* eren objectes de crítica a la premsa. Per contra, aquesta va elogiar les noves barques a vapor. Una peça de *La Esquella de la Torratxa* (7 de maig de 1887) contraposava el mal estat dels primers amb l'avenç que suposaven els moderns vapors-òmnibus.

³²⁹ *La Publicidad*, 1 d'abril de 1888. Els vaixells mesuraven 13,5 m d'eslora, 4,20 de mànega i 1,70 de puntal.

³³⁰ *El Bien Público* (Maó), 28 d'agost de 1888. Era anomenat per l'anglicisme *yacht*, doncs era un terme encara poc generalitzat a Espanya. El iot s'anomenava *Capricho*, era propietat de Josep E. de Olano, i tenia una capacitat de quatre tones.

³³¹ L'anomalia que, a finals de segle, suposava la construcció a la costa catalana d'un veler comercial va generar l'atenció dels mitjans al llarg de tot el seu procés constructiu. Es tractava d'un pailebot, anomenat *Purísima Concepción*, destinat a la navegació de cabotatge per l'illa de Cuba. Era propietat d'una casa de comerç mexicana, i comptava amb unes dimensions considerables i una capacitat d'entre 180 i 190 tones. Seria varat a l'aigua el març de l'any 1890 (*La Dinastia*, 10 de desembre de 1889; *El Diluvio*, 8 de març de 1890; *Crónica Meridional* (Almeria), 15 de març de 1890).

³³² *El Vigía de la Barceloneta*, 5 d'octubre de 1895. No sabem quina va ser la resposta governativa.

³³³ Embarcacions de la llista quarta, que eren aquelles destinades al trànsit interior del port (ANCatagena, Z-12, Inscripció de Embarcaciones, llibre 18, anys 1902-1911).

³³⁴ AMMB, Port, 852, exp. 1, 7 de juny de 1912.

Bonaventura Espriu, va exercir com a pèrit arquejador de la Comandància de Marina, càrrec que ocuparia fins com a mínim l'any 1916.³³⁵

L'altre mestre d'aixa que va encapçalar aquesta reconversió va ser Miquel Cardona Mir. Nascut a Menorca descendent d'un llarg llinatge de mestres d'aixa, va arribar a la Barceloneta el 1851, inicialment per tal de finalitzar la construcció de dos velers. S'hi acabaria establint més endavant, amb l'obertura d'un taller al passeig Nacional³³⁶. Ja assentat al nou taller, la construcció d'un pailebot viver el 1886, destinat al tràfic pesquer³³⁷, seria l'última referència a aquest tipus d'embarcacions. Tot i comptar amb algun encàrrec de l'Armada per a fer l'artillat d'una nau³³⁸, en endavant, i fins la seva mort el 1904, es va especialitzar en la construcció d'embarcacions esportives i de serveis portuaris. Entre les primeres van destacar diversos iots, alguns d'ells al servei del Reial Club de Barcelona³³⁹. Entre les segones, dos bots salvavides destinats al port de Mataró i a l'estació de salvament del cap de Palos, a Múrcia³⁴⁰. Als seus darrer anys també va dedicar-se a altres treballs en fusta³⁴¹.

Després de la seva mort, el seu fill Miquel Cardona Josep es va encarregar de continuar aquesta aposta. El 1910 va rebre dos nous encàrrecs del Reial Club de Barcelona per a la construcció d'una balandra esportiva i el projecte de millora de l'edifici flotant que servia com a local de l'entitat³⁴². A partir de finals de la dècada de 1900, Cardona es va veure acompanyat de Rafael Palou en el lideratge en la construcció d'embarcacions esportives. Palou va bastir diferents iots esportius i canoes, tant de remes com a motor³⁴³, i també barques per al servei de passatgers³⁴⁴. Pel que fa a Miquel Cardona, el 1914 es va unir amb un soci britànic i va formar la societat Astilleros Cardona S.A., amb la qual es traslladaria a la platja de Can Tunis. Va mantenir els tallers al passeig

³³⁵ *La Publicidad*, 12 de setembre de 1908; *Guía general de Cataluña* 1916: 116.

³³⁶ Sintès 2008: 38-39.

³³⁷ *La Ilustración*, 29 d'agost de 1886.

³³⁸ *La Publicidad*, 9 d'abril de 1898.

³³⁹ Ídem, 12 d'agost de 1887; *La Dinastía*, 14 de juny de 1891 i 8 de juny de 1893; *El Diluvio*, 1 de juny de 1893. Les dues darreres, construïdes a 1893, anaven destinades a unes regates internacionals organitzades pel Reial Yacht Club, una de les dues entitats que formarien el Reial Club de Barcelona, i on participarien algunes embarcacions d'esbarjo estrangeres.

³⁴⁰ *Revista de Navegación y Comercio* (Madrid), 20 de gener de 1892; *El correo militar* (Madrid), 20 de setembre de 1895. El primer d'ells estava dividit en vuit compartiments estancs i comptava amb vàlvules automàtiques per al buidatge d'aigua. Podia navegar tant amb remes com a vela.

³⁴¹ El 1900, per exemple, va ser l'adjudicatari de la construcció dels quinze motlles de fusta que s'utilitzarien en els careners del dic flotant i deponent del port, que estava en procés de construcció (AMMB, Port, 982, exp. 4, 16 de novembre de 1900).

³⁴² *La Publicidad*, 27 de juliol i 29 de novembre de 1910.

³⁴³ Per exemple, el 1910, un *gusi* de 0,39 tones de capacitat (ANCartagena, Z-12, Inscripció de Embarcacions, llibre 18, f. 2962, 27 de gener de 1910) i un bot motoritzat de dues tones (Ídem, f. 2973, 30 d'agost de 1910) o, l'any següent, una canoa també amb motor de 4,4 tones (Ídem, f. 2986, 16 de novembre de 1911). També va construir el bot dels pràctics del port o una canoa de passeig per a la Secció Nàutica de la Unió Professional de Dependents (*El Mundo deportivo*, 20 de maig de 1909 i 8 de febrer de 1915). El 1912 va bastir una canoa de dotze remes per l'Agrupació Nàutica Catalana, i en motiu de la seva avarada es va celebrar una festa amb banquet al Mundial Palace (*El poble català*, 3 de març de 1912).

³⁴⁴ *La Publicidad*, 12 d'agost de 1910.

Nacional, que tornarien a ser el centre d'operacions de l'empresa durant bona part del segle XX³⁴⁵.

Les característiques de l'activitat a la Barceloneta també van canviar pel que feia a les condicions de treball. A les dues darreres dècades del segle XIX van ressorgir les queixes de comerciants i naviliers, però ja no al voltant dels torns de treball ni de la fixació dels salaris, pràctiques que ja havien estat del tot abolides³⁴⁶. En paral·lel, es va consolidar l'organització obrera. Les pressions sindicals van motivar que el 1890 la Companyia Transatlàntica i la casa Mac-Andrews decidissin que cap dels seus vaixells realitzés les reparacions en el port de Barcelona, al considerar excessives les exigències laborals del col·lectiu³⁴⁷. L'any següent, una nova societat de calafats acordava demanar una pesseta més de jornal en els seus treballs sobre vaixells de vela³⁴⁸. Aquesta petició va canalitzar-se en una negociació amb naviliers i consignataris que va culminar amb un acord que regulava les condicions de la reparació de bucs, tant de vela com de vapor. Es fixava un jornal de 7 pessetes per a tota mena de treball i la jornada de 9 hores, que es reduiria a 8 entre els mesos de novembre i febrer³⁴⁹. Els nous salaris suposaven un lleuger increment dels anteriors, vora les 5 pessetes a mitjans de segle i les 6 als anys 1870. Aquest creixement es difumina si es calibrava a la llum de la inflació del període, que es va situar en el 22,3% entre el 1855 i el 1891.³⁵⁰

La societat de calafats també va participar en les peticions d'acceleració de les obres portuàries que, com havia denunciat la premsa del barri, estaven paralitzant les activitats dependents del trànsit marítim³⁵¹. L'escassetat de treball va relleir de nou el 1898, quan una comissió del col·lectiu, que es trobava feia mesos sense feina, va visitar la redacció del diari republicà *La Publicidad* per denunciar que s'estava utilitzant un nombre molt exigü d'operaris en les reparacions sobre un guardacostes cuirassat de l'Armada ancorat al port³⁵².

El seguiment de les trajectòries de la majoria d'obers que van patir la crisi ha resultat molt més complicada que la de les famílies notables del sector. Alguns contemporanis van assenyalar una important emigració del col·lectiu de mestres d'aixa i calafats un cop esclatada la crisi, fins i tot

³⁴⁵ Graupera & Burillo 2011: 46-47. Segons ells, aquesta va ser "la drassana més emblemàtica de la història contemporània del port de Barcelona", per tradició, trajectòria i quantitat de construccions.

³⁴⁶ En un cas denunciaven el cobrament de taxes i de multes que consideraven injustificades, responsabilitat del mestre major de calafats (*El Diluvio*, 29 d'abril de 1881 i 17 d'agost de 1890).

³⁴⁷ *El Bien Público* (Maó), 22 d'agost de 1890.

³⁴⁸ *El Diluvio*, 25 de gener de 1891.

³⁴⁹ Ídem, 3 de maig de 1891.

³⁵⁰ Calculat a partir de l'índex de preus de consum elaborat per Maluquer de Motes en base a les dades de Barcelona (Maluquer de Motes 2013: 31-32). En concret, és l'increment entre els dos anys assenyalats si canviem la data de referència, que Maluquer de Motes situa a 1830 (2013: 95-97), per la data inicial de l'increment calculat, el 1855.

³⁵¹ El maig de 1895 enviaven un telegrama al ministre de Foment denunciant que molts bucs anaven a fer la carena a Marsella i altres ports estrangers, mentre aquí ells travessaven una acusada crisi de treball (*El Diluvio*, 15 de maig de 1895).

³⁵² "Es realmente una lástima que existiendo tantos brazos paralizados no se utilicen en una obra que es de interés nacional el terminar pronto", assegurava la publicació. El buc en qüestió s'anomenava *Numancia* (*La Publicidad*, 23 de maig de 1898). Tan sols dos dies després, per ordres del govern central, s'havien activat els treballs sobre el buc, ocupant-se a bord els mestres d'aixa, calafats i ferrers de l'Arsenal Civil de Can Tunis en torns de dia i nit (*El Diluvio*, 25 de maig de 1898). Tres setmanes més tard una nova comissió de calafats visitava de nou la redacció per reiterar les queixes. En aquesta nova visita, xifraven el nombre de calafats als quals no se'ls donava treball en entre setze i divuit (*La Publicidad*, 14 de juny de 1898).

cap a altres països³⁵³, quelcom que explicaria part del corrent emigratori que va experimentar el barri a finals de segle³⁵⁴. Una sortida molt plausible va ser el de la càrrega i descàrrega de mercaderies, activitat que, donat el creixent trànsit portuari a Barcelona, va viure una continuada expansió. Així era assenyalat per la Societat Econòmica d'Amics del País el 1879, que assegurava que centenars de mestres d'aixa i calafats s'hi dedicaven per manca de treball al seu sector³⁵⁵. La crisi de la construcció naval podria haver convertit en definitiva una alternativa laboral que anteriorment era temporal i estacional. Pel seu cantó, aquells que seguiren vinculats a la reparació naval ho degueren fer reconvertint-se en els establiments que operaven amb bucs metàl·lics de vapor. Els més importants van ser els Tallers Nuevo Vulcano i el varador de Bofill i Martorell, ubicats a l'espai portuari de la Barceloneta. També l'Arsenal Civil, situat a Can Tunis.

³⁵³ Així s'apuntà en alguns dels articles de premsa citats, com *El Diluvio*, 22 de maig de 1883 i *La Publicidad*, 23 de març de 1892. També ho feia *La Unión* (3 de juliol de 1881), que denunciava que la Barceloneta, des de 1868, “ha visto emigrar a la mayor parte de nuestros carpinteros de ribera, calafates, herreros, etc, etc, para ir en busca de un pedazo de pan con que alimentar a sus tiernos hijos”. També Avel·lí Guitert de Cubas afirmava que alguns d'aquests treballadors havien hagut de marxar a altres països i dedicar-se a la construcció de carreteres i vies fèrries (Guitert de Cubas 1921: 188).

³⁵⁴ Sobre aquest corrent, veure l'aparat 3.2.1. d'aquesta tesi.

³⁵⁵ Comisión para el estudio de la reforma arancelaria y los tratados de comercio 1879: 300.

2.3. L'evolució de la construcció naval a través del seu principal espai.

Usos i conflictes entorn l'Astillero

L'únic espai que divergia de la configuració descentralitzada de l'activitat constructiva a la Barceloneta va ser el conegut com Astillero. No es tractava de cap infraestructura, sinó únicament d'una zona arenosa reservada a la construcció de grans bucs, que requerien proximitat al punt de varada i espais suficients tant pel procés constructiu com pel dipòsit de fustes. Es trobava situat al sud del barri, entre el final del passeig Nacional i del Moll Vell i l'inici del Moll Nou, entre zones militars i portuàries (Imatge 2.3.).

Imatge 2.3. - Detalls de l'espai de l'Astillero en dos imatges de la ciutat (1814 i 1833*)

* L'espai entre les cases de la Barceloneta i el moll és força més fidedigne en la imatge de l'esquerra.

Detalls de:

Josep Coromina Feral, *Barcelona. Vista de la Ciutat Des del Mar, Ocupada Pels Francesos*, 1814 (AHCB, Subcol·lecció de Gravats de Barcelona: Topografia, 17768).

Monfort, *Vista de Barcelona Des del Mar Publicada en una Guia de la Ciutat*, 1833 (AHCB, Subcol·lecció de Gravats de Barcelona: Topografia, 17819).

L'origen reglat de l'ús d'aquest espai per part dels constructors navals es situava l'any 1796, quan el capità general de Barcelona va concedir el permís per a explotar-lo als prohoms del gremi de mestres d'aixa i calafats, els quals s'havien de repartir la seva ocupació alternament³⁵⁶. El seu ús per a construir i reparar vaixells, no obstant, es remuntava a dècades prèvies a la construcció de la pròpia Barceloneta, com mostren diferents il·lustracions d'inicis del segle XVIII.³⁵⁷

El recorregut d'aquest espai reservat als constructors navals al llarg del segle XIX permet copsar les profundes transformacions que va experimentar el sector. Els diferents interessos que van

³⁵⁶ Tatjer 1988: 35.

³⁵⁷ La més destacada és la de Johan Stridbeck II, pintor pertanyent a una destacada nissaga de dibuixants i gravadors germànics. Va realitzar-la durant l'estada de la cort de l'arxiduc Carles a la ciutat comtal, entre 1705 i 1712 (ICGC, *Barcelona die Haupt Stadt in Catalonien*, registre 160, any 1715. A *Cartoteca Digital* [en línia]. Barcelona: 2022. <<https://cartotecadigital.icgc.cat/digital/collection/externs/id/16>> [Consulta: 30 de març de 2022]).

confluir a la zona van posar a prova la capacitat dels seus actors per a defensar-ne el seu ús i ocupació. Aquesta capacitat, que venia en bona mesura determinada per la força negociadora del col·lectiu, va ser reflex de l'estat de l'activitat en cada moment històric.

La batalla dels constructors navals contra l'ampliació residencial de la Barceloneta, 1839-1845

El primer punt de fricció es va produir arran de l'accelerat creixement poblacional de la Barceloneta, que va conduir al sorgiment de diversos projectes urbanístics per ampliar el parc residencial del districte que afectaven l'espai de l'Astillero. A finals de la dècada de 1830, l'ampliació de la capacitat d'habitatge del barri devia fer-se horitzontalment, és a dir, a través de l'extensió del nombre d'illes de cases en l'espai, a causa de la limitació legal del creixement vertical que pesava sobre els edificis. El grau de desenvolupament que havia adquirit la construcció i reparació naval al barri va permetre a diversos mestres d'aixa i mestres calafats emprendre una batalla continuada contra els interessos immobiliaris darrere d'aquests projectes.

Capitania General, autoritat jurisdiccional sobre la Barceloneta fins 1858, va ser permissiva en l'expedició d'autoritzacions per edificar noves illes de cases. La primera denúncia cap a aquesta política la va realitzar el mestre d'aixa Joan Sisteré el novembre de 1839, quan va demanar la paralització de la construcció de cases arrel de la reducció de l'espai de l'Astillero. Argumentava que ell, que estava compromès en la construcció de sis bucs, no tenia lloc on col·locar les quilles. Recolzat per la Junta de Comerç³⁵⁸, la queixa va arribar a instàncies de l'autoritat militar. El 28 de febrer de 1840, el Cos d'Enginyers, pertanyent a Capitania General, es defensava al·legant una Reial Ordre de 1834 on s'autoritzava expressament l'extensió de la Barceloneta cap al mar sempre que el terreny ho permetés. Aquest cos qualificava de “infundada, atrevida y cabilosa” la proposta de Sisteré d'aturar les edificacions i defensaven que la construcció de bucs a l'Astillero era un fenomen provisional i subjecte a circumstàncies eventuais. En base a l'informe, Capitania afirmava que la qüestió es reduïa als interessos particulars i exclusius de Sisteré³⁵⁹.

Sota la mediació de la Junta de Comerç, el constructor havia rebut també el suport del comandant de Marina de Barcelona, que jutjava que no era un cas d'interès particular de Sisteré, sinó de la indústria naval en general. En el seu argumentari, el comandant assegurava que l'espai de l'Astillero ja s'havia quedat petit per la demanda de construcció de vaixells que existia³⁶⁰. Finalment, el comandant defensava que l'interès general de la construcció naval per a l'Estat

³⁵⁸ “Interesa proteger y fomentar este interesante ramo de industria”, reblaven, tant per la seva importància en la navegació i el comerç com pel treball que proporcionava, que contribuïa a la subsistència de moltes famílies (BNC, JC LIX bis, 84, 57, f. 5, 19 de novembre de 1839).

³⁵⁹ BNC, JC CXXIII, f. 58-64.

³⁶⁰ En aquell moment tant sols podien construir-se quatre bucs simultàniament, quan la realitat era que tan sols per part de Sisteré ja estaven en procés de construcció tres i comptava amb tres més a l'espera, segons ell mateix afirmava. A més d'aquests, també estaven projectats dos vapors, els quals, segons hipotetitzava, no s'estaven bastint a causa de la manca d'espai.

havia de passar per sobre dels interessos d'ampliació del parcel·lari de la Barceloneta. Ho argumentava assenyalant l'activitat econòmica que generava³⁶¹, els ingressos que repercutien en l'erari públic i el fet que permetia no dependre de la importació de bucs construïts a l'estranger³⁶². Un dels arguments centrals del comandant era que Capitanía s'extralimitava en les seves competències, doncs era ell qui tenia la jurisdicció exclusiva sobre la població dedicada als treballs marítims. En conseqüència, “ningun matriculado puede ser castigado por otra autoridad que por la que yo ejerzo”, i demanava suspendre la disposició de retirada de fustes contra Sisteré³⁶³. Tot i que no queda més rastre d'aquest episodi, l'Astillero va continuar sent l'espai predilecte de la construcció de grans vaixells mercants. La defensa que les autoritats de Marina i la Junta de Comerç van fer dels interessos dels constructors és una mostra de la rellevància del sector, percebut com a estratègic tant per l'Armada com pel comerç i la navegació.

Un nou conflicte al voltant d'aquesta qüestió va sorgir l'any 1844, quan es posava un nou projecte d'illa de cases sobre la taula. Tot i que el seu impulsor, Josep Massanés, afirmava que havia de ser beneficiós per la construcció naval³⁶⁴, la seva proposta va merèixer aquest cop les queixes de fins a vuit mestres constructors de la Barceloneta. Davant d'una nova ordre de l'autoritat militar per a que desocupessin l'Astillero, els mestres d'aixa demanaven a l'Ajuntament la seva revocació, i es remetien al rebuig en ocasions anteriors de projectes d'urbanització similars. En l'argumentari desplegat van optar per subratllar el pes estratègic del sector, tot acusant els partidaris del projecte d'enemics del port i, fins i tot, de la indústria catalana. Els sol·licitants remarcaven els prejudicis de tan sols poder-se construir dos bucs simultàniament, agreujat per la inseguretat del terreny durant l'hivern. Recordaven que a inicis de segle, “en menos de dos años se construyeron de cuenta del Gobierno de entonces veinte embarcaciones entre buques de guerra, goletas, lanchas cañoneras y faluchos”. Després d'això, i fins i tot després de 1814, s'havien seguit construint sis, set i més bucs, i asseguraven que en un any es van arribar a fabricar 28 embarcacions de més de 300 tones, xifra que podia seguir albirant-se en un futur proper³⁶⁵.

En un document conjunt enviat al capità general, favorable al projecte, tant la Comandància de Marina com la Junta de Comerç van defensar de nou la importància de l'Astillero. A més, esgrimien el paper indispensable de l'activitat constructiva a nivell laboral: “la mayor parte de los vecinos de la Barceloneta cifran su subsistencia en la construccion de buques y desapareciendo el astillero quedarian sumidas en la miseria una infinidad de familias que no tendrian mas recurso que entregarse al crimen para no perecer de necesidad”³⁶⁶. Capitanía General proposava el desplaçament de l'Astillero a un altre punt, que no va ser considerat adequat per la dificultat en

³⁶¹ La construcció naval era de tant interès per la Barceloneta perquè “la muy mayor parte de familias que la habitan debe su subsistencia a los trabajos de marina”, i si aquests disminuïssin, també ho faria la seva població. A més, proposaven que l'exemple de la població es fes pels solars situats darrere de la Riba. L'Astillero devia preservar-se en el mateix lloc, doncs en altres punts no hi havia calat suficient per la varada de bucs (BNC, JC LIX bis, 84, 57, f. 14, 27 de desembre de 1839).

³⁶² Ídem.

³⁶³ BNC, JC CXXIII, f. 69-75, 5 de març de 1840.

³⁶⁴ De fet, situava els mestres d'aixa i calafats com els principals interessats en la reforma (BNC, Fons de Josep Massanes, Manuscrits 1374, f. 139-141, 25 de maig de 1844).

³⁶⁵ AMCB, Foment-Interior, 3/1-618, 17 de juliol de 1844. Les xifres no concorden amb les dades de Ricart i Giralt.

³⁶⁶ BNC, JC LXI, 86, 52, f. 38, 5 d'agost de 1844.

la varada de vaixells i per l'estretor i manca d'espai per a emmagatzemar les fustes. El gener de 1845 es conformava una comissió per estudiar l'assumpte en més detall, però aquesta no va emetre cap dictamen. Els esforços dels constructors i reparadors navals van veure's de nou recolzats per la Junta de Comerç i per la Comandància de Marina, i la seva cooperació va aconseguir impedir la desaparició de l'espai de l'Astillero en mig de la expansió edificatòria d'un barri sumit en fulgurant procés de creixement poblacional.

La frustració en l'aixecament d'una infraestructura alternativa i el sorgiment de nous interessos a l'entorn portuari, 1845-1880

Els problemes per conciliar els interessos immobiliaris i els de la indústria naval, afegit a la necessitat de dotar a la segona d'una infraestructura adequada, van conduir a la cerca de noves solucions. El 1846 es va presentar un projecte, de la mà de Francesc Granell, consistent en la construcció de tres varadors en un local propietat de l'autoritat portuària. Cadascun d'ells seria capaç de donar cabuda a dos vaixells. Aprovat per Reial Ordre l'abril de 1848, va tenir grans dificultats per prosperar, i dos anys més tard el govern provincial expressava a la Junta de Comerç la seva voluntat que es rescindís la concessió, quelcom que finalment va efectuar-se el 1851. La manca d'una infraestructura adaptada a les seves necessitats, segons el govern, retreia als constructors de bucs d'emprendre les seves obres al port barceloní³⁶⁷. Una nova proposta de varador, el 1858, va ser aquest cop denegada pel capità general, que es va oposar a l'alienació d'un terreny entre les cases del passeig Nacional i el Moll Nou per a instal·lar la infraestructura³⁶⁸.

No va ser fins l'any 1864 quan va obrir-se finalment un varador al port de Barcelona, després de ser concessionat per Reial Ordre el 1861 a la naviliera Bofill i Martorell. Capitania General, aquest cop, va accedir a l'adjudicació d'un terreny per aquest propòsit. El varador va ser construït pels tallers Alexander Germans, mentre que la Maquinista Terrestre i Marítima va proporcionar les màquines i la resta d'útils per a les operacions que s'hi havien de realitzar, inclòs una màquina de vapor de 25 cavalls. Les esperances posades en la nova instal·lació, no obstant, van esvaïr-se aviat. Utilitzat exclusivament per a fer reparacions i netejar els fons dels cascs de les embarcacions, va tenir dificultats per ser utilitzat, i va ser incapaç de millorar la posició de Barcelona per a efectuar carenatges respecte la seva principal competidora, Marsella. Una nova societat per explotar el varador creada el 1872 en permetria una millor explotació en endavant³⁶⁹. La novetat del varador no va suposar una minva de la rellevància de l'Astillero, donat que el nou espai s'utilitzava primordialment en la reparació de vaixells de ferro. L'Astillero seguia sent el principal punt constructiu dels grans bucs mercants.

³⁶⁷ BNC, JC XCII, 124, f. 197-200, 16 de maig de 1850.

³⁶⁸ *La Corona*, 24 d'octubre de 1858.

³⁶⁹ Guitert de Cubas, "Varadero de los señores Bofill y Martorell", *El Vigía de la Barceloneta*, 29 de març de 1896; Alemany 2019: 94-96.

A partir de l'equador del segle van aparèixer nous actors i interessos en la disputa per l'espai a l'entorn portuari. L'any 1855 s'introduïa en aquest entorn una casa de banys anomenada precisament de l'Astillero per la seva contigüitat a aquest. Tot i que inicialment no va causar cap conflicte amb els interessos industrials, més endavant l'expansió dels banys de mar com a activitat d'oci a la ciutat arraconaria els espais dedicats a usos industrials³⁷⁰. L'ús de l'Astillero per part d'una indústria percebuda com a cabdal per a l'Estat tampoc va evitar el xoc entre els interessos del sector i el projecte de construcció d'un enclavament defensiu. Les autoritats militars van ordenar el 1859, en el context de la Guerra d'Àfrica, l'aixecament d'una Bateria Reial per tal de reforçar la defensa de la ciutat i del seu port. Amb l'objectiu d'aixecar la nova fortificació, el capità general va tornar a manar als constructors navals treure fustes i peces d'arboradura de l'Astillero³⁷¹ i, un cop va estar construïda, va provocar un estretament notable d'aquest espai (Imatge 2.4.).

Imatge 2.4. - Detalls de l'espai de l'Astillero abans i després de la construcció dels Banys de l'Astillero i de la Bateria Reial (1856 i 1862)

Detalls de:

Alfred Guesdon, *Barcelone: Vue prise au dessus de l'entrée du port*, 1856 (AHCB, Subcol·lecció de Gravats de Barcelona: Topografia, 16501)

Miquel Garriga i Roca, *Barceloneta*, 1862 (AHCB, Fons Garriga i Roca, 5D.33-6/1.2).

La primera reacció a la construcció de la Bateria per part dels constructors navals va ser la de sol·licitar establir una drassana en un lloc alternatiu³⁷². Bé per manca d'autorització, bé per la reconsideració del trasllat donades les pitjors condicions del lloc, els constructors van canviar el plantejament i van optar per demanar la reparació parcial dels estralls que l'aixecament de la bateria havia causat. D'aquesta forma, representats per Marià Geli i Josep Font, van sol·licitar reduir l'extrem esquerra de la bateria per tal de poder conservar la sortida al mar per a varar a l'aigua els vaixells que es construïssin. Una Reial Ordre de 31 de desembre de 1862, argumentant la rellevància de la indústria de la que es tractava, els concedia el permís requerit i els autoritzava

³⁷⁰ Veure l'apartat 1.3. d'aquesta tesi.

³⁷¹ Carrera Pujal 1961: 77.

³⁷² En un primer moment van pensar en la zona litoral entre l'antic fort de Don Carlos i el Cementiri Vell -avui Cementiri del Poblenou- (*La Corona*, 2 de desembre de 1859).

la demolició de 12,5 m² de la bateria, sempre que fos a càrrec seu. El 6 de febrer de 1865 la Capitanía General ratificava la concessió del terreny davant notari a favor dels dos representants, que actuaven en nom de tots els constructors d'embarcacions, i que incloïa la compravenda de 6,97 m² del total demolit³⁷³.

Precisament a la dècada de 1860 van ser dignes de ressenya, per l'historiador Guitert de Cubas, la construcció de dos vaixells de grans dimensions a l'Astillero, un bergantí i una fragata, per part de Josep Font els anys 1862 i 1869, respectivament. D'aquest últim assenyalava l'historiador a finals del segle XIX que es tractava del darrer buc de gran tonatge construït a la Barceloneta³⁷⁴. Tan sols un any després de la construcció de la fragata, la indústria de la construcció naval es va veure atrapada en un nou conflicte sobre els usos dels espai a la zona. Aquest cop s'enfrontaven els interessos militars, representats per Capitanía General, i els comercials i portuaris, defensats per la recent constituïda Junta d'Obres del Port i la Direcció d'Obres Públiques del Govern Civil.

El conflicte sorgia arran de la pròpia iniciativa dels constructors navals, que encara conservaven força negociadora i la percepció de necessitar un espai prou ampli per construir embarcacions de grans dimensions. El 1870 encara podien trobar-se a l'Astillero deu embarcacions al mateix temps³⁷⁵. Per això, aquell mes de maig van sol·licitar a les autoritats militars la cessió de tot l'espai que ocupava la Bateria Reial. Per a donar resposta a aquesta sol·licitud, Capitanía General va engegar un estudi per esbrinar si seria possible aixecar dues bateries a llocs alternatius del port. Un cop assabentades de l'obertura d'un expedient per a estudiar la petició dels mestres d'aixa, la Junta d'Obres del Port i la Direcció d'Obres Públiques van oposar-se fermament a la cessió dels terrenys. Consideraven que el braç militar no tenia capacitat d'alienar uns terrenys que no els eren propis³⁷⁶. Arribat el moment en què la Bateria hagués acabat el seu període útil, els terrenys que ocupava havien de destinar-se als serveis dels molls, i proposaven una alternativa que passava per una nova reducció de la Bateria³⁷⁷.

El desenvolupament portuari i l'establiment d'una institució dotada de finançament i poder van afegir un nou actor en el continuat procés de negociació per l'ús de l'espai portuari. L'augment del transport comercial i l'execució de la reforma integral del port³⁷⁸ havien posat al capdamunt de les prioritats de la nova autoritat portuària la disponibilitat de l'espai per a donar servei a les necessitats logístiques del trànsit de mercaderies.

³⁷³ AHPB, 1301/11, f. 23, not. Josep Cantallops, 6 de febrer de 1865.

³⁷⁴ Guitert de Cubas 1921: 104.

³⁷⁵ El mes de novembre de 1870 s'hi trobaven un total de deu embarcacions. En plena epidèmia de febre groga, la Comissió de desinfecció de la Barceloneta informava que havia procedit a la seva fumigació (AMCB, Governació, A-4500.7, f. 146, 25 de novembre de 1870).

³⁷⁶ Degut a estar dins els límits de la Zona Marítima del port, consideraven que era el Ministeri de Foment qui devia regular-ne l'explotació.

³⁷⁷ Van proposar a les autoritats militars l'enderrocament de dos elements —els angles sortints del parapet de la Bateria i el Cos de Guàrdia adjacent a aquesta— que facilitarien el trànsit entre el Moll Vell i el Nou. Amb ell, donarien més espai als constructors navals, considerant que “es de gran utilidad y necesidad tener inmediato al puerto un sitio destinado a astillero para las grandes reparaciones de los buques” (AMMB, Port, 852, exp. 1, “Bateria Real del Astillero”, anys 1870-73).

³⁷⁸ Respecte la reforma, l'Ajuntament de la ciutat, just abans de l'inici de l'execució de les obres, el juliol de 1870, va expressar la seva preocupació que aquesta pogués perjudicar l'Astillero i, de retruc, la construcció naval i els veïns de la Barceloneta (AMCB, Governació, A-4338, 1 de juliol de 1870).

Caiguda de la força negociadora del col·lectiu i reducció de l'espai de l'Astillero, a partir de 1880

La cessió de tot l'espai de la Bateria no es va realitzar i la fortificació va seguir incòlume. La precipitada crisi de la construcció naval i l'aturada en la demanda de bucs de grans dimensions va perjudicar la capacitat dels actors de la indústria per reclamar els espais que consideraven adequats en aquell indret. Aquest fenomen es va combinar amb el procés de massificació dels establiments de banys, que van causar la proliferació de peticions per a la retirada de les fustes dipositades a l'espai de l'Astillero³⁷⁹. El 1889 s'hi afegia el Govern Civil. Arran de la reforma del reglament de policia i conservació dels molls, l'any següent es va debatre l'article que regulava l'existència de pals i fustes per a la construcció naval. El govern demanava que s'instal·lés un dipòsit que permetés buidar la zona de molls d'aquests elements. La Junta d'Obres del Port accedia, sempre que els usuaris del dipòsit paguessin una tarifa d'emmagatzematge i que fos dedicat exclusivament a fustes d'ús immediat³⁸⁰.

L'aprofundiment del problema es va donar quan van reaparèixer puntualment projectes de construcció de grans embarcacions mercants. El gener de 1890 s'estava construint un pailebot de 27,5 metres d'eslora que necessitava major superfície de la que disposava, i també estava projectada la construcció d'una corbeta de 45 metres. La situació, reconeixia la Junta d'Obres del Port, havia canviat, i calia atendre a les demandes dels mestres d'aixa. Aquestes demandes es van concretar el mateix 1890 de la mà de tres d'ells, Gregorio Mateu, Domingo Robert i Miquel Cardona. Es van dirigir a la Junta sol·licitant que se'ls assignés un lloc per a la col·locació de fustes i altres necessitats de la seva indústria. Preferien que fos l'Astillero, i es comprometien a pagar 500 pessetes anuals pel seu ús. L'autoritat portuària hi va accedir, tot obrint el procés per a delimitar la zona de forma clara, tenint en compte els diferents interessos. Calia respectar els banys com a servei considerat públic i necessari, i respectar el trànsit cap als establiments, però afegien que calia fer-ho "respetando y garantizando otro indudable servicio público como es el tradicional y gloriosa de construcción naval, anterior y superior al de los baños de playa"³⁸¹.

Aquest canvi no va impedir la continuació de l'expansió dels locals associats als banys de mar i les respectives queixes dels mestres d'aixa. El 1892, Miquel Cardona i Mir va formular una reclamació respecte la reducció d'espai de l'Astillero entre la bateria i la casa de banys de la Junta de Senyores. Les concessions que s'havien fet a aquesta última afectava un espai, entre la Bateria Reial i els Banys de l'Astillero, que estava destinat exclusivament, segons ell, a la varada de vaixells. La queixa del constructor es produïa en motiu d'un esdeveniment especial que permetia la construcció de velers de gran tonatge en aquell indret. Es tractava de l'encàrrec del govern dels

³⁷⁹ El 1880, *La Publicidad* es queixava que, en els terrenys que el diari definia "que habian sido destinados a astillero" en el passat, el constructor Josep Font es negava a retirar les fustes durant la temporada de banys, tot i la incomoditat que generava als visitants dels banys. La queixa es repetiria a l'inici de la temporada d'estiu de l'any següent (*La Publicidad*, 20 de juny de 1880 i 18 de juny de 1881).

³⁸⁰ AMMB, Port, 1.022, exp. 2, anys 1889-90.

³⁸¹ No es podia prosseguir amb la disminució de l'espai reservat als mestres d'aixa, que ja era prou minvat, asseguraven (AMMB, Ídem).

EEUU per a la construcció de dos models exactes de les caravel·les *Pinta* i *Niña*, en motiu de la commemoració del 400 aniversari de l'arribada a Amèrica de Cristòfol Colom. La celebració es faria a l'Exposició Universal de Chicago d'aquell mateix any. Posant en valor el pobre paper que jugaria Espanya “a los ojos del mundo civilizado” si les dues caravel·les no es podien varar, Cardona reclamava l'enderrocament de la barraca de la casa de banys que impedia aquesta operació³⁸². Tot i la gran expectació que generava la construcció de les caravel·les³⁸³, el governador civil havia demanat al constructor que el seu treball no interrompés el pas de persones i carruatges cap als banys de mar³⁸⁴.

A la darrera dècada del segle XIX la relació de forces entre la indústria naval i la puixant indústria de l'oci s'havia capgirat. Mentre que el 12 de juliol de 1872, tot i les protestes dels concessionaris dels banys, el governador civil havia autoritzat al mestre d'aixa Font seguir ocupant amb fustes el terreny entre la Bateria i les cases de banys, dues dècades després les concessions a una d'aquestes cases havien tret més terreny als constructors navals i n'havien impedit la necessària sortida al mar dels vaixells que s'hi bastien. Aquesta realitat va despertar l'alerta d'algunes institucions, especialment quan a 1890 la comanda per a la construcció d'algunes grans embarcacions va fer palès l'escassetat d'espai amb què comptaven els mestres d'aixa. Tanmateix, l'opinió pública i les administracions, fins i tot arran d'una ocasió especial com la celebració del quart centenari de la conquesta d'Amèrica, van prioritzar els interessos dels banyistes. A finals de la dècada, un periòdic local del barri es lamentava del que considerava la decadència del sector, i explicava com l'espai de l'Astillero s'havia convertit en “otro recuerdo de lo que fue algun tiempo la Barceloneta”³⁸⁵. Tot i que el passatge s'inseria dins l'exagerada melancolia cap a l'era de la vela sorgida a finals de segle, era un testimoni de la profunda transformació que havia viscut aquest espai.

L'entrada al nou segle va presenciar el replantejament de les autoritats portuàries en la gestió de l'ús dels espais immediats a la Bateria. La voluntat d'esclarir els drets i permisos que gaudien diferents particulars en aquest espai va conduir el Director d'Obres del Port a elaborar un informe l'any 1911. Sense tenir en compte l'acord de 1890 per sufragar l'ús de l'espai, denunciava que els terrenys que antigament constituïen l'Astillero s'estaven usant gratuïtament des de feia molts anys per a construir embarcacions i dipositar fustes (Imatge 2.5.). Desconeixedors dels antecedents que pesaven sobre aquell espai, els propis constructors reconeixien que no els assistia cap dret³⁸⁶. Per aquest motiu recomanava que la Junta regulés l'ús públic del terreny i establís una tarifa de drets d'ocupació. Amb la participació dels tres constructors navals que encara feien ús

³⁸² AMMB, Port, 852, exp. 1, 2 d'agost de 1892.

³⁸³ Moltes persones acudien a observar les obres (*El Heraldo* (Madrid), 12 d'agost de 1892).

³⁸⁴ *La Época* (Madrid), 1 d'agost de 1892.

³⁸⁵ *El Vigía de la Barceloneta*, 7 de març de 1897.

³⁸⁶ AMMB, Port, 852, exp. 1., any 1911. La documentació recollida respecte aquesta matèria és parcial, doncs es tracta d'una reconstrucció feta entre els anys 1930 i 1940 per esclarir els antecedents referents a la propietat i domini de la zona de la Bateria Reial. Ens manca la documentació generada pels propis constructors navals demandants. Per a més informació sobre aquest expedient, veure Nogués Garcia 2003: 14-15.

de l'espai, es va acordar l'any següent la seva divisió en quatre parts, tres de les quals serien d'ús dels particulars i una d'elles es destinaria a dipòsit de fustes³⁸⁷.

Imatge 2.5. - L'ús de l'espai com a dipòsit de fusta, any 1910*

* Fotografia on s'observen les restes de la Bateria i, en el seu angle interior, un seguit de fustes destinades a la construcció naval (esquerre de la imatge).

Detall de:

Angel Toldrá Viazó, A.T.V. III Vista panorámica del Puerto de Barcelona, 1910 (ICGC, Cartoteca Digital, RF.52707).

La totalitat de l'Astillero comptava amb 1.482,71 m², i es va establir provisionalment un lloguer d'una pesseta per metre quadrat i any per als beneficiaris, una quantitat que es jutjava exigua però justificada “teniendo en cuenta la aguda crisis porque atraviesa la industria naval en esta ciudad y por consiguiente existiendo el deber moral de protegerla en lo posible”³⁸⁸. Es descartava així la proposta anterior de la Junta del Port d'estudiar una ubicació alternativa³⁸⁹.

Un espai cobejat per la seva ubicació per múltiples interessos més enllà de la indústria naval, inclosos aquells tocants a la construcció immobiliària, la defensa militar, el trànsit de mercaderies i l'oci marítim, va ser paradigmàtic de la transformació de la construcció naval. Davant la crisi del sector, la capacitat de pressió i negociació dels prohoms del sector va declinar. La puixant activitat comercial del port i les conseqüents necessitats i serveis requerits per aquest, juntament amb l'expansió de l'oci marítim, van reblar el clau per a la progressiva minimització de l'ús de l'espai per a la construcció de vaixells. Tanmateix, es va conservar fins ben entrat el segle XX un perímetre destinat a l'activitat d'un nombre reduït de constructors. Es va deure, en bona part, a la voluntat de les institucions de no permetre la defunció d'un sector que percebien com a mereixedor de protecció. El món de la construcció i la reparació naval, tot i la intensa crisi que va experimentar, no va desaparèixer de la Barceloneta. La seva reestructuració va ser profunda, i el model d'unitat productiva que es va desenvolupar al segle XX poc tindria a veure amb el característic del segle XIX. L'activitat de la construcció naval en aquell espai no acabaria

³⁸⁷ Els tres actors que els anys 1911 i 1912 es van repartir l'ús de l'espai van reduir-se a dos l'any 1920, constituint-se en la llavor de dues de les drassanes més destacades en la construcció naval barcelonina del segle XX, els Astilleros Millans i, sobretot, els Astilleros Cardona.

³⁸⁸ AMMB, Port, 852, exp. 1, 7 de juny de 1912.

³⁸⁹ El Director d'Obres Públiques va proposar dues solucions alternatives: Can Tunis, descartada per la llunyania d'aquest espai respecte la Barceloneta, que era on residien i guardaven les seves eines els qui es dedicaven a la indústria, com ell mateix assegurava; i la part de la Mar Vella situada entre la Bateria i els tallers Nuevo Vulcano, considerada més adient doncs es preveia enderrocar els magatzems que llavors ocupaven el terreny (AMMB, Port, 852, exp. 1, 26 de juny i 29 de juliol de 1911).

traslladant-se per complet a altres indrets fins l'any 1957, fruit de les noves reformes engegades al port³⁹⁰.

³⁹⁰ Graupera & Burillo 2011: 37-38.

2.4. La transformació de les activitats auxiliars. Mecanització, crisi i desvinculació amb la construcció naval

El rol que la Barceloneta va exercir en el sistema català de construcció naval va esdevenir clau pel desenvolupament de dues indústries completament vinculades al sector. La fabricació d'eixàrcia i velam, dos materials imprescindibles pel funcionament dels vaixells de vela, va beneficiar-se de la centralització del punt final del procés constructiu de les naus a Barcelona. Era habitual que vaixells construïts en altres municipis del litoral salpessin mancats del seu remat final i es dirigissin a la ciutat comtal per proveir-se de les cordes i veles necessàries per arborar-se³⁹¹. Aquest context va permetre a la Barceloneta convertir-se en el centre d'aprovisionament d'aquests materials, el que va propiciar que sendes activitats s'afegissin a la construcció i reparació naval com una font rellevant en la conformació de l'elit del districte. Els dos oficis dedicats a la fabricació d'aquests elements, els corders i els velers, van ser presents al barri des de les primeres dècades de la seva existència³⁹², i com a mínim en el cas dels corders, des d'abans de la seva pròpia construcció, quan utilitzaven l'espai de l'arenal per exercir la seva activitat³⁹³.

A diferència de la construcció de naus de fusta, la fabricació d'aquests productes sí que va experimentar un procés de mecanització. La transformació del procés productiu, en una primera etapa, i la renovació tecnològica dels vaixells i la crisi de la construcció naval, en un moment posterior, canviarien profundament la naturalesa de les dues indústries en el transcurs del segle XIX. Un model productiu artesanal va donar pas a la concentració fabril i aquestes indústries, plenament lligades a la construcció naval durant segles, van desprendre's d'aquest vincle per emprendre un camí cap a nous productes i mercats.

³⁹¹ Pascual explicava que els vaixells varats es remolcaven al port de Barcelona, on "es muntava l'arboradura, es col·locaven el velam i els accessoris –àncores, molinets, cabrestants, etc.- i s'acabava el procés de construcció amb el pintat de les naus" (Pascual i Domènech 1991: 303). La recurrència d'aquesta operació final a Barcelona també ha estat assenyalada a Lleal i Galceran 1994: 28; Llovet 1971: 32.

³⁹² Tatjer 2015: 77-79.

³⁹³ Soberón Rodríguez 2014: 23.

2.4.1. La fabricació d'eixàrcia

El sector al segle XVIII i inicis del XIX. El paper de l'Armada i la política aranzelària

La matèria primera amb què es construïen els caps i les cordes destinats a l'aparell dels bucs eren fibres vegetals provinents de plantes herbàcies, predominantment el cànem. Per obtenir el producte final, calia sotmetre la fibra a diferents processos, primer el seu assecament, després a diferents operacions de preparació de la fibra -batuda, espadat i rastellat- i d'obtenció del fil i, finalment, el conxat dels cordons a partir del gir dels fils sobre una roda. Un cop ja obtingudes les cordes, calia impermeabilitzar-les amb quitrà³⁹⁴.

El coneixement del funcionament del sector a Espanya està força limitat a l'Edat moderna, donada la escassa atenció que la historiografia li ha prestat, amb les poques excepcions centrades sobretot al segle XVIII. Els estudis d'aquest període han profunditzat en la política activa que va exercir la Corona per al proveïment d'aquest material estratègic per a l'Armada. El recurs principal per l'aprovisionament tant de l'eixàrcia com de la seva matèria prima, el cànem, era l'ús del sistema d'*asientos* amb comerciants particulars, que s'encarregaven d'adquirir els productes recurrent al mercat europeu³⁹⁵. En ocasions, també acudien a corders autòctons. En motiu de l'expedició a Sicília de 1718, en el marc de la guerra de la Quàdruple Aliança, el comerciant *asentista* Josep Besora va adquirir el material a tres mestres corders barcelonins, Josep Soler, Joan Calvell i Domingo Claveria³⁹⁶. La descendència dels dos primers tindrien una llarga trajectòria a la corderia de la Barceloneta.

A partir de mitjans del segle XVIII, fruit de la política borbònica d'impuls de la marina de guerra, es van obrir reials fàbriques d'eixàrcia dins els arsenals de l'estat. Es pretenia superar la dependència del mercat exterior i dels *asentistas*. Tanmateix, aquestes fàbriques sovint no eren suficients, especialment en els pics de demanda durant conjuntures bèl·liques³⁹⁷. La dependència de les importacions s'accentuava en el cas de l'aprovisionament del cànem, provinent sobretot del Bàltic³⁹⁸. Malgrat això, la planta de cànem també es cultivava a l'Estat, i Barcelona n'era una de les àrees de conreu més actives. A finals de segle, Francisco de Zamora descrivia el pla de Barcelona com una de les principals zones de conreu. El cànem barceloní, segons valorava, "es

³⁹⁴ Díaz-Ordóñez 2006: 69-72.

³⁹⁵ Díaz-Ordóñez 1998; 2001; Torres Sánchez 2012.

³⁹⁶ La satisfacció de l'import dels treballs, que ascendia a 146 lliures, va ser motiu de litigi entre els tres i Besora. L'import de l'*asiento* era de 6.000 lliures, i Besora, al·legant que no n'havia rebut tota la suma, va quedar absolt (ACA, Real Patrimonio, BGRP, Procesos, 1721, n° 3, Ap, any 1721). Més endavant, l'any 1733, Besora va obtenir un nou *asiento*, arran del qual va acordar amb el conjunt del gremi de corders de Barcelona l'aprovisionament del material (Díaz-Ordóñez 1998: 157).

³⁹⁷ Díaz-Ordóñez 2002; Torres Sánchez 2012.

³⁹⁸ Per exemple, el cànem de les corderies bilbaïnes del segle XVIII provenia principalment de Riga i Sant Petersburg (Rivera Medina 1998: 89).

excelente para jarcias y lonas, y para esto lo suele comprar el Rey casi todo”³⁹⁹. Bona part dels corders de la costa catalana també es proveïen de cànem cultivat en zones properes. En tenim un exemple ja al segle XIX amb el corder barcelonetà Pau Calvell, que el 1821 va obrir un litigi judicial amb un llaurador de Sant Andreu del Palomar al voltant de la qualitat del cànem que aquest li havia venut⁴⁰⁰. Més endavant, el 1839, era el conjunt de fabricants d’eixàrcia de la ciutat els que adreçaven una queixa al Govern Civil de la província sobre la qualitat del gènere que venien els agricultors de cànem locals, acusats d’incloure-hi brosses de la planta⁴⁰¹.

La política aranzelària respecte el cànem va variar, combinant facilitats per a la introducció de la fibra per tal de fomentar la corderia⁴⁰² amb períodes més restrictius que pretenien fomentar-ne el cultiu autòcton, una política dominant entre 1838 i 1883.⁴⁰³ Això no impedia les importacions puntuals de cànem per via marítima⁴⁰⁴. El 1883 es va produir un nou tomb en aquesta política, amb l’impuls de la importació de matèries primeres considerades claus per a la indústria. L’aranzel sobre la importació de cànem, com a resultat, es va reduir ostensiblement⁴⁰⁵. En el cas de l’eixàrcia, la protecció per part de la Corona va ser més ferma, donada la seva consideració com una indústria estratègica per a l’Estat. Els aranzels per la introducció d’eixàrcia estrangera, que era més barata, van ser elevats i van augmentar amb successives reformes aranzelàries entre els anys 1820 i 1870, fins que també es va rebaixar notablement a partir de 1883.⁴⁰⁶ Aquest marc de protecció va permetre un desenvolupament sense precedents de l’activitat, beneficiada per l’expansió de la construcció naval catalana i, a la Barceloneta, per la creixent centralitat que el port de Barcelona estava adquirint en l’economia marítima catalana.

³⁹⁹ Zamora 1973: 427.

⁴⁰⁰ Calvell exposà que havia comprat 16 feixos de cànem blanc i 5 de moreno, i va trobar, dins del blanc, majorment cànem moreno. A més, s’havia trobat amb mocs i borres. Calvell demanava que el cànem fos posat en mans d’experts per a ser judicat. La demanda va derivar cap a una qüestió jurisdiccional, donat que el procurador del llaurador va al·legar que el Tribunal de Comerç no era competent en el cas (ACA, Real Audiencia, Consulado y Tribunal de Comercio, C, 11048, any 1821).

⁴⁰¹ Com a resposta, el govern demanava a tots els alcaldes de la província, i en especial als del pla de Barcelona, que controlessin i, arribat el cas, multessin la realització d’aquestes adulteracions (*Diario de Barcelona*, 9 d’abril de 1839).

⁴⁰² La mesura més destacada en aquest sentit va ser el decret de lliure introducció de cànem si ho feien directament les fàbriques d’eixàrcia, promogut el 1780 (Carlos III & Conde de Campomanes 1780).

⁴⁰³ Blasco & Badia-Miró 2007: 1.

⁴⁰⁴ La importació de cànem apareixia de forma puntual, a diferència del quitrà, que s’importava per part dels corders de la Barceloneta de forma continuada. Per exemple, el corder Sever Soler ho va fer en un mínim de 18 ocasions entre 1850 i 1861, mentre que Andreu Garriga en va importar com a mínim 17 cops entre 1856 i 1865.

⁴⁰⁵ Va passar d’estar fixat en deu pessetes per cada 100 kg a tan sols dues (Serrano Sanz 1987: 71-76).

⁴⁰⁶ El 1827 s’incrementaven els aranzels de l’eixàrcia estrangera tant en bandera espanyola -de 2 reials i 19 maravedís a 24 reials per quintar- com en bandera estrangera -de 24 reials i 33 maravedís a 32 reials per quintar- (BNC, JC LXXXV, 183, 27 d’abril de 1827). Dos anys més tard s’augmentaven encara més significativament, a 61 reials per quintar en bandera espanyola i 102 reials per a l’estrangera (BNC, JC LXXIX, 214, 30 de març de 1829). A més, es protegia l’eixàrcia peninsular que entrava a l’illa de Cuba, amb unes condicions molt favorables -el 1845 l’eixàrcia espanyola es gravava a un 6%, pel 30% de l’estrangera vinguda en bandera estrangera i el 20% en bandera espanyola (BNC, JC LXXXIX, 848, 9 de setembre de 1845)-. Després d’anys amb una tarifa estable, el 1856 es va rebaixar a 71,5 reials la importació d’eixàrcia en bandera estrangera, però el 1862 es pujava de nou a 120 reials, mentre es xifrava en 100 reials l’entrada en bandera espanyola (*Diario de Barcelona*, 15 de març de 1856; *El Lloyd Español*, 13 de desembre de 1862). Amb l’eliminació del dret diferencial de bandera, es va unificar la tarifa, que a 1879 i 1880 era molt elevada. Xifrada en 104 pessetes (equivalent a 416 reials), aquesta es reduiria notablement el 1883 -a 20,80 pessetes- i 1884 -a 18,90- (*El Eco de la producción*. 1 d’octubre de 1881; *Almanaque del Diario de Barcelona...: Año 1883*; *La Dinastía*, 15 d’agost de 1884).

De mestres artesans a fabricants industrials. Mecanització i implantació del sistema fabril entre 1830 i 1860

El paper motor que va jugar el sector tèxtil en el procés industrialitzador va afavorir una modernització tecnològica i una implantació del sistema fabril força precoç en el sector de la corderia catalana. En el transcurs de poques dècades, la naturalesa del treball dels corders va canviar significativament.

Entre 1816 i 1841, la transformació del sector es va constatar en les informacions sobre l'activitat ofertes per la Junta de Comerç de Barcelona. En el primer dels anys, la institució assegurava que a la ciutat de Barcelona hi havien més de 140 mestres i de 400 oficials i aprenents corders⁴⁰⁷. La terminologia utilitzada 25 anys després s'havia transformat, i en ves de mencionar mestres, oficials i aprenents, la Junta parlava de fàbriques. Segons els seus càlculs, al conjunt de la província de Barcelona n'hi havia un mínim de 45. En la seva defensa de la protecció aranzelària del sector, l'entitat afegia que la producció d'aquestes fàbriques excedia les demandes de la província. En conseqüència, bona part de l'eixàrcia anava destinada a la resta de províncies espanyoles, citant concretament els ports d'A Coruña, Santander, Cadis i Màlaga. La producció a la província, defensaven, seria suficient per a proveir a tota la Península. A més afegien que, en el cas dels dos principals corders de la Barceloneta, els Calvell i els Soler, també exportaven el material a Cuba, beneficiats per les condicions aranzelàries de la colònia.

En els arguments bastits per defensar la posició proteccionista, la Junta remarcava el rol estratègic de l'activitat per a l'Estat, i afegien que la lliure introducció suposaria una catàstrofe social i econòmica que afectaria des dels braços ocupats a les fàbriques fins els agricultors que cultivaven cànem. Els respectius informes són la principal font que ofereix un panorama general de l'estat de la corderia catalana i barcelonina a la primera meitat del segle XIX, tot i que cal prendre'ls amb la deguda precaució, doncs la seva elaboració tenia la clara intenció de defensar el sector i la seva fortalesa per tal de pressionar en contra de la liberalització de la importació de cordes⁴⁰⁸.

Els dos casos que la Junta va citar de corders que exportaven eixàrcia a Cuba, els Calvell i els Soler, constitueixen el millor exemple de la prematura adopció de la força mecànica a la corderia de la Barceloneta. Ja establerts a l'arenal abans de la construcció del barri, el 1718, les seves relacions amb la Corona van ser constants. Això els va valer que, a inicis del segle XIX, els seus respectius tallers guanyessin el títol de Reial Fàbriques i el dret d'utilitzar l'escut d'armes reial. En el cas de Pau Calvell, s'explicitava que era resultat d'un donatiu a l'Estat de 150 quintars de corda amb metxa d'alta qualitat, treballada per ell, en motiu d'una exhortació de Manel Godoy⁴⁰⁹. Els primers passos cap a la mecanització els van donar a partir de 1830. Jaume Calvell, hereu de Pau Calvell, va rebre aquell mateix any el privilegi exclusiu per assegurar la propietat d'una

⁴⁰⁷ Quatre dels mestres, segons asseguraven, podien aportar 80 quintars diaris amb el que s'hi filava als seus establiments. També mencionava que tan sols un fabricant va poder abastir d'eixàrcia a la marina anglesa quant aquesta ho va requerir durant la Guerra del Francès.

⁴⁰⁸ Els dos informes, a BNC, JC XXI bis, 31, f. 795-8, 25 de novembre de 1816; BNC, JC XCIV, 54-56, 12 de febrer de 1841.

⁴⁰⁹ BNC, JC XII, 17, 19-21, anys 1806-07.

màquina que va introduir des d'un altre país. En aquesta concessió, se li assegurava l'ús exclusiu de l'aparell, un dret que podia vendre o bescanviar a la seva lliure voluntat. L'any següent va ser el corder Sever Soler i Ferrer, hereu de Josep Soler, qui va sol·licitar el permís per a introduir a la Barceloneta una màquina amb dos carros mecànics per a conxar cables que provenia de Bordeus, França. La Comissió de Foment va autoritzar-ne l'entrada, argumentant que servia per al foment de la indústria i la millora de l'elaboració de cordes⁴¹⁰.

La concessió del permís a Soler va provocar la queixa de Calvell. El corder va presentar el 1832 un recurs argumentat que es tractava de la màquina de la que ell en gaudia l'exclusivitat. La Junta de Comerç, a través del seu catedràtic de maquinària Hilarión Bordege, va examinar les dues màquines, i va dictaminar que eren idèntiques, tant en composició com en mides i resultats. En conseqüència, es va revocar el permís concedit a Sever Soler⁴¹¹. En l'ofici presentat per ell, de nou s'hi observava l'estreta relació amb la Corona dels grans corders del barri, doncs exposava com a precedent per afavorir la concessió el fet de ser creditor de l'Estat. Segons afirmava, acreditava una suma total de 17.000 pesos forts per obres contractades per l'Armada al seu difunt pare Josep Soler⁴¹².

En el cas de Calvell, l'aposta per la mecanització va venir en paral·lel al desplaçament de l'activitat productiva. El seu taller a la Barceloneta va donar pas a una fàbrica de nova construcció situada a Sant Martí de Provençals. Impulsat per la renovació tecnològica i la previsió d'ampliació de la capacitat productiva, Calvell va sol·licitar el mateix 1830 l'establiment d'una fàbrica de corderia a uns terrenys arenosos situats al costat del canyet de la població martinenca⁴¹³. Ubicat en un espai de domini directe de la monarquia, el febrer de 1831 va obtenir la propietat en emfiteusi del terreny on establiria la fàbrica, que constava d'una mica més d'una hectàrea i mitja de superfície. La fàbrica, construïda els següents anys, va consistir en dos edificis, un de 280,6 m² dividits en una planta i un primer pis, i un segon de 124,3 m².⁴¹⁴ El 1844 es va ampliar la instal·lació amb la construcció d'una casa contigua a la fàbrica, que serviria per a ordir els fils⁴¹⁵.

Tan sols dos anys més tard, i immediatament després de la defunció de Jaume Calvell, el conjunt fabril s'havia completat amb tres noves instal·lacions. En primer lloc, s'incorporava una casa que servia per a dormitori d'un criat de la fàbrica, d'establia dels animals que encara s'utilitzaven com a força motriu i de dipòsit de llenya i quitrà. L'acompanyava un cobert de taulons de 182,9 metres de llargària que l'inventari de béns de la societat es limitava a dir que era utilitzat com a espai de

⁴¹⁰ La introducció de la màquina tenia un cost de 20.000 reials de velló i un notable nivell de complexitat tècnica. Entre altres, comptava amb 60 tubs metàl·lics que permetrien un augment notable de la capacitat productiva, gràcies a la multiplicació de cordes que podien ser conxades simultàniament (BNC, JC LXVIII, 95, 10, f. 143-146, any 1831).

⁴¹¹ BNC, JC LVII, 80, 26, f. 26-30, any 1832. En paral·lel, el Consell Suprem d'Hisenda certificava que Calvell havia començat a utilitzar la màquina a 1831 (BNC JC LXXX, 338, 24 d'octubre de 1833).

⁴¹² BNC, JC LXVIII, 95, 10, f. 143-146, any 1831. Sever Soler també afirmava que el seu establiment existia des de feia més d'un segle i mig, i l'havia estrenat el seu besavi.

⁴¹³ El canyet era allà on es dipositaven els animals morts. Actualment, el carrer on es situava la fàbrica du el nom de la família (passeig Calvell).

⁴¹⁴ La construcció va tenir un cost total de 3.134 lliures i 5 sous, i la van dur a terme el mestre d'obres Gaietà Gassull i el fuster Salvador Espinet, destacats mestres artesans i propietaris de la Barceloneta (AHPB 1303/2, f. 160, not. Josep Ponsà i Figuerola, 6 de juny de 1843).

⁴¹⁵ El cost va ser de 1.012 lliures i 10 sous (AHPB 1303/3, f. 139, not. Josep Ponsà i Figuerola, 15 de setembre de 1844).

treball. Amb tota seguretat és on s'hi estiraven les cordes en l'operació del seu conxat, que, depenent de la seva llargària, podia demandar d'un espai d'extraordinària longitud⁴¹⁶. Completava el conjunt una sínia coberta utilitzada per ordir els caps. Dins l'espai fabril, a part del carro mecànic per conxar les cordes introduït el 1830, comptaven amb 500 rodets de fusta per filar i 12 per ordir -6 dels quals, de ferro-, una màquina de ferro anomenada “chicharra”⁴¹⁷, un carro amb dues mules i calderes per enquitranar les cordes⁴¹⁸.

El pas d'una força motriu humana a una mecànica en la fase del conxat es va completar deu anys després, quan Joan Calvell, ja com a únic director de la fàbrica⁴¹⁹, va fer instal·lar una nova màquina de vapor per a la construcció d'eixàrcia. Bastida als tallers metal·lúrgics Domènech i Vinyals de la Barceloneta, les cròniques contemporànies asseguraven que es tractava de la primera de la seva classe a Espanya⁴²⁰. La mecanització dels establiments corders va ser, de fet, força generalitzada a mitjans de segle. Ja a 1842 la família de corders Denis comptava amb una fàbrica instal·lada a una illa de la Barceloneta dotada de màquina de vapor⁴²¹, i el 1857, la guia comercial *El Consultor* comentava que les cinc fàbriques de corda de la ciutat “estan montadas con máquinas a la moderna”⁴²². Tot i això, per a bona part del procés productiu, especialment el preparat i elaboració del fil, seguia sent imprescindible l'ús de força manual i animal⁴²³.

L'ampliació productiva feta pels Calvell no va ser un cas anecdòtic. El creixement de la demanda de cordes i la mecanització del procés productiu van conduir a una aposta dels mestres corders per l'ampliació de les seves instal·lacions. Aquesta transició es va materialitzar en la construcció de fàbriques que implicaven la separació nítida entre els àmbits productiu i reproductiu, el que suposava un trencament dràstic del model artesanal de casa-taller, que, entre els propis mestres corders, havia predominat fins el moment⁴²⁴. En la majoria de casos, aquest pas va fer-se aprofitant la disponibilitat d'espai que oferia el municipi veí de Sant Martí de Provençals, en uns terrenys que eren propietat directa del Reial Patrimoni. Així ho va fer la família de corders Denis arran de l'incendi del seu establiment al barri marítim, després del qual van traslladar-se a la localitat martinenca, concretament al barri del Taulat⁴²⁵.

Als anys 1850 va ser el torn d'un tercer mestre corder de la Barceloneta, Bonaventura Matas. Associat amb els seus germans Josep, propietari d'una tenda d'efectes navals⁴²⁶, i Pau, va formar

⁴¹⁶ L'extraordinària llargària dels espais fabrils de les corderies era habitual. A l'arsenal francès de Lorient, per exemple, l'estirament de les cordes podia arribar a requerir més de 200 metres de longitud (Le Bouëdec 2020: 138).

⁴¹⁷ Màquina d'ús desconegut. Aquesta denominació no apareix en cap dels diccionaris industrials del segle XIX consultats. En l'actualitat s'anomena “chicharra”, en castellà, a una clau de tipus carraca, que funciona amb una roda dentada que permet el moviment en una sola direcció. És possible que el funcionament d'aquesta màquina consistís en una roda per a l'elaboració de la corda.

⁴¹⁸ AHPB 1303/5, f. 102, not. Josep Ponsà i Figuerola, 10 de juny de 1846.

⁴¹⁹ La propietat la compartia amb Josepa Julià, vídua i hereva de Jaume Calvell.

⁴²⁰ *Diario de Barcelona*, 12 de setembre de 1856; *La Iberia*, 16 de setembre de 1856.

⁴²¹ Tatjer 2015: 78.

⁴²² J. A.S 1857: 563.

⁴²³ Així ho testimonia també, pel cas anglès, Ryan 2011: 58-62; i pel francès, Le Bouëdec 2020: 141.

⁴²⁴ Model artesanal explicat per Romero Marín 1997: 280.

⁴²⁵ Tatjer 2015: 78.

⁴²⁶ Veure l'apartat 1.2.4. d'aquesta tesi.

una societat amb tres membres de la seva família política, els masnovins Pagès i Olivé, tots ells pilots i capitans de vaixell⁴²⁷, i amb el seu nebot Rafael Rius. L'objectiu de la societat, anomenada Matas y Compañía, era, segons s'estipulava en la seva constitució, "el establecimiento o fabrica de jarcia o cordelería, con su correspondiente maquina en el lugar llamado *corredera* o llacuna". La mencionada fàbrica, que constava de 334,3 m² dividits en dues plantes, la va proporcionar el propi Bonaventura Matas, i havia estat feta construir per ell mateix sobre un terreny de poc més d'una hectàrea que havia adquirit el gener de 1850.⁴²⁸ El terreny també era de domini directe del Reial Patrimoni, i Matas el posseïa per un cens de 30 duros de pensió anual⁴²⁹.

També al llarg de la dècada de 1850 va fer el mateix recorregut la família Soler. Fins el moment, havien comptat amb un establiment senzill situat a l'àrea nord del districte. El 1806, tot i la concessió efectiva del títol de Reial Fàbrica, en l'informe valoratiu de l'establiment es considerava que el local on es produïa l'eixàrcia no podia anomenar-se estrictament una fàbrica, doncs el seu instrumentari es limitava a les diferents rodes d'ús comú en l'ofici⁴³⁰. En el moment de la defunció de Josep Soler, el 1826, aquesta instal·lació productiva es limitava a tres barraques de fusta que posseïa a un glacis de la Ciutadella, a la que calia sumar l'obrador que disposava a casa seva⁴³¹. El creixement del sector va permetre un augment de la capacitat productiva, i el 1849, Sever Soler havia adquirit un terreny més ampli d'unes tres hectàrees a l'àrea de la Ginebra, on també comptava amb un magatzem de fusta⁴³².

El pas definitiu cap al sistema fabril el va fer a la dècada de 1850, amb la instal·lació d'una fàbrica moderna sobre un terreny també situat a Sant Martí, proper al Cementiri del Poblenou i a la pròpia Barceloneta, que va adquirir en diverses operacions. El 1853 sol·licitava el permís pel projecte⁴³³, i entre aquell any i 1856 va comprar les diverses parts del terreny en concepte de domini útil, pels que satisfaria un cens anual de 41 reials de velló⁴³⁴. En el terreny, que finalment constaria d'aproximadament quatre hectàrees, hi va instal·lar una sínia i un molí fariner destinat a l'explotació agrícola de part del solar. La fàbrica de corderia, per la seva part, tindria 267,4 m², dividits també en dues plantes, una casa contigua i dipòsits de quitrà i altres productes. El conjunt

⁴²⁷ Bonaventura estava casat amb Rosa Pagès i Olivé, que moriria el 1860. La seva relació amb el Masnou no es limitava aquí. El 1845, encara com a mariner, es va presentar a les eleccions municipals de la localitat maresmenca, sense ser elegit regidor, obtenint tan sols onze vots (Toran Berver 2013: 34).

⁴²⁸ Originalment el va adquirir a parts iguals amb Manuel Valls, però posteriorment, el març del mateix any, li va comprar a aquest la seva part.

⁴²⁹ AHPB 1255/28, 78, not. Josep Ricart i Alberc, 31 de març de 1856.

⁴³⁰ Segons la peça, la fàbrica "no puede nombrarse tal, por consistir solamente en la ruedas que todos los sogueros tienen en el Glasis de la Ciutadela" (BNC, JC XII, 17, 19, 18 de novembre de 1806).

⁴³¹ AHPB 1246/1, f. 333, not. Jaume Rigalt i Estrada, 16 de novembre de 1826.

⁴³² Tatjer 1988: 94.

⁴³³ AGMS, 3ª/3ª/ LEGAJO 186, "Proyecto solicitado por D. Severo Soler Ferrer para construir una fábrica de jarcias y cables en un terreno situado...", any 1853. Consultat a Ministerio de Defensa de España, "Planos de Ingenieros del Archivo General Militar de Segovia". A: *Biblioteca Virtual de Defensa* [en línia]. Madrid: 2022. <https://bibliotecavirtual.defensa.gob.es/BVMDefensa/planos_segovia/es/consulta/registro.do?control=BMDB20149032747> [Consulta: 4 d'abril de 2022].

⁴³⁴ Les compres de les successives parts del terreny, detallades al seu inventari de béns, a AHPB 1303/25, 121, not. Josep Ponsà i Figuerola, 7 de juliol de 1866.

de les obres, que incloïen el terraplenament del terreny i la dotació de caminals i aqüeductes, van completar-se el 1858 i el seu cost va establir-se en 10.000 lliures⁴³⁵.

El trasllat de la instal·lació productiva a un altre espai no va implicar l'abandonament de la Barceloneta. De fet, el districte marítim, per la seva posició privilegiada respecte al port i pel fet de ser el centre de la construcció naval a la ciutat, era el punt de venda ideal de l'eixàrcia. Així, en tots els casos, els corders van mantenir oberts els magatzems i tendes al barri, com s'explicitava en la guia comercial *El Consultor* de 1857. En ella s'indicava que tant les fàbriques de Calvell, Matas i Soler com dues més, tot i estar situades a Sant Martí, tenien els seus punts de venda a la Barceloneta. Segons la publicació, la seva ubicació al municipi veí es devia tant a la major disponibilitat d'espai com a la major facilitat administrativa, donat que la distància amb instal·lacions militars era més gran⁴³⁶. La companyia Matas y Compañía, en la seva constitució, també especificava que el magatzem d'eixàrcia s'establiria al domicili del gerent, Bonaventura Matas, situat a un local de la Barceloneta, al passeig Nacional 30.⁴³⁷

L'alternativa del model dels corders de la Barceloneta amb fàbrica a Sant Martí de Provençals ressalta la importància del districte en l'aprovisionament del material. Aquesta alternativa la van representar dues cases que tenien les instal·lacions productives a un altre municipi proper, Badalona. En aquests casos, però, el procés va ser a la inversa. A Badalona la corderia era un sector econòmic molt rellevant que, al segle XVIII, es va convertir en la principal activitat manufacturera, en part gràcies als extensos cultius de cànem existents al municipi. A la primera meitat del segle XIX, va ser, junt amb el tèxtil, el motor de la fase inicial del procés industrialitzador a la localitat⁴³⁸. Originaris d'aquesta població, i conscients que la demanda d'eixàrcia es concentrava a Barcelona, dos fabricants de corda badalonins van decidir instal·lar els seus magatzems i punts de venda a la Barceloneta a inicis de la dècada de 1860.

Lluís Garriga comptava amb un establiment per a la fàbrica de cordes al costat de la platja a l'est de Badalona, a una zona coneguda com dels budells⁴³⁹. Resident i propietari a la localitat, en el moment de la seva defunció el 1851 no comptava amb cap bé a la Barceloneta, però el seu matrimoni amb Mariana Curet, de la família de calafats barcelonetins Curet, rebel·la uns primerencs vincles amb el barri. La instal·lació al districte marítim la va dur a terme el seu successor, Andreu Garriga. En el mateix període va obrir un magatzem i despatx a la Barceloneta la casa Millet i Estapé, que tenien la fàbrica situada al barri del Pomar de Badalona. Poc després de les seves respectives instal·lacions al barri, les dues cases van presentar mostres d'eixàrcia de fabricació pròpia a l'Exposició marítima, celebrada a la ciutat comtal el 1872. Part de les cordes presentades no estaven fetes de cànem, sinó d'abacà de Manila⁴⁴⁰, una fibra pròpia de les Filipines

⁴³⁵ AHPB 1303/17, 121, not. Josep Ponsà i Figuerola, 30 d'agost de 1858.

⁴³⁶ "No habiendo en Barcelona terrenos espaciosos cerca de la marina, y no permitiendos construir edificios en el que podria utilizarse, por estar muy inmediato a la Ciudadela y fuerte de D. Carlos; la fabricas de jarcia estan establecidas fuera del termino de esta ciudad" (J. A.S 1857: 563).

⁴³⁷ AHPB 1255/28, 78, not. Josep Ricart i Alberc, 31 de març de 1856.

⁴³⁸ Carreras García 1993; Sagués Baixeras & Rotger Estapé 1980: 8-9.

⁴³⁹ Dita dels budells perquè en aquella zona, al mar, les mocaderes netejaven els budells dels animals per encàrrec dels carnisers. En conseqüència, el carrer situat allà va rebre el nom popular "dels budells".

⁴⁴⁰ Ambdues mostres van ser elogiades i premiades pel jurat. Cadascuna d'elles va guanyar un dels 23 escuts de la Societat Econòmica Barcelonesa d'Amics del País (Urgellés de Tovar 1872: 136). En concret sobre Garriga, la

molt resistent a l'aigua, que s'havia difós des de mitjans de segle i que des de llavors es va convertir en matèria habitual per a la fabricació de cordam.

Pel que fa la força de treball del sector, desconexim tant les seves condicions com el seu volum i característiques. El nombre de corders indicats per les fonts a la Barceloneta i a Barcelona és reduït en tota la segona meitat del segle XIX,⁴⁴¹ però en desconexim quin pes podia tenir en les poblacions de Sant Martí i Badalona. Les baixes xifres probablement amagaven un ús extens de treball femení i infantil, sobretot a la fase del filatge, ocult a les fonts. Així es testimonia en un fàbrica que treballava el jut, de característiques similars al cànem, a Sant Martí de Provençals, on dones i infants eren la mà d'obra gairebé exclusiva de l'establiment⁴⁴². També en la corderia anglesa, tot i la contractació exclusiva d'homes en el treball de corda als arsenals de l'Estat, era una indústria associada a l'ús de mà d'obra femenina tant abans com després de la seva mecanització⁴⁴³.

Un model de negoci particular. Formació de societats capitalistes, participació naviliera i ascens social

Les característiques de la fabricació d'eixàrcia van propiciar un model força particular de mecanisme econòmic en el si del món marítim. La necessitat d'àmplies instal·lacions productives, d'una maquinària adaptada a les necessitats de producció davant una demanda creixent i la importació de part de la matèria primera de l'estranger⁴⁴⁴ van obrir la porta a una superació precoç del marc gremial i a l'adopció d'un nou model d'explotació econòmica fonamentat en la formació de societats capitalistes.

Les empreses que es constituïren combinaven la seva estratègia econòmica en dos àmbits que es retroalimentaven a la perfecció. Mentre que l'activitat productiva es cenyia a la fabricació d'eixàrcia, part del capital s'invertia en interessos de vaixells, tant en parts del propi buc com en motes per les seves expedicions. Es tractava d'inversions que complementaven la pròpia fabricació de cordam. El comerç marítim generava beneficis mercantils i demanda de cordes, una demanda que era satisfeta per aquests fabricants, que amb la inversió de parts dels beneficis de la venda del seu producte potenciaven el propi comerç marítim. Es conformava així un cercle per a

valoració del jurat va estendre's en les lloances: "Sesenta y tantos rollos de jarcia de varias clases, fabricados con gran perfeccion y artisticamente colocados, formaban un precioso grupo en el centro del gran salon del plan terreno. La variedad de cañamo blanco y abacá de Manila, primera materias empleadas en dichos objetos y la igualdad del torcido en toda la estension de las piezas recomiendan la fabrica que nos ocupa" (Ídem: 78).

⁴⁴¹ En el cens obrer de l'any 1862, constaven a la Barceloneta 18 corders. Aquesta xifra, a 1890, s'havia reduït a tan sols 2 (Garriga i Roca 1862, cap. 9; AIAMCB, Elecciones, D.3.1., 1889-1990). En el cens elaborat per Cerdà el 1856 hi constaven, a tota la ciutat, entre 30 i 40 oficials i 10-11 nens ajudants, tots homes (Cerdà 1867: 591-592).

⁴⁴² Mirri Larrubia 1994: 102-103.

⁴⁴³ Ryan 2011: 55-57.

⁴⁴⁴ El quitrà i l'abacà, per complet, i el cànem tan sols parcialment.

la circulació del capital que va permetre l'acumulació d'importantes riqueses, i que va possibilitar la inserció dels actors participants en els cercles econòmics i de poder de la burgesia barcelonina.

El cas més destacat d'aquest model el van constituir els germans Jaume i Joan Calvell. Després de l'adquisició de terreny i la construcció de la fàbrica, el 1844 Jaume Calvell va reconèixer la propietat compartida a parts iguals d'aquests béns entre ell i Joan⁴⁴⁵. La societat que van formar comptava amb uns actius molt diversificats que estaven conformats, a part dels derivats de l'activitat productiva, per crèdits invertits en participacions en bucs i també per crèdits a particulars - en lletres de canvi i deutoris- i accions en empreses. El valor dels actius, sumats els productes ubicats al magatzem i a la fàbrica -cordes acabades, fils preparats, canem en floca i quitrà-, sumaven 89.634 pessetes, al que calia afegir el valor no calculat dels béns immobles i de l'aparell productiu instal·lat a la fàbrica (Taula 2.4.).

Taula 2.4. - Valor dels actius taxats de la societat dels germans Calvell, any 1846

Concepte	Valor (en pessetes*)
Productes al magatzem	2.596,25
Productes a la fàbrica	10.705
Crèdits derivats de treballs de corderia	7.584,25
Crèdits a particulars	29.670
Crèdits en accions empresarials	2.240
Crèdits en participacions navilieres **	17.783,875
Diner metàl·lic	19.055
Total	89.634,375

* *Valors originals en duros, reials i maravedís, convertits a pessetes.*

** *El detall d'aquestes inversions, a Annexos, Taula A.2.2.*

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades extretes d'AHPB 1303/5, f. 102, not. Josep Ponsà i Figuerola, 10 de juny de 1846.

L'altre cas de societat formada per a la fabricació d'eixàrcia va ser la Matas y Compañía, establerta l'any 1856. El capital amb que es constituïa la companyia era de 82.835 pessetes⁴⁴⁶, dels quals 37.420, gairebé la meitat, estaven invertits en parts i motes d'embarcacions. Constituïda inicialment per un període de cinc anys, la societat va renovar-se successivament fins l'any 1871, quan els socis van acordar-ne la dissolució⁴⁴⁷. La companyia, però, es va restaurar cinc mesos després, aquest cop tan sols amb la presència de Bonaventura Matas, el seu germà Josep Matas i

⁴⁴⁵ AHPB 1303/3, f. 3, not. Josep Ponsà i Figuerola, 12 de gener de 1844.

⁴⁴⁶ L'aportació dels socis es dividia com segueix: 6.821 duros per part de Bonaventura, 3.411 per Pau i Josep Matas cada un, 1.136 per Pau Pagès, 1.102 per Lluís Pagès i 682 per Rafael Rius.

⁴⁴⁷ AHPB 1303/30, 129, not. Josep Ponsà i Figuerola, 15 d'abril de 1871.

Madrona Pagès i Olivé⁴⁴⁸. El capital es situava en una quantitat un pèl inferior, 73.360 pessetes⁴⁴⁹, però el model es replicava, ja que Bonaventura Matas en seguia sent el gerent, el seu domicili a la Barceloneta constituïa el punt de dipòsit de l'eixàrcia elaborada i bona part del capital de la companyia el formaven diferents participacions en parts i motes de vaixells. Destaca el fet que el domini del finançament de la construcció de vaixells dins les inversions navilieres, existent l'any 1856, va traspasar-se al de les expedicions comercials el 1871. Probablement era un reflex de l'inici del declivi de la construcció naval a fusta (Taula 2.5.).

Taula 2.5. - Composició del capital en les dues etapes de la societat Matas y Compañía, anys 1856 i 1871 (en pessetes*)

Concepte	1856	1871
Instal·lacions i maquinària	16.000	7.500
Interessos en parts de buc	28.920	12.760
Interessos en motes de buc	8.500	24.850
Diner metàl·lic	29.415	28.250
Total	82.835	73.360

* Valors originals en duros, convertits a pessetes.

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades extretes de AHPB 1255/28, 78, not. Josep Ricart i Alberc, 31 de març de 1856 i AHPB 1303/31, 336, not. Josep Ponsà i Figuerola, 16 de setembre de 1871.

La inversió en participacions de vaixell no va ser exclusiu a les societats establertes. També els corders particulars comptaven amb importants estocs de crèdits dipositats en embarcacions. Ho feia el propi Jaume Calvell a nom propi, amb 6.650 pessetes invertides en vuit velers en el moment de la seva defunció⁴⁵⁰. També van seguir aquest model tant Lluís Garriga com Sever Soler, que en els inventaris dels seus béns efectuats el 1851 i 1866 comptaven, respectivament, amb 18.750 pessetes repartides en dinou vaixells⁴⁵¹ i amb 12.958,58 pessetes dividides en set embarcacions⁴⁵².

La retroalimentació que suposava la producció d'eixàrcia i la participació al negoci navilier va generar notables capitals. L'activitat financera i immobiliària dels Calvell a la Barceloneta i fora d'ella no té parangó en tots els casos analitzats en aquest i altres sectors. Tant Jaume com, després de la seva mort, el seu germà Joan i la seva vídua, Josepa Julià, van protagonitzar un continu procés d'adquisició de patrimoni immobiliari, reformes edificatòries i expedicions de crèdits al llarg de les dècades de 1840, 50 i 60 que rebel·len una liquiditat molt elevada⁴⁵³. Quan Joan

⁴⁴⁸ Era la vídua de Rafael Rius, el nebot de Matas present en la primera societat.

⁴⁴⁹ 8.283 duros els aportava Bonaventura, 6.217 el seu germà Josep i els restants 172 duros, Madrona Pagès.

⁴⁵⁰ AHPB 1303/5, f. 102, not. Josep Ponsà i Figuerola, 10 de juny de 1846.

⁴⁵¹ La major part de les participacions, dividides a parts iguals entre Lluís Garriga i el seu fill Andreu Garriga.

⁴⁵² AHPB 1253/24, 483, not. Pere Gonzalez i Govern, 15 de setembre de 1851; AHPB 1303/25, 121, not. Josep Ponsà i Figuerola, 7 de juliol de 1866. El detall d'aquestes inversions, a Annexos, Taula A.2.2.

⁴⁵³ El 1847 ambdós van fer la seva major inversió immobiliària a la Barceloneta, adquirint per 16.000 lliures les cases del passeig Nacional 33 i 34 i quatre cases completes que conformaven un gran magatzem entre els carrers Santa Clara i Sevilla (AHPB 1303/6, f. 112, not. Josep Ponsà i Figuerola, 6 de maig de 1847). En les dues cases del passeig Nacional aixecaren un segon pis i feren obres per a la millora de les cases pel preu de 5.850 lliures (AHPB 1303/7, f. 19, mateix not., 14 de febrer de 1848). Josepa Calvell i Julià, per la seva part, va costejar 3.996 duros i 5 reials en l'enderrocament

Calvell va morir, l'any 1866, tenia a la seva casa 6.422 reials en metàl·lic i objectes domèstics de gran valor. Pel que fa als béns immobles, a part de la meitat de la fàbrica, comptava a la Barceloneta amb la propietat de tres cases, dues mitges cases i mitja i la meitat d'un terreny de 387 m2. A més, tenia diversos drets reals sobre altres propietats, conformatos per tres censos sobre el domini directe de diverses cases del casc antic de la ciutat i el domini útil d'un terreny vitícola a Montcada i Reixac⁴⁵⁴.

El fulgurant enriquiment del llinatge també s'observava en el valor dels llegats testamentaris de Josepa Julià i Joan Calvell. En el primer testament de Julià, elaborat el 1861, el conjunt del llegat en metàl·lic -béns mobles i immobles a part- era de 11.333 pessetes (17.000 lliures), que sis anys després, en el seu segon testament, s'incrementava a més del doble, 25.500 pessetes (33.000 lliures i 1.400 escuts)⁴⁵⁵. Per la seva part, el valor total del llegat monetari de Joan Calvell, mort sense descendència el 1866, ascendia a un total de 19.750 pessetes (7.900 escuts)⁴⁵⁶.

d'una casa al carrer San Miguel del barri i la construcció d'una nova, que constava d'una tenda, escales i dos pisos (AHPB 1303/8, f. 67, ídem, 24 d'abril de 1849). El 1850 Joan Calvell adquiria el domini útil d'un magatzem també a la Barceloneta, entre els carrers Santa Clara, Pescadores i Santa Bàrbara, per establiment perpetu. L'establiment del magatzem, que es trobava en estat de ruïna i pel que el propietari no tenia líquid per invertir-ne en la millora, es feia amb el compromís de Calvell d'invertir un mínim de 7.500 lliures en obres en 2 anys, així com de pagar un cens anual de 300 lliures en 2 terminis i satisfer totes les contribucions i pagaments que s'imposessin a la propietat (AHPB 1303/9, f. 115, ídem, 24 d'agost de 1850). Finalment, es va gastar 7.650 lliures en la construcció de tres cases, de baixos i dos pisos, edificades en un terreny del que posseïa el domini útil (AHPB 1303/10, f. 203, ídem, 11 d'octubre de 1851). El 1856 adquiriria per 20.000 lliures un terreny de les mans de dos nobles, els Milans, que contenia una casa amb hort i 19,11 hectàrees de terra sembrada, junt amb una mina d'aigua, al poble de Reixac -Montcada i Reixac- (AHPB 1303/15, 161, ídem, 6 de desembre de 1856). L'any següent seria recomprat pels Milans pel mateix preu, doncs havien pogut satisfer el deute que tenia amb un tercer. De no haver-ho fet, Calvell s'ho hauria quedat, donat que la seva liquiditat ho permetia (AHPB 1303/16, 119, ídem, 8 d'octubre de 1857).

⁴⁵⁴ AHPB 1303/25, 57, not. Josep Ponsà i Figuerola, 19 d'abril de 1866.

⁴⁵⁵ En el primer testament llegava a les seves tres filles solteres 3.000 lliures -més béns mobles- a cadascuna, xifra que en el següent testament, de 1867, augmentava a 8.500 lliures per a les dues filles que seguien solteres. A les filles casades, que el 1861 llegava 2.000 lliures a dos d'elles i 3.000 a la tercera, ascendia a 4.000 l'any 1867 per a cada una (de les quatre filles casades -una ho va fer entre un i altre testament-, una havia mort, i el llegat corresponia als seus descendents). A més dels augments assenyalats, en el segon testament també s'afegien 200 escuts a cada un dels seus nets i netes, que llavors eren set (AHPB 1303/20, 33, not. Josep Ponsà i Figuerola, 5 de març de 1861; AHPB 1303/26, 88 i 114, mateix not., 28 de maig i 3 de juliol de 1867).

⁴⁵⁶ En el seu llegat s'incloïen almoines als pobres per valor de 1.000 escuts, i 600 escuts per la seva neboda Maria Joanich i Calvell, monja del convent de les Magdalenes. A més, va llegar 100 escuts a cadascun dels seus nebots i nebodes restants. Van rebre aquesta quantitat, en les setmanes que van seguir a la seva defunció, un total de 25 individus (AHPB 1303/25, 102, 103, 104, 108, 111, 120, 130, 161 i 175, not. Josep Ponsà i Figuerola, 19, 20, 21, 23 i 27 de juny, 6 i 16 de juliol, 9 d'octubre i 7 de novembre de 1866). També va disposar que el seu hereu satisfés 60 escuts mensuals per trimestres anticipats a les seves dues germanes solteres, Isabel i Dolors Calvell i Julià, que cobrarien fins que es casessin, en una quantitat de 1.500 escuts totals per a cada una d'elles. I, finalment, per als fills i filles dels seus nebots i nebodes, en aquell moment un total de quatre, deixava 200 escuts a cadascun (AHPB 1303/24, 113, mateix not., 30 de novembre de 1865). Quan una de les germanes solteres de l'hereu, Isabel, es va casar cinc anys més tard amb un pilot i capità nàutic, el dot, entre metàl·lic i aixovar, va tenir un valor total de 6.250 lliures (AHPB 1303/29, 65, ídem, 27 de maig de 1870), força més que les 2.500 lliures de dot estipulades als capítols matrimonials de la seva germana Àngela deu anys abans, quan va casar-se amb el mestre veler Antoni Martí (AHPB 1303/19, 77, ídem, 14 d'agost de 1860).

Els Calvell també van desplegar el seu poder i ascendència ocupant càrrecs polítics al barri i a la ciutat⁴⁵⁷, com anàlogament va fer el corder Sever Soler⁴⁵⁸. Ell també va protagonitzar un procés notable d'ascens social, que es pot situar amb concreció entre els anys 1826 i 1866. Durant el període, Soler va adquirir propietats a Sarrià, consistents en vuit solars amb cases d'un pis, on s'hi va fer construir una casa torre d'esbarjo als anys 1840.⁴⁵⁹ L'augment del patrimoni immobiliari familiar en el moment de la seva mort era molt significatiu. El 1826 estava conformat únicament per les dues cases contigües a la Barceloneta que Sever va heretar del seu pare. Quan va morir, el 1866, a part dels terrenys i la fàbrica que havia adquirit a Sant Martí de Provençals, també posseïa a la Barceloneta la meitat d'unes altres dues cases i dos solars on hi havien estat dues cases demolides per un temporal. També havia augmentat la quantitat i qualitat de béns mobles, un signe més d'un procés accentuat d'ascens social al llarg d'aquestes quatre dècades⁴⁶⁰.

Els grans capitals acumulats per alguns corders a mitjans segle XIX van conduir a una precoç desvinculació amb el sector. Els hereu dels Denis, els germans Agustí i Josep Denis i Janer, van deixar enrere la corderia i van centrar la seva activitat en altres sectors, tant en el comerç majorista⁴⁶¹ com en l'explotació de la propietat de diversos safarejos a la Barceloneta, que també compaginaven amb la participació política⁴⁶². El 1863 Agustí Denis ja vivia fora del barri⁴⁶³, però va mantenir l'explotació dels safarejos i va continuar exercint càrrecs de representació política del districte⁴⁶⁴.

Per la seva part, la fàbrica de Sever Soler va tenir una curta dedicació a la producció d'eixàrcia. Pocs anys després de la seva construcció, Soler cedia part de l'establiment a un fabricant tèxtil, Domingo Sala, que hi va instal·lar dos telers i va ocupar l'habitació contigua a la fàbrica⁴⁶⁵. El següent pas va ser arrendar el conjunt fabril, en un contracte que, juntament amb el llogater, va protocol·litzar el novembre de 1864. En l'acord entre Soler i el nou inquilí, Simón Albisu, es

⁴⁵⁷ Joan Calvell, que el 1836 havia estat comissari segon d'un dels dos barris de la Barceloneta, va ser regidor de l'Ajuntament en diverses ocasions durant les dècades de 1840 i 1850 i tinent d'alcalde del conjunt de la ciutat entre 1858 i mitjans dels anys 1860 (*Diario de Barcelona*, 23 de febrer de 1836, 2 de gener de 1854, 28 de desembre de 1858 i 31 de desembre de 1862; *La Corona*, 20 de febrer de 1843). Com a polític conservador, Calvell va ser elogiat per la premsa d'aquesta tendència, que en destacava la suposada estima que li tenien els barcelonetins (*La Corona*, 27 de juny de 1857).

⁴⁵⁸ Va ser tinent d'alcalde i alcalde primer de la Barceloneta (*Diario de Barcelona*, 23 de febrer de 1836; *El Constitucional*, 10 d'agost de 1840).

⁴⁵⁹ AHPB 1227/24 i 25, not. Manuel Lafont i Tomàs, 2 de setembre de 1843 i 17 de gener de 1844.

⁴⁶⁰ AHPB 1303/25, 121, not. Josep Ponsà i Figuerola, 7 de juliol de 1866.

⁴⁶¹ Tatjer 2015: 78.

⁴⁶² Agustí Denis i Jané va ser alcalde de barri de la Barceloneta a inicis dels anys 1860, durant els quals va ser el centre d'una polèmica pel contracte públic que el safareig de la seva propietat va guanyar per a l'explotació d'una font instal·lada a la plaça-mercat del barri. El seu germà Josep també va ocupar un càrrec polític, com a regidor liberal per la Barceloneta (Cañellas & Toran 1993).

⁴⁶³ *La Corona*, 8 d'octubre de 1863.

⁴⁶⁴ A finals dels anys 1870, va despertar una nova polèmica, quan diversos electors van demanar la seva incapacitació per ser alhora regidor de l'Ajuntament i l'arrendatari de les aigües sobrants de la font del Pla de Palau, que conduïa als safarejos que posseïa (*La Imprenta*, 16 de maig de 1877 i 30 de gener de 1879). Més endavant, va ser acusat per altres regidors d'afavorir els seus safarejos mitjançant l'empedrat únicament del carrer on es situaven aquests (veure l'apartat 5.2.4. d'aquesta tesi). Aquestes polèmiques no van impedir que ambdós germans fossin reconeguts amb insignes reials, en el cas d'Agustí explicitant la seva condició de major contribuent de la Barceloneta (*El Diluvio*, 6 de maig de 1883; *La Publicidad*, 23 de juliol de 1886).

⁴⁶⁵ El juny de 1863, Soler presentava un requeriment a Sala per a que abandonés les instal·lacions, doncs segons ell, devia haver deixat expedit el lloc feia dies (AHPB 1303/22, 72, not. Josep Ponsà i Figuerola, 22 de juny de 1863).

concretava que la dedicació de la fàbrica s'havia reorientat a la producció de llumins fosfòrics. Sever Soler, per la seva part, es centraria en l'explotació agrícola de la seva propietat, i en l'acord amb Albisu es reservava el dret de pas per un dels patis de l'edifici, el que incloïa el trànsit dels treballadors de les seves hortes, així com el dret de passeig pel seu jardí⁴⁶⁶. Aquestes primeres desvinculacions anunciaven un futur força diferent pel sector, que experimentaria un gran transformació el darrer terç del segle XIX.

L'impacte de la crisi de la construcció naval i la diversificació del sector al darrer terç del Vuit-cents

El sector del cordam anava dirigit pràcticament per complet a abastir els vaixells de vela que es construïen a les drassanes catalanes. La profunda crisi de la construcció naval i la substitució dels velers pels vapors, a partir dels anys 1870, va generar un gran impacte en l'activitat. L'abandonament d'aquesta, com van fer els Denis i els Soler la dècada anterior, va ser una opció minoritària. La major part de fabricants van optar per romandre en el sector, amb una estratègia consolidada de diversificació dels seus productes i la seva clientela. En alguns casos, aquest pas va suposar també un canvi en els espais urbans en què comercialitzaven els seus gèneres.

En la nova fase de la societat Matas y Compañía, iniciada el 1871, es va expandir el catàleg de material produït, que no tan sols anava destinat als vaixells de vela. En aquest s'incloïen cordes fetes tant en cànem com en abacà per a l'ús en mines, sínies i pèrgoles, i fins i tot es presentaven com a aptes per a l'elaboració de barrets. Així ho destacava un periòdic d'Almeria en motiu de la visita de Bonaventura Matas a la ciutat el 1877. El corder, de fet, va obrir una sucursal a la ciutat andalusa, on els interessats es podien dirigir per veure les mostres i fer comandes⁴⁶⁷. No sabem quan va durar la societat, però a partir de 1883 la tenda de Matas a la Barceloneta va deixar d'aparèixer a les guies comercials, i la va substituir un taller de fusteria i bossellaria⁴⁶⁸. El corder moriria el 1902 sense residir ja a la Barceloneta, sinó al barri de la Ribera⁴⁶⁹.

Lluís Garriga, que va rellevar Andreu Garriga al front de la fàbrica de cordes a Badalona, també va obrir-se a nous productes, sempre vinculats al món marítim. Quatre anys després de la seva participació a l'Exposició marítima de Barcelona, va ser un dels tres únics espanyols peninsulars que van acudir a l'Exposició Universal de Filadèlfia. Allà, a més de presentar diferents tipus de cordes d'ús corrent en el buc, també va exhibir corredores, instruments de corda per a mesurar la

⁴⁶⁶ El preu del lloguer seria de 180 duros anuals, i s'explicitava que en cas d'incendi, quelcom assumible per la naturalesa del producte fabricat, l'arrendatari es faria càrrec dels costos (AHPB 1303/23, 108, not. Josep Ponsà i Figuerola, 10 de novembre de 1864).

⁴⁶⁷ *Crónica Meridional* (Almeria), 14 de juliol i 23 d'octubre de 1877.

⁴⁶⁸ *Anuario del comercio, de la industria, de la magistratura y de la administración de España* 1887: 213; *Anuario del comercio, de la industria, de la magistratura y de la administración de España* 1897: 296.

⁴⁶⁹ Residia concretament al costat de l'església de Santa Maria del Mar, on va ser enterrat (*La Veu de Catalunya*, 24 de març de 1902; *La Dinastía*, 16 d'abril de 1902).

velocitat del vaixell, i altres objectes de navegació⁴⁷⁰. A l'Exposició equivalent de Barcelona de 1888 va incorporar eixàrcia d'una nova fibra, el jute, a més de la de cànem i abacà. La col·lecció li va valer una medalla d'or i l'elogi del jurat⁴⁷¹. També elogiós respecte la mostra de Garriga va ser Ricart i Giralt, que va assegurar que el sector del cordam era l'únic que es salvava d'una participació espanyola decebedora⁴⁷². A inicis del segle XX, el seu fill, Andreu Garriga, va adquirir protagonisme com a representant patronal de la indústria badalonina, tot mantenint l'establiment del passeig Nacional de la Barceloneta⁴⁷³.

L'altra fàbrica situada a Badalona, la de Millet i Estapé, també va ser present a l'Exposició Universal de 1888.⁴⁷⁴ A diferència dels Garriga, van reubicar el seu punt de dipòsit i venda al passeig Colom, al front marítim del casc antic de Barcelona, el que va implicar el tancament del local a la Barceloneta⁴⁷⁵. Un factor decisiu d'aquest trasllat era el seu intent d'ampliar el seu radi de mercat. La pesca va adquirir un gran pes en el destí de les cordes⁴⁷⁶, i el 1898 es van presentar a una fira agrícola⁴⁷⁷.

El procés d'ascens social dels Calvell, al seu torn, va prosseguir en les següents generacions, inserint-se plenament en la burgesia barcelonina com a fabricants industrials, advocats i polítics. Tota l'herència dels dos germans Calvell va recaure en el primogènit de Jaume, Pau Calvell i Julià⁴⁷⁸. Pau Calvell (nascut c.1824) va seguir la mateixa formació nàutica del seu pare, exercint com a pilot d'altura i fent-se càrrec de la fàbrica un cop mort el seu oncle. Com els seus avantpassats, va mantenir els seus negocis com a propietari i com a comerciant, inclosos alguns interessos a l'illa de Cuba⁴⁷⁹. També tindria carrera política, limitada a l'àmbit local. Probablement fruit dels seus negocis cubans, va participar en la constitució de la Lliga Nacional de Barcelona, creada per a fer pressió en contra de l'abolició de l'esclavitud a les colònies americanes⁴⁸⁰. En el moment de la seva defunció, el 1888, ja no residia a la Barceloneta, sinó al barri Gòtic, en la mateixa direcció on la seva mare, Josepa Julià, havia mort vuit anys enrere⁴⁸¹.

⁴⁷⁰ *La Producción Nacional* (Madrid), 16 de desembre de 1876.

⁴⁷¹ *La Publicidad*, 26 de desembre de 1888; *Lacal* 1889: 192.

⁴⁷² Ricart i Giralt 1889: 316.

⁴⁷³ *Guía general de Cataluña* 1916: 147. Va representar els empresaris en les dues vagues de corders a Badalona ocorregudes a 1904 i 1914, i va ocupar el càrrec de president del Gremi de Fabricants i Industrials de la localitat (*La Publicidad*, 12 de gener de 1904; *Gent nova*, 30 de maig de 1914 i 15 de maig de 1915). La mort de Lluís, el 1921, comportaria elogis desmesurats de la premsa ("uno de los más prestigiosos industriales que más había contribuido a realzar en el extranjero los méritos de la industria catalana", deia *La Publicidad*, 15 de maig de 1921).

⁴⁷⁴ També amb medalla d'or. Rebrien l'elogi d'Emilio Castelar (*La Publicidad*, 25 d'octubre i 20 de desembre de 1888).

⁴⁷⁵ *Anuario-Riera* 1896: 245.

⁴⁷⁶ Tot i que els pescadors barcelonins residissin majoritàriament a la Barceloneta, les tendes de materials per a la pesca es concentraven al front marítim del barri de la Ribera. El 1897, d'onze tendes d'útils per pescar a la ciutat, nou es situaven en aquest entorn, tres d'elles directament a l'antiga carretera de Can Tunis, que incloïa part de l'actual passeig Colom (*Anuario-Riera* 1897: 341).

⁴⁷⁷ *La Dinastía*, 23 de juliol de 1898.

⁴⁷⁸ Era l'hereu tan del seu oncle Joan com de la seva mare, Josepa Julià, qui havia heretat, per la seva part, els béns de Jaume Calvell. Els respectius testaments, a AHPB 1303/5, f. 87, not. Josep Ponsà i Figuerola, 2 de maig de 1846; AHPB 1303/24, 113, mateix not., 30 de novembre de 1865; AHPB 1303/26, 88, ídem, 28 de maig de 1867.

⁴⁷⁹ AHPB 1303/26, 188, not. Josep Ponsà i Figuerola, 22 de novembre de 1867.

⁴⁸⁰ *La Época* (Madrid), 16 de febrer de 1873.

⁴⁸¹ *Crónica de Cataluña*, 11 de juny de 1880; *La Vanguardia*, 23 de març de 1888.

En un pas més de l'ascens social de la família de l'alta menestralia a la gran burgesia, el successor de Calvell i Julià, el seu primogènit Pau Calvell i Martí, va ser el primer del llinatge que no va rebre la formació clàssica de pilot, i va estudiar en canvi dret civil i canònic⁴⁸². Va establir el seu despatx d'advocat al barri Gòtic, i va formar part de la junta directiva de l'Ateneu Barcelonès, com a vicepresident de la Secció d'Indústria⁴⁸³. El 1883 va rebre la *encomienda* de la ordre de Carles III, màxima condecoració civil destinada a persones que haguessin fet especials contribucions a Espanya i la Corona⁴⁸⁴. I, finalment, va tenir una llarga trajectòria política, primer en files filorrepblicanes⁴⁸⁵, i, més tard, en les dels liberals fusionistes⁴⁸⁶, arribant a obtenir un càrrec a nivell provincial⁴⁸⁷. Durant tota la seva trajectòria va seguir dirigint tant la fàbrica de corderia de Sant Martí com la tenda d'eixàrcia, que es va mantenir a la Barceloneta. La seva mort el 1915 tindria un ampli ressò a la premsa barcelonina⁴⁸⁸.

La crisi de la construcció naval i la generalització del vapor van produir una caiguda dràstica en la demanda de cordes per part de la marina mercant. Aquest fenomen es va produir quan la concentració fabril i la mecanització del sector ja havien estat completades, el que va ser clau per poder assumir la diversificació de la producció i la cerca de nous mercats. El pas de mestres artesans a fabricants industrials, en aquesta darrera fase es va culminar amb la plena inserció d'aquests en els cercles de poder i sociabilitat de la burgesia barcelonina i, en alguns casos, la reubicació dels seus locals fora de la Barceloneta.

⁴⁸² *La Ilustración*, 26 de juny de 1881.

⁴⁸³ *Boletín del Ateneo Barcelonés*, 1 de juliol de 1881.

⁴⁸⁴ *El Serpis* (Alcoi), 16 de novembre de 1883.

⁴⁸⁵ Es va presentar com a candidat a l'Ajuntament el 1887. La seva elecció seria celebrada pel republicà *El Diluvio*. Segons el diari, tant ell com Brugada, l'altre regidor elegit, "tienen propiedad, industria y vecindad en el barrio marítimo y estaban apoyados por la generalidad del vecindario", oposadament als candidats oficialistes. La seva victòria, aconseguida tot i els intents de frau que segons els republicans s'havien produït, hauria estat celebrada per la població del barri (*El Diluvio*, 5 de maig de 1887). Els conservadors van llençar una contraacusació de frau contra Calvell i Brugada (*La Dinastía*, 6 de maig de 1887), que va conduir a la suspensió de l'acta electoral. Finalment, els elegits van imposar recurs i, després de l'aprovació de l'acta, van prendre'n possessió (*La Publicidad*, 15 de maig de 1888; *La Dinastía*, 25 de maig de 1888).

⁴⁸⁶ *El Diluvio*, 29 d'agost de 1892.

⁴⁸⁷ El 1895, com a membre de la Diputació, era elogiat per dos diaris de la Barceloneta per presentar una moció que demanava que la institució sol·licités al govern central la ràpida autorització per construir el dic flotant i deponent. Tot i ser aprovada, se'n va treure el caràcter d'urgència ("Que se resuelva", *El Heraldo de la Barceloneta*, 26 de maig de 1895; "El dique", *El Eco de la Barceloneta*, 1 de juny de 1895).

⁴⁸⁸ Així l'acomiadava *El Diluvio*: "Pau Calvell, un día muy conocido y vulgar en el barrio marítimo de la Barceloneta, donde su señor padre estableció, con éxito, una industria muy relacionada con la marítima, y más tarde también muy conocido y popular en Barcelona, sobre todo en los Centros científicos y políticos. Durante muchos años fue uno de los más constantes concurrentes al Ateneo Barcelonés y la pena de que él formaba parte contribuyó extraordinariamente a la vida científica y literaria de aquella importante entidad. Los más esclarecidos literatos y hombres de ciencia eran sus mejores amigos. Verdad es que Pau Calvell, de afable trato, era una persona de vastísima instrucción". Després de repassar la seva trajectòria política, acabava: "Su fallecimiento será muy sentido, sobre todo por buen número de nuestros navegantes, con los cuales tenía mucha amistad y a los que trataba con su afabilidad acostumbrada" (*El Diluvio*, 6 de novembre de 1915).

2.4.2. L'elaboració de velam

El paper del velam i el model artesanal dels velers a la Barceloneta fins 1850

L'elaboració de veles per a embarcacions ha estat històricament vist com un sector menor en el món marítim català. Per nombre d'unitats productives i per la força de treball implicada, era certament una activitat minoritària⁴⁸⁹, i ha restat sempre a l'ombra de les resta d'oficis vinculats a la construcció naval. La manca d'estudis sobre el paper de la veleria en l'expansió marítima dels segles XVIII i XIX és un escull per calibrar amb claredat el pes d'un sector imprescindible en aquest procés. Diverses evidències ens permeten, no obstant, entendre el model productiu sobre el que es va bastir el sector en aquest període d'expansió i, més endavant, la transformació que va experimentar arran del procés industrialitzador i la transició al vapor.

A la Barceloneta, com en el cas dels corders, l'establiment de velers en les primeres dècades d'existència del barri va ser un fenomen força estès. A finals del segle XVIII, en la descripció de la població feta pel baró de Maldà, aquest mencionava que moltes de les dones del districte “cusen veles de llaüts y demes barques”⁴⁹⁰. Tot i el predomini masculí entre els mestres i els individus agremiats, aquesta activitat era molt habitual que la desenvolupessin les dones, especialment pel que fa a l'operació de cosir. Així ho han assenyalat diversos autors per a diferents indrets del globus⁴⁹¹, en concordança amb les observacions del baró de Maldà per la Barceloneta. L'ús de mà d'obra femenina s'inseria en un model força estès a la fabricació tèxtil, que en el cas de la confecció de velam va seguir predominant a la primera meitat del segle XIX.

Tant als EEUU com al Regne Unit, a mitjans de segle seguia sent una indústria de baixa intensitat en capital i dominada per petits tallers no mecanitzats amb una mitjana d'entre cinc i deu treballadors, on predominava una cultura de treball artesanal⁴⁹². Fins llavors, el model a la Barceloneta va seguir característiques similars. En aquest sentit, la confecció de veles s'inseria en el conjunt de sectors tèxtils de l'economia catalana, amb la particularitat que l'activitat estava orientada exclusivament a l'aprovisionament naval. La matèria primera acostumava a ser el cotó, el cànem o el lli, i mentre les fases de filatura i el tissatge, exercits per dones, es trobaven fora del marc gremial, eren els velers els encarregats de dissenyar la vela, fer el tall del teixit i donar-li una forma determinada, en funció de les característiques de l'embarcació a que anava destinada. La divisió sexual del treball era així molt marcada⁴⁹³.

Com en el cordam, el paper de l'Armada com a client també va ser un vector clau del sector. En alguns casos, això va incloure l'atorgament de privilegis, com en el cas de Carles i Lluís Feliu,

⁴⁸⁹ Domingo Basora 2016: 8.

⁴⁹⁰ Cita recollida a Tatjer 1988: 23.

⁴⁹¹ Mata 2007: 8; Polónia 2000: 18; Wilson 2001: 331.

⁴⁹² Hirsch 1985: 89-95; Wilson 2001: 304-305.

⁴⁹³ Alegret et al. 2009: 144; Domingo Basora 2016: 13.

dos mestres de veles de la Barceloneta⁴⁹⁴. L'any 1796 van rebre el títol de “maestros de velas de los puertos de este Principado” per part del Ministeri de Marina, en recompensa dels serveis prestats⁴⁹⁵. Es tractava d'un Reial Privilegi que els permetia tenir prioritat alhora de tractar assumptes concernents a l'ofici⁴⁹⁶. El propi Carles Feliu va participar, l'any 1806, en la construcció de diversos falutxos per al rei fabricant-ne les veles⁴⁹⁷. El paper estratègic del sector per a l'Estat també explica l'exili generalitzat dels mestres velers durant la guerra del Francès, especialment, com en altres oficis, cap a Tarragona i Mallorca. El darrer destí s'inseria en una tendència general de manufacturadors i comerciants barcelonins, que van desplegar a l'illa una intensa activitat econòmica⁴⁹⁸. Carles Feliu ho va fer als dos llocs l'any 1808 i, quan va tornar a la Barceloneta anys després, va reclamar que se li retornessin uns mobles que la policia francesa hauria saquejat per complet a casa seva durant l'ocupació de la ciutat⁴⁹⁹.

Els fabricants de veles també es van beneficiar del rol de la Barceloneta en la construcció naval catalana, sobretot de la recurrència de l'operació de l'aparellament de les naus. Entre finals del segle XVIII i principis del XIX, s'hi van establir famílies de velers provinents d'altres localitats litorals. Era el cas dels Julià, que, seguint el model d'alguns corders, dipositaven i venien a la Barceloneta les veles produïdes a una altra població, en el seu cas Arenys de Mar. El model d'explotació econòmica es va mantenir sota les fórmules artesanals, el que no va impedir una elevada capacitat per capitalitzar la seva activitat i la innovació en els mecanismes financers establerts des d'un període força avançat.

A finals de segle XVIII, Miquel Julià, procedent de Canet de Mar, va formar una societat per a la construcció de veles per a bucs amb el seu germà Pau, també mestre de veles, present a Arenys de Mar, juntament amb un comerciant de Canet. Tot i que no coneguem amb detall el funcionament de la societat, possiblement els dos germans aportaven les veles, mentre que el comerciant aportava el capital i contactes comercials i naviliers⁵⁰⁰. Els Julià també participaven financerament en les embarcacions per les que treballaven. El 1792, Miquel Julià va participar en el finançament d'una expedició comercial a la ciutat russa d'Arcàngel, capitanejada per Eloy Cahué, per a la qual va proveir el velam i va pagar els soldats que van estendre i plegar les veles⁵⁰¹.

⁴⁹⁴ A inicis del segle XIX, els dos eren majors del Gremi de teixidors de lli (*Diario de Barcelona*, 6 d'abril de 1800 i 29 de març de 1801).

⁴⁹⁵ Es mencionava la seva “aptitud i desempeño”, però no concretava el motiu específic.

⁴⁹⁶ Així va quedar palès en el registre que Carles Feliu va fer del privilegi al Tribunal de Comerç (ACA, Real Audiencia, Consulado y Tribunal de Comercio, C, 1542, any 1796).

⁴⁹⁷ Segons l'acord amb els *asentistas* de la construcció, devia percebre més de 4.000 lliures pel seu treball. Passats els anys, però, denunciava que no havia percebut res i en reclamava el deute. Demanava a un dels *asentistas* i als dos hereus dels restants la quantitat endeutada més els interessos corresponents. El 1822 el Tribunal de Comerç va sentenciar que els reclamats quedaven absolts, tot i que haguessin reconegut que havien cobrat, per part de la Corona, més de 20.000 lliures. Un d'ells, de fet, havia passat d'humil ferrer a comerciant enriquit, segons la versió de Feliu (ACA, Real Audiencia, Consulado y Tribunal de Comercio, C, 6231, 1 de juny de 1822).

⁴⁹⁸ Solà i Parera 1993: 49.

⁴⁹⁹ El valor total d'allò saquejat, assegurava Feliu, no baixava de 9.000 lliures (ACA, Real Audiencia, Pleitos civiles, 19012, anys 1814-15).

⁵⁰⁰ Anys després, les desavinences entre els germans i el comerciant van culminar en un procés judicial al Tribunal de Comerç (ACA, Real Audiencia, Consulado y Tribunal de Comercio, C, 6153, anys 1803-05).

⁵⁰¹ ACA, Real Audiencia, Consulado y Tribunal de Comercio, C, 536, 2 d'abril de 1792.

Ell mateix participà com a parçoner d'altres embarcacions, com l'any següent en la construcció d'una pollacra⁵⁰².

La importància d'estar present al barri marítim per al sector la rebel·lava el mestre veler Agustí Rutllà. En un litigi incoat pel corder Pau Calvell a la segona dècada del Vuit-cents sobre l'impagament en la compra de materials, va fer servir com argument la seva situació de pobresa. L'únic motiu per mantenir-se residint a la casa de la Barceloneta, que era l'únic bé amb el que comptava la família i que patia un cens molt encarit, era per tal de “no perder los parroquianos que me dan que trabajar y aumentarlos, porque de lo contrario no quisieramos un hueso sin tuetano”⁵⁰³. Era al barri on existia la xarxa de contactes i establiments que podien fer-li comandes, fossin els oficials de vaixells arribats al port, fossin els constructors i reparadors navals. A més, era habitual que fossin els velers els encarregats d'aconseguir les cordes per a les embarcacions, el que els vinculava àdhuc amb els corders del districte⁵⁰⁴. Per justificar la seva pobresa, Rutllà també assenyalava la total dependència que el sector tenia respecte l'estat del comerç i la navegació, el que feia que, en períodes d'estancament, el seu ofici ho patís severament⁵⁰⁵.

La millora del comerç marítim els anys següent va permetre que, el 1823, l'hereva de la casa, Antònia Rutllà, fos la segona major contribuent entre els mestres de veles per la contribució extraordinària d'aquell any⁵⁰⁶. El cas d'Antònia Rutllà va ser excepcional, doncs tot i el destacat protagonisme femení en aquesta activitat, legalment les dones estaven impedides per a ser mestres. En el període de viduïtat, no obstant, era habitual que exercissin com a tals. Com explica Romero Marín, les filles i mullers de mestres artesans, des de petites, adquirien habilitats tècniques i de gestió que posaven en pràctica quotidianament i els servia per prendre les regnes del taller en cas d'absència d'autoritat masculina⁵⁰⁷.

El creixement de la navegació i la construcció naval va fer reflotar la veleria a partir de la dècada de 1820 i les conseqüents. Una evidència d'aquest desenvolupament ve donat per un altre plet que, en aquest cas, va interposar el sastre Francesc Camps contra el seu fill, el mestre de veles

⁵⁰² Llovet 1980: 158.

⁵⁰³ ACA, Real Audiencia, Consulado y Tribunal de Comercio, C, 2176, f. 60, 6 de setembre de 1817.

⁵⁰⁴ Com a pràctica recurrent, explicava Rutllà, els capitans de vaixell contactaven amb els mestres de veles, els quals els indicaven les cordes i les mides que necessitaven i els posaven en contacte amb un corder, que remetia sovint les cordes al propi mestre de veles, encara que aquestes fossin a compte del capità o patró. Els testimonis Lluís Feliu, mestre de veles, i Josep Soler i Berga, mestre corder, ambdós també de la Barceloneta, van certificar que aquesta pràctica era habitual (Ídem, f. 72-73, 17 de setembre de 1817).

⁵⁰⁵ “Es sabido que semejante oficio tanto abunda o da que trabajar quanto se cursan libremente los mares y tanto mas empobrece quanto mas se embarasan u oprime por guerras, corsarios u otros apurados accidentes el navegar. Nadie ignora por ser publico y notorio y como a tal se alega los mui muchos años que gemimos por los trastornos e impedimentos maritimos” (Ídem, f. 97-98). Això és el que hauria causat l'empitjorament de la situació econòmica del seu pare, qui havia adquirit les cordes que ara reclamava Calvell com a impagades. El pare, Pere Rutllà, segons deia Calvell per a qüestionar la seva suposada pobresa, anys abans comptava amb un perruquer que el visitava a diari, amb una entrada privilegiada al teatre de la ciutat i amb criada pròpia. Rutllà, de fet, havia arribat a ser alcalde de la Barceloneta a finals del segle XVIII (*Diario de Barcelona*, 7 de maig de 1798). Finalment, la sentència, emesa el 10 de gener de 1818, va obligar a pagar els deutes en part a Antoni Rutllà, en part a la seva mare i vídua de Pere, Antònia, i en part va donar poder a Calvell per a que denunciés, si ho considerava oportú, a dos capitans de vaixell. Això darrer era fruit que dues de les partides atribuïdes a Rutllà es demostraren que eren a compte d'aquests capitans (ACA, Real Audiencia, Consulado y Tribunal de Comercio, C, 2176, 10 de gener de 1818).

⁵⁰⁶ Era l'única dona referenciada en el llistat (AHCB, Cadastre IX-8, Indústria i Comerç, 13 de juliol de 1823).

⁵⁰⁷ Romero Marín 1997.

Pau Camps i Romeu. Pau Camps, que havia seguit l'estela del seu oncle Pau Romeu i Marsans, també mestre de veles⁵⁰⁸, feia servir com a taller una casa situada a la plaça San Miguel⁵⁰⁹. El 1839 el seu pare Francesc Camps en va reclamar part de la propietat, i finalment va aconseguir ser perceptor de part de les rendes que generava i que, fins el litigi, gaudia exclusivament el seu fill. Un dels arguments utilitzats pel pare va ser la fortuna que, en l'exercici del seu ofici en aquesta i altres cases, va fer Pau Camps des de rebre l'herència l'any 1823 fins el 1839.⁵¹⁰ En la seva trajectòria, Camps també va obtenir el títol de mestre major de veles, així com d'alferes de fragata, i va emparentar-se amb la família de constructors navals Geli⁵¹¹.

Un ascens social més accentuat el va protagonitzar la família amb més pes i història a la veleria barceloneta. Es tracta dels Martí, descendents del mestre de veles Bonaventura Martí, que provenia de Vilanova i la Geltrú. Mentre que tant el seu germà gran com el seu pare van desenvolupar l'activitat a la ciutat del Garraf, Bonaventura, com a fill segon, es va assentar a la Barceloneta. El 1788 ja hi tenia establert el seu taller de veles. Aquell any, juntament amb la seva germana, van presentar un certificat de pobresa en el marc d'una reclamació judicial per un deute que no els havien satisfet, tot i que en aquest cas el concepte de pobresa equivalia a la necessitat de treballar per a viure⁵¹². A Bonaventura el va succeir Antoni Martí i Llanas, ja nascut a la Barceloneta al voltant de 1775.⁵¹³ Si el seu antecessor acreditava la seva pobresa relativa el 1788, per a Antoni, les coses a inicis dels anys 1820 eren ben diferents. Després d'ocupar càrrec com a comissari del barri⁵¹⁴, el 1823 era el major contribuent entre els mestre de veles. Els mestres majors del gremi afegien en una nota que la seva activitat com a veler no era la seva única font d'ingressos, sinó que “separadamente posehe un capital algo regular que circula marítimamente ya en cambios he intereses (de) varios buques de ambas costas”⁵¹⁵. La participació en embarcacions es va establir com a complement de l'activitat productiva de Martí, quelcom que seguiria vigent dues dècades més tard⁵¹⁶.

⁵⁰⁸ Pau Romeu i Marsans es va exiliar a Mallorca durant la guerra del Francès, on va establir obrador i tenda (*Diario de Palma*, 27 de setembre de 1812 i 2 de gener de 1813). Després del seu retorn a la Barceloneta seria comissari d'un dels barris en que es dividia el districte (*Diario Constitucional de Barcelona*, 3 de gener de 1823).

⁵⁰⁹ Hi va instal·lar un cartell amb la frase “Pau de las velas”.

⁵¹⁰ ACA, Real Audiencia, Pleitos civiles, 32253, anys 1839 a 1842. A conseqüència de la sentència del Tribunal de Comerç, Pau Camps va haver d'alienar una de les cases, que seria subhastada públicament (*El Constitucional*, 5 de novembre de 1841).

⁵¹¹ Per alguna raó que desconexim va enfrontar-se amb Marià Geli, a qui va insultar i amenaçar amb un ganivet, el que el va valdre ser pres per disposició del Jutjat de Marina. El propi Marià va concedir-li el perdó, el que el va permetre demanar i rebre l'indult (AHPB 1230/28, f. 164, not. Baldiri de Xammar, 29 d'octubre de 1846).

⁵¹² La querella era contra un llaurador vilanoví, que, com a representant del germà, els devia les 1.100 lliures que el seu pare havia disposat com a legítimes per a ambdós. Van presentar el certificat per a justificar una reclamació que arribaria a instàncies reials, i es basava en la declaració de dos testimonis, un mestre d'aixa i un mariner, els dos de Barcelona, que com amics seus asseguraven que necessitaven treballar per a mantenir-se. Això era suficient per certificar la seva pobresa (ACA, Real Audiencia, Pleitos civiles, 13284, any 1788).

⁵¹³ Durant la guerra del Francès també va exiliar-se a Mallorca, on va establir un taller de veles i va actuar com a contacte per a la càrrega de vaixells que feien la ruta Barcelona-Palma (*Diario de Mallorca*, 8 de juny de 1814).

⁵¹⁴ *Diario constitucional, político y mercantil de Barcelona*, 3 de juliol de 1821.

⁵¹⁵ AHCB, Cadastre IX-8, Indústria i Comerç, 13 de juliol de 1823.

⁵¹⁶ Tenim dos exemples de participacions d'Antoni Martí en la propietat d'embarcacions l'any 1841, concretament en dos bergantins. Una inversió, que es xifrava en 1.000 duros, corresponia al bergantí *Arturo*, mentre que l'altra consistia en dues parts (d'un total de 44) del buc *Independiente*. Aquestes tenien un valor de 636 duros (AHPB, Marina-50, f. 51 i 126, not. Lluís Ferrer Marsal, 1 de febrer i 10 de març de 1841).

La mecanització del sector i la convivència del sistema fabril amb el model artesanal, 1850-1880

La modernització del procés de fabricació de veles va ser més tardana que a la corderia, concentrant-se a l'equador del segle XIX, al rebuï del tèxtil. Com a resultat d'això, durant els anys centrals del segle XIX a la Barceloneta va seguir existint el model artesanal de taller i tenda. Alguns llinatges van desaparèixer -Feliu, Rutllà-, però van aparèixer de nous -Asmerats, Pagès- i altres es van mantenir -Camps, Martí, Julià-, el que en conjunt va permetre que el nombre de tallers al barri romanès estable (Gràfica 2.3.).

El factor de transformació en aquest període va ser la instal·lació a la Barceloneta de dues grans cases que van impulsar fàbriques tèxtils mecanitzades al Masnou. Ambdues es van constituir com a importants actors econòmics a la localitat maresmenca des de mitjans de segle, i van aconseguir que les respectives fàbriques assumissin totes les fases productives del velam a partir de l'obtenció de la fibra. El model laboral que van instaurar s'inseria en les tendències de la indústria tèxtil, amb una incorporació molt majoritària de dones treballadores a l'establiment⁵¹⁷.

La primera d'aquestes cases va ser la dels Estapé, que van obrir la seva fàbrica al Masnou l'any 1851.⁵¹⁸ Conscient de la centralització de la venda de velam i de l'operació d'aparellament dels bucs al port de Barcelona, Gerard Estapé va obrir en paral·lel una tenda al passeig Nacional de la Barceloneta. L'evolució del negoci va ser favorable les següents dècades, i els seus productes van tenir un ampli reconeixement en el món marítim. El 1872, el successor de Gerard, Pau Estapé i Maristany, es salvava de la crítica que el jurat de la Exposició Marítima feia a la fabricació de velam a Espanya, i en destacava els avenços fets pel seu establiment⁵¹⁹. Els elogis a les veles presentades només eren compartits amb la també masnovina fàbrica Sensat, la qual seria absorbida per Estapé l'any 1883. Aquesta operació va permetre que l'establiment controlés tot el procés productiu, des de l'obtenció de les fibres fins l'acabat de les veles⁵²⁰. Pau Estapé va aconseguir una gran ascendència social al seu poble natal, fins el punt que va ser candidat a les eleccions a Corts pel districte electoral del Masnou. En l'anunci de la candidatura, els seus promotors destacaven que, “dedicado desde muy joven a su industria de velámenes para buques, conoce prácticamente las necesidades de los pueblos marítimos, donde ha vivido siempre”⁵²¹.

⁵¹⁷ Tabaras Bosch 2019: 11; 16.

⁵¹⁸ Muray 2018: 15.

⁵¹⁹ Segons la valoració del jurat “ha procurado montar un espacioso local que reuniese las condiciones necesarias á esta clase de establecimientos, teniendo un especial cuidado en procurarse los enseres mas perfeccionados y aumentando su número” (Urgellés de Tovar 1872: 83). L'elogi prosseguia, assegurant que Pau Estapé “hace años que todos sus afanes y sacrificios los dedica á colocar á una gran altura su vasto establecimiento”, com mostrava “la bondad de sus productos el magnífico grupo formado por velámen en variado corte, y los objetos destinados á su construccion” (Ídem: 118). Finalment, Estapé va ser un dels únics quatre expositors que va aconseguir el primer premi, la medalla d'or de l'Ajuntament (Ídem: 135). En l'obra *Oliendo a Brea*, publicada el 1926, se'n mencionava el seu record també de forma elogiosa. Les veles del seu establiment i de la casa Sensat, afirmava l'autor, “eran de tal solidez y resistencia, que los éxitos de muchos viajes les eran muy justamente atribuidos” (Masriera i Colomer 1926: 217).

⁵²⁰ Tabaras Bosch 2019: 10.

⁵²¹ Com a propietari rural, afegien, coneixia els problemes de l'agricultura (*La Imprenta*, 27 d'agost de 1878). Posteriorment ocuparia el càrrec d'alcalde del Masnou en dues ocasions diferents.

La segona casa a que ens referim és la dels germans Maristany, que havien obert un establiment al Masnou el 1844. El procés productiu es va mecanitzar ràpidament, i el 1850 ja comptaven amb deu telers⁵²². Anys després, el 1877, van obrir una nova fàbrica, coneguda com a Cal Soberano, que es movia per sis màquines de vapors i comptava amb telers mecànics i maquinària per a totes les operacions necessàries, com premsar, estirar, arrissar i llustrar els teixits⁵²³. La obertura d'un local a la Barceloneta, una tenda situada al passeig Nacional 4, va coincidir amb l'establiment de la fàbrica moderna⁵²⁴.

En paral·lel va romandre la producció artesanal de velam, tant aquella feta a la Barceloneta com la que tan sols s'hi comercialitzava. En aquest segon cas seguien emmarcats els Julià. El continuador de la saga, Joaquim Julià i Molas, va mantenir tant el seu establiment a Arenys de Mar⁵²⁵ com el de la Barceloneta, des d'on en diverses ocasions proveïa les veles per a embarcacions construïdes en el seu poble d'origen⁵²⁶.

El llinatge de velers amb major projecció al barri van seguir sent els Martí. Antoni Martí i Llanas figurava entre els grans propietaris del barri a 1848-49⁵²⁷, un patrimoni immoble que encara augmentaria anys més tard amb l'adquisició de dos edificis més⁵²⁸. La seva situació econòmica també el va permetre enderrocar un dels edificis de la seva propietat per a construir-hi un de nou l'any 1856.⁵²⁹ Sense abandonar la seva professió, va adquirir al terme de Sant Martí de Provençals una peça de cultiu amb la voluntat d'extreure'n una renda agrícola⁵³⁰. En paral·lel, els seus fills es van emparentar doblement amb la família de corders Calvell⁵³¹, i una tercera filla es va casar amb el també corder Sever Soler, el que en conjunt mostra una deliberada estratègia de vincular-se amb l'elit social del districte i, en concret, amb la branca germana de la corderia. Martí i Llanas moriria finalment el 1860 a l'edat de 75 anys⁵³². El seu primogènit, Antoni Martí i Freixas, va prosseguir amb l'ofici, que, com els seus avantpassats, va compaginar amb l'activitat naviliera⁵³³.

⁵²² Tabaras Bosch 2019: 15.

⁵²³ Pérez Monge 2002: 118.

⁵²⁴ El mateix any, un dels tres germans fundadors va celebrar una subhasta d'un bergantí-goleta de ferro en el local (*Crònica de Catalunya*, 7 de maig de 1877).

⁵²⁵ Va arribar a ser alcalde de la localitat a mitjans del segle XIX (*El Espectador* (Madrid), 21 de setembre de 1845).

⁵²⁶ Per exemple, a Llovet 1971: 122 i Ajuntament d'Arenys de Mar 1990.

⁵²⁷ Tatjer 1988: 79.

⁵²⁸ Situat als carrers Barceló i Lepanto, va aprofitar que estaven amenaçats per la proximitat al mar i els va comprar per 2.000 duros (AHPB 1246/24, 122, not. Jaume Ricart i Alberc, 22 de març de 1856).

⁵²⁹ Entre els carrers Mayor i San Telmo, el cost de l'operació va ser de 1.329 duros, 12 reials i 14 maravedís (AHPB 1246/24, 308, not. Jaume Ricart i Alberc, 19 d'agost de 1856).

⁵³⁰ Va comprar una part del terreny al seu fill polític Sever Soler per 7.440 reials, així com una terra cultiva amb barraca adjunta al terreny per 3.440 reials (AHPB 1293/14, 162 i 163, not. Jaume Burguerol i Roca, 4 de desembre de 1856).

⁵³¹ Per una part, la seva filla Vicenta Martí i Freixas amb Pau Calvell i Julià, matrimoni de qui va néixer el futur polític Pau Calvell i Martí (AMCB, Registre Civil, Naixements de 1855, llibre 1, f. 974, 9 de març de 1855), i per l'altra, el seu fill Antoni Martí i Freixas amb Àngela Calvell i Julià (el capítol matrimonial entre els dos, mencionat a l'apartat anterior -2.4.1.-).

⁵³² AMCB, Registre Civil, Defuncions de 1860, llibre 3, f. 3151, 7 de juliol de 1860.

⁵³³ Era propietari de la goleta *Joven Petita* durant el primer lustre dels anys 1870 (AHPB 1375/6. 62, not. Pere Màrtir de Fortuny, 5 d'agost de 1870; AHPB 1375/11. 74, mateix not., 16 de novembre de 1875).

Això darrer el va valdre, l'any 1878, ser nomenat com a representant del sector navilier a una comissió de la patronal Foment de la Producció Espanyola⁵³⁴.

La desaparició del model artesanal i la diversificació de les grans companyies, a partir de 1880

El triomf del vaixell de vapor i l'aparellada crisi de la construcció naval catalana van suposar la fi del model artesanal de fabricació de veles que havia predominat fins llavors a la Barceloneta. La pràctica desaparició d'aquest model va permetre un procés accelerat de centralització de la producció del material en les grans fàbriques tèxtils establertes al Masnou. Les guies comercials de la ciutat recullen aquesta transformació, concentrada al primer lustre dels anys 1880, quan es va passar de vuit establiments dedicats a la comercialització del producte a tan sols els dos locals propis de les cases masnovines (Gràfica 2.3.).

Gràfica 2.3. – Mestres de vela a la Barceloneta (1823-1900)

Font: Elaboració pròpia a partir del buidatge de les guies comercials de Barcelona disponibles.

La mecanització completa del procés productiu i la concentració fabril de les forces productives van permetre un canvi notable en el resultat del producte, quelcom que va ser valorat positivament per comentaristes contemporanis. Les crítiques als treballs dels mestres velers i del seu escàs coneixement teòric que van predominar en l'Exposició Marítima de 1872, a les que s'hi van afegir els comentaris entorn les males condicions dels tallers artesanals i els seus instrumentals i aspectes organitzatius⁵³⁵, van transformar-se a l'Exposició Universal de 1888. Van realitzar-se elogis a la

⁵³⁴ La comissió estava encarregada de reunir totes les dades i informacions necessàries per a respondre a l'interrogatori sobre política aranzelària obert pel govern (*La Imprenta*, 28 de setembre de 1878).

⁵³⁵ El jurat de l'Exposició comparava les veles autòctones amb les de l'estranger, i afirmava que les del país eren d'inferior qualitat, doncs tendien a ser de menor consistència i tenacitat en el teixit. Quelcom similar passava amb les ralingues, les vores de les veles. Sobre la indústria del velam, afirmaven que "generalmente nuestros talleres de velamen no reúnen las circunstancias necesarias que deben concurrir en un buen taller, siendo tanto más lamentable esta falta,

producció de les grans fàbriques, incloses les de Maristany i Estapé. Ricart i Giralt situava al velam, juntament amb el cordam, com els únics sectors que havien exercit un bon paper al certamen⁵³⁶. El mateix autor, no obstant, es lamentava que aquest material ja no podia ser el motor de la marina moderna, i es tractava més aviat d'un residu del passat. La generalització dels bucs de vapor va produir una caiguda accelerada de la demanda de velam, i en les dues darreres dècades del segle les fàbriques que n'havien concentrat la producció van iniciar una marcada estratègia de diversificació tant dels seus productes com de la seva clientela.

L'establiment que dirigia Pau Estapé va ser el primer en iniciar aquest camí. El treball amb teixits gruixuts, especialment lones de cotó i lli, van permetre una fàcil obertura a nous mercats. El primer indici d'aquesta adaptació la trobem al voltant de l'any 1880, quan va inserir en un anunci del seu local, a més del velam per a bucs, que seguia sent el producte principal, altres productes fets a partir del teixit de lona. Entre aquests, figuraven tendals, alguns especialment per a ferrocarrils, tendes de campanya, encerats, baques per a carruatges i banderes⁵³⁷. El mateix any havia fabricat dos envelats de lona, que servien per cobrir dos establiments de renom a Barcelona: el Círcol Equestre i el cafè Nou de la Rambla⁵³⁸. Més endavant, va fer un pas més cap a la diversificació amb l'obertura d'un taller de corretges de lona de cotó per a transmissions, amb el qual va obtenir una patent d'invenció el 1884.⁵³⁹ El motiu de l'aposta per la diversificació d'Estapé, segons la publicació *Industria e invenciones*, era ben clara: "la decadencia, cada día más acentuada de la marina mercante, ha tirado por tierra esta industria y el señor Estapé, viéndose obligado a dar un nuevo giro a sus negocios y a emplear con más utilidad su genio industrial concibió el pensamiento de fabricar correas de lona de algodón, industria nueva en España"⁵⁴⁰.

El moviment definitiu per expandir el seu àmbit d'actuació el va realitzar al tombant de segle. El 1898 va formar una nova societat, l'Estapé, Cros i Companyia, associant-se amb Pere Cros Casanovas, Joan Millet Pagès i Miquel Mateu Vives. El capital de la nova companyia es va xifrar en 500.000 pessetes, i el seu objecte ambicionava una nova ampliació de mercats, constituint-se amb una definició genèrica del seu àmbit productiu ("fabricación de hilados y torcidos de algodón, lana y sus similares"). La nova societat va obrir el seu despatx central a ronda Sant Pere, tot mantenint l'establiment del passeig Nacional, que formava un conjunt de tres cases (números 1,

al pensar en el poco trabajo que cuesta consultar alguno de nuestros tratados de velámen". Respecte l'organització interior, la vinculaven a la necessitat d'enquadrament de la mà d'obra femenina. Aquesta millora organitzativa era necessària "para que reine el orden moral entre las numerosas trabajadoras que se dedican a la industria", afirmaven. Tan sols els establiments d'Estapé i Sensat es salvaven de les crítiques (Urgellés de Tovar 1872: 80-83).

⁵³⁶ "Tanto las de hilo como las de algodón, y las de mezcla, las gruesas como las más finas cotonías, de Maristany, de Pau Estapé y de Pere Alier gozan de una fama que no alcanza la mayor marca de fábrica extranjera", assegurava (Ricart i Giralt 1889: 316).

⁵³⁷ A més, venia productes de fabricació d'altri, com eixàrcia i altres efectes navals (*Anuario del comercio, de la industria, de la magistratura y de la administración de España* 1880: 12 de la secció d'anuncis).

⁵³⁸ *La Publicidad*, 25 de maig de 1880.

⁵³⁹ A més, va obtenir el privilegi reial que el permetia dedicar-se a la producció d'aquest material sense competència. Amb excepció del filat, totes les operacions necessàries per la fabricació de les corretges estaven mecanitzades (*Industria e invenciones*, 1 de novembre de 1884 i 4 d'abril de 1885; *L'arch de Sant Martí*, 21 de juny de 1885). A l'Exposició Universal de 1888 va presentar-ne una mostra, a part del conjunt de veles que va destinar a la Secció Marítima (*La Publicidad*, 26 de desembre de 1888 i 23 de gener de 1889).

⁵⁴⁰ *Industria e invenciones*, 4 d'abril de 1885.

2 i 3), com a sucursal⁵⁴¹. A la primera dècada del nou segle, l'Etapé, Cros i Companyia ja no va comptar amb les veles per a vaixells com el seu principal producte, passant per darrere tant de les corretges de lona per a transmissions com dels filats i torçats de cotó. Les veles restaven en segon pla, juntament amb les lones, els tendals i les banderes⁵⁴². Com a resultat de la pèrdua de pes del servei a la marina en la companyia, el local de la Barceloneta va ser finalment tancat, passant a disposar del mencionat despatx a ronda Sant Pere i d'un segon local al passeig Sant Joan⁵⁴³. Finalitzada la societat el 1911, la fàbrica masnovina, coneguda com a Can Xala, continuaria la seva activitat la major part del segle XX, destacant-se en el serveis de tendals per a ferrocarrils o petits comerços, saques de correus o llits plegables, sempre mantenint el velam com una peça més de la seva producció⁵⁴⁴.

La diversificació productiva de la casa dels germans Maristany va ser més tardana. En la darrera quinzena del segle la fabricació de velam va mantenir-se com la seva principal activitat, fruit del qual eren proveïdors de les companyies transatlàntiques que encara mantenien una minsa flota velera, com la Pinillos Sáenz y Compañía i la F. Prats y Compañía. També van comptar com a client amb la Compañía Trasatlántica, però en aquest cas ja no pel material habitual, sinó per la provisió de tendals i llits a bord fets de lona⁵⁴⁵. Aquests nous productes anunciaven un gir que es va completar a l'inici del segle XX, quan la producció de velam es va arraconar progressivament. Es va deure al propòsit d'impulsar com a producte principal les lones per a cobrir els vagons de trens de mercaderies⁵⁴⁶.

En un anunci l'any 1915, tot i aparèixer en una publicació especialitzada en el món marítim, ja no es definia com a taller de velam, com havia fet fins llavors, sinó com a fàbrica de lones de cotó, canem i lli. El velam quedava així relegat a un producte més del seu catàleg, entre els que figuraven tendals per a tendes i patis, marquesines, tendes de campanya, encerats, impermeables, motxilles o banderes⁵⁴⁷. Com la fàbrica Estapé, tindria un llarg recorregut durant el segle XX.⁵⁴⁸ A diferència d'aquesta, no obstant, els Maristany van mantenir el seu local al passeig Nacional de la Barceloneta, convertint-se el 1916 en la única casa productora de velam amb despatx al districte⁵⁴⁹.

⁵⁴¹ *El fomento industrial y mercantil* (Madrid), 20 d'abril de 1898; *Diario oficial de avisos de Madrid*, 16 de maig de 1898.

⁵⁴² En els anuncis de l'empresa, entre altres, destacaven tendes de campanya per a la platja i per a excursions, així com per a fires o espectacles ambulants. El velam, per la seva part, estava destinat sobretot per a iots de regata i oci i per a embarcacions majors (*El Economista hispano-americano* (Madrid), 5 d'abril de 1901; *Anuario-Riera* 1908: 219).

⁵⁴³ *Directorio madrileño*, 19 de març de 1905, p. 1440; *Arquitectura y construcción* 1918: 392.

⁵⁴⁴ Van presentar-ne un assortiment a la Fira de Mostres de Barcelona de 1922 (*El Diluvio*, 21 de març de 1922; *La Libertad* (Madrid), 14 d'abril de 1922).

⁵⁴⁵ *La Publicidad*, 3 de gener de 1889; *Revista de navegación y comercio* (Madrid), 15 de novembre de 1893; *El mundo naval ilustrado* (Madrid), 30 d'agost de 1900.

⁵⁴⁶ Pérez Monge 2002: 115; Tabaras Bosch 2019: 15-16.

⁵⁴⁷ *Vida marítima* (Madrid), 30 de juny de 1915.

⁵⁴⁸ Sobretot durant el franquisme, es va especialitzar en la satisfacció de comandes de l'Estat, especialment de l'exèrcit -en tendes de campanya o vestits- i dels serveis de correus i de ferrocarrils (Pérez Monge 2002: 115-117).

⁵⁴⁹ *Guía general de Cataluña* 1916: 693. Sí que constaven al passeig Nacional, en canvi, establiments per al lloguer de tendals i lones. Més endavant, el 1922, es va fundar la societat anònima LIVEMAR, orientada a la satisfacció de les demandes dels velers d'ús recreatiu, amb un taller a la Barceloneta (Domingo Basora 2016: 9). L'empresa perduraria fins el segle XXI, ja traslladada al barri Gòtic.

Al contrari del que va passar al Regne Unit⁵⁵⁰, els treballadors artesans no van poder bastir una estratègia de defensa de l'ofici i el model de fàbrica tèxtil es va imposar com l'única forma de produir veles. La trajectòria de les famílies de mestres artesans que havien dominat l'activitat els dos primers terços del segle XIX va tendir a posar la seva fi en aquesta nova etapa. El local de Pau Camps, mort el 1870 a la Barceloneta com a propietari, va convertir-se a finals dels anys 1880 en una xocolateria, tot i mantenir la seva descendència la propietat de l'edifici⁵⁵¹. Altres, com el mestre Salvio Valentí, establert al districte als anys 1870, van optar per altres ocupacions marítimes. En el seu cas, a la darrera dècada del Vuit-cents era pràctic de port a Barcelona⁵⁵².

Finalment, el llinatge més reeixit al sector, els Martí, van canviar el seu àmbit productiu. Durant els anys 1880, Antoni Martí i Freixa es va associar amb els Pujol, mantenint l'establiment de veles en el mateix punt, al passeig Nacional 44, fins la seva mort el gener de 1886.⁵⁵³ El seu successor, Antoni Martí i Calvell, part ja de la quarta generació del llinatge a la Barceloneta, va mantenir el seu protagonisme entre la classe naviliera de la ciutat⁵⁵⁴. El canvi de rumb del negoci el va dur a terme el segon fill masculí de Martí i Freixa, Jaume Martí i Calvell. El 1900 va formar una societat amb la família masnovina Pagès per al negoci de cànems, en la que aportava la meitat del capital, que era de 100.000 pessetes. Mentre que el seu germà Antoni, com a propietari, va actuar per a influenciar en la reforma del passeig Nacional, però ja residia a l'Eixample quan va morir el 1903,⁵⁵⁵ l'any anterior Jaume Martí va situar els magatzems d'espardenyes de cànem de la companyia al mateix districte, abandonant per sempre l'activitat a la Barceloneta⁵⁵⁶. El 1906, aquests magatzems s'havien convertit en un gran taller tant d'espardenyes com de productes de corderia i de diferents fibres d'aquests productes⁵⁵⁷.

Els descendents d'Antoni Martí van percebre l'àmbit productiu tradicional de la seva família materna, la corderia, com una oportunitat millor de negoci que el velam. A partir del treball del cànem, però, les cordes produïdes tenien un destinatari ben diferent a l'omnipotent client dels sectors de la vela i la corda durant la major part del segle XIX. El canvi de segle va suposar la desvinculació entre el treball de teixits gruixuts de lona i la provisió de veles per a vaixells. El model de producció artesanal, que va perviure més anys que no pas en la corderia, va desaparèixer sobtadament amb la crisi de la construcció naval. Tan sols aquells que havien pogut fer el pas cap a la mecanització i la concentració fabril del procés productiu van disposar de la capacitat

⁵⁵⁰ Hirsch 1985: 98-110.

⁵⁵¹ AMCB, Registre Civil, Defuncions de 1870, llibre 2, f. 3482, 20 de juny de 1870; *Anuario del comercio, de la industria, de la magistratura y de la administración de España* 1887: 213; *Anuario-Riera* 1896: 396.

⁵⁵² A més, va exercir el càrrec d'ajudant de les comandàncies de marina de Barcelona i de Mataró (*La Correspondencia de España* (Madrid), 10 de juliol de 1891; *Anuario-Riera* 1897: 239; *El distrito farnense* (Lloret de Mar), 30 de gener de 1898).

⁵⁵³ *La Publicidad*, 30 de gener de 1886.

⁵⁵⁴ El 1887 era un dels vuit signants del manifest de naviliers barcelonins en gratitud al diputat a Corts Frederic Nicolau per defensar, sota el seu punt de vista, la navegació espanyola (*La Dinastia*, 14 de juliol de 1887).

⁵⁵⁵ *La Veu de Catalunya*, 6 de novembre de 1902 i 28 de març de 1903.

⁵⁵⁶ *Anuario-Riera* 1902: 493.

⁵⁵⁷ En un anunci s'explicava que els béns amb què comptava eren de fabricació tant manual com mecànica, i que la casa estava dedicada a l'exportació. A més de destacar el gran sortit d'espardenyes, mencionava que les cordes no només es destinaven a la marina, sinó també a usos industrials (*Anuario del comercio, de la industria, de la magistratura y de la administración de España* 1906: 1777).

d'adaptació necessària, que van concretar amb la diversificació de la seva especialització productiva i la fi de la seva històrica vinculació amb la construcció naval.

Síntesi del capítol

Abans de la fundació de la Barceloneta, l'arenal sobre el que s'assentaria el barri era ja escenari del bastiment de vaixells de vela i de l'establiment de barraques on s'agrupaven les eines i útils dels mestres d'aixa i calafats, els oficis que exercien les tasques pròpies de la construcció i reparació naval a Catalunya. L'accés a la propietat del nou barri, donada la prioritat que els oficis marítims van gaudir en la concessió de solars, va permetre que aquests artesans s'hi ubiquessin d'immediat. En paral·lel, l'expansió comercial catalana arrencada a mitjans del segle XVIII va permetre un creixement sostingut de l'activitat. Després d'una fase de paràlisi comercial, entre els anys 1830 i 1870 el sector va viure el seu apogeu, fomentat per un nou enlairament de les xarxes comercials catalanes i pel marc proteccionista que pesava sobre la marina mercant. El creixement de l'economia marítima catalana es va fonamentar en un sistema caracteritzat per una elevada multipolaritat, que va permetre que diverses localitats costaneres, sobretot aquelles situades a la costa de Llevant, sobresortissin en el bastiment de grans naus mercants. El rol de la Barceloneta en aquest sistema, lligat a la transcendència del port de Barcelona, va determinar la seva especialització en la reparació i les operacions de manteniment de les embarcacions. També en la fabricació i comercialització d'eixàrcia i veles, moltes de les quals anaven destinades als aparells de vaixells construïts en altres municipis litorals.

La importància que va adquirir la construcció i reparació naval a les dècades centrals del Vuit-cents va permetre la defensa de l'ús de l'Astillero en front els diversos projectes immobiliaris apareguts els anys 30 i 40. Més tard, davant la construcció d'una bateria militar en aquell espai a 1859, els mestres d'aixa i calafats van aconseguir una solució parcial a la reducció d'espai que patiren. Com les dècades anteriors, va ser fonamental la defensa que algunes autoritats governatives, sobretot les de Marina, i les classes comercials, representades a la Junta de Comerç, van fer del sector.

El model productiu de l'activitat a la Barceloneta tenia moltes peculiaritats en el context de l'economia artesana. Els alts nivells de capitalització, la participació en el finançament tant de les construccions com de les expedicions comercials i la vinculació amb les xarxes navilieres del país, van anar de la mà d'una molt elevada autonomia dels mestres en l'adquisició i propietat dels mitjans de producció, tant de les matèries primeres com de les eines de treball i els espais d'emmagatzematge. L'alta valoració social i econòmica de l'activitat també va ser decisiva per uns salaris nominals molt elevats i una relativa estabilitat laboral que, lluny de les visions dominants fins ara, sabem que van evitar l'alt grau d'eventualitat del treball i van determinar la bona situació relativa dels treballadors en l'estructura social i espacial del barri.

Aquesta situació no va evitar el procés de profunda diferenciació dins els oficis, ocasionat pels creixents interessos financers i comercials de diversos mestres. Aquests van dominar els càrrecs de poder polític de la comunitat, així com la propietat immobiliària i la influència social desplegada a partir de les xarxes de beneficència. Malgrat això, davant la llarga batalla plantejada

per comerciants i naviliers des del segle XVIII per detreure'ls el control del procés productiu, van dur a terme una defensa de les seves prerrogatives bastides en torn a la unitat de l'ofici. Tot i el decret governamental de lliure contractació de l'any 1830, van reproduir noves formes de regulació i protecció del treball, mantenint el torn rotatori i la fixació dels jornals. Ja passat l'equador del segle, la definitiva desintegració gremial i la supressió de la Matricula de Mar van completar la liberalització de l'organització laboral al sector.

La resposta a aquest procés per part dels treballadors va manifestar-se en dos àmbits entrelligats. En primer lloc, una integració primerenca en l'incipient moviment obrer de Barcelona, en especial en els períodes de mobilització del Bienni Progressista i el Sexenni Democràtic. Això va incloure la participació d'alguns dels mestres artesans del sector que menys s'havien separat del radi d'acció de l'artesanat barceloní. Pel contrari, ja amb anterioritat, aquells mestres que van ocupar el vèrtex de la piràmide social de l'activitat van intervenir decididament al costat de les forces repressores en els processos revolucionaris d'inicis dels anys 1840, que a la ciutat va protagonitzar bona part del món artesà. El segon àmbit desplegat per afrontar la liberalització del sector va ser l'organització de cooperatives de treball, que pretenien reconstruir algunes de les bases del sistema de treball artesanal, com els processos d'aprenentatge i el repartiment del treball. Alhora, ambicionaven superar el model individual de provisió i control dels mitjans de producció, clau en la segregació social interna dels oficis, i optaren per mancomunar bona part de les eines de treball i els ingressos.

El context expansiu de la construcció i reparació de naus es va produir en base a uns sistemes de treball totalment equivalents als del segle anterior, mantenint uns trets organitzatius propis de l'Antic Règim. Molt diferents van ser els seus dos principals sectors auxiliars. Sobretot la corderia, que va viure una primerenca mecanització que, juntament amb l'accelerat creixement de la demanda d'eixàrcia, van fomentar una ràpida implementació del sistema fabril. Tot i que el municipi veí de Sant Martí va ser l'espai predilecte dels corders barcelonetins per a establir-hi les seves noves fàbriques, la Barceloneta va mantenir-se com a espai de magatzem i venda dels productes. Va fer-ho gràcies a la seva condició de centre operatiu de les activitats portuàries. També al sector del velam, tot i que més tardanament, dues fàbriques tèxtils amb una elevada concentració de mà d'obra femenina i infantil van obrir sucursal a la Barceloneta. En aquest cas les factories es situaven al Masnou, però la centralitat de la Barceloneta en el proveïment de veles per a tota la marina catalana va conduir-los a establir els seus punts de venda al districte. En paral·lel, seguia vigent el model artesanal d'elaboració de velam. Com en el cas dels constructors navals, també els protagonistes principals de la veleria, així com els corders que van fer el pas de mestres artesans a fabricants industrials, van acumular les posicions de domini i poder dins l'estructura social i les xarxes polítiques de la comunitat marítima.

El triomf del vapor, analitzat en el capítol anterior, va ser fulgurant i va generar una crisi accelerada de la construcció naval a fusta a tot Espanya i la major part del Mediterrani. El seu impacte en les societats marítimes que vivien de l'activitat ha estat molt poc estudiada. En aquest capítol hem pogut abordar les conseqüències que va tenir el fracàs de la transició al vapor a la Barceloneta. Els relats de crisis de treball i de misèria i emigració dels mestres d'aixa i calafats van proliferar entre els contemporanis. Les dades quantitatives concreten la profunditat de la

caiguda en la força de treball en una reducció de gairebé dos terços. Encara més intens va ser l'impacte en el model d'unitat laboral, amb l'accelerada i generalitzada desaparició de la major part de tallers artesanals existents. També ho van fer la majoria dels seus actors, en especial aquells que havien estat a la cúspide del sector i de la piràmide social de la Barceloneta. Els casos dels Geli i Sisteré són els més il·lustratius de la profunda desvinculació amb el món marítim i el districte i la integració en l'univers de la burgesia barcelonina. Altres mestres artesans, no tant reeixits econòmicament, van optar per reorientar-se laboralment, o van reinvertir en nous àmbits del barri com safarejos o banys de mar. Alguns van perllongar en el temps la seva activitat, però en el canvi de centúria la separació amb uns orígens artesanals lligats a la vela i la fusta ja estaven plenament completats. Com a conseqüència, l'ús de l'Astillero va decreixer notablement, i, amb això, també la capacitat dels pocs constructors navals encara existents de defensar-ne l'explotació. La minva d'aquesta capacitat va deure's sobretot a l'avenç dels interessos tant del trànsit de mercaderies com de l'oci marítim sobre aquell espai.

Al contrari que els relats més apocalíptics apareguts a finals de segle, la construcció naval no va desaparèixer per complet. Va reestructurar-se en base a un nou model productiu, més concentrat físicament i laboral, que deixava enrere el taller artesanal, i que es desvinculava de la navegació i la marina mercant. L'especialització en noves demandes, com l'ús recreatiu i esportiu d'embarcacions o els diferents serveis portuaris i de passatgers, van ser la principal estratègia seguida pels protagonistes de la reconversió. Tampoc es van volatilitzar les activitats de la corderia i la veleria, però la seva reorientació econòmica va fer que ja no tinguessin gaire a veure amb els trets dominants dels sectors a mitjans del Vuit-cents. La mecanització productiva va completar-se, i tan sols els fabricants que van adoptar el model fabril van sobreviure. A més, ho van fer gràcies a una plena reestructuració de la seva producció, amb l'elaboració de nous gèneres i l'orientació a nous clients. El seu històric lligam amb la construcció naval, en conseqüència, va diluir-se molt notablement. Tot plegat va ocasionar la desaparició del sistema artesanal vinculat a la vela i la fusta, donant lloc a una intensa transformació de l'estructura social i econòmica de la Barceloneta.

CAPÍTOL 3

Els canvis demogràfics i el fenomen migratori

Introducció

Aquest capítol aborda la transformació poblacional de la Barceloneta entre els anys 1840 i 1900 a través de l'estudi de la demografia i els moviments migratoris. Conèixer les pautes de canvi d'aquests elements ens ha de permetre comprendre com es va transformar socialment la Barceloneta en poc més de mig segle.

El primer objectiu del capítol és esbrinar les característiques particulars d'un districte marítim i obrer en una ciutat com Barcelona, posats en el context dels canvis socials que, al segle XIX, es van donar tant en el marc català i espanyol com en el món urbà i portuari. El segon objectiu és conèixer quin impacte concret va tenir el procés industrialitzador i la transformació de l'economia del barri en les matèries estudiades. Parlem especialment del volum, composició i comportament demogràfic de la població i dels orígens i perfils socials dels immigrants.

La forma d'abordar aquestes qüestions parteix d'una consolidada historiografia sobre la ciutat de Barcelona al Vuit-cents. En ella, no obstant, ha mancat una aproximació detallada i a escala reduïda al fenomen demogràfic i, sobretot, a la immigració. Aquest capítol pretén cobrir part d'aquest buit, detallant l'evolució poblacional de la Barceloneta i la de les seves taxes de natalitat i mortalitat, així com les distribucions per edat i gènere de la població. Alhora, reconstruïm els les característiques dels patrons migratoris i els seus canvis, el detall regional de les diverses àrees d'origen i les diferents formes d'integració a la societat d'arribada per part dels immigrants.

3.1. L'evolució de la població i els comportaments demogràfics

L'estadística i la demografia a la Barcelona del segle XIX. Marc intel·lectual i polític

El segle XIX va ser testimoni del naixement de l'estadística i la demografia com a disciplines acadèmiques. Va ser un fenomen plenament lligat a la construcció de l'Estat liberal i la seva voluntat de conèixer els seus efectius de població de forma científica. Una nova branca del coneixement es va consolidar, d'aquesta forma, gràcies a les necessitats d'observació, anàlisi i control de la població. El rol de grups socials lligats a la naixent forma estatal, com urbanistes, metges i funcionaris, va ser cabdal per bastir una primera infraestructura que permetés recopilar, publicar i analitzar dades de caire demogràfic.

En el marc espanyol, la ciutat de Barcelona va ser avantsala del procés, i ho va ser de la mà del seu Ajuntament i d'una elit cultural i intel·lectual, molt vinculada al liberalisme progressista, que ho considerava clau pel seu projecte polític i social¹. A mitjans del segle XIX, figures com Laureà Figuerola i Ildefons Cerdà van destacar en l'impuls del tractament estadístic de la població barcelonina. La defensa de les bondats del desenvolupament industrial van estar al centre dels objectius de Figuerola, mentre que Cerdà va ser capdavanter, juntament amb Pere Felip Monlau, dels primers postulats higienistes a la ciutat. Centrats en els problemes d'excessiva densitat de població i mortalitat, el seu objectiu era la intervenció pública per pal·liar aquests desajustos².

Aquests primers treballs demogràfics estaven emparentats amb l'impuls a la recopilació estadística per part de les autoritats municipals, el que va permetre la implantació primerenca del Registre Civil dels esdeveniments del naixement, el matrimoni i la defunció ja a la dècada de 1840. En paral·lel, també es van elaborar diversos padrons d'habitants des dels anys 1820, la informació dels quals tan sols ens ha arribat per vies indirectes. Pel que fa l'àmbit estatal, el principal instrument va ser l'elaboració dels censos de població moderns, que van iniciar-se l'any 1857 i que van comptar amb cinc edicions entre 1860 i 1900.³

A mesura que va avançar la segona meitat del segle XIX i es va consolidar el pensament higienista, els treballs demogràfics van centrar-se més i més en l'estudi de la persistència d'elevades mortalitats a les ciutats. Aquest fenomen va ser el principal focus d'interès també a Barcelona, de la mà d'autors com Gumersindo Colomer, Pere García Faria i Lluís Comenge. Aquest nou ambient intel·lectual va culminar el 1891, quan es va institucionalitzar l'exploració estadística dels comportaments demogràfics dels barcelonins. Se'n va fer càrrec el nou Institut d'Higiene Urbana, nascut arrel de la reorganització del Cos Mèdic Municipal. El procés es culminaria amb la publicació de l'Anuari Estadístic de la Ciutat de Barcelona a partir de 1902,

¹ López Guallar 1995: 110-111.

² López Gay 2011; Urteaga 1987.

³ La història d'aquests censos inicials, entre d'altres, a Cusidó i Vallverdú & Gil Alonso 2012; Salas-Vives & Pujades-Mora 2021.

que recollia les dades demogràfiques elaborades per l'Institut, incloent desagregacions per districtes⁴.

El conjunt de dades i publicacions estadístiques sobre la demografia d'aquest període han permès assentar les bases de l'estudi sobre la població barcelonina del segle XIX. Per tal de reconstruir els principals trets de l'evolució poblacional de la Barceloneta i els seus comportaments demogràfics, l'anàlisi d'aquestes fonts s'ha combinat amb l'explotació de la base de dades poblacional elaborada en el marc de la investigació.

El comportament demogràfic a la Barcelona vuitcentista. Una ciutat portuària amb un accelerat creixement poblacional basat en la immigració

L'expansió generada per l'increment del comerç i la navegació va tenir un impacte diferencial en els patrons poblacionals de les grans ciutats portuàries de l'Europa Occidental. Ciutats com Bremen, Hamburg o Le Havre van experimentar un creixement poblacional accelerat, per sobre de les mitjanes urbanes dels seus països, gràcies fonamentalment al paper de la immigració. Les elevades taxes de mortalitat compensaven unes considerables taxes de natalitat, el que conduïa a uns creixements vegetatius molt tímids, sovint fins i tot negatius. Majors oportunitats de treball en l'economia formal pels homes van propiciar una major atracció migratòria d'aquests, que generà marcats desequilibris de gènere. Aquests creixements poblacionals i les dinàmiques associades van iniciar-se sovint abans dels processos d'industrialització⁵.

Aquests patrons s'il·lustren a la ciutat de Liverpool, que en la segona meitat del segle XIX va tenir uns saldos vegetatius per decennis equilibrats, difícilment per sobre del punt positiu o negatiu, mentre que a tot Anglaterra tenia un saldo positiu del 10% per dècada⁶. Trieste també va comptar amb un creixement vegetatiu molt moderat, especialment afectada per una elevada mortalitat⁷. A Marsella, l'accentuat creixement de la població en els tres primers quarts del Vuitcents va deure's a una extraordinària ràtio migratòria, i no a un saldo vegetatiu només lleugerament positiu⁸.

En el cas de Barcelona, l'expansió demogràfica es va iniciar molt abans de l'arrencada de la industrialització. Entre 1717 i 1787 la població es va triplicar, i el seu pes sobre tot Catalunya es va incrementar del 8,3 al 12,3%.⁹ Aquest creixement el va succeir un període d'estancament entre finals del XVIII i inicis del XIX, per recuperar una contínua expansió poblacional a partir de 1830. La ciutat va créixer de forma ininterrompuda fins el segle XX, registrant inicialment un increment de 116.917 a 189.948 habitants entre 1832 i 1860.¹⁰ El ritme de creixement va seguir pràcticament idèntic fins a 1887, any en què la població havia ascendit a 272.581 individus,

⁴ Roca i Rosell 1991; Rodríguez Ocaña 1985; Urteaga & Nadal 1994.

⁵ Cochard 2016; Lawton & Lee 2002; Lee & Lee 1998; Wischermann 2002.

⁶ Lawton 2002: 109.

⁷ Cattaruzza 2002: 192-194.

⁸ Sewell 1985: 146-152.

⁹ López Guallar 1989: 159-164.

¹⁰ López Gay 2007: 64-65; López Guallar 1995: 95-102.

mentre que el 1897 ja eren 333.908. Això sense comptar els nous municipis agregats, amb els quals la població ja superava el mig milió d'habitants¹¹. Comptant els pobles del Pla incorporats, de fet, la ciutat ja suposava el 26% del total de població de Catalunya. Les dècades entre 1840 i 1860 i els darrers deu anys del segle van ser els de major ritme de creixement¹².

Aquesta expansió demogràfica es va deure en exclusiva a l'aportació migratòria. Les esmentades característiques de les ciutats portuàries al segle XIX van estar encara més accentuades a Barcelona, on una particular baixa fecunditat va incidir en un creixement vegetatiu negatiu al llarg de bona part de la centúria. Tot i que algun any a mitjans de segle va registrar un saldo natural lleugerament positiu, a partir de 1863 i fins a finals de segle, gairebé en tots els anys aquest va ser negatiu¹³. Les extremes xifres de mortalitat urbana fins el darrer quart del segle eren comunes al conjunt de l'Estat, on les ciutats presentaven una sobremortalitat respecte el camp que no es revertiria fins ben entrat el segle XX.¹⁴ En el cas de Barcelona, aquest aspecte es combinava amb la intensa davallada de la natalitat en una fase força prematura. A partir de 1860, les taxes brutes de natalitat a la ciutat es van situar prop del 30 per mil, i van seguir disminuint les dècades següents. A finals del segle XIX, Barcelona era la capital espanyola amb la natalitat més baixa, i una de les més baixes de les grans ciutats de tot el món¹⁵.

La reduïda natalitat barcelonina estava en consonància amb un tret particular del comportament demogràfic a Catalunya, on la davallada de la natalitat va anticipar la de la mortalitat degut a una precoç limitació de la fecunditat matrimonial¹⁶. Barcelona, degut a l'absorció de grans contingents de població del país, va ser clau per marcar aquesta pauta de comportaments, dinamitzant-los, estenent noves pautes de conducta i alterant les estructures per edat i gènere de les poblacions catalanes¹⁷.

En definitiva, Barcelona va veure extremats els seus comportaments demogràfics degut a una particular intensitat i avançament de la caiguda de la fecunditat, que es va combinar amb una elevada mortalitat, característica compartida amb el conjunt de ciutats espanyoles i amb les grans ciutats portuàries. La combinació d'aquests dos fenòmens van conduir a una extraordinària dependència de la immigració per al creixement de la ciutat.

¹¹ *Anuario estadístico de la ciudad de Barcelona. Año 1902* 1903: 92.

¹² Mestre i Campi 1985: 88-89; Tatjer 1995: 122-123.

¹³ López Gay 2007: 109-110; López Guallar 1995: 109; Tatjer 1995: 124-126.

¹⁴ Dopico & Reher 1998: 60-65; Escudero Gutiérrez & Nicolau Nos 2014: 16-21.

¹⁵ López Gay 2007: 91-92.

¹⁶ Cabré Pla 1999: 36; 118; Pujades Rúbies 1989: 195.

¹⁷ Cabré Pla 2003; Vidal Bendito 1985.

3.1.1. L'evolució poblacional de la Barceloneta al segle XIX

L'estudi pioner de Tatjer sobre la Barceloneta a inicis dels anys 1970 va traçar una primera imatge de les fases del creixement poblacional del districte, inclosa l'etapa que abraça des del seu naixement fins l'inici del segle XX. Basant-se parcialment en les dades ofertes per Guitert de Cubas el 1896, Tatjer mostrava un creixement sostingut del barri fins la dècada de 1820, a partir de la qual aquest s'accelerà fins a mitjans de segle. A la segona meitat del segle l'expansió poblacional hauria prosseguit, tot i que més ralentitzada¹⁸. Noves dades ens han permès profunditzar en el coneixement d'aquesta evolució i establir unes fases de creixement clarament diferenciades entre 1840 i 1900.

Les divergències en la informació tractada, degut a la naturalesa de les fonts, mereixen un comentari. En primer lloc, cal esmentar la qüestió de la població flotant. Es tractava d'aquella població que, en el dia d'elaboració del cens, es trobava allotjada en un lloc que no era la seva residència habitual. La delimitació dels col·lectius que entraven o no en aquesta categoria, en el segle XIX, no va ser mai clara ni homogènia, i els criteris van anar variant tant amb el temps com en la seva aplicació a nivell local. Així, grups d'individus, especialment els militars, però també els presos o els estudiants residents, no responien a un criteri inequívoc pel que feia a la seva inscripció com a transeünts o com a residents¹⁹. Una segona dificultat la trobem en les dades censals, que dividien els habitants entre població de fet i de dret, dues categories fonamentades en la disposició o no del dret de veïnatge²⁰. Les dades d'aquest treball sempre es referiran al major conjunt poblacional possible, és a dir, referencien la població de fet i inclouen la població flotant.

La darrera de les discrepàncies i la més important és la que es produeix entre les xifres dels recomptes municipals i aquells realitzats en els censos de població, organitzats a través de l'administració provincial. Es tracta del punt més problemàtic perquè són diferències sobre un conjunt de població que, sobre el paper, era considerada sota el mateix criteri. Laureà Figuerola va ser la primera figura en fer una substantiva crítica dels padrons municipals per la seva suposada subestimació de la població. La convicció de Figuerola el va conduir, en el cas de la Barceloneta, a atribuir al districte una població superior a la donada pel cens de 1848. La xifra de 11.808 habitants era incrementada a 12.738 per part de l'economista i polític català²¹.

Els primers censos estatals de 1857 i 1860 establirien nous diferencials. La divergència més exagerada és la que es va donar entre un cens municipal de 1859 i el cens estatal de 1860, degut a la inclusió, per part del segon, dels soldats establerts a les dues casernes militars del barri. Mentre que, segons el primer, la Barceloneta comptava amb 14.795 habitants, segons el segon aquests ascendien a 18.155, entre els quals hi figuraven uns 3.000 militars. Més matisats, els diferencials van seguir presents en els padrons municipals dels anys 1870 i 1880, elaborats cada cinc anys i

¹⁸ Tatjer 1973: 95-100.

¹⁹ Cusidó i Vallverdú & Gil Alonso 2012: 40-41.

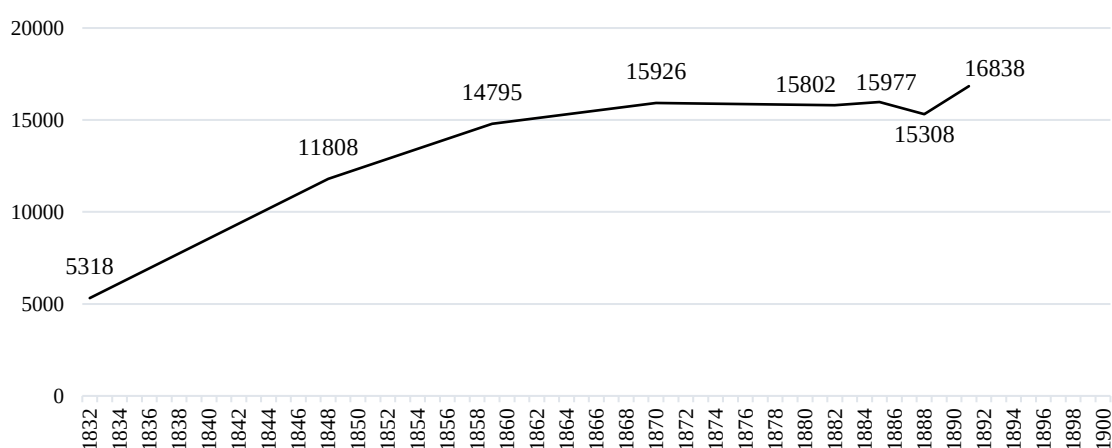
²⁰ Ídem: 36-37.

²¹ Figuerola 1993: 59.

rectificats anualment, que de forma repetida van recollir un nombre d'habitants inferior que aquell registrat pels censos estatals coetanis, tant en el barri com en tota la ciutat. La explicació més raonable és que continués la discrepància al voltant de comptar o no la població militar. Les diferents dates en l'elaboració dels recomptes²² o l'interès de l'administració municipal per menysvalorar la seva població per motius fiscals i militars²³ van poder jugar també un paper destacat.

Hem deixat fora algunes informacions aparegudes en premsa o altres obres contemporànies que no referenciaven censos o padrons concrets. Tot i així, hem elaborat una taula amb totes les informacions (Annexos, Taula A.3.1.), en la qual destaca la repetició de diversos autors de la xifra de 20.000 habitants al llarg de tot el darrer quart de segle, que contrasta amb les majors divergències en les xifres donades a les dècades centrals del Vuit-cents. Fetes totes aquestes consideracions, i seguint la diferent naturalesa de les fonts, hem elaborat dues sèries poblacionals de la Barceloneta des de 1832 fins l'entrada al segle XX, una en base als padrons i censos municipals, i una altra en base als censos nacionals de població. En els dos casos hem pres com a punt de partida la referència d'habitants donada pel cens municipal de 1832 i publicada per Pi i Arimon (Taula 3.1.; Gràfiques 3.1. i 3.2.).

Gràfica 3.1. – Evolució de la població de la Barceloneta, segons els padrons i censos municipals (1832-1891)

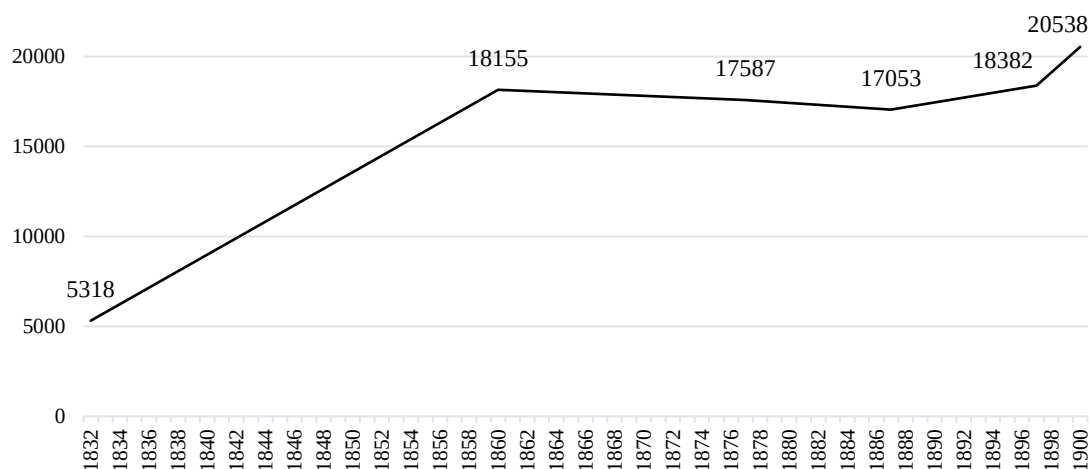

Font: Elaboració pròpia a partir de les fonts indicades a la Taula 3.1.

²² Mentre que els censos, excepte els dos primers, sempre s'elaboraven el 31 de desembre, els padrons municipals sovint es feien a mitjans d'any.

²³ Salas-Vives & Pujades-Mora 2021: 292.

Gràfica 3.2. – Evolució de la població de la Barceloneta, segons els censos nacionals de població (1832-1900)

Font: Elaboració pròpia a partir de les fonts indicades a la Taula 3.1.

L'evolució del contingent poblacional de la Barceloneta en el període es produí en tres etapes clarament diferenciades. En la primera, el creixement de la població entre 1830 i 1860 va ser extraordinari, amb un increment molt superior al de la ciutat. Durant aquelles dècades, la Barceloneta creixia més d'un 2% anualment. Com a resultat, el districte va triplicar la seva població i gairebé va duplicar el seu pes en el conjunt de Barcelona -del 4,5% al 7,9 o 9,6%-. No va ser un creixement sostingut sobre una natalitat gaire superior a la de la ciutat (Taula 3.2), sinó sobre la gran atracció migratòria que el barri exercia sobre un ampli conjunt de població. Per López Guallar sabem que la parròquia de Santa Maria del Pi va doblar la població entre 1834 i 1859, amb un creixement xifrat en 33.867 habitants²⁴, el que va permetre identificar l'àrea del Raval, que va concentrar la meitat d'aquesta aportació, com la principal àrea integradora de la immigració a la ciutat²⁵. En unes dates molt similars, la Barceloneta es va configurar com l'altra àrea de gran atracció de la població immigrant, contribuint amb uns 10.000 o més habitants a l'expansió de la ciutat.

²⁴ López Guallar 1984: 291.

²⁵ Mestre i Campi 1985: 83.

Taula 3.1. – Evolució de la població de Barcelona i la Barceloneta (1768-1900)

Anys	Nombre d'habitants		Pes de la Barceloneta (%)	Taxa de creixement anual				Font
	Barceloneta	Barcelona		Barceloneta		Barcelona		
				n.	%	n.	%	
1768	1.977							Cens d'Aranda (Guitert de Cubes, <i>El Vigía de la Barceloneta</i> , 21 de juny de 1896)
1787	2.392	92.835	2,58	21,8	0,6			Cens de Floridablanca (Ídem)
1832	5.318	116.917	4,55	65	1	472,2	0,3	Pi y Arimón 1854: 299
Padrons i censos municipals								
1848	11.808	161.307	7,32	405,6	2,8	2.774,4	1,3	Pi y Arimón 1854: 301-306
1859	14.795	186.286	7,94	271,5	1,3	2.270,8	0,9	Cerdà 1867: 226-227
1869	15.926	193.496	8,23	102,8	0,4	655,5	0,2	<i>El vigilante: periódico liberal de Gerona</i> , 6 d'octubre de 1870
1882	15.802	244.263	6,47	-5,4	0	4230,6	1,2	Colomer Codina 1883
1885	15.977	252.893	6,32	50,3	0,2	2.876,7	0,8	<i>Gaceta Sanitaria de Barcelona</i> , desembre de 1888, p. 118
1888	15.308	254.062	6,03	-223	-1	389,7	0,1	Ídem, març de 1889, p. 221
1891	16.838	258.697	6,51	510	2,1	1.545	0,4	Ídem , juny de 1892, p. 209
Censos nacionals de població								
1860	18.155	189.948	9,56	458,5	2,2	2.608,3	1	Garriga i Roca 1862: cap. 10; J. A.S & M. Ll 1863: 49
1877	17.587	248.943	7,06	-33,4	-0,1	3.470,3	1	AMCB, Governació, C-16/2, f. 85
1887	17.053	272.481	6,26	-53,4	-0,2	2.353,8	0,6	<i>Anuario estadístico de la ciudad de Barcelona. Año 1906</i> 1907: 185
1897*	18.382	333.908	5,51	132,9	0,5	6.142,7	1,3	Ídem
1900*	20.538	359.986	5,71	718,7	2,4	8.692,7	1,6	<i>Anuario estadístico de la ciudad de Barcelona. Año 1902</i> 1903: 99
* Les dades de Barcelona d'aquests anys, tan sols de la ciutat antiga. S'han descomptat els habitants dels pobles agregats el 1897.								

* Les dades de Barcelona d'aquests anys, tan sols de la ciutat antiga. S'han descomptat els habitants dels pobles agregats el 1897.

El gran increment d'habitants al districte va cridar l'atenció dels contemporanis. El 1848 el diari *El Fomento* destacava la Barceloneta com a barri molt poblat²⁶, i tres anys més tard, fruit d'una celebració a la parròquia de Sant Miquel del Port, *El Áncora* cridava l'atenció sobre la necessitat d'eixamplar el temple per tal de poder acollir una població molt crescuda a la qual l'edifici religiós li quedava petit²⁷. La celebració del centenari del naixement de la Barceloneta el 1853 va fer ressorgir aquesta reclamació²⁸. Un diari madrileny, en motiu de la celebració, assegurava que “aquella poblacion de pescadores en un principio, andando el tiempo se ha engrandecido, y embellecido de tal modo, que mas bien que barrio dijécese ser una ciudad”²⁹. Va caldre esperar uns anys fins que finalment, el 1860, s'aprové l'ampliació del temple per part del govern central, el qual s'encarregaria de finançar-lo³⁰.

Degut a la limitació d'alçada de les cases a dos pisos, va ser un creixement que es va fonamentar en l'extensió d'illes al llarg del districte, fins arribar als límits de la línia del mar³¹. Entre els anys 1830 i 1850 es va completar aquesta expansió horitzontal, que va comportar l'augment del nombre d'edificis. Entre 1830 i 1848 s'hi van construir 169 noves cases, augmentant el total de les existents fins la xifra de 846.³² Una dècada més tard, el 1859, ja eren 1.090.³³ Fruit de la rapidesa del procés, de l'ambició especulativa i de la posició geogràfica del barri, aquesta expansió va comportar un notable deteriorament de les condicions dels habitatges. En ocasions, fins i tot amb successives destruccions dels edificis construïts davant mateix de la platja³⁴. Aquesta situació va generar diferents demandes d'eixample del barri³⁵, i l'arquitecte Garriga i Roca va elaborar un projecte de reforma, mai executat, que pretenia conciliar aquesta expansió poblacional amb les necessitats logístiques del port i la ciutat. “Ya se ve que esto está excesivamente poblado”, afirmava sobre la Barceloneta un viatger anònim a inicis dels anys 1870.³⁶

Les tres dècades que van transcórrer entre els anys 1860 i 1890 van viure una nova fase en l'evolució poblacional de la Barceloneta, molt diferent a l'anterior. Les previsions que anticipaven un creixement perpetu del districte gràcies al progrés comercial i marítim es van veure aviat frustrades³⁷. Durant aquestes dècades, el barri marítim va experimentar un notable estancament demogràfic, especialment als anys 1870 i 80. En la dècada de 1860 la població hauria seguit creixent, però a un ritme molt més disminuït, de tan sols el 0,4% anual. Les dues següents dècades

²⁶ *El Fomento*, 21 de novembre de 1848.

²⁷ *El Áncora*, 1 de gener de 1851

²⁸ Pocs veïns van poder entrar i acudir a la cerimònia oficial, segons el *Diario de Barcelona*, 4 de febrer de 1853.

²⁹ *La España* (Madrid), 4 de febrer de 1853.

³⁰ *Diario de Barcelona*, 27 d'agost de 1860.

³¹ Veure aquest procés en detall a la introducció d'aquesta tesi.

³² Figuerola 1993: 58; 62.

³³ Cerdà 1867: 226-227.

³⁴ Veure l'apartat 5.4. d'aquesta tesi.

³⁵ Per exemple, a *El Pájaro Azul*, 28 de setembre de 1861 (“Necesario es el ensanche de Barcelona; pero lo es infinitamente más el de la Barceloneta”).

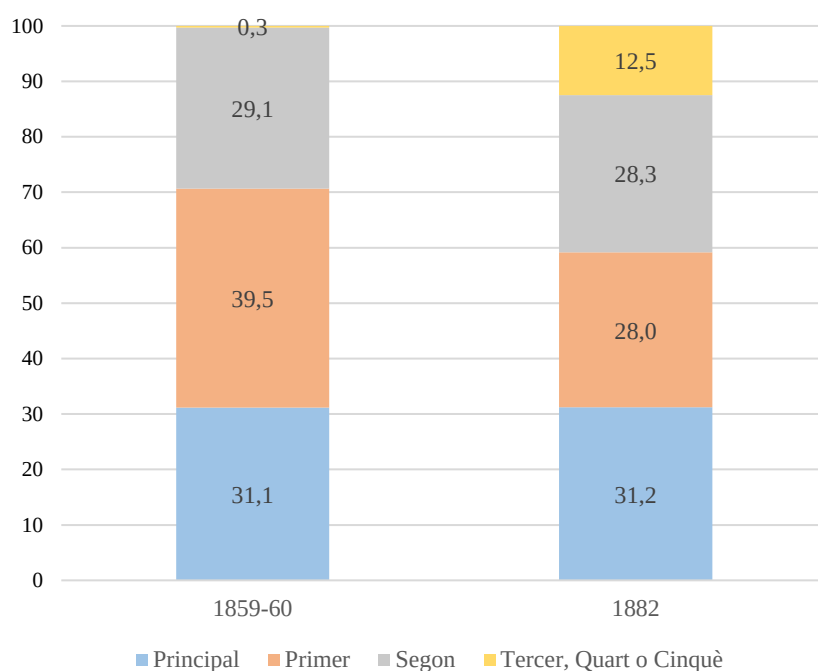
³⁶ *La vuelta por España : viaje histórico, geográfico, científico recreativo y pintoresco : historia popular de España en su parte geográfica, civil y política...* 1872: 746.

³⁷ Un dels arguments a favor de la demolició de la Ciutadella era, precisament, la futura expansió de la Barceloneta cap a l'est, considerada inevitable davant l'acceleració del comerç marítim. Veure *El Monitor de la salud, de las familias y de la salubridad de los pueblos* (Madrid), 1 d'abril de 1863.

haurien experimentat un descens poblacional, observat tant en les fonts d'origen municipal com en les estatals. En el global dels anys 1860 a 1890, aquest estancament poblacional es concreta en un lleuger retrocés de la població, amb la pèrdua de gairebé 1.000 habitants, segons els censos nacionals, o un creixement molt minso de vora també els 1.000 individus, en base als padrons municipals (Gràfiques 3.1. i 3.2.; Taula 3.1.). Unes extraordinàries taxes de mortalitat, incloent el fort impacte d'alguns brots epidèmics³⁸, i un clar descens de l'atractiu migratori del districte³⁹, vinculat a la crisi del model econòmic que havia sostingut el seu creixement, expliquen aquest canvi de ritme.

La frenada en l'expansió poblacional es va produir tot i l'ampliació significativa d'habitatge disponible, fruit dels permisos per poder aixecar tercers i quarts pisos concedits, respectivament, els anys 1868 i 1872.⁴⁰ L'increment d'oferta habitacional, per tant, no va correspondre amb un augment efectiu de la població. La construcció de pisos elevats, de fet, va estar molt lluny de ser un fenomen generalitzat, i al llarg del darrer quart de segle, la població que residia en els pisos tercers o superiors es va mantenir estable entre el 11 i el 15% (Gràfiques 3.3. i 3.4.).

Gràfica 3.3. - Població de la Barceloneta per pisos, 1859-60 i 1882 (%)

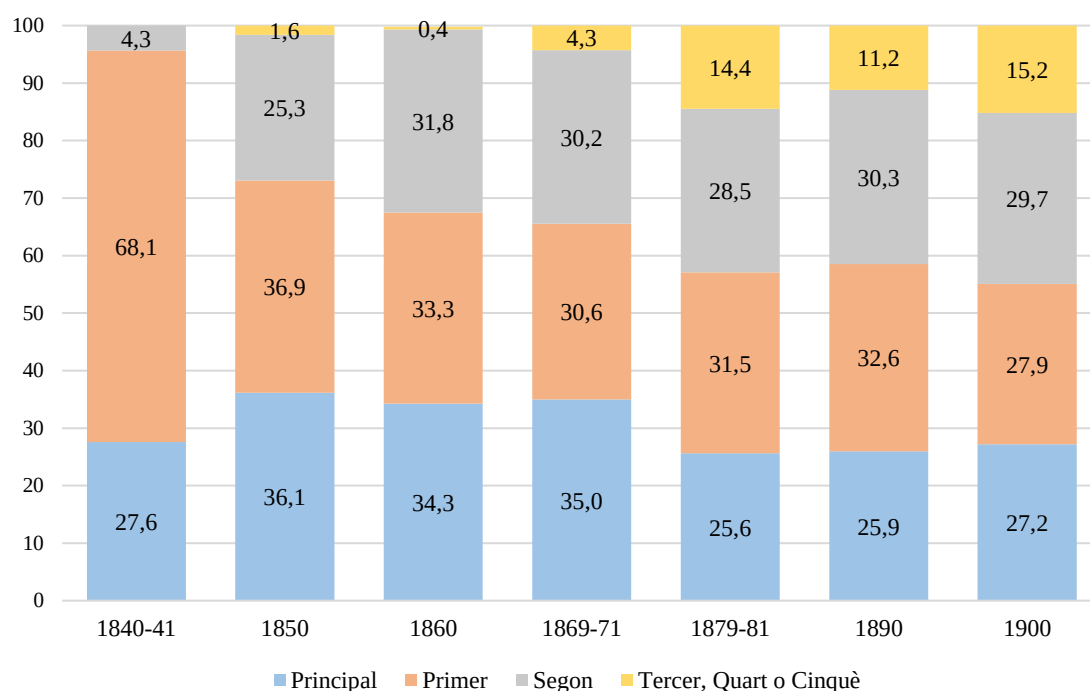
Font: Elaboració pròpia a partir de Cerdà 1867: 226-227; Colomer Codina 1883.

³⁸ Veure l'apartat 5.2. d'aquesta tesi.

³⁹ Veure l'apartat 3.2.

⁴⁰ Tatjer 1973: 63.

Gràfica 3.4. - Població de la Barceloneta per pisos, 1840-1900 (%)

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi.

La tercera i darrera fase es situa a la darrera dècada del segle. Aquest període es caracteritza per la revifalla del creixement de la població, que va arribar als 20.000 habitants en el canvi de centúria. Dos foren els factors fonamentals d'aquest ressorgiment demogràfic. Per una banda, la reducció de la mortalitat, combinada amb un comportament persistentment natalista de la població⁴¹. Per l'altra, la formació de nous corrents migratoris d'un caràcter substancialment diferent als dominants anteriorment⁴². També jugà un paper important la urbanització de l'àrea nord del districte, amb la creació de l'Eixample de la Barceloneta. El ritme de creixement, tot i això, i al contrari que a les dècades centrals del segle, va ser inferior al de Barcelona. La ciutat comtal, sense comptar-hi els pobles agregats l'any 1897, va veure accelerat el seu increment demogràfic degut exclusivament al notable augment de la immigració. En conseqüència, el pes del districte sobre la ciutat antiga es reduí de nou, fins a suposar entre el 5 i 6% a 1897 i 1900. Aquesta darrera fase anunciava en bona mesura els trets de l'evolució poblacional del barri a les primeres dècades del segle XX.

⁴¹ Veure apartat 3.1.2. d'aquesta tesi.

⁴² Veure l'apartat 3.2.

3.1.2. Una població diferencial: natalitat a l'alça, saldos migratoris a la baixa i particular composició per edat i gènere

La tendència única de la natalitat a la Barceloneta

La intermitència en la disponibilitat de dades desagregades de natalitat i nupcialitat a nivell de districte han dificultat l'elaboració de sèries d'aquests esdeveniments a la Barceloneta. Tot i això, la reconstrucció de les taxes de natalitat per dos períodes diferents, tant a mitjans com a les darreries del segle XIX, permeten copsar la profunda transformació en el comportament demogràfic del districte. Entre els anys 1836 i 1847 sabem que l'extraordinari creixement de la població no es va deure a una elevada natalitat. Els 29,6 naixements per cada 1.000 habitants mostraven una taxa força reduïda en aquell context temporal, tot i que menys que al conjunt de la ciutat, on aquesta es situava en el 28%. La nupcialitat també era similar a la ciutat, així com les ràtios de naixements per matrimonis, al voltant de tres, que permeten intuir una fecunditat matrimonial força reduïda⁴³.

Durant aquells anys, l'evolució de la natalitat va anar a l'alça, augmentant les taxes del 28 al 30,8% entre el primer i el segon sexenni del període, fruit de l'arribada d'un destacat contingent de població immigrant en edat fèril. Aquest fenomen també va suposar un destacat increment de la ràtio de naixements per matrimonis del 2,75 al 3,31 entre un i altre sexenni, degut possiblement a les migracions de parelles casades que tenien fills un cop assentades a la ciutat (Taula 3.2.).

Taula 3.2. – Taxes de natalitat i nupcialitat de la Barceloneta i Barcelona (1836-56)

Anys	Taxes de natalitat (‰)		Taxes de nupcialitat (‰)		Ràtio naixements/matrimonis	
	Barceloneta	Barcelona	Barceloneta	Barcelona	Barceloneta	Barcelona
1836-41	28	27,1	10,2	9,4	2,75	2,88
1842-47	30,8	28,7	9,3	9,5	3,31	3,02
1836-47	29,6	28	9,7	9,4	3,05	2,96
1856	30,7	24,5	6,2	7,5	4,92	4,25

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de naixements i matrimonis de Figuerola 1993: 66 (1836-47) i J. A.S 1857: 88 (1856). Les dades de població, extretes de les xifres ofertes pels padrons i censos municipals (Taula 3.1.).

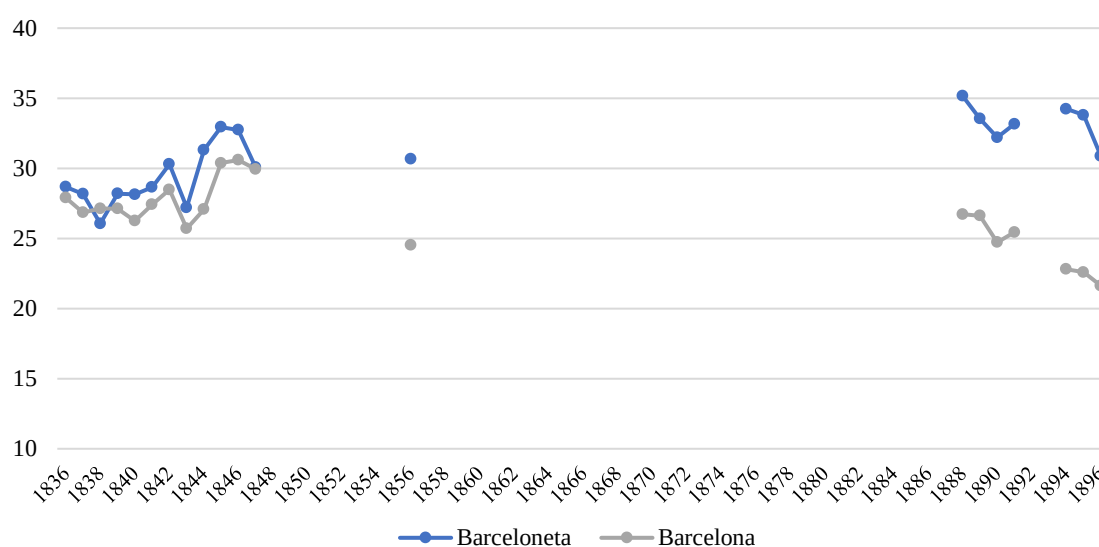
L'any 1856, una destacable contracció de la natalitat a Barcelona, on la taxa s'havia reduït als 24,5 naixements per cada mil habitants, no era experimentada a la Barceloneta, amb la taxa estancada als 30,7‰ (Taula 3.2.). Diverses dècades més tard, entre els anys 1888 i 1896,⁴⁴ aquest

⁴³ La relació entre naixements i matrimonis no és un indicador de la fecunditat matrimonial, tan sols és un índex.

⁴⁴ Ho sabem gràcies a l'extracció de les dades ofertes per la *Gaceta Sanitaria de Barcelona*. La sèrie s'interromp el 1897 degut a la incorporació a Barcelona d'antics pobles del Pla. El districte de la Barceloneta, com a conseqüència de l'agregació, deixa de correspondre exactament als límits del barri marítim i incorpora una part important de Sant Martí de Provençals. D'aquesta forma, les dades desagregades per districtes que la publicació segueix oferint ja no són aquelles exclusives de la Barceloneta, sinó d'un districte on la població del barri marítim ja només suposa aproximadament la meitat del total.

comportament demogràfic diferencial s'havia consolidat. Una extraordinària natalitat en el context de la ciutat, sempre superior als 30 naixements per cada mil habitants, caracteritzava el comportament demogràfic del districte portuari (Gràfica 3.5.). Això permetia a la Barceloneta tenir uns saldos vegetatius positius, tot i que ínfims per la persistència d'una elevada mortalitat. De fet, tan sols en un any aquest saldo va suposar més d'un 0,5% del total de població. En qualsevol cas, eren força superiors a la ciutat, que sempre va presentar creixements vegetatius negatius (Taula 3.3.).

Gràfica 3.5. - Taxes de natalitat a la Barceloneta i Barcelona (‰)

Font: Elaboració pròpia a partir de les fonts indicades a la Taula 3.2. i de les dades extretes de la *Gaceta Sanitaria de Barcelona*, abril de 1890, p. 270; març de 1891, p.235; març de 1892, p. 85; i dades mensuals d'abril de 1894 a febrer de 1897.

En mig segle, la natalitat al districte no tan sols havia crescut lleugerament en ves de contreure's, sinó que va passar d'estar equiparada a la del conjunt de la ciutat a presentar unes taxes gairebé 10 punts superiors. La Barceloneta, en definitiva, mostrava un destacat retard en la transició dels comportaments demogràfics. Les elevades taxes de natalitat han estat associades al component casual i informal del mercats de treball de les ciutats portuàries, quelcom que incentivava els naixements i limitava les estratègies de retard de la fecunditat⁴⁵. La persistència d'alts nivells de mortalitat infantil, l'eixamplament de la segregació respecte la resta de la ciutat, el procés d'homogeneïtzació social descendent de la població i l'empitjorament de les condicions de vida, processos que estudiarem amb detall en la resta d'aquest capítol i en els dos següents, són claus explicatives d'aquesta tendència única de la Barceloneta.

⁴⁵ Marschalck 2002: 262-263.

Taula 3.3. – Saldos vegetatius i migratoris de la Barceloneta i Barcelona (1888-96)

Any	Barceloneta				Barcelona (total)				Barcelona (districtes)*			
	Naixements	Defuncions	Saldo vegetatiu		Naixements	Defuncions	Saldo vegetatiu		Naixements	Defuncions	Saldo vegetatiu	
			n.	%			n.	%			n.	%
1888	609	575	34	0,20	7.446	8.630	-1.184	-0,42	6.779	7.175	-396	-0,14
1889	590	573	17	0,10	7.613	8.385	-772	-0,27	7.043	7.254	-211	-0,07
1890	575	574	1	0,01	7.237	8.818	-1.581	-0,54	6.709	7.482	-773	-0,26
1891	601	514	87	0,48	7.619	8.273	-654	-0,22	6.962	6.810	152	0,05
1894	648	570	78	0,41	7.288	8.017	-729	-0,23	6.699	6.731	-32	-0,01
1895	649	528	121	0,63	7.371	8.132	-761	-0,23	6.729	6.831	-102	-0,03
1896	601	584	17	0,09	7.205	9.098	-1.893	-0,57	6.750	7.650	-900	-0,27
1888-96	Saldo vegetatiu**		456				-9.738				-2.908	
1888-96	Creixement poblacional***		530				49.142					
1888-96	Saldo migratori		74				58.880					

* Descomptats els naixements i defuncions produïts en establiments hospitalaris i de beneficència.

** Els càlculs pels dos anys en que manquen dades (1892 i 1893) s'han fet atribuint a cada un d'ells les xifres mitjanes dels anys restants.

*** Calculat a partir de la tècnica de la progressió geomètrica en base als censos de població de 1887 i 1897. Aquesta tècnica permet indicar els habitants probables d'una població en un moment donat assumint que s'ha produït un creixement anual homogeni⁴⁶.

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de *Gaceta Sanitaria de Barcelona*, abril de 1890, p. 270; març de 1891, p.235; març de 1892, p. 85; i dades mensuals d'abril de 1894 a febrer de 1897.

⁴⁶ Veure, per exemple, Peral Pacheco & Maldonado Vizuete 2005: 107.

Una forta emigració a finals del segle XIX

Els majors saldos vegetatius de la Barceloneta també implicaven uns saldos migratoris molt inferiors respecte la ciutat. En els anys estudiats entre 1888 i 1896, el saldo migratori positiu que havia acumulat la ciutat ascendia a 58.880 individus, en el qual l'aportació de la Barceloneta era totalment residual, amb tan sols 74 individus (Taula 3.3.). L'any 1900, la diferència entre persones veïnes del barri però absents durant l'elaboració del cens i la població transeünt era favorable al primer grup. A diferència del conjunt de la ciutat, el saldo de la Barceloneta entre aquests grups era negatiu (Taula 3.4.).

Taula 3.4. – Saldo de persones absents i transeünts a la Barceloneta i Barcelona (1897-1900)

Categoria	Barceloneta			Barcelona		
	Homes	Dones	Total	Homes	Dones	Total
Absents	131	17	148	2.732	488	3.220
Transeünts	65	32	97	4.371	2.903	7.274
Saldo	-66	15	-51	1.639	2.415	4.054

Font: Elaboració pròpia a partir d'*Anuario estadístico de la ciudad de Barcelona. Año 1902 1903*, 104-6.

L'arribada de població immigrant al barri durant la darrera quinzena del segle està del tot documentada, i de fet el seu pes en la població es va incrementar⁴⁷. Els saldos migratoris, per tant, indiquen amb certesa un destacat corrent d'emigració, que podia dirigir-se tant cap a altres zones de Barcelona, com hem pogut veure en casos individuals de l'elit del districte⁴⁸, com cap a altres localitats i regions⁴⁹. Aquesta emigració va ser un fenomen clau per al procés d'homogeneïtzació social que va viure el districte al darrer terç del segle XIX, que es reflectiria en la transformació del seu mercat laboral i en la distribució residencial de la població dins del barri, com veurem més endavant.

Una població més jove i masculina que a la ciutat

Tant els alts índexs de natalitat i mortalitat com l'arribada de població immigrant, juntament amb els trets específics del mercat laboral a l'economia marítima, van fer de la Barceloneta una població molt jove al segon terç del segle XIX. Una mostra de 1.488 individus, que representaven entre el 8,3 i el 9,7% de la població del barri l'any 1870, configura la principal eina per analitzar-ne l'estructura per edats. Prèviament, el 1848, la informació de Pi i Arimon, l'únic contemporani

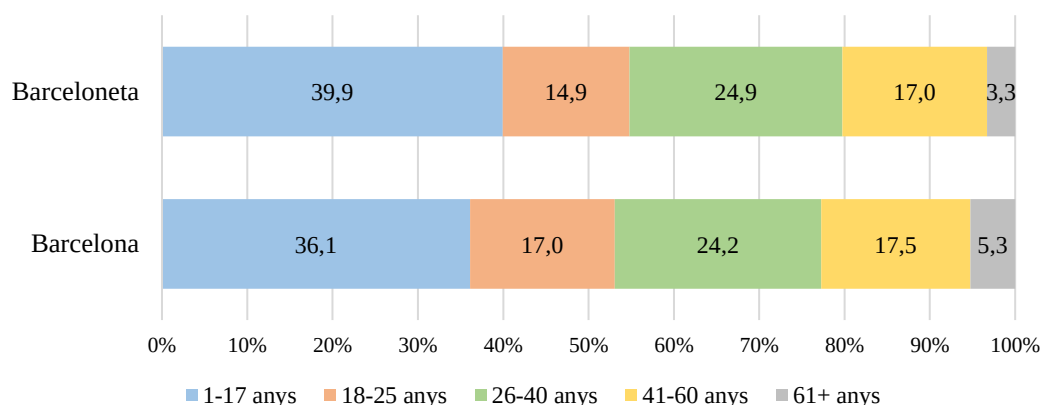
⁴⁷ Veure l'apartat 3.2.1. d'aquesta tesi.

⁴⁸ Veure els capítols 1 i 2 de la tesi.

⁴⁹ Alguns autors contemporanis ho esmentaren pel cas dels treballadors de la construcció i reparació naval del barri. Veure l'apartat 2.2.2. d'aquesta tesi.

que va oferir dades de grups d'edat desagregades per districte, mostren com a mitjans de segle la població de la Barceloneta ja era més jove que la mitjana urbana. Especialment destacats eren els menors de 17 anys, que al districte marítim suposaven el 39,9% de la població, pel 36,1% que representaven a la ciutat (Gràfica 3.6.).

Gràfica 3.6. - Estructura per grups d'edat de la població de la Barceloneta i Barcelona, any 1848

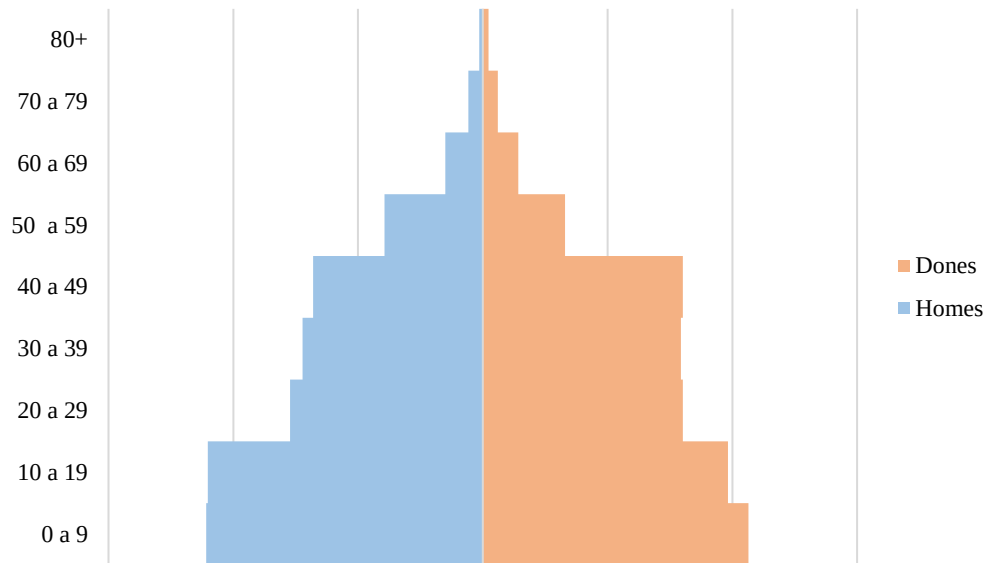
Font: Elaboració pròpia a partir de Pi y Arimón 1854: 303-4. Les seves dades, sobre la població sense criats, forasters ni transeünts.

La diferència per edats augmentà el 1870, en relació amb les estructures de població de la ciutat a 1860, 1863 i 1877.⁵⁰ Mentre que el 45,7% del total de població de la Barceloneta el formaven menors de 20 anys (Gràfica 3.7.), a la ciutat aquestes capes suposaven el 38,9% del total l'any 1877. El gruix de fills i filles de població immigrant arribada al districte amb antelació n'eren en gran part responsable. En una mostra més reduïda del mateix padró de 1870,⁵¹ entre els homes i dones de mitjana edat el predomini dels immigrants és aclaparant. El seu pes, per altre banda, disminueix molt entre infants (Gràfica 3.8.). Els nascuts a la darrera dècada, durant els anys 1860, ho havien fet, en la seva majoria, a Barcelona. El punt àlgid migratori s'havia produït en les dècades anteriors.

⁵⁰ Les piràmides de població per aquestes dates es poden veure a López Gay 2007: 121-122; Mestre i Campi 1985: 87.

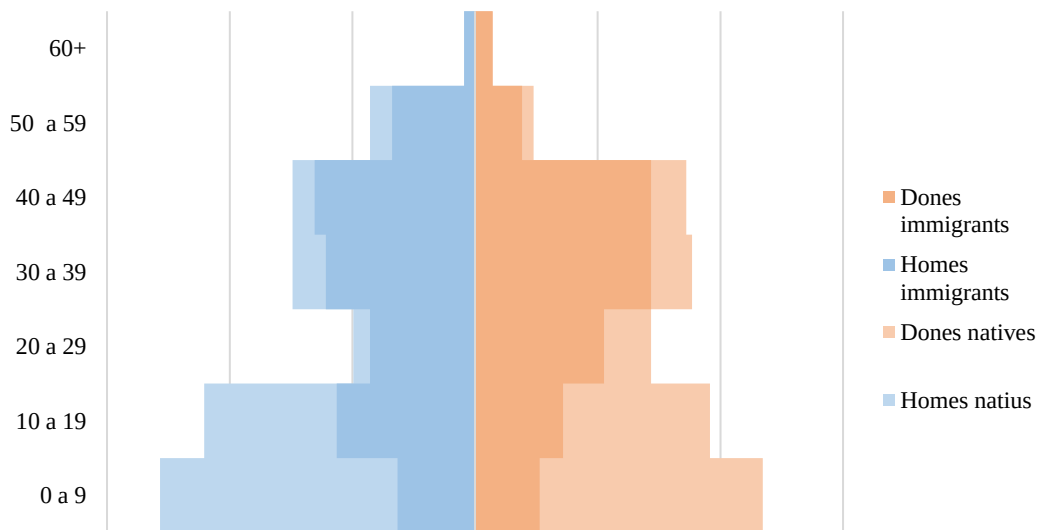
⁵¹ La mostra es redueix a 431 individus, degut a que, dels dos padrons realitzats a Montalegre (un de la Conreria, i l'altre de l'Asil del Monestir), tan sols en un s'indicava el lloc de naixement de la persona.

Gràfica 3.7. - Piràmide de població de la Barceloneta (1870)

Font: Elaboració pròpia a partir de la mostra d'AMCB, Governació, A-4500.15, f. 263-281, 307-320.

Gràfica 3.8. - Piràmide de població de la Barceloneta, per procedència (1870)

Font: Elaboració pròpia a partir d'AMCB, Governació, A-4500.15, f. 307-320.

Una última dada fragmentària sobre la distribució de la població per edats la tenim per l'any 1887. Llavors, el pes dels nens i nenes d'entre 3 i 14 anys a la Barceloneta era del 23,4% del total, mentre que a Barcelona ho era del 21,4%.⁵² Les franges d'edat més joves seguien tenint un pes relatiu superior al districte marítim.

⁵² Càlculs propis a partir de les dades extretes, en el cas de la Barceloneta, d'*El Vigía de la Barceloneta*, 26 d'abril de 1896; i en el cas de Barcelona, de l'*Anuario estadístico de la ciudad de Barcelona. Año 1902 1903*: 147.

A part de les superiors taxes de natalitat, la demanda de mà d'obra jove en l'economia marítima va ser un factor clau d'aquesta distribució de la població per edats, quelcom compartit amb altres ciutats portuàries. Aquesta demanda va ser també responsable, en bona mesura, de la seva distribució per gèneres. Com també passava a la Catalunya rural⁵³, Barcelona era receptora d'una immigració majoritàriament femenina. La major presència de dones era assenyalat l'any 1902 per l'Anuari Estadístic. Segons la publicació, es devia a la importància de la demanda de treball tant al servei domèstic com a la indústria tèxtil⁵⁴. La notable absència dels dos sectors a la Barceloneta, sense fàbriques tèxtils i amb una presència reduïda de minyones, va ser determinant per fer del districte marítim l'àrea de la ciutat amb majors taxes de masculinitat.

Als anys 1848, 1870 i 1877, el nombre d'homes al barri era lleugerament superior al de dones, amb taxes d'entre 100,4 i 107 homes per cada 100 dones. Al llarg d'aquelles dècades, a la ciutat el predomini quantitatiu de les dones era força marcat, i per cada 100 dones tan sols hi havia entre 84,5 i 99,7 homes (Taula 3.5.). L'elevada segregació sexual del mercat laboral, que demandava més homes en l'economia marítima i la indústria metal·lúrgica, els sectors dominants al barri, va ser decisiu. El 1877 la Barceloneta era, de fet, l'únic districte de la ciutat on hi vivien més homes que dones. En la resta, el major pes de les dones era molt notori⁵⁵.

Taula 3.5. - Taxes de masculinitat a la Barceloneta i Barcelona (1848-1900)

Any	Barceloneta	Barcelona	Font
1848	100,4	92,8	Pi y Arimón 1854: 301-306
1860		99,7	Cens de 1860 (INE)
1870	107		Padró de la Conreria i l'Asil de Montalegre (AMCB, Governació, A-4500.15, f. 263-281, 307-320)
1875		84,5	AMCB, Governació, C-20, f. 37
1877	101,4	93,5	AMCB, Governació, C-16/2, f. 85
1882	93,9	84,9	Colomer Codina 1883
1887	97,4	90,4	Guitert de Cubes, <i>El Vigía de la Barceloneta</i> , 21 de juny de 1896
1900	97,9	91,4	<i>Anuario estadístico de la ciudad de Barcelona. Año 1902 1903</i> : 99-101

La immigració va ser un factor central, com reflecteixen les taxes de masculinitat diferencials entre població immigrant i nativa. Aquestes divergències són destacades especialment entre la població adulta. Entre els nascuts a la ciutat hi havia al voltant de 90 homes per cada 100 dones, mentre que, en la població migrada, la xifra pujava a entre 106 i 112 (Taula 3.6.). Tot i mantenir-se sempre força superior a la mitjana urbana, la taxa de masculinitat va protagonitzar una tendència decreixent al darrer quart de segle, en consonància amb la reducció dels corrents

⁵³ Recaño Valverde et al. 1996.

⁵⁴ “El desequilibrio de los sexos en Barcelona y el predominio acentuado del sexo femenino se debe al industrialismo que con miras interesadas da empleo á la mujer, y al servicio doméstico” (*Anuario estadístico de la ciudad de Barcelona. Año 1902 1903*: 103).

⁵⁵ Dades del padró municipal (AMCB, Governació, C-16/2, f. 85).

migratoris i als trets més familiars d'aquests, que van fer que el nombre de dones superés al d'homes als últims vint anys del Vuit-cents (Taula 3.5.).

Taula 3.6. - Taxes de masculinitat a la Barceloneta, per procedència

Any	Població total		Població major de 13 anys	
	Natius	Immigrants	Natius	Immigrants
1870	95,5	113,1	87,8	106,7
1840-1900*	100,2	113,3	92,5	112,6

** No són dades sobre el conjunt de la població, sinó sobre les defuncions i ingressos hospitalaris. Tan sols serveix, per tant, com a referència pel diferencial entre població nativa i immigrant.*

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi i d'AMCB, Governació, A-4500.15, f. 307-320.

3.1.3. Una mortalitat particular: creixent, estival i amb predomini de la infantil i juvenil

L'evolució de les taxes de mortalitat i la seva estacionalitat

La mortalitat a la Barcelona del segle XIX va ser el fenomen demogràfic que més atenció va despertar entre els contemporanis. Els esforços per recopilar i analitzar les dades de defuncions de la ciutat i la desagregació d'aquestes per districtes ens han permès la reconstrucció d'una sèrie de mortalitat de la Barceloneta amb escassos buits anuals. Gràcies a això, també hem pogut elaborar una comparació de la trajectòria d'aquesta taxa entre la Barceloneta i el conjunt de la ciutat⁵⁶.

Les dades agregades de les taxes de mortalitat a la Barceloneta ofertes pels principals autors que tractaren el fenomen -Ildefons Cerdà, Gumersindo Colomer i Pere Garcia Faria- reflectien la tendència a l'alça de la taxa a la Barceloneta entre els anys 50 i 80 del segle XIX. La preocupació per aquesta creixent incidència de la mortalitat al barri va ser fruit d'aquestes xifres, que es calcularen en base a dades poblacionals fixes. Les dades de la Barceloneta contrastaven amb les del conjunt dels districtes de Barcelona, que tampoc van descendir, però es van mantenir estables (Taula 3.7.).

Taula 3.7. - Taxes de mortalitat a la Barceloneta i Barcelona segons els autors contemporanis (‰)

Període	Barceloneta	Barcelona (en total)	Barcelona (districtes)
1856-65	27,9	33,1	25,9
1876-80	30,8	31,7	25,6
1881-89	33,5	30,9	26,8

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de Cerdà 1867: 549; Colomer Codina 1883; García Faria 1893a: 144-145.

En el marc d'aquesta recerca, hem optat per treballar amb les dades brutes de difunts anuals disponibles a la Barceloneta⁵⁷, a partir de les quals hem calculat noves taxes de mortalitat anuals ajustades al càlcul d'habitants al barri⁵⁸. El mateix exercici s'ha fet amb la ciutat. L'element

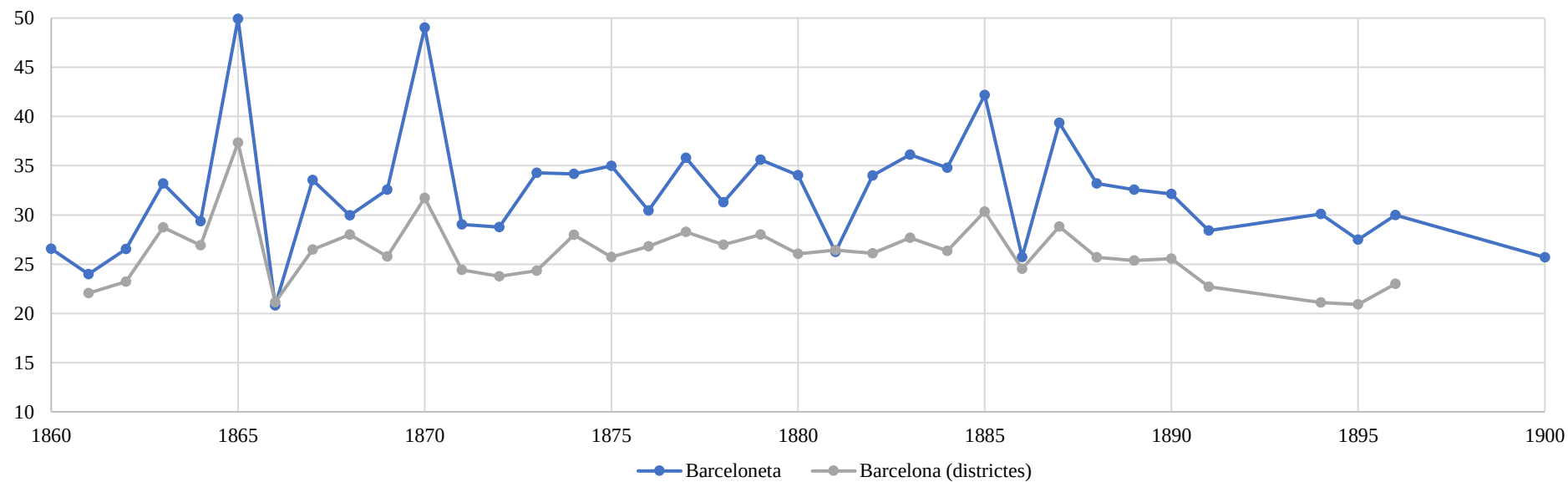
⁵⁶ Les dades d'aquesta última s'han dividit en dos. En la primera hem inclòs la totalitat de les defuncions produïdes a la urbs, i en la segona s'han descomptat aquelles ocorregudes a establiments hospitalaris o de beneficència, quedant-se reduïdes a les morts que es produïen en els diferents districtes de la ciutat. Aquesta segona variable és molt més fidedigna a l'hora de comparar les trajectòries del districte i la ciutat.

⁵⁷ Algunes, extretes de l'explotació dels anys treballats amb el Registre de Defuncions. Per la majoria d'anys hem treballat amb les informacions ofertes pels autors contemporanis, sobretot Colomer, García Faria i la publicació *Gaceta Sanitaria de Barcelona*. Veure els detalls de les fonts any per any a Annexos, Taula A.3.2..

⁵⁸ Les dades d'habitants, a partir de la tècnica de la progressió geomètrica, que indica els habitants probables d'una població en un moment donat assumint que s'ha produït un creixement anual homogeni entre els dos anys amb dades disponibles. Veure, per exemple, Peral Pacheco & Maldonado Vizuet 2005: 107. Les dades de població seleccionades als anys centrals del Vuit-cents han estat les dels padrons i censos municipals, que no comptabilitzaven la població militar (Taula 3.1.).

comparatiu de les dades limitades als districtes és molt superior. Aquest índex s'ha elaborat eliminant la població resident i les defuncions produïdes en establiments assistencials i hospitalaris, la comptabilització dels quals en el conjunt de Barcelona limitava la possibilitat de comparació amb la Barceloneta. Els resultats obtinguts en els tres casos -el global de la ciutat, tots els seus districtes i la Barceloneta-, pot observar-se a Annexos, Taula A.3.2.. Per simplificar la comparació entre el barri portuari i la resta d'àrees de la ciutat, s'ha construït una gràfica amb l'evolució de la mortalitat dels dos paràmetres (Gràfica 3.9.).

Gràfica 3.9. – Taxes de mortalitat a la Barceloneta i Barcelona, 1860-1900 (‰)

Font: Elaboració pròpia a partir de les fonts detallades a Annexos, Taula A.3.2.

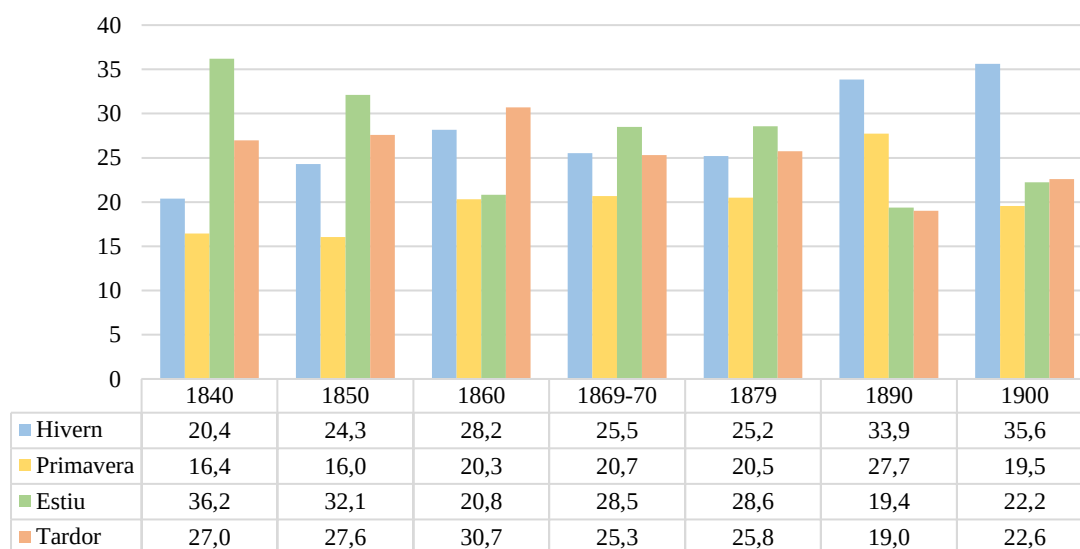
La sèrie de mortalitat a la Barceloneta que hem reconstruït confirma la tendència creixent del fenomen entre mitjans i finals del Vuit-cents, que tan sols va entrar en una nítida caiguda en la darrera dècada del segle. El diferencial entre la mortalitat del districte marítim i la dels restants districtes de la ciutat també es va incrementar al llarg del període. La taxa de la Barceloneta va augmentar respecte la d'inicis dels anys 60 i, a jutjar per les dades agregades de Cerdà, també de les de la segona meitat de la dècada de 1850. Rondant el 25 per mil, aquests nivells s'incrementarien per sobre dels 30 per mil de forma continuada les següents dècades. No seria fins l'any 1900 quan l'indicador tornà a assentar-se sobre les xifres de l'equador del segle. Els quaranta anys transcorreguts deixaven la taxa de mortalitat en el nivell on s'havia iniciat.

El diferencial entre la Barceloneta i la resta de districtes va anar en continuat augment. A més, l'inici del declivi de la mortalitat a finals de segle es produeix amb un lleuger retard al barri marítim. Les epidèmies de còlera de 1865 i 1885 i la de febre groga de 1870, per altra banda, van tenir un impacte superior a la Barceloneta. A la dècada de 1880, era el districte amb més mortalitat, superant fins i tot Hostafrancs, de concentració migratòria molt elevada. L'any 1890 la taxa de mortalitat del barri seguia en nivells summament elevats, i no fou fins l'última dècada del segle XIX quan aquests es van reduir lleugerament. Encara estava molt lluny de les mitjanes urbanes europees i de la resta de la ciutat de Barcelona.

L'evolució de l'estacionalitat de les defuncions del barri, per la seva part, apuntala la idea d'un inici tardà de la transició a uns patrons de mortalitat moderns. El predomini de la mortalitat estival, associada a un règim de mortalitat antic, era molt notòria a mitjans de segle, i tot i reduir-se, seguia sent l'estació amb major mortalitat encara els anys 1869-70 i 1879. Perd finalment aquesta posició capdavantera als dos darrers anys analitzats, quan la mortalitat en els mesos de hivern s'erigí com a dominant, patró més característic d'un règim de mortalitat modern⁵⁹ (Gràfica 3.10.).

⁵⁹ Soriano Palao 1997: 167-169.

Gràfica 3.10. - Evolució de la mortalitat estacional a la Barceloneta (%)

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi.

A l'Espanya urbana, la mortalitat hivernal ja predominava a la segona meitat del XIX⁶⁰. També al conjunt de Barcelona, on a les dècades de 1860 i 1870 es registrava un predomini clar dels mesos d'hivern, que s'accentuaria a finals de segle (Taula 3.8.). En base a aquest patró estacional, Capel i Tatjer han assegurat que, malgrat les elevades taxes de mortalitat, la ciutat ja es trobava en una fase avançada del procés de transició demogràfica abans del darrer quart de segle⁶¹. No es pot afirmar el mateix del seu barri marítim.

Taula 3.8. - Evolució de la mortalitat estacional a Barcelona (%)

Estació	1869	1879	1890	1895
Hivern	29,2	27,9	36,9	32,6
Primavera	22,8	21,7	23,7	26
Estiu	24,8	23,2	20,7	19,9
Tardor	23,3	27,1	18,7	21,5
<i>Diferencials amb la Barceloneta</i>				
Hivern	+3,6	+2,7	+3	+1
Estiu	-3,7	-5,4	+1,4	-2,4

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de Colomer Codina 1883 (anys 1869 i 79); *Gaceta Sanitaria de Barcelona*, març de 1891 (1890); Ídem, des de febrer de 1895 a gener de 1896 (1895).

⁶⁰ Cussó Segura 2001: 215.

⁶¹ Capel & Tatjer 1991: 48.

Com també va ocórrer amb l'evolució de la natalitat, la mortalitat a la Barceloneta, lluny de reduir-se, va tenir una tendència a l'alça fins la darrera dècada del Vuit-cents. La Barceloneta va evolucionar en una direcció oposada a la del global de la ciutat no tan sols en termes de natalitat, sinó també, tot i que més matisadament, de mortalitat. Com hem observat en el fenomen de la natalitat, pel que fa a la mortalitat el districte marítim també mostrà una clara divergència sobre el model clàssic de transició demogràfica en aquest període. L'evolució tant de les seves taxes com de la seva estacionalitat ho corroboren. Com ara veurem, també ho fa la seva estructura per edats⁶².

L'extraordinari domini de la mortalitat infantil i juvenil

La manca de dades sobre l'estructura per edats de la població, així com de naixements durant gairebé tots els anys de la sèrie, ens han impedit construir les taxes de mortalitat per edats, incloses les de mortalitat infantil i juvenil. Pel contrari, sí que hem pogut fer l'anàlisi de la distribució per edats de les defuncions registrades, tant de la Barceloneta com de Barcelona. Ha estat possible gràcies al detall de moltes informacions aparegudes en publicacions contemporànies i a l'anàlisi dels anys treballats a la nostra base de dades.

El pes de la mortalitat infantil i juvenil en el global de la mortalitat a la Barceloneta va ser extraordinari al llarg del període. Els menors de 5 anys, amb l'excepció dels anys 1850 i 1856, van suposar sempre més del 50% de tots els difunts, llindar que no va tornar a rebaixar-se fins l'any 1900. A la ciutat, aquest contingent mai va superar el 46%, i a finals de segle ja s'havia reduït al 31,5%. Els diferencials entre districte i ciutat en aquest indicador van ser colossals, arribant a un màxim dels 20 punts percentuals l'any 1859 (63,6 vs 43,6%) i mantenint-se la majoria dels anys entorn als 15 punts. Això s'explica especialment per l'impacte de la mortalitat entre els nens i nenes de 1 a 4 anys (Taula 3.9.). La superior natalitat del districte va ser un factor important en aquesta distribució, però la dimensió dels diferencials amb la ciutat s'expliquen sobretot per la major incidència de la mortalitat en les franges més vulnerables de la població.

⁶² A l'apartat 5.1. d'aquesta tesi també ho observarem en les causes socials de defunció.

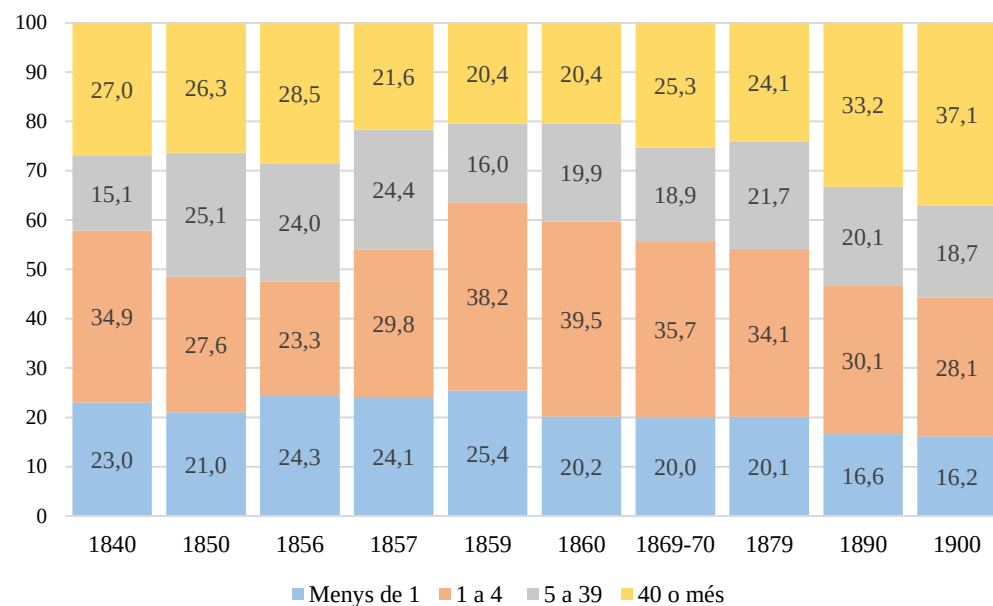
Taula 3.9. – Pes de la mortalitat infantil i juvenil en el total de la mortalitat a la Barceloneta i Barcelona (%)

		1850	1856	1857	1859	1860	1869-70	1879	1900-02
Difunts fins a 1 any d'edat	Barceloneta	21	24,3	24,1	25,4	20,2	20	20,1	16,2
	Barcelona	25,3	19,8	18,6	19,6	20,5	16,4	18,2	15,5
Difunts fins a 5 anys d'edat	Barceloneta	48,6	47,6	54	63,6	59,7	55,7	54,2	44,2
	Barcelona	42,4	41,8	42,9	43,6	46	40,4	38,9	31,5

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de *Boletín de medicina, cirugía y farmacia*, 9 de febrer de 1851, p. 47 (1850); J. A.S 1857: 88 (1856); *La Corona*, 25 de febrer de 1858 (1857); *La Corona*, 27 de març de 1860 (1859); Sáez Buesa 1968: 26-27 (1860); Colomer Codina 1883 (1869-70; 1879); *Anuario estadístico de la ciudad de Barcelona. Año 1902* 1903: 204 (1902). Les dades de la Barceloneta pels anys 1850, 1860, 1869-70, 1879 i 1900, extretes de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi.

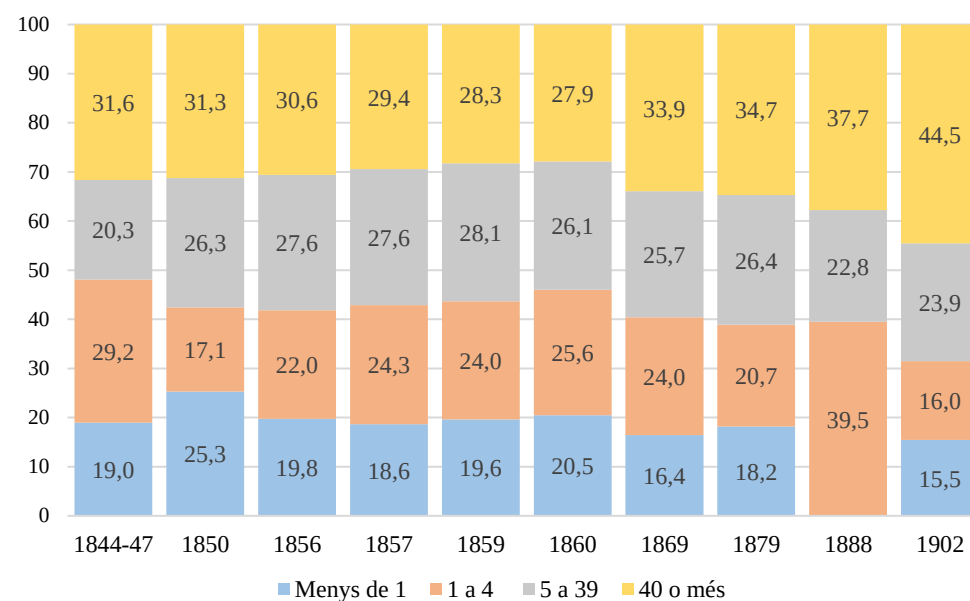
Tot i l'elevat pes dels difunts amb edats reduïdes i el seu increment inicial, des de 1860 es produeix una lenta disminució del pes de difunts de més curta edat, mentre que les edats més avançades van guanyar pes gradualment. Els majors de 40 anys ja suposaven el 37,1% del total de difunts l'any 1900. Al conjunt de la ciutat ja eren el 44,5% (Gràfiques 3.11 i 3.12.). La distribució per edats entre els homes i les dones no van presentar diferències significatives.

Gràfica 3.11. - La mortalitat a la Barceloneta, per grups d'edat (%)

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional construïda en el marc d'aquesta tesi i, pels anys 1856, 1857 i 1859, de les fonts mencionades a la Taula 3.9.

Gràfica 3.12. - La mortalitat a Barcelona, per grups d'edat (%)

Font: Elaboració pròpia a partir de les fonts mencionades a la Taula 3.9. S'hi afegeixen dues més: Figuerola 1993, 124-29 (1844-47); *Anuario estadístico de la ciudad de Barcelona. Año 1902* 1903, 219 (1888). La classificació per edats utilitzada en aquesta darrera impedeix desagregar les dades dels menors de 5 anys.

La intensificació de la segregació social interna. Distribució de la mortalitat per illes de cases

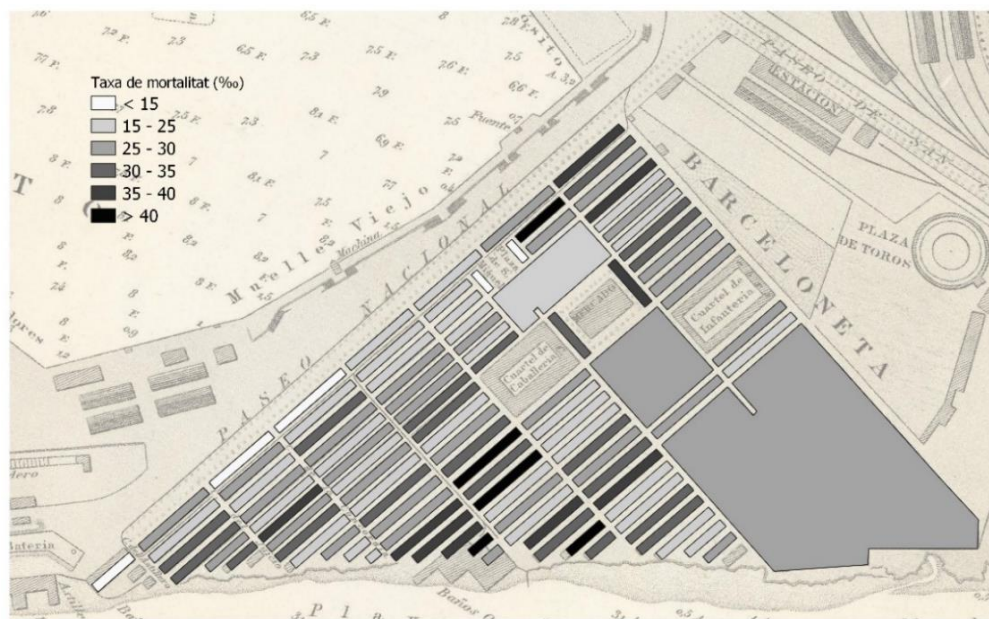
L'extraordinari detall de les dades de població i defuncions recopilades per Cerdà i Faria pels anys 1856-65 i 1880-89, respectivament, ens han permès fer una detallada comparació de les taxes de mortalitat per illa de cases entre aquests períodes. L'extraordinari increment de la mortalitat que s'hauria produït a la Barceloneta segons els seus reculls, de 27,9 a 33,5 difunts per 1.000 habitants, no es va distribuir igualitàriament. 27 de les 102 illes, de fet, van disminuir les seves taxes, en especial algunes de les més properes al passeig Nacional. Pel contrari, l'augment general de la mortalitat va afectar amb molta més intensitat aquelles amb un valor del sòl inferior, situades majoritàriament a la línia més propera de la platja (Mapes 3.1. i 3.2.). Mentre que les illes de millor categoria econòmica van incrementar la taxa de mortalitat 3,2 punts -del 24,8 a 28%-, les de menor categoria ho van fer més del doble, fins a 7,4 punts -del 29,5 a 37%-. En conseqüència, la correlació negativa entre mortalitat i preu del sòl, ja existent a mitjans de segle, va accentuar-se molt considerablement. A l'augment general de les taxes de mortalitat li va acompanyar l'accentuació de les diferències entre àrees del barri (Gràfiques 3.13. i 3.14.).

Les illes de més valor no tan sols albergaven a individus de millor posició econòmica, sinó que concentraven els pocs serveis higiènics i sanitaris del barri, en especial la pavimentació de carrers i el clavegueram, com podrem veure en detall al cinquè capítol. Un procés de redistribució residencial interna durant els anys 1870 i 80, fruit de l'èxode de part de les elits locals, del procés de subdivisió dels habitatges millors situats i de la menor pressió demogràfica fruit de l'estancament poblacional i del permís per edificar pisos superiors, van permetre que, a l'any 1887, la densitat poblacional hagués crescut molt més en les illes millor situades respecte les de menys valor⁶³. Aquest procés va suposar una intensificació de la segregació en la mortalitat al barri, compatible amb la tendència a l'homogeneïtzació social cap a la baixa que observarem analitzant les diferències en la qualificació social dels treballadors masculins i les condicions dels habitatges⁶⁴.

⁶³ Aquest procés, detallat a l'apartat 5.4. d'aquesta tesi.

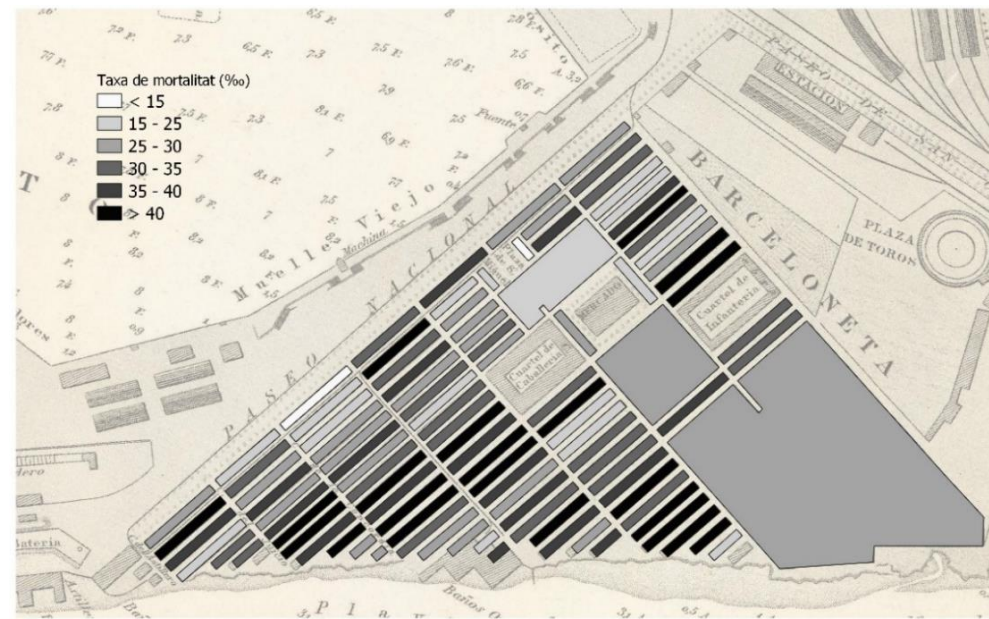
⁶⁴ Veure els apartats 4.1.5. i 5.4. d'aquesta tesi.

Mapa 3.1. - Taxes de mortalitat per illa (1856-65)

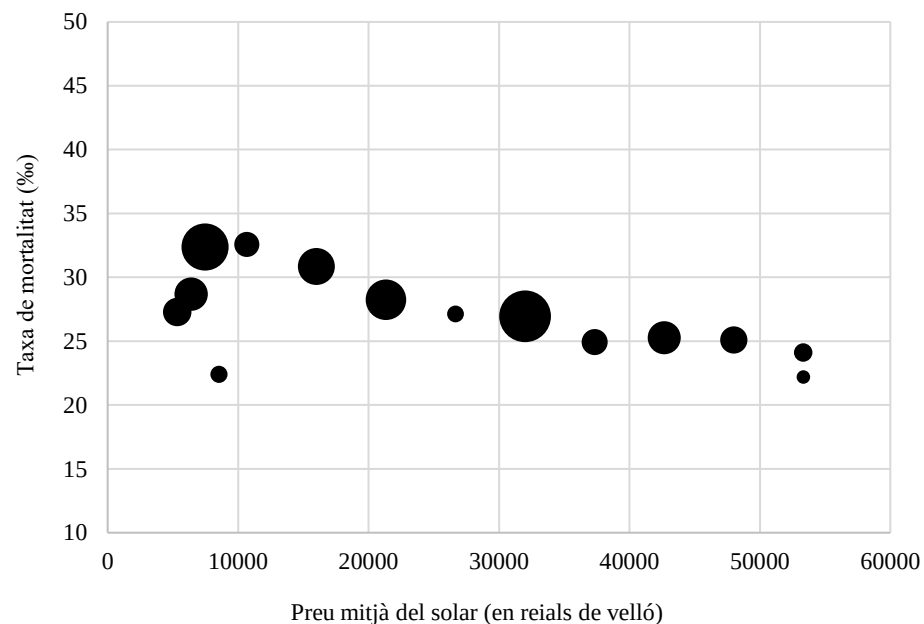
Font: Elaboració pròpia a partir de les dades extretes de Cerdà 1867, II:206-23; 426-27

Mapa 3.2. - Taxes de mortalitat per illa (1880-89)

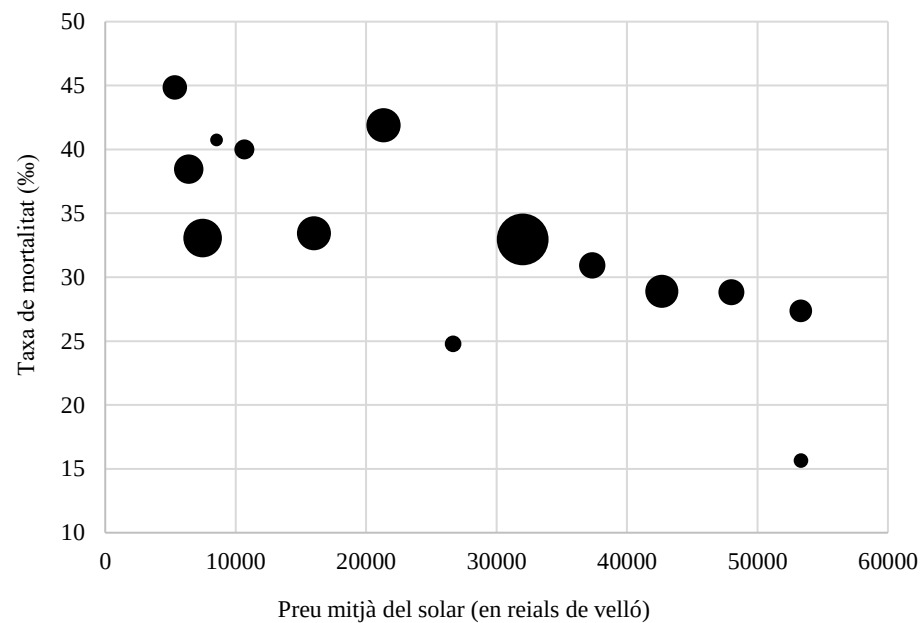
Font: Elaboració pròpia a partir de les dades extretes de García Faria 1893, I:171-93.

Gràfica 3. 13. - Taxes de mortalitat (1856-65), per valor del sòl de l'illa (1862)

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de població i mortalitat de Cerdà 1867, II:206-23; 426-27 i de preus del sòl de Garriga i Roca 1862: cap. 9. La mida de les esferes, en funció del volum de població resident en cada categoria de preu.

Gràfica 3.14. - Taxes de mortalitat (1880-89), per valor del sòl de l'illa (1862)

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de població i mortalitat de García Faria 1893, I:171-93 i de preus del sòl de Garriga i Roca 1862: cap. 9. La mida de les esferes, en funció del volum de població resident en cada categoria de preu.

3.2. La transformació de la immigració

Els estudis de migracions i el canvi de paradigma historiogràfic. La immigració en les ciutats portuàries i la mobilitat al món marítim

Les tres darreres dècades han viscut una profunda renovació dels estudis sobre migracions, en les quals s'ha transformat la forma mateixa en que les entenem. La visió clàssica d'aquestes com a elements disruptius o signes de crisi ha deixat pas a la seva consideració com un component més de la vida social quotidiana al llarg de la història de la humanitat⁶⁵. Concretament pel que fa als moviments migratoris de l'edat contemporània, s'ha deixat enrere la noció de la industrialització i el triomf de les relacions de producció capitalistes com a impulsores de fenòmens migratoris massius respecte una societat preindustrial suposadament estable i immòbil, una perspectiva filla de les teories de la modernització en boga a les dècades centrals del segle XX. D'aquesta forma, s'ha emfatitzat el rol de les mobilitats temporals contínues com un aspecte fonamental de les estratègies econòmiques familiars en les societats d'Antic Règim i fins ben entrats els segles XIX i XX.⁶⁶ En paral·lel, la noció de migració s'ha eixamplat, comprenent més enllà dels desplaçaments definitius i, sovint, de llarga distància, que havien dominat l'interès en els estudis migratoris. Tant la mobilitat a petita i mitjana escala, dins dels mateixos estats o regions, com la de caràcter temporal i estacional, han guanyat pes en la historiografia tant internacional com espanyola⁶⁷.

De la mà d'aquest procés, la comprensió de les causes de les migracions i les formes en què aquestes es produïen també s'ha transformat. La teoria neoclàssica de la migració com una inversió individual en base a una decisió racional, fruit dels desequilibris econòmics entre el lloc de partida i el d'arribada, ha estat qüestionada. Han sorgit nous plantejaments, específicament des de la història de gènere, que han emfatitzat que la decisió d'emigrar es prenia a nivell familiar, en el marc d'unes estratègies econòmiques tot sovint lligades als cicles vitals de les famílies, i estava mediatitzada per les relacions de poder dins d'aquestes⁶⁸.

Per la seva banda, el model explicatiu del pull/push, basat en l'anàlisi de factors d'atracció i expulsió en els punts de destí i sortida del moviment migratori, s'ha enriquit amb altres paràmetres explicatius que presten major atenció a l'agència humana. Les idees d'asimetria en la informació, carència relativa i percepció d'oportunitat s'han obert pas, lligades en bona part al concepte de xarxes migratòries⁶⁹. Aquestes xarxes, de parentesc, amistat i paisanatge, eren claus sobretot per direccionar les migracions cap a un indret i no un altre, a través de la transmissió d'informació entre els emigrats i els habitants del lloc d'origen. Això incloïa la formació d'unes xarxes de

⁶⁵ Lucassen & Lucassen 1999.

⁶⁶ Jackson Jr & Moch 1989: 27-29; Lucassen & Lucassen 1999: 28-29; 2009; Moch 1999: 42-49.

⁶⁷ Hoerder 1999; Silvestre Rodríguez 2007.

⁶⁸ García Abad 2003: 341-345; Jiménez Julià 1999: 252-255; Malgesini 1998: 11-22.

⁶⁹ Silvestre Rodríguez 2000: 164-168; O. Stark 1993: 37-46.

sosteniment i suport que facilitaven l'assentament inicial dels nous migrants. Si aquestes xarxes es consolidaven en el temps, de fet, el flux migratori entre dues àrees geogràfiques podia continuar tot i que les causes inicials que l'havien impulsat haguessin desaparegut⁷⁰. En contraposició amb la concepció tradicional del vincle de les societats urbanes i industrials modernes amb fenòmens com l'anèmia i la desestructuració social, xarxes com les descrites van reforçar-se en les àrees urbanes de recepció d'immigrants⁷¹.

Les diferents formes de migració, en definitiva, formaven part d'un *continuum* de mobilitat que estava a l'arrel de les societats, com ha posat en boga el *gir de la mobilitat* en el marc més ampli de les ciències socials. Basat en la idea de la centralitat del moviment de persones i coses a la vida social, aquest nou paradigma ha desplaçat les aproximacions als anàlisis de les societats fonamentats en els preconceptes del sedentarisme i l'estabilitat⁷².

Aquest canvi de paradigma ha tingut un ressò, tot i que limitat, rellevant en els estudis sobre les migracions en les ciutats portuàries del món contemporani i en la mobilitat dels col·lectius lligats a l'economia marítima. Els esforços per analitzar la rellevància de la immigració en el món urbà europeu han tingut especial èmfasi en els nuclis portuaris, on la dependència de la immigració pel creixement de la població, com hem pogut observar, era extraordinària. Aquestes ciutats van ser punts focals dels moviments de població tant amb el seu hinterland com amb les seves xarxes nacionals i internacionals, i els seus radis migratoris van tendir a ser de major distància que el d'altres urbs. Un cop assentats a la ciutat portuària, els immigrants estaven fortament segregats residencialment respecte la població autòctona, i les seves condicions laborals i de vida tenien un fort component casual i degradat⁷³. Els pocs estudis específics sobre els districtes portuaris d'aquestes urbs han ressaltat com van ser profundament modelats per la immigració a nivell social, cultural i urbanístic. Eren espais de contacte d'importants nuclis de població flotant, el que va comportar un particular fenomen d'obertura social, alhora que eren objecte de processos de qüestionament moral i *alterització* per part de les elits urbanes⁷⁴.

Els darrers anys també han testimoniats un major interès en el perfil de les persones i famílies que migraven cap aquestes ciutats i districtes portuaris, especialment d'aquells lligats a l'economia marítima. L'estacionalitat de moltes activitats agrícoles, clau per la comprensió del rol central de la mobilitat temporal com una estratègia estesa en el món rural, s'ha fet extensiu en l'anàlisi del món marítim. Les diferents activitats lligades al mar també gaudien d'un marcat caràcter estacional. Això abocava sovint a la pluriactivitat i situava la mobilitat com a eix central de les estratègies econòmiques que les famílies desplegaven per fer front als riscos intrínsecs de les societats marítimes⁷⁵.

L'impacte de la industrialització i de la transició a la navegació a vapor va transformar els patrons migratoris dels col·lectius de mariners a grans ciutats portuàries i va tendir a fer més definitius

⁷⁰ García Abad 2003: 345-349.

⁷¹ Hareven 1995: 118.

⁷² Sheller & Urry 2006.

⁷³ Lawton & Lee 2002: 11-14; Lee & Lee 1998: 105; Reimann & Öhman 2021: 2-4.

⁷⁴ Beaven 2021: 102-103; van de Laar 2016: 207-208.

⁷⁵ Ibarz 2021a: 247.

els moviments. Alguns casos, com el de la ciutat belga d'Amberes, han mostrat com el triomf del vapor va suposar l'expansió del radi migratori i l'increment del pes de la migració interior i no qualificada destinada a oficis marítims. El sorgiment de noves categories professionals dins els vaixells deslligades de la qualificació tradicional de l'era de la vela ho van fer possible⁷⁶. En la ciutat francesa de L'Havre, per la seva part, els inscrits marítims immigrants van experimentar una lleugera ampliació del radi migratori durant el segle XIX, tot i que seguia força restringida al nord-oest francès. Els dedicats a la navegació presentaven orígens generalment més llunyans que els pescadors, d'una extracció força local i propera a la ciutat. Entre els primers, el reclutament de personal per a la secció de màquines dels vapors va permetre la creixença de les migracions provinents de l'interior⁷⁷.

Els nous plantejaments i línies de recerca han marcat la pauta per una nova forma d'entendre la mobilitat i les migracions al món urbà i marítim contemporani. A partir d'ells, pretenem entendre els patrons migratoris amb que va comptar la Barceloneta entre els anys 1840 i 1900.

La immigració a la ciutat de Barcelona durant el segle XIX i inicis del segle XX

A Espanya, les tres principal àrees receptores de població han estat objecte gairebé exclusius de recerca historiogràfica sobre immigració al món urbà contemporani. En base a l'explotació, principalment, dels padrons d'habitants municipals, la ria de Biscaia i la ciutat de Madrid han estat explorades com a pols d'atracció migratori. Això ha permès traçar el perfil social, laboral i geogràfic dels i les immigrants i la seva transformació des de l'arrencada de la industrialització. Al segle XIX, la capital de l'Estat va ser receptora d'una immigració predominantment rural i poc qualificada procedent de tota la Meseta peninsular que, un cop a la ciutat, de forma majoritària trobava ocupació com a jornalera o al servei domèstic. En paral·lel, també existia una migració, de menor pes quantitatiu, de caràcter urbà i de més llarga distància que va tendir a trobar ocupació en els àmbits administratius i de serveis. A la ria de Biscaia també es va combinar l'atracció de població rural com a mà d'obra de fàbriques i mines, especialment provinents del País Basc interior i de Castella i Lleó, amb una migració més qualificada destinada a la capital, Bilbao⁷⁸. El caràcter de les migracions biscaïnes era majoritàriament familiar⁷⁹.

Pel que fa a Catalunya, fonts similars han permès l'estudi de les migracions al món rural, a les colònies industrials i a diverses ciutats mitjanes industrials, especialment Sabadell⁸⁰. El treball de Camps sobre la ciutat vallesana va ser clau per entendre el perfil de l'immigrant que va nodrir l'expansió industrial catalana, que no era pas fruit d'una transferència directa del sector primari al secundari, sinó que provenia en el seu gruix de la tradició manufacturera, fos aquesta urbana o rural. Camps també va constatar el caràcter escalonat de bona part de les migracions i el paper de Barcelona com a punt final d'aquestes, especialment a mesura que avançava el segle XIX. En un

⁷⁶ Loockx 2020.

⁷⁷ Cochard 2016: 171-182.

⁷⁸ Carballo Barral & Vicente Albarrán 2017; Zarraga Sangroniz & González Portilla 1996.

⁷⁹ García Abad & González Portilla 2006.

⁸⁰ Camps Cura 1989; 1995; Ferrer Alòs 1996; Recaño Valverde et al. 1996.

context de macrocefàlia urbana, degut al desenvolupament industrial, Barcelona va anar incrementant el seu poder com a motor econòmic de canvi en els trets poblacionals de tot Catalunya⁸¹.

Tanmateix, la ciutat de Barcelona, el tercer gran focus d'immigració urbana a l'Espanya del segle XIX, està mancada d'estudis equivalents sobre les característiques i evolució de la població immigrant. La falta de conservació de les fulles individuals dels padrons municipals de la ciutat fins el de l'any 1930 n'és la màxima responsable. Tot i aquest obstacle, alguns estudis parcials han permès, a partir de mostres poblacionals reduïdes, assenyalar alguns trets de la migració a la ciutat comtal. El major detall del perfil migratori a la Barcelona decimonònica el tenim per a l'any 1848. En base a l'explotació de les úniques fulles del padró conservades d'aquell any, corresponents al barri de l'Hospital, López Guallar ha assenyalat que al voltant de la meitat dels habitants de la mostra havien nascut fora de la ciutat. Aquests immigrants eren fonamentalment persones vingudes en edat de casar-se i tenir fills, especialment pel que feia als homes. Respecte a la seva ocupació, entre ells destacava el seu pes en el sector artesanal i industrial i en la construcció, mentre que les dones ho feien en el servei domèstic. En base a l'estudi dels matrimonis del barri, López Guallar documentava un baix nivell d'homogàmia entre immigrants i un pes destacat dels matrimonis mixos amb la població nativa⁸².

Predominava a bastament la immigració catalana, que suposava més del 90% del total, i dins d'aquesta, la d'algunes comarques en concret, sobretot el Barcelonès, el Baix Llobregat, el Garraf i el Baix Camp. El caràcter del lloc d'origen era força urbà, destacant sobretot ciutats mitjanes industrials com Manresa, Igualada o Reus. Les àrees de l'Ebre, Ponent, els Pirineus i Girona, per la seva banda, eren força residuals⁸³. Més endinsats en la segona meitat del segle XIX, l'explotació dels registres individuals tant de la fàbrica tèxtil de l'Espanya Industrial com de la Casa de Caritat i de la parròquia de Sant Just han permès a Camps constatar el predomini, entre la immigració catalana, de les comarques més properes i més industrials. També destacava un pes important de les comarques vitícoles, mentre que la resta de zones, en especial l'Ebre, Ponent i els Pirineus, eren molt minoritàries⁸⁴.

L'estudi de Teresa Mirri sobre el municipi veí i futur districte de la ciutat, Sant Martí de Provençals, ha constatat l'augment de la importància de la immigració valenciana, murciana i aragonesa a partir dels anys 1880. Mirri ho ha lligat a les crisis agrícoles, tant de les hortes valenciana i murciana com del cereal aragonès, i també a la crisi sedera valenciana⁸⁵. Pel que feia a la immigració catalana, el predomini també corresponia a les àrees de tradició manufacturera, atretes pel fort caràcter tèxtil de la industrialització martinenca. Les xarxes de paisanatge, especialment a través del teixit associatiu barrial, van ser claus pel procés d'integració dels diferents grups d'immigrants⁸⁶.

⁸¹ Camps Cura 1995: 25-52.

⁸² López Guallar 2004.

⁸³ Ídem.

⁸⁴ Camps Cura 1995: 58-91.

⁸⁵ Mirri Larrubia 1994: 66-68.

⁸⁶ Mirri Larrubia 1996.

La historiografia ha integrat la immigració a Barcelona en aquest període de finals del segle XIX en la mateixa categoria que el corrent migratori d'inicis del segle XX. Al llarg de les tres primeres dècades del segle, Barcelona hauria estat el centre receptor de les migracions produïdes en el que Arango va anomenar *regió migratòria mediterrània*, que estava integrada, a part de per tot Catalunya, pel País Valencià, les Balears, l'Aragó, Múrcia i la província d'Almeria. A les dècades de 1910 i 1920, Barcelona va absorbir, en termes nets, tota la emigració de les 12 províncies que formaven la regió. A la primera dècada del segle, no obstant, els patrons migratoris eren similars als de finals del XIX, on Barcelona només absorbia aproximadament un terç de tota l'emigració de la regió. Arango ho atribuï a la desacceleració del desenvolupament industrial barceloní entre 1860 i 1910. El mateix autor va desenvolupar la idea de l'extensió en progressius cercles concèntrics de l'àrea migratòria barcelonina. Així, mentre que inicialment provenia de la resta de Catalunya, després es va estendre al País Valencià i Aragó i, finalment, i ja al segle XX, a Múrcia i Almeria⁸⁷.

El coneixement de la immigració barcelonina per a aquestes primeres dècades del segle XX s'ha aprofundit des de llavors, gràcies al treball amb el padró de 1930. Això ha permès analitzar els trets dels immigrants assentats a la ciutat al primer terç del Nou-cents i fer-ho a gran detall, fins i tot a escala barrial. L'exhaustiu estudi d'Oyón ha permès traçar amb detall l'ocupació diferencial de les diverses àrees de la ciutat per part dels diversos grups migratoris, un establiment marcat per les xarxes de parentesc i paisanatge que canalitzaven el moviment i arribada dels immigrants. La Barceloneta, l'any 1930, estava dins la tipologia dels barris que presentaven una presència densificada d'immigració obrera, amb una elevada concentració de la migració no catalana, especialment d'andalusos i valencians⁸⁸. Aquests dos col·lectius, de fet, han merescut els dos principals estudis sobre la immigració a la Barceloneta en base a l'explotació del padró de 1930.

Tatjer ha documentat que els andalusos suposaven l'any 1930 el 15% de la població al barri del Gasòmetre, un dels cinc que conformaven la Barceloneta en la divisió administrativa de la ciutat vigent des de 1878.⁸⁹ Era una població força jove, amb presència important de població infantil, que majoritàriament havia migrat en família. Els homes estaven ocupats sobretot en les categories professionals de jornalers, peons, mariners i pescadors, i les dones en el servei domèstic, on tenien un pes major que en la indústria. Predominava l'àrea del sud-est andalús, sobretot Almeria i Granada, mentre que l'Andalusia Occidental i interior tenien una presència escassa⁹⁰. També entre la immigració valenciana predominava la de caràcter familiar i la de les àrees costeres. Pescadors i mariners, de forma equilibrada, suposaven més del 40% dels treballadors masculins, mentre que un 44% es declarava jornalero o peó. A més, presentaven un alt nivell d'homogàmia i unes estructures familiars similars a les comunes a tota la ciutat⁹¹. Ambdós estudis vinculaven aquests corrents migratoris, sobretot, a les diferents crisis agràries, especialment de la vinya, però també a la crisi minera en el cas andalús i a la pesquera en el valencià. En un anàlisi més focalitzat en

⁸⁷ Arango Vila-Belda 1985.

⁸⁸ Oyón 2008: 116-119; 140-146.

⁸⁹ Aquest barri incloïa la zona de l'Eixample de la Barceloneta, construïda a finals del segle XIX, el nucli industrial de la MTM i de la fàbrica de gas i una part menor del conjunt original del segle XVIII (Tatjer 1980: 131).

⁹⁰ Tatjer 1980.

⁹¹ Pitarch Calero et al. 2018: 280-291.

els llocs d'origen, i en aquest cas sobre el col·lectiu de treballadors portuaris als anys 1930 i 1940, Ibarz ha explicat la transformació d'uns moviments que, al segle XIX, estaven inserits en els patrons de mobilitat estructural de moltes poblacions marítimes i rurals. Arran de les mencionades crisis, aquesta mobilitat va convertir-se en definitiva un cop ja iniciat el segle XX.⁹²

En el marc de la nostra recerca, l'explotació d'una nova font per a l'estudi de les migracions, com els registres de defuncions del Registre Civil, s'ha combinat amb el potencial, ja apuntat per Montiel Pastor⁹³, dels ingressos hospitalaris. Això ens ha permès crear una base de dades per a l'estudi de la immigració a la Barceloneta. La informació del lloc de naixement tant dels difunts com dels seus pares, així com dels ingressats a l'Hospital de la Santa Creu, han permès conèixer el lloc de naixement de 5.961 individus majors de 13 anys presents a la Barceloneta entre 1840 i 1900 (Taula 3.10.).

Taula 3.10. - Mostra de la base de dades poblacional de la Barceloneta (1840-1900)

Grup de població	1840-41	1850	1860	1869-71	1879-80	1890	1900	Total
Difunts > 13 anys	58	107	130	187	209	263	255	1.209
Ingressats > 13 anys	158	234	282	310	261	277		1.522
Pares i mares de difunts < 13 anys	188	272	514	534	570	618	534	3.230
Total	404	613	926	1.031	1.040	1.158	789	5.961

Un cop estandarditzades les diferents formes de referir-se a les localitats d'origen aparegudes a les fonts, hem obtingut 1.222 nuclis de població diferents, que han estat geocodificats a través de les bases de dades geogràfiques *GeoNames* i *Getty Thesaurus of Geographic Names*. A tots els municipis espanyols se'ls ha atorgat la província corresponent i, en el cas dels catalans, valencians i aragonesos, també la seva comarca. També s'han consultat els censos nacionals de població de 1860 i 1900 per atorgar a cada localitat el nombre d'habitants amb que comptava en cada un d'aquells anys. A més, s'ha calculat la distància en quilòmetres de tots els punts d'origen respecte la Barceloneta. Finalment, hem elaborat una classificació sintetitzada basada en vuit regions migratòries principals. Aquestes són: la resta de la província de Barcelona, les altres províncies catalanes, les illes Balears, el País Valencià, l'Aragó, l'Andalusia oriental i Múrcia, la resta d'Espanya i l'estranger.

Gràcies a això hem pogut analitzar l'evolució i característiques dels immigrants, els trets diferencials amb la població nativa, els seus patrons d'ocupació residencial, la seva integració sociolaboral i les diferències del perfil d'immigrant entre regions d'origen. Cal advertir, però, la limitació intrínseca de l'estudi de migracions a partir de dades limitades a la informació del lloc de naixement i de residència, que no capturen la possible bidireccionalitat -retorn al lloc d'origen- ni les migracions escalonades o la seva temporalitat, com ja s'ha exposat en altres estudis sobre

⁹² Ibarz 2021a.

⁹³ Montiel Pastor 1989.

migracions basades en fonts de caràcter similar⁹⁴. La consulta d'estudis locals per comprendre les causes i formes de migració des del punt de partida, així com la resta de fonts consultades en el marc de la tesi han permès aprofundir més enllà de l'anàlisi quantitatiu i comprendre amb major profunditat la transformació dels patrons migratoris de la Barceloneta al llarg del període.

⁹⁴ Recaño Valverde et al. 1996: 289.

3.2.1. Característiques i evolució dels patrons migratoris

La Barceloneta, una àrea de gran recepció d'immigrants al segle XIX

La consolidació de la Barceloneta com un punt de recepció d'immigrants va ser particularment primerenca. L'extraordinari creixement de la població del districte entre 1830 i 1860 es va produir gràcies a aquesta aportació migratòria. Avel·lí Guitert de Cubes, a finals del segle XIX, tenia present la força d'aquest fenomen, que lligava a les successives arribades de balears, valencians i altres poblacions dedicades als oficis marítims -en destacava en particular les localitats de Maó, Tortosa, Vinaròs i Benidorm-, el que hauria ocasionat l'expansió edificatòria del barri als anys 30 i 40 del Vuit-cents⁹⁵.

Més enllà d'aquest testimoni, al segle XIX escassegen les dades desagregades per districte o barri de l'origen de la població barcelonina. A 1848, Pi i Arimon ofería l'única referència en aquest sentit, tot i que limitada al còmput de la població flotant i de l'estrangera. El pes dels transeünts a la Barceloneta era extraordinari, especialment entre les dones: el 19% d'aquelles consignades com a tals a tota la ciutat ho eren al districte marítim, mentre els homes forasters ho eren en un 11,6%. No era, doncs, una població flotant estrictament restringida al personal de marina que feia estades temporals al port. En ambdós gèneres, la seva presència relativa era força superior al 7,3% de pes del total poblacional del barri respecte la ciutat. Els estrangers, en canvi, suposaven a la Barceloneta tan sols un 4,9% del total urbà⁹⁶.

Anys més tard, el cens de 1860 confirmava l'enorme pes de la població flotant a la Barceloneta, que representava més del 20% del total de població del districte, de nou molt més significativa que en el conjunt de la ciutat. La presència d'un important contingent de soldats a les casernes d'infanteria i cavalleria n'era la raó principal. La manera diferent en què aquesta població militar es va comptabilitzar en els següents censos, encabits entre els residents, són el factor primordial en la disminució molt marcada de la població flotant. Afegit a això, la transformació de la Barceloneta i la pèrdua de la seva exclusivitat com a espai urbà vinculat al port van provocar que aquest grup, a finals de segle, ja suposés menys de l'1% dels habitants al barri, molt lluny del pes que tenien a la ciutat (Taula 3.11.).

⁹⁵ Guitert de Cubes 1921: 46-48.

⁹⁶ Pi y Arimón 1854: 301-306.

Taula 3.11. - Població flotant a la Barceloneta i Barcelona

Any	Població total			Població flotant			Pes de la població flotant (%)		
	Homes	Dones	Total	Homes	Dones	Total	Homes	Dones	Total
Barceloneta									
1848	5.917	5.891	11.808	1.100	632	1.732	18,6	10,7	14,7
1860			18.155			3.817			21
1900	10.159	10.379	20.538	65	32	97	0,6	0,3	0,5
Barcelona									
1848	77.641	83.666	161.307	8.753	3.121	11.874	11,3	3,7	7,4
1860	94.846	95.102	189.948	12.454	2.094	14.548	13,1	2,2	7,7
1900*	254.470	278.530	533.000	4.371	2.903	7.274	1,7	1	1,4

* Dades de tota la ciutat, inclosos els pobles recentment agregats.

Font: Elaboració pròpia a partir de Pi y Arimón 1854: 301-306 (1848); Garriga i Roca 1862: cap. 10 i Cens de 1860 (INE) (1860); *Anuario estadístico de la ciudad de Barcelona. Año 1902* 1903: 104 i Cens de 1900 (INE) (1900).

Respecte els llocs d'origen de tota la població, no tenim una referència a aquest nivell de desagregació fins al canvi de segle, tot i que algunes xifres en l'equador de la segona meitat del Vuit-cents poden servir com a referència parcial. Les dades del cens de 1877 indicaven un pes de la població nascuda a Catalunya a la ciutat del 72%,⁹⁷ mentre que el padró fet el 1870 sobre la població de la Barceloneta refugiada al monestir de Montalegre mostrava un pes d'aquesta població força inferior, del 53%. Es tractava, no obstant, d'una mostra no aleatòria⁹⁸.

Una aproximació més detallada no la trobem fins la primera edició de l'Anuari Estadístic de Barcelona, que va publicar les dades del cens de 1900 desagregades per barris i districtes. Al conjunt de la urbs, la població nascuda a la província de Barcelona ascendia al 62,7%, mentre que a la Barceloneta es reduïa a menys de la meitat de tots els habitants: un 45,3%. El pes immigratori del districte era, doncs, molt superior. Sobretot gràcies a la immigració no catalana, que suposava un 44,8% del total de població del barri, mentre que a Barcelona, on la immigració d'origen català tenia molt més pes que a la Barceloneta, es limitava al 21,3%. Pel que fa al gènere, el pes entre grups estava del tot equilibrat en el conjunt de la ciutat, mentre que a la Barceloneta hi havia un lleuger domini de la immigració masculina (Taula 3.12.). Malauradament, l'anuari no ofería un detall desagregat de la resta de províncies espanyoles.

⁹⁷ López Gay 2007: 135.

⁹⁸ Càlcul propi en base a les dades extretes d'AMCB, Governació, A-4500.15, f. 307-320. La diferència està magnificada per la lleugera sobrerrepresentació dels immigrants entre aquells que no van poder instal·lar-se en llocs alternatius arrel de l'esclat epidèmic. Més sobre el procés de desallotjament de la Barceloneta el 1870 i la naturalesa d'aquesta font, a l'apartat 5.2.3. d'aquesta tesi. En especial la taula 5.19.

Taula 3.12. - Procedència de la població de la Barceloneta i Barcelona l'any 1900 (%)

Regió d'origen	Barceloneta			Barcelona		
	Homes	Dones	Total	Homes	Dones	Total
Província de Barcelona	44,6	46	45,3	62,6	62,8	62,7
Resta de Catalunya	8,9	7,5	8,2	14	14,8	14,4
Resta d'Espanya	44,2	45,5	44,8	21,8	21,1	21,4
Estranger	2,3	1	1,7	1,6	1,3	1,4

Font: Elaboració pròpia en base a les dades de l'*Anuario estadístico de la ciudad de Barcelona. Año 1902 1903*: 132-133.

Aquestes informacions ens permeten concebre la Barceloneta, tant a mitjans com a finals del segle XIX, com un dels espais de major concentració de la població immigrant a la ciutat, tot i la reducció d'aquella que era present de forma puntual. A més, es tractava d'una immigració que incloïa amb molta major intensitat corrents provinents de fora de Catalunya. La nostra base de dades poblacional reforça la idea d'un molt destacat component migratori al districte. A més, permet estudiar-ne la seva periodicitat al llarg de les dècades compreses entre 1840 i 1900. Un increment notable del pes d'individus nascuts fora de la ciutat de Barcelona entre els difunts a mitjans del segle es veu estancat entre 1860 i 1880, per tornar a repuntar la darrera dècada del segle. Es tracta d'una distribució per etapes que correlaciona amb la periodització del creixement de la població. Els ingressos hospitalaris no segueixen, en canvi, aquesta tendència (Taula 3.13.).

Taula 3.13. - Pes dels immigrants a la Barceloneta, entre la població major de 13 anys (%)

Font	1840-41	1850	1860	1869-71	1879-80	1890	1900	Total
Registre de Defuncions	40,7*	66,2	69	68,6	67,7	76,5	75,7	69,6
Hospital de la Santa Creu	80,8	85,5	83,7	87,4	90,9	83,9		85,7
<i>Padró de Montalegre</i>				77,8				

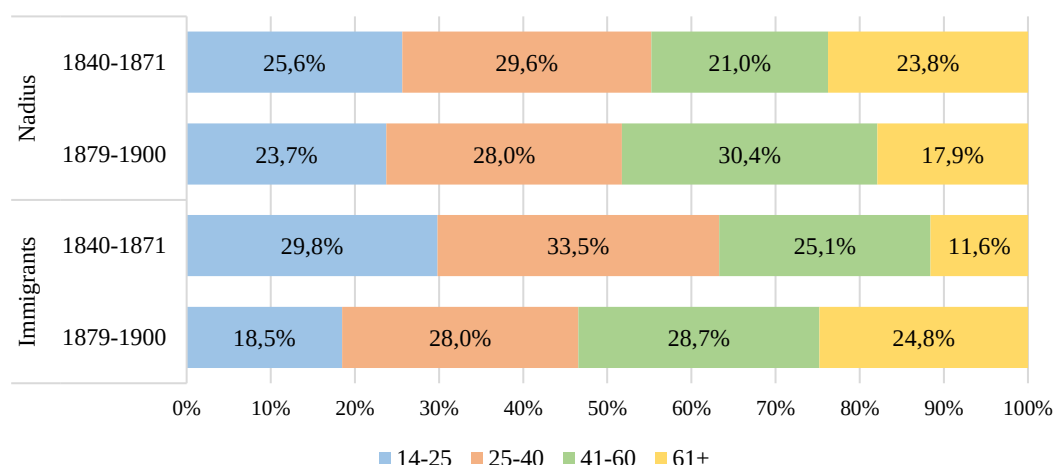
* La població immigrant estava infrarrepresentada al Registre de Defuncions de 1840, degut al subregistre de l'esdeveniment de la mort en els anys inicials d'implementació del Registre Civil a la ciutat.

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi.

Cal remarcar que es tracta de percentatges sobre el volum de difunts i ingressats hospitalaris, pel que no son un indicatiu de l'estat poblacional concret en cada un dels anys, sinó més aviat de les corrents poblacionals dominants fins llavors. L'estructura per edats dels individus registrats permet aprofundir en les diferències entre les diferents etapes cronològiques. Els i les immigrants presenten unes edats força més avançades a partir de 1870, etapa en la que aquells amb una edat superior als 40 anys suposen el 53,5% del total. Anteriorment només ho era el 36,7%. Entre els nascuts a la ciutat, en canvi, el pes dels majors de 40 anys entre un i altre període tan sols va augmentar 3,5 punts percentuals (Gràfica 3.15.).

Part d'aquesta evolució diferencial es pot deure a l'existència de migracions de persones amb edat més avançada. Tanmateix, cal atorgar més rellevància a l'envelliment de contingents d'immigrants arribats amb anterioritat al districte. Com també s'infereix de les estructures per edats de la població immigrant del padró de 1870, la major intensitat dels corrents migratoris cap a la Barceloneta es va concentrar als anys anteriors a 1860.

Gràfica 3.15. - Distribució de la població difunta i ingressada per grups d'edat, segons procedència i període

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi.

La mobilitat existent en direcció a la Barceloneta no estava marcada per un fort component estacional. La representació per períodes de l'any està molt equilibrada entre el conjunt dels immigrants i la població nativa (Taula 3.14.). Per regions d'origen, un lleuger major pes relatiu a l'hivern de regions amb més presència de poblacions marítimes -el País Valencià i Balears- i de l'estiu en aquelles més rurals -l'Aragó i la resta de Catalunya-, sí que poden reflectir una tímida immigració estacional. No obstant, es tracta de diferencials minsos per a que representin un tret estructural en el patró migratori del districte. Tant els esdeveniments de la defunció com, sobretot, l'ingrés hospitalari, incloïen contingents destacats de població flotant. La població protagonista de migracions temporals al barri, d'aquesta forma, tenia uns patrons de mobilitat generalment independents als cicles estacionals de les seves economies d'origen.

Taula 3.14. - Estacionalitat dels esdeveniments registrats en la població nativa i immigrant (%)

Estació	Immigrants	Nadius
Estiu	25,6	28,6
Hivern	27,1	28,0
Primavera	23,0	17,9
Tardor	24,3	25,5
<i>Mostra</i>	<i>4.243</i>	<i>1.511</i>
Març a Agost	48,6	46,5
Setembre a Febrer	51,4	53,5

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi.

En darrer lloc, i tot i les dificultats per capturar la mobilitat escalonada en la vida d'un individu a través de la font emprada, aquesta sí que ho permet a nivell generacional, analitzant el grau de correspondència entre el lloc de naixement dels adults immigrants i la dels seus progenitors. Els nivells de coincidència de localitat, tant amb els respectius pares com amb les mares, està en el 75%.⁹⁹ La generació que precedia a aquelles persones arribades al barri, en la seva majoria, no hauria protagonitzat cap moviment migratori. Entre els adults nascuts a Barcelona, una majoria dels seus progenitors eren també barcelonins, però degut al caràcter de la ciutat com a pol migratori constant, ho era en menor mesura -57,4% entre pares i descendents i 59,6% en mares¹⁰⁰-.

La profunda transformació dels patrons migratoris

Les característiques del moviment migratori cap a la Barceloneta van canviar profundament al llarg del període d'estudi. La transformació socioeconòmica del districte va acompanyar aquests canvis, tant en l'impuls com en l'impacte d'aquestes diferències. El primer perfil que va canviar és el del seu origen. En un primer moment la migració es limitava a la resta de Catalunya i a un important contingent de migració provinent de les Balears. La resta d'indrets de l'Estat tenien un paper residual. Al llarg de la dècada de 1840 ja va iniciar-se una destacada corrent provinent del País Valencià, que aniria guanyant pes gradual des de llavors.

A mesura que va avançar la segona meitat del segle també van guanyar rellevància els corrents migratoris de la resta de l'Estat, especialment de l'Aragó i de l'Andalusia Oriental i Múrcia. El corrent d'aquesta darrera regió, a la última dècada, va generar les arrels d'unes xarxes migratòries que es perllongarien a les primeres dècades del segle XX. En paral·lel, el pes de la immigració catalana va decaure, i, de suposar més de la meitat del contingent immigrant a 1840, va passar a

⁹⁹ Sobre un total de 735 casos de relació entre pare i fill/a i de 723 entre mare i fill/a.

¹⁰⁰ La mostra, en aquest cas, és de 338 en els primers i de 337 en els segons.

ser-ho de menys d'un 30% a finals de segle. També es va difuminar notablement la migració balear i la dels estrangers, els dos corrents migratoris més vinculats a les demandes laborals de l'economia marítima (Taula 3.15; Mapa 3.3.).

Taula 3.15. – Evolució de l'origen de la població immigrant a la Barceloneta, per regió migratòria (%)

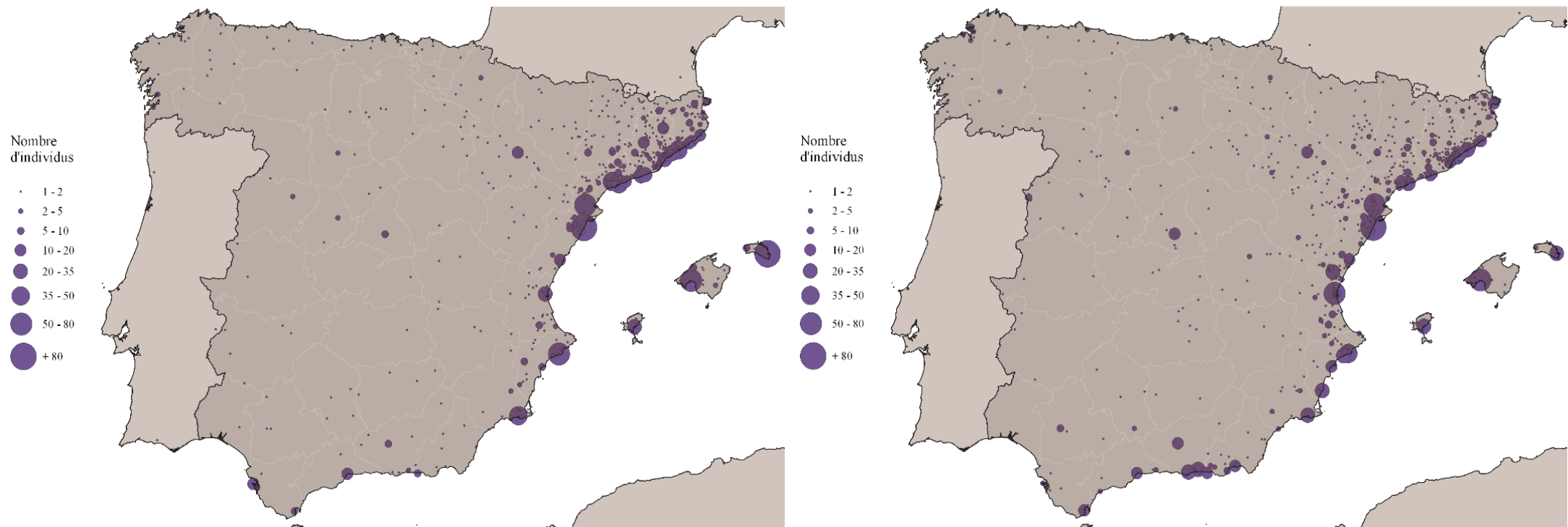
Regió migratòria	1840-41	1850	1860	1869-71	1879-80	1890	1900	Total
Resta de Barcelona	23,1	20,2	20,3	20,8	15,7	13,3	11,8	17,1
Resta de Catalunya	31,5	25,3	29,4	23,7	19,1	20,2	16,6	22,7
Balears	18,1	17,9	9,5	8,5	6,8	7	6	9,2
País Valencià	6,9	18,8	19	22,5	28,2	28,6	28,4	23,8
Aragó	1,4	3,7	2,2	4,3	4,7	7,7	6,9	4,9
Andalusia Oriental i Múrcia	7,4	3,3	6,3	6,2	7,9	8,1	16,8	8,1
Resta d'Espanya	6,5	8,1	9,8	10,7	12,5	13,2	12,9	11,2
Estranger	5,1	2,6	3,3	3,3	5	2	0,7	3
<i>Immigració catalana</i>	<i>54,6</i>	<i>45,5</i>	<i>49,7</i>	<i>44,5</i>	<i>34,8</i>	<i>33,5</i>	<i>28,4</i>	<i>39,8</i>

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi.

Mapa 3.3. – Localitats d'origen de la població immigrant

1840-1871

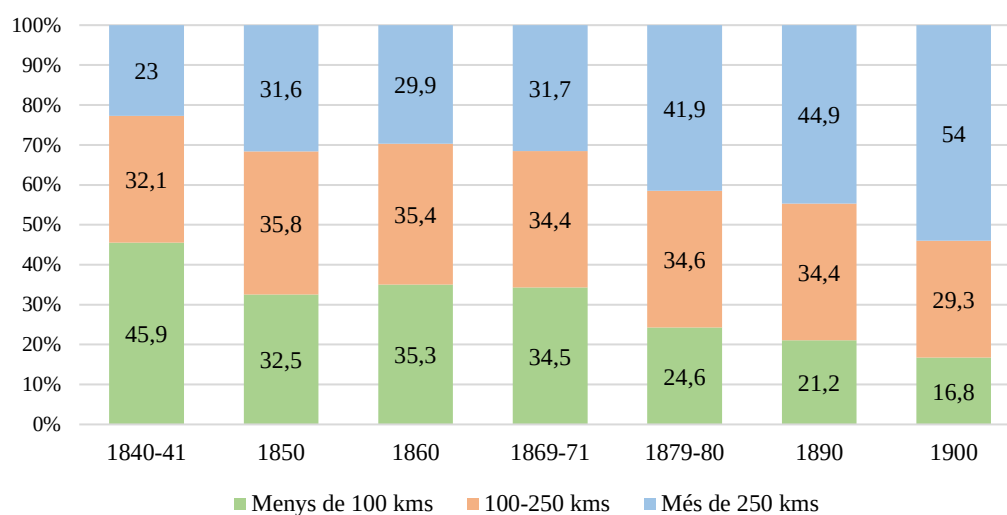
1879-1900

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi.

L'augment del radi migratori va ser constant al llarg del període, fruit del desenvolupament i consolidació de les xarxes de transports, tant terrestres -el ferrocarril i la xarxa viària- com marítimes, i de la progressiva articulació d'un cert mercat nacional, tant en l'àmbit productiu com en el de consum. Mentre que el 1840, el 45,9% dels immigrants havien nascut a un municipi situat a menys de 100 kilòmetres de la Barceloneta, aquest percentatge es va reduir entre el 32 i el 35% en el període entre 1850 i 1870, en el qual es va estabilitzar. Finalment, al darrer quart del segle, va disminuir de nou fins a representar únicament el 16,8% dels residents forans l'any 1900. La població vinguda de nuclis ubicats a una distància superior a 250 kilòmetres, pel contrari, representava menys d'un quart de tots els immigrants a inicis del període i, a finals d'aquest, ja suposava més de la meitat (Gràfica 3.16.).

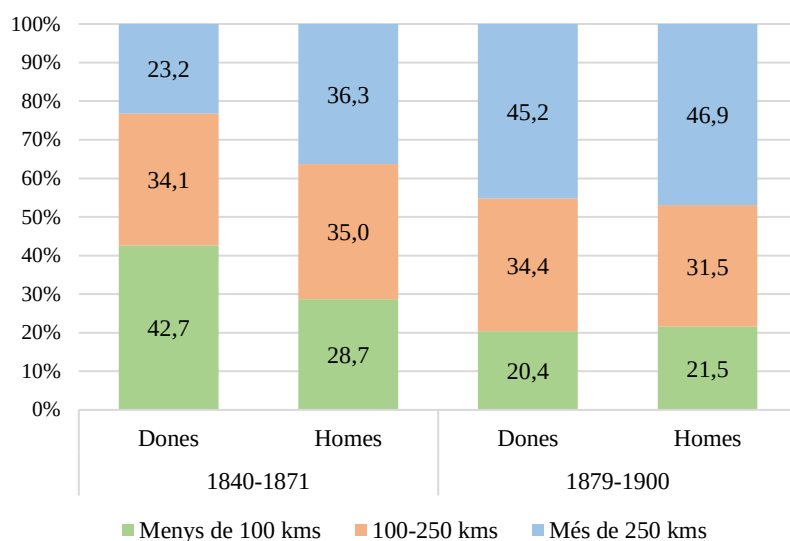
Gràfica 3.16. - Distància del punt d'origen de la població migrant respecte la Barceloneta (%)

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi.

Especialment significatiu va ser l'ampliació del radi migratori entre les dones immigrants, que a mitjans del segle XIX venien en un grau molt alt d'àrees properes i que, a finals d'aquest, presentaven unes distàncies geogràfiques molt majors i més equivalents a la immigració masculina (Gràfica 3.17.). L'augment de les migracions familiars explica en bona part aquesta transformació.

Gràfica 3.17. - Distància del punt d'origen de la població migrant, per gènere (%)

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi.

L'ampliació del radi migratori va estar acompanyada de l'augment del pes de la migració interior i la reducció dels corrents provinents de poblacions marítimes. De nou, el canvi de tendència es concentrà sobretot en els tres darrers anys estudiats. Els provinents de localitats amb sortida directa al mar van representar gairebé tots els anys la majoria del contingent immigrant, excepte el 1900. Entre els ingressats hospitalaris la migració interior sempre va tenir una major rellevància (Taula 3.16). L'atractiu migratori entre persones originàries de localitats amb sortida al mar, a part de decaure a mesura que avançava el període, es va concentrar en els grups d'edat més avançats. La població més jove, en canvi, procedia en un major grau de localitats interior. Aquest patró es va repetir al llarg del període, però es va accentuar el darrer quart de segle (Taula 3.17.).

Taula 3.16. - Pes de la població migrant procedent de poblacions litorals (%)

Font	1840-41	1850	1860	1869-71	1879-80	1890	1900	Total
Registre de Defuncions	64,5	58,3	57,5	60,7	54,8	50,2	48,9	54,5
Hospital de la Santa Creu	52,5	43,6	34,5	39,1	47,8	39,7		41,9

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi.

Taula 3.17. - Pes de la població migrant procedent de poblacions litorals, per grups d'edat (%)

Grup d'edat (anys)	1840-1871	1879-1900
14 a 25	41,3	38,5
26 a 40	44	41,3
41 a 60	48,6	49,6
Més de 61	58,1	59

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi.

La transformació dels mercats de treball al districte, fruit dels canvis en el seu teixit econòmic, van ser decisius per l'increment de l'origen interior de les migracions, les quals, al seu torn, es van veure facilitades per la millora dels transports i les comunicacions per via terrestre. Determinats processos socioeconòmics en les àrees d'origen vinculats al desenvolupament de relacions de producció capitalistes al món rural i a la globalització dels mercats, fenòmens que veurem en detall més endavant, també van contribuir a augmentar el pes de les migracions interiors.

Els homes tenien força més probabilitat de provenir d'un nucli litoral que les dones. Una diferència que, com en el cas del radi migratori, tendeix a reduir-se a partir dels anys 1870. Les diferències entre homes i dones es basaven en la seva pràctica totalitat en la immigració individual de la població soltera, els llocs d'origen dels quals estaven accentuadament segregats per gènere. Molt poques dones solteres provenien de poblacions marítimes. En canvi, la majoria dels homes solters ho feien, sobretot en el període anterior a 1870. La distància de trenta punts percentuals entre solteres i solters (28,3 vs 57,8%) en aquest primer període respon a la segmentació dels mercats de treball, que en el cas dels homes estava fortament vinculat a les oportunitats entorn el treball marítim i portuari. A partir dels anys 70, no obstant, aquesta diferència es va reduir a deu punts, fruit de l'establiment de xarxes migratòries socialment més àmplies en determinats nuclis litorals i la transformació en la demanda de mà d'obra masculina al districte. Per altra banda, i com és lògic, la diferència per gènere entre la població casada estava molt més dissipada (Taula 3.18.).

Taula 3.18. - Pes de la població migrant procedent de poblacions litorals, per gènere i estat civil (%)

Estat civil	1840-1871	1879-1900
Solteres	28,3	34,7
Casades	47,2	50,6
Vídues	50,7	52,6
<i>Dones</i>	39,7	46,8
Solters	57,8	44,5
Casats	51,3	51,8
Vidus	56,9	63,2
<i>Homes</i>	55	50,7

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi.

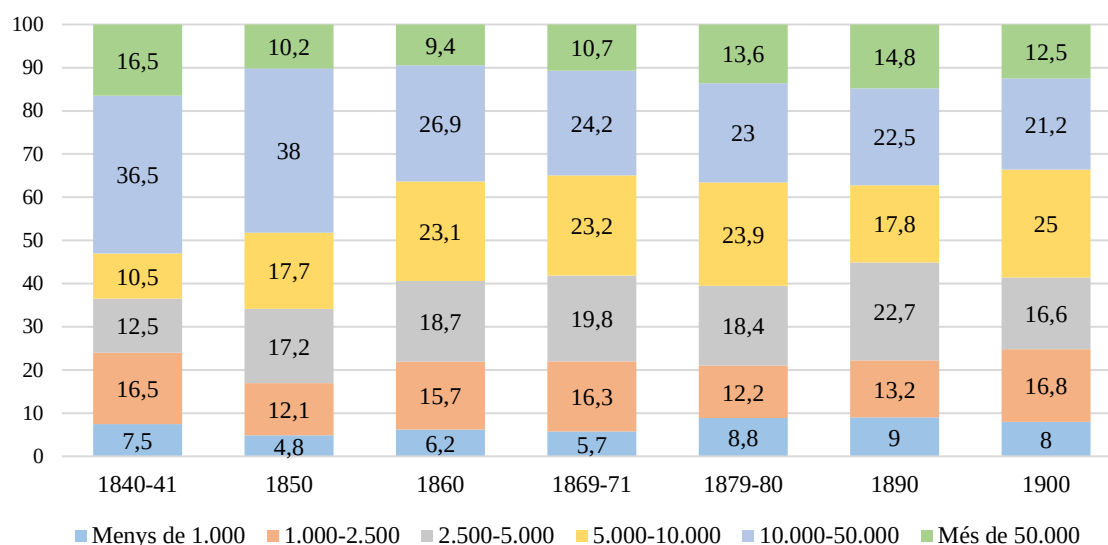
Un altre paràmetre que va experimentar un canvi destacat va ser el del tipus de localitat d'origen. No existeix un criteri unificat per definir la ruralitat o urbanitat d'un municipi, però comunament s'ha establert a partir del nombre d'habitants. La frontera per atribuir a un nucli la categoria d'urbà tampoc ha rebut un ampli consens, variant majoritàriament entre els 2.000 i els 10.000 habitants, en funció d'èpoques i regions i del criteri dels investigadors¹⁰¹. En aquesta recerca, hem definit com a migració rural la provinent de municipis amb una població inferior als 2.500 habitants, hem atorgat la categoria d'urbà als nuclis majors de 10.000 habitants i, aquells compresos entre ambdues xifres, els hem definit com a semiurbans¹⁰².

A partir d'aquestes categories, observem com la immigració a la Barceloneta era inicialment de caire predominantment urbà. Les ciutats aportaven aproximadament la meitat de població immigrant. Aquest patró va canviar gràcies a l'augment de la immigració semiurbana, especialment al darrer quart de segle. La migració rural, per la seva banda, sempre va mantenir una aportació limitada, sense superar mai un quart del total (Gràfica 3.18; Taula 3.19.).

¹⁰¹ Aquesta qüestió l'adreça, per exemple, Camps Cura (1995: 25-26), que decideix considerar a un nucli com a urbà a partir dels 2.000 habitants.

¹⁰² Les dades per habitants dels diferents municipis, treballades a partir dels censos de 1860 i 1900.

Gràfica 3.18. - Evolució de la població migrant segons el nombre d'habitants dels municipis d'origen (%)

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi.

Taula 3.19. - Població migrant segons tipus de municipi d'origen

Tipus de municipi (%)	1840-41	1850	1860	1869-71	1879-80	1890	1900
Urbà	53	48,2	36,4	34,9	36,6	37,2	33,6
Semi-urbà	23	34,9	41,8	43	42,4	40,5	41,6
Rural	24	16,9	21,9	22	21	22,2	24,8

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi.

El descens a l'escala local permet comprendre de forma més clara la transformació de la immigració a la Barceloneta entre 1840 i 1900. El domini de nuclis portuaris com Vinaròs, Maó, Benidorm i Tortosa, precisament les localitats apuntades per Guitert de Cubes, és corroborat pels anys centrals del segle. El paper d'alguns d'aquests municipis, des de llavors, va decaure. Per altra banda, van aparèixer nous nuclis del sud-est peninsular sense presència o amb una aportació molt minsa fins els anys 1870. Aquestes noves localitats, situades a les províncies d'Alacant, Granada i Almeria, van ser les responsables de la formació de noves xarxes migratòries, que es consolidarien i ampliarien a les primeres dècades del segle XX. Per contra, les poblacions litorals catalanes més properes -Badalona, Arenys, Mataró, Vilanova i la Geltrú o Sitges- i les ciutats mitjanes interiors de caràcter manufacturer, com Reus i Manresa, estan entre les que més van retrocedir, juntament amb dues ciutats portuàries, Maó i Cartagena, amb una gran connexió comercial amb el port preindustrial de Barcelona (Taules 3.20. i 3.21.).

Taula 3.20. - Principals localitats d'origen de la immigració

Localitats	1840-41	1850	1860	1869-71	1879-80	1890	1900	Total
Vinaròs (Castelló)	6	22	46	70	86	81	41	352
Tortosa (Tarragona)	3	22	28	14	27	31	13	138
Maó (Balears)	18	41	26	22	11	14	5	137
Palma (Balears)	9	13	10	21	18	25	14	110
Benidorm (Alacant)		20	20	17	11	26	12	106
València (València)	5	7	11	9	16	28	13	89
Tarragona (Tarragona)	4	8	20	13	13	10	6	74
Cartagena (Murcia)	10	5	18	13	9	7	11	73
Arenys de Mar (Barcelona)		8	19	14	13	12	5	71
Reus (Tarragona)	7	14	12	14	1	7	3	58
Eivissa (Balears)	2	8	7	8	9	5	7	46
El Masnou (Barcelona)	1	1	8	10	10	11	4	45
Vilanova i la Geltrú (Barcelona)	4	11	7	6	3	7	6	44
Badalona (Barcelona)	5	11	3	8	5	6	5	43
Mataró (Barcelona)	8	4	2	13	5	3	3	38
Albuñol (Granada)				5	7	6	18	36
Zaragoza (Zaragoza)		8	2	7	3	13	2	35
La Vila Joiosa (Alacant)		1		2	6	8	17	34
Málaga (Málaga)	4	1	4	6	9	5	2	31
Torreveja (Alacant)				1	6	6	16	29

**Marcats en negreta les tres principals poblacions de cada any*

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi.

Taula 3.21. - Poblacions amb majors diferències entre períodes (1840-71 vs 1879-1900)*

Majors increments	Majors descensos
Sot de Ferrer (Castelló)	Reus (Tarragona)
Torreveja (Alacant)	Maó (Balears)
Almería (Almería)	Sitges (Barcelona)
Gualchos (Granada)	Mataró (Barcelona)
La Vila Joiosa (Alacant)	Manresa (Barcelona)
Albuñol (Granada)	Vilanova i la Geltrú (Barcelona)
Adra (Almería)	Cartagena (Murcia)
Granada (Granada)	Badalona (Barcelona)

** Ordenats de major a menor diferencial entre períodes. Només s'han tingut en consideració les localitats amb un mínim de 20 individus en el global de la base de dades.*

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi.

Els diferents perfils socials de la immigració en funció de les regions migratòries d'origen

Les raons que van motivar els moviments migratoris cap a la Barceloneta, la forma en que aquests es van dur a terme, el perfil social dels que els protagonitzaven i els patrons d'integració a la societat d'arribada van ser força diferents en funció de les regions de procedència dels i les immigrants. Els moviments provinents de determinats municipis i comarques van generar xarxes migratòries que van fomentar la continuïtat en el temps d'aquests corrents i van facilitar la integració residencial i laboral dels seus actors. En altres àrees, en canvi, aquest fenomen no es va produir.

El primer component destacat és el de les diferències per gènere. Com hem assenyalat, un major component masculí de la immigració a la Barceloneta va ser clau per fer del districte la zona amb majors taxes de masculinitat de la ciutat. Els diferents patrons regionals ens ajuden a entendre el per què. La migració femenina era dominant en les àrees de major proximitat, mentre que la masculina ho era en regions més llunyanes, tant de l'estranger com de l'Andalusia Oriental, Múrcia i l'Espanya interior i atlàntica. També destacava el major component masculí de la migració balear, fortament modelada per les demandes de treball a la marina mercant als anys centrals del segle XIX. Pel contrari, la migració catalana era majoritàriament femenina, i l'Aragó era la regió amb major pes relatiu de les dones, sobretot per l'arribada de solteres (Taula 3.22.).

Taula 3.22. - Taxes de masculinitat de la població immigrant*, per regió migratòria

Regió migratòria	Taxa de masculinitat**
Resta de Barcelona	88
Resta de Catalunya	96
Balears	126,3
País Valencià	108,7
Aragó	80,4
Andalusia Oriental i Múrcia	124,8
Resta d'Espanya	170,2
Estranger	623,5
<i>Total població immigrant</i>	<i>112,6</i>
<i>Total població</i>	<i>107,1</i>

* Majors de 13 anys.

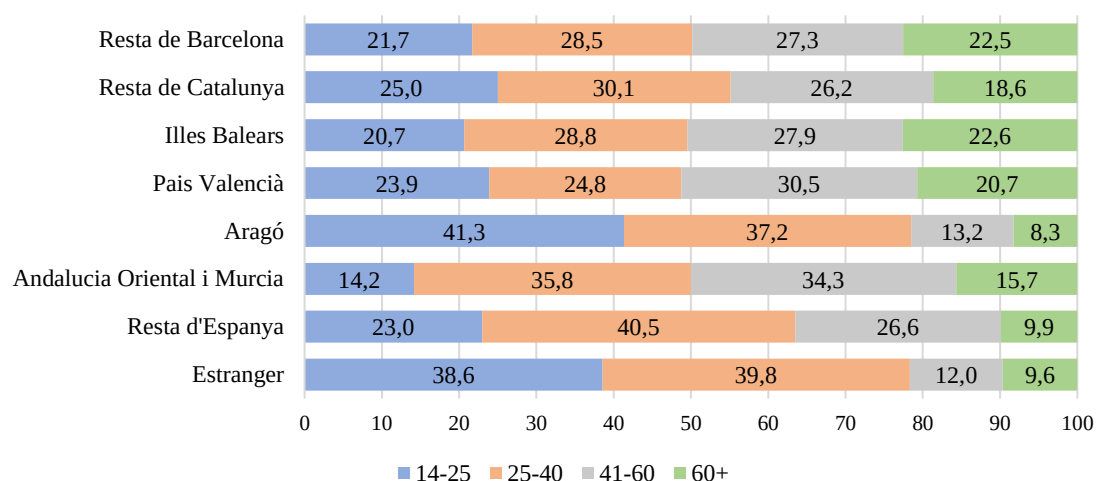
** Homes per cada 100 dones.

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi.

Pel que fa al caràcter familiar o individual del procés migratori, els detalls per estat civil i grups d'edat de difunts i ingressats, tot i que no són un indicatiu directe, permeten entreveure diferències

importants. El major pes d'homes casats i de dones casades i vídues del País Valencià i les seves taxes de masculinitat més equilibrades, així com l'escassa presència de solters i solteres i el domini de grups d'edat avançada entre andalusos orientals i murcians, suggereixen un major pes de la migració familiar en aquestes àrees. Per contra, la població aragonesa i l'estrangera presentaven un pes molt elevat de solters i solteres i un perfil molt jove, reflex d'un caràcter molt més individual de la seva mobilitat i l'absència de xarxes migratòries consolidades (Taula 3.23., Gràfica 3.19.).

Gràfica 3.19. - Grups d'edat de la població migrant adulta, per regió migratòria (%)

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi.

Taula 3.23. - Estat civil de la població immigrant adulta, per regió migratòria (%)

Homes				
Regió migratòria	Casats	Solters	Vidus	Relació solters
Resta de Barcelona	48	37,5	14,5	0,6
Resta de Catalunya	50,4	37,5	12,1	0,6
Balears	40	43,2	16,8	0,76
País Valencià	53,5	32,2	14,3	0,47
Aragó	37,3	54,9	7,8	1,22
Andalusia Oriental i Múrcia	52,6	33,3	14,1	0,5
Resta d'Espanya	46	45,3	8,7	0,83
Estranger	12,2	86,5	1,4	6,4
<i>Total població migrant</i>	<i>44,7</i>	<i>42,9</i>	<i>12,4</i>	<i>0,75</i>
Dones				
Regió migratòria	Casades	Solteres	Vídues	Relació solteres
Resta de Barcelona	39,7	38,7	21,6	0,63
Resta de Catalunya	29,4	40,4	30,2	0,68
Balears	33,3	28,4	38,3	0,4
País Valencià	33,7	34,6	31,7	0,53
Aragó	31,9	52,2	15,9	1,09
Andalusia Oriental i Múrcia	42,6	18,5	38,9	0,23
Resta d'Espanya	42,5	38,4	19,2	0,62
Estranger	-	-	-	-
<i>Total població migrant</i>	<i>35,1</i>	<i>35,7</i>	<i>29,2</i>	<i>0,56</i>

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi.

Un darrer indicador de les diferències de la forma en què es produïa el moviment poblacional, del grau d'integració que es produïa al lloc de destí i del pes de les xarxes de parentesc i paisanatge en la formació de corrents migratoris és el de la preponderància de l'homogàmia o, pel contrari, dels matrimonis mixtos entre els immigrants. La base de dades d'aquest paràmetre l'han format els progenitors dels difunts menors de 13 anys de tot el període i les dades dels difunts i els seus cònjuges dels anys 1890 i 1900.¹⁰³ L'origen de la informació impedeix conèixer si la formació del matrimoni es va produir o no a la Barceloneta.

A nivell general, el grau d'homogàmia entre aquelles parelles amb, com a mínim, un individu nascut fora de Barcelona, era destacat a nivell regional però minso a nivell local. És a dir, mentre gairebé dos terços de les 1.457 parelles analitzades provenien de la mateixa regió migratòria, menys d'un terç havien nascut a la mateixa localitat. Menys de la meitat, de fet, eren de la mateixa província (Taula 3.24.).

¹⁰³ Es tracta dels únics dos anys amb informació del lloc de naixement del cònjuge de la persona difunta.

Taula 3.24. - Pes de l'homogàmia matrimonial a la Barceloneta (%)*

Homogàmia local	Homogàmia provincial	Homogàmia regional	Mostra
31,8	46,7	63	1.457

* Sobre matrimonis de com a mínim un migrant.

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi.

La desagregació per regions d'aquestes dades ens aporta una informació molt valuosa sobre el grau de consolidació de les xarxes migratòries. El pes de l'homogàmia entre els migrants valencians era molt elevat, signe del fort component familiar i de la solidificació de les xarxes de parentesc i paisanatge que fomentaven i dirigien la seva mobilitat. Tot i que no tant contundentment, també les Balears, l'Andalusia Oriental i Múrcia mostren nivells importants d'homogàmia local, i entre els illencs, també regional. En el cas del sud-est peninsular, el notable creixement d'aquest indicador a finals de segle mostra la transició d'unes migracions escasses i individuals a la generalització de migracions familiars. Al contrari que aquestes àrees, els immigrants tant de la resta de Catalunya com de l'Aragó, de la resta d'Espanya i de l'estranger es casaven molt menys amb persones de les seves mateixes localitats (Taula 3.25.).

Taula 3.25. - Pes de l'homogàmia local, per regió migratòria (%)

Regió migratòria	Segons lloc de naixement del pare (1840-1900)	Segons lloc de naixement de la mare (1840-1900)	Difunts amb cònjuge (1890-1900)
Resta de Barcelona	20,8	21,5	33,3
Resta de Catalunya	27,8	27,8	26,5
Balears	40,5	39	33,3
País Valencià	53,2	56	65,6
Aragó	28,6	27	20
Andalusia Oriental i Múrcia	39,6	43,2	58,6
Resta d'Espanya	19,4	28,6	18,9
Estranger	3,2	14,3	-
<i>Població nativa</i>	68,4	56	53,3

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi.

La migració provinent de la província de Barcelona, tot i l'escassa homogàmia local, tendia a estar aparellada amb persones de la pròpia província (Taula 3.26.). Especialment comunes van ser les parelles entre un migrant de la província i un individu nascut a la ciutat. En el 37,5% de casos de pares nascuts a la resta de la província, la mare era nascuda a Barcelona. Pel que fa a les mares immigrants de la província, en el 24,7% dels casos, els pares eren barcelonins. Aquestes xifres contrasten amb els escassos matrimonis entre els nascuts a Barcelona i els immigrants d'Andalusia Oriental i Múrcia -6,8% de casos de pare migrant/mare nativa i 1,4% de mare

migrant/pare natiu- i, en menor mesura, els provinents del País Valencià -10,2 i 6,1%, respectivament- i la resta d'Espanya -11,4 i 7,1%-.

Taula 3.26. - Pes de l'homogàmia provincial, per regió migratòria (%)

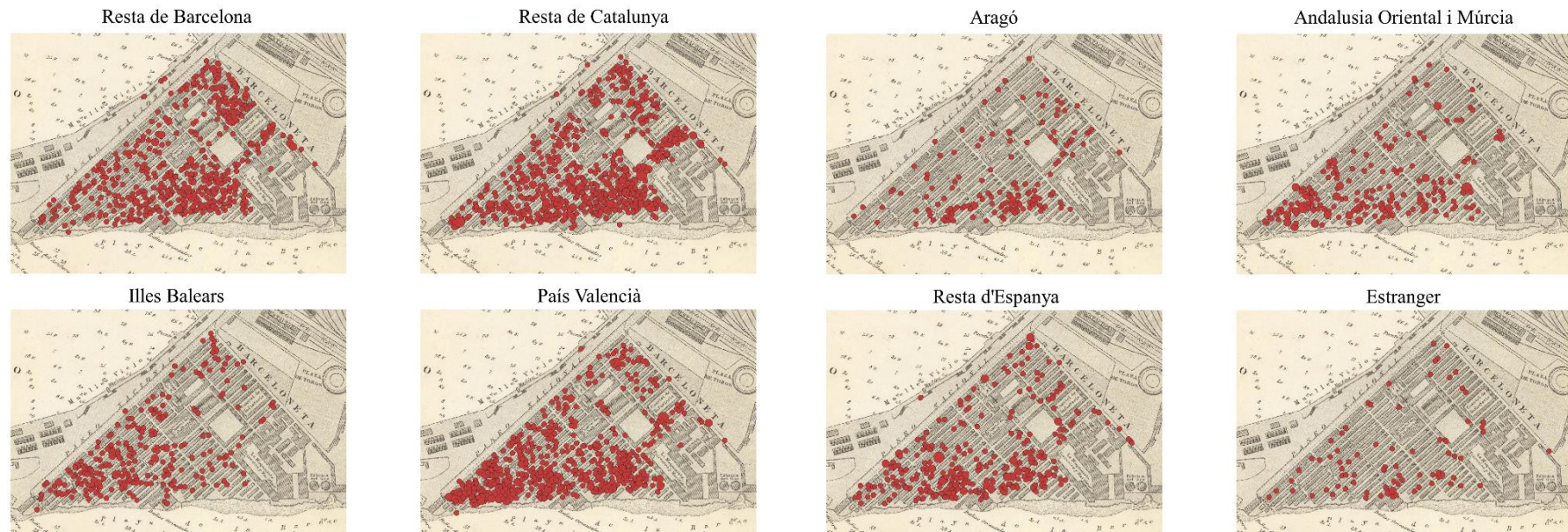
Regió migratòria	Pares (1840-1900)	Mares (1840-1900)	Difunts amb cònjuge (1890-1900)
Resta de Barcelona	78	65,6	66,7
Resta de Catalunya	43,4	43,4	44,1
Balears	50,6	48,8	52,4
País Valencià	62,6	65,9	80
Aragó	40	37,8	40
Andalusia Oriental i Múrcia	39,6	39,6	65,5
Resta d'Espanya	25,4	37,4	35,1
Estranger	-	-	-
<i>Població nativa</i>	<i>81,8</i>	<i>71,9</i>	<i>67,8</i>

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi.

L'establiment de diferents xarxes migratòries també es va reflectir en els patrons espacials de residència dins del barri. A escala regional, alguns immigrants van tendir a concentrar-se en determinades zones. És el cas de valencians i balears, amb densitats destacades a l'extrem inferior esquerre de l'arenal (Mapa 3.4.). L'escala local permet aprofundir en aquests patrons d'assentament diferencial. Entre els municipis que major població van aportar, destaquen tant Benidorm com, sobretot, Vinaròs, per una concentració molt notòria en una zona molt concreta del barri, fruit de la rellevància d'unes xarxes de parentesc i paisanatge que fomentaven els desplaçaments i que, un cop els immigrants arribaven al districte, facilitaven l'accés a l'habitatge dels nouvinguts. Aquest procés sovint es feia a partir dels fenòmens del relloguer i la coresidència, però també a través de xarxes d'informació a molt petita escala que concentraven les ofertes habitacionals en espais molt concrets del barri¹⁰⁴. A nivell general, els immigrants provinents de localitats interiors ocupaven les àrees més properes a les factories del metall, mentre que aquells amb origen en una població costanera ho feien més a prop del moll i de la platja, especialment al sud-oest del barri (Mapa 3.5.).

¹⁰⁴ Aquestes dinàmiques de segregació i concentració residencial per lloc d'origen, a la Barcelona d'inicis del segle XX, assenyalades a Oyón 2008: 139-150.

Mapa 3.4. – Patró residencial dels immigrants, per regió d'origen

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi.

Mapa 3.5. – Patró residencial dels immigrants, per tipus de localitat d'origen

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi.

3.2.2. Les diferents formes de migrar cap a la Barceloneta. Anàlisi regional de la transformació de les xarxes migratòries

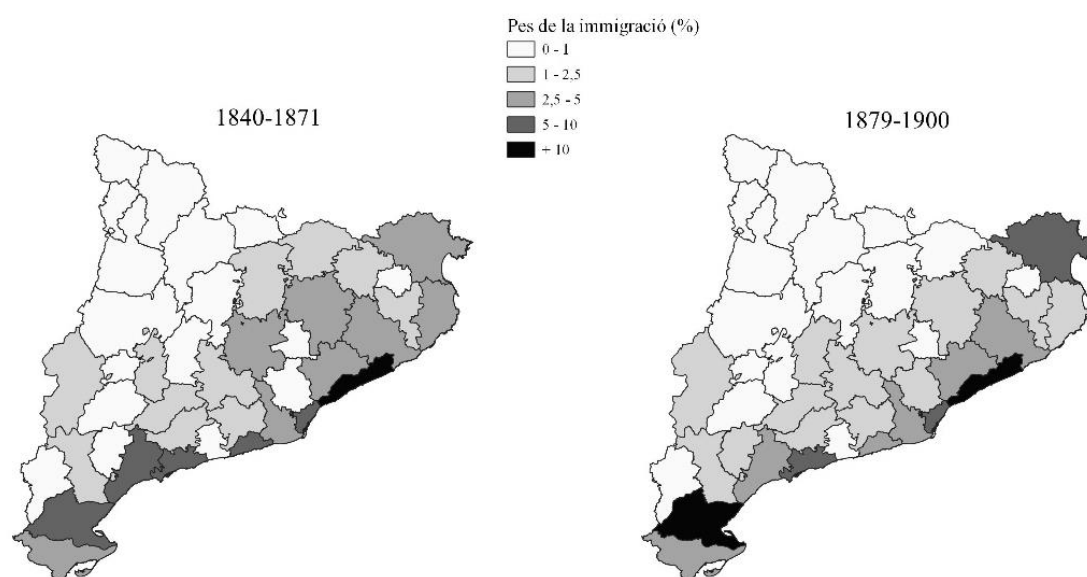
Per comprendre les raons darrere de les marcades diferències en els patrons migratoris, val la pena aprofundir en determinades corrents migratòries en una escala més reduïda. Això ens ha de permetre entendre els perfils concrets dels immigrants, la situació i transformació socioeconòmica de les seves localitats i àrees d'origen i la relació d'aquestes amb la ciutat de Barcelona i amb la Barceloneta. Aquesta aproximació, a més, ens ha d'ajudar a interpretar els canvis generals que van experimentar les migracions al districte portuari entre mitjans i finals del segle XIX.

Una immigració catalana amb característiques singulars i tendència decreixent

Els estudis sobre la migració catalana a la Barcelona del segle XIX han subratllat el caràcter predominantment manufacturer i, en menor mesura, vitícola, de les àrees d'origen dels immigrants. Les característiques socials i econòmiques de la Barceloneta, en canvi, van impulsar altres perfils migratoris. El primer component remarcable és el pes dels municipis litorals, que van aportar entorn la meitat dels immigrants, de forma equilibrada entre homes i dones¹⁰⁵. Un altre tret diferencial és l'escassa presència d'individus provinents de les comarques de base manufacturera. L'absència d'indústria tèxtil a la Barceloneta, l'activitat que més demanava aquest perfil, n'és el motiu principal. La indústria metal·lúrgica instal·lada al districte va satisfer la seva demanda de mà d'obra amb la immigració provinent d'altres àrees. Així, les comarques de major pes industrial de Catalunya a part del Barcelonès -el Baix Llobregat, el Vallès Oriental i Occidental, el Bages, Osona, el Berguedà i l'Anoia- tan sols aportaven, en conjunt, el 15% de la immigració catalana fins els anys 1870, i el 11% des de llavors. Per la seva banda, les àrees de Ponent i els Pirineus van restar pràcticament absents (Mapa 3.6.).

¹⁰⁵ Un 48,4% de dones i un 52,6% d'homes provenien d'una localitat marítima. La distribució també era equilibrada entre períodes.

Mapa 3.6. – Origen de la immigració catalana, per comarques

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi.

El Maresme, la comarca més vinculada comercialment al port barceloní i on major rellevància tenia l'economia marítima, va ser la que major població va aportar, amb el 15% del total. Ho va fer de forma equilibrada al llarg del període a nivell relatiu, tot i que en nombres absoluts va descendir lleugerament. Era una immigració amb un fort component femení -taxa de masculinitat del 73,4-, amb alts vincles matrimonials amb la població nascuda a Barcelona, i on els oficis marítims i artesans dominaven entre els homes. Els mariners representaven el 25% dels adults amb professió consignada; els mestres d'aixa i calafats, el 14%; i els pescadors, el 9%. Entre la resta també tenien presència oficis artesans lligats a les demandes marítimes i portuàries, com fusters, ferrers, pintors, serrallers i llauners.

Una àrea de baixa aportació immigratòria a la ciutat que, en canvi, a la Barceloneta va tenir un pes destacable van ser les terres de l'Ebre. Ho va ser especialment el Baix Ebre, la segona comarca amb més volum migratori, amb el 10%. Va mantenir constant la seva aportació i, quant a pes relatiu, va créixer d'un 8,1 a un 12,3% després dels anys 70. També el Montsià, amb un 3,4% del total va tenir un pes superior a altres àrees de la ciutat. La majoria d'aquest contingent provenia de Tortosa. La localitat ebrenca va ser la segona població amb major pes migratori, de forma equilibrada al llarg dels anys (Taula 3.20.).

El notable pes de Tortosa estava lligat, en primer lloc, al seu rol central en les xarxes comercials marítimes del cabotatge català, que li van permetre ser un dels ports on es van establir les primeres línies de vapor¹⁰⁶. El segon element era el seu estret vincle amb el port de Barcelona. Més de la meitat del tràfic portuari tortosí consistia en les importacions i exportacions directes amb la capital¹⁰⁷. Existien empreses que oferien un servei setmanal de transport de persones i mercaderies

¹⁰⁶ Moreno Rico 2011: 130-132; Pascual i Domènech 1991: 318-319.

¹⁰⁷ Agramunt Bayerri 2015: 532-534.

entre Tortosa i la ciutat comtal a finals dels anys 1850, així com companyies de navegació a vela que feien un viatge mensual entre ambdós ports per comerciar amb diversos productes¹⁰⁸. També es va establir una línia de tràfic a vapor entre les dues localitats, que cobria periòdicament el vaixell *Tarraconense*, construït el 1853 als tallers barcelonetins d'Alexander Germans i en funcionament durant molts anys¹⁰⁹.

A partir de mitjans dels anys 1870 i, especialment, a les següents dues dècades, el trànsit portuari a Tortosa va expandir-se¹¹⁰. La segona meitat del segle, de fet, va ser pel Baix Ebre un període de creixement econòmic. Gràcies a la inversió de capital forà, es va impulsar el desenvolupament del sector fariner i metal·lúrgic, el que va permetre revertir la llarga crisi sedera iniciada a finals del XVIII¹¹¹. Això es va traduir en un sostingut, tot i que tímid, augment de població de la comarca en aquesta etapa¹¹². El continu flux de població cap a la Barceloneta, per tant, no va deure's a cap factor concret d'expulsió ni cap crisi sobrevinguda. La intensa connexió de Tortosa amb Barcelona va fomentar aquesta corrent migratòria, assentada en bona part al districte a través dels canals informals de circulació d'informació al món marítim.

Un dels pilars del circuit comercial entre les dues ciutats va ser l'oli. Un tortosí nascut el 1841, Manel Porcar Tió, va establir el seu negoci de comerç d'aquest producte a la Barceloneta, que amb els anys el va permetre accedir a l'elit del barri. Escollit en diverses eleccions com a representant del districte, entre 1891 i 1892 va arribar a exercir com a alcalde de Barcelona¹¹³. Més enllà d'aquest cas particular, entre els homes tortosins immigrants, que eren majoria¹¹⁴, la categoria de jornalier era dominant, amb gairebé el 40% del total, als que es sumaven obrers de la construcció (8%) i peons (5%). Les zones de residència dels tortosins, en general molt properes a les fàbriques metal·lúrgiques del districte (Mapa 3.7.), suggereixen l'ocupació majoritària en elles d'aquests jornaliers i peons. L'existència d'activitat metal·lúrgica a Tortosa reforça aquesta hipòtesi. Coneixem el cas d'un membre d'un taller del metall tortosí, de la família Sales, que va treballar als tallers Alexander de la Barceloneta. Allà es va formar i, a la tornada a la seva localitat, va introduir les tècniques i coneixements apresos a la factoria barcelonina¹¹⁵. La presència d'oficis marítims, en canvi, era molt escassa, el que, juntament amb l'absència d'una situació concreta de crisi al lloc d'origen, explica la dispersió d'aquesta migració al llarg del temps.

¹⁰⁸ Agramunt Bayerri 2015: 512; 536.

¹⁰⁹ Cabana 2001: 59.

¹¹⁰ Agramunt Bayerri 2015: 527-529.

¹¹¹ Ídem: 643-760.

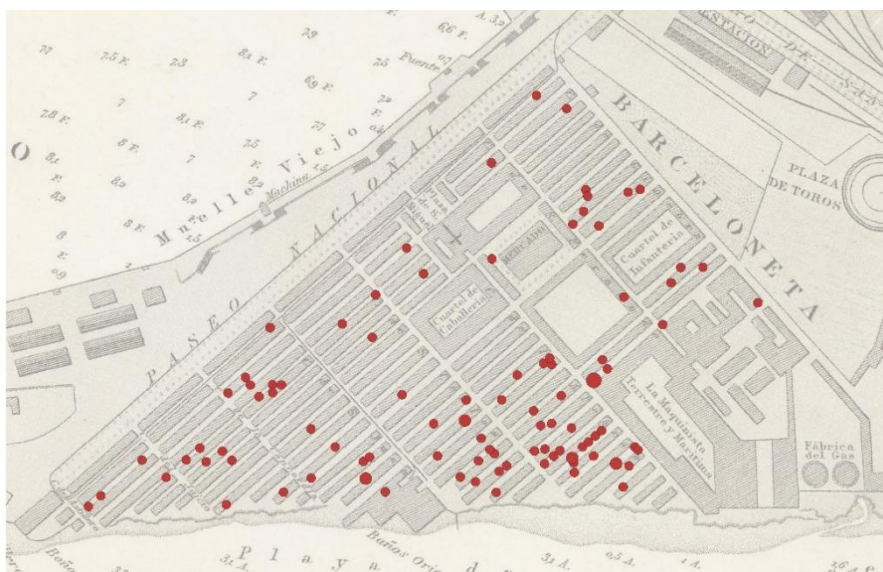
¹¹² Ferré i Trill 2009: 144.

¹¹³ Llorente Rosselló 2009.

¹¹⁴ La taxa de masculinitat de la mostra era de 119 homes per cada 100 dones.

¹¹⁵ Agramunt Bayerri 2015: 753.

Mapa 3.7. – Patró residencial de la població originària de Tortosa

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi.

Un dels principals vectors de canvi en la immigració catalana va ser la intensa caiguda de tota l'àrea compresa entre el Garraf i el Baix Camp, tant el litoral que abraça des de Sitges fins Cambrils, com la zona interior¹¹⁶. El pes conjunt de les comarques del Baix Camp, el Tarragonès i el Garraf va passar del 20% del total al 13%. La transformació socioeconòmica de la Barceloneta va ser clau en aquest descens, degut a la composició laboral dels immigrants assentats en les dècades centrals del segle XIX. Es tractava de l'àrea amb major aportació de pescadors immigrants (18% del total de l'àrea) i amb un pes important d'alguns oficis artesans, en especial els boters (7%). La ciutat de Reus, el municipi interior més important en la migració cap a la Barceloneta, simbolitza la importància de la caiguda del pes de l'artesanat com a component migratori. El declivi de la presència de reusencs es lliga amb el pes molt elevat que diferents oficis artesans tenien en la seva població masculina adulta¹¹⁷. La crisi de la vinya que aquesta àrea geogràfica va patir a partir dels anys 1880, en el cas de generar migració cap a Barcelona, no ho va fer cap al seu districte marítim.

Per últim, tot i que l'arribada de població vinculada al sector agrari català era molt residual, una part destacada de la immigració descendia de població agrícola, sobretot aquella provinent de fora de la província de Barcelona. Entre aquells difunts majors de 13 anys a la Barceloneta nascuts a les altres tres províncies catalanes, el 36,2% eren fills i filles de llauradors. L'origen agrari de la migració catalana a la Barceloneta, tot i que no era majoritari, tenia un pes molt més elevat que en la resta de regions migratòries¹¹⁸.

¹¹⁶ Van destacar en aquest descens, entre els municipis litorals, Vilanova i la Geltrú, Torredembarra i Tarragona. Entre els d'interior, el Vendrell, Valls i, sobretot, Reus.

¹¹⁷ Mariners i jornalers, els oficis dominants en tots els grups de població masculina, només suposaven el 17,7% dels reusencs adults migrats a la Barceloneta. Entre la resta destacaven sobretot els boters i els teixidors.

¹¹⁸ Entre les altres regions, les que més s'hi aproximaven eren les Balears (14,8%), la província de Barcelona (12,1) i el País Valencià (10,9).

La vinculació de la Barceloneta amb nuclis portuaris del Mediterrani espanyol a través de la navegació i la marina mercant. De xarxes comercials a xarxes migratòries

Els canvis en la naturalesa, els motius i les formes de migrar a la Barceloneta entre mitjans i finals del segle XIX són més accentuats entre les regions no catalanes. El contingent de poblacions marítimes de l'arc mediterrani espanyol, primer limitat a les Balears, Castelló i València i, posteriorment, estès també al sud-est peninsular, van ser les principals contribuïdores de la migració no catalana (Mapa 3.3.).

La Barceloneta va beneficiar-se de l'ascendent rol del port barceloní com a node de les xarxes de cabotatge, com a nucli de referència de les noves línies de vapor i com a punt d'embarcament de moltes tripulacions. El creixent paper de Barcelona com a consumidora tant de béns de consum, fruit de l'expansió poblacional, com de matèries primeres i béns d'equip, fruit del procés d'industrialització, es va combinar amb el rol del port de la ciutat com a reexportador de productes colonials pel Mediterrani i com a exportador de les mercaderies produïdes al seu hinterland industrial. Un nombre creixent de tripulacions de tot el Mediterrani espanyol, en conseqüència, s'aturaven a Barcelona de forma periòdica, convertit en punt de contacte habitual de les marines mercants de diverses poblacions.

Les localitats que van encapçalar la contribució migratòria a la Barceloneta combinaven dos elements que es van constituir com a requisits imprescindibles per l'establiment d'intensos fluxos migratoris. En primer lloc, una societat en la qual la mobilitat litoral estava al nucli de les estratègies econòmiques de la població treballadora. Aquesta mobilitat sovint no tenia una única destinació, sinó que solia incloure-hi diverses direccions que podien abastar tot el litoral mediterrani espanyol i el nord d'Àfrica, en especial l'Algèria francesa¹¹⁹. En segon lloc, una intensa connexió econòmica amb Barcelona, teixida a través del comerç marítim, que implicava un elevat moviment quotidià de persones i mercaderies entre les dues poblacions.

Alguns elements disruptius en àrees d'origen, tot i existents en alguns casos, no van ser sempre indispensables per l'establiment d'aquests corrents. Els moviments de població que van conduir al gran volum d'immigració de població marítima a la Barceloneta s'inserien en una mobilitat estructural, contínua i fluïda per tot el Mediterrani espanyol i part del nord-africà. Gràcies a l'ampliació dels circuits comercials en què aquests nuclis estaven inserits, els seus habitants també van experimentar una extensió del seu radi de mobilitat. Avesats al contacte quotidià amb regions llunyanes, la ciutat de Barcelona es va posicionar com un punt destacat entre les opcions de mobilitat de les que disposaven.

Aquests nuclis marítics van aportar la major part del contingent de població arribat durant la gran etapa de recepció migratòria de la Barceloneta, les dècades centrals del segle XIX. Municipis com Maó, Vinaròs i Benidorm, però també València o Palma de Mallorca, van ser les grans contribuïdores al seu creixement poblacional. Les característiques concretes d'aquests corrents

¹¹⁹ L'emigració espanyola a l'Algèria francesa va ser protagonitzada, entre 1830 i 1850, sobretot per balears, valencians i murcians. Més endavant, també per andalusos. Veure Bautista Vilar 1989; Martín Corrales 2012; Rubio 1991.

rebel·len els patrons migratoris dominants en aquest període, alhora que permeten entendre els fonaments d'una mobilitat que estava al cor dels sistemes de treball a les societats marítimes del Mediterrani Occidental.

La crisi de la marina mercant de Maó i la formació d'una primerenca corrent migratòria

El primer gran corrent migratori que es va formar entre una localitat i la Barceloneta va ser la que, des dels anys 1830, va produir-se amb origen a la ciutat menorquina de Maó. En aquest cas, la presència d'un factor disruptiu a l'economia local del lloc d'origen va ser determinant en la formació del moviment migratori, però va ser necessària la preexistència d'un intens vincle de la ciutat amb Barcelona. Des del segle XVIII, durant el domini britànic sobre l'illa de Menorca, la connexió entre els ports de Maó i Barcelona va ser molt estreta. Maó canalitzava la major part del blat provinent del Mediterrani Oriental i el Mar Negre que arribava a la ciutat comtal, un fenomen que es va intensificar a les tres primeres dècades del segle XIX. La marina maonesa, gràcies al seu rol clau per a connectar Barcelona amb el Llevant Mediterrani i l'Europa de l'Est, va experimentar un gran desenvolupament en aquest període, que va repercutir en tota l'economia illenca. Entre els sectors que van gaudir d'una major expansió estava la construcció naval. A inicis del segle XIX, l'activitat va viure el seu apogeu, protagonitzat per diverses drassanes particulars sorgides després de la fi del domini britànic¹²⁰.

Les bases d'aquestes dècades de prosperitat es van ensorrar arran de la prohibició de la importació de cereals a tots els ports espanyols, decretat l'any 1820 per tal de protegir l'agre peninsular. L'aprovisionament de blat a Barcelona, pilar de l'economia marítima maonesa, va desaparèixer. Com a resultat, la crisi a Maó, primer de la marina i després de tota l'economia, va ser notòria. Els bucs matriculats van reduir-se a menys d'una cinquena part en gairebé tres dècades, en una crisi agreujada a partir de 1830 per la conquesta francesa d'Argel, que va posar fi a l'estada de moltes esquadres estrangeres a l'illa. L'impacte també va ser notori en la construcció naval¹²¹.

Els efectes de la crisi econòmica van propiciar una emigració molt intensa i la pèrdua de població a la ciutat, que va reduir els seu nombre d'habitants de més de 20.000 l'any 1826 a poc més de 15.000 tan sols 16 anys més tard. El saldo migratori entre 1826 i 1840 pel conjunt de Menorca va ser d'una pèrdua de 7.604 individus, dels quals 6.188 corresponien a Maó, especialment concentrats als primers anys de la dècada de 1830.¹²² El destí d'aquests emigrants que més atenció ha despertat va ser el d'Argèlia. El trasllat de molts individus vinculats a la marina cap a Barcelona, en canvi, tan sols ha estat puntualment ressenyat. Ho feia el capità nàutic maonès Pere Riudavets l'any 1889, que recordava que tant oficials com mariners i membres de la mestrança de la ciutat van desplaçar-se a Barcelona¹²³.

¹²⁰ Hernández Andreu 2000: 8-9; Sintes 2008: 14-23.

¹²¹ Hernández Andreu 2000: 9-13; Pou Muntaner 1977: 258; Sintes 2008: 23-28.

¹²² Dubon Pretus 1987: 182.

¹²³ Riudavets Tudurí 1889: 33.

Atrets per l'expansió marítima i les oportunitats laborals que oferia, aquesta població es va assentar en gran part a la Barceloneta. De fet, el 17% de tots els immigrants no catalans al districte entre 1840 i 1850 provenien de Maó. Els homes n'eren majoria¹²⁴ i predominaven notablement els mariners, que fins 1870 representaven dos terços de tots els homes adults arribats. El gran pes del col·lectiu al districte va ser font de preocupació de l'Ajuntament en ocasions puntuals. Ho va ser en motiu de l'arribada del còlera a la ciutat l'any 1834, quan el consistori va invitar els maonesos que volguessin tornar a l'illa i no tinguessin recursos a presentar-se als tres alcaldes de la Barceloneta. Aquests els facilitarien el viatge de retorn si acreditaven la seva pobresa¹²⁵. A part de mariners, també es van assentar alguns constructors navals, com hem analitzat en el capítol anterior en els casos dels Cardona i els Taltabull. Ambdues nissagues seguien presents al barri ben avançat el segle XIX. Arrel de la construcció d'una falua a la Barceloneta per part d'un membre dels Taltabull, l'any 1885 el diari menorquí *El Bien Público* aprofitava per lamentar-se de l'estat de la marina illenca i de l'emigració de mestres d'aixa cap a la Península¹²⁶.

La major presència d'homes provinents de la ciutat va ser clau per la creació de vincles amb els habitants autòctons. Entre les localitats de més pes migratori, la població maonesa va ser la que va tenir majors taxes d'entroncament amb la població nativa, amb gairebé un terç dels homes nascuts a Maó emparellats amb una dona barcelonina¹²⁷. La intensitat del moviment migratori provinent de Maó entre 1830 i 1860 no va generar unes xarxes migratòries que permetessin consolidar aquesta mobilitat i allargar-la al darrer terç del segle, etapa en la qual la migració provinent de la ciutat menorquina va ser residual. Els alts nivells d'integració matrimonial amb la població autòctona i la recuperació econòmica de l'illa a partir de l'equador del Vuit-cents, fonamentada en l'agricultura i la indústria més que no pas en el comerç marítim¹²⁸, van ser-ne factors claus.

L'expansió comercial i la formació de xarxes migratòries entre Vinaròs i la Barceloneta al llarg de la segona meitat del XIX

L'existència d'una corrent migratòria que no generés sòlides xarxes de llarga durada entre la Barceloneta i un port amb un intens comerç marítim amb Barcelona va ser excepcional. Oposat al cas de Maó és el del municipi castellonenc de Vinaròs, que va tenir un vincle molt fort amb Barcelona durant tot el segle XIX. A través del comerç de cabotatge amb la ciutat comtal, Vinaròs comerciava amb Amèrica, on hi exportava les seves mercaderies i n'importava diversos productes colonials, especialment sucre, cafè i cacau. Gràcies a l'especialització en el cultiu de la vinya de tot el Maestrat valencià, Vinaròs va experimentar una notable expansió de la fabricació de vins i

¹²⁴ Taxa de masculinitat de 123.

¹²⁵ *Diario de Barcelona*, 27 d'agost de 1834.

¹²⁶ La publicació volia destacar "la preferencia que se da en todas partes sobre todos los demás a los constructores navales mahoneses, obligados en gran mayoría a vivir lejos de esta Isla por carecer en ella de trabajo con que poder atender a su subsistencia" (*El Bien Público* (Maó), 22 d'agost de 1885).

¹²⁷ En el 32% de casos de parees maoneses de difunts menors de 13 anys, la mare era barcelonina. Quan era la mare la maonesa, no obstant, tan sols en un 7% de casos el pare era barceloní, fruit de l'esmentada preponderància de la migració masculina.

¹²⁸ Hernández Andreu 2000: 24.

aiguardents a les primeres dècades del XIX¹²⁹. La sortida d'aquests productes a través del port, amb direcció fonamentalment a Barcelona¹³⁰, va convertir la vila en l'element fonamental per lligar agricultura i comerç marítim a la regió¹³¹.

El vincle establert amb Barcelona a la primera meitat del segle XIX va generar un efecte d'arrossegament per a altres productes, que també van adquirir una notable importància en aquest circuit. En va destacar especialment la sal, provinent de les mines de Torrevieja i que, amb aturada a Vila Joiosa i Vinaròs, s'exportava cap a Barcelona. Aquest recorregut, en el seu conjunt, es va conèixer com la Ruta de la Sal¹³². En paral·lel, Vinaròs era el principal port valencià connectat amb l'Aragó, i actuava com el primer exportador del blat aragonès per via marítima, en part també en direcció a Barcelona. El context d'expansió econòmica a la localitat va permetre una arribada primerenca del ferrocarril i l'inici de la construcció del port als anys 1860.¹³³ Fruit del desenvolupament comercial de Vinaròs, el creixement de la seva marina mercant va ser extraordinari. El districte marítim del que era capital constituïa, a la meitat del Vuit-cents, la segona matrícula d'Espanya en nombre de persones i embarcacions matriculades. El 1844, per exemple, comptava amb 1.442 matriculats de mar¹³⁴.

Al llarg del context de creixement comercial a les dècades centrals del Vuit-cents, on el trànsit marítim entre Vinaròs i Barcelona era fluït i constant, la Barceloneta era la primera àrea urbana amb què es topaven els mariners vinarossencs un cop desembarcats de les seves naus de cabotatge al port de la capital catalana. També va ser probablement l'espai on s'instal·laven de forma temporal esperant tornar a embarcar, fos en habitatges del propi barri o fos en el moll, a bord dels bucs que hi estaven ancorats. Aquest coneixement del barri va permetre que ben aviat es convertís en un espai d'assentament d'aquesta població de forma permanent.

Lligat a l'intens vincle entre els dos ports i al gran contingent de població marítima de Vinaròs, més del 70% dels homes adults vinarossencs habitants a la Barceloneta fins 1870 eren mariners. Els moviments migratoris van tenir un caire familiar molt dominant. La població soltera era molt escassa (22%) i la majoria dels progenitors provinents de Vinaròs estaven casats entre ells -el 70% entre els pares nascuts a Vinaròs; el 68,6% entre mares-. Aquestes xifres són molt superiors a l'homogàmia local mitjana entre el conjunt de població immigrant, fins i tot la valenciana (Taula 3.25.). Es tractava, en definitiva, d'una comunitat molt cohesionada internament, endogàmica familiarment i també concentrada espacialment al barri (Mapa 3.8.). Les xarxes creades entre la localitat del Maestrat i la Barceloneta van ser, així, reforçades pel caràcter familiar de la mobilitat i la cohesió entorn l'extracció social dels protagonistes.

¹²⁹ Roig Mafé 2001: 138.

¹³⁰ Sanz Santos 2000: 26-29; 89.

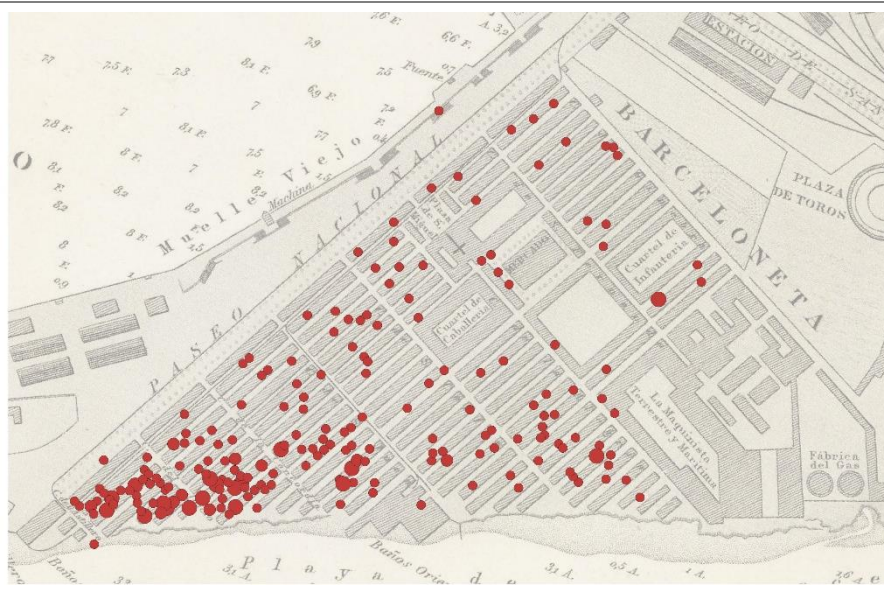
¹³¹ Hernández Soriano 1985: 122-124.

¹³² Sanz Santos 2000: 52-54.

¹³³ Roig Mafé 2001: 147.

¹³⁴ Sanz Santos 2000: 60-61.

Mapa 3.8. – Patró residencial de la població originària de Vinaròs

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi.

L'etapa d'expansió comercial de Vinaròs va veure la seva fi a la dècada de 1870. L'establiment del ferrocarril i l'impacte de la tercera guerra carlina a la comarca van minvar el trànsit portuari, afectant tant al circuit de la sal com a la importació de productes colonials, que van reduir-se notablement des de llavors¹³⁵. La construcció naval va ser un dels sectors més afectats pel canvi de conjuntura, i el bastiment d'embarcacions va reduir-se intensament les tres darreres dècades del segle¹³⁶. L'únic sector que va allargar la seva fase expansiva va ser la producció i exportació vitivinícola, que als anys 1880 es va veure beneficiada per l'impacte de la fil·loxera a França i a altres àrees productores espanyoles. La caiguda de demanda i preus dels vins a partir dels anys 1890 i, finalment, l'arribada de la fil·loxera a la comarca l'any 1904, van posar fi al sector econòmic capdavanter de la regió¹³⁷. La crisi del darrer quart de segle XIX i inicis del XX va generar una important emigració tant a Amèrica com a Barcelona¹³⁸, el que va conduir a la reducció de població del municipi, que va passar dels més de 10.000 habitants l'any 1847 a 7.824 el 1900.¹³⁹

Amb la marina mercant de Vinaròs en crisi, la població arribada a la Barceloneta va augmentar (Taula 3.20.), i amb l'expansió de la situació a la resta de l'economia local, això va comportar la incorporació d'altres capes de la població al corrent migratori. A partir de 1870, els mariners ja suposaven menys de la meitat dels homes adults (42,3%), i tant important com aquests eren els jornalers, categoria molt residual anteriorment -van créixer del 10,6% al 43,5%-. Aquesta

¹³⁵ Sanz Santos 2000: 91-93.

¹³⁶ Borrás Jarque 2001: 147-148.

¹³⁷ Ídem: 230; Sanz Santos 2000: 127-130.

¹³⁸ Borrás Jarque 2001: 260; Roig Mafé 2001: 156; Sanz Santos 2000: 142.

¹³⁹ Borrás Jarque 2001: 247-248.

transformació va ser similar, tot i que a força menor escala, en altres dos ciutats portuàries amb un intens vincle amb Barcelona, com València i Palma de Mallorca¹⁴⁰.

La comunitat vinarossenca va ser la que més impacte va tenir a la Barceloneta. A nivell quantitatiu i també, degut al seu perfil social i als patrons d'arribada, per la seva petjada organitzativa. Gràcies a uns llaços teixits en base al paisanatge compartit, els immigrants de Vinaròs van tenir un actiu paper associatiu, com testimonia el paper impulsor que van tenir en la creació de diverses societats a la Barceloneta. El 1900, per exemple, reunits habitualment a una bodega del carrer Ginebra, un grup de vinarossencs van organitzar un cor per al cant de caramelles que acabaria registrant-se com a associació¹⁴¹. Anys més tard impulsarien altres entitats, com un centre cultural, un ateneu o un *montepío*, en totes elles amb Vinaròs present en la nomenclatura¹⁴², signe de la perseverança del sentit de pertinença a la seva localitat d'origen. Gairebé mig segle després seguia vigent¹⁴³.

De la petjada deixada per aquest corrent migratori en donen testimoni tant la presència d'un carrer de Vinaròs a la Barceloneta des de la segona dècada del segle XX, com memòries recents del barri¹⁴⁴ o les recerques fetes en base al padró de 1930. Dels vinarossencs que residien a Barcelona aquell any, un terç ho feien al districte¹⁴⁵. Tot i així, la costa alacantina ja suposava un volum molt major dels valencians presents al barri marítim¹⁴⁶. La preponderància de Vinaròs en la migració valenciana cap a la Barceloneta s'havia acabat, i no es pot atribuir l'inici d'aquesta a la crisi vitícola, que fins la primera dècada dels segle XX no va impactar el País Valencià.

L'especialització marítima i la mobilitat estructural de la població de Benidorm i la seva relació amb la Barceloneta

Cap cas com el de Benidorm permet entendre millor la mobilitat estructural existent al Mediterrani occidental al segle XIX. La localitat alacantina era una població amb un extraordinari pes dels treballadors marítics. Versada en la pluriactivitat, gràcies a la massiva participació dels seus habitants en la pesca de la tonyina i en la navegació, la mobilitat al llarg de les costes espanyoles, des de Cadis fins a Roses, i al litoral del nord d'Àfrica, formava part del patró de treball generalitzat. Tant la manca de port a la vila com de grans contingents de fauna pesquera a les seves costes van abocar als treballadors de Benidorm a l'embarcació en naus que tenien els seus centres d'activitats milles enllà de la localitat. La seva participació va ser extraordinària tant en les naus mercants que cobrien el comerç de cabotatge mediterrani i la carrera d'Amèrica i les Filipines com en les embarcacions que feien la pesca de l'almadrava a l'Andalusia Occidental, al

¹⁴⁰ En la primera localitat, el pes dels mariners entre les dues etapes va passar del 31,3% al 13,6%, mentre que la dels jornalers ho va fer del 12,5% al 59,1%. Pel que fa a Palma, els primers van caure del 46,9% a 23% i, els segons, van augmentar del 3,1% a 53,8%.

¹⁴¹ Redó Vidal 2008: 22-23.

¹⁴² Ídem: 34-55.

¹⁴³ Forner 1947: 101-102.

¹⁴⁴ San Agustín 2016: 164-165.

¹⁴⁵ Oyón 2008: 141.

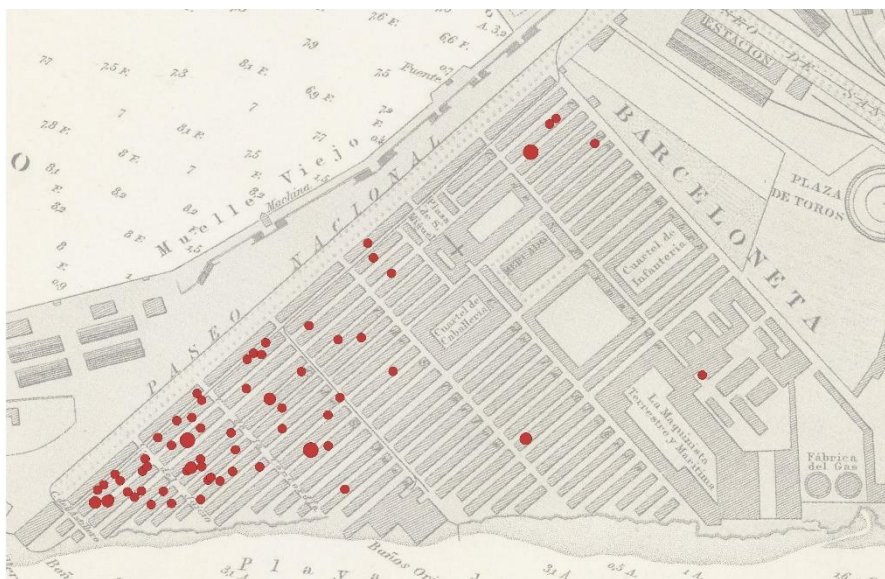
¹⁴⁶ Pitarch Calero et al. 2018: 277.

nord d'Àfrica i a la costa mediterrània espanyola. Es tractava, a més, tant del personal ras com de l'oficialitat i comandament dels bucs¹⁴⁷.

Des de mitjans del segle XIX, molts d'aquests treballadors, avesats a aquesta mobilitat, s'assentaren en altres indrets, el que va fer caure la població de la vila ja des de la dècada de 1850. La migració cap a Algèria, inicialment de caràcter temporal, la protagonitzaven sobretot jornalers que anaven a l'estiu a fer la collita cerealística. En alguns casos, aquesta mobilitat va acabar convertint-se en definitiva. L'altra punt de destí destacat, sobretot de la població marinera, va ser la Barceloneta. Tant la centralització del comerç de cabotatge a la capital catalana com, posteriorment, la instal·lació de bona part de les companyies navilieres de vapor a la ciutat van ser els factors destacats per Llorca Baus per explicar aquest corrent migratori¹⁴⁸. La manca de port comercial a la ciutat i el declivi progressiu de l'almadrava valenciana al segle XIX¹⁴⁹ deurién ser claus per fer permanents aquestes migracions.

Com en el cas de Vinaròs, es tractava d'una migració molt familiar, on el predomini dels mariners entre la població masculina arribada a la Barceloneta era molt elevat (72,7%) i el pes de l'homogàmia local entre progenitors era extraordinari (76,7%, tant a partir dels pares com de les mares nascuts a Benidorm). Aquesta cohesió social es va traduir també en una gran concentració espacial dins del barri (Mapa 3.9.).

Mapa 3.9. – Patró residencial de la població originària de Benidorm

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi.

Entre els homes, els protagonistes majoritaris de les migracions estaven subjectes a la jurisdicció de Marina fins l'abolició de la Matricula el 1873. Això significava que havien de respondre als requeriments que els podien fer les autoritats militars del seu districte marítim, les quals percebien

¹⁴⁷ Llorca Baus 1994.

¹⁴⁸ Ídem: 235-238.

¹⁴⁹ Viruela Martínez 1995: 125-126.

l'alta mobilitat de la població marítima com un problema. L'any 1852, l'Ajudantia de Marina del districte de Benidorm demanava al comandant de Marina de Barcelona que fes passar a la seva matrícula una sèrie d'individus convocats al servei militar. Segons el comunicat, “los mas de ellos viven en Barceloneta”, i s'hi adjuntava la relació de 28 homes residents al districte que s'ocupaven “unos navegando, otros en las dragas, y otros en la carga y descarga de buques en aquella badia”¹⁵⁰. Les diferents alternatives laborals per a la població matriculada s'estenien més enllà de la navegació, gràcies als creixents requeriments de serveis portuaris a la ciutat comtal.

La presència de benidormers a la Barceloneta no es va limitar a mariners rasos. També va incloure capitans i pilots i els seus familiars. Cognoms il·lustres entre els oficials de la localitat ressenyats per Llorca Baus¹⁵¹ es trobaven al barri durant tota la segona meitat del segle. En destaquen els Barceló, Bayona, Devesa, Llorca, Ors i Zaragoza, que sovint van emparentar-se entre ells i que a finals de la centúria mantenien una notable presència al barri¹⁵². Molts d'ells acudien a fer els estudis nàutics a Barcelona, el que suposava un primer pas per familiaritzar-se amb la ciutat. Era el cas del capità Jaume Cosme Mayor, nascut a Benidorm i veí de la Barceloneta que, el 1870, tripulava un bergantí que havia emprès un viatge cap a Cuba¹⁵³. Les dones benidormeres instal·lades a la Barceloneta mantenien lligams amb la seva localitat natal, i eren sovint les encarregades de gestionar les propietats immobiliària del seu lloc d'origen¹⁵⁴. La xarxa creada per la població originària de Benidorm a la Barceloneta va fer possible l'extensió de la migració de població marítima fins ben entrat el segle XX, estesa a mariners, pescadors i altres treballadors.

¹⁵⁰ AGMAB, Departament Marítim de Cartagena, Lligall CG479, 11, “Distritos”, doc. 43, 24 de març de 1852.

¹⁵¹ Llorca Baus 1994.

¹⁵² Així ho rebel·len la persistència d'aquests cognoms, ja presents en la missiva citada de 1852, en el cens masculí del barri de l'any 1890.

¹⁵³ Cosme va rebre els poders de part del propietari del buc, un comerciant de Cadaquès, per poder fer les gestions necessàries fruit d'una parada forçosa per l'averia del vaixell (AHPB 1375/11. 42, not. Pere Màrtir de Fortuny, 1 de juny de 1875).

¹⁵⁴ També el 1870, dues dones originàries i membres de famílies marineres de Benidorm van iniciar els procediments per la venda de solars i cases que posseïen a la localitat alacantina i que, a causa d'un temporal, havien estat enderrocades. Josepa Cabot, vídua i mare natural i política de mariners, feia un atorgament de poders per poder efectuar la venda. El mateix realitzava Àngela Devesa i Llorca, muller del *barquillero* Josep Ibarras i Devesa (AHPB 1375/6, 27 i 32, not. Pere Màrtir de Fortuny, 9 i 25 de març de 1870).

Taula 3.27. – Ocupacions de la població masculina entre les principals poblacions d'origen (%)

Ocupacions (HISCO)	Vinaròs	Maó	Tortosa	Palma	Benidorm	València	Cartagena
Mariners, ordinaris o especialitzats	56	63,4	6,6	36,2	72,7	21,1	36,8
Jornalers	28,3	7	39,3	25,9	15,9	39,5	15,8
Pescadors, d'altura, costaners i fluvials	2,5	0	1,6	1,7	2,3	0	5,3
Constructors i reparadors navals a fusta	1,3	2,8	0	1,7	0	0	5,3
Fusters, en general	1,9	4,2	6,6	1,7	0	5,3	7,9
Paletes	0,6	1,4	8,2	0	0	5,3	2,6
Ferrers, en general	1,3	4,2	0	0	0	0	5,3
Agents de policia	0	0	0	0	0	5,3	7,9
Altres	8,2	16,9	36,1	29,3	9,1	23,7	13,2

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi.

Els nous patrons migratoris del darrer quart del segle XIX. Declivi miner i pesquer, crisi agrària i migració interior

Com hem observat, els patrons migratoris de la Barceloneta el darrer quart del segle XIX havien canviat respecte els dominants a mitjans de segle. Es tractava de migracions més llunyanes i familiars, amb un major pes de localitats interiors i de caràcter menys urbà, i protagonitzat per persones amb edats més avançades. Després d'una llarga fase d'estancament demogràfic, la població del districte va tornar a créixer des de finals dels anys 1880 gràcies sobretot a aquestes corrents migratòries de nou encuny. Van destacar quatre fenòmens. El primer va ser la potència dels nous fluxos migratoris provinents de la franja marítima alacantina. Els altres tres eren la formació d'un nou pol migratori a l'Andalusia Oriental, l'expansió de la migració valenciana cap a l'interior i un major pes de la migració aragonesa (Mapa 3.3.).

Nous corrents de mobilitat marítima. Les crisis pesquera i minera i l'atractiu de Barcelona com a port d'embarcament de les grans navilieres

A més de la navegació i els treballs portuaris, a finals del segle XIX van començar les migracions estacionals de pescadors, absents fins llavors. El darrer lustre del segle, pescadors de Benidorm i Vinaròs, així com de Peníscola, Benicarló o Sant Carles de la Ràpita, arribaven a la Barceloneta entre finals d'abril i principis de maig per dedicar-se a la pesca de la cavalla¹⁵⁵. Estaven causades

¹⁵⁵ Casos recollits a *El Vigía de la Barceloneta*, 3 de maig de 1896 i 25 d'abril de 1897.

pel període de veda de l'arrossegament del bou, fixat entre els mesos de maig i setembre. La mobilitat cap a altres caladors ja era comuna a mitjans de segle entre els pescadors valencians, sobretot a les costes d'Andalusia i el nord d'Àfrica. Entre els del Maestrat, també al sud de França¹⁵⁶. A partir de finals de segle, aquesta mobilitat també va incloure la ciutat de Barcelona.

La presència estacional de pescadors de les terres de l'Ebre i el Maestrat valencià va generar conflictes puntuals amb els pescadors locals. El 1896, un periòdic de la Barceloneta els acusava d'haver comès robatoris d'embarcacions, bots, remes i aparells de pesca¹⁵⁷. L'any següent, la mateixa publicació llençava una advertència a les autoritats del perill de robatoris que, segons defensaven, suposava la presència d'aquestes pescadors forans arribats a finals d'abril¹⁵⁸. El caràcter estacional d'aquesta mobilitat a finals de segle, un cop entrats el segle XX, es convertiria en molts casos en definitiva¹⁵⁹.

Respecte l'origen geogràfic, el gran vector de canvi en la mobilitat marítima va ser la importància adquirida per alguns nuclis portuaris alacantins. La Vila Joiosa i Torreveja, absents als corrents migratoris del barri fins llavors, van ser-ne les principals protagonistes, sumades a Benidorm. A inicis del segle XX, aquests fluxos migratoris es van consolidar i, a 1930, gaudien d'un pes notable, conjuntament amb altres localitats absents al segle XIX, com Altea o Dènia¹⁶⁰. El retrocés de la Ruta de la Sal, els nous corrents vinculats a la pesca i el rol de Barcelona com a centre de les grans navilieres de vapor van ser-ne els principals factors.

Torreveja combinava l'explotació de les seves salines amb l'activitat pesquera i comercial. La població estava formada per una majoria de pescadors, treballadors de la sal i mariners que, tot sovint, no formaven comunitats separades, sinó que depenent dels cicles estacionals s'ocupaven en un o altre sector, incloent la càrrega i descàrrega de mercaderies. Com altres nuclis mediterranis, estaven acostumats a una mobilitat continuada, especialment en els trasllats a l'estiu per a pescar al litoral del nord d'Àfrica i en les rutes tant de cabotatge com transoceàniques¹⁶¹. El declivi en la comercialització de la sal a través del cabotatge va afectar una població que al llarg del darrer quart del segle es va començar a establir a la Barceloneta. La població masculina arribada va ocupar-se pràcticament en la seva totalitat o com a jornalers (63,2%) o com a mariners (31,6%), amb un pes important probablement en la càrrega i descàrrega portuària, una activitat on dècades més tard tindrien un pes destacat al port barceloní¹⁶².

En auge des de finals del XVIII, la Vila Joiosa devia gran part de la seva prosperitat al seu rol com a port del municipi veí d'Alcoi, un dels principals centres industrials de la Península. A través de Vila Joiosa s'importaven les matèries primeres necessàries per la indústria tèxtil i paperera d'Alcoi, i se n'exportaven les seves mercaderies, moltes amb destí a Amèrica, tot sovint a través de Barcelona. La població del municipi al primer terç del Vuit-cents va créixer d'uns 5.000

¹⁵⁶ Viruela Martínez 1995: 128-129.

¹⁵⁷ *El Vigía de la Barceloneta*, 18 d'octubre de 1896.

¹⁵⁸ Ídem, 25 d'abril de 1897.

¹⁵⁹ Muntané Pueyo 2022.

¹⁶⁰ Oyón 2008: 141; Pitarch Calero et al. 2018: 283.

¹⁶¹ Ibarz 2021a: 252-254.

¹⁶² Ídem: 250.

habitants a més de 8.000. La construcció naval va gaudir d'una accelerada expansió, i el nombre tant d'embarcacions com d'individus matriculats es va multiplicar. Als anys 1860 el seu districte marítim era la segona matrícula d'Espanya quant a bucs matriculats, superant el de Vinaròs¹⁶³.

Com en altres casos, el context econòmic va canviar a partir dels anys 1870. La combinació de la crisi del cabotatge amb un llarg període de sequera va provocar el retorcés del comerç i la navegació i, en conseqüència, l'augment de la mobilitat cap al nord d'Àfrica. A partir de 1879, la crisi industrial d'Alcoi agreujaria la paralització del comerç marítim, i a la dècada següent es van generalitzar els relats de misèria i pobresa dels mariners apareguts a la premsa local. Finalment, el 1892, la construcció del port de Gandia i del ferrocarril Alcoi-Gandia van intensificar el descens de l'activitat portuària al municipi. Com a conseqüència de tot plegat, la seva població va caure de més de 11.000 habitants el 1871 als 8.902 habitants amb què comptava l'any 1900.¹⁶⁴

El volum de població del municipi arribada a la Barceloneta va disparar-se els darrers cinc lustres del segle XIX. Van predominar els mariners, que composaven dos terços dels homes adults arribats al barri. A finals de segle, la Vila Joiosa era, juntament amb Benidorm, la comunitat marítima del Mediterrani espanyol amb major presència de població marinera qualificada. La distribució per orígens del personal de coberta de la principal naviliera de l'Estat, la Compañía Trasatlántica, mostra una enorme preponderància d'aquestes dues localitats respecte la resta de la Península i, sobretot, respecte altres nuclis mediterranis¹⁶⁵.

Com a principal punt de reclutament i embarcament dels vaixells d'aquesta i altres companyies, Barcelona va atreure la població d'aquestes dues comunitats marítimes. La transformació dels mercats laborals en la navegació va ressaltar el paper del port barceloní com a referència, mentre que la llarga tradició de població marinera valenciana a la Barceloneta va direccionar bona part de la mobilitat conseqüent cap al districte marítim. Tot i així, la crisi del cabotatge i els canvis en l'espai urbà i portuari de Barcelona van fer que el volum d'aquesta migració cap a la Barceloneta fos molt menor que la protagonitzada a mitjans del Vuit-cents per altres poblacions marítimes mediterrànies.

El col·lapse econòmic d'una regió vitivinícola, minera i comercial. L'Alpujarra Baixa i les migracions d'Adra i Albuñol a la Barceloneta

Un altre vector de canvi en les noves migracions de finals de segle va ser l'aparició d'un intens corrent migratori amb una zona concreta de l'Andalusia Oriental. Es tractava de la franja marítima de l'Alpujarra Baixa, especialment de les serres de la Contraviesa i de Gador, a cavall entre les províncies de Granada i Almeria (Mapa 3.3.). Aquesta regió va experimentar un procés d'acceleració econòmica als dos primers terços del Vuit-cents, lligat especialment al desenvolupament i proliferació de la vinya i al ressorgiment de la mineria del plom.

¹⁶³ Espinosa Ruiz et al. 2008: 320-321; Llorca Baus 1985: 22-36.

¹⁶⁴ Llorca Baus 1985: 36-50.

¹⁶⁵ Garcia Domingo & Ibarz 2018.

La vessant mediterrània de la serra de la Contraviesa es va especialitzar en el cultiu de la vinya, i els vins fabricats a les diferents localitats de la zona, en especial Albuñol, eren exportats per via marítima a través, sobretot, del port de la Ràbita, pertanyent a Albunol, que va experimentar una destacada expansió comercial¹⁶⁶. El municipi va créixer dels 1.600 habitants amb què comptava a mitjans del segle XVIII als 8.000 de l'equador del segle XIX i fins a gairebé 9.000 el 1887.¹⁶⁷ Més a l'est, a la serra de Gador, la mineria de plom va permetre a la localitat portuària d'Adra un creixement sostingut en la industrialització de la foneria d'aquest mineral i en l'exportació dels productes resultants¹⁶⁸.

Al desenvolupament del comerç marítim a Albuñol i Adra l'acompanyava el recurs a la pesca i el desenvolupament del transport terrestre per mitjà dels traginers, que traslladaven els productes agrícoles i miners tant a les viles portuàries com a l'interior andalús. El cicle estacional de la vinya feia que la població d'Albuñol estigués familiaritzada amb la mobilitat temporal, especialment en direcció a les collites de cereals del nord d'Àfrica i de l'Andalusia Occidental. Era, de fet, un dels mecanismes centrals per aportar ingressos complementaris a les economies familiars, juntament amb la pesca¹⁶⁹. A la serra de Gador, per la seva part, els cicles agrícoles estacionals es solien combinar amb el treball a les mines de plom¹⁷⁰.

L'esgotament d'aquest model al darrer terç del segle va provocar una sacsejada social i econòmica notable que va convertir la regió en una font d'emigració molt potent. La província d'Almeria, de fet, presentaria les majors taxes emigratòries de tot Espanya entre 1888 i 1920,¹⁷¹ i els municipis de la serra de la Contraviesa van perdre més d'un quart de la població entre 1887 i 1900, passant de 31.328 a 23.106 habitants¹⁷². La sobreexplotació de les mines de plom van esgotar acceleradament les reserves del mineral entre els anys 1860 i 1880, provocant el tancament gradual de les foneries de la ciutat d'Adra i la caiguda de la font d'ingressos que suposava l'exportació de plom¹⁷³. Per altra part, l'arribada de la fil·loxera l'any 1883 va ser letal per a l'economia vitivinícola. La devastació dels vinyers, que representaven un monocultiu en molts municipis de la regió, va ser gairebé absoluta. L'impacte de la pèrdua de collites va afectar les bases del desenvolupament de la indústria i el comerç de localitats com Albuñol¹⁷⁴.

La crisi social a l'Alpujarra Baixa en l'última quinzena de segle va ser molt accentuada, sovint agreujada per temporals i sequeres¹⁷⁵. Una altra derivada d'aquest context social va ser l'auge de l'obrerisme, durament reprimat. Ho va ser especialment a Adra, on la Guàrdia Civil va detenir més d'una cinquantena de treballadors l'any 1890.¹⁷⁶ La repressió va afegir-se a la crisi social,

¹⁶⁶ García Manrique 1973: 501-504; 512-513; Vargas Lorente 1995: 24-31.

¹⁶⁷ Boorsma 1989: 59-60.

¹⁶⁸ Ruz Márquez 1981: 46-48; 56-59.

¹⁶⁹ Boorsma 1989.

¹⁷⁰ Pérez Artés 2016: 9.

¹⁷¹ Ídem: 4.

¹⁷² García Manrique 1973: 515.

¹⁷³ Ruz Márquez 1981: 55-56; 269.

¹⁷⁴ Vargas Lorente 1995: 233.

¹⁷⁵ Ruz Márquez 1981: 249; 266-267; 274; 289; 294; Vargas Lorente 2003: 229; 291.

¹⁷⁶ Ruz Márquez 1981: 278-279.

impulsant les emigracions definitives de l'àrea. L'any següent a la detenció, la manca de conflictivitat obrera a Adra, segons el sacerdot del municipi, responia a que molts socialistes havien marxat a viure a Barcelona¹⁷⁷.

Va destacar l'emigració exterior a Argèlia i, en menor mesura, Amèrica del Sud, i l'emigració interior cap a la conca minera de Múrcia¹⁷⁸. L'establiment d'algunes famílies marineres a la Barceloneta abans de 1880, sobretot provinents d'Albuñol i Adra, van formar les bases per a convertir-la en un altre punt de destí d'aquesta població. Un petit flux migratori molt focalitzat en els sectors de la regió dedicats a la navegació, un cop va esclatar la crisi agrària i minera finisecular, va expandir-se en volum i va generalitzar-se a altres capes socials. Si els homes adults arribats de la regió a la Barceloneta abans de 1880 eren, en més d'un 80%, mariners, a partir de llavors el predomini va residir de forma aclaparadora en els jornalers. Una part dels immigrants masculins també va ocupar-se en les forces de l'ordre a la ciutat (Taula 3.28.).

Taula 3.28. – Ocupacions de la població masculina originària de l'Alpujarra Baixa (%)

Ocupacions (HISCO)	1840-1880	1890-1900
Mariners, ordinaris o especialitzats	81,8	15,2
Jornalers	18,2	69,7
Agents de policia	0	15,2

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi.

La preexistència d'un vincle entre la població marítima d'aquesta àrea amb la Barceloneta, un cop es van esvaïr les bases econòmiques de la regió, van generar aquest nou tipus de migració. La importància de la mobilitat temporal a la zona des de temps enrere, deguda als cicles estacionals de la seva economia, van facilitar unes migracions definitives que, en part, es van dirigir a la Barceloneta.

La crisi agrària finisecular i la migració interior. Els casos de les comarques rurals de l'Alt Palància i el Baix Aragó

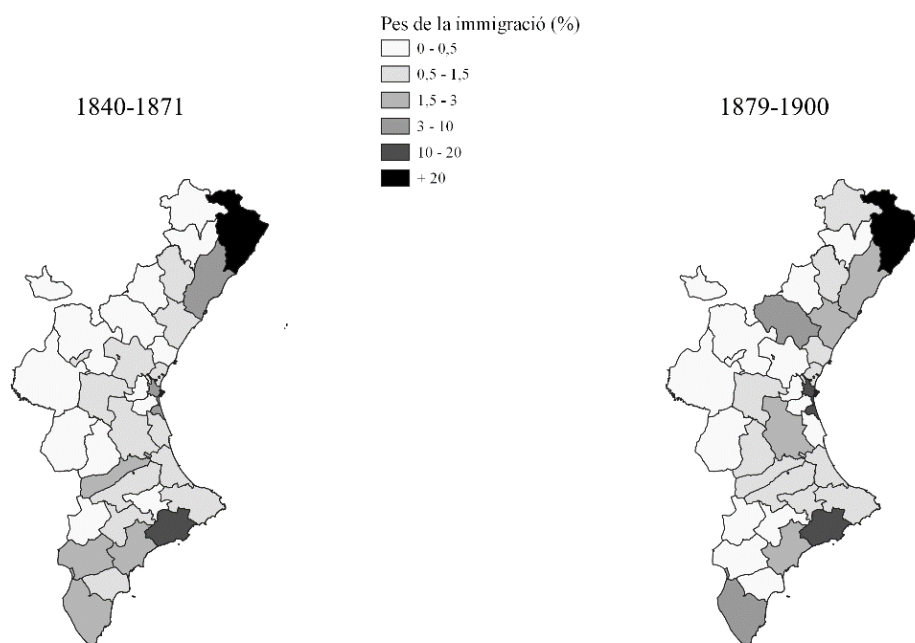
L'extraordinari pes de la migració valenciana a la Barceloneta, que a finals de segle representava el 28% de tota la població immigrant al barri, no es va limitar a la franja costera del país. La influència de Vinaròs i Benidorm van generar una petita migració des de les zones interiors de les comarques del Baix Maestrat i la Marina Baixa, respectivament. També la comarca de la Ribera Alta, de base agrícola i especialitzada en el cultiu de la taronja a la segona meitat del Vuit-cents, va aportar alguns contingents poblacionals a finals de segle. Però va ser una comarca poc poblada, situada a la província de Castelló, la que destacà sobre la resta. Parlem de l'Alt Palància, que va

¹⁷⁷ Ídem: 282-283.

¹⁷⁸ Boorsma 1989: 74-76; García Manrique 1973: 515; Pérez Artés 2016: 14-19.

protagonitzar el 34,5% de la migració valenciana interior entre 1870 i 1900. La seva total absència en els moviments migratoris cap a la Barceloneta en les dècades prèvies la fan un cas molt interessant (Mapa 3.10.).

Mapa 3.10. – Origen de la immigració valenciana, per comarques

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi.

L'Alt Palància era una comarca rural, d'explotació bàsicament agrícola i forestal, on el regadiu estava molt estès. Fins el darrer terç del segle XIX, això va permetre un gran desenvolupament del cultiu d'hortalisses i d'arbres fruitals, inclosos els tarongers, que es combinaven amb conreus de secà com l'olivera i el blat. Les darreres dècades del Vuit-cents, no obstant, la comarca va patir una regressió demogràfica, especialment entre 1877 i 1887, amb una significativa pèrdua de la població més jove¹⁷⁹. Aquest fenomen va coincidir amb la crisi de l'olivera a l'agricultura valenciana, causada per la caiguda en la demanda d'oli d'oliva. El gas i el petroli en l'enllumenat, els olis minerals en els usos industrials, i altres olis vegetals per a l'alimentació van provocar un fenomen de substitució que va conduir a la constricció de la demanda. També els cultius fruitals van patir un retrocés, que va incloure fins i tot la paralització de l'expansió tarongera¹⁸⁰.

Part del contingent poblacional que va perdre la comarca castellonenca va migrar cap a Barcelona, una porció de la qual, probablement a causa de les xarxes de paisanatge a nivell regional, es va establir a la Barceloneta. El petit municipi de Sot de Ferrer, per exemple, absent de la població migrant fins 1870, va teixir unes sòlides xarxes migratòries amb el districte a les darreres tres dècades del segle. La població de l'Alt Palància arribada a la Barceloneta, en el seu conjunt, la constituïen en la seva majoria famílies amb membres d'edats adultes entre els quals, els homes,

¹⁷⁹ Arroyo Ilera 1979: 24; Guerrero Carot 2005: 171-172.

¹⁸⁰ Garrabou Segura 1975: 192-193; Garrabou Segura & Pujol 1988: 104-108.

presentaven un volum molt important de jornalers (80%). Un d'ells, per exemple, seria capatàs d'una colla del port dedicada a la descàrrega de cereals¹⁸¹.

Una intensa especialització olivera va caracteritzar l'altra comarca rural que volem destacar entre les noves corrents migratòries a la Barceloneta de fi de segle. La migració aragonesa suposava llavors el 7% de la població immigrant al districte, més del doble que 50 anys enrere. Estava caracteritzada per una gran dispersió per tot el territori aragonès, tot i que dues comarques van concentrar gairebé un terç d'aquest corrent a partir de 1870. Una d'elles era la comarca Central, que conté la capital, Saragossa. L'altra comarca era el Baix Aragó, situada al sud-est de la província de Terol. L'agricultura de secà hi predominava, amb gran presència de l'olivera, en expansió des del segle XVIII, que donava un producte de bona qualitat destinat a l'exportació. El desenvolupament d'aquest cultiu també va permetre el sorgiment d'activitats manufactureres pel processament de l'oli en alguns dels seus municipis¹⁸².

La crisi agrària finisecular, causada en gran part per la mundialització del mercat alimentari derivada de la revolució dels transports, va impactar notablement el Baix Aragó, incapaç de donar sortida als seus productes¹⁸³. La baixada de la demanda i dels preus de l'oli, que van arribar a caure un 20%, van ser el signe més evident d'una crisi de sobreproducció¹⁸⁴. Els efectes de la crisi en la població s'intensificaren pel model minifundista de propietat de la terra i per les males condicions de vida dels seus habitants, amb problemes crònics de baixos nivells alimentaris i sanitaris i minses taxes d'alfabetització¹⁸⁵. El resultat de tot plegat va ser l'emigració de part de la població, especialment de parcers i jornalers agrícoles cap a les àrees industrials de Catalunya¹⁸⁶.

Els immigrants arribats a la Barceloneta, tant de la comarca baixaragonesa com de tot l'Aragó, van ser els que presentaren majors taxes de jornalerització al barri. Ho eren un 42,9% dels homes aragonesos amb una professió consignada. També tenien un pes superior respecte la resta de regions els llauradors o alguns oficis artesanals com els ferrers i els sabaters. Tanmateix, com hem mencionat, en la migració aragonesa el pes la població femenina, jove i soltera era molt destacat. Tot i la manca de documentació directa per certificar-ho, algunes informacions parcials sobre el gran pes de les immigrants aragoneses tant en el servei domèstic com, en menor mesura, la prostitució a Barcelona, ens permeten suggerir aquestes dues activitats com uns dels recursos laborals de les aragoneses arribades al districte. El 1930, vora un 30% de les servents domèstiques a Barcelona eren de l'Aragó, mentre que a 1890 tenien un pes destacat entre les dones registrades en el Servei d'Higiene Especial, on eren gairebé el 15% del total¹⁸⁷. El 1896, el setmanari local *El Vigía de la Barceloneta* denunciava el cas d'una jove aragonesa que hauria estat víctima de

¹⁸¹ El 1899 va ser assassinat pel seu germà polític (*El Diluvio*, 21 d'octubre de 1899). En desconexem els motius.

¹⁸² Ceamanos Llorens & Mateos Royo 2005: 248-259; Rújula López 1998: 24-32.

¹⁸³ Pinilla Navarro 1986: 125-126.

¹⁸⁴ Ceamanos Llorens & Mateos Royo 2005: 310-311; Forcadell Álvarez 1986: 182; Rújula López 1998: 165-168.

¹⁸⁵ Ceamanos Llorens & Mateos Royo 2005: 260-261.

¹⁸⁶ Gonzalo Zubero & Forcadell Álvarez 1988: 82; Rújula López 1998: 187.

¹⁸⁷ Alcaide González 2001; Borrell Cairol 2016: 79.

tràfic de persones i que, mentre treballava a una casa de prostitució del barri, el seu pare hauria acudit des del seu poble de l'Aragó per a rescatar-la¹⁸⁸.

El domini de la migració individual, de persones predominantment joves i solteres, expliquen l'escassa capacitat per crear xarxes migratòries fonamentades en el parentiu i el paisanatge, com mostra la dispersió dels llocs d'origen dels immigrants aragonesos i la seva integració matrimonial amb altres grups de població. Això va ser clau per fer que la via d'entrada predominant d'aquesta població al mercat laboral barceloní fos el de la categoria de jornalier entre els homes i el de servents domèstics en les dones.

La presència a la Barceloneta de nous fluxos migratoris amb àrees plenament desvinculades de l'economia marítima i dels circuits comercials mediterranis, quelcom totalment residual a mitjans de segle, respon tant a les situacions socioeconòmiques dels llocs d'origen com a la transformació de la base econòmica de la Barceloneta a la segona meitat del segle XIX. La demanda de mà d'obra en els treballs marítims i portuaris, a més, ja no es concentrava en perfils qualificats i personal matriculat, com en l'era de la vela. L'acceleració dels transports, l'avenç del capitalisme al món agrari i el procés d'industrialització a la ciutat i a l'economia marítima van modelar uns nous moviments que es van afegir als fenòmens ja consolidats a mitjans del segle XIX. Parlem de les migracions catalanes i de la mobilitat fluïda i estructural de tota la franja marítima mediterrània occidental, que, tot i que van seguir aportant nova població a la Barceloneta, ho van fer en unes dimensions molt més reduïdes que als anys centrals del Vuit-cents.

¹⁸⁸ *El Vigía de la Barceloneta*, 15 de novembre de 1896.

Síntesi del capítol

Entre els anys 1830 i 1860, el context d'expansió econòmica i la creixent demanda de treball al món marítim van fomentar un fulgurant increment poblacional a la Barceloneta. El districte portuari va créixer més d'un 2% anual, molt per sobre del ritme de Barcelona. La seva població total es va triplicar i, juntament amb el Raval, va ser la gran àrea d'atracció migratòria de la ciutat, a la que va aportar vora 10.000 nous habitants. Aquest procés no es va donar per uns comportaments demogràfics diferencials. La natalitat i la mortalitat estaven per sota del 30 per mil, i tan sols eren lleugerament superiors a les mitjanes barcelonines. L'extraordinari creixement demogràfic es va donar gràcies a uns corrents migratoris molt voluminosos, basats en l'arribada de persones d'origen predominantment marítim i amb un component de gènere marcadament masculí, al contrari que a la ciutat. Les demandes de la navegació en foren claus, així com l'absència dels dos principals sectors que fomentaven la notable feminitat de la Barcelona vuitcentista, el tèxtil i el servei domèstic. Fruit d'això, la Barceloneta era l'àrea urbana amb les taxes de masculinitat més elevades. La immigració de persones en edat de casar-se i reproduir-se, per la seva banda, van ser decisives per fer del barri una societat amb una estructura d'edats força jove.

L'anàlisi detallat de la població de la Barceloneta ens ha permès observar el perfil migratori dominant en els anys de ràpid augment demogràfic. Els immigrants tenien el seu origen preferentment en localitats costaneres, a curta i mitjana distància de Barcelona i amb extraccions laborals que responien a l'elevada demanda de tripulacions per als vaixells de vela. En menor mesura, també a diverses activitats artesanals. Les àrees més interiors i properes, com la Catalunya interior o l'Aragó, eren les que concentraven la migració de dones solteres, sent les úniques regions migratòries amb un perfil predominantment femení. Les principals localitats d'origen, per la seva banda, tenien trets molt comuns. Les xarxes migratòries més rellevants tenien com a protagonistes nuclis portuaris del Mediterrani espanyol amb intenses connexions comercials amb Barcelona. Eren, a més, societats familiaritzades amb la mobilitat marítima com a recurs estructural en les seves formes de vida, una mobilitat que incloïa tota el litoral mediterrani peninsular i també part del nord d'Àfrica.

La robusta relació que la població marítima d'aquestes localitats tenia amb els desplaçaments quotidians va ser la clau en el naixement i consolidació d'aquestes xarxes migratòries. No van ser necessaris crisis o elements disruptius en les àrees d'origen, que no sempre van existir. La connexió de la Barceloneta amb el port de Barcelona, visitat per milers de navegants diàriament, va permetre que el barri s'assentés com a nucli d'arribada de molts mariners, que protagonitzaren unes migracions predominantment familiars. Els patrons residencials i l'activitat econòmica i cultural d'alguns d'ells, en especials vinarossencs i benidormers, rebel·len el manteniment de fortes xarxes de parentesc i veïnals al lloc d'arribada, que van permetre alts graus d'homogàmia, concentració espacial i cohesió grupal. Les migracions interiors, de persones solteres i no integrades en xarxes migratòries consolidades van tendir, pel contrari, a una major dispersió

residencial i a la integració en matrimonis mixtos, alhora que van ser els principals contribuïdors al creixement de les fàbriques metal·lúrgiques del districte.

La intensitat dels canvis econòmics a la Barceloneta, estudiats en els dos primers capítols, van ser decisius per l'alentiment del creixement poblacional a la dècada de 1860 i la seva posterior reversió, amb la caiguda en el nombre d'habitants als anys 70 i 80. L'arribada d'immigrants es va desaccelerar notablement, però no va evaporar-se. Uns saldos migratoris gairebé equilibrats, molt inferiors als de Barcelona, confirmen l'existència d'un important moviment emigratori, que demostren que els casos individuals observats en els capítols anteriors no van ser anecdòtics. En paral·lel a aquests processos, la Barceloneta va viure un profund estancament en els seus comportaments demogràfics, que van seguir evolucions contraposades al model de transició prototípic. Així, tant les taxes de natalitat com les de mortalitat van viure una tendència creixent des de mitjans del Vuit-cents fins la darrera dècada del segle, enfilant-se per sobre dels 30 per mil en ambdós casos. Això va ocasionar un extraordinari distanciament amb els indicadors de la ciutat. La composició estacional de la mortalitat i les seves estructures per edats, a més, rebel·len els retards tant en la caiguda de la preponderància de les defuncions estivals com en la del pes de la mortalitat infantil i juvenil. Gairebé en tots els anys estudiats, de fet, les morts de menors de 5 anys eren més de la meitat de totes les que es produïen a la Barceloneta.

Els últims deu anys del segle XIX van veure el naixement de nous patrons migratoris. Això va permetre reprendre el creixement poblacional de la Barceloneta, però aquest cop a un ritme força inferior que a la ciutat. Les persones que arribaven al barri tenien orígens més llunyans i interiors i menys urbans, venien amb edats més avançades i més en família que els de mig segle enrere. El radi migratori es va estendre, i van sorgir noves regions d'origen que anticipaven part de les noves migracions dominants a inicis del segle XX. La mobilitat marítima va ampliar-se geogràficament cap al sud, amb nous corrents provinents de la província d'Alacant i dels litorals de Granada i Almeria. Van ser importants algunes noves mobilitats lligades al ressorgiment de la pesca, i específicament en el cas de la Vila Joiosa, de la rellevància de Barcelona com a nucli de contractació de les companyies navilieres del vapor.

Més destacades van ser la formació de noves xarxes migratòries en regions del tot absents anteriorment, com la de l'Alpujarra Baixa, ocasionada per la profunda depressió social i econòmica que va viure l'àrea fruit de la crisi de la vinya i del plom. També va ser el cas d'algunes comarques interiors aragoneses i valencianes especialitzades en l'olivera. Fruit de la crisi de sobreproducció ocasionada per la globalització dels mercats, molts habitants d'aquestes zones van migrar cap a la Barceloneta. Per contra, els corrents migratoris que havien protagonitzat el període de gran creixement demogràfic en la història del barri, els de mitjans de segle XIX, van perdre bona part de la seva importància. Parlem especialment de la població marítima d'àrees properes, sobretot catalans i balears. La Barceloneta de fi de segle havia deixat de ser una de les àrees capdavanteres de la ciutat en l'atracció d'immigrants.

CAPÍTOL 4

Els mercats de treball i l'estructura ocupacional

Introducció

Els canvis que va experimentar el món del treball arran de la industrialització van tenir un abast social extraordinari. El propòsit d'aquest capítol és estudiar amb detall les transformació que els mercats de treball de la Barceloneta van viure entre 1840 i 1900. El gènere era un factor primordial en la segregació dels mercats de treball, quelcom que va estar molt accentuat a la Barceloneta. En primer lloc, estudiem els canvis en l'estructura ocupacional masculina a través dels anys i analitzem en concret els sectors més importants en la demanda de treball al barri. També els nivells de qualificació i les diverses categories laborals existents. Alhora, detallem els mecanismes d'entrada al mercat de treball i les diferents línies de segregació en funció de l'edat, l'origen o l'àrea residencial. En segon lloc, abordem els mercats de treball femenins amb una aproximació més qualitativa i contextualitzada en els coneixements sobre el treball de les dones a la Barcelona vuitcentista. Anàlogament als mercats masculins, abordem els principals vectors de demanda i els canvis que van patir en el període, i explorem les característiques diferencials que el treball de les dones a la Barceloneta tenia respecte la resta de la ciutat.

L'anàlisi de les transformacions en el món del treball han d'ajudar-nos a entendre les conseqüències dels canvis econòmics que la Barceloneta va experimentar i que hem observat en anteriors capítols. Alhora, és clau per comprendre els fonaments socials de la comunitat marítima i descobrir quines van ser les principals línies de transformació derivades de la industrialització i el fracàs de la transició de la vela al vapor. Per això són molt importants els paràmetres de segregació social existents en diferents aspectes, tant en la categoria ocupacional com en la dimensió de gènere o les pautes residencials. Analitzarem aquestes variables com a indicadors dels canvis en l'estructura social i espacial de la Barceloneta.

Marc histogrifiogràfic per l'estudi del món laboral i les estructures ocupacionals

La transformació del treball a l'Europa del segle XIX. Fenomen global i ciutats portuàries

La transformació del món del treball al segle XIX ha estat un dels objectes d'estudi que més interès ha despertat a la història social contemporània. La fi de l'Antic Règim i el procés d'industrialització van comportar grans canvis en les relacions socials de producció. L'organització i divisió del procés productiu va transformar-se, trencant-se la unitat entre producció, reproducció i consum que, al voltant de l'esfera domèstica, havia dominat a les societats precapitalistes. Això va implicar profunds canvis en els ritmes i formes de treball, en les jerarquies laborals i en la disposició física dels treballadors¹.

El desmantellament d'institucions precapitalistes que havien regulat els mercats de treball del sector secundari durant segles van ser claus pel procés de desvalorització del treball productiu al món urbà. S'aprofundia així un fenomen que, amb la introducció del capital mercantil el segle anterior, va posar inici a la pèrdua del control del procés productiu per part dels artesans². A mitjans segle XIX, tot i això, una part important de la mà d'obra urbana encara conservava part del control sobre les formes, la contractació i l'autoritat en el seu treball³. La fi definitiva d'aquest model va tendir a experimentar-se al llarg de la segona meitat del segle, amb la mecanització de la producció, l'acceleració de les comunicacions i els transports, el creixement dels intercanvis comercials i l'expansió del seu radi geogràfic. La creixent competitivitat de molts sectors manufacturers i la progressiva eliminació de barreres a la circulació del capital van incentivar aquestes transformacions.

Arrel d'aquests canvis, les estructures ocupacionals a les societats urbanes van experimentar alteracions notables. L'estudi de l'evolució d'aquestes estructures ha estat un dels vectors claus per comprendre les dinàmiques de la transformació social a l'època contemporània. En la fase d'arrencada de la industrialització, el creixement de l'ocupació al sector secundari i la disminució al primari va ser el fenomen principal. En un moment més avançat, el creixement demogràfic, l'augment de la demanda de béns de consum i el desplegament institucional de l'Estat liberal van operar una segona transformació. La demanda de treball en el sector serveis va experimentar un notable creixement, tant en el sector de la venda majorista i minorista com en ocupacions administratives i professionals, moltes d'elles sorgides de nou encuny. Per altra banda, la tendència a la concentració empresarial i de la mà d'obra, juntament amb la generalització de la mecanització dels processos productius, van accentuar la desvalorització social del treball, la crisi dels oficis artesanals i la tendència a la jornalerització del sector secundari⁴.

¹ Veure pel cas anglès, per exemple, Rule 1990: 199-206; E. P. Thompson 2012: 225-228.

² Johnson 1992; Tilly 1992.

³ Així ho defensen, per a Anglaterra i França, Joyce 1994: 2-3; Sewell 1992: 122-123.

⁴ En un cas com el del Regne Unit, aquesta segona transformació va suposar la disminució del 15 al 5% del pes de l'agricultura en la força laboral del país entre els anys 1871 i 1951. La manufactura, pel contrari, augmentava del 33 al 39% i, el comerç i el transport, del 19 al 22% (Savage & Miles 1994: 21-30). Al conjunt espanyol cal esperar al segle

Les ciutats portuàries van ser una de les principals protagonistes d'aquestes transformacions. Aquestes urbs, abans de la industrialització, sovint comptaven amb una presència relativa major de les ocupacions del sector serveis, sobretot aquelles lligades al comerç i el transport. Comerciants, naviliers, banquers, mariners, pescadors o militars formaven, en conjunt, un important contingent de població⁵. Al segle XIX, els mercats de treball d'aquestes ciutats presentaven un marcat caràcter estacional, casual i precari⁶, i les seves estructures ocupacionals estaven fortament segregades dins l'espai urbà. Eren als districtes portuaris on les característiques degradades dels mercats laborals es manifestarien més nítidament⁷.

L'estudi de les estructures ocupacionals del segle XIX a Catalunya i Espanya

Els canvis en les estructures ocupacionals al món urbà català i espanyol també han estat objecte d'anàlisi, a partir d'alguns casos d'estudi concrets. En una fase anterior al nostre període d'estudi, entre la segona meitat del segle XVIII i el primer quart del segle XIX, una ciutat com Santander va experimentar un important retrocés del sector primari i l'augment del pes dels matriculats, dels navegants a la marina mercant i de les activitats artesanals, que estaven molt diversificades⁸. Va ser un procés extrapolable a altres ciutats portuàries del període, arrel del context expansiu del comerç marítim i la demanda urbana a les costes peninsulars, en una fase encara preindustrial.

Ja en el nostre període, l'estudi de fenòmens lligats a la industrialització en l'estructura ocupacional de les ciutats espanyoles ha tingut major desenvolupament en urbs com Madrid o Bilbao. A la segona meitat del segle XIX i fins a inicis del segle XX, un marcat increment del sector secundari va produir-se a partir de la combinació de l'increment de les taxes de jornalerització entre la població treballadora i la disminució del pes i la diversitat dels oficis artesanals. Els mercats de treball a la capital de l'Estat, durant la segona meitat del segle XIX, van experimentar aquests fenòmens, acompanyats de l'augment gradual en la importància dels treballs administratius i professionals al sector públic i al privat, especialment el financer i el de les telecomunicacions, i en el sector serveis⁹.

Els problemes de fonts ja assenyalats per l'estudi de les migracions també han limitat l'exploració de l'estructura ocupacional de la Barcelona del XIX. Algunes petites mostres han permès entreveure un procés de jornalerització creixent. El nombre de jornalers va passar de suposar el 4,8% de la població treballadora el 1787 a ser-ho al voltant del 10% a 1848 i ascendir al 22,9% el 1857.¹⁰ Fins el padró de 1930 no tornem a tenir cap més dada en aquest sentit, quan aquesta categoria es trobava encara més generalitzada. L'anàlisi d'aquest mateix padró ha permès a Oyón

XX per veure processos similars. Entre 1860 i 1900, de fet, el pes del sector primari es va incrementar, mentre que tant el secundari com el terciari es reduïren (Soto Carmona 1989: 57).

⁵ Guimerà Ravina 2006: 40-44.

⁶ Lee & Lee 1998: 154.

⁷ És el cas dels barris portuaris de Rio de Janeiro a inicis del segle XX, on abundaven les persones desocupades i on la presència de jornalers i obrers de la construcció era dominant (Honorato et al. 2016: 477-479).

⁸ Maruri Villanueva 2006.

⁹ Carballo Barral 2011; Pallol Trigueros 2008; Salanova 2015: 293-332; 373-464.

¹⁰ López Guallar 1989: 165-166; 2004: 73.

constatar el procés d'increment de la segregació urbana al primer terç del segle XX, una segregació clarament manifestada a partir de la variable de la categoria laboral. Van ser claus en aquest procés tant la culminació de l'edificació de l'Eixample com l'agregació dels pobles veïns, que van contribuir al procés de separació física entre la població treballadora i la burgesia i classe mitjana iniciat al segle XIX. Com a resultat, els diferents barris i àrees de la ciutat van tendir a ser més homogenis socialment¹¹.

Una mostra de la immigració valenciana a la Barceloneta el 1930 ha permès constatar com gairebé la meitat de les ocupacions masculines corresponien a la categoria de jornalier (44%), mentre que bona part de la resta eren treballadors marítims, sobretot pescadors i mariners (21% cadascuna). Aquells corresponents a l'administració i el comerç, així com els oficis qualificats lligats a la producció, amb un percentatge al voltant dels 7 punts cada grup, completaven la distribució laboral dels valencians al barri¹². Amb la migració andalusa, per altra part, s'ha evidenciat que, entre les professions més qualificades, el perfil de treballador era més jove, mentre que pescadors i jornaliers eren de més edat¹³. Més enllà, ha mancat fins ara un estudi detallat de l'estructura ocupacional del districte al Vuit-cents i, més important encara, de la seva transformació al llarg del temps.

Les fonts sociodemogràfiques i l'estudi dels mercats de treball

Generalment, els estudis sobre els mercats de treball i les estructures ocupacionals s'han realitzat a partir de fonts com censos, padrons i registres parroquials o civils. Afortunadament, l'examen i la reflexió sobre els seus biaixos i les seves limitacions al llarg de les darreres dècades ha estat profusa. Les fonts de caràcter sociodemogràfic mencionades, la majoria de les quals tenien un recorregut històric lligat al sorgiment de l'estat modern, són un reflex d'una ideologia i d'un discurs dominant entorn el treball més que un fidel reflex de la realitat social. La noció mateixa del que era considerat treball al segle XIX derivava d'un marc ideològic concret que equiparava el treball a una mercaderia, subjecte a les lleis d'oferta i demanda en el mercat¹⁴. Això va determinar que, a l'hora d'indicar la ocupació d'un individu, es recollissin exclusivament aquelles activitats inserides en els circuits formals i mercantils de la societat¹⁵, el que ocultava plenament la pluriactivitat i la possible existència de vies d'ingressos complementaris. Però sobretot, derivat de la naturalització del treball que s'exercia fora del mercat, invisibilitzava el treball reproductiu i de cures i també les activitats productives en àmbits familiars, tant aquelles destinades a l'autoconsum com a proveir les cadenes de subministrament del mercat.

Aquestes recopilacions estadístiques, a més, estaven mediatitzades per la representació dels ideals de masculinitat i feminitat i la seva reproducció en el món del treball. La reserva de l'espai públic

¹¹ Oyón 2008: 113-129.

¹² Pitarch Calero et al. 2018: 282.

¹³ Tatjer 1980: 133.

¹⁴ La noció de treball, amb l'avenç del capitalisme, va tendir a reduir-se al treball fora de la llar i pel mercat. Això suposava un canvi de paradigma respecte l'Europa preindustrial, on es tendia a considerar treball també el d'àmbit domèstic i de cures (Sarti et al. 2018).

¹⁵ Veure, entre d'altres, Humphries & Sarasúa 2012: 44-50.

per als homes i l'associació de la dona amb l'àmbit domèstic i el seu paper com a mares i mullers, vertebrada a partir d'un discurs de domesticitat en auge a partir de mitjans del segle XIX, van determinar un generalitzat subregistre de l'activitat femenina¹⁶. Amb els censos com a eina, la dona era construïda estadísticament com a subjecte improductiu, fins i tot quan la seva activitat laboral encaixava en la noció dominant del què era el treball productiu¹⁷. A la invisibilitat del treball no remunerat, principalment domèstic, que requeria de forma aclaparadora en les dones, s'hi afegia així una ocultació sovint sistemàtica de les ocupacions que elles exercien també dins del mercat i de forma remunerada.

En el nostre cas, la invisibilització de les ocupacions femenines a la Barceloneta en les fonts sociodemogràfiques treballades ha estat gairebé absoluta. Tot i aquest escull, el recurs a fonts alternatives, que detallarem més endavant, han permès reconstruir el món laboral femení al període. Aquest és un dels motius pels quals hem decidit analitzar el món laboral dels homes i les dones separatament. La principal raó, però, va més enllà de la qüestió de les fonts utilitzades. L'anàlisi per separat dels mercats de treball masculí i femení respon a la marcada segregació de gènere que aquests presentaven al segle XIX, també a la Barceloneta.

¹⁶ Pel cas espanyol, veure, entre d'altres, Arbaiza Vilallonga 2002; Borderías Mondejar & Pérez-Fuentes Hernández 2009.

¹⁷ Higgs 1987.

4.1. La transformació dels mercats de treball masculins

Fonts i metodologia per la reconstrucció dels mercats de treball masculins

La reconstrucció de l'estructura ocupacional masculina s'ha construït amb la combinació de les fonts del Registre de Defuncions i la llista d'entrades i sortides de l'Hospital de la Santa Creu. Entre els anys 1840 i 1900, hem comptat amb 3.083 homes majors de 13 anys, dels quals en 2.572 casos s'ha indicat una ocupació. Aquesta base de dades s'ha combinat amb dues fonts de gran valor, de caràcter censal, que ens han permès comparar l'estructura ocupacional de la Barceloneta en dos moments diferents. Es tracta dels reculls de les ocupacions masculines al barri en el seu conjunt fets els anys 1862 i 1890, que permeten observar els canvis profunds que al llarg de tres dècades havien operat en el món del treball. El primer dels censos el va elaborar l'arquitecte Garriga i Roca, qui va recollir la professió de 4.664 treballadors al districte. El cens de l'any 1890, per la seva part, recull la ocupació de 3.314 homes majors de 25 anys¹⁸.

La metodologia amb què s'han tractat les dades s'ha basat en el sistema de classificació d'ocupacions HISCO. Fonamentat en la Classificació Internacional d'Ocupacions creada per l'OIT l'any 1968, es tracta d'un mètode basat en l'atorgament de codis numèrics a les diferents ocupacions existents a nivell històric. Un detallat desglossament en format d'arbre permet varies capes classificatòries, que corresponen a cada un dels números del codi assignat a cada professió. La classificació del sistema no es basa estrictament en la categorització per sectors econòmics. Tot i que es té en compte, el principal criteri és l'especialització i jerarquia de l'ocupació. La principal virtut és el seu potencial comparatiu en els diferents estudis dels mercats de treball i la mobilitat social realitzats arreu del món, a nivell sincrònic però també diacrònic¹⁹.

A la història urbana espanyola, ha estat utilitzat especialment pel cas de les capitals basques o Madrid, però no a Barcelona. A partir de la classificació HISCO, hem optat per utilitzar un segon mètode de classificació, el sistema HISCLASS, per tal de situar cada ocupació dins una escala de valor socioeconòmic, en la que s'inclou la diferenciació per qualificació de cada nivell ocupacional. L'adjudicació d'aquest nivell a una professió cal tractar-la amb matisos, doncs existeix una rellevant variabilitat històrica i geogràfica del valor social dels oficis. Tot i així, és de nou una eina amb alt valor comparatiu que, en el nostre cas, destaca per l'aportació a la variació al llarg del temps de la distribució d'aquestes categories en una mateixa població. Més enllà de la mencionada base de dades, també s'ha tractat amb altres fonts complementàries, especialment hemerogràfiques. Aquestes han aportat informació qualitativa i també han permès obtenir dades dels accidents laborals -un total de 138 casos- apareguts en premsa durant el període, que s'han classificat per activitat econòmica.

¹⁸ Més detalls sobre aquestes fonts, a la introducció d'aquesta tesi.

¹⁹ Maas & van Leeuwen 2005: 277-278; Pallol Trigueros et al. 2014: 107; Pujades-Mora et al. 2014: 183-186.

El punt de partida: una població lligada al món marítim

La manca de fonts sociodemogràfiques impedeixen un coneixement precís de l'estructura ocupacional de la Barceloneta durant les primeres dècades de la seva existència. Tanmateix, alguns cronistes i viatgers van destacar alguns trets de la seva població, remarcant en alguns casos la relació orgànica d'aquesta amb l'economia marítima i portuària. El geògraf Bernardo Espinalt i l'historiador i pintor Antonio Ponz, entre els anys 1770 i 1780, van publicar recopilacions dels seus viatges per tot el territori espanyol. En les seves descripcions de la Barceloneta, ambdós van coincidir en assenyalar el seu rol en l'allotjament de treballadors al servei de la marina²⁰. Durant el mateix període, l'escriptor i viatger anglès Arthur Young va destacar, juntament amb els mariners, els artesans i els petits botiguers com les ocupacions més comunes entre els habitants del barri²¹. Anys més tard, el 1806, l'aristòcrata francès Alexandre de Laborde definia el barri com la morada d'aquells lligats a la navegació²².

Com bé afirmaven aquests testimonis, les ocupacions marítimes a la ciutat estaven molt fortament concentrades a la Barceloneta. Dècades més tard, entre 1840 i 1879, en una població molt crescuda numèricament, el 77 i el 85% de tots els barcelonins que es dedicaven a la navegació i la pesca residien al districte (Taula 4.1.). Aquests treballadors marítics entenien la Barceloneta com l'espai urbà que els era propi, on vivien ells i les seves famílies i amistats i on teixien les xarxes bàsiques de sociabilitat i solidaritat pel sosteniment de les seves vides.

Taula 4.1. - Concentració de mariners i pescadors a la Barceloneta (1840-1879)*

Any	Mariners i pescadors a la Barceloneta	Mariners i pescadors a Barcelona	Mariners i pescadors a la Barceloneta respecte el total (%)
1840	71	92	77,2
1850	77	99	77,8
1860	125	146	85,6
1869-70	159	189	84,1
1879	169	214	79

** No són dades del total de població, sinó dels difunts i ingressats hospitalaris en els diferents anys. Tan sols serveix, per tant, com a indicador del pes del districte en la ciutat. La segregació dels llibres del Registre de Defuncions per jutjats, a partir de 1880, ens ha impedit la comptabilització dels mariners i pescadors residents a la resta de Barcelona des de llavors.*

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi i del recompte de mariners i pescadors presents a tota Barcelona.

En canvi, aquells que ocupaven les categories més altes en les jerarquies laborals a bord de les naus, categoritzats a les fonts com a pilots, navegants, patrons o capitans de buc, tan sols en un 14,3% dels casos residien a la Barceloneta. Com ocorria de forma més exagerada amb les classes

²⁰ Espinalt y García 1781: 319; Ponz 1772: 40.

²¹ Young 1993: 76.

²² Laborde 1806: 4.

comercials i financeres de l'economia marítima, bona part de les capes altes de la marineria no estaven integrades a la comunitat marítima de la Barceloneta.

La població masculina de la Barceloneta a les dècades centrals del segle XIX es caracteritzava pel fet que els mariners formaven de forma nítida el principal col·lectiu de treballadors del districte. Des de 1840 i fins 1880, entre el 26 i el 43% del total de la mà d'obra masculina del barri es dedicava a la navegació. Els anys 1840 i 1850, el segon grup professional eren els pescadors (Taula 4.3a.). De fet, el conjunt d'oficis marítims suposaven vora la meitat de la força de treball masculina, als que calia sumar el d'aquells oficis lligats amb les necessitats marítimo-portuàries, entre els que destacaven diferents professions artesanals. Aquest pes es va mantenir força constant fins les dues darreres dècades del Vuit-cents, quan les ocupacions marítimes experimentaren un pronunciat descens. Aquest declivi també es va reflectir en la diferència entre els censos de 1862 i 1890, on la població masculina amb un ofici marítim va passar del 47,9 al 26,9% del total (Taula 4.2.; Taules 4.3.).

Taula 4.2. - Pes dels oficis marítims* a l'estructura ocupacional masculina (%)

1840-41	1850	1860	1869-71	1879-80	1890	1900		1862	1890
58,8	42,5	40,7	43,6	45,2	28,7	14,7		47,9	26,9

* *Mariners, pescadors, mestres d'aixa i calafats.*

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi i de les dades extretes de Garriga i Roca 1862: cap. 9 i AIAMCB, Eleccions, D.3.1., 1889-1990.

Taula 4.3a. – Evolució del pes de les principals ocupacions masculines, 1840-1900 (%)

Ocupacions (HISCO)	1840-41	1850	1860	1869-71	1879-80	1890	1900
Mariners, ordinaris o especialitzats	43,2	26,3	28,2	35	35,5	19,4	11,6
Jornalers	1	11,5	19,9	14,3	22,9	45,7	63,2
Pescadors, d'altura, costaners i fluvials	12	13,5	8,6	6,1	7,3	7	3,2
Fusters, en general	1	3,9	2	3,8	2,2	1,9	2,2
Constructors i reparadors navals a fusta	3,1	3,9	4,2	2,3	2,2	1,3	0
Agents de policia	1,6	1,6	0,7	1,9	2	1	5,4
Explotadors agrícoles, en general (pagesos)	2,6	4,9	2,2	2,5	0,8	1,3	0,3
Peons	2,1	3	2,2	4,6	0	0,6	0
Sabaters, en general (calçat a mida)	2,1	2,6	1,7	1,3	1,8	1,6	0,3
Ferrers, en general	3,1	1,6	1	2,3	1,2	1,6	0,3
Paletes	3,1	2,6	1,5	1,3	1,4	1,6	0
Serrallers	0,5	0,3	2	1,1	2,6	1,6	0
Comerciants propietaris (a l'engròs o al detall)	1	0	0,5	0,4	1,4	0,6	4,3
Teixidors, a mà o a màquina	3,1	2	2,2	0,8	0,6	0	0
Oficinistes o assimilats (especialitat desconeguda)	0	0,3	0,2	0,8	1,2	1,6	2,7

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi.

Taula 4.3b. – Evolució del pes de les principals ocupacions masculines, 1862-1890 (%)

Ocupacions (HISCO)	1862		1890	
	n.	%	n.	%
Mariners, ordinaris o especialitzats	1.561	33,5	692	20,9
Jornalers	530	11,4	1.637	49,4
Pescadors, d'altura, costaners i fluvials	318	6,8	162	4,9
Fusters, en general	273	5,9	91	2,7
Constructors i reparadors navals a fusta	260	5,6	31	0,9
Sabaters, en general (calçat a mida)	111	2,4	39	1,2
Boters	133	2,9	9	0,3
Serrallers	63	1,4	67	2
Ferrers, en general	108	2,3	15	0,5
Gerents propietaris de cafès, bars i snack-bars	50	1,1	43	1,3
Comerciants propietaris (a l'engròs o al detall)	31	0,7	59	1,8
Estudiants	71	1,5	7	0,2
Paletes	49	1,1	26	0,8
Flequers	58	1,2	15	0,5
Explotadors agrícoles, en general (pagesos)	65	1,4	6	0,2
Oficials de navegació	59	1,3	5	0,2
Teixidors, a mà o a màquina	56	1,2	4	0,1
Sastres (especialitat desconeguda)	47	1	13	0,4
Xapistes calderers, en general	31	0,7	22	0,7
Conductors de vehicles de tracció animal, per carretera	42	0,9	9	0,3
Oficinistes o assimilats (especialitat desconeguda)	8	0,2	43	1,3

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades extretes de Garriga i Roca 1862: cap. 9 i AIAMCB, Eleccions, D.3.1., 1889-1990.

4.1.1. El procés de jornalerització. El treball portuari i el triomf del sistema fabril a la metal·lúrgia

El principal component d'aquest canvi de tendència va ser el procés de jornalerització dels mercats de treball. La figura del jornalier estava des de segles enrere associada al món rural, en referència a un tipus de relació laboral fruit de la completa desposseïció de la terra per part del treballador, que es veia obligat a dependre d'un jornal. Al món urbà, el sorgiment d'aquesta figura al segle XIX va estar lligat a l'augment de demanda de treball per dies en una múltiple varietat d'activitats. L'expansió urbanística de les grans ciutats va fomentar el sector de la construcció, capdavanter en la demanda d'aquest perfil. En el cas de Madrid, era del tot dominant en la modulació del mercat laboral, i va atreure treballadors predominantment d'origen rural²³. Els jornalers eren individus que no comptaven amb un treball fix ni regular, sinó que depenien de la contractació diària o estacional en alguna activitat econòmica que solia ser canviant. Com a figura professional, va ser la protagonista de la transició d'un món del treball gremial a un plenament industrial a les ciutats i la materialització de la precarització de les condicions laborals²⁴.

La transformació del mercat laboral a la Barceloneta també va ser protagonitzada per aquesta figura. El pes dels jornalers entre els homes treballadors del barri va passar de ser plenament residual l'any 1840 a representar gairebé la meitat de la població masculina adulta l'any 1890 i, ja al tombant de segle, a ser la situació laboral de pràcticament dos de cada tres homes en edat de treballar (Taules 4.3). A diferència d'altres casos, la construcció va ser un element secundari, en part per la molt escassa activitat constructiva amb què va comptar el districte a la segona meitat de segle²⁵. La creixent demanda d'aquest perfil laboral va donar-se arrel d'uns altres dos fenòmens: el creixement de les factories metal·lúrgiques al barri i l'expansió del port i el seu tràfic comercial. A finals de segle, de fet, la identitat del districte es configurava, entre d'altres elements, en la combinació del treball marítim amb el treball fabril lligat al metall²⁶.

Més enllà de les factories metal·lúrgiques i de les tasques portuàries, molts treballadors també s'ocupaven en fàbriques situades fora del perímetre de la Barceloneta. Tenim evidència, sobretot, del massiu i recurrent trajecte entre el barri i el municipi de Sant Martí de Provençals a la dècada de 1890. Els setmanaris de la Barceloneta van protestar en diverses ocasions pel mal estat del passeig del Cementiri, que afectava diàriament els barcelonetins que acudien als tallers, fàbriques

²³ Carballo Barral 2011: 82-84; Pallol Trigueros 2008: 7-8; Pallol Trigueros et al. 2014: 122-123.

²⁴ Pareja Alonso et al. 2014: 149; Salanova 2015: 296.

²⁵ Entre 1854 i 1896, el pes relatiu del sector de la construcció a la Barceloneta en el global de la ciutat va ser tan sols d'un 1,4%. Rarament s'hi bastien més de 40 habitatges anualment (Tafunell 1994: 74-78).

²⁶ Així ho expressava un poema d'Ayné i Ravell dedicat a la Barceloneta i publicat a la premsa local: "Tot un poble que treballa / dintre 'l mar, de sol á sol, / y que en ell fá la troballa / del pá blanch, qu' es lo que vol. // Tot un poble que feyneja / també 'l ferro matxecant / puig que sempre ab goig fumeja / la Marítima trasant" (*El Campeón*, 25 de desembre de 1894).

i magatzems de la localitat veïna²⁷. La multiplicació d'establiments industrials a la ciutat de Barcelona de ben segur també va generar oportunitats laborals per als habitants de la Barceloneta.

La transformació del món laboral que suposà el triomf de la jornalerització i la desaparició dels sistemes de treball artesanals també la trobem en la importància que va adquirir el rellotge de l'església de Sant Miquel del Port en el dia a dia de la població, convertit en el referent dels horaris nascuts de la nova disciplina laboral de tallers i fàbriques. El 1894, el setmanari local *El Campeón* reclamava que s'arreglés. La seva irregularitat afectava molts jornalers, que s'arriscaven a arribar tard als seus llocs de treball²⁸.

L'increment del treball a les fàbriques metal·lúrgiques de la Barceloneta

Pel que fa a l'expansió de les grans fàbriques metal·lúrgiques²⁹, comptem amb algunes referències sobre l'evolució de les seves plantilles. Mentre que la Maquinista ja va néixer amb un elevat nombre d'operaris, superior a la centena, tant Nuevo Vulcano com Alexander Germans van comptar, en els seus primers anys, amb plantilles curtes de poques desenes de persones. A partir dels anys 1860, les dues darreres van passar a comptar amb centenars de treballadors, fins que a finals del XIX ja hi treballaven vora el mig miler d'individus. La Maquinista, per la seva banda, va experimentar un creixement més sostingut i gradual, fins arribar al voltant dels mil treballadors al tombant de segle (Taula 4.4.). Es tractava sempre d'una xifra molt variable, ja que l'extensió de la plantilla depenia molt de la conjuntura concreta que travessés l'empresa. En el cas de la Maquinista, en època de baixa demanda de treball, optava per acomiadar treballadors i reduir les jornades³⁰. El caràcter irregular del treball en el sector contribuïa a la situació d'incertesa i precarietat quotidiana dels obrers del metall i la seva inserció en la categoria de jornalier.

A més de les tres fàbriques esmentades, altres es van consolidar a la segona meitat del segle. La més important fou la dirigida per Miquel Escuder, dedicada primer a la construcció de màquines de cosir i, posteriorment, als motors de gas. Entre 1870 i finals de segle, la xifra d'obriers ocupats a la seva fàbrica va oscil·lar entre 138 i 200, amb una tendència a l'alça (Taula 4.4.). Més enllà de la indústria del metall, també era font d'ocupació la fàbrica de gas, construïda durant els anys 1840 en els límits del barri i que, a inicis del segle XX, ocupava uns 700 treballadors³¹.

²⁷ Veure *El Campeón*, 1 de març de 1896; *El Vigia de la Barceloneta*, 30 de juny i 8 de setembre de 1895; *Eco del Ateneo Marqués de la Mina*, 1 d'octubre de 1899.

²⁸ *El Campeón*, 4 d'agost de 1894.

²⁹ Les seves trajectòries, detallades a l'apartat 1.2.3. d'aquesta tesi.

³⁰ Escribano 1986: 153.

³¹ Larrea 2003: 136.

Taula 4.4. – Evolució quantitativa de la força de treball a les principals factories metal·lúrgiques

Any	Nombre de treballadors	Font	Any	Nombre de treballadors	Font
Maquinista Terrestre i Marítima			Nuevo Vulcano		
1861	740	<i>Informacion sobre el derecho diferencial de bandera y sobre los de aduanas exigibles á los hierros, el carbon depiedra y los algodones</i> 1867: 60	1840	26	Nadal 1991: 164-65
1862	400	Jiménez y Guitied 1862: 33	1843	45	Carrión 2015: 113
1862	703	<i>Informacion sobre el derecho diferencial de bandera...</i> 1867: 60	1867	300	<i>Informacion sobre el derecho diferencial de bandera...</i> 1867, 71
1863	660	Ídem	1884	200	Cabana 2001, I: 55
1864	594	Ídem	1902	400	Ídem
1865	409	Ídem	Alexander Germans		
1870	600	Escribano 1986: 153	1862	10	Jiménez y Guitied 1862: 33
1871	800	Pirala 1871: 297	1884	450	Alzola y Minondo 1886: 371
1872	719	Escribano 1986: 153	1888	400	<i>Revista Popular de Conocimientos Útiles</i> , 7 d'octubre de 1888
1873	749	Ídem	1888	500	<i>Estudios completos sobre la Exposición Universal celebrada en Barcelona en el año 1888 publicados en el Diario Mercantil</i> , Segunda Sección: 91
1874	601	Ídem	Tallers Escuder		
1875	744	Ídem	1872	180	<i>La vuelta por España : viaje histórico, geográfico, científico recreativo y pintoresco : historia popular de España en su parte geográfica, civil y política...</i> 1872: 750
1876	780	Ídem	1873	138	<i>La Independencia</i> , 9 de febrer de 1873
1877	800	<i>El Bien Público</i> , 6 de març de 1877	1876	200	Martín y Boquerizo 1876: 53
1880	800	<i>Crónica de la Industria</i> , 30 de setembre de 1880	1896	200	Guitert de Cubas 1921: 97
1886	815	<i>Gaceta de los caminos de hierro</i> , 16 de maig de 1886			
1886	900 - 1.000	<i>La Gaceta Industrial</i> , 25 d'agost de 1886			
1897	1.000	<i>Madrid cómico</i> , 25 de desembre de 1897			

El pes d'aquells que residien a la Barceloneta deuria ser elevat. Dues referències per a la dècada de 1910, que concerneixen a la MTM i a Alexander Germans, ens ho permeten intuir. Un estudi efectuat per Oyón ha revel·lat que el 41,2% dels treballadors de La Maquinista aquella dècada tenien el seu domicili a la Barceloneta³². Una mostra dels obrers d'Alexander Germans per la mateixa època, formada pels membres de la societat mutualista impulsada per l'empresa, limitava el pes dels residents a la Barceloneta al 17,5% i el 20,8% pels anys 1910 i 1913, respectivament³³. Extrapolant aquestes dades a una desena d'anys abans, aquells provinents de la Barceloneta rondarien els 500 treballadors entre les dues factories (vora els 400 a la Maquinista i els 100 a Alexander). Probablement, al segle XIX la seva presència relativa fos encara superior, tenint en compte la tendència decreixent que presentava per al segle XX.³⁴ Quan a l'octubre de 1895 la MTM estava duent a terme una sèrie d'acomiadaments, *El Vigía de la Barceloneta* mostrava la seva preocupació, ja que afectaven majoritàriament a operaris del barri³⁵.

Una característica destacada del treball a les fàbriques metal·lúrgiques era la presència generalitzada de treball infantil i juvenil, especialment en el cas de la MTM. En set dels dotze accidents de treball al sector metal·lúrgic on es va fer constar l'edat del treballador, aquest tenia menys de 20 anys. El cas més extrem documentat és el d'un nen de 10 anys al que la màquina amb que treballava a la MTM va enganxar el seu braç, fracturant-lo, i el va causar danys que van fer témer per la seva vida³⁶. Anys més tard, un noi de 15 anys va caure de la bastida on treballava, dins dels tallers de l'empresa, i es va fracturar el cúbit i el fèmur³⁷. També altres tallers i fàbriques utilitzaven menors a finals de segle, com un taller de ferreteria del passeig Nacional, on un nen de 13 anys es va produir una ferida a la mà, o la fàbrica d'Escuder, on un de 14 es va fracturar el braç³⁸.

El creixement del tràfic portuari i la demanda de treball en la càrrega i descàrrega de mercaderies

L'altre gran fenomen lligat a la multiplicació de la categoria de jornalier al mercat de treball de la Barceloneta va ser el creixement de la demanda de treball portuari, sobretot per a les operacions de càrrega i descàrrega de mercaderies. Aquesta activitat estava reservada, en l'era gremial, al Gremio de Mareantes, això és, als mariners i pescadors de la ciutat, concentrats majoritàriament a la Barceloneta. Com en altres sectors, la pugna per liberalitzar l'activitat al llarg del segle XIX va ser intensa. El 1850 el govern va decretar la lliure contractació d'operaris per part de

³² Oyón 2008: 245-251.

³³ La mostra la conformen 126 individus el primer dels anys i 125 el segon. S'hi incloïa al voltant d'un terç de tot el personal dels tallers (ADGC-SGB, Registre d'Associacions, 233-5661).

³⁴ El 41% de treballadors de la Barceloneta a la MTM en els anys 1910 es va reduir fins al 26% a la dècada de 1930 (Oyón 2008: 245-51).

³⁵ *El Vigía de la Barceloneta*, 19 d'octubre de 1895.

³⁶ *La Federación*, 17 de juliol de 1870.

³⁷ *El Diluvio*, 26 de setembre de 1893.

³⁸ *La Dinastía*, 18 de març de 1894; *El Vigía de la Barceloneta*, 29 de novembre de 1896.

comerciants i naviliers, sempre que fos d'individus matriculats. El comandant de Marina de Barcelona va oposar-s'hi i va intentar, infructuosament, restaurar l'exclusiva que tenia el gremi en les operacions³⁹. Sectors vinculats a l'Antic Règim eren sovint els que de forma més nítida prenen una posició contrària a la liberalització de les relacions laborals al món marítim. Un diari carlista madrileny advertia que la mesura presa el 1850 “sumiría en la mayor miseria á muchas familias y desgraciaria por completo en mayor ó menor escala á todos los habitantes de los barrios de la Barceloneta”⁴⁰.

Les principals conseqüències del decret van ser la multiplicació de colles dedicades a l'activitat i la reducció dels jornals, fruit de la major presència de treballadors disposats a cobrar una menor retribució. El creixent poder de les colles es va reflectir, entre 1862 i 1864, en un conflicte entre aquestes i els pescadors per l'ocupació de la platja situada sota la muralla de Mar⁴¹. Els darrers es queixaven de la proliferació de les primeres i de la complicitat de les autoritats amb l'ús extensiu que feien de l'espai, que els reduïa el reservat a la seva feina⁴². Aquell mateix 1864 es va donar el cop final a la regulació laboral del sector amb la supressió definitiva dels gremis de mar.

A les dècades següents, l'activitat de càrrega i descàrrega de mercaderies no va parar de créixer, amb la multiplicació tant dels molls i dies habilitats per a l'activitat com del tràfic general de mercaderies. Aquest context, junt amb la manca d'innovacions tecnològiques al sector, van permetre no tan sols l'absència de crisis de treball, sinó fins i tot la seva abundància⁴³. Amb la liberalització definitiva de les relacions laborals al sector, fruit de l'abolició de la Matrícula de Mar l'any 1873, el treball portuari al darrer quart del segle XIX es va caracteritzar per dos grans trets estructurals. El primera va ser l'especialització dels treballadors en determinades funcions. La segona característica va ser la irregularitat del treball, fruit de la discontinuïtat del comerç marítim. Aquesta particularitat era gestionada a través de la contractació diària del treballador, el que determinava la incertesa de no comptar amb un jornal garantit. Això va conduir a que, sovint, fos vist com una ocupació ocasional i complementària per part d'altres treballadors marítics. En diverses ciutats portuàries europees, la fi del sistema gremial va comportar el predomini de la desqualificació, la irregularitat i els baixos salaris en el treball de l'estiba⁴⁴. Tan sols l'organització de societats, tant obreres com mixtes entre treballadors i patrons, juntament amb la persistència d'usos i costums tradicionals, van limitar la total flexibilitat del mercat de treball de l'estiba a Barcelona⁴⁵.

³⁹ Ibarz 2020b: 157-160.

⁴⁰ *El Católico* (Madrid), 30 d'octubre de 1850.

⁴¹ Ibarz 2020b: 164-165.

⁴² “Ocupada toda la playa por las cuadrillas, por sus lanchas y por los efectos que cargan y descargan á todas horas en un puerto tan concurrido como el de Barcelona, imposible, de todo punto imposible, que los pescadores puedan entregarse en ella á sus faenas con la precisa independencia, ni ejercer su industria con el conveniente desembarazo, ni tener sus barcas siempre dispuestas y en paraje cómodo y seguro; y es tanto mas de extrañar lo que pasa, cuanto que tiene la estension suficiente para que las dos clases la utilicen sin perjudicarse mutuamente y con la necesaria independencia” (*El Clamor Público* (Madrid), 15 de gener de 1864).

⁴³ Ibarz 2008: 39-41.

⁴⁴ Lee 2005: 113.

⁴⁵ Ibarz 2008: 46-64; 79-84.

No disposem d'un detall quantitatiu del volum de treballadors de la Barceloneta ocupats a l'activitat. Diverses referències alternatives, no obstant, apunten a l'augment d'aquest contingent, especialment en relació amb la resta d'ocupacions marítimes i portuàries. Un exemple d'això es la menció a la paralització dels treballs lligats al port degut a l'arribada de malalties infeccioses a la ciutat. La difusió de la febre groga l'any 1870 va motivar el lament de l'estat de desocupació d'un bon seguit de treballadors⁴⁶. Entre els ocupats en oficis lligats al port s'incloïen alguns lligats a la càrrega i descàrrega, com carboners, *lastreros*⁴⁷ o *riberos*⁴⁸, però també incloïa molts altres, des de mariners, mestres d'aixa i calafats a oficis menys habituals, com els *playeros*⁴⁹. Catorze anys més tard, comentaris contemporanis tan sols es referiren als treballadors de la càrrega i descàrrega com a col·lectiu afectat per la nova paralització del tràfic portuari ocasionada per l'amenaça del còlera⁵⁰.

Alguns observadors van mencionar l'existència d'una corrent generalitzada de molts treballadors antigament ocupats a la navegació, la pesca i la construcció naval cap al sector. L'any 1879, per exemple, la Societat Econòmica d'Amics del País assegurava que centenars de mestres d'aixa i calafats es dedicaven a la càrrega i descàrrega⁵¹. A finals de segle, Guitert de Cubes indicava com, a nivell laboral, el gairebé únic element de subsistència per la població marítima de la Barceloneta era la càrrega i descàrrega, en paraules seves, “la última y postrera llamarada de los recursos de una vida dura y trabajosa”⁵².

Un altre índex ens l'aporta la multiplicació d'accidents laborals en el sector. Entre els 25 casos d'accidents a la Barceloneta apareguts a la premsa fins l'any 1880, tan sols 6 es van produir en aquesta activitat, un 24%.⁵³ Als darrers vint anys del segle, en canvi, ho van ser més de la meitat de tots els accidents reportats: 75 dels 113 casos, un 61,1%. Es tracta d'un canvi d'enorme magnitud, especialment comparat amb el sector metal·lúrgic, el següent en importància, que veu disminuït el seu pes relatiu en la mostra (Taula 4.5.; Annexos, Taula A.4.1.).

⁴⁶ *La Federacion*, 23 d'octubre de 1870.

⁴⁷ Era l'encarregat d'embarcar i col·locar el llast als vaixells.

⁴⁸ Probablement aquells que treballaven al Moll Vell.

⁴⁹ “El que conduce el pescado de la playa para venderlo” (O'Scanlan Murphy 1831: 426).

⁵⁰ Així es manifesta a *La Dinastía*, 9 de juliol de 1884; *La Unión* (Madrid), 11 de juliol de 1884; *La Publicidad*, 17 de setembre de 1884.

⁵¹ Comisión para el estudio de la reforma arancelaria y los tratados de comercio 1879: 300.

⁵² Guitert de Cubas 1921: 188.

⁵³ La majoria, a més, estaven concentrats als anys 1870.

Taula 4.5. - Distribució per activitat econòmica dels accidents laborals reportats a la premsa (1840-1899)

Activitat econòmica	1840-1879		1880-1899		Total	
	n.	%	n.	%	n.	%
Càrrega i descàrrega	6	24	69	61,1	75	54,3
Metal·lúrgia	10	40	31	27,4	41	29,7
Fusta	5	20	4	3,5	9	6,5
Construcció	2	8	3	2,7	5	3,6
Alimentació	0	0	2	1,8	2	1,4
Gas	1	4	1	0,9	2	1,4
Servei de neteja	0	0	1	0,9	1	0,7
Servei domèstic	0	0	1	0,9	1	0,7
Emmagatzematge	1	4	0	0	1	0,7
<i>Total</i>	<i>25</i>		<i>113</i>		<i>138</i>	

Font: Elaboració pròpia a partir del buidatge hemerogràfic realitzat per aquesta tesi.

També va ser testimoni del context expansiu del treball portuari la multiplicació de les instal·lacions de grues mecàniques destinades a facilitar les operacions de càrrega i descàrrega⁵⁴. En paral·lel, les colles van guanyar importància en el si del districte, prenent part d'alguns debats públics locals, en assumptes com les obres del moll o la gestió mateixa del port. La creixent concentració del comerç marítim en grans companyies navilieres també va suposar una amenaça pel model de treball dominant. Amb la instal·lació de *tinglados* particulars de diferents empreses, com les de la Trasatlántica o la Pinillos, els diaris dels anys 90 expressaven la seva preocupació pels efectes que podien tenir sobre les colles⁵⁵.

La mostra d'accidents laborals també ens permet tenir un índex de les característiques per edat de la força de treball. Dels divuit accidents on es va reportar l'edat del treballador de l'estiba, dotze tenien més de 40 anys, i en cap cas descendien dels 32 anys, l'edat més baixa documentada. La mitjana d'edat de 43,2 anys es contraposava al món metal·lúrgic, on aquesta xifra es reduïa als 24 anys i mig i on la majoria eren menors d'edat. Probablement, una part important dels carregadors i descarregadors eren antics mariners, pescadors, mestres d'aixa i calafats que havien acabat la seva carrera, i pels quals el treball portuari va ser la opció més assequible de reconversió laboral.

Ja entrats al segle XX, el cens obrer de la ciutat de l'any 1905 indicava que el nombre d'homes ocupats en la càrrega i descàrrega marítimes era de 980.⁵⁶ La irregularitat del treball i la seva organització particular feien d'aquest ofici un dels més difícils de quantificar amb exactitud, i en

⁵⁴ Per exemple, el 1895, al nou Moll del Dipòsit s'emplaçaven tres noves grues dedicades a l'activitat, pensades per operar amb quatre vapors valencians consignats per Viuda de Vicens Sanz Selma. Segons *El Vigia*, aquestes grues "darán vida a una nueva colla que funcionará junto a la Barceloneta y por consiguiente tiene que redundar en beneficio de nuestra barriada" (*El Vigia de la Barceloneta*, 27 d'octubre de 1895).

⁵⁵ Per exemple, a "Les Colles", *El Vigia de la Barceloneta*, 15 de desembre de 1895.

⁵⁶ *Anuario estadístico de la ciudad de Barcelona. Año 1905* 1905: 604.

pics de demanda és força possible que aquest nombre s'excedís a bastament. Tot i l'auge de l'activitat, la paralització sobtada del tràfic comercial també ocasionava greus crisis de treball. La guerra de Cuba va provocar el desembarcament de la major part de tripulacions de les grans cases navilieres i la disminució del tràfic de mercaderies al port de Barcelona. “Oyense lamentaciones sin cuento en los numerosos corros de obreros, en la Barceloneta, por el paro de los trabajos y el desembarque de las tripulaciones”, s'informava a *La Dinastia*⁵⁷. Els mesos següents es van obrir diverses cuines econòmiques i bons de beneficència per auxiliar els pobres del barri. El caràcter irregular i fortuït del treball al port, tot i la tendència a llarg termini d'augment en la demanda de treball, marcava la persistència de l'element precari com a tret central del jornalier a finals del segle XIX.

Més enllà dels treballs de l'estiba, l'augment del tràfic portuari també va generar la demanda d'altres ocupacions, lligats especialment a la generalització del transport de passatgers. És el cas dels camàlics, aquells encarregats del desembarcament i gestió dels equipatges d'individus arribats al port. La seva entrada als bucs de passatgers va ocasionar alguna controvèrsia per l'abordatge que feien de les persones arribades a la ciutat i els problemes d'espai que generaven al moll⁵⁸. Un altre ofici potenciat per l'augment del tràfic va ser el dels *barquilleros*, aquells que dirigien el servei de petites embarcacions de passatgers en el transport interior del port⁵⁹. També podien estar destinats a la gestió de botes de salvament, inicialment contractats pels establiments de banys i, a les darreres dècades de segle, pel propi Ajuntament, per tal de tractar de garantir la seguretat dels banyistes que acudien al barri⁶⁰.

⁵⁷ *La Dinastia*, 23 de maig de 1898.

⁵⁸ Qüestió tractada a *El Vigía de la Barceloneta*, 1 i 22 de març de 1896.

⁵⁹ *La Esquilla de la Torratxa*, 7 de maig de 1887.

⁶⁰ El rescat d'alguns banyistes per part de *barquilleros* va ser ocasionalment notícia. Veure, per exemple, *La Corona*, 29 de juliol de 1863; *Diari Català*, 13 de juliol de 1879; *La Unión*, 28 d'agost de 1881.

4.1.2. La pèrdua d'atractiu dels oficis marítims clàssics. La disminució del nombre de pescadors i mariners a la Barceloneta

El segon fenomen clau de la transformació laboral de la Barceloneta als darrers 25 anys del segle XIX va ser l'accelerat descens d'aquells individus ocupats a la navegació i la pesca. Era un fenomen paral·lel a la crisi de treball del sector de la construcció i reparació naval, ja analitzada al segon capítol. Com hem vist, en l'era de la vela aquests sectors eren predominants en els mercats de treball del districte. La Barceloneta era, de fet, coneguda com una població de mariners, pescadors i obrers de la marina, en paraules d'un viatger francès l'any 1866.⁶¹ A finals de segle, això havia canviat per complet.

Mariners i pescadors en la navegació a vela

Assentats majoritàriament a la Barceloneta, els pescadors i mariners constituïen una població que, a part de la separació física amb el casc antic, també es trobava jurídicament segregada de la resta de la societat. Aquesta situació derivava d'un marc legal construït al segle XVIII que tenia com a base la Matrícula de Mar. Tots aquells dedicats a la navegació i a les arts de pesca tenien l'obligació d'estar-hi inscrits, el que implicava estar a disposició de l'Armada en determinats períodes del cicle vital, tant per la realització del servei militar obligatori com per la participació puntual en campanyes de guerra. Com a contrapartida, els matriculats tenien garantida l'exclusivitat en els treballs marítims, el que marcava el caràcter altament regulat dels mercats laborals al sector⁶².

Tant mariners com pescadors havien de conviure amb la incertesa i la perillositat pròpies del treball a bord. La convivència amb aquests formava part de la vida quotidiana de les famílies que s'hi dedicaven. Els casos d'accidents i naufragis de pescadors al voltant de la costa de la ciutat van ser repetits. Per citar algun exemple, l'any 1873, tres pescadors que anaven a bord d'una llanxa van morir després que aquesta s'enfonsés davant la Barceloneta⁶³. El funeral a la parròquia del barri va ser multitudinari, emplenant-se la plaça de San Miguel⁶⁴. Fruit d'un fort vent, quatre anys més tard una llanxa pesquera sotsobrava davant del districte, en aquest cas podent sobreviure els seus dos tripulants⁶⁵. El 1883, el barri trobava a faltar diverses barques amb pescadors barcelonetins, després que un fort temporal afectés tot el litoral català⁶⁶. Com en aquest cas,

⁶¹ “de marins, de pêcheurs et d'ouvriers de marine” (Germond de Lavigne 1866: 288).

⁶² Sobre la institució de la Matrícula de Mar: García Domingo 2017: 33-62; Llovet 1980: 17-43.

⁶³ *La Imprenta*, 17 de novembre de 1877.

⁶⁴ Segons el diari *Crónica de Cataluña*, va suposar “una verdadera manifestacion a uno de sus hijos, hijo tan honrado como laborioso, la que hizo ayer aquella barriada” (*Crónica de Cataluña*, 21 de novembre de 1877).

⁶⁵ *La Unión*, 13 de novembre de 1881.

⁶⁶ *La Iberia* (Madrid), 12 de desembre de 1883; *Semanario de Palamós*, 13 de desembre de 1883.

episodis així es donaven sovint lluny de les aigües de la ciutat. La mobilitat al llarg de la costa catalana era constant, i es van reportar diversos esdeveniments protagonitzats per pescadors del barri a les aigües de municipis com Caldes d'Estrac, Vilanova i la Geltrú, Castelldefels, Pineda de Mar o Gavà⁶⁷.

La pesca mai va ser l'ocupació preferencial dels treballadors marítims a la Barceloneta del segle XIX, tot i això. La navegació era l'activitat dominant entre els homes de mar, i les declaracions d'ocupació en els fonts estudiades evidencien la primacia de la categoria de mariner (Taules 4.3.). Nogensmenys, la pluriactivitat era un signe propi del món marítim també present a la Barceloneta. En diverses ocasions, les fonts tractaven indistintament a pescadors i mariners, obviant cap diferència entre els dos termes. L'exemple més il·lustratiu és una peça apareguda al periòdic local *La Riba*, que comptava amb una secció, barreja d'etnologia i sàtira, dedicada a descriure els perfils de personatges típics del barri. En aquell dedicat a un pescador, la descripció era plenament aplicable a un mariner, ja que els viatges a Amèrica i l'exotisme associat n'eren els trets més remarcables⁶⁸. Més habitual era l'aplicació de la categoria de mariners a tripulants embarcats en vaixells de pesca o l'ús indistint dels dos termes, com en la notícia de la captura d'un peix de mida extraordinària per part d'un pare i un fill de la Barceloneta “marineros y pescadores los dos”⁶⁹. La distinció entre mariners i pescadors, que en altres períodes i contextos era molt nítida, cal ser matisada per al món marítim català del Vuit-cents. A part de la pesca i la navegació, aquests treballadors també podien embarcar-se en altres serveis. L'obertura d'una estació de salvament de naufrags el 1897, per exemple, va implicar la contractació d'un patró, un contramestre i 24 mariners, tots amb domicili a la Barceloneta⁷⁰.

La rellevància dels dos oficis a la Barceloneta anava molt més enllà de la seva presència numèrica. També destacaven en el plànol simbòlic i de representació. Les diferents festivitats celebrades als carrers eren l'ocasió idònia del col·lectiu per desplegar la seva centralitat en la identitat barrial. Ho eren en les festivitats pròpies, com la del patró Sant Pere Apòstol, quan es celebraven funcions a l'església de Sant Miquel del Port i balls i envelats davant de la casa del director del gremi⁷¹. També en les processons del Corpus, on el pendó del comandant de Marina era un element fix, rere el qual el solien acompanyar joves mariners i pescadors del districte⁷². Àdhuc prenién un rol destacat en les festes majors del barri o de la pròpia ciutat, prenent part, per exemple, dels festejos marítims de la Mercè celebrats a la Mar Vella⁷³. L'activitat cultural al barri, promoguda per les naixents associacions, també dedicava especial interès a la imatge del mariner i el pescador⁷⁴.

⁶⁷ Els diferents casos, a *El Lloyd Español*, 17 de setembre de 1865; *Crónica de Cataluña*, 7 de març de 1881 i 15 de setembre de 1882; *La Dinastía*, 19 d'agost de 1892; *El Campeón*, 13 d'octubre de 1894.

⁶⁸ *La Riba*, 26 de setembre de 1874.

⁶⁹ *La España* (Madrid), 5 d'octubre de 1851.

⁷⁰ El 1897 tots els ocupats vivien a la Barceloneta (*El Vigía de la Barceloneta*, 21 de febrer de 1897).

⁷¹ *Diario Oficial de Avisos de Madrid*, 1 de juliol de 1848.

⁷² Per exemple, a *Diari Català*, 1 de juny de 1880.

⁷³ S'hi celebraven regates on participaven els pescadors de la Barceloneta. Per exemple, a *El Isleño* (Palma), 19 d'octubre de 1892.

⁷⁴ A tall d'exemple, el 1880 la societat recreativa i literària catalanista Lo Llorer va convocar un premi extraordinari a l'obra en prosa o vers “que descrigui ab mes vritat la vida y costums del pescador” (*Diari Català*, 12 de maig de 1880).

La reducció del treball a bord arran de la industrialització i liberalització del món marítim

Mariners i pescadors van persistir parcialment com a element formatiu de la representació i identitat de la Barceloneta, però la caiguda del seu pes als mercats de treball de les darreres dècades del segle XIX va ser notòria.

Els canvis operats en la navegació a nivell global fruit de l'avenç del vapor van provocar la reducció general del nombre d'individus dedicats a la marina mercant⁷⁵. Tot i l'auge del comerç marítim i del transport de passatgers, les menors exigències de mà d'obra de la nova tecnologia van ser-ne claus. La racionalització de les tasques i la creixent especificitat de les qualificacions, per altra banda, van provocar la separació social i espacial de la mà d'obra i la desvalorització del treball a bord. Algunes categories amb un marcat lligam amb la marina de vela, com els contramestres, van patir un procés de degradació de les seves funcions, mentre que van sorgir noves ocupacions lligades a la nova força motriu, com els fogoners, els palers o els mecànics navals. Per altra part, l'augment de la dimensió dels bucs i el sorgiment del transport de masses van obrir noves oportunitats en l'àrea de serveis, amb ocupacions com forners, cambriers, músics o perruquers⁷⁶.

En el context espanyol, el canvi tecnològic va anar acompanyat d'una transformació clau en el marc legal i institucional. La pressió continuada del capital comercial per derogar la Matrícula de Mar, després de diversos intents infructuosos, va donar els seus fruits l'any 1873.⁷⁷ La Matrícula va ser substituïda pocs anys després per la Inscripció Marítima, que havia de ser la nova base del sistema de reclutament militar a l'Armada. Mariners i pescadors seguien obligats a registrar-s-hi, però aquest cop sense cap dret garantit com a contrapartida⁷⁸.

Es va engegar una campanya en contra de la mesura i a favor de restauració de la Matrícula que va tenir rellevància en l'opinió pública de l'època. Segons aquestes veus, aquest canvi institucional hauria causat el declivi de l'atractiu de la carrera marítima, mancada de protecció, i la introducció d'individus aliens al mar, sense experiència ni coneixement en el treball a bord. Les pàgines de la *Revista Marítima*, defensora dels interessos de naviliers i consignataris i dels alts rangs de l'oficialitat a bord⁷⁹, van ser un dels principals vehicles de denúncia. Els valors mariners s'estarien perdent, donat que la manca de personal amb tradició marítima en les poblacions costaneres havia obligat a recórrer a treballadors sense aquesta tradició⁸⁰. “En la marina, sin inscripcion, resulta que los buenos marineros se van, los unos emigran a América,

⁷⁵ En el cas de la ciutat francesa de Le Havre, després de créixer el volum de persones al sector entre 1856 i 1872, des d'aquest darrer any fins a principis del segle XX va patir un clar retrocés (Cochard 2016: 75).

⁷⁶ Cochard 2016: 74-79; Garcia Domingo 2014: 224-251.

⁷⁷ El procés de liberalització, detallat a Ibarz & Romero Marín 2009; Valdaliso 1992; 2001.

⁷⁸ Ibarz & Romero Marín 2009: 266.

⁷⁹ Moreno Rico 2011: 269-271.

⁸⁰ “Actualmente el buen personal de nuestra marina desaparece por momentos, hoy ya no salen tripulaciones enteras de un mismo pueblo sino que es preciso mendigar hombres de todas las provincias y hasta extranjeros, sin que sean conocidos y de honradez dudosa” (“La marina inscrita”, *Revista Marítima*, 1 de març de 1878). A conseqüència d'això, s'hauria perdut la dedicació i companyonia pròpies d'un passat suposadament idíl·lic.

otros se quedan en tierra en cualquier industria; y solo queda la escoria para la habilitacion de tripulaciones”, rematava un article⁸¹.

Julio Lopez Murillo, *contador de navío* de primera classe, assenyalava la necessitat de donar incentius per a que la gent volgués dedicar-se a la marineria. Això havia de permetre acabar amb el desinterès general que sobre el mar tenia la població espanyola⁸². El segon pilot Galí, per la seva part, denunciava que ja es veien “más terrestres que marinos” a bord dels vaixells. El poc atractiu de la navegació derivava de la rigorosa càrrega del servei militar, que ja no es veia compensada per la protecció laboral. En concret, cridava l’atenció sobre la baixa quantitat de mossos allistats a Lloret, i augurava que en un futur no gaire llunyà es perdria completament l’element mariner en les poblacions litorals⁸³.

Algunes de les opinions introduïen, encara que fos col·lateralment, un darrer element clau en la caiguda del nombre de mariners. Parlem de la creixent oportunitat de trobar treball a terra. El 1881, també a la *Revista Marítima*, Ricart i Giralt assenyalava que molts individus, un cop fet el servei militar a la marina, trobaven ocupació en oficis terrestres⁸⁴. Anys més tard, el prolífic autor aprofundia en les causes d’aquest fenomen, i assenyalava que, a contraposició de la resta de la classe obrera, el personal marítim no havia vist ni augmentat el salari ni reduïdes les hores de treball⁸⁵.

En el cas de la Barceloneta, les opcions de trobar ocupació a terra eren molt elevades, gràcies al dinamisme i diversitat dels mercats de treball barcelonins. La constricció de la demanda de treball i la pèrdua d’atractiu dels oficis marítims causat per unes condicions laborals en davallada, d’aquesta forma, es van combinar amb les creixents oportunitats de trobar ocupació en una ciutat industrial en expansió. A terra, tenien a l’abast llocs de treball que, tot i el seu alt grau d’irregularitat i precarietat, no tenien les negativitats intrínseques d’un treball a bord que ja no era compensat pels alts nivells de regulació i protecció d’antany. Molts mariners i els seus descendents optarien per la càrrega i descàrrega portuària, una activitat que, fins llavors, només els ocupava en determinades conjuntures o períodes de l’any.

Les dades sobre el decreixent pes de la població de la Barceloneta dedicada a la marineria es reforcen amb aquelles provinents de la principal naviliera del país, la Trasatlántica. Tot i disposar de la seva seu a la ciutat comtal, entre 1893 i 1926 menys d’un 1% dels mariners contractats per la companyia havien nascut a Barcelona⁸⁶. *El Vigía de la Barceloneta* assenyalava, l’any 1896, que al voltant de 300 treballadors de la companyia residien al barri marítim, incloent totes les seccions i, per tant, no limitant-se als mariners a bord⁸⁷. Seguia sent una font de treball important

⁸¹ “La marina inscrita”, *Revista Marítima*, 1 de març de 1878.

⁸² “Reflexiones sobre la decadencia de nuestra marina”, *Revista Marítima*, any 1880, f. 52-7.

⁸³ “¿Hay matrículas o no?”, *Revista Marítima*, any 1881, f. 38-9.

⁸⁴ *Revista Marítima*, any 1881, f. 315-22.

⁸⁵ “La desventurada gente de mar, clase tan útil como olvidada, resignada á su misera suerte, contemplando como las demás clases obreras van consiguiendo ventajas en horas de trabajo y aumento de salario; y ella, luchando con los elementos sobre una tabla ó una plancha de hierro, gana los mismos 13 duros hoy que medio siglo atrás, trabaja lo mismo hoy que trabajaba antes” (Ricart i Giralt, “Auxilio a la gente de mar”, *Revista de Navegación y Comercio* (Madrid), 15 de setembre de 1893).

⁸⁶ Garcia Domingo & Ibarz 2018.

⁸⁷ *El Vigía de la Barceloneta*, 25 d’octubre de 1896.

al barri, sobretot d'aquells immigrants originaris de Vila Joiosa i Benidorm. I una part, tot i que minoritària, eren dones treballant en les noves ocupacions a bord sorgides amb el transport massiu de passatgers.

La reducció de mariners a la Barceloneta no fou deguda a cap redistribució espacial d'aquests dins la ciutat de Barcelona. En base al cens de 1900, el primer Anuari Estadístic de la ciutat agrupava per sectors el nombre de treballadors dels diferents barris i districtes. Sota el mateix epígraf de *Transportes marítimos*, oferia les dades tant dels ocupats en la navegació com en la càrrega i descàrrega portuària, excloent als pescadors. Segons aquest, 1.980 treballadors d'aquest sector residien a la Barceloneta, d'un total de 2.479 a la ciutat. Suposava un 79,9% del total, una proporció molt similar a la que, per a mariners i pescadors, existia a mitjans de segle⁸⁸.

Bona part dels factors esmentats per la navegació també van ser presents en la pesca, on, a més, s'hi va afegir alguna particularitat. L'augment de la demanda de peix associada al creixement de Barcelona va tendir a satisfer-se a través de la importació de peix de localitats properes. En l'inici de la temporada de pesca del bou el 1895, després dels mesos de veda, el setmanari local del barri informava de 95 parelles de barques sortides a la mitjanit, de les quals tan sols 26 eren de la matrícula de la ciutat. Eren superades per les 30 de Badalona i similars a les 25 de Vilanova i la Geltrú⁸⁹. Precisament a Badalona, la declaració de vaga per part dels seus pescadors l'any 1898 feia preocupar l'abastiment dels mercats barcelonins, donat que bona part del peix consumit a la ciutat provenia d'aquesta localitat⁹⁰.

A finals del segle XIX va sorgir un nou element. Parlem de la competència de grups de pescadors de poblacions llunyanes que venien a pescar a les aigües de Barcelona en períodes concrets de l'any. L'ús d'arts de pesca més profitosos sovint els donava avantatge respecte els pescadors del barri. El 1889, per exemple, els pescadors de Roses recollien unes quantitats de peix molt superiors als de la Barceloneta en les platges de la ciutat⁹¹. Ja en la darrera dècada del segle, l'arribada de pescadors de les terres de l'Ebre i de diverses localitats valencianes es repetia cada estiu durant la veda de la pesca del bou. El juliol de 1895 van arribar de Vinaròs, Benidorm, Sant Carles de la Ràpita i Peníscola fins a 160 barques per a la pesca del verat⁹².

Amb la consolidació dels corrents migratoris de poblacions pescadores cap a la Barceloneta i l'increment constant de la demanda de peix a la ciutat, les primeres dècades del segle XX veurien invertida la tendència dominant a la segona meitat del segle XIX. Això permetria la multiplicació de societats pescadores a inicis de la nova centúria⁹³ i el creixut pes de l'activitat en l'estructura ocupacional masculina del barri el 1930.⁹⁴

⁸⁸ Càlculs elaborats a partir de les dades d'*Anuario estadístico de la ciudad de Barcelona. Año 1902 1903*: 152-161.

⁸⁹ Dels restants, deu eren de la matrícula de Mataró i, quatre, de la de Sitges (*El Vigia de la Barceloneta*, 15 de setembre de 1895).

⁹⁰ *La Vanguardia*, 11 de novembre de 1898. Agraïixo a Daniel Muntané aquesta referència.

⁹¹ *La Dinastía*, 24 de maig de 1889.

⁹² *El Vigia*, 7 de juliol de 1895.

⁹³ Muntané Pueyo 2022.

⁹⁴ Pitarch Calero et al. 2018; Tatjer 1980.

4.1.3. El domini de la producció i el transport i el procés de corrosió de l'artesanat

L'estructura ocupacional del districte va estar marcada per un continuat i permanent domini de les ocupacions lligades a la producció i el transport, que sempre van comptar amb entre el 72 i el 86% del total de la massa laboral masculina. Pel contrari, la presència de treballadors de coll blanc -en oficis professionals i tècnics o en tasques administratives i institucionals- era molt escassa. Aquests professionals no s'ubicaven a la Barceloneta, i el seu pes fins i tot va retrocedir a mesura que avançà el període (Taules 4.6.). L'exclusió d'aquests sectors socials marquen l'aprofundiment de la segregació urbana a la Barcelona decimonònica, on oficis d'aquest tipus, com advocats, notaris, periodistes, metges, veterinaris o fabricants, es van multiplicar, però concentrats en altres espais de la ciutat.

Partint d'una presència molt reduïda, els dedicats al sector serveis, així com els empleats públics i privats, van començar a guanyar un cert pes a les dues darreres dècades del segle, sempre inferior al 10%. Avançaven un model que es generalitzaria al món urbà a la primera meitat del segle XX, però que en ja a finals del segle XIX havia adquirit una gran importància en altres espais urbans⁹⁵. El grup ocupacional que més va veure's reduït, per altra banda, va ser el d'aquells dedicats al sector primari, degut al descens del nombre de llauradors i, sobretot, de pescadors (Taules 4.6.). Els detalls ampliats de la classificació ocupacional, a Annexos, Taula A.4.2..

⁹⁵ Al centre històric de Madrid, per exemple, l'any 1905 el pes dels treballadors empleats (grup 3 d'HISCO) representaven el 11,1% de tota la força laboral masculina, mentre que els treballadors en la venda comercial (grup 4) eren el 18% (Salanova 2015: 962). La Barceloneta el 1900 estava molt lluny d'aquestes xifres (3 i 4,8%, respectivament), però en altres zones de la ciutat molt possiblement es donaven percentatges més similars al del centre madrileny.

Taula 4.6a. - Força de treball masculina per grups d'ocupació, 1840-1900 (%)

Grups d'ocupació (HISCO)	1840-41	1850	1860	1869-71	1879-80	1890	1900
-1 - Activitat no laboral	1	1	0,5	1,3	0	0,3	0
0/1 - Professionals i tècnics	1,6	1	1,5	2,1	1	1,9	0,8
2 - Treballadors administratius i de gestió	0	0	0,5	0,4	0,6	0,3	0
3 - Treballadors d'oficina, funcionaris i similars	0	0,7	0,5	0,8	1,2	1,6	3
4 - Treballadors de vendes	1,6	1	1,2	1,9	2,8	1	4,8
5 - Treballadors del servei	4,7	4,9	3,2	5,3	4,5	3,5	7
6 - Treballadors agropecuaris, forestals, caçadors i pescadors	15,1	18,8	11,5	8,9	8,1	8,3	3,8
7/8/9 - Treballadors de la producció, operadors d'equips de transport i jornalers	76	72,7	81,1	79,3	81,9	83,2	80,6

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi.

Taula 4.6b. - Força de treball masculina per grups d'ocupació, 1862-1890 (%)

Grups d'ocupació (HISCO)	1862		1890	
	n.	%	n.	%
-1 - Activitat no laboral	99	2,1	22	0,7
0/1 - Professionals i tècnics	110	2,4	39	1,2
2 - Treballadors administratius i de gestió	21	0,5	3	0,1
3 - Treballadors d'oficina, funcionaris i similars	25	0,5	54	1,6
4 - Treballadors de vendes	103	2,2	102	3,1
5 - Treballadors del servei	122	2,6	74	2,2
6 - Treballadors agropecuaris, forestals, caçadors i pescadors	405	8,7	170	5,1
7/8/9 - Treballadors de la producció, operadors d'equips de transport i jornalers	3.779	81	2.850	86

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades extretes de Garriga i Roca 1862: cap. 9 i AIAMCB, Eleccions, D.3.1., 1889-1990.

Aquestes tendències es corroboren baixant al detall de les ocupacions que majors increments i descensos van experimentar en el període. Apart dels ja mencionats jornalers, els comerciants i els propietaris d'establiments comercials -taverners i adroguers, principalment-, figuren entre els que més van veure créixer la seva presència. També va augmentar el nombre de treballadors consignats amb la categoria genèrica d'empleats o els ocupats en les forces de l'ordre públic. Entre els oficis que més presència van perdre, pel contrari, destaquen algunes de les ocupacions artesanals més vinculades a l'economia marítima, com mestres d'aixa i calafats o boters, així com els rangs oficials de marineria (Taules 4.7.).

Taula 4.7a. - Ocupacions amb majors canvis de tendència, 1840-1871 i 1879-1900

Majors increments		Majors descensos	
Ocupacions (HISCO)*	Taxa d'increment**	Ocupacions (HISCO)*	Taxa d'increment**
Comerciants propietaris (a l'engròs o al detall)	4,50	Peons	0,05
Oficinistes o assimilats (especialitat desconeguda)	3,78	Teixidors, a mà o a màquina	0,13
Jornalers	2,87	Explotadors agrícoles, en general (pagesos)	0,24
Agents de policia	1,78	Boters	0,27
Serrallers	1,30	Constructors i reparadors navals a fusta	0,35

* Tan sols entre aquelles amb un mínim de 30 individus per període.

** Expressat en el producte de la multiplicació entre el segon i el primer període.

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi.

Taula 4.7b. - Ocupacions amb majors canvis de tendència, 1862 i 1890

Majors increments		Majors descensos	
Ocupacions (HISCO)*	Increment**	Ocupacions (HISCO)*	Increment**
Oficinistes o assimilats (especialitat desconeguda)	7,56	Boters	0,10
Jornalers	4,35	Teixidors, a mà o a màquina	0,10
Comerciants propietaris (a l'engròs o al detall)	2,68	Oficials de navegació	0,12
Comerciants propietaris al detall	2,11	Explotadors agrícoles, en general (pagesos)	0,13
Serrallers	1,50	Estudiants	0,14
Gerents propietaris de cafès, bars i snack-bars	1,21	Constructors i reparadors navals a fusta	0,17

* Tan sols entre aquelles amb un mínim de 30 individus per període considerat.

** Resultat de la multiplicació entre el segon i el primer període.

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades extretes de Garriga i Roca 1862: cap. 9 i AIAMCB, Eleccions, D.3.1., 1889-1990.

El procés de jornalització que hem analitzat va anar aparellat amb la corrosió dels oficis artesans, iniciat amb la pèrdua de l'autoritat, control i prestigi sobre el seu procés de treball i el desmantellament del seu marc legal. L'abolició dels gremis als anys 1830 va ser un element important, però en cap cas definitiu. Sota altres denominacions, es van reconstruir al llarg de les següents dècades moltes organitzacions que proveïen les funcions d'assistència, de protecció i de control dels mercats de treball pròpies dels gremis. A més, durant aquell període es va reforçar

una cultura laboral basada en el prestigi del treball artesanal, que, juntament amb una demanda en expansió, va permetre l'increment de la presència del col·lectiu d'artesans a la ciutat⁹⁶.

A la Barceloneta, el desenvolupament de l'artesanat lligat a la provisió de materials per a la marina de vela va viure el seu auge a les dècades centrals del Vuit-cents. L'extraordinària importància de determinats oficis artesanals en el teixit econòmic i en l'estructura social del districte en aquells anys ha estat estudiat amb profunditat en el primer i segon capítol d'aquesta tesi. La crisi de l'artesanat que, de forma generalitzada, va produir-se des de llavors va tenir un nítid impacte en els mercats de treball. La modernització tecnològica, els processos de mecanització i concentració fabril, la transformació de la demanda i els canvis en les relacions laborals van ser decisius en el retrocés d'alguns sectors concrets.

On més es va evidenciar la disminució del treball artesanal a la Barceloneta va ser en els sectors del metall, la fusta, el tèxtil, la confecció i la construcció (Taula 4.8.). En el primer dels casos, el pes dels oficis artesanals es va reduir lleugerament fins la darrera dècada del segle, en paral·lel a l'increment de jornalers ocupats a les grans fàbriques metal·lúrgiques. En especial l'ofici de ferrer va experimentar una accelerada caiguda, passant de representar el 2,3% de tota la població masculina adulta al cens de 1862 a ser-ho només el 0,5% en el de 1890. Els ferrers estaven molt vinculats a les demandes navals, i les innovacions en la construcció metèl·lica de vaixells i la implantació del sistema fabril van suposar un cop transcendental en l'autonomia de l'ofici⁹⁷. Altres professions vinculades a les demandes marítimes, com fonedors o llauners, també van reduir-se notablement. L'ofici de serraller, en canvi, menys afectat per la mecanització i més vinculat a la construcció que a l'economia marítima, va mantenir la seva importància i va passar, entre 1862 i 1890, de representar un de cada cinc treballadors artesanals del metall a agrupar-ne gairebé la meitat (Taula 4.9.).

Pel que fa als oficis dedicats al treball artesanal amb fusta, la contracció va ser força més accentuada, sobretot per la desaparició de mestres d'aixa, calafats i boters, casos que ja hem vist amb deteniment. També va ser destacat el descens d'oficis com fusters, ebenistes o serradors. En conjunt, entre els dos censos de 1862 i 1890 el pes dels oficis de la fusta va caure del 15,6 al 4,2%. Aquelles professions menestrals lligades a l'elaboració de material tèxtil i peces de vestir també van caure apreciablement, fins i tot abans que en altres sectors. El seu pes va reduir-se de gairebé el 10% a poc més del 1%, protagonitzat pel descens d'oficis com sabaters, sastres, espardenyers i teixidors. L'expansió de la producció mecanitzada de roba seriada va rebaixar el caràcter artesanal de l'elaboració de peces tèxtils i va fer retrocedir els oficis que hi estaven vinculats. Pel contrari, aquest fenomen va augmentar les possibilitats del treball informal de les dones en el sector, com veurem. Per últim, també aquells oficis especialitzats en la construcció van experimentar una marcada tendència a la baixa, sobretot per la reducció del nombre de paletes (Taula 4.8.).

⁹⁶ Romero Marín 2005.

⁹⁷ Amb anterioritat al triomf del vapor, de fet, la casa gremial dels ferrers s'havia ubicat a la Barceloneta (*Diario de Barcelona*, 10 de desembre de 1854).

Taula 4.8. - La corrosió dels oficis artesanals (%)

Sectors*	1840-41	1850	1860	1869-71	1879-80	1890	1900	1862	1890
Oficis del metall	5,7	2,6	5,4	5,9	6,5	4,8	1,1	6,7	4,3
Oficis de la fusta	8,3	10,2	8,3	8,2	5,5	4,4	2,2	15,6	4,2
Oficis del tèxtil, el cuir i el vestit	7,3	9,9	7,4	3	4,1	2,9	1,3	6,8	2,1
Oficis de la construcció	3,1	2,6	1,5	1,3	1,6	1,6	0	1,1	0,9

* Els oficis del metall corresponen amb els "minor groups" 72, 83, 84 i 87 d'HISCO. Els de la fusta, amb el grups 81 i 73 i amb el "unit group" 954. Els del tèxtil, el cuir i el vestit, amb els "minor groups" 75, 76, 79 i 80. I, finalment, els de la construcció, amb el "minor group" 95, un cop exclòs el "unit group" 954.

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi i de les dades extretes de Garriga i Roca 1862: cap. 9 i AIAMCB, Eleccions, D.3.1., 1889-1990.

Taula 4.9. - Evolució de les ocupacions artesanals dins el sector del metall (%)

Ocupacions (HISCO)	1840-1871	1879-1900	1862	1890
Serrallers	21,7	34,6	20,1	46,5
Ferrers, en general	37,7	23,1	34,5	10,4
Xapistes calderers, en general	10,1	13,5	9,9	15,3
Fonedors, mescladors, refinadors de metall	10,1	5,8	12,8	6,9
Mecànics de màquines de vapor de moviment alternatiu	7,2	15,4	8,3	9
Llauners	7,2	5,8	7,3	4,2
Altres	5,8	1,9	7	7,6

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi i de les dades extretes de Garriga i Roca 1862: cap. 9 i AIAMCB, Eleccions, D.3.1., 1889-1990.

4.1.4. La pèrdua de valoració social del treball: el procés de desqualificació i la homogeneïtzació laboral

El procés de jornalerització i la crisi de l'artesanat també van provocar canvis notables en les categories laborals i en els nivells de qualificació de la població treballadora masculina. No va ser el cas de les ocupacions amb més alta valoració social, que sempre van ser del tot residuals a la Barceloneta. Les categories de professionals de rang baix i de personal administratiu i de serveis, en canvi, van guanyar presència a finals de segle, incrementant el seu pes a la massa laboral masculina del 3 al 10% del total. Els treballadors amb una qualificació mitjana i baixa, generalment associats al treball artesanal, per contra, van experimentar una baixada d'enorme magnitud. La suma de tots ells va caure de més del 40% del total entre 1840 i 1860, a tan sols un 11% el 1900. Entre els dos censos de 1862 a 1890, aquesta mateixa categoria de treballadors es va contreure a més de la meitat, passant del 44 al 20% (Taula 4.10.).

Taula 4.10. - Evolució de les categories laborals (%)

Categories (HISCLASS)	1840-41	1850	1860	1869-71	1879-80	1890	1900	1862	1890
-1 – Activitat no laboral	1	1	0,5	1,3	0	0,3	0	2,1	0,7
1 – Alts directius	0,5	0	0,2	0,4	0,6	0,3	0	0,2	0,1
2 – Alts professionals	0,5	0,3	0,5	0,2	0,4	0,6	0,5	0,7	0,5
3 – Directius mitjans	1	0,7	0,7	0,6	0,4	0,6	0,3	1,5	0,4
4 – Professionals de nivell baix i personal administratiu i de vendes	3,1	3	3,2	5,1	4,9	2,9	10,2	2,7	4,1
5 - Personal administratiu i de vendes de nivell baix	1	1,6	1	1,7	2	1,9	3,2	1,4	2,1
6 – Capatassos	0	0	0	0	0	0	0	0	0
7 – Treballadors amb qualificació mitjana	19,8	22,4	20,1	18,8	17,2	13,7	4,8	27,7	11,6
8 – Agricultors i pescadors	3,1	5,3	2,9	2,5	0,8	1,3	0,3	1,6	0,2
9 – Treballadors amb baixa qualificació	10,4	11,2	11,8	8,9	7,9	5,1	2,4	9,3	3,6
10 – Treballadors agrícoles amb baixa qualificació	12	13,5	8,6	6,1	7,3	7	3,5	6,8	4,9
11 – Treballadors no qualificats	46,4	29,6	30,6	39,9	35,7	20,6	11,6	34,3	22,4
12 – Agricultors no qualificats	0	0	0	0,2	0	0	0	0,2	0
13 - Treballadors no qualificats no especificats	1	11,5	19,9	14,3	22,9	45,7	63,2	11,4	49,4

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi i de les dades extretes de Garriga i Roca 1862: cap. 9 i AIAMCB, Eleccions, D.3.1., 1889-1990.

La simplificació d'aquestes categories a quatre nivells de qualificació permet entendre millor el grau de transformació dels mercats de treball. Mentre que els treballadors ocupats en oficis considerats d'alt nivell de qualificació sempre van suposar el 1% o menys del total, la rellevància del pes dels de mitjana i baixa qualificació es va evaporar gradualment, sobretot a partir dels anys 1870. Si a les dècades centrals del segle, les ocupacions englobades en aquests nivells representaven més de la meitat de la força laboral masculina, a finals de la centúria tan sols eren un quart del total. Pel contrari, aquelles ocupacions considerades absents de qualificació van passar de suposar menys de la meitat dels homes adults a representar-ne set de cada deu (Taula 4.11.).

Taula 4.11. - Evolució dels nivells de qualificació laboral (%)

Nivell de qualificació (HISCLASS)	1840-41	1850	1860	1869-71	1879-80	1890	1900	1862	1890
Alt	1,1	0,3	0,7	0,6	1	1	0,5	0,9	0,6
Mitjà	27,4	31,6	27,1	27,4	23,3	18,5	15,6	17,9	10,7
Baix	23,7	26,6	21,4	16,9	17,2	14	9,1	34,3	16,3
No qualificat	47,9	41,5	50,7	55,1	58,6	66,6	74,7	46,9	72,3
<i>Mostra</i>	<i>190</i>	<i>301</i>	<i>406</i>	<i>468</i>	<i>507</i>	<i>314</i>	<i>372</i>	<i>4.565</i>	<i>3.292</i>

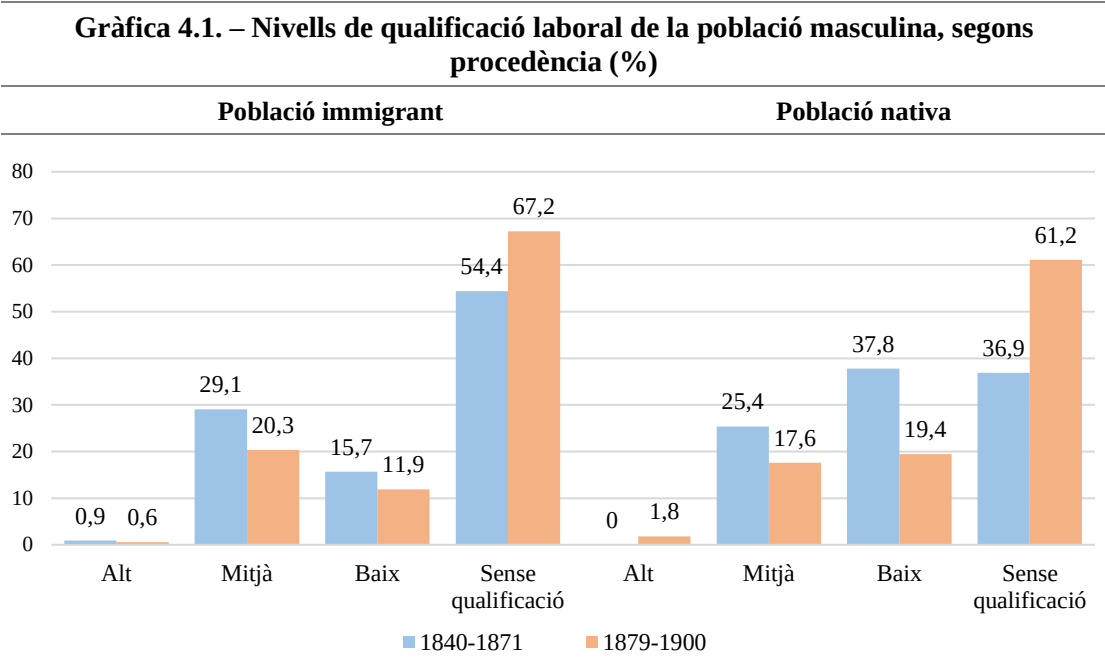
Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi i de les dades extretes de Garriga i Roca 1862: cap. 9 i AIAMCB, Eleccions, D.3.1., 1889-1990.

La qualificació laboral és una magnitud de caràcter social més que no pas un reflex real de la destresa necessària per exercir una ocupació, i ha estat definida per la capacitat de negociació que posseïa un grup concret en un determinat moment històric a l'hora de protegir el seu treball i les seves condicions laborals⁹⁸. El procés de desqualificació de la població masculina de la Barceloneta, per tant, reflecteix la caiguda de la valoració social del treball demandat. La crisi del sistema que, al voltant de les necessitats de la marina de vela, havia estat la base del desenvolupament de la Barceloneta, va provocar la pèrdua d'oportunitats laborals en ocupacions amb cert grau de valor social. Per contra, es va generalitzar el recurs a treballs amb nul·la o escassa capacitat per part dels treballadors de negociar-hi les condicions. El procés de desqualificació, a més, també es produïa en l'interior mateix de moltes professions, afectades tant per canvis tecnològics com per transformacions en les relacions i jerarquies laborals. El cas dels mariners n'és el principal exemple.

Una de les conseqüències més rellevants d'aquest fenomen va ser la tendència cap a la homogeneïtzació laboral de la Barceloneta. Dos indicadors mostren clarament aquest procés. En primer lloc, un dels clivatges socials més destacats a les societats urbanes del segle XIX, la procedència de la població, va tendir a ser menys transcendent. Entre els nascuts a la ciutat, el procés de desvalorització social del treball va ser extraordinàriament accentuat. Fruit d'això, la divergència entre els nivells de qualificació d'aquest grup i els de la població immigrant, molt

⁹⁸ Schrover & Groot 1995: 5-6.

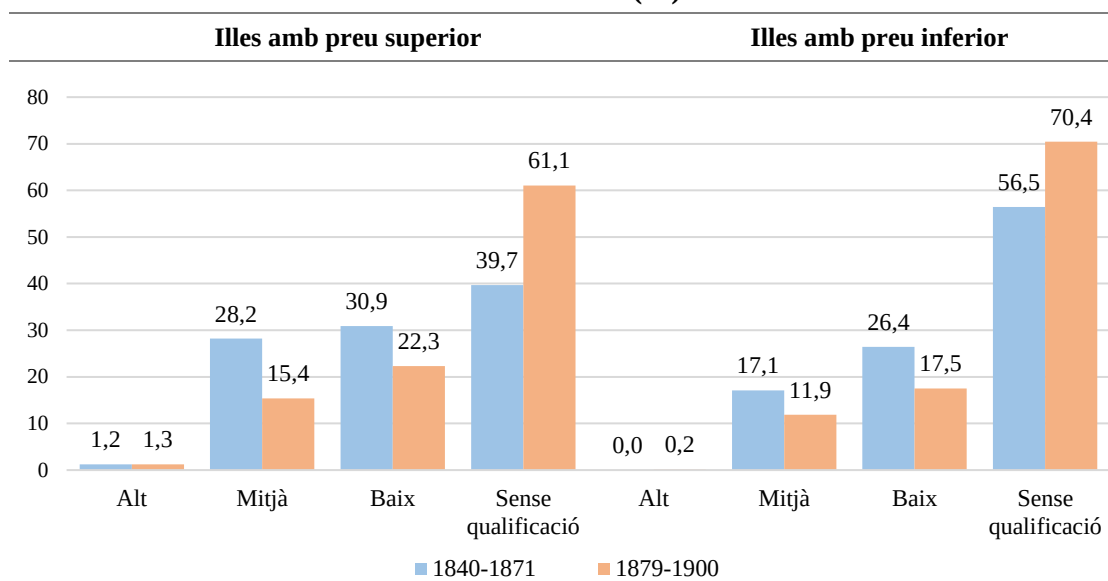
marcats fins a 1870, va reduir-se ostensiblement des de llavors. El diferencial en el pes de treballadors masculins sense qualificació entre ambdós grups va reduir-se dels 17,6 punts percentuals (54,4 vs 36,9%) a tan sols 6 (67,2 vs 61,2) (Gràfica 4.1.).

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi.

El segon indicador l’obtenim a partir dels diferents valors de sòl de les illes de cases del barri. La disparitat en els nivells de qualificació entre els residents de les zones amb els preus del sòl més elevat i els de menor valor, abans de 1870, era majúscula. Durant el darrer quart de segle, aquesta diferència es va difuminar, i la del pes dels no qualificats va caure dels 16,8 punts de distància entre els dos grups als 9,3 (Gràfica 4.2.).

Gràfica 4.2. – Nivells de qualificació laboral de la població masculina, segons categoria d'illa de cases (%)

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi.

En definitiva, la societat de la Barceloneta a finals del segle XIX era, a nivell laboral, molt més homogènia que a mitjans de segle, i aquest procés cap a la convergència en la valoració social del treball es va produir clarament cap a la baixa. Més enllà dels canvis en les bases econòmiques del districte, aquesta dinàmica estava interconnectada amb altres processos de canvi en el si de la població. En especial la seva reestructuració social, marcada per l'emigració de bona part de l'elit de la comunitat, la transformació de les seves pautes espacials de residència i la degradació generalitzada de les seves condicions de vida⁹⁹.

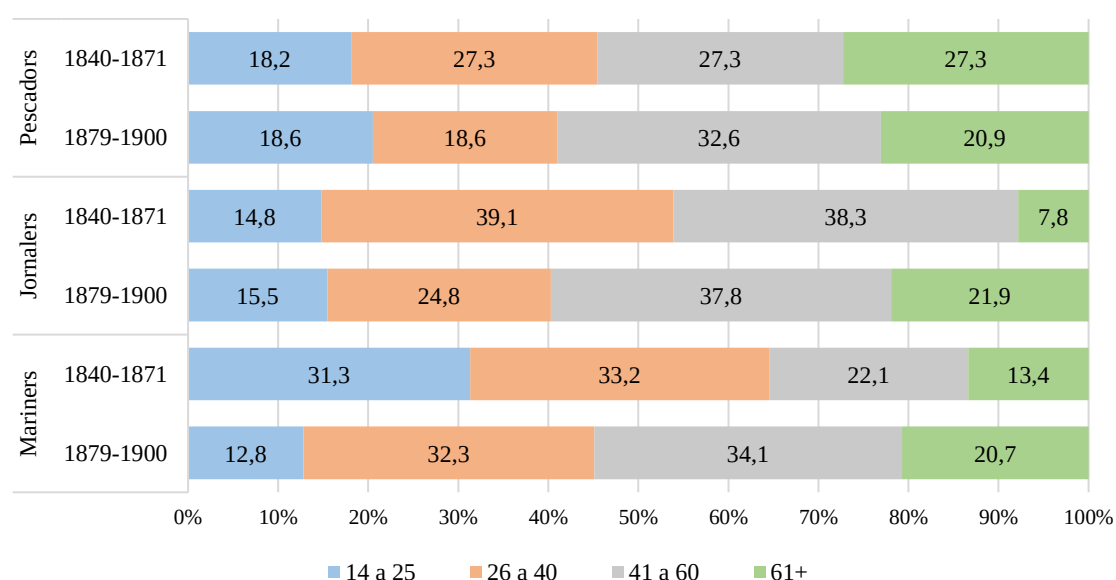
⁹⁹ Pels dos darrers aspectes, veure el capítol 5 d'aquesta tesi.

4.1.5. Els determinants socials en l'accés al mercat de treball i la segregació espacial

L'accés als mercats laborals venia condicionat per l'origen geogràfic, l'edat i la tradició professional de la família. Alhora, l'ocupació d'un individu era un factor primordial en la ubicació d'aquest tant en l'estructura social com en la geografia física del barri. El perfil social dominant de cada ocupació ofereix una informació de gran interès sobre les característiques i condicions dels individus que s'hi dedicaven. Tot plegat ens permet entendre com van operar les transformacions en els mercats de treball a la Barceloneta.

En la distribució per edats de les principals ocupacions, el caràcter marcadament envellit dels pescadors es contraposa amb l'atracció de més població jove entre jornalers i mariners. Entre aquests últims, però, es va produir un notable procés d'envelliment a mesura que va avançar el segle. Si bé fins 1871, el 64,5% de mariners difunts o ingressats a l'hospital tenien com a molt 40 anys, aquest percentatge es va reduir al 45,1% a partir de 1879. Tot i que de forma més matisada, també entre els jornalers el pes d'edats més avançades va incrementar-se entre un i altre període, sobretot aquells majors de 60 anys, que de suposar el 7,8% de tot el grup van incrementar-se al 21,9% (Gràfica 4.3.). Bona part d'aquest increment es va deure probablement a l'abundància de treballadors de l'estiba d'edat avançada presents al barri a finals de segle.

Gràfica 4.3. – Distribució per grups d'edat de les principals ocupacions, segons període (%)

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi.

El declivi de les ocupacions marítimes, especialment del seu atractiu entre la població més jove, es mostra amb més claredat que mai en el cens de 1890. Les tres professions amb majors edats

mitjanes son les tres ocupacions marítimes per excel·lència del districte: pescadors, mariners i constructors i reparadors navals. Pel contrari, les ocupacions amb major tendència de creixement general, sobretot les lligades a activitats comercials, son les que presentaven mitjanes d'edat més joves (Taula 4.12.). També ho eren els jornalers, que mostraven una piràmide per edat eixamplada per la base, degut a la preponderància dels homes entre 30 i 44 anys en el col·lectiu. La base de la piràmide s'allargava fins els 54 anys en el cas dels mariners, on les edats superiors tenien un pes força més elevat que en els jornalers. Més particular resultava encara el cas dels pescadors, on l'envelliment del perfil social de la professió va comportar pesos molt elevats fins els 64 anys (Gràfica 4.4.).

Taula 4.12. - Mitjanes d'edat* de les principals ocupacions, any 1890

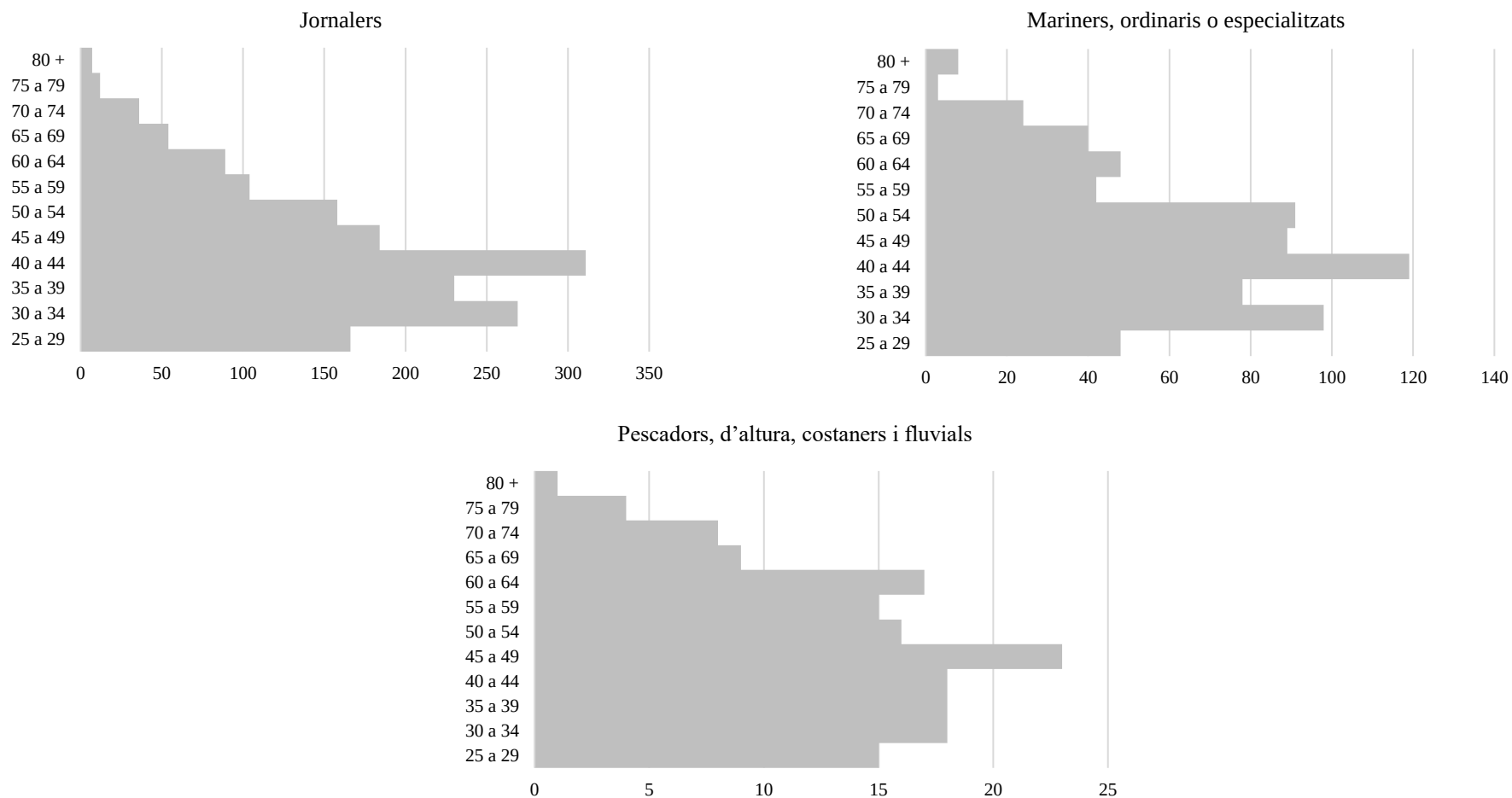
Majors mitjanes		Menors mitjanes	
Ocupacions (HISCO)**	Mitjana	Ocupacions (HISCO)**	Mitjana
Constructors i reparadors navals a fusta	50,4	Gerents propietaris de cafès, bars i snack-bars	37,7
Pescadors, d'altura, costaners i fluvials	48,1	Serrallers	39,6
Mariners, ordinaris o especialitzats	46,4	Comerciants propietaris (a l'engròs o al detall)	42,5
Peons	45,9	Sabaters, en general (calçat a mida)	42,8
Fusters, en general	45	Jornalers	43,7

* El cens no recollia els menors de 25 anys. Com a resultat, les mitjanes estan inflades respecte les reals.

** Tan sols entre aquelles amb un mínim de 30 individus.

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades extretes d'AIAMCB, Eleccions, D.3.1., 1889-1990.

Gràfica 4.4. – Piràmides d’edat de les principals ocupacions masculines, any 1890

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades extretes d’AIAMCB, Eleccions, D.3.1., 1889-1990.

El component migratori va ser un altre factor de segmentació en l'accés a les diferents ocupacions. La població immigrant era preponderant entre jornalers i mariners i tenia un pes molt inferior a la mitjana entre constructors i reparadors navals i, sobretot, pescadors (Taula 4.13.). L'abast dels mercats de treball també era molt diferent en funció de l'activitat econòmica. El radi geogràfic de procedència dels immigrants dedicats a la pesca, com els de la construcció i reparació naval, era molt reduït, gairebé restringit al territori català (Taula 4.14). El radi entre jornalers i mariners, en canvi, era molt més ampli. L'aportació de la migració catalana era escassa entre els mariners, l'origen dels quals s'estenia per gairebé tot l'arc mediterrani espanyol. Es tractava d'uns circuits migratoris força concentrats, degut a les intenses connexions amb localitats com Vinaròs, Maó o Benidorm.

La procedència dels jornalers del districte, per la seva part, s'estenia més enllà de la franja costera mediterrània i era de caràcter molt més dispers al llarg de la geografia espanyola. Vora la meitat, de fet, provenien d'una població interior. La seva menor concentració es reflecteix en la multiplicació dels seus punts d'origen respecte els mariners. Crida especialment l'atenció sobretot si tenim en compte que el volum total d'ambdós ocupacions en els anys estudiats era molt similar (Taula 4.14; Mapa 4.1.). El caràcter més casual i informal del treball explica en bona part que l'accés a l'ocupació de jornalier fos predominant en immigrants que no formaven part de fortes xarxes migratòries.

Taula 4.13. - Pes dels immigrants en les principals ocupacions (%)

Ocupacions (HISCO)	1840-1871	1879-1900	Total	Mostra
Mariners, ordinaris o especialitzats	76,4	76,2	76,3	723
Jornalers	92,9	79,1	82,8	674
Pescadors, d'altura, costaners i fluvials	31	45,7	36,2	196
Fusters, en general	75	72	73,8	65
Constructors i reparadors navals a fusta	51,1	73,3	56,7	60
Agents de policia	85	100	94,2	52
Explotadors agrícoles, en general (pagesos)	97,5	100	98	49

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi.

Taula 4.14. - Perfil de l'origen migratori en les principals ocupacions

Ocupacions (HISCO)	Migració catalana (%)	Migració marítima (%)	Distància mitjana del lloc d'origen (en km)
Mariners, ordinaris o especialitzats	17,4	89,3	641,9
Jornalers	34,2	50,6	292,4
Pescadors, d'altura, costaners i fluvials	82,9	89,6	35,4
Fusters, en general	56,3	76,6	139,1
Constructors i reparadors navals a fusta	67,6	96,7	68,3
Agents de policia	4,3	42,9	523,9
Explotadors agrícoles, en general (pagesos)	40,4	33,3	285,7

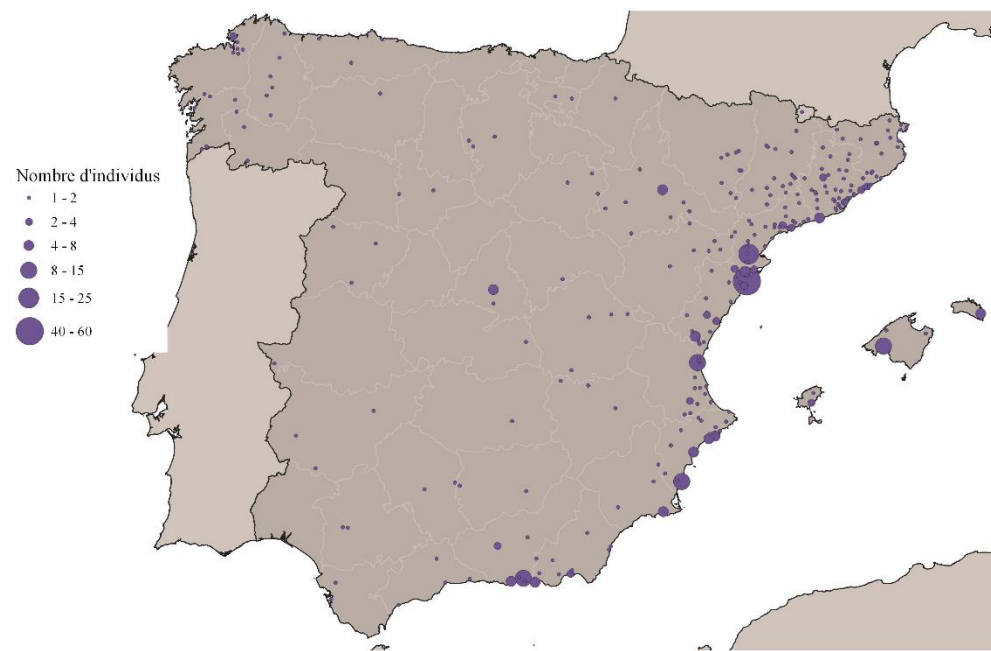
Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi.

Mapa 4.1. – Localitats d'origen dels immigrants, per principals ocupacions

Mariners, ordinaris o especialitzats

Jornalers

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi.

La transformació econòmica i laboral al llarg de la costa mediterrània va fer que un creixent volum d'immigrants de localitats litorals també s'ocupessin com a jornalers a la Barceloneta. El pes dels que provenien d'una població litoral va augmentar d'un 38,2 a un 55,1% abans i després dels anys 70. Per la seva part, les forces de l'ordre i els llauradors eren les ocupacions amb una procedència de nuclis interiors més accentuada. Aquells immigrants ocupats en oficis marítims provenien majoritàriament d'altres ciutats, sobretot entre pescadors, mentre el component urbà es reduïa a menys de la meitat entre els jornalers. Agricultors i agents de l'ordre eren els únics col·lectius amb un pes destacat d'immigrants amb origen rural (Taula 4.15.).

Taula 4.15. – Tipus de localitat d'origen en les principals ocupacions (%)

Ocupacions (HISCO)	Rural	Semi-urbà	Urbà
Mariners, ordinaris o especialitzats	6,1	36,8	57,1
Jornalers	18,7	34,8	46,5
Pescadors, d'altura, costaners i fluvials	7,8	8,3	83,9
Fusters, en general	12,5	28,1	59,4
Constructors i reparadors navals a fusta	0	37,3	62,7
Agents de policia	32,7	26,5	40,8
Explotadors agrícoles, en general (pagesos)	36,2	40,4	23,4

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi.

Un cop assentats, la distribució espacial dels immigrants dins el districte també variava molt en funció de la seva ocupació. Pescadors i constructors navals tendien a ocupar els habitatges amb un valor del sòl més elevat, habitant les illes de preu superior del barri en el 60% dels casos entre els primers, i en el 67,9% entre els segons. Al llarg del període, els pescadors van tendir a residir en àrees de menor preu. A partir de 1879 la concentració en les illes de preu superior havia caigut al 50,8%, i en el cens de 1890 les dades ja no situaven l'ofici entre els capdavaners d'aquest indicador. Els constructors i reparadors navals, en canvi, eren els treballadors que tenien un pes major en les illes de preus superiors l'any 1890, amb 9 de cada 10 situats en aquestes àrees (Taules 4.16.; Mapa 4.2b.).

La tendència dels pescadors va ser força excepcional. Les principals ocupacions, sobretot mariners i jornalers, van tendir a estar més presents en les àrees amb més valor del barri. Els dedicats a la navegació van augmentar el seu pes del 41,6 al 48,2% en les illes de preu superior, mentre que els jornalers ho van fer del 17,2 al 36,1%. Al cens de 1890, els primers ja ho feien en un 53,8%, i, els segons, en un 44,9% (Taules 4.16.). Aquest indicador reforça la idea de l'existència d'un procés d'homogeneïtzació social a la Barceloneta que va retallar les distàncies en les diferències socioeconòmiques de diversos grups. En bona part va operar a partir de la tendència a la desaparició dels artesans qualificats, que inicialment ocupaven les illes de major

valor, així com a l'increment general de les persones que les habitaven fruit de la redistribució interna de la població a finals de segle¹⁰⁰.

Taula 4.16a. – Pes dels treballadors residents en els grups d'illes de preu superior (%)

Ocupacions (HISCO)	1840-71	1879-1900	Total
Mariners, ordinaris o especialitzats	41,6	48,2	44,3
Jornalers	17,2	36,1	31,1
Pescadors, d'altura, costaners i fluvials	65	50,8	60
Fusters, en general	45,5	54,2	49,1
Constructors i reparadors navals a fusta	70,7		67,9
Agents de policia		25,8	29,4
Explotadors agrícoles, en general (pagesos)	24,1		32,4

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi.

Taula 4.16b. – Pes dels treballadors residents en els grups d'illes de preu superior, any 1890

Ocupacions (HISCO)*	%
Constructors i reparadors navals a fusta	90,3
Comerciants propietaris (a l'engròs o al detall)	84,2
Serrallers	75,4
Gerents propietaris de cafès, bars i snack-bars	73,2
Fusters, en general	71,6
Pescadors, d'altura, costaners i fluvials	58,2
Oficinistes o assimilats (especialitat desconeguda)	57,1
Mariners, ordinaris o especialitzats	53,8
Jornalers	44,9
Sabaters, en general (calçat a mida)	35,9
Peons	32,6
<i>Total</i>	<i>50,9</i>

* Tan sols entre aquelles amb un mínim de 30 individus.

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades extretes d'AIAMCB, Eleccions, D.3.1., 1889-1990.

Tot i la tendència a una distribució semblant quant a valor del sòl, la concentració física de mariners i jornalers dins el barri responia a patrons ben diferents, dibuixant dues àrees clarament diferenciades. Les illes més properes a les fàbriques metal·lúrgiques, situades al nord-est, eren els espais de concentració predilecte dels jornalers. Això perdurava a finals de segle, tot i que la seva

¹⁰⁰ Aquest procés de redistribució, detallat a l'apartat 5.4. d'aquesta tesi.

presència ja es trobava força més repartida. Els mariners, en canvi, tendien a habitar els carrers més propers al moll, i especialment al sud del barri (Mapa 4.2a.). Aquests segregats patrons d'ocupació eren similars als observats entre la migració litoral i la interior¹⁰¹, i és que l'agrupament dels mariners de Vinaròs o Benidorm al sud-oest del barri va reforçar aquesta divisió¹⁰². Els immigrants vinguts de zones interiors, pel seu cantó, van tendir en major grau a ocupar-se com a jornalers a les fàbriques metal·lúrgiques, el que es va reflectir en la seva ubicació residencial¹⁰³. Malgrat això, la tendència a mesura que va avançar la segona meitat del segle va ser a una certa dissipació d'aquesta segregació. Especialment així va ser en el cas dels jornalers, que d'estar concentrats a les zones més degradades, aquelles properes a l'àrea industrial del barri i a la platja, van passar a ser dominants en pràcticament totes les illes de cases (Mapa 4.2a.).

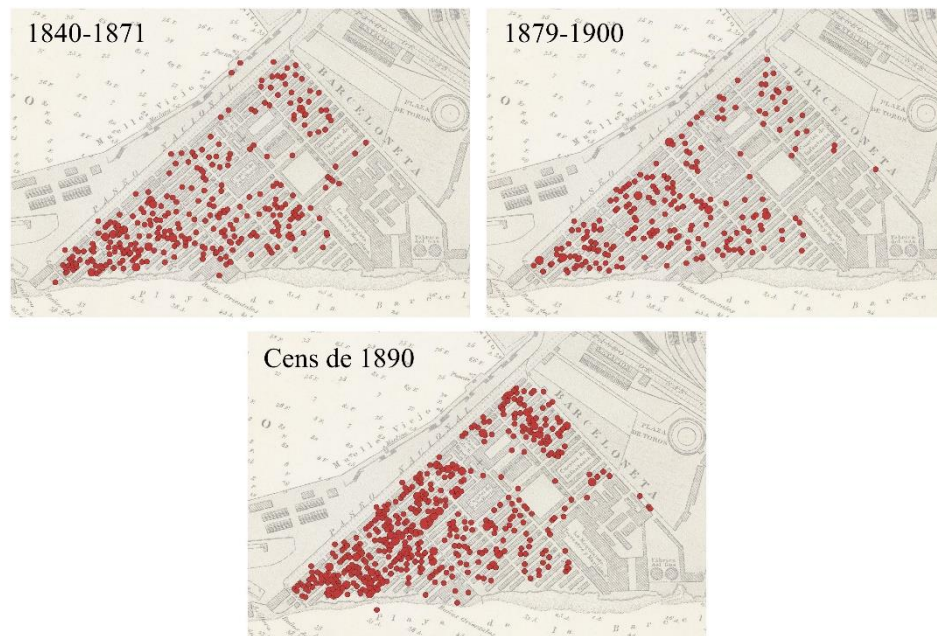
¹⁰¹ Veure l'apartat 3.2.2. d'aquesta tesi, en especial el Mapa 3.5.

¹⁰² Ídem, en especial els Mapes 3.8. i 3.9.

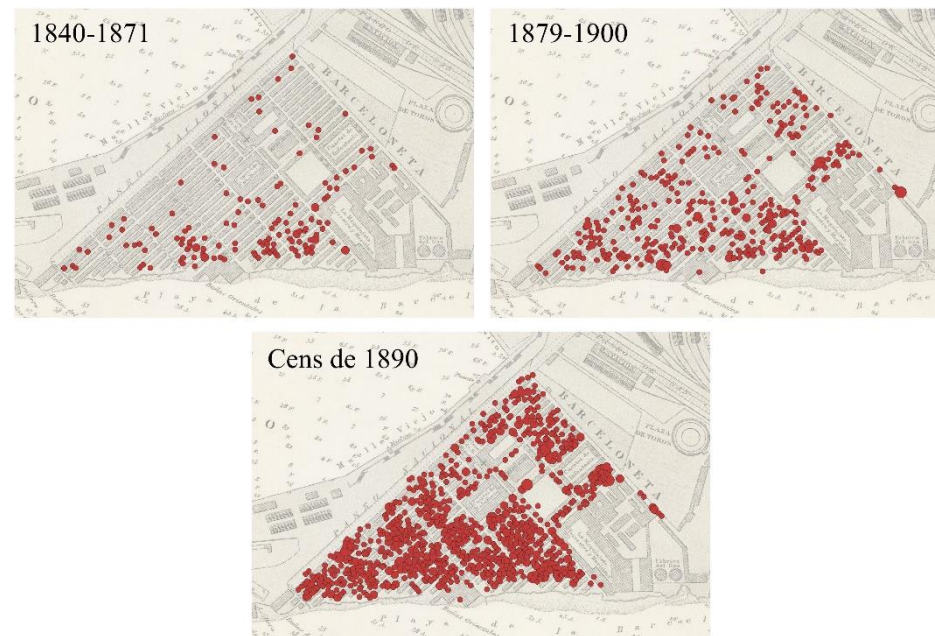
¹⁰³ Encara al segle XX persistiria la consciència de la separació del barri en dues zones, la més propera a les fàbriques i la més propera al port i la platja. Aquesta separació ha estat assenyalada tant en els aspectes laborals (Piola & Vidal i Marc 2013: 58) com en la tradició de les *pedreas*, on s'enfrontaven nens provinents d'una zona contra l'altra (F. Forner 1947: 20).

Mapa 4.2a. – Patrons residencials dels homes, per principals ocupacions

Mariners, ordinaris o especialitzats

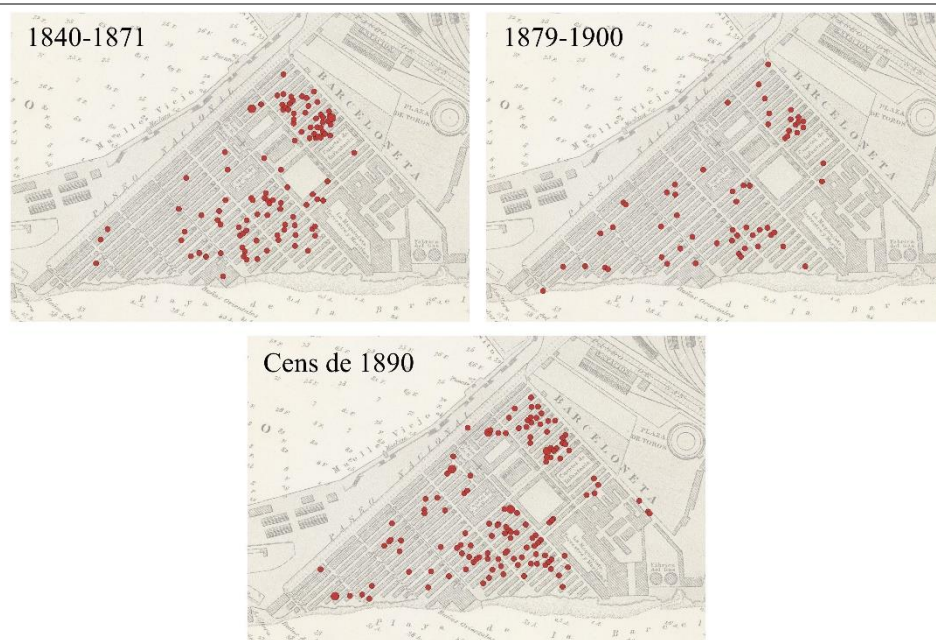
Jornalers

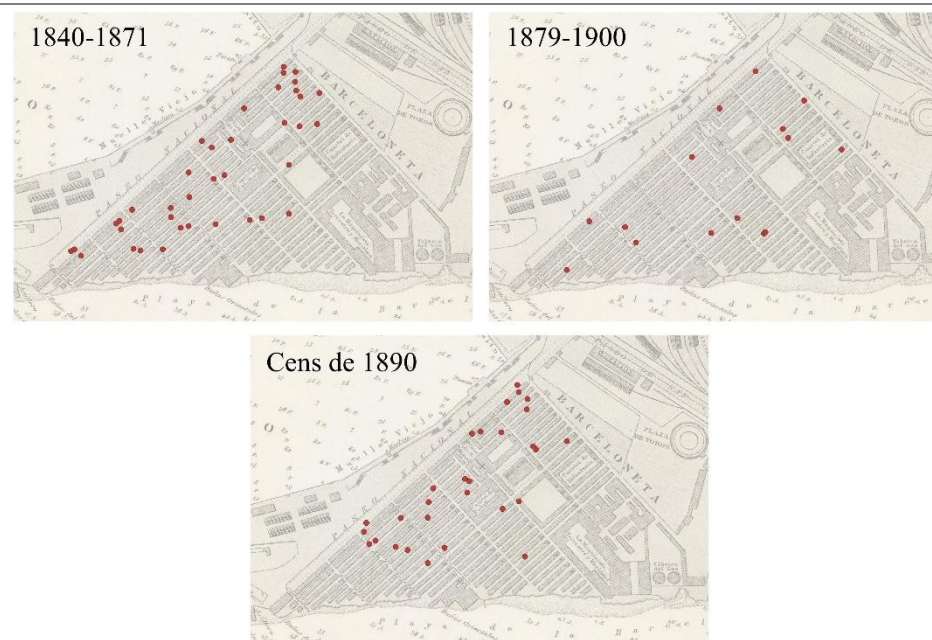
Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi i d'AIAMCB, Eleccions, D.3.1., 1889-1990.

Mapa 4.2b. – Patrons residencials dels homes, per principals ocupacions

Pescadors, d'altura, costaners i fluvials

Constructors i reparadors navals a fusta

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi i d'AIAMCB, Eleccions, D.3.1., 1889-1990.

4.2. La transformació dels mercats de treball femenins

Història i historiografia del treball femení al segle XIX

El segle XIX va viure el triomf del sistema social de gènere fonamentat en els ideals de l'home *guanyador de pa* i la dona *àngel de la llar*. En el centre d'aquest sistema es trobava una clara i concisa divisió sexual del treball, on els homes quedaven associats a la producció pel mercat i les dones als treballs de reproducció. La unitat productiva i reproductiva formada al voltant de l'esfera domèstica com a àmbit principal d'explotació econòmica, que havia dominat la societat preindustrial, va esquarterar-se amb les noves relacions de producció sorgides del triomf capitalista a les societats urbanes. El model de domesticitat que es va imposar atribuïa a la dona el manteniment de la força de treball i del cuidat dels fills, mentre que l'home era responsable d'obtenir els ingressos suficients per mantenir tota la família, obtenint el conegut com a salari familiar¹⁰⁴. A partir de l'assumpció d'aquesta idea, es va reforçar un marc ideològic sostingut en uns ideals associats a què significava ser home i què dona. La masculinitat es definia a través del perfil d'un home públic, ciutadà, treballador, cap de família i individu superior, únic amb accés al treball remunerat. Pel que fa a la feminitat, s'associava la dona a la figura de mestressa de casa, lligada per naturalesa a la maternitat i amb una dedicació exclusiva a la família¹⁰⁵.

Tot i el bastiment ideològic del model de domesticitat i la seva penetració en àmplies capes de la societat, la realitat social del treball femení es desenvolupava en coordenades del tot diferents a aquest model ideològic. Les hipòtesis d'una evolució de la presència femenina als mercats de treball en forma de corba en U durant la industrialització, que assumia un descens d'aquesta en les fases centrals del procés industrialitzador, coincidint sobretot amb la segona meitat del segle XIX i les primeres dècades del XX, ha estat àmpliament refutat¹⁰⁶.

A partir de considerar la llar familiar com a unitat d'anàlisi, s'ha pogut observar arreu del món occidental com la masculinització del mercat laboral industrial no va significar que les dones no realitzessin treballs remunerats. Amb l'anàlisi dels pressupostos familiars de les diferents societats europees, s'ha corroborat que no n'hi havia prou amb les aportacions del marit per cobrir les necessitats materials de les famílies obreres. A la Barcelona de 1856, un 80% de les famílies obreres no arribaven als límits de subsistència només amb el salari masculí¹⁰⁷. Els ingressos salarials femenins i infantils eren, per tant, vitals per al manteniment de les economies familiars obreres.

En paral·lel a aquests avenços historiogràfics, els reculls estadístics construïts a partir de fonts demogràfiques com els censos, els padrons o els registres civils han estat posats en qüestió, i,

¹⁰⁴ Horrell & Humphries 1997; Roberts 1995: 1-18.

¹⁰⁵ Pel cas espanyol, entre d'altres: Aresti Esteve 2000; Nash 2010: 16-18; Pérez-Fuentes Hernández 2003: 205-206.

¹⁰⁶ Arbaiza Vilallonga 2002; Borderías Mondejar & Pérez-Fuentes Hernández 2009; Humphries & Sarasúa 2012.

¹⁰⁷ López Guallar & Borderías Mondejar 2001.

calibrant-se amb altres fonts de caire microsocial, s'ha evidenciat l'existència d'un important subregistre de l'activitat femenina remunerada. Com hem apuntat anteriorment, aquests recomptes s'inscrivien en un discurs social que formava part i, alhora, construïa la ideologia de la domesticitat. En el cas de Catalunya, diversos autors han estudiat processos de feminització del treball fabril tèxtil en algunes àrees i municipis concrets. La presència de les dones en el sector capdavanter de la indústria catalana era aclaparadora en diferents contextos de la geografia del Principat¹⁰⁸. Les dones obreres, en definitiva, seguien treballant per al mercat, i la combinació de la necessitat financera per tenir una ocupació remunerada i la pressió social d'encaixar en l'ideal de feminitat les sotmetia a una doble condemna que, a part de reforçar la invisibilització del seu treball, les situava com una figura esgarriada respecte l'ideal de feminitat que només les dones burgeses podien aconseguir.

A la ciutat de Barcelona, l'estudi de l'evolució del treball femení durant el procés industrialitzador accentua la permanència i estabilitat de la participació de les dones en els mercats de treball, inclosos els formals i remunerats. La revisió dels escassos reculls estadístics de la ciutat també han permès rebatre la suposada corba en U. D'aquesta forma, s'ha comprovat que la taxa d'activitat femenina a Barcelona va mantenir-se estable. El major dinamisme, demanda i diversificació del mercat de treball respecte la resta de Catalunya va permetre que aquesta taxa, a la ciutat, cresqués notablement en comparació a la resta del país entre mitjans del Vuit-cents i inicis del segle XX¹⁰⁹.

En la distribució de l'ocupació femenina per sectors a la ciutat, dos àmbits van destacar per sobre de la resta al llarg del període: el tèxtil i el servei domèstic. A la mostra del Raval de l'any 1848 treballada per López Guallar, entre les dones amb ocupació consignada, el 45,5% eren criades. Lluny d'elles, gairebé el 10% es dedicaven al vestit, especialment cosidores i costureres¹¹⁰. En base a la monografia de Cerdà, el 1856 a tota l'urbs el pes de les dues activitats estava força equilibrat. El tèxtil (40%) i el servei domèstic (39,85%) es repartien el major pes, seguides per la confecció (11%) i el comerç (7%). El predomini del tèxtil i el servei domèstic seguia vigent a inicis del segle XX, tot i que ambdós van retrocedir, respectivament, al 32,6 i el 26,6%. El sector de la confecció, per la seva banda, va incrementar el seu pes fins el 18,25%. També havia pujat el pes del comerç, al 11,4%, així com altres petits sectors¹¹¹. El cicle familiar no era un factor totalment determinant, i moltes dones casades solien seguir treballant. Bona part del treball remunerat de les casades era a domicili o en activitats de freqüència irregular, com a dides, costureres, bugaderes o altres activitats informals que detallarem en endavant.

¹⁰⁸ Els estudis que han tractat el treball femení al tèxtil en diverses àrees del país i en el seu conjunt són abundants. Veure, entre d'altres, Borderías Mondejar & Ferrer Alòs 2015; Camps Cura 1997; Ferrer Alòs 1994. Com a estudis generals sobre els sistemes de treball al tèxtil català, destaquen García Balaña 2002 i Enrech Molina 2000, el primer per a finals del segle XVIII i fins els anys 1880 i, el segon, des de llavors fins als anys 1920.

¹⁰⁹ Borderías Mondejar 2003.

¹¹⁰ López Guallar 2004: 74-75.

¹¹¹ Borderías Mondejar 2003: 260-262.

El treball de les dones en comunitats marítimes i en districtes portuaris ha rebut poca atenció en els estudis històrics sobre el món laboral marítim. De fet, tot allò concernent amb el mar s'ha considerat sovint un món exclusivament masculí. La prioritat donada a l'estudi d'aquelles indústries dominades extensivament per homes ha accentuat l'absència de les dones a la història marítima¹¹². Especialment és el cas de la navegació, que s'ha estudiat com un món masculinitzat on les dones només eren el complement sobre el qual la cultura marítima assentava la seva masculinitat¹¹³. L'interès per les comunitats marítimes com un cos social més ampli i l'atenció cap a altres sectors han obert les darreres dècades noves vies de recerca per entendre l'activitat laboral femenina en relació amb el mar.

La primera escletxa per on ha avançat la recerca en aquest àmbit ha estat l'interès en la figura de la dona del mariner i els seus rols i activitats a terra. La correspondència entre mariners i les seves mullers al segle XIX ha estat la base de treballs com els de Norling, que ha observat com l'ideal de domesticitat al llarg del segle va fer-se omnipresent en les dones de les comunitats marítimes baleneres de Nova Anglaterra. La nova ideologia va modelar els seus comportaments i actituds i va posar en qüestió la divisió sexual del treball existent. Aquesta divisió, històricament, subjugava el treball de la dona a la jerarquia dels marits, però la permetia desenvolupar activitats fora de la llar, com teixir, blanquejar, mantenir el ramat, carregar fusta o transportar fenc. La frontera entre llar i comunitat era permeable, i les dones no expressaven cap preocupació sobre el fet de desenvolupar aquestes activitats. Avançat el Vuit-cents, les dones van intensificar l'explotació de la llar domèstica per a l'adquisició de recursos, sobretot a partir de l'alberg de tercers i del treball de la confecció. Al mateix temps que les activitats a domicili es situaven al centre de la subsistència de la comunitat, augmentaven les preocupacions de les dones sobre la seva manca d'adequació al model de família ideal degut a les perllongades absències maritals¹¹⁴.

Tot sovint, fonts orals i testimonis contemporanis han tendit a satisfer el buit sobre el treball de les dones de mariners. És el cas de l'estudi de Hagmark-Cooper sobre les illes Åland. Com en moltes comunitats marítimes fineses, el treball remunerat de la dona era percebut com a necessari, i la gran majoria de les dones entrevistades tenien una participació activa fora de la llar a inicis del segle XX. A l'hora de definir la seva categoria professional, no obstant, la majoria optaven o per no atorgar-se cap o per a considerar-se com a mestresses de casa. La majoria de les dones ocupades ho eren a temps parcials i de forma casual¹¹⁵.

La imatge de les dones de mariners que es quedaven a terra, en el cas dels districtes portuaris de grans ciutats, ha estat sovint associada a la prostitució. Especialment s'ha donat al món anglosaxó, on el creixent tràfic comercial i l'expansió de les zones portuàries de Londres o Nova York van fer augmentar el recurs a aquesta activitat¹¹⁶. Anant més enllà de la figura de la dona del mariner,

¹¹² Hagmark-Cooper 2016: 221.

¹¹³ Norling 2014.

¹¹⁴ Norling 1992; 2014.

¹¹⁵ Hagmark-Cooper 2003: 240-250.

¹¹⁶ Cordingley 2003: 23-50.

Amélia Polónia ha assenyalat el paper de les dones en les comunitats marítimes com a referents de la identitat i integració social. El treball dels homes al mar generava fenòmens de desestructuració familiar que conduïren a l'increment del pes femení al món del treball. Ho era limitadament en el cas de la navegació, d'on la dona era exclosa, tot i que podia desenvolupar tasques en la gestió dels negocis. Diferent era el cas de la pesca, on les dones desenvolupaven diferents tasques, plantejades per l'autora com a complementàries al treball masculí. Més enllà d'aquests dos àmbits, les dones de societats marítimes solien aparèixer en el petit comerç local i en l'artesanat urbà, sobretot al tèxtil, i en algunes drassanes podien estar associades a la indústria del cordam i el velam¹¹⁷.

El rol de les dones en la pesca ha estat focus d'atenció de forces treballs, ja des de la dècada de 1980. Llavors Paul Thompson plantejava, en base a l'estudi de comunitats pesqueres d'Escòcia, el seu paper central en la reparació de xarxes i la comercialització del peix. Això incloïa tasques com netejar i posar els esquers a les cordes o assecat o fumar el peix, i la possibilitat, com ocorria en la pesca de l'areng, que les netejadores migressin temporalment en funció de la mobilitat de la fauna. A més, també indicava la seva presència en els processos de fabricació de cordes i veles per als vaixells¹¹⁸. La confecció i reparació de xarxes -juntament amb l'estacional salaó de les anxoves-, també era l'activitat dominat per les dones a la ciutat pesquera del Mar del Plata, a Argentina¹¹⁹.

En indrets de gran desenvolupament de la indústria conservera a partir de la segona meitat del XIX, el treball femení en comunitats marítimes va tenir un vector de demanda molt potent. Està documentada la importància, a Galícia, del treball de les dones al sector conservar com a element central de l'economia marítima, on disposaven d'un tipus de treball més estable i regular que el dels marits que, dedicats a la pesca, aportaven uns ingressos molt fluctuants i incerts. La industrialització de la conserva va provocar l'augment del treball femení, tant dins com fora de la fàbrica, incloent a moltes dones casades¹²⁰. També va tenir repercussió la conserva i el salaó al País Basc. Una recerca de dues localitats pesqueres biscaïnes ha posat l'èmfasi, en la segona meitat del segle XIX, en aquesta activitat com a font de treball per a les dones, però també en la costura a domicili, principal activitat de les dones casades amb pescadors i marits absents, i en el servei domèstic, que ocupava la majoria de les joves solteres¹²¹. Al llarg de diversos ports de la costa atlàntica i cantàbrica espanyola també s'ha documentat la presència de dones en les tasques de càrrega i descàrrega portuària¹²².

A Catalunya també han mancat referències històriques al paper de les dones en societats marítimes. Una d'aquestes excepcions és la que, per a finals del segle XVIII, Gimenez Blasco apunta sobre les dones de matriculats a Malgrat i Canet. Segons un document de Marina, elles

¹¹⁷ Polónia 2000; 2009.

¹¹⁸ P. Thompson 1986.

¹¹⁹ Mateo 2004: 76.

¹²⁰ Muñoz Abeledo 2012.

¹²¹ Fernández Fonseca & Prado Antúnez 2000a; 2000b.

¹²² Ibarz & Borrell Cairol 2020.

combinaven la preparació de les xarxes de pesca amb tasques de confecció de teixits de puntes¹²³. Més recerca s'ha desenvolupat des de l'antropologia, on s'ha estudiat la construcció de la imatge tradicional de la dona al mar a Catalunya, com un ésser passiu i contemplatiu, lligat a la idea de l'espera del marit embarcat. Des d'aquest àmbit, s'ha posat en qüestió la correspondència d'aquest estereotip amb la realitat, on les dones desenvolupaven un paper clau en diverses activitats lligades a la pesca, en el control econòmic dels pressupostos familiars i en les tasques productives i reproductives de la llar. Les activitats femenines tenien un caràcter nuclear a aquestes poblacions, contraposant-ho amb la idea que eren tasques complementàries al treball dels homes¹²⁴. Beneficiades en aquest sentit per l'absència marital, aquesta centralitat permetia a les dones ser les sostenidores de la cultura marítima i les encarregades de la reproducció de les seves formes de vida¹²⁵.

Pel que fa a la presència en la marineria a bord, les dones excepcionals que aconseguien embarcar-se han estat sovint objectes d'atenció d'algunes històries personals¹²⁶. Legalment, però, eren permanentment excloses i l'embarcament només l'aconseguien fent-se passar per homes. Va ser amb l'avenç del vapor i l'aparició del transport de passatgers en massa quan el treball a bord es va obrir a les dones. A partir del darrer terç del segle XIX, la seva entrada en el treball mar endins es va produir a partir de la extensió de les ocupacions femenines més generalitzades en el sector serveis de terra ferma. La inauguració de la possibilitat d'embarcament de les dones treballadores, per tant, es va fer a partir de la reproducció a bord de la divisió sexual del treball existent a terra.

Les noves oportunitats es limitaven al personal de fonda, i la seva contractació anava encaminada a assegurar la separació sexual dels passatgers, sobretot de les emigrants. Les hostesses eren les que més presència tenien, però també van ocupar-se com a assistents en banys femenins, infermeres, bugaderes, mecanògrafes i perruqueres. A mesura que la competència entre navilieres augmentava per oferir el millor servei al passatger, es va requerir més treball femení. Els efectes d'aquesta competència al Regne Unit van notar-se especialment a partir de la dècada de 1870.¹²⁷ A Espanya, la principal naviliera del país, la Trasatlántica, també ocupava dones exclusivament a la secció de fonda, encarregades de l'atenció als passatgers i la tripulació. Treballaven sobretot com a cambres, responsables d'atendre les passatgeres en les cabines i en les zones comunes reservades per a l'ús exclusiu de les dones. A part, s'ocupaven fonamentalment com a infermeres, mainaderes, rentadores, planxadores i cosidores¹²⁸.

En el sector de la construcció i reparació naval, per la seva banda, la presència de dones va ser molt residual, tot i que manquen estudis sobre el seu rol. En la construcció i reparació de bucs han estat històricament del tot excloses. En canvi, en altres activitats auxiliars sovint van ser presents.

¹²³ Giménez i Blasco 2013: 161.

¹²⁴ Carbonell 2018. En alguns casos, les dones eren encarregades de gestionar les finances i la comptabilitat dels bucs pesquers, adoptant un rol actiu en l'empresa familiar fins els anys 1960 o 1970, que també podia tenir correlació amb uns patrons d'ocupació de l'espai i també de règims d'herència i propietat diferencials respecte, per exemple, comunitats agràries (Torra & Carbonell 2015: 34-37).

¹²⁵ Torra & Carbonell 2015: 17-20.

¹²⁶ Veure, per exemple, Druett 1998; Rediker 1996; S. Stark 1996.

¹²⁷ Maenpaa 2004.

¹²⁸ Arenas Martín 2017.

Com hem comentat al segon capítol, el treball femení era generalitzat en les indústries del velam i el cordam, tant en l'era preindustrial, on moltes fases del procés productiu es duïen a terme a la llar domèstica, com en el sistema fabril. Un estudi sobre les drassanes de la Royal Navy a Anglaterra ha mostrat que algunes dones van ser ocupades en aquests subsectors, especialment en la manufactura de cordes¹²⁹.

Finalment, les diferents recerques històriques sobre ciutats i districtes portuaris també han tractat col·lateralment el treball femení. Habitualment s'han limitat a assenyalar algunes de les tasques principals desenvolupades per dones. La seva importància en l'economia familiar era subratllada per Lee i Lawton, però consideraven que les oportunitats laborals en aquestes urbs eren escasses. La seva estructura econòmica hauria limitat la inserció de les dones en els circuits laborals formals, deixant el servei domèstic com el principal recurs al seu abast. Els espais informals, inclosa la pròpia llar, serien el centre de l'activitat femenina. Elaborar i vendre peces de roba o treballar com a bugaderes o agricultores eren altres alternatives. Com a resultat, la majoria de dones depenien de l'explotació d'unes oportunitats d'ingrés limitades i amb un fort component causal i estacional¹³⁰.

Aquests trets són matisables en funció de la base econòmica de cada urbs. És el cas de les comunitats urbanes portuàries del Brasil al segle XIX, on les dones eren presents en els negocis quotidians, com hostatgeries, restaurants, cases de comerç, mercats, o tavernes. En àmbits més informals, també desenvolupaven activitats de servei bàsiques en els districtes portuaris, com a venedores ambulants, carregadores, bugaderes o verdulaires. Algunes d'aquestes ocupacions, on també s'incloïen les prostitutes, estaven molt lligades als serveis a les tripulacions que desembarcaven al districte¹³¹. Per a un cas com a Barcelona, la importància del tèxtil i la confecció afegien unes oportunitats laborals femenines més escasses en altres ciutats portuàries.

¹²⁹ Ryan 2011.

¹³⁰ Lawton & Lee 2002: 14-19. Per exemple, a Trieste, les dones treballaven sobretot al servei domèstic, com a modistes o cosidores i com a bugaderes (Cattaruzza 2002: 190-191).

¹³¹ Schibelinski 2020: 232-234.

4.2.1. L'evolució del treball femení a la Barceloneta

A la ciutat de Barcelona, la participació femenina en els mercats de treball era extensa, generalitzada entre la classe obrera i amb uns nivells perdurables al llarg de tot el nostre període d'estudi. La informació desagregada a escala més petita, a nivell de barri o districte, és extraordinàriament complicada d'obtenir. En el cas de la Barceloneta, l'atenció sobre el treball femení el trobem en un moment cronològic més avançat. En base a l'explotació del Padró de 1930, s'ha constatat com a la gran majoria de dones del barri, en aquest cas immigrants valencianes, no se les anotava cap ocupació, sinó tan sols el terme “sus labores” (80% dels casos). Entre aquelles que sí declararen una ocupació, bona part treballaven en el tèxtil, la confecció i el servei domèstic¹³². En el darrer sector és on més presència tenien les dones andaluses del barri¹³³.

Més endavant, en la postguerra civil espanyola, un estudi basat en fonts orals ha permès testimoniar la diversitat d'activitats que desenvolupaven les dones del barri. La majoria es referia a feines fetes a la llar o amb una dedicació temporal, i eren enumerades d'aquesta forma: “Cosien llençols, les malles de les xarxes dels pescadors, feien figuretes de pessebre, capses de cartró, cosien les costures dels mocadors de fer farcells, feien de bugaderes, de ploraneres al enterraments, rentaven els morts...”¹³⁴. En el mateix llibre es despleguava la llista dels oficis mencionats, i en destacaven aquells lligats a la confecció i el tèxtil, com a corbateres, planxadores o pantaloneres, i en l'elaboració de punys, colls de camisa o mocadors, entre altres¹³⁵.

Transposar aquesta realitat al segle XIX és agosarat, però és un primer indicatiu del qual partir per conèixer quines podien ser les activitats predominants entre les dones de la Barceloneta. La limitació de les oportunitats laborals formals de les dones en l'economia marítima, ja assenyalat per altres ciutats portuàries, va fer que el districte fos el més masculinitzat de la ciutat durant el Vuit-cents. L'absència de fàbriques tèxtils i l'escassetat de famílies que poguessin costejar el tenir una minyona, els dos principals factors de demanda en el mercat laboral femení de la ciutat, en són el principal factor.

Tanmateix, les remuneracions de les dones a l'economia familiar eren clau per la subsistència. Aquesta necessitat era, si cap, encara més pronunciada que en altres àrees obreres, per dos motius principals. El primer és que, en moltes de les famílies, durant llargs terminis, calia fer front a l'absència dels marits, que podien estar embarcats durant mesos. El segon motiu és el predomini accentuat, en el mercat laboral masculí, de feines extremadament irregulars i dependents de les conjuntures, com hem pogut analitzar. Els pescadors, els jornalers de fàbrica o els estibadors, entre d'altres, no tenien assegurat el seu jornal a l'inici del dia. En conseqüència, i com s'ha assenyalat per al conjunt de la ciutat, també a la Barceloneta el treball de les dones era fonamental,

¹³² Pitarch Calero et al. 2018: 282.

¹³³ Tatjer 1980: 134.

¹³⁴ Piola & Vidal i Marc 2013: 58.

¹³⁵ Ídem: 61-62.

malgrat xocar amb la consolidació progressiva de la ideologia de la domesticitat i la seva penetració entre la classe obrera.

La naturalesa de les fonts consultades no permeten fer un anàlisi quantitatiu de l'evolució dels mercats laborals femenins com el realitzat pels masculins. Tot i això, una sèrie de fonts disperses i fragmentàries ens han permès reconstruir diversos indicis de l'activitat femenina al districte i la seva evolució. Un primer recurs ha estat l'anàlisi dels establiments comercials dirigits per dones i els canvis de tendències en els anys estudiats, ja presentat en el primer capítol de la tesi. Les majors mostres de treball femení que hem localitzat han estat a través de la premsa, especialment a partir d'ofertes de treball i d'anuncis de dones del barri que buscaven feina. Un total de 152 peces entre 1830 i 1899 han servit de base per aquest anàlisi. Les limitacions d'aquesta font són remarcables, per la generalització de determinades feines que comptaven amb la premsa com un mecanisme de captació important -com el cas de les dides-, i el contrast amb altres ocupacions on les ofertes de treball mai es feien a través dels diaris -com en el treball fabril-. Els canvis en els formats i funcionalitats de la pròpia premsa també limiten assumir una homogeneïtat en les dades al llarg del temps. En conseqüència, hem limitat el seu ús a l'anàlisi de l'evolució interna d'alguns sectors concrets.

Comptem també amb les dades del Padró de l'Asil del Monestir de Montalegre, de l'any 1870, on, per únic cop, es recull l'ocupació d'algunes de les dones registrades en una font sociodemogràfica. En concret són 35 dones, totes solteres o vídues. El 1892 també comptem amb un padró de prostitutes registrades per l'Ajuntament, incloent diverses desenes localitzades a la Barceloneta. A nivell qualitatiu, algunes informacions aparegudes en diaris, revistes i publicacions de comentaristes socials han complementat la recerca. Per últim, s'ha consultat extensivament la historiografia sobre el treball femení a la Barcelona de l'època per tal de lligar-ho amb la realitat barceloneta i entendre les formes de treball i els recursos que estaven disponibles per a les dones del districte marítim.

El treball de les dones en activitats marítimes

Les evidències de treball femení en activitats directament relacionades amb el mar a la Barceloneta del segle XIX són molt escasses. El testimoni del baró de Maldà a final del segle XVIII apuntava una generalització de l'activitat de dones del barri com a cosidores de veles per a la indústria del velam, en un model de sistema domèstic equiparable al d'altres subsectors del tèxtil català¹³⁶. Mentre el model de fabricació artesanal va seguir vigent, diverses dones del districte van seguir participant en algunes de les fases del procés productiu. Així ho demostren els comptes conservats d'un comerciant de veles a l'any 1856.¹³⁷ El treball a bord de vaixells, per la seva banda, estava totalment exclòs per a les dones sota el marc legal de la Matricula.

¹³⁶ Sobre aquest sector, veure apartat 2.4.2. de la tesi.

¹³⁷ Entre els costos sufragats pel comerciant, de nom Joan Bas Pla, s'incloïen repetidament els sous de dues brodadores de la Barceloneta (AHCB, Fons Comercial, B 781, anys 1856-62).

En la pesca, pel contrari, les seves activitats esdevenien clau. A Catalunya, històricament, la comercialització del peix i la reparació i fabricació d'arts de pesca ha estat desplegat per elles¹³⁸. Entre altres, construïen i reparaven les xarxes de pescar, netejaven els útils i les embarcacions, recol·lectaven l'esquer, transportaven i netejaven el peix, feien les tasques per conservar-lo i el venien als mercats, tendes i carrers¹³⁹. La manca d'evidència d'aquestes operacions a la Barceloneta per al segle XIX no ens impedeixen concebre el rol central que devien tenir en el treball femení del barri. Al segle XX seguien sent comunes, com mostren algunes peces fotogràfiques conservades a l'Arxiu Nacional de Catalunya. En una datada l'any 1912, per exemple, dos grups d'individus, un amb quatre dones i un home, i l'altre amb tres dones i dos homes, estaven preparant els palangres per a la pesca en mig d'un carrer del districte (Imatge 4.1.). Més endavant, entre 1925 i 1935, diverses fotografies mostren dones participant, en grups i sovint junt amb homes, en la fabricació i reparació de xarxes de pescar¹⁴⁰.

Imatge 4.1. – Dones elaborant aparells de pesca a un carrer de la Barceloneta (1912)

Font: Ballell Maymí, Frederic, "Dones Preparant Palangres", 1912 (AFB, Editorial López, 2058).

Els principals canvis operats en el treball femení en relació a aquestes indústries es van concretar en dos fenòmens. Per una banda, en el canvi de model productiu en els sectors del velam i el cordam, amb el triomf del sistema fabril i el trasllat dels centres productius als municipis propers de Sant Martí de Provençals, Badalona i el Masnou. Per l'altre, en la incorporació, tot i que tímida, de la dona en el treball a bord al darrer quart del segle XIX. Diversos indicis apunten a un ús força intensiu del treball femení en les fàbriques de veles i eixàrcies, que podien ser un recurs per a les

¹³⁸ Carbonell 2018: 2; Torra & Carbonell 2015: 10.

¹³⁹ Carbonell 2018: 4-5.

¹⁴⁰ ANC, Fons Josep Maria Sagarra i Plana, "Dona i pescador de la Barceloneta filant una xarxa de pescar", 17913, ANC1-585-N-17913, any 1935; Fons Brangulí, "Dones reparant xarxes de pesca a la Barceloneta", 025512 i 025398, ANC1-42-N-23368 i ANC1-42-N-23366, 1925-30; Fons Brangulí, "Homes i dones reparant xarxes de pesca a la Barceloneta", 025399, ANC1-42-N-23367.

dones barcelonetines un cop finalitzà el caràcter artesanal d'ambdós sectors, sobretot en aquelles situades més a prop del districte, a Sant Martí. Una fàbrica lligada a l'aprovisionament a la marina, com la d'envasos metàl·lics de la família Bertran, més de mig segle després del seu trasllat de la Barceloneta a Sant Martí seguia ocupant, en la seva majoria, a treballadores del barri marítim¹⁴¹. Desconeixem, per la seva banda, el volum de dones de la Barceloneta que trobaren oportunitats laborals a bord dels nous vapors de passatgers.

El servei domèstic i la bugaderia

El servei domèstic era una activitat central en el cicle de vida de bona part de les dones obreres de la Barcelona vuitcentista. Al llarg de la primera meitat segle XIX, el sector havia experimentat un intens procés de feminització. Era una activitat majoritàriament exercida per dones joves i solteres que, un cop casades, solien abandonar l'ofici. A partir de 1860, a la ciutat de Barcelona, i tot i la ja completada feminització del treball, es va iniciar una trajectòria descendent del pes del sector en el treball femení, que va baixar del 45,2 al 25,7%, segons els censos nacionals. La mecanització d'alguns serveis i el creixement de les oportunitats laborals en altres sectors en van ser els principals responsables. Gairebé totes les minyones eren immigrants, a mitjans del segle predominantment catalanes, i, ja a 1930, amb un important pes d'altres regions¹⁴².

La situació de les serventes domèstiques era molt delicada. No estaven sota cap mena de regulació laboral, la consideració social de la seva feina les abocava a la marginació i la naturalesa del treball les impedia teixir xarxes col·lectives de solidaritat i suport mutu. Tot i això, era percebut i definit com un treball que expressava de forma idònia la feminitat¹⁴³. Les penoses condicions en què treballaven també es trasladaven a les retribucions. Els salaris femenins a la indústria tèxtil eren substancialment superiors, diferències que van anar en augment. A més, les rebaixes de jornada o les cobertures per maternitat i accident que van començar a implementar-se en la indústria no van tenir correspondència al servei domèstic¹⁴⁴.

Vora el 80% de les dones de Barcelona dedicades al sector eren internes, és a dir, vivien a casa de la família que servien¹⁴⁵. En conseqüència, les àrees de la ciutat on més abundaven eren aquelles amb majors estatus socioeconòmics i millors nivells de vida. La manca de famílies que es poguessin permetre tenir servei a la Barceloneta van determinar la seva poca presència al barri. El 1848, segons les dades de Pi i Arimon, existien 9.303 criats a tota la ciutat, 8.751 dones. Tan sols 120, dels quals 118 eren dones, residien a la Barceloneta. Suposaven poc més de l'1% de la

¹⁴¹ Villar Garruta 2013: 233.

¹⁴² Borrell Cairol 2016: 70-80.

¹⁴³ Nash 2010: 36-37.

¹⁴⁴ Borrell Cairol 2016: 142-143.

¹⁴⁵ Ídem: 130.

ciutat, molt lluny del 7,3% que la població de la Barceloneta representava sobre tots els habitants de Barcelona¹⁴⁶.

Això no impedia que moltes dones habitants al barri cerquessin casa on servir, com queda reflectit als diaris barcelonins. Tot i l'existència de molts altres canals possibles, la premsa destacava com un espai habitual tant per a les ofertes com per a les cerques de treball al servei domèstic. Això explica que la major part de peces de la premsa estudiada ho fossin en el sector. A vegades es tractava d'immigrants recent arribades a la ciutat que, temporalment, residien en cases d'hostes del barri. És el cas d'una vídua de 38 anys que, el 1839, anunciava els seus coneixements de cuina i altres quefers domèstics per tal de trobar feina com a criada¹⁴⁷. En altres casos la indigència podia conduir a una dona a cercar casa on servir, com una dona del carrer San Severo que buscava algú que es quedés de forma definitiva amb el seu fill de 16 mesos, perquè per necessitat ella “desearia poderse poner a servir”¹⁴⁸. En alguns casos, una adversitat forçava dones a oferir-se com a criades. Fou el cas de Gregoria Foix, una immigrant propietària d'una petita tenda en el seu Benicarló natal que, després de perdre el marit ja a la ciutat comtal, va entrar a servir a una casa de la Barceloneta¹⁴⁹.

Tot sovint, les notícies que disposem de dones de la Barceloneta servint al barri o en altres zones de la ciutat eren fruit de detencions per sospita de robatori a la casa on servien. Les edats eren sempre molt reduïdes. Una noia de 16 anys va ser detinguda al carrer Ginebra per un presumpte robatori de joies a una casa del barri de la Ribera, limítrof amb la Barceloneta¹⁵⁰. Una de tan sols 11 ho era per les sospites de furt de diner en metàl·lic¹⁵¹. Accidents de treball i altres desgràcies eren l'altra tipologia d'informació. Eliada Perez Duplá, per exemple, va caure del balcó de la casa on servia i habitava mentre sacsejava una manta, causant-li la mort¹⁵². Una altra criada va morir servint a una cerveseria del barri¹⁵³. En un altre cas, una dona del barri de 24 anys que servia a la Rambla va ser notícia pel seu suïcidi¹⁵⁴.

La varietat d'ocupacions dins el sector era elevada. Les denominacions genèriques de criades i serventes eren preponderants, però de tant en tant apareixien algunes més concretes, com donzelles, cuineres o planxadores de la llar, entre d'altres (Taula 4.17.). Van sobresortir especialment els casos de mares recents que anunciaven la seva disposició de llet materna per a servir com a dides. Aquestes treballadores eren contractades o bé per famílies amb possibilitats econòmiques o bé per institucions públiques per fer-se càrrec de nens i nenes orfes. Una secció fixa al *Diario de Barcelona*, entre els anys 1830 i 1860, recollia les ofertes i demandes de treball en el primer àmbit. La desaparició de la secció és el principal motiu de la gran caiguda de peces

¹⁴⁶ Pi y Arimón 1854: 301-306.

¹⁴⁷ *Diario de Barcelona*, 15 de febrer de 1839.

¹⁴⁸ Ídem, 4 d'agost de 1852.

¹⁴⁹ *El Bien Público* (Maó), 11 de juny de 1875; *El Constitucional*, 15 de juny de 1875.

¹⁵⁰ *El Diluvio*, 8 de desembre de 1895.

¹⁵¹ *La Publicidad*, 6 d'abril de 1899. Altres casos poden veure's a *Diario de Barcelona*, 7 de febrer de 1854 i 27 de juny de 1856; *Boletín Oficial de la Provincia de Tarragona*, 12 d'agost de 1884.

¹⁵² *El Vigía de la Barceloneta*, 19 d'octubre de 1895.

¹⁵³ *El Diluvio*, 17 d'octubre de 1895.

¹⁵⁴ *El Vigía de la Barceloneta*, 15 de desembre de 1895.

sobre el servei domèstic entre els dos períodes en que hem dividit l'estudi. Però fins i tot descomptant-les, la caiguda d'informacions respecte el sector és igualment important. Amb les prevencions degudes, aquestes dades suggereixen que, al contrari que altres sectors, el servei domèstic va tenir una tendència decreixent en els mercats laborals femenins de la Barceloneta (Taula 4.17.).

Taula 4.17. - Evolució de les ocupacions al servei domèstic

Ocupacions	1840-70	1870-1900	Total
Dides	51	2	53
Criades	6	2	8
Serventes	3	5	8
Cuineres	4	1	5
Donzelles		2	2
Planxadores	1	1	2
Cambrera	1		1
<i>Recadera</i>	1		1
<i>Fregatriz</i>	1		1
<i>Ama de gobierno</i>		1	1
<i>Ama de llaves</i>		1	1
Minyona de servei		1	1
Mainadera		1	1
Sense especificar	9	5	14
<i>Total</i>	<i>77</i>	<i>22</i>	<i>99</i>

Font: Elaboració pròpia a partir del buidatge hemerogràfic realitzat per aquesta tesi.

Alguns serveis personals no s'efectuaven estrictament en l'àmbit de la llar. En aquest marc es situa la bugaderia. Gràcies al desplegament demogràfic de les ciutats i als nous patrons d'higiene i de consum de roba, va ser una activitat amb un notable creixement al segle XIX. Al món urbà era predominant l'ús de safarejos públics, uns edificis amb diferents estàncies on anaven les bugaderes a rentar i estendre la roba que, prèviament, havien recollit de diverses famílies. A la Barceloneta ja existien alguns a inicis del Vuit-cents. Eren establiments de gestió privada que requerien d'un pagament per al seu ús, i la gran majoria dels seus propietaris eren homes. La creixent demanda d'aquest servei va comportar que el treball com a bugaderes fos un element clau en l'economia de subsistència de moltes famílies obreres. Convertits en centres de sociabilitat femenina, les condicions de salubritat eren font de queixes constants. Les bugaderes treballaven xopes durant hores, sovint eren víctimes de malalties respiratòries, transportaven grans pesos, tenien baixes remuneracions i havien de sufragar alguns dels instruments de treball¹⁵⁵. Les dones casades eren majoritàries al sector, una de les poques ocupacions on això ocorria. L'ocupació de dones en aquesta tasca predominava en àrees pobres i on el treball dels marits era irregular. Era així un element central en les estratègies de l'economia familiar, pel seu component casual, de

¹⁵⁵ Sarasúa 2003; Tatjer 2002a.

compensació de l'estacionalitat dels oficis dels marits i de complementarietat del treball de moltes dones que podien compaginar-ho amb altres ocupacions¹⁵⁶.

Les dades censals del nombre de bugaderes a la ciutat de Barcelona pateixen d'una subestimació accentuada. Segons la monografia de Cerdà de 1856, entre 340 i 370 dones s'hi dedicaven, xifra incrementada a 1.553 segons el cens obrer de 1905. A elles calia sumar 2.131 planxadores, encarregades de donar un servei de planxat per a la roba que, al segle XIX, va tendir a estar cada cop més externalitzat. El nombre d'aquests establiments es va multiplicar, i eren majoritàriament propietat de dones, però tan sols hi havia un de censat a la Barceloneta a finals de segle¹⁵⁷. A diferència dels establiments de planxat, els safarejos sí que van proliferar al barri. Es trobaven especialment concentrats a l'àrea de la Ginebra, on un dels carrers va rebre, precisament, el nom de carrer dels Lavaderos. L'escassetat d'aigua i la petitesa dels habitatges n'eren factors claus. De fet, els barris més pobres n'eren els majors usuaris, com seguia passant el 1930, quan el safareig més gran de la ciutat es situava al districte marítim¹⁵⁸.

En un testimoni de 1845 trobem l'única menció d'un viatger del Vuit-cents al treball de les dones de la Barceloneta. Richard Ford descrivia el barri com a nucli habitat per constructors navals, pescadors i bugaderes¹⁵⁹. El treball femení en la bugaderia devia ser un element central en l'economia de moltes famílies del districte. Una de les raons de la importància de l'activitat raïa en el fet que, molt possiblement, s'inclouïa el rentat de roba de les tripulacions que embarcaven i desembarcaven al port, una tasca que solia combinar-se amb la neteja dels interiors dels vaixells¹⁶⁰.

La propietat d'aquests establiments s'havia convertit en una font important d'ingressos per l'elit masculina del barri, i les dones es queixaven de les elevades taxes que havien de satisfer pel seu ús. "Por lavar cuatro trapos me han llevado 8 cuartos", reblava una dona del barri en una conversa, no sabem si real o fictícia, reproduïda per un diari crític amb Agustí Denis, propietari d'alguns dels establiments¹⁶¹. La mateixa publicació reclamava a l'Ajuntament l'obertura de safarejos de titularitat pública a la Barceloneta per tal d'acabar amb els abusos comesos pels propietaris, que explotaven una població on abundava la pobresa¹⁶².

Les dones de la Barceloneta combinaven la bugaderia amb altres treballs, i aquest caràcter complementari explica l'obertura dels safarejos a les 3 o 4 de la matinada. D'aquesta manera es facilitava l'accés a dones que durant el dia tenien altres ocupacions. Això va generar queixes, des dels anys 1860, per la "gresca" que suposadament generaven les bugaderes de matinada¹⁶³. Es repetiren dues dècades més tard, acompanyades aquest cop per les preocupacions per les

¹⁵⁶ Malcolmson 1986: 11-20.

¹⁵⁷ Tatjer 2002a.

¹⁵⁸ Oyón 2008: 327-328.

¹⁵⁹ Ford 1845: 507.

¹⁶⁰ Malcolmson 1986: 16.

¹⁶¹ *La Víbora*, 17 de setembre de 1864.

¹⁶² Ídem, 1 d'octubre de 1864.

¹⁶³ Ídem, 20 d'agost de 1864.

condicions higièniques dels establiments¹⁶⁴. El setembre de 1884, de fet, serien inspeccionats cinc safarejos al barri¹⁶⁵, operacions que es repetirien als anys 1890.¹⁶⁶ Al segle XX els safarejos seguirien sent un dels principal espais de sociabilitat femenina a la Barceloneta¹⁶⁷.

El tèxtil i la confecció: el treball de l'agulla a domicili i les artesanes del vestit

És ben sabut que la industrialització catalana i barcelonina del segle XIX va tenir la seva base sobre el sector del tèxtil. La proliferació de fàbriques de filats i teixits, especialment de cotó, va ser notable i va suposar la principal font de treball femení a la ciutat. Com hem assenyalat, el contrast entre la Barceloneta, on no hi havia factories tèxtils, i la resta de la ciutat, on aquestes es comptaven per centenars, era extraordinari¹⁶⁸. La inexistència d'aquestes fàbriques al districte no impedia que algunes dones poguessin ocupar-se en altres àrees de la ciutat, però el recurs a aquestes estava força més limitat per la distància física existent.

On les oportunitats de treball van ser més transcendents fou en el treball de la confecció a domicili, una activitat central en l'economia obrera vuitcentista. El treball domèstic de l'agulla i les oportunitats de les dones de trobar-hi remuneració no va patir cap sotrac degut a industrialització, ans al contrari. Els tallers de roba donaven feina a dones en diferents nivells d'habilitat i salari, i, a països com França o Anglaterra, a mitjans del segle XIX el treball de les costureres va incrementar-se notablement. A la segona meitat del segle, el recurs a la confecció seguia generalitzat entre tallers i botigues¹⁶⁹, i moltes dones casades ho combinaven amb la criança dels fills¹⁷⁰.

La tendència a l'especialització en una tasca concreta del procés de confecció, gràcies a l'aparició de la màquina de cosir, va fomentar el recurs del treball domiciliari, que era més tolerat socialment sota la ideologia de la domesticitat. La nova tecnologia permetia donar resposta a la demanda d'indumentària barata per part de les classes populars, que estava en l'origen d'un nou procés de treball encaminat a reduir els costos laborals i aconseguir la producció massiva de roba. A Barcelona, el principal objectiu de la confecció en sèrie era precisament vendre grans quantitats de peces barates i de dubtosa qualitat, distribuint el treball entre obreres no qualificades a les que s'exigia més rapidesa que destresa¹⁷¹. Sovint les protagonistes eren les pròpies fàbriques tèxtils, que externalitzaven moltes tasques a la llar domèstica, com explicava el Centre Industrial de

¹⁶⁴ *La Publicidad*, 8 de desembre de 1884.

¹⁶⁵ Ídem, 7 de setembre de 1884.

¹⁶⁶ Ídem, 19 de setembre de 1895; *El Diluvio*, 13 de març de 1896.

¹⁶⁷ Piola & Vidal i Marc 2013: 20.

¹⁶⁸ Veure l'apartat 1.1.3. d'aquesta tesi.

¹⁶⁹ Scott 1993: 411-413.

¹⁷⁰ Aquest era el cas, entre d'altres, de Buenos Aires (Mitidieri 2018). Va ser un procés també present als nuclis portuaris. A la localitat biscaïna de Bermeo, per exemple, el 18% de les dones amb ocupació anotada eren costureres, segons el cens de 1860. La majoria estaven casades i tenien fills (Fernández Fonseca & Prado Antúnez 2000a: 426).

¹⁷¹ Casal-Valls 2013: 426-430; Puertas i Novau 1994: 25-26; 67-73.

Catalunya l'any 1884.¹⁷² La institució defensava que aquest sistema de treball suposava un mitjà per la millora material de les famílies obreres i un element per a moralitzar-les¹⁷³.

El treball de l'agulla a domicili es caracteritzava per una extrema precarietat. Les dones que s'hi dedicaven estaven mancades de cap aprenentatge formal, de cap control del procés productiu i, sovint, de cap contacte ni amb el client ni amb el venedor de la matèria primera. Si afegim que l'espai domèstic evitava cap tipus de socialització i experiència compartida entre elles, eren obreres totalment desposseïdes de les capacitats per defensar el seu valor al mercat de treball. Estaven, en conseqüència, molt mal pagades, i el fet de cobrar per peça feta conduïa a un alt grau d'autoexplotació per incrementar els ingressos, el que convertia les seves jornades laborals en interminables. A aquestes característiques pròpia del sistema de treball conegut com a *sweating system*, s'hi afegien també unes condicions de les llars habitualment insalubres i el recurs al treball dels i les menors de la casa¹⁷⁴.

La invisibilitat d'aquest treball era explicat per Escudé i Bartolí el 1902, afirmant que milers de dones barcelonines que treballaven en la costura des de la seva llar no feien constar la seva ocupació¹⁷⁵. Tot i passar desapercebut en les fonts habituals, alguns indicis suggereixen que el treball domiciliari de l'agulla també era transcendental per a les dones de la Barceloneta. En la seva història del barri escrita a finals de segle, Guitert de Cubas descrivia una escena que assegurava era típica en els seus anys de joventut: “Veíase muy a menudo dentro o fuera del portal de la casa a la *mastressa* haciendo puntilla u otra labor que solía ser una *barretina* de punto de aguja, ordinariamente morada o negra, prenda entonces muy en uso”¹⁷⁶. En el padró aixecat a Montalegre l'any 1870, per la seva banda, aquesta era l'activitat femenina majoritària, amb fins a 19 dones que es declaraven costureres, més del 50% de les que tenien una ocupació anotada.

El seu perfil social venia condicionat pel biaix de la font, que no anotava els oficis de les dones casades, el que explica que la seva mitjana d'edat fos força reduïda, de 27,8 anys. La majoria d'elles, 14, eren dones joves i solteres, que vivien soles (3 casos) o amb els pares (8). El darrer era el cas de dues germanes costureres de 23 i 21 anys que vivien amb el seu pare vidu, un mariner de 52 anys, i amb el seu germà de 16 anys, jornalero. La resta eren dones vídues, amb fills al seu càrrec, d'entre 38 i 45 anys d'edat. N'era exemple una tortosina de 39 anys que convivia amb el seu pare de 70 i amb tres fills, d'entre 14 i 11 anys, dos dels quals eren aprenents d'argenter¹⁷⁷. Probablement entre les dones casades també abundaven les dedicades al treball de l'agulla, sent de fet sovint les majoritàries al sector.

¹⁷² “La confección de los flecos en todas las clases de mantones, el devanamiento de canillas y bobinas de seda, chap, estambre y clases de lana delicada y fina que no permite devanarse en la máquina; ciertos y especiales bordados en géneros de lujo; confecciones para ultimar la perfeccion del género; el tejido de ciertos géneros que facilita su especial confeccion al tejerlos a la mano; varios géneros de punto, blondas y encajes; guantes, sombreros de señora; gorras de diferentes clases; conclusion de calzado; trabajo de modistas” (Centro Industrial de Cataluña 1884: 22).

¹⁷³ Ídem.

¹⁷⁴ Casal-Valls 2013: 443-453; Puertas i Novau 1994: 92-101.

¹⁷⁵ *Anuario estadístico de la ciudad de Barcelona. Año 1902* 1903: 152.

¹⁷⁶ Guitert de Cubas 1921: 77.

¹⁷⁷ AMCB, Governació, A-4500.15, f. 307-320.

El recurs de les dones al treball de l'agulla a domicili era fomentat pels sectors intel·lectuals del districte. En cas que fos necessari la seva aportació econòmica, era preferible al treball fabril, on se les separava dels cuidats familiars que es consideraven exclusiva responsabilitat seva. Així ho defensava Josep Gra i Xipell, director i mestre de l'escola pública de pàrvuls de la Barceloneta, que proposava la instal·lació d'una escola "de labor" al barri on s'ensenyés a les dones diferents tasques de confecció, teixit, brodat i planxat¹⁷⁸. Era l'activitat que millor encaixava en l'ideal de domesticitat de la dona quan aquesta, com passava sovint a la Barceloneta, es veia obligada a treballar pel sosteniment econòmic familiar.

En paral·lel a la consolidació del sistema de treball a domicili en la confecció de roba seriada, també es van incrementar els oficis artesans qualificats que estaven especialitzats en l'elaboració de determinades peces. Els treballs de modistes es van consolidar al llarg de la segona meitat del segle, destacant com la principal figura femenina quant a la titularitat de negocis a la ciutat¹⁷⁹. El cens obrer de 1905 recollia aquest creixement també en oficis com barretaires, gorristes, sastresses, cotillaires o sabateres¹⁸⁰.

A la Barceloneta també va augmentar l'ocupació femenina en aquests oficis. En conjunt, les peces de premsa referides al treball femení al tèxtil es concentren als últims anys del Vuit-cents, en una tendència contrària a la del servei domèstic (Taula 4.18.). Generalment treballaven en tallers dirigits per homes. Una sabateria del barri, el 1895, buscava una oficial sabatera, i l'any següent una sastreria necessitava una oficial i una aprenent corbateres¹⁸¹.

Taula 4.18. - Evolució de les ocupacions al tèxtil i la confecció

Ocupacions	1830-1870	1870-1900	Total
Costureres	1	3	4
Corbateres		2	2
Sabateres		2	2
<i>Vestits de nens</i>		1	1
Cotillaire		1	1
Modista		1	1
Venedora de roba	1		1
Sargidora		1	1
Sense especificar	1		1
Total	3	11	14

Font: Elaboració pròpia a partir del buidatge hemerogràfic realitzat per aquesta tesi.

¹⁷⁸ "La confección de ropas, de guantes, de plumeros, de cepillos, de flores artificiales, el bordado, la pasamanería, el planchado y gran número de trabajos manuales podrían ser objeto de la Escuela de labor", defensava. El coneixement adquirit, més endavant, "en casos de infortunio, vendría a constituirse en un poderoso recurso para poder procurar el pan cotidiano y, tal vez, para no caer al precipicio" (*El Vigía de la Barceloneta*, 16 de juny de 1895).

¹⁷⁹ Casal-Valls 2013: 471-521.

¹⁸⁰ Ídem: 438.

¹⁸¹ *El Diluvio*, 25 d'abril de 1895 i 19 de gener de 1896.

Les dones titulars de negocis tèxtils també van augmentar notablement, tant en la producció com en el comerç i venda. En els que implicava comptar amb un establiment propi, descartant mestres o comerciants, abans de 1870 només comptem amb 2 casos, que passen a 15 a les tres darreres dècades del segle (Taula 4.19.).

Taula 4.19. - Evolució del nombre de dones titulars de negocis en el tèxtil i la confecció

Tipus d'establiment	1842-1863	1880-1897	Total
Comerç i venda			
Merceries		4	4
Tendes de robes fetes		4	4
Comerç de teixits		2	2
Mercaderes de teixits	2		2
Venedores, tendes i magatzems de teixits		1	1
Traficants de draps	1		1
Mercaderes de sedes i cintes	1		1
<i>Total</i>	<i>4</i>	<i>11</i>	<i>15</i>
Producció -i comercialització-			
Fàbriques de cordes de guitarra i pergamí	4	1	5
Sabateries	1	3	4
Estoreries	1	1	2
Cotilleries		2	2
Espardenyereries		1	1
Casa de modes		1	1
Mestres de veles per a bucs	1		1
Tintorereries		1	1
Barreteres		1	1
<i>Total</i>	<i>7</i>	<i>11</i>	<i>18</i>
<i>Total general</i>	<i>11</i>	<i>22</i>	<i>33</i>

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades comercial i industrial creada per aquesta tesi.

El cas més gràfic de sorgiment d'un nou subsector especialitzat és el de l'elaboració de cotilles, unes peces que no es van generalitzar a la moda espanyola fins la segona meitat del segle XIX. Abans de 1880 no hi havia cap local especialitzat en aquest component a la Barceloneta. Aquella dècada van aparèixer alguns dirigit per dones, com les cotilleries de Victorina Cuchi i Maria Estera¹⁸². També va sorgir el local de Marià Castells, situat a la plaça de la Font, que entre 1892 i 1893 buscava treballadores cotillaires, tant aprenents com maquinistes¹⁸³.

¹⁸² *Anuario del comercio, de la industria, de la magistratura y de la administración de España* 1880: 672; *Anuario del comercio, de la industria, de la magistratura y de la administración de España* 1887: 227.

¹⁸³ *El Diluvio*, 14 d'agost de 1892 i 11 de maig de 1893.

La venda minorista d'aliments, el treball al mercat i la venda ambulant

A la Barcelona del segle XIX, el sector amb més presència femenina en la propietat d'establiments era la venda d'alimentació al detall, especialment de fruites i verdures¹⁸⁴. El pes de les dones en les tendes de comestibles, tant les genèriques com les especialitzades en determinats productes, va variar al llarg dels anys a la Barceloneta, oscil·lant entre el 10 i el 25% del total fins l'any 1880. Des de llavors, es va produir una clara tendència a la baixa (Taula 4.20.).

Taula 4.20. - Dones propietàries d'establiments de venda d'alimentació al detall

	1849	1857	1863	1880	1887	1897	Total
Dones propietàries	12	10	5	18	5	2	52
Total establiments	55	73	50	73	43	56	350
<i>Dones propietàries (%)</i>	21,8	13,7	10	24,7	11,6	3,6	14,9

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades comercial i industrial creada per aquesta tesi.

Més importants a nivell quantitatiu van ser les dones ocupades en les parades del mercat públic del barri. Al llarg del període, el creixement de la població i de la demanda d'aliments van fer augmentar la importància dels mercats, dinàmica a la que van respondre les autoritats municipals amb una política activa per estendre'ls i millorar-los¹⁸⁵. La composició de les parades estava accentuadament feminitzada ja a mitjans del segle XIX, quan Cerdà indicà que el 90% eren ocupades per dones. A principis del segle XX seguien predominant. Sovint hi treballaven durant tot el seu cicle vital, i el marc legal impulsat per l'Ajuntament va facilitar el seu accés a les llicències¹⁸⁶.

Les evidències qualitatives del què ocorria al mercat de la Barceloneta també l'apunten com un espai del tot feminitzat. Peixateres i verdulaires son les que més visibilitat van gaudir. La seva presència pública, tot i que fos en un espai feminitzat, no evitava valoracions morals negatives. És el cas d'un article de Joan Cortada l'any 1839, sota el pseudònim d'Aben-Abulema, on parlava despectivament de les peixateres de la Barceloneta, que no s'ajustaven ni als cànons de bellesa ni als comportaments púdics que l'escriptor considerava adequats. Al contrari, les definia com a altes, grasses i malgirbades, i es queixava que parlessin ostensiblement, cridessin i es discutissin entre elles. Afegia que era incapaç d'entendre el seu llenguatge. En definitiva, feien un ús de l'espai públic que contravenia el rol social que les corresponia, segons el seu parer¹⁸⁷. Pel que fa a les verdulaires, l'episodi més interessant que protagonitzaren va ser l'any 1894, consistent en una denúncia col·lectiva contra el tracte injust que els empleats del mercat tenien amb elles. Es consideraven en desavantatge respecte algunes hortolanes, que tenien més llibertat en l'ocupació

¹⁸⁴ Solà i Parera 2004: 64-65.

¹⁸⁵ Arnàs & Alsina 2016; Guàrdia et al. 2010.

¹⁸⁶ Miller 2010: 515-516.

¹⁸⁷ *Diario de Barcelona*, 31 de juliol de 1839.

de les parades. El director del mercat va accedir a les peticions de les verdulaires, i va obligar les pageses a utilitzar exclusivament les parades d'hortalisses¹⁸⁸.

La presència de venedores vingudes del camp no era l'única competència que afrontaven les paradistes. Una activitat paral·lela que era font d'ingressos de moltes famílies obreres del barri, la venda ambulant, també va ser focus de tensió. En alguna ocasió, però, també ho va ser de solidaritat. El novembre de 1894, un mosso de servei va requerir a dues venedores ambulants abandonar el mercat. La situació d'una d'elles l'havia forçat a aquesta activitat, segons va exposar. Era mare de sis criatures, i amb un marit discapacitat, argumentava que no oferia cap competència a les venedores amb lloc fix, donat que ella venia graelles de cuina. Després d'una llarga discussió, el mosso li va treure el cistell de les mans i, en resposta, un grup de dones van formar un cercle al voltant de l'escena, donant suport a les venedores¹⁸⁹.

La presència de venedors i venedores ambulants a les immediacions del mercat del barri va ser constant al darrer quart de segle XIX. Ja el 1878 el seu inspector afirmava que des de feia molts anys ocupaven les voreres dels carrers San Antonio i Baluarte, que donaven al mercat. Els diferents venedors satisfien quotes a l'Ajuntament, i a petició del mateix inspector, el consistori va declarar-los com a pertanyents al mercat¹⁹⁰. La percepció d'aquesta activitat per part de les autoritats va transformar-se a finals del Vuit-cents. Gairebé deu anys més tard, la Comissió d'Hisenda del consistori denunciava l'ocupació de les voreres exteriors de la plaça. Allà es venien objectes que considerava impropis d'un mercat¹⁹¹. El 1889, els forasters que venien comestibles sense parada eren denunciats per la premsa¹⁹², mentre que l'any següent ho eren les revenedores. L'ocupació que feien de la via pública al voltant del mercat hauria adquirit unes proporcions alarmants, assegurava *El Diluvio*¹⁹³. Les venedores ambulants també havien de lidiar amb el temor repressiu dels agents de l'ordre. L'estiu de 1897, dos agents obligaren una dona embarassada que es dedicava a vendre robes a les immediacions del mercat a marxar del lloc. Un d'ells, davant d'una altra dona que va sortir en defensa de la venedora, va pronunciar la frase “¡Nosotros estamos nada más que para reventar a los pobres!”. Com és d'imaginar, el malestar entre els veïns que van observar l'escena va ser generalitzat¹⁹⁴.

El fenomen de la venda ambulant anava més enllà del mercat i les seves immediacions, i hi participaven tant dones com homes a altres punts del barri. En molts casos es tractava de famílies pescadores que venien el producte sobrant de l'activitat pesquera del dia¹⁹⁵. L'atenció mediàtica que va generar la seva presència va anar creixent, fins concentrar el malestar d'alguns periòdics locals als últims anys de segle. El punt més habitual era l'andana del port, que ja a inicis dels anys 1880 es considerava atestada de parades¹⁹⁶. Anys més tard, *El Campeón* acusava els venedors

¹⁸⁸ *El Diluvio*, 21 de maig i 2 de juny de 1894. Queixa repetida l'any següent, a *El Campeón*, 26 de gener de 1895.

¹⁸⁹ *El Diluvio*, 23 de novembre de 1894.

¹⁹⁰ AMCB, Hisenda, 7053, f. 10-13, any 1878.

¹⁹¹ AMCB, Hisenda, 7091, any 1887.

¹⁹² *La Publicidad*, 30 de novembre de 1889.

¹⁹³ *El Diluvio*, 15 d'octubre de 1890.

¹⁹⁴ Ídem, 1 de juliol de 1897.

¹⁹⁵ Alari Pahissa & Gorostiza Langa 2016: 58

¹⁹⁶ *La Publicidad*, 24 de maig de 1883.

ambulants de fruites i formatges de l'andana de no estar subjectes a les taxes i contribucions que satisfien els i les paradistes¹⁹⁷. *El Vigía*, per la seva part, assegurava que el fenomen anava a més, que els venedors de carrer oferien uns productes de dubtosa qualitat i que generaven un soroll excessiu¹⁹⁸. Moltes eren dones, com explicava el mateix periòdic el 1898, tot denunciant la molèstia que suposadament generaven durant l'embarcament de tropes cap a Cuba, quan venien planxes de xocolata i ampolles d'aiguardent¹⁹⁹. La presència dels establiments de banys també va propiciar la seva proliferació, oferint fruites, bunyols i altres productes als banyistes²⁰⁰.

En menor mesura, també exercien la venda ambulants en altres punts del barri. Alguns cops es denunciaven a dones que efectuaven rifes, com el cas d'una que el 1884 sortejava embotits de carn al carrer San Fernando²⁰¹. Els xocs amb les forces de l'ordre eren constants, com va experimentar una altra venedora al carrer San Antonio el 1887.²⁰² L'increment de la població al barri i de la presència de barcelonins, així com les escasses oportunitats als mercats laborals formals, van incentivar l'augment del recurs a activitats informals com aquesta a finals de segle.

El recurs a la prostitució

L'activitat que tradicionalment ha estat més associada tant a les dones de mariners en concret com a les dones dels districtes portuaris en general ha estat la prostitució. S'ha assenyalat com el recurs més estable per fer front a l'absència marital i com una oportunitat de treball fixa gràcies al constant moviment de tripulacions pels carrers d'aquests districtes. Àrees portuàries de ciutats com Londres o Nova York al segle XIX eren font constant d'atenció de comentaristes i reformistes socials. La gran presència de mariners feia proliferar el recurs a aquesta activitat, que en un sol carrer de Nova York podia encabir 38 cases de prostitució el 1853, i on l'activitat era present a sales de balls, cases d'hostes i bordells, quelcom també generalitzat a l'East End londinenc. La seva presència era vinculada amb altres problemes, d'alcoholisme, llenguatge obscè o conflictes de carrer. En dos anàlisis dels orígens professionals de les dones dedicades a la prostitució, destacava que vora la meitat d'elles, tant a Londres com a Nova York, s'havien dedicat anteriorment al servei domèstic²⁰³. També a Espanya, de forma puntual, es va vincular el recurs a la prostitució amb les dones de famílies marítimes. En alguns tractats destinats a criticar

¹⁹⁷ *El Campeón*, 20 de novembre de 1894.

¹⁹⁸ *El Vigía de la Barceloneta*, 1 de setembre de 1895. Sovint posaven cistelles de fruites que, deien, estaven en mal estat. A més, dificultaven el pas pel passeig. Ho denunciaven a la Junta d'Obres del Port (Ídem, 24 de novembre de 1895). L'alternativa que oferien, en cas de tractar-se de persones pobres, és que se'ls pogués tolerar la venda de fruites i altres productes, però en les parades respectives al llarg de la barana de la Riba. Allà és on sempre s'haurien col·locat els venedors ambulants sense obstruir la via pública (Ídem, 8 de desembre de 1895).

¹⁹⁹ A les planxes de xocolata, segons la publicació, no constava ni productor ni tan sols la garantia que fos xocolata. El producte era ofert per "una verdadera plaga de mujeres que expendían la citada mercancía". Respecte les ampolles d'aiguardent, es venien a una pesseta i el setmanari també expressava dubtes que realment fos aquest producte (*El Vigía de la Barceloneta*, 5 de gener de 1896).

²⁰⁰ Ídem, 9 d'agost de 1896.

²⁰¹ *La Dinastía*, 22 de febrer de 1884.

²⁰² Ídem, 22 d'abril de 1887.

²⁰³ Cordingly 2003: 23-50.

la Matricula de Mar i demanar-ne l'abolició, s'argumentava la generalització de dones dedicades a la prostitució fruit de les conseqüències negatives de l'existència de la institució²⁰⁴.

A la Barceloneta, la presència de prostitució als carrers i cases va ser un focus permanent de denúncia per part de la premsa i els comentaristes socials. Durant els anys centrals del segle XIX, les prostitutes situades al barri eren sovint responsabilitzades d'escàndols als carrers, de baralles entre homes i d'altres problemàtiques de seguretat pública. “En la Barceloneta se abrigan enjambres de prostitutas de las cuales proceden todos los males”, resumia *El Constitucional* l'any 1841.²⁰⁵ Eren associades al món de sociabilitat percebuda com a conflictiva, i formada per tavernes, cafès, cafetins i altres espais on era habitual la presència de mariners.

El primer quarter de la ciutat seria una àrea fàcil de vigilar sinó fos perquè incloïa la Barceloneta, el que el convertia en el pitjor de la ciutat, segons opinava el mateix *El Constitucional*. “Con la Barceloneta, con esa poblacion ambulante, que en sus garitos, sus tabernas y cafetines se agita, compuesta de marineros de todas las naciones, de soldados y ramera, no hay asiduidad que baste, vigilancia que valga, ni rigor que alcance a dar a sus vecinos pacíficos y honrados la paz y seguridad a que son acreedores”, assegurava el diari, que reclamava major severitat a les autoritats davant aquests fenòmens²⁰⁶. Notícies de baralles entre homes, com una que va causar la mort per arma blanca d'un individu prop del café del Puerto, es vinculaven amb la presència de prostitució. El districte marítim, segons el diari que informava del cas, havia de ser “limpiado” perquè “se halla inundado de aves de mal agüero”²⁰⁷.

El nombre de dones dedicades a l'activitat al barri es comptava per desenes. Una nit d'agost de 1855 eren detingudes 30 prostitutes que treballaven a la Barceloneta²⁰⁸. Poc més d'un any després en detenien 16 que s'albergaven en diferents cases del barri. La Barceloneta, segons la crònica que en feia el *Diario de Barcelona*, era teatre constant de baralles i d'escenes que considerava repugnants, i animava les autoritats a ser estrictes amb les cases de prostitució i els cafetins²⁰⁹.

Segons la mateixa premsa, eren habitualment vingudes de localitats rurals, i de fet, les autoritats les traslladaven sovint als seus pobles d'origen. Els mateixos diaris denunciaven que les expulsions no eren efectives, doncs sempre tornaven a Barcelona. A la ciutat, les dones prostituïdes, sovint qualificades amb eufemismes morals com a dones *de mal viure* i altres termes similars, “acostumbran a tener su guarida en los barrios de la Barceloneta”²¹⁰. Dècades més tard, l'estudi del metge Ronquillo mostrava com vora el 80%, de dones prostituïdes a la ciutat l'any 1890 havien nascut fora de Barcelona, destacant les originàries de la resta de Catalunya i també de l'Aragó i el País Valencià²¹¹.

²⁰⁴ Garcia Domingo 2017: 51.

²⁰⁵ *El Constitucional*, 22 de juny de 1841.

²⁰⁶ Ídem, 22 de setembre de 1842.

²⁰⁷ *El Pájaro Azul*, 9 de novembre de 1861.

²⁰⁸ *El Áncora*, 21 d'agost de 1855.

²⁰⁹ *Diario de Barcelona*, 1 d'octubre de 1856.

²¹⁰ Ídem, 4 d'abril de 1858. També un cas de dones que traslladaren als seus pobles a *La Corona*, 12 de novembre de 1857.

²¹¹ Alcaide González 2001.

Tot i que el focus dels diaris estaven molt més en els escàndols públics i la imatge del barri que no pas en cap interès en les dones que s'hi dedicaven, algunes notícies deixaven entreveure les condicions a les que eren sotmeses. La repressió per part de les autoritats era constant, sovint sortint per la nit a la seva caça, com va ocórrer durant diversos dies del mes de març de 1862.²¹² En alguna ocasió, les forces de l'ordre utilitzaven una força física desmesurada contra elles²¹³. A més, eren sovint objecte d'agressions per part dels seus clients. En una ocasió, un home va entrar amb una navalla per atacar-ne una, la qual va saltar pel balcó de la casa per evitar-ho, amb greus conseqüències físiques que, afortunadament, no van causar-li la mort²¹⁴. En un altre cas, uns homes van entrar a una casa de prostitució i van atacar diverses dones tallant-les els dits de la mà²¹⁵. I el 1897, diversos soldats que esperaven embarcar-se cap a Filipines van empunyar les armes i van perseguir a més d'una entre els carrers del districte²¹⁶.

La constant presència de tripulacions de vaixells al barri va ser una de les causes principals de l'extensió de la prostitució, segons els relats de l'època. Inevitablement, amb l'expansió del port i la derivació de la major part del tràfic de tripulacions a altres zones de la ciutat, aquest vector va tendir a disminuir. L'element del moviment de mariners va deixar d'estar present a les cròniques periodístiques, així com també va desaparèixer la vinculació d'establiments com tavernes i cafès amb la prostitució. La menor presència de prostitutes al barri era explicat l'any 1882 pel metge Sereñana i Partagás, que havia treballat al districte atenent a les inscrites al servei d'Higiene Especial. Aquesta secció derivava d'una sèrie de mesures implementades a Espanya als anys 1850 destinades al control mèdic de les dones que exercien la prostitució²¹⁷. El trasllat de bona part de l'activitat des de la Barceloneta a altres àrees de la ciutat era explicat per Sereñana en aquests termes:

Las casas públicas de dicho barrio (*la Barceloneta*), (...), eran en mayor número antes de edificarse el muelle nuevo; cuya circunstancia, llamando a la parte de Atarazanas el movimiento de desembarcación, da lugar a que la población flotante de marineros, tripulaciones y dotación de los buques de guerra que a menudo anclan en la ex Puerta de la Paz, dé mayor vida a las casas de prostitución diseminadas por las calles del Mediodía, Peracamps, Cid, Rambla de Santa Madrona, etc., etc ²¹⁸.

El propi Sereñana donava xifres de les dones registrades a la Barceloneta durant un any natural, entre abril de 1880 i març de 1881. Al principi del període hi havia 127 dones, de les quals 18 eren mestresses -regentaven una casa-, 78 tenien domicili propi i 31 eren hostes en casa aliena. Un any més tard la xifra tan sols havia caigut en una persona. Tot i la similitud, el moviment de dones era constant, i durant aquell any va haver un total de 393 altes al sistema, acompanyades de 391 baixes, el que denota el fort component ocasional de l'activitat. D'aquestes baixes, la

²¹² *La Corona*, 29 i 30 de març de 1862.

²¹³ Per exemple, per part d'un sereno (*El Constitucional*, 4 d'octubre de 1839).

²¹⁴ *La Corona*, 22 de novembre de 1863.

²¹⁵ *La Dinastía*, 23 de novembre de 1883.

²¹⁶ *El Diluvio*, 25 de febrer de 1897.

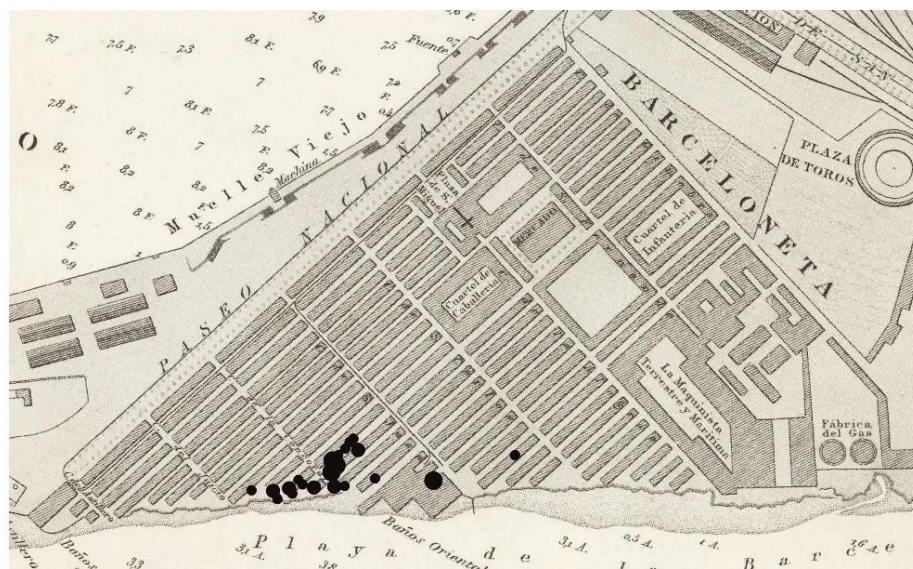
²¹⁷ Dependents del govern provincial en les grans ciutats, estaven formats per un cos mèdic i un altre d'administratiu que recollia les quotes pagades per les dones registrades i gestionava les seves cartilles sanitàries (Alcaide González 2000).

²¹⁸ Sereñana y Partagás 1882.

majoria, 194, sortien cap al mateix districte de la Barceloneta, mentre que 119 ho feien cap a altres zones de la ciutat. Tan sols trenta es retiraven, mentre que 23 sortien cap a l'Hospital de la ciutat i 6, cap a l'estranger. Dinou d'elles s'havien fugat²¹⁹.

Passats uns anys, el 1892, la secció d'Higiene Especial, recentment assumida per l'Ajuntament, elaborava un patró de les inscrites a la ciutat, segons el qual el seu nombre a la Barceloneta s'havia reduït respecte onze anys enrere. En aquest document, al barri estaven registrades 11 mestresses i 62 meretrus²²⁰. La distribució de les zones on aquestes dones exercien la prostitució dibuixaven una clara concentració en una àrea immediata a la platja i propera als establiments de banys, on els valors del sòl eren molt baixos (Mapa 4.3.).

Mapa 4.3. – Localització de la prostitució regulada l'any 1892

Font: Elaboració pròpia a partir d'AMCB, Governació, D-148/3, *Padrón general de amas y meretrices*.

La topografia de la prostitució al barri responia a un canvi en la demanda, on el moviment de tripulacions com a factor preponderant s'havia traslladat a la presència massiva de barcelonins fruit de l'auge de l'oci marítim. Les denúncies de la premsa local a l'última dècada del segle així ho corroboren. Els trossos tocant a la platja dels carrers que es situaven en aquella zona, especialment entre els Banys Orientals i els de Sant Miquel, eren focus constant de queixes per la presència de prostitutes que, segons els periòdics, provocaven escàndols repetidament. Segons *El Vigía* aquell espai era “teatro de inmoralidad”, on s’hi agrupaven “todas las mujercuelas de la vida libre y en cuanto asoma la nariz de algún prójimo por aquel sitio se desplegan en guerilla”²²¹.

Aquesta denúncia lligava amb un altre fenomen que, desapercebut fins llavors, va ser focus constant de notícies al darrers anys del Vuit-cents. Es tractava de dones organitzades per al

²¹⁹ Sereñana y Partagás 1882.

²²⁰ AMCB, Governació, D-148/3, *Padrón general de amas y meretrices*, any 1892.

²²¹ *El Vigía de la Barceloneta*, 5 de gener de 1896. Altres denúncies sobre aquesta zona, a *El Campeón*, 13 d'octubre de 1894 i *El Vigía de la Barceloneta*, 11 d'agost i 29 de desembre de 1895 i 23 d'agost de 1896.

robatori de diners a homes que solien captar a la via pública i acostumaven a conduir a les cases de prostitució. Un cop allà, extreien les carteres de les americanes o jaquetes que els clients havien deixat penjades. La denúncia d'aquests casos va ser constant i massiva als últims vint anys de segle. La construcció de l'Eixample de la Barceloneta en aquella dècada també va obrir un segon focus, quelcom que, segons la premsa local, calia associar a la manca d'enllumenat i empedrat dels carrers de la zona²²².

La prostitució a la Barceloneta, segons els testimonis contemporanis i les dades fragmentàries que hem analitzat, va tendir a reduir-se a finals del Vuit-cents, fruit especialment de la disminució de la presència de mariners en trànsit. Tot i això, la persistència d'atenció que el fenomen generava a finals de la centúria evidencien la continuïtat d'aquesta activitat com un recurs al qual podien acudir les dones del districte. El predomini de dones joves i immigrants i la precarietat intrínseca de l'activitat posen de relleu, un cop més, la rellevància de l'economia informal a l'hora d'analitzar el treball femení a la Barceloneta.

La precarietat i informalitat del treball femení a la Barceloneta

Les opcions per obtenir ingressos monetaris entre les dones barcelonines del segle XIX eren diverses, i els ingressos que aportaven eren claus per a la subsistència de les famílies obreres de la ciutat. Les ocupacions de les dones de la Barceloneta eren, tot i això, particularment irregulars i emmarcades en mercats predominantment informals. L'absència al districte dels dos grans factors de demanda en els mercats laborals de la ciutat, les fàbriques tèxtils i les famílies sol·licitants de servei domèstic, en van ser claus. Les dones del districte havien de recórrer a l'explotació econòmica de recursos al marge dels circuits formals, fabricant i reparant xarxes de pesca, teixint veles de vaixell, cosint a màquina a la llar, alletant criatures alienes, rentant roba als safarejos públics, venent productes al detall de forma ambulant o recurrent a la prostitució.

L'evolució de les respectives demandes i dels sistemes de treball van marcar les tendències al llarg del període. Per una banda, la menor presència de famílies acomodades al barri, el descens en la presència de tripulacions o la transformació de la indústria del velam van poder ser factors decisius en la baixada de pes del servei domèstic, la prostitució i la confecció de veles, respectivament. Per altra banda, la consolidació de la confecció seriada a domicili i l'obertura de l'accés de dones al treball a bord de vaixells va augmentar el recurs a treball de l'agulla des de casa i l'entrada de dones en el transport marítim de passatgers.

El treball al mercat de queviures i la titularitat d'altres tendes minoristes eren les opcions laborals de caràcter més formal, regular i continu, però eren minoritàries. La precarietat, doncs, era el signe predominant del treball de les dones, que havien de compaginar amb el treball domèstic no remunerat. La seva mala situació dins el propi barri es rebel·la en les diferents pautes de residència

²²² *El Vigía de la Barceloneta*, 26 d'abril, 17 de maig i 20 de desembre de 1896; *Eco del Ateneo Marqués de la Mina*, 1 de maig de 1898.

de les solteres respecte els homes solters. Mentre que el 39,1% d'aquests habitaven en les illes amb categories més elevades quant a valor del sòl, les dones solteres tan sols ho feien en un 25,7%. En la més baixa de les quatre categories assignades hi residien fins al 52,4% de totes les dones solteres, per tan sols el 34,4% dels homes solters. Les nenes treballaven des de ben petites, com documentava l'any 1892 el jesuïta Jaume Nonell. Descrivint una escola dominical del barri, esmentava que hi acudien les nenes que es passaven la setmana treballant. Un altre col·legi, segons assegurava, era diürn, per a les que treballaven de nit²²³.

Les condicions de treball que hem assenyalat es van combinar amb la incrementada necessitat de l'aportació d'ingressos alternatius al salari dels homes, degut tant a la irregularitat dels oficis masculins com al fenomen de l'absència marital. La conjunció dels dos elements va ser un factor clau per a que els nivells de vida a la Barceloneta fossin, com estudiarem al següent capítol, baixos i decreixents.

²²³ Nonell i Mas 1892: 168-169.

Síntesi del capítol

El perfil laboral dels barcelonetins de l'equador del segle XIX estava molt marcat pel domini de les activitats marítimes. Vora la meitat dels homes adults formaven part de la Matrícula de Mar, és a dir, tenien un ofici directament marítim: eren mariners, pescadors, mestres d'aixa o calafats. Entre la resta, proliferaven les ocupacions artesanes de mitjana i baixa qualificació, en especial aquelles dedicades al treball del metall i la fusta, molt lligades a les demandes marítimes. També existia una notable diversitat d'oficis vinculats al tèxtil, la confecció i la construcció immobiliària.

La segregació social i espacial a la Barceloneta de mitjans del Vuit-cents era intensa. Les àrees de residència de mariners, pescadors i jornalers estaven marcadament diferenciades, i existia una elevada correlació entre la qualificació d'un individu i la seva ubicació al barri i la seva procedència -migrant o nativa-. Tot i l'existència d'una pluriactivitat estructural en els oficis marítimes, estimulada per motius estacionals i per l'enquadrament legal compartit, existia un domini clar de la navegació en l'estructura ocupacional del districte. Era així gràcies a l'expansió del comerç marítim i als corrents migratoris consolidats amb diverses àrees del Mediterrani espanyol. Pel contrari, la pesca tenia un paper més minoritari, atraient un volum molt menor d'immigrants que, al seu torn, procedien d'un radi geogràfic molt més proper. Per altra banda, els treballadors d'alts rangs i d'elevada qualificació restaven absents de la Barceloneta, quelcom que corresponia amb l'exclusió d'aquestes activitats al teixit econòmic del barri.

La transformació dels mercats de treball masculins en el darrer terç del Vuit-cents va ser molt profunda. La reducció de la demanda laboral al món marítim es va traduir en un clar declivi de la presència de mariners i pescadors a la Barceloneta. Van ser decisius els factors de demanda, incloent l'expansió industrial a terra, però també els d'oferta. Segons els relats dels contemporanis, la fi de la protecció laboral que va suposar la supressió de la Matrícula de Mar va fer perdre l'atractiu que havien gaudit els oficis marítimes. Altres testimonis expliquen com bona part d'aquests contingents van passar a dedicar-se a la càrrega i descàrrega portuària, una activitat possiblement complementària i estacional en el passat que va tendir a convertir-se en definitiva. Les elevades edats dels estibadors en són un indicatiu afegit. L'increment del pes d'aquest sector en l'estructura ocupacional, amagada en les fonts en la categoria de jornalers, ho documenten el fulgurant augment dels accidents laborals reportats a la premsa i la creixent importància de les colles al barri. L'altra gran responsable del procés de jornalització dels mercats de treball masculins va ser la indústria metal·lúrgica i l'expansió de les factories instal·lades al districte. En aquestes tenien un pes important els homes amb edats molt joves i, a jutjar pels patrons residencials i ocupacionals dels immigrants, hi havia una forta presència d'aquest col·lectiu, especialment aquells amb orígens en poblacions interiors.

L'altra cara de la moneda del fenomen de la jornalització va ser la fulgurant caiguda del pes dels oficis artesanals. Ho van ser especialment els del treball amb fusta, sobretot els vinculats amb les demandes de l'economia marítima. El mateix va passar amb el metall, amb incidència especial

entre ferrers i llauners. També en el tèxtil, amb la desaparició de teixidors, sastres o barretaires. Seguint les classificacions per categoria laboral i nivells de qualificació del sistema HISCLASS, hem observat que, a conseqüència d'aquests processos, el pes de treballs de mitjana i baixa qualificació van caure notablement, mentre aquells considerats no qualificats van incrementar-se. Si entenem la qualificació com equivalent a la valoració social d'una ocupació més que a la veritable destresa requerida per exercir-la, la capacitat dels treballadors de la Barceloneta per negociar les seves condicions i controlar els seus processos de treball va patir un procés d'accentuada davallada.

La segregació sexual en l'accés als mercats de treball era molt elevada, quelcom especialment aguditzat a la Barceloneta. L'absència dels principals demandants de treball femení a la ciutat, tant les factories tèxtils com el servei domèstic, expliquen tant la major masculinitat del barri com el clar predomini de les activitats informals en els mercats de treball de les dones. Això va xocar amb l'excepcional necessitat que les economies familiars tenien de la seva aportació, més pronunciada si cap a la Barceloneta que a altres àrees obreres de la ciutat. L'ocupació en diverses fàbriques del casc antic barceloní i de Sant Martí, tant tèxtils com d'elaboració de productes d'eixàrcia o de coure, era un recurs que, tot i que important, era menys accessible que en altres zones obreres, degut a la seva llunyania. En conseqüència, les ocupacions de caràcter més estable i regular foren en la venda al detall, tant en el mercat públic com en diferents tendes, especialment alimentàries. A mesura que avançà el segle, també en alguns establiments de venda tèxtil. Malgrat això, foren ocupacions minoritàries, i les dones de la Barceloneta van treballar majoritàriament en sectors irregulars i informals.

Van destacar alguns oficis concrets. En primer lloc, les bugaderes, amb un creixent protagonisme fruit de la proliferació de safarejos al barri i la incrementada demanda en el rentat de roba generada per les noves pautes higièniques i per l'augment del tràfic portuari. També les costureres, que van expandir-se gràcies als progressos de la confecció a domicili, un sistema de treball que es va generalitzar a la Barcelona vuitcentista degut, en part, a la deslocalització dels processos productius tant de tendes i tallers com de fàbriques tèxtils. El servei domèstic també va ser un vector de demanda existent, tot i que minoritari respecte la ciutat, que va tenir dides i minyones com les principals protagonistes i una tendència a la baixa amb el pas del temps. Les creixents demandes lligades tant a la població del barri com a la visita dels barcelonins en temporada estival van fomentar també la venda ambulante, mentre que la presència de mariners i soldats transeünts va ser clau per fer del districte el més problemàtic de la ciutat a mitjans del Vuit-cents respecte la prostitució. L'activitat era un recurs puntual, com mostra l'alta mobilitat de dones inscrites en el servei d'Higiene Especial. Degut a la pèrdua de centralitat de la Barceloneta en el moviment portuari, aquest va tendir a disminuir, tot i que no a desaparèixer. En conjunt, la precarietat dels mercats de treball femenins van ser determinants per a les esclotxes de gènere existents al districte, observades en els patrons ocupacionals de solters i solteres, en la persistent necessitat de les famílies de recórrer al treball infantil i en la degradació de les condicions de vida de la població.

CAPÍTOL 5

Les condicions de vida de la població

Introducció

Com assenyalàvem a la introducció de la tesi, els estudis sobre la transformació social de les poblacions marítimes al segle XIX són escassos, especialment a la historiografia espanyola. Dins d'aquest àmbit, l'estudi concret de l'evolució de les seves condicions de vida en època contemporània és directament un camp d'estudi inexistent. Ho és malgrat que aquesta qüestió hagi protagonitzat un volum de publicacions i discussions acadèmiques gairebé sense igual dins la historiografia contemporània. Els estudis sobre les condicions de vida en el període s'han concentrat especialment en àrees d'intensa industrialització, sobretot al món anglosaxó. Això no ha tingut ressò en la historiografia marítima, malgrat que moltes àrees portuàries van experimentar transformacions socioeconòmiques de caire similar, fruit de l'expansió comercial, de la intensa urbanització i dels propis processos industrialitzadors.

Aquest capítol es proposa analitzar diferents indicadors de salut i benestar de la Barceloneta i com van evolucionar en el nostre període d'estudi. L'objectiu és interconnectar els diferents processos poblacionals, econòmics i laborals observats fins ara amb els canvis en les condicions de vida de la població. Per això s'han estudiat quatre grans blocs. El primer està dedicat a les causes de la mortalitat i el seu valor com a indicador de salut i condicions socials, en un anàlisi quantitatiu exhaustiu aplicat a la Barceloneta. El segon examina diversos aspectes de l'estat sanitari i higiènic del barri al llarg del segle XIX, sobretot en qüestions com l'accés a l'aigua i els aliments o les condicions del sòl i el subsol, prenent com a fil conductor els recurrents esclats epidèmics que va patir la ciutat. En el tercer apartat, s'aborda l'evolució de l'ensenyament reglat, les diferents iniciatives públiques i privades en aquest àmbit i s'elaboren i analitzen les dades d'escolarització i analfabetisme al barri. Per últim, la qüestió de l'habitatge és examinat sobretot en els aspectes del seu accés, de les seves condicions i de la distribució en l'espai, fent èmfasi particular en els càlculs de la densitat poblacional i en el fenomen del infrahabitatge.

Els efectes de la industrialització en les condicions de vida

El debat sobre les condicions de vida de la població obrera durant la industrialització és una de les polèmiques historiogràfiques més llargues, persistents i recurrents. El país origen del debat i on aquest més s'ha desenvolupat és el Regne Unit, on les posicions optimistes i pessimistes sobre la Revolució Industrial van dibuixar-se ja contemporàniament. Es va reprendre a finals del segle XIX, i ha persistit fins l'actualitat, amb una especial intensitat al llarg de tota la segona meitat del segle XX.¹

L'indicador de renda -el PIB per càpita- ha estat qüestionat com a mesura de benestar des de fa temps, per obviar la desigualtat en la riquesa, no incloure l'economia submergida, valorar sectors que no aporten cap millora i els diners dedicats a inversions i, sobretot, per no incorporar cap element concret de benestar, en especial d'esperances de vida, nivell sanitari i educatiu, condicions laborals o temps d'oci. L'increment de la renda, per tant, no assenyalava per si mateix cap millora en les condicions de vida de la població. Més enllà d'aquest indicador, l'aproximació que va donar més força als arguments optimistes sobre l'impacte de la industrialització en el benestar foren els càlculs dels salaris reals masculins, que haurien incrementat substancialment entre 1750 i 1850 a Anglaterra. Als anys 90, però, ajustos calculant nous costos² i la incorporació de l'estudi evolutiu de l'aportació femenina i infantil als pressupostos familiars³ han permès rebaixar els càlculs d'increment de la capacitat de consum de les famílies obreres. Més important encara, també s'ha qüestionat la validesa d'aquest paràmetre per analitzar els nivells de vida. Una millora en els ingressos no implica una traducció en major i millor consum, ni té en compte la relació amb la càrrega laboral, els riscos de la salut, l'accés a l'educació i la cultura o la disrupció de modes de vida⁴.

Tradicionalment, bona part del pes argumentari dels pessimistes havia descansat en les descripcions contemporànies dels centres industrials del segle XIX, que dibuixaven un panorama desolador. Des de mitjans del segle XX, de la mà dels historiadors marxistes britànics van començar a estudiar-se amb deteniment aspectes com els nivells de consum, l'habitatge o la mortalitat. Encara més recentment, s'han pogut fer estudis quantitius detallats sobre taxes d'alfabetització, hores anuals treballades, taxes de treball infantil o estatures mitjanes de la població. Tot i comptar amb una lleugera major capacitat de consum, la població obrera britànica, durant bona part de la primera meitat de segle XIX, gaudia de nivells de salut en regressió. Especialment va ser així al món urbà. El major nombre d'hores treballades⁵, el menor nivell

¹ Les línies a continuació, basades principalment en els resums de la polèmica de Canales Gili 1994; de Jong 2015: 58-66; Escudero Gutiérrez 2002; Floud & Harris 1996: 93-105; Rule 1990: 45-70; Tavera García 1988; Taylor 1986; Voth 2004.

² Feinstein 1998.

³ Horrell & Humphries 1992.

⁴ Recentment també s'han utilitzats nous indicadors numèrics agregats, en especial l'Índex de Desenvolupament Humà desenvolupat per les Nacions Unides. Aquest s'obté de la combinació entre PIB per càpita, esperança de vida i nivell educatiu. Com altres indicadors agregats, es basa en ponderacions aleatòries i ha estat criticat per no tenir en compte la desigualtat social, l'atur, les condicions laborals o el medi ambient (de Jong 2015: 52-53; Escudero Gutiérrez 2002: 17; Simón Pérez & Escudero Gutiérrez 2003: 529).

⁵ Voth 2000.

nutritiu de les dietes⁶ i els problemes de salut associats a una urbanització accelerada van fer que, en les ciutats industrials, les esperances de vida retrocedissin⁷ i les talles de la població disminuïssin⁸. La població rural vivia més anys i era més alta durant bona part del procés industrialitzador, tant al Regne Unit com en altres països. Espanya és una de les poques excepcions pel que fa a talles, no així en la mortalitat⁹. Tan sols els nivells d'alfabetització van esquivar cap període de davallada al llarg de la primera industrialització britànica.

Les ciutats van concentrar tant el sorgiment dels espais de treball industrial com els fulgurants creixements poblacionals, així com els impactes socials i mediambientals que hi estaven associats. Seguint a Szreter, un sobtat creixement econòmic comporta disrupció, privació, malaltia i mort¹⁰. Tan sols el primer fenomen és inevitable, que la resta es desplegui amb major o menor intensitat depèn dels esforços col·lectius per bastir potents infraestructures preventives que permetin evitar els efectes negatius immediats dels processos industrialitzadors. Tots els països que van industrialitzar-se al segle XIX, incloent els EEUU, Holanda, França o Austràlia, van experimentar els quatre fenòmens. Tan sols l'abandonament d'una estricta política de *laissez-faire*, a la segona meitat del segle XIX en el cas britànic, va permetre una millora de les condicions de vida a llarg termini¹¹.

El desenvolupament d'aquest debat a Espanya ha estat dèbil, tot i que els últims anys s'han omplert força buits historiogràfics, sobretot de la mà dels estudis antropomètrics¹². Els treballs sobre mortalitat, en canvi, difícilment han baixat més enllà de les dades provincials agregades¹³, quelcom similar amb les dades d'alfabetització¹⁴ o els índexs de preus i salaris reals¹⁵. A la ciutat de Barcelona, gràcies sobretot a les estadístiques de Cerdà per a mitjans del Vuit-cents i les de l'Ajuntament per a inicis del segle XX, s'han pogut analitzar amb detall l'evolució del consum obrer i del treball infantil, tot i que l'evolució salarial des de mitjans del segle XIX ha estat més difícil, reduint-se principalment a les dades de La España Industrial¹⁶. Tot i les abundants dades de caràcter demogràfic per a la segona meitat del Vuit-cents, els estudis en detall de la mortalitat i les causes de la mortalitat han estat, en general, absents. Tampoc s'ha estudiat l'àmbit educatiu, l'escolarització o l'analfabetisme, ni existeix cap estudi antropomètric a la ciutat pel segle XIX.¹⁷ Pel que fa a l'habitatge, els treballs que l'han mencionat s'han limitat a reproduir els testimonis contemporanis, i les densitat poblacionals calculades en diversos estudis¹⁸ manquen

⁶ Clark et al. 1995.

⁷ Szreter & Mooney 1998.

⁸ Floud & Harris 1996; Komlos 1998.

⁹ Escudero Gutiérrez & Nicolau Nos 2014.

¹⁰ Anomenades les quatre D's en anglès (*disruption, deprivation, disease and death*).

¹¹ Szreter 1997; 2004.

¹² González Portilla 2001; Martínez Carrión 2001; Martínez Carrión et al. 2014; 2016.

¹³ Dopico & Reher 1998; Escudero Gutiérrez & Nicolau Nos 2014; Muñoz Pradas 2005.

¹⁴ Gabriel Fernández 1997.

¹⁵ Ballesteros Doncel 1997.

¹⁶ Borderías Mondejar 2013; 2021; Borrás Llop 1999; Camps Cura 1995; López Guallar & Borderías Mondejar 2001.

¹⁷ El primer que s'ha dut a terme està centrat en el segle XX: Muñoz Pradas 2020.

¹⁸ Cabré Pla & Muñoz 1994; Recaño Valverde & Esteve Palós 2006.

del detall específic per finca de la superfície real habitada. Dues tesis han cobert part del buit, afortunadament, pel que es refereix a l'accés a l'aigua potable, el clavegueram i l'evacuació d'aigües brutes¹⁹. També s'han fet aportacions sobre l'alimentació, tot i que amb una periodicitat molt àmplia que ha impedit saber l'evolució concreta de les dietes a la segona meitat del XIX²⁰.

L'exercici de baixar l'escala a un espai més reduït tampoc ha estat dut a terme, malgrat el major detall que això permet. El treball amb les fonts demogràfiques, incloent la base de dades poblacionals d'aquesta recerca, així com la consulta de la documentació municipal i provincial, els testimonis contemporanis i els fons hemerogràfics, entre d'altres, ens han permès reconstruir minuciosament l'evolució de les condicions de vida a la Barceloneta en alguns dels indicadors claus de benestar. Considerant que tant important és allò mesurable com allò que no²¹, hem combinat l'anàlisi quantitatiu de diversos fenòmens -taxes de mortalitat per malaltia, metres de clavegueres o paviments, dades d'escolarització, nivells d'analfabetisme, individus per superfície, etc.- amb els detalls qualitatius que, fruit de la documentació contemporània, hem pogut tenir de molts dels aspectes tractats.

Com hem pogut veure fins ara, la Barceloneta va concentrar un intens creixement poblacional a les dècades centrals del segle XIX, que es va produir sobre un espai físic limitat. El creixement del port i de les activitats econòmiques que requeria va ser el principal vector, incloent l'establiment de diverses fàbriques modernes. La pressió social i demogràfica que va suposar aquest procés va tenir conseqüències en el benestar de la població. També ho va fer la transformació econòmica i laboral que es va desplegar des dels anys 70, malgrat la paralització del creixement poblacional. De fet, mentre que a mitjans del segle XIX, tot i l'enorme pressió demogràfica, la Barceloneta gaudia de paràmetres no gaire llunyans a la ciutat -en la natalitat o mortalitat-, això es revertiria a mesura que avançà la segona meitat del Vuit-cents. El 1849, Figuerola comentava:

Visitando como inspector, las escuelas de párvulos de la Barceloneta y Gracia, notaba gran diferencia de talla entre los niños de una y otra, habiendo por ello manifestado a la maestra de la Barceloneta, que era verosímil se admitían niños de mayor edad que la marcada en el reglamento. Examinando el hecho con detención, persuadíme de emi (sic) error, y comparé entonces las condiciones de salubridad, limpieza y buena constitucion y mantenimiento de la clase marinera con las de los proletarios que por aluvion han formado en su mayor parte el barrio de Gracia. Las tallas mezquinas de sus hijos indicaban pertenecer a generadores menos robustos, que los hijos del mar y de castas siempre cruzadas²².

Es tracta, òbviament, d'una percepció personal de la que no podem conèixer el grau de correspondència amb la realitat. No obstant això, denota una consideració social sobre la població de la Barceloneta que, com observarem, no tindria cap continuïtat al darrer terç de segle. De fet,

¹⁹ Grabuleda i Teixidor 2003; Martín Pascual 2007. També tracta aquestes qüestions per a Sant Martí de Provençals, tot i que col·lateralment, Mirri Larrubia 1994: 83-89.

²⁰ Cussó Segura 2016; Muñoz Pradas & Nicolau Nos 2016.

²¹ Els darrers anys han predominat les aproximacions quantitatives a la qüestió, fets des de la història econòmica. En especial pel que fa als càlculs d'ingressos reals i de consum calòric. Els límits d'un anàlisi merament quantitatiu i la necessitat d'integrar fonts qualitatives al debat, assenyalats a Griffin 2018.

²² Figuerola 1993: 82.

les condicions de vida del districte passarien a ser una preocupació de primer ordre pels estaments polítics i científics de la ciutat.

5.1. Les condicions de vida de la població a partir de les causes socials de mortalitat

L'estudi de les principals raons socials i ambientals que causaven la mort a ciutats en vies d'industrialització són un bon indicador de l'evolució que, entre la població urbana, tenien una sèrie d'elements lligats a les condicions de vida. Parlem especialment del nivell nutricional i de salut, les condicions d'habitabilitat i treball, l'accés a aigua potable o la contaminació d'aliments. En societats on encara no s'han generalitzat els principis mèdics i farmacològics moderns, en paraules d'Arbaiza, "el estudio de las causas de mortalidad toma un carácter plenamente social ya que nos acerca a aquellos factores de riesgo que constituían una amenaza para las condiciones vitales humanas"²³. El component social de les malalties, d'aquesta forma, les constitueix com un dels indicadors claus per analitzar l'evolució de les condicions de vida d'una població²⁴.

L'estudi d'aquestes causes és clau per entendre el procés de transformació demogràfica que l'Europa occidental va experimentar entre els segles XIX i XX. El model de transició epidemiològica formulada per Omran el 1971 es va convertir ràpidament en el paradigma dominant per interpretar els canvis en els patrons de mortalitat de les poblacions. Entre altres, assenyalava tres aspectes clau. El primer, i més important, era el descens accentuat de les taxes de mortalitat fins a nivells per sota del 10‰. Les malalties infeccioses i epidèmiques, com la tuberculosi, la diftèria, el xarampió o el còlera, donaven pas a les malalties degeneratives, especialment les cardiopaties i el càncer, com a causes de mort dominants. Finalment, el pes dels grups més avançats en la mortalitat de les poblacions augmentava a mesura que es reduïen les taxes de mortalitat infantil i juvenil²⁵.

El paradigma de la transició epidemiològica ha estat criticat per diferents motius, tant per la seva ambigüitat en diversos aspectes -a destacar el de la manca de concreció cronològica i l'absència d'una clara taxonomia dels grups de malalties- com pel seu escàs suport empíric. Per complementar i corregir la teoria de la transició epidemiològica s'han proposat altres models que han guanyat pes en el debat sobre el fenomen, especialment el de transició sanitària, que emfatitza les causes socials i culturals de la mortalitat i la salut²⁶. En paral·lel, s'han desenvolupat propostes de classificació per grups de malaltia més detallades i concises²⁷. Gràcies a això hem pogut abordar l'anàlisi de les causes socials de defunció a la Barceloneta entre 1860 i 1900, el que ha permès formular-nos preguntes sobre l'evolució de determinats indicadors de les condicions de vida que s'abordaran en detall i a nivell qualitatiu en el següent apartat.

²³ Arbaiza Vilallonga 1997: 249.

²⁴ Casado Ruiz & Ramiro Fariñas 2018; Fernández García 1991.

²⁵ Omran 1971; Darío Gómez 2001; Robles González et al. 1996; Vera Bolaños 1999.

²⁶ Frenk et al. 1991; Robles González et al. 1996.

²⁷ Bernabeu-Mestre et al. 2003.

Com hem observat al capítol 3, les taxes de mortalitat a la Barceloneta entre 1860 i la dècada de 1880 van ser molt altes i en tendència creixent. La mortalitat dels menors de 5 anys era majoritària i molt superior que a la ciutat, mentre que les pautes d'estacionalitat mostren un retard accentuat pel que fa al predomini dels mesos d'hivern. L'estudi de les causes de mort ens permet explorar el perquè d'aquests trets particulars de la mortalitat al districte.

Font i metodologia

La implantació de sistemes detallats d'assignació d'una causa de mort va ser difícil. El naixement de l'Estat liberal i la preocupació pel control dels esclats epidèmics van ser decisius per la seva progressiva generalització. No obstant això, els problemes derivats d'aquestes assignacions van perdurar en molts països al llarg del Vuit-cents²⁸. La indicació de la causa que havia provocat la mort d'un individu en els llibres del Registre de Defuncions de Barcelona no es va generalitzar fins anys després de la seva implementació el 1836. Inicialment, no s'assenyalava una causa específica de defunció, i la font es limitava a classificar les morts entre naturals i accidentals. Quan, a partir dels anys 1840, es van començar a consignar raons concretes, aquestes ho feien en comptades ocasions i amb criteris escassament etiològics. L'any 1850, de les 247 defuncions registrades a la Barceloneta, en tan sols 56 venia consignada una causa de mort. D'aquestes, dos terços no tenien cabuda en el sistema classificatori de malalties que hem utilitzat. Una dècada més endavant, la consignació d'una causa per a cada defunció registrada s'havia finalment normalitzat. En 384 dels 394 registres amb què comptem per a la Barceloneta l'any 1860 s'emplenà aquest apartat, i més del 90% de les causes responia a pautes etiològiques que s'han pogut classificar (Taula 5.1.). És per aquestes raons que l'estudi de les causes de mortalitat s'ha limitat al període entre 1860 i 1900.

Taula 5.1. – La indicació de les causes de mort al Registre de Defuncions

Any	Registres totals	Causa de mort indicada		Avortaments o nascuts morts	Defuncions totals	Malalties no classificades	
		n.	%			n.	%
1850	243	56	23	0	56	38	67,9
1860	394	384	97,5	7	377	36	9,5
1869-70	474	469	98,9	20	449	48	10,7
1879	532	531	99,8	34	497	30	6
1890	573	573	100	0	573	20	3,5
1900	522	522	100	0	522	37	7,1

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional construïda en el marc d'aquesta tesi.

La classificació de les malalties adduïdes al Registre de Defuncions s'ha dut a terme a partir del sistema de classificació que millor s'adapta a les terminologies utilitzades al segle XIX, la Primera

²⁸ Alter & Carmichael 1996.

Classificació Internacional de Causes de Mort proposada per Jacques Bertillon l'any 1899. Estava basada en una variable principalment anatòmica, i permetia homogeneïtzar la diversitat de criteris diagnòstics present al llarg del Vuit-cents²⁹. A partir d'aquesta classificació, se n'ha realitzat una altra, que correspon a l'elaborada per diversos demògrafs el 2003 i que parteix de la proposta de Thomas McKeown de 1978, vertebrada al voltant del caràcter infeccios o no de la malaltia³⁰. Això facilita l'estudi evolutiu dels patrons de mortalitat en funció de les seves causes socials. Un cop descomptats els casos d'avortaments o nascuts morts i els d'aquells en què el camp està en blanc, hem comptat amb un total de 2.418 registres en què ve consignada una causa de mort, entre els quals tan sols 171 no s'han pogut classificar en la proposta modificada de McKeown (Taula 5.1.). Paral·lelament, i a partir de les dades aportades per publicacions i investigadors contemporanis sobre les causes de defunció a tot Barcelona, hem pogut esbossar un marc comparatiu entre la ciutat i el seu districte marítim.

Evolució de les causes de mortalitat

La classificació de Bertillon ens permet observar com, al llarg del període, la incidència de les malalties del sistema nerviós i les del digestiu a la Barceloneta van reduir-se significativament, especialment a finals de segle. Per contra, es van incrementar les morts derivades de les malalties generals –tant les considerades epidèmiques com les que no- i de les respiratòries, especialment protagonistes l'any 1890 (Taula 5.2.).

²⁹ Bertillon 1899.

³⁰ Bernabeu-Mestre et al. 2003; McKeown 1978.

Taula 5.2. – Taxes de mortalitat per grups de malalties (%)

Tipus de malaltia	1860	1869-70	1879	1890	1900
1. Malalties generals	6,84	7,91	8,15	11,69	10,18
1.1. Malalties epidèmiques	3,02	4,67	3,11	5,73	5,99
1.2. Altres malalties generals	3,82	3,24	5,04	5,96	4,19
2. Malalties del sistema nerviós i dels òrgans dels sentits	5,36	6,29	5,68	5,04	3,90
3. Malalties de l'aparell circulatori	0,34	0,81	2,23	2,01	1,51
4. Malalties de l'aparell respiratori	3,15	3,74	3,40	8,37	4,24
5. Malalties de l'aparell digestiu	4,69	4,80	6,80	3,09	3,16
6. Malalties de l'aparell genito-urinari i dels seus annexes	0,27	0,37	0,06	0,52	0,15
7. Estat puerperal	0,20	0,12	0,12	0,23	0,10
8. Malalties de la pell i del teixit cel·lular	0,34	0,12	0,06	0,17	0,15
9. Malalties dels òrgans de locomoció	0	0,06	0,06	0,11	0,15
10. Vicis de conformació	0,07	0	0,06	0	0
11. Primera infància	0,34	0,12	0,18	0	0
12. Vellea	0	0,19	0,06	0	0,15
13. Afeccions produïdes per causes exteriors	0,34	0,56	0,23	0,34	0,19
14. Malalties mal definides. Altres malalties	3,35	2,86	1,82	1,20	1,51

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional construïda en el marc d'aquesta tesi.

La classificació modificada de McKeown ens permet avaluar amb més detall aquesta evolució i les seves causes socials i ambientals. L'impacte de les malalties infeccioses va augmentar, mentre es va reduir el de les no infeccioses. Aquesta tendència és contrària al model de transició epidemiològica tradicional i ens impedeix parlar d'un inici de la transició de la mortalitat a la Barceloneta ni tan sols per a finals del segle XIX, malgrat l'efectiva reducció de la mortalitat en la darrera dècada del mateix. Lluny de convergir amb l'avenç dels anys, el domini de les malalties infeccioses sobre les que no ho són va expandir-se, i de suposar un 61% de totes les defuncions va passar a ser-ho del 72,4% (Taula 5.3.).

Taula 5.3. - Taxes de mortalitat per causes socials (‰)

Agrupació de les principals causes de mort	1860	1869-70	1879	1890	1900
Malalties infeccioses transmeses per aigua i aliments	4,89	4,11	5,57	3,27	2,34
Malalties infeccioses transmeses per aire	7,57	8,91	9,67	15,58	11,88
Altres malalties infeccioses	1,61	1,93	3,11	3,09	2,87
Malalties infeccioses	14,07	14,95	18,34	21,94	17,09
Malalties no infeccioses	8,98	9,72	8,91	9,68	6,52
<i>Pes de les infeccioses (%)</i>	61	60,6	67,3	69,4	72,4

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional construïda en el marc d'aquesta tesi.

Les diferents vies de transmissió de les malalties infeccioses causants de la mortalitat van tenir evolucions contraposades. L'impacte de les infeccions transmeses per aigua i aliments va reduir-se notablement des de 1879 i fins a finals de segle. En la mateixa mesura, les malalties transmeses per aire van incrementar molt la seva mortalitat. La constricció de la mortalitat infantil i juvenil explica en bona mesura el primer punt, donat que aquests grups d'edat són els que concentraven les defuncions per gastroenteritis i altres afeccions digestives, les malalties que més van disminuir el seu efecte. Pel que fa al segon punt, les bronquitis i pneumònies van estar entre les principals responsables de l'increment. La tuberculosi, per la seva part, va tenir el seu pic d'incidència el 1879, i tot i la disminució els anys següents, la malaltia va seguir presentant unes taxes superiors als 3 per mil, majors en conjunt a les de mitjans de segle. Les altres responsables de l'expansió de les infeccions per via aèria van ser les malalties epidèmiques infantils. Això va incloure especialment la verola, la meningitis i el xarampió, amb un impacte molt amplificat a finals de segle³¹. La reducció de la incidència de les malalties no infeccioses, per la seva part, va deure's en bona mesura a la minva de les taxes de mortalitat de les apoplexies i vessaments cerebrals i, sobretot, de les eclàmpsies³² (Taules 5.3. i 5.4.).

³¹ Especialment va cridar l'atenció als contemporanis l'augment de casos de verola. Un dels periòdics de la Barceloneta ho denunciava el 1896, i reclamava a l'Ajuntament una campanya de vacunació a escoles i a domicilis que permetés incrementar la taxa de població infantil del barri vacunada (*Fomento de la Barceloneta*, 6 de desembre de 1896).

³² Actualment, el concepte d'eclàmpsia està restringit a una malaltia de l'embaràs, però al segle XIX s'utilitzava per a definir diversos quadres clínics dominats per convulsions i hipertensió. Tot i que hagi estat classificada com a malaltia no infecciosa del sistema nerviós, és possible que rere la seva simptomatologia estiguessin malalties d'altres tipus (Bernabeu-Mestre et al. 2003: 176; 179). En la nostra base de dades, les eclàmpsies com a causa de mort es restringeixen gairebé en la seva totalitat a infants.

Taula 5.4. - Evolució de les taxes de mortalitat de les principals malalties (‰)

Principals malalties	1860	1869-70	1879	1890	1900
Gastroenteritis, enteritis i diarrees	3,28	2,80	4,98	2,18	1,41
Verola	0,27	0,56	0,94	0,11	2,04
Xarampió	0,13	1,37	0,53	0,29	1,70
Bronquitis i pneumònia	2,75	2,80	2,87	7,28	3,75
Tuberculosi	3,42	2,80	4,57	3,90	3,26
Eclàmpsia	2,01	1,68	0,82	0,34	0,19
Meningitis	0,07	0,25	1,70	2,06	1,90
Apoplexies i vessaments cerebrals	2,35	3,67	2,29	2,58	1,95

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional construïda en el marc d'aquesta tesi.

Els efectes de les condicions sanitàries i higièniques, l'habitatge i l'estatus nutricional en la mortalitat

Les malalties infeccioses transmeses per aigua i aliments estan directament lligades al mal estat de les infraestructures sanitàries i higièniques, especialment a les deficiències o la manca de clavegueram i a la falta l'accés a aigua potable. A aquests aspectes els acompanya la ingesta d'aliments en mal estat³³. El sanejament urbà hauria estat el responsable, per exemple, de gairebé la meitat de la reducció de la mortalitat a les grans ciutats nord-americanes a inicis del segle XX³⁴. Les dades de la Barceloneta suggereixen la possible millora d'alguns d'aquests elements a les dues darreres dècades del segle XIX.

Val la pena avaluar l'evolució que van tenir al districte les taxes de mortalitat d'aquelles malalties directament vinculades a la ingesta d'aigua contaminada i, per tant, lligades a l'estat del sòl i el subsol urbà: la febre tifoide, el còlera i la diftèria³⁵. El còlera només va ser present en el primer dels anys estudiats. Pel que fa a la diftèria, tot i una tendència a la baixa entre els dos extrems del període, l'any 1890 va protagonitzar un esclat epidèmic que va afectar especialment a nens i nenes d'entre 1 i 4 anys. Pel que fa a la febre tifoide, en canvi, la tendència va ser clarament alcista (Taules 5.5. i 5.6.). La reducció de la mortalitat associada a infeccions transmeses per aigua i aliments és va produir especialment per altres millores, sobretot la menor incidència de gastroenteritis i similars entre nens i nenes, i no per les malalties més lligades a l'estat del sòl i el subsol. Més endavant estudiarem amb detall els avenços que va experimentar el barri en altres matèries, especialment pel que fa a l'accés a aigua potable i la millora en la inspecció higiènica

³³ Arbaiza Vilallonga 1997: 256; Cussó Segura 2001: 86-89; Gallardo-Albarrán 2020; Guha 1994: 106-107.

³⁴ Cutler & Miller 2005.

³⁵ Casado Ruiz & Ramiro Fariñas 2018: 206-207; Grabuleda i Teixidor 2003: 399-400; Nicolau Nos 1999: 327.

dels aliments, que van tenir un impacte probablement més decisiu en la menor afectació de les gastroenteritis i similars.

Taula 5.5. – Taxes de mortalitat de les malalties directament lligades a l'estat del sòl i el subsol (%)

Malalties amb major relació amb l'estat del sòl i el subsol	1860	1869-70	1879	1890	1900
Febre tifoide	0,27	0,69	0,35	1,09	0,93
Còlera	1,23	0	0	0	0
Diftèria	0,53	0,83	0,38	3,90	0,39
Total	2,02	1,52	0,73	4,98	1,31

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional construïda en el marc d'aquesta tesi.

Taula 5.6. - Pes de les malalties directament lligades a l'estat del sòl i el subsol entre la població de 0 a 4 anys (%)

Grups d'edat	1860	1869-70	1879	1890	1900
0 a 1 any	2,6	4,4	2	3,2	0
1 a 4 anys	7,2	6,8	3	30,3	7,6

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional construïda en el marc d'aquesta tesi.

L'origen de l'impacte de les malalties infeccioses transmeses per aire ha estat objecte de més debat entre els especialistes. Dos factors socials destaquen en aquest grup d'infeccions, un lligat a la seva presència i difusió entre la població, i l'altre a la seva virulència un cop l'individu ha estat infectat. En el primer sentit, destaquen els nivells de densitat poblacional i males condicions d'habitabilitat com a factor afavoridor de la transmissió. La correlació entre mortalitat i condicions d'habitat ha estat objecte d'importants estudis i debats³⁶, i l'estat habitacional i la densitat de població han estat considerats elements importants en els nivells de transmissió que les infeccions del sistema respiratori van tenir al segle XIX, en especial la tuberculosi³⁷. Lligat amb el fenomen de l'amuntegament de persones en espais reduïts també es troben les conseqüències en la salut dels nous espais de treball dominants al XIX. A part d'excessives temperatures i elevats riscos d'accidents, en les fàbriques s'inhalaven partícules tòxiques i pols i borbolls nocius per al sistema respiratori. A més, en termes generals hi mancava la ventilació, el que afavoria la circulació per via aèria de virus i microbis³⁸.

En el segon punt, el de la virulència d'aquestes infeccions, s'ha produït un exhaustiu i llarg debat acadèmic respecte l'associació entre nutrició i mortalitat. El primer en suggerir la millora del nivell nutritiu com el principal factor en la disminució històrica dels nivells de la mortalitat va ser

³⁶ Cronjé 1984; R. P. Davies et al. 1999; Rodger 1987: 115.

³⁷ Arbaiza Vilallonga 1997: 254-255; Harris 2004: 402-403; Molero Mesa 1989: 51-59.

³⁸ Grabuleda i Teixidor 2003: 73-91.

McKeown³⁹. Des de llavors s'han multiplicat els estudis a diferent escala geogràfica sobre els determinants de la reducció de la mortalitat. Això ha inclòs Barcelona, on també s'ha suggerit la importància de la millora dels nivells nutricionals com a element clau, sobretot, per la davallada de la mortalitat infantil entre mitjans del segle XIX i la dècada de 1930.⁴⁰ En el marc d'aquest debat, diferents autors han posat el focus en la rellevància de l'estat de cos de l'individu i el seu estat nutricional en l'impacte que hi poden tenir algunes infeccions. La malnutrició és un factor que fa augmentar les probabilitats que determinades malalties puguin acabar causant la mort⁴¹. Quan es parla d'estat nutricional, no només s'inclou la quantitat de nutrients que ingereix un individu, sinó també la quantitat dels que requereix. El nivell de desgast físic del cos, per tant, també hi juga un paper important. Condicions laborals molt dures també repercuteixen, d'aquesta forma, en l'estat nutricional⁴².

La rellevància de l'estat nutricional anava més enllà d'algunes malalties infeccioses per via aèria, i també incloïa la virulència que podien tenir infeccions digestives bacterianes, entre d'altres. L'historiador Xavier Cussó, basant-se en Chandra, ha elaborat una taula de les malalties que tenien algun grau de relació amb l'estat nutricional de l'individu infectat. Basant-nos en ella, hem observat que aquelles amb una dependència certa sobre aquest estat van incrementar la seva incidència a la Barceloneta al llarg del període estudiat, amb l'excepció de la seva reducció un cop superat el seu punt màxim l'any 1890. A aquest índex s'hi suma el de les malalties carencials, aquelles associades directament amb la desnutrició. Tot i suposar sempre un pes molt reduït, inferior al 1% de totes les defuncions, aquestes malalties van tenir un pic el 1890, quan superaren el 4% de totes les causes. Es va deure a la multiplicació de casos d'anèmies. De les 27 morts per aquesta causa en el conjunt dels anys, 23 van ocórrer el 1890, especialment en la població infantil. En conjunt, la taxa de mortalitat de totes les malalties amb un vincle cert amb l'estat nutricional de l'individu no superava el 10 per mil els dos primers anys estudiats, però ho va fer en els tres anys següents (Taula 5.7.).

³⁹ McKeown 1978: 164-174.

⁴⁰ Muñoz Pradas & Nicolau Nos 2016.

⁴¹ Cussó Segura 2001: 96-104; González Portilla 2001: 187-188; Harris 2004: 380-383; Martínez Carrión 2001: 8; Scrimshaw & Suskind 1976.

⁴² Harris 2004: 380-381; 405.

Taula 5.7. - Taxes de mortalitat de les malalties amb un vincle cert amb l'estat nutricional de l'individu (‰)

	1860	1869-70	1879	1890	1900
Malalties amb una dependència certa amb l'estat nutricional ⁴³	9,30	9,18	11,83	13,69	10,32
Infeccions del sistema respiratori	2,75	2,80	2,87	7,28	3,75
Tuberculosi	3,42	2,80	4,57	3,90	3,26
Diarrea bacteriana	1,58	1,91	3,48	1,83	1,46
Còlera	1,23	0	0	0	0
Tos ferina	0,20	0,30	0,22	0,23	0,05
Xarampió	0,13	1,37	0,53	0,29	1,70
Aspergil·lòsi	0	0	0,16	0,17	0,10
Malalties carencials	0,27	0,12	0,29	1,43	0,05
Total malalties amb un vincle cert amb l'estat nutricional	9,57	9,31	12,13	15,13	10,37

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional construïda en el marc d'aquesta tesi.

Aquestes dades no certifiquen de forma directa un empitjorament de l'estat nutricional a la Barceloneta. Sí que testifiquen, però, l'augment relatiu de les defuncions causades per les malalties la virulència de les quals més directament vinculades estan amb aquest element. Això ens permet inferir que la caiguda de les taxes de la mortalitat a la Barceloneta durant la darrera dècada del XIX és molt difícilment atribuïble a una suposada millora de l'estat nutricional de la població. L'increment del pes d'aquestes malalties en la població entre 0 i 4 anys emfatitzen aquesta valoració (Taula 5.8.).

Taula 5.8. - Pes de les malalties amb un vincle cert amb l'estat nutricional de l'individu entre la població de 0 a 4 anys (%)

Grups d'edat	1860	1869-70	1879	1890	1900
0 a 1 any	32,4	30,7	47,2	67,4	53,7
1 a 4 anys	34,2	36,9	51,3	47,3	52,7

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional construïda en el marc d'aquesta tesi.

L'ascens en la mortalitat lligada a infeccions per via aèria, a malalties epidèmiques infantils i a malalties amb un vincle cert amb l'estat nutricional suggereixen la manca de millores, o fins i tot l'empitjorament, de dos indicadors claus en les condicions de vida de la Barceloneta. En primer lloc, l'estat habitacional de la població, que avaluarem més endavant amb detall. En segon lloc, els seus estatus nutricionals. A la tendència creixent de la mortalitat fins l'última dècada del segle XIX, s'hi suma així la certesa que la seva reducció a finals de segle no es va deure a millores en

⁴³ Cussó Segura 2001: 100.

els nivells de condicions d'habitat i alimentació de la seva població. Les millores sanitàries i higièniques que es concentraren aquells anys, impulsades per un paper més actiu de l'administració municipal, foren les principals responsables d'aquest inici de la caiguda de la mortalitat. Aquests resultats es mostren en la línia d'aquells treballs que, crítics amb les tesis de McKeown, emfatitzen el rol de les polítiques de salut pública a nivell local com els grans factors afavoridors de la reducció de la mortalitat urbana en el llarg termini⁴⁴. Analitzarem en detall les millores concretes en la higiene i salut pública de la Barceloneta en el segon apartat d'aquest capítol.

Els determinats per edat i gènere

L'evolució del pes de les causes de mort per grups d'edat revela que l'increment de les malalties infeccioses es va concertar en la població infantil i juvenil. Entre els menors de 13 anys, el pes de les malalties infeccioses s'incrementà del 59,6 al 88,8%, mentre que en la població més gran el procés fou de lleuger descens. Especialment notable és la divergència en l'evolució del pes de les infeccions transmeses per aire, que en el cas de la població jove es doblà des de l'inici a la fi del període -d'un 29,8% al 61,4%- mentre que entre els adults es mantingué estable. Els esclats de casos de diftèria l'any 1890 i de verola i xarampió l'any 1900 expliquen en part l'increment entre la població jove. L'augment del pes de les bronquitis i pneumònies i la tuberculosi acaba d'explicar aquest creixement, apuntalat per l'augment de casos de meningitis en aquest mateix grup (Taules 5.9 i 5.10.).

⁴⁴ Cutler & Miller 2005; Easterlin 1999; Guha 1994; Szreter 1988. Estudis a més llarg termini i de majors dimensions espacials haurien d'aportar noves llums sobre aquest procés a Barcelona i a altres ciutats catalanes.

Taula 5.9. - Pes dels principals grups de malalties, per grups d'edat (%)

Agrupació de les principals causes de mort	1860	1869-70	1879	1890	1900
Menors de 13 anys					
Malalties infeccioses transmeses per aigua i aliments	22,2	20,5	29,6	12,6	12,7
Malalties infeccioses transmeses per aire	29,8	37,7	35,6	57,5	61,4
Altres malalties infeccioses	7,6	9,6	12,6	13,6	14,7
Malalties infeccioses	59,6	67,8	77,8	83,7	88,8
Malalties no infeccioses	40,4	32,2	22,2	16,3	11,2
Majors de 13 anys					
Malalties infeccioses transmeses per aigua i aliments	19,8	10,8	8,2	7,6	6,6
Malalties infeccioses transmeses per aire	39,7	33,8	35,4	39,4	37,6
Altres malalties infeccioses	3,5	5,1	9,7	5,2	9,3
Malalties infeccioses	62,9	49,7	53,3	52,2	53,5
Malalties no infeccioses	37,1	50,3	46,7	47,8	46,5

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional construïda en el marc d'aquesta tesi.

Taula 5.10. - Pes de les principals malalties, per grups d'edat (%)

Principals malalties	1860	1869-70	1879	1890	1900
Menors de 13 anys					
Gastroenteritis, enteritis i diarrees	16,9	15,5	28,2	10,6	8,9
Verola	1,8	3,4	5,2	0,7	15,4
Xarampió	0,9	9,2	3,3	1,7	13,5
Bronquitis i pneumònia	13,3	12,1	10	26,3	15,8
Tuberculosi	7,6	3,8	12,2	5,7	11,6
Eclàmpsia	12,4	10,5	5,1	1,3	1,5
Meningitis	0,4	1,3	8	10,9	13,4
Apoplexies i vessaments cerebrals	8,9	9,2	4,4	0,7	0,4
Majors de 13 anys					
Gastroenteritis, enteritis i diarrees	9,5	5,1	5,1	2,4	2,7
Verola	0	0,6	1	0	0,9
Xarampió	0	0	0	0	0
Bronquitis i pneumònia	9,5	10,2	11,3	19,1	15,9
Tuberculosi	29,3	22,9	23,1	20,3	16,4
Eclàmpsia	0	0	0	0,8	0
Meningitis	0	0,6	3	0,8	1,2
Apoplexies i vessaments cerebrals	10,5	18,3	12,9	16,5	15,5

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional construïda en el marc d'aquesta tesi.

La multiplicació de malalties epidèmiques a l'últim quart del segle XIX entre la població infantil i juvenil abunda en l'assenyalament del possible procés de degradació de les condicions d'habitatge i alimentació com a causant del retrocés de la transició de la mortalitat a la Barceloneta. Per contra, malalties no infeccioses del sistema circulatori, més pròpies d'un estat avançat de la transició de la mortalitat, com ara les apoplexies i els vessaments, es van reduir significativament entre els infants, alhora que s'incrementaven entre els adults.

La reducció de les malalties transmeses per aigua i aliments, especialment les digestives, va afectar molt més notablement el grup entre 1 i 4 que els menors d'un any. Eren el grup de població més susceptible de patir les conseqüències de la ingesta d'aigua contaminada i aliments en mal estat, i la seva caiguda a 1890 i 1900 reforça la hipòtesi de la millora sanitària i higiènica a la Barceloneta de finals de segle. Els problemes derivats de la lactància i de la delicada transició a l'alimentació substitutiva, per la seva part, van persistir i probablement van impedir una substancial caiguda d'aquestes malalties entre els nadons que no arribaven a l'any de vida (Taula 5.11.).

Taula 5.11. - Pes de les malalties infeccioses transmeses per aigua i aliments entre la població de 0 a 4 anys (%)

Grups d'edat	1860	1869-70	1879	1890	1900
0 a 1 any	14,1	18,6	26,7	11,8	17,1
1 a 4 anys	26,6	21,2	33,1	13,8	9,7

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional construïda en el marc d'aquesta tesi.

La diferència sexual dels patrons de mortalitat de la Barceloneta, per la seva banda, mostra una afectació més gran de les malalties infeccioses sobre les dones respecte als homes, que es veu reduïda els anys 1869-1870 i 1879, però que torna a eixamplar-se el 1890 i 1900. La tendència general a l'increment de la incidència de les malalties infeccioses, i al major pes en elles de les transmeses per aire, és compartida pels dos gèneres (Taula 5.12.).

Taula 5.12. - Pes dels principals grups de malalties, per gènere (%)

Agrupació de les principals causes de mort	1860	1869-70	1879	1890	1900
Homes					
Malalties infeccioses transmeses per aigua i aliments	18,8	18,4	19	10,2	8,5
Malalties infeccioses transmeses per aire	29,4	33,9	37,1	46,5	49,4
Altres malalties infeccioses	7,7	6,9	10,9	9,6	10,9
Malalties infeccioses	55,9	59,2	66,9	66,3	68,8
Malalties no infeccioses	44,1	40,8	33,1	33,7	31,2
Dones					
Malalties infeccioses transmeses per aigua i aliments	24	14,6	22,6	10,4	11,4
Malalties infeccioses transmeses per aire	36,8	38,8	33,2	52,6	51,3
Altres malalties infeccioses	4,7	9	12	10	13,6
Malalties infeccioses	65,5	62,4	67,7	73,1	76,3
Malalties no infeccioses	34,5	37,6	32,3	26,9	23,7

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional construïda en el marc d'aquesta tesi.

La diferència sexual en les causes socials de mortalitat es concentra, sobretot, en les nenes i nens menors de 4 anys. Tot i que ambdós comparteixen una notable tendència a l'alça del pes de les infeccioses, les nenes gairebé en tots els anys compten amb un predomini superior d'aquest tipus de malalties respecte els nens (Taula 5.13.). La manca de dades poblacionals per grups d'edat de nou ens impedeix saber si això es traduïa en majors taxes de mortalitat infantil i juvenil entre nenes. Tot i això, el diferencial coincideix amb dades de tot Espanya respecte la segregació de la mortalitat per gènere en aquestes edats. Aquest fenomen s'ha vinculat a pràctiques discriminatòries en la distribució de recursos entre infants, en la seva atenció en cas de malaltia o en el treball dins la unitat familiar patriarcal, que persistiren durant tot el segle XIX.⁴⁵ És una hipòtesi, malauradament no verificable, que part del diferencial assenyalat es degué a aquest factor. Entre els homes i dones adults de la Barceloneta, per la seva part, les diferències pràcticament es neutralitzen.

⁴⁵ Beltrán Tapia & Gallego-Martínez 2017.

Taula 5.13. - Pes dels principals grups de malalties per gènere entre la població de 0 a 4 anys (%)

Agrupació de les principals causes de mort	1860	1869-70	1879	1890	1900
Nens					
Malalties infeccioses transmeses per aigua i aliments	20	20,6	28,2	13,6	12,6
Malalties infeccioses transmeses per aire	25,5	34,1	38,9	53	61,2
Altres malalties infeccioses	10	7,9	12,2	13,6	13,6
Malalties infeccioses	55,5	62,7	79,4	80,3	87,4
Malalties no infeccioses	44,5	37,3	20,6	19,7	12,6
Nenes					
Malalties infeccioses transmeses per aigua i aliments	25,8	20	34,2	12,5	12,4
Malalties infeccioses transmeses per aire	33,3	41	31,7	62,5	62,8
Altres malalties infeccioses	5,4	12	11,7	14,8	14,9
Malalties infeccioses	64,5	73	77,5	89,8	90,1
Malalties no infeccioses	35,5	27	22,5	10,2	9,9

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional construïda en el marc d'aquesta tesi.

L'accentuació de la divergència entre la Barceloneta i la ciutat

Les estadístiques publicades ens han permès fer un esbós comparatiu entre les causes de mortalitat a la Barceloneta i al conjunt de la ciutat de Barcelona en cinc moments diferents del període 1860-1900.⁴⁶ Les dispars trajectòries de tots dos revelen que la Barceloneta compta amb un patró evolutiu de la mortalitat substancialment diferent respecte la ciutat.

Tant per 1860-70 com per 1879, el pes de les malalties infeccioses transmeses per aigua i aliments, especialment les gastroenteritis i similars, són superiors al districte marítim. Per contra, a la ciutat l'impacte de les infeccions transmeses per aire és més elevat que a la Barceloneta. En aquelles dues dècades, el pes de la infeccioses també va anar en augment a Barcelona, i de fet el 1879 era superior que al del barri portuari (Taula 5.14.). Cal tenir en compte que en les dades de la ciutat també s'inclouen hospitals i cases de beneficència.

⁴⁶ Les taules comparatives s'han fet seguint diferents criteris en funció de les fonts disponibles. La primera s'ha realitzat comparant la suma de les dades de la ciutat ofertes per Colomer Codina (1883) entre els anys 1861 i 1869 i les dades per a la Barceloneta obtingudes del buidatge del Registre de Defuncions per als anys 1860 i 1869-1870. Per a l'any 1879 hem utilitzat les mateixes fonts, però en aquest cas coincidint en un mateix any natural. Pels anys de 1880 a 1889 hem treballat amb la informació oferta per García Faria (1893a) sobre les principals malalties, tant per a Barcelona com per la Barceloneta. També per a tots dos casos s'han utilitzat les dades de la *Gaceta Sanitaria de Barcelona* de l'any 1895.

Taula 5.14. - Taxes de mortalitat per causa social a Barcelona (‰)

Agrupació de les principals causes de mort	Barcelona		Diferencial amb la Barceloneta	
	1861-69	1879	1860 i 70	1879
Malalties infeccioses transmeses per aigua i aliments	3,55	2,99	-0,94	-2,58
Malalties infeccioses transmeses per aire	9,91	10,71	+1,64	+1,04
Altres malalties infeccioses	2,21	4,10	+0,43	+0,99
Malalties infeccioses	15,66	17,80	+1,14	-0,54
Malalties no infeccioses	10,25	8,01	+0,89	-0,90
<i>Pes de les infeccioses (%)</i>	60,5	69,0	-0,3	+1,7

Font: Elaboració pròpia a partir de Colomer Codina 1883 i de la base de dades poblacional construïda en el marc d'aquesta tesi.

Tot i que la naturalesa de les fonts no ens ha permès seguir el mateix sistema de classificació⁴⁷, les tendències del districte i la ciutat es bifurquen a la dècada de 1880. Segons les dades de García Faria, totes les principals malalties tenen un impacte superior a la Barceloneta que a la ciutat, amb l'única excepció de les bronquitis i pneumònies. Respecte les dècades anteriors, les diferències en el pes de les gastroenteritis i similars, d'una banda, i de les infeccions respiratòries, de l'altra, es redueix significativament. La tendència divergent continua el 1895, on les respiratòries ja tenien major incidència a la Barceloneta. Segueix sent també superior el de les digestives, les més importants de les transmeses per aigua i alimentació, tot i que havien disminuït el seu impacte. L'afectació superior de les infeccioses infantils al districte el 1895, per la seva banda, era molt accentuat (Taula 5.15.).

⁴⁷ Les dades de la ciutat ofertes per Colomer Codina (1883) els anys 1861 a 1869 i l'any 1879 han pogut ajustar-se al sistema de classificació que hem utilitzat en les dades de la Barceloneta. No hem pogut fer el mateix amb les informacions per causes de mort donades per García Faria per a 1881-89 i per la *Gaceta Sanitaria de Barcelona* el 1895. En el primer cas, perquè l'autor es limita a donar les dades de les principals malalties. Pel que fa a la publicació mèdica, aquesta ofereix un sistema classificatori propi incompatible amb l'utilitzat. En aquests anys, per tant, només s'ha utilitzat la informació de les principals malalties.

Taula 5.15. - Taxes de mortalitat de les principals malalties a Barcelona i la Barceloneta (‰)

Principals malalties	1879		1880-1889		1895	
	<i>Bta</i>	<i>Bcn</i>	<i>Bta</i>	<i>Bcn</i>	<i>Bta</i>	<i>Bcn</i>
Gastroenteritis i similars	4,98	2,76	4,48	3,56	3,37	2,29
Verola	0,94	1,36	1,35	0,90	1,10	0,43
Xarampió	0,53	0,64	1,50	1,13	2,21	0,93
Bronquitis i pneumònia	2,87	4,48	4,36	4,56	5,08	3,33
Tuberculosi	4,57	3,70	4,08	3,78	3,42	3,84
Eclàmpsia	0,82	0,87			0,28	0,31
Meningitis	1,70	1,78			2,54	1,13
Apoplexies i vessaments cerebrals	2,29	3,13	1,81	1,80		

Elaboració pròpia a partir de les dades de Colomer Codina 1883; García Faria 1893a: 188; 190. i *Gaceta Sanitaria de Barcelona*, tots els números de febrer de 1895 a gener de 1896. Les dades de la Barceloneta de 1879, de la base de dades poblacional d'aquesta tesi.

Les dades de mortalitat entre menors de 13 anys ofertes per a Barcelona per Coll i Bofill també ens han permès un exercici comparatiu d'aquest grup poblacional per a la dècada de 1890. Aquestes dades confirmen el major pes de les malalties epidèmiques infantils com verola, xarampió i diftèria al barri. Les malalties digestives seguien tenint també més pes al districte, i només pel que fa a les infeccions respiratòries el pes era superior a la ciutat. Les malalties no infeccioses, indicadores d'un estat més avançat de la transició de la mortalitat, són a finals de segle superiors entre els menors de 13 anys a Barcelona que a la Barceloneta (Taula 5.16.). El pes específic per causes de mort entre les edats més curtes de nou reforcen la idea del retard en el procés de transició de la mortalitat al districte marítim.

Taula 5.16. - Pes de les principals malalties en la mortalitat dels menors de 13 anys, dècada de 1890 (%)

Principals malalties	Barceloneta	Barcelona
Aparell digestiu	14,2	13
Verola	7,3	4,3
Xarampió	6,9	6,2
Diftèria	13,2	10,4
Pneumònia	9,9	12,9
Tuberculosi	8,2	9,8
Eclàmpsia	1,4	3,9
Sistema nerviós	13,4	14,3

Elaboració pròpia a partir de les dades de defuncions dels anys 1890 i 1900 en la base de dades poblacional d'aquesta tesi (Barceloneta) i de les dels anys 1894 a 98 de Coll i Bofill 1900: annexos (Barcelona).

Els nivells de salut de la Barceloneta, que a mitjans del segle XIX eren força equiparables a Barcelona, i que fins i tot van portar a Figuerola a fer el comentari sobre les talles suposadament

superiors dels nens del barri respecte els de Gràcia, a les dècades subsegüents va experimentar un procés de notable deteriorament que va allunyar el districte de l'evolució general de la ciutat. Tan sols l'inici del bastiment d'una infraestructura sanitària que minorés aquestes condicions van permetre una lleugera millora dels indicadors de la mortalitat a finals del Vuit-cents. En la resta del capítol examinarem en detall alguns dels aspectes determinats en els nivells de salut i mortalitat que va experimentar la Barceloneta al segle XIX.

5.2. Epidèmies, aigua, alimentació i clavegueram. L'evolució de l'estat sanitari i higiènic de la Barceloneta

Les ciutats portuàries es convertiren al segle XIX en les portes d'entrada d'epidèmies que s'expandien a una escala i amb una velocitat sense precedents, fruit de l'expansió dels sistemes de transport moderns i la circulació global de persones i mercaderies⁴⁸. Barcelona ho va experimentar a una escala extraordinària en la història de la ciutat. Més enllà del seu impacte catastròfic immediat, l'estudi d'aquests episodis tenen un valor i importància cabdal a la història social del Vuit-cents. Ens permeten avaluar tant les condicions de vida de les poblacions com els efectes socials i polítics que tingueren⁴⁹, i van ser decisives en l'actuació de les administracions en matèria d'higiene i sanejament. Així ha estat assenyalat per diversos autors, i en el cas de Barcelona, estudiat amb detall per part de Carles Grabuleda⁵⁰.

En aquest apartat, estudiarem la relació entre l'impacte de les epidèmies a la Barceloneta, on van tenir una incidència extraordinària, i la reacció social i política i l'actuació per pal·liar els factors que n'afavorien la difusió. Cada epidèmia podia relacionar-se amb diversos àmbits de la vida urbana. Per això, tot i comptar amb els esclats epidèmics com a fil conductor, ens centrarem en diversos aspectes claus de les condicions de vida a la Barceloneta, que s'associaven tant a aquesta mortalitat extraordinària com a la mortalitat de caire ordinari que acabem d'analitzar. Parlem especialment del proveïment general d'aigua, tant per a consum humà com per a altres usos domèstics, així com de l'estat del sòl i el subsol dels carrers del districte. Relacionat amb aquesta qüestió estaven els sistemes d'evacuació i canalització de les aigües brutes, un element de salut pública transcendental, i també la pavimentació i neteja dels carrers. Per últim, ens fixarem en els condicionants higiènics i sanitaris dels productes i llocs de venda alimentaris i el control que s'exercia sobre ells.

L'evolució en l'orientació dels instruments públics per a millorar l'estat sanitari de la ciutat i el districte es van donar en el marc d'un sistema assistencial on la salut pública i la higiene urbana encara es consideraven lligats a la beneficència. La pobresa i la inseguretat material de la població, que vivia depenent d'ingressos diaris, es rebel·laven com mai en els brots epidèmics. La paralització del port afectava especialment la Barceloneta. Així ho explicitava una publicació l'any 1884, arran de l'afectació que al barri marítim estava tenint l'amenaça de l'arribada del còlera a la ciutat:

En los puertos, los trabajadores que dependen del movimiento marítimo son la parte principal por no decir casi única, de su clase obrera, y por su importancia y por su número forman un núcleo considerabilísimo de población. No tienen otro medio de sustento que el producto diario de su

⁴⁸ Wiegeshoff 2021: 107.

⁴⁹ Evans 1988: 124; Serrallonga i Urquidí 1996: 8-10.

⁵⁰ Grabuleda i Teixidor 2003.

trabajo, cuando este cesa perezcan de hambre; son, por este motivo, los que más inmediata e irremediabilmente sufren los efectos de la paralización⁵¹.

Això va determinar les greus afectacions que els esclats epidèmics van generar sobre la Barceloneta. Alhora, les condicions de salubritat i higiene al barri van patir d'una preocupant degradació a mesura que la població creixia acceleradament en un espai físic limitat. Quan aquests problemes van coincidir amb el retrocés econòmic generat per la crisi de la marina i els serveis portuaris, la situació s'agreujà i arribà al seu període de màxima intensitat als anys 70 i 80. Tan sols el canvi de paradigma científic i polític de finals de segle permetrien millores substancials en alguns aspectes higienicosanitaris.

⁵¹ *El Imparcial* (Madrid), 17 de juliol de 1884.

5.2.1. Impacte epidèmic i estat higiènic i sanitari de la Barceloneta abans de 1840

Les epidèmies més mortíferes del Vuit-cens a la ciutat de Barcelona, a nivell relatiu, van ser les de febre groga de 1821 i de còlera de 1834. En les dues la Barceloneta va ser l'espai urbà més afectat. Aquells episodis mostraren la precarietat de l'actuació política en matèria de salut pública, el profund desconeixement sobre les malalties, la seva naturalesa i vies de transmissió, la manca de popularitat de les mesures coercitives i el paper dels notables del barri en la gestió del descontentament social. Per un altre costat, també van servir per constatar i cridar l'atenció sobre les condicions socials i sanitàries que en diversos aspectes reunia la Barceloneta. La manca de sistematització d'aquestes denúncies, la inestabilitat institucional i l'encara dèbil vertebració ideològica de les classes intel·lectuals lligades a la reforma urbana van limitar cap solució a aquests problemes. L'accelerat creixement poblacional i edificatori que viuria el districte els anys següents no farien altra cosa que agreujar la situació.

La febre groga de 1821

La febre groga va arribar el 1821 a Barcelona a través de diferents bucs que havien passat per l'Havana a finals del mes de juny. A finals de juliol la malaltia ja circulava a la costa catalana⁵². El 4 d'agost, alguns metges de la Junta de Sanitat visitaren algunes cases de la Barceloneta on s'havien produït morts sobtades. Els difunts en total eren quatre, tots arribats a la ciutat feia pocs dies⁵³. Encara no es sabia del cert quina era la malaltia que les causà, i, en un primer moment, la Junta municipal de Sanitat descartà la comunicació de la Barceloneta. Sí que ho feia amb les embarcacions del port, i habilitava el llatzeret, situat al costat del cementiri, per a traslladar-hi els malalts sospitosos⁵⁴.

La paralització de l'activitat portuària, les mesures coercitives de les autoritats i la manca de confiança respecte metges i polítics van marcar un descontentament popular generalitzat a la Barceloneta a partir de llavors. L'agitació va iniciar-se el dia 6, quan van circular rumors que s'estava forjant un motí contra la Junta de sanitat. Es va desplegar l'exèrcit a l'andana del port, i aquella mateixa nit es van formar rondes a la Barceloneta per a impedir-hi desordres⁵⁵. Els debats sobre les mesures econòmiques preses s'entrellaçaven amb els dubtes sobre la naturalesa de la malaltia. Dues postures enfrontades van dibuixar-se clarament al llarg del brot epidèmic, la dels

⁵² La primera víctima va ser detectada a Sitges, era una dona que la nit anterior havia estat a la Barceloneta (Academia Médico-Práctica de Barcelona 1822: 12-13; Pometti Benítez 2019: 265).

⁵³ Eren dos napolitans provinents d'un buc de guerra, una dona recent vinguda de Sant Feliu de Guíxols, i un maonès procedent d'un bergantí (Reig i Vilardell 1898: 68).

⁵⁴ AMCB, Consell plenari – Actes, Acords 1821, Vol 1D.I-103, apèndix, reunió extraordinària de la Junta municipal de Sanitat de 6 de setembre de 1821.

⁵⁵ Reig i Vilardell 1898: 71-72.

contagionistes i els anticontagionistes. Les posicions tenien connotacions polítiques, i els primers eren favorables a decretar mesures d'aïllament comercial i quarantenes. En canvi, els anticontagionistes, predominantment liberals, creien en la noció dels focus d'infecció autòctons, lligats a certs condicionants urbans que afavorien l'aparició de la malaltia. La burgesia comercial recolzava en general aquesta segona posició, mentre que la primera va ser sobretot defensada pels metges francesos que visitaren el país durant l'epidèmia⁵⁶.

Es va reproduir el debat en el si de les juntes municipal i provincial de sanitat. Inicialment es preferí que els malalts es quedessin a casa seva, però diversos metges defensors del caràcter contagiós de la malaltia van signar una declaració el 14 d'agost que sostenia que es tractava de febre groga. Això va implicar un canvi de rumb i l'inici dels trasllats dels contagiats al llatzeret. Davant l'alta probabilitat de morir en aquell espai, es van produir reaccions de veïns de la Barceloneta contra els metges⁵⁷. La revolta es va escampar amb les primeres morts produïdes al llatzeret, i als insults als metges s'hi afegiren acusacions a un d'ells d'enverinar els pacients amb oli de vitriol⁵⁸. De Francesc Bahí, el més conegut, se'n va arribar a cremar una efigie i es propagaren amenaces de mort contra ell. Fins i tot alguns veïns el van apuntar amb diversos fusells⁵⁹. També va ser atacada casa seva, on s'hi llançaren pedres. Va acabar exiliant-se⁶⁰.

El punt culminant arribà el dia 16, quan la població va oposar-se al trasllat d'un malalt del carrer San Miguel al llatzeret. S'hi va presentar l'alcalde, acompanyat d'un contingent militar de cavalleria, però va optar per retirar-se davant l'efervescència del veïnat. Aquell mateix dia, diferents paisans de la Barceloneta amenaçaren en apoderar-se dels canyons de la bateria del moll i de les municions necessàries. Reunides al saló de cent de l'Ajuntament, les principals autoritats civils i militars acordaren que la solució havia de venir de la mà de "los socorros y la fuerza"⁶¹, i s'aprovà el desplaçament d'efectius militars a la Barceloneta. El conflicte no es va apaivagar fins que les autoritats van acudir a persones notables del districte, en concret els dos zeladors de Marina -autoritats de l'Armada al port- i diversos mestres de vela i calafats. Aquests últims van manifestar que les reivindicacions es centraven en la negació al trasllat al llatzeret i en la demanda de socors davant la desocupació generalitzada que estava causant la paralització del port. Si la força militar es retirava, ells mateixos es farien responsables de mantenir l'ordre al barri i deixar incomunicada la casa d'aquell malalt en concret. El governador militar va accedir a la proposta, en part per les minvades forces amb què comptava. Els revoltats, en saber la notícia de la suspensió del trasllat, retornaren a les seves cases⁶².

⁵⁶ Bonamusa Gaspa & Serrallonga Urquidi 1995: 120-123; Grabuleda i Teixidor 2003: 247; Pometti Benítez 2019: 272-273.

⁵⁷ "el pueblo de la Barceloneta empezó a murmurar, profirió luego en espresiones denigrativas de la honra de los médicos, y puesto ya en esta ciega pendiente, solo le separó un paso de la mas vil de las calumnias" (*Revista de literatura, ciencias y artes* (Girona), any 1877, p. 226).

⁵⁸ Bahí i Fontseca 1822: 13.

⁵⁹ Ídem: 16; Guardiola & Baños 2019: 39.

⁶⁰ *Revista de literatura, ciencias y artes* (Girona), any 1877, p. 228.

⁶¹ En paraules del governador civil.

⁶² AMCB, Consell plenari – Actes, Acords 1821, Vol 1D.I-103, apèndix, reunió extraordinària de la Junta municipal de Sanitat de 6 de setembre de 1821.

Aquest episodi va posar en el primer pla un assumpte crucial que es reproduiria en les altres cinc grans epidèmies que afectaren la ciutat al segle XIX. El tancament del port generava una immediata manca de recursos a moltes famílies de la Barceloneta. El 1821 es debaté si la beneficència havia de ser en forma de sopes econòmiques o d'ocupació en obres públiques. Algunes veus, com el representant eclesiàstic al saló de cent, argumentaven que el repartiment de sopes podia fomentar la vagància. Tot i això, s'acordà el dia següent inaugurar una olla pública amb 500 racions⁶³. En paral·lel, es cercaria la forma de donar ocupació a la població. Després d'alguns intents infructuosos⁶⁴, el 23 d'agost els comissaris i altres persones notables del barri informaren que els habitants de la Barceloneta “reusaban todo trabajo que no fuese de marina, prefiriendo a él la administración de sopa”. El districte encara no estava experimentant el procés de transformació de les condicions laborals que hem explicat al capítol anterior. La negativa a ocupar-se en cap feina terrestre ens mostra tant una identitat molt fortament vinculada amb els seus oficis marítims com la ferma separació social que sentien respecte la població terrestre, inclosa la de la ciutat. Fruit d'aquesta fermesa, també es descartà ocupar-los en una obra d'una albereda projectada que connectaria Barcelona i Gràcia⁶⁵. El recurs a la beneficència va acabar sent l'únic mitjà amb què pogueren comptar aquelles setmanes els veïns del barri.

Davant l'augment de casos de febre groga, a inicis de setembre s'acordà finalment l'aïllament de la Barceloneta. Es creia que això evitaria la difusió de la malaltia a la resta de la ciutat, però ja era massa tard. La febre groga circulava dins les muralles de Barcelona des de feia dies. La tardança en la presa d'aquesta mesura provocaria les queixes dels metges contagionistes, que atribuïren el retard a la negació del caràcter epidèmic de la malaltia per part dels anticontagionistes i també a les reaccions dels veïns de la Barceloneta contra els metges⁶⁶. La decisió d'incomunicar la Barceloneta va ser fruit de l'acord finalment arribat entre les juntes municipal i provincial de salut conforme la malaltia era epidèmica⁶⁷. La mesura anava acompanyada del foment del trasllat voluntari dels veïns⁶⁸, mentre que l'efectiu acordonament del barri va provocar un nou motí, dirigit també contra els metges. Les greus conseqüències de la mesura van intentar alleugerir-se concedint permís als pescadors per a que poguessin seguir pescant i vendre el peix a un punt que se'ls assignaria. També s'obria una subscripció benèfica destinada a ajudar a traslladar els veïns a altres punts⁶⁹.

⁶³ Ídem.

⁶⁴ La primera idea, descartada una proposta d'ocupar-los en la construcció d'un clavegueró per ser una obra massa complexa i costosa, va ser la extracció de sorra i el seu trasllat a l'espai de la Ginebra (AMCB, Consell plenari – Actes, Acords 1821, Vol 1D.I-103, f. 1229-31, 17 d'agost de 1821). Però tres dies després es descartà per por a que fos contraproductiu per a la salut pública (Ídem, f. 1236, 20 d'agost de 1821).

⁶⁵ Ídem, f. 1275, 25 d'agost de 1821.

⁶⁶ Bahí i Fontseca 1822: 18; *La verdad sobre la fiebre amarilla* 1870: 14-15.

⁶⁷ AMCB, Consell plenari – Actes, Acords 1821, Vol 1D.I-103, f. 1313, 1 de setembre de 1821.

⁶⁸ Ídem, f. 1316-8. També s'acordà el desplegament de la força militar a la porta de mar i la conformació d'una Junta de sanitat i beneficència pròpia de la Barceloneta “que haga entender a aquella poblacion el espiritu de las disposiciones que se toman, cuyden de facilitar la sopa y demas articulos y tomen las medidas sanitarias de incomunicacion, facilitando a su tiempo el que puedan las gentes trasladares a parages frescos, donde conservar su ecsistencia” (Ídem, f. 1335, 4 de setembre de 1821). El mateix dia 4 s'aproven diversos arbitris per sufragar l'execució del foment de l'emigració dels barcelonetins (Ídem, f. 1337-9).

⁶⁹ Ajuntament de Barcelona 1821: 102-103; Reig i Vilardell 1898: 80-82.

Al setembre l'epidèmia va generalitzar-se a la ciutat, i es van desplegar els fenòmens que s'associaren típicament a les epidèmies del Vuit-cents: fugida de la major part de les autoritats, dels cossos mèdics i de la burgesia, obertura de noves subscripcions benèfiques, i adopció de mesures fruit del desconeixement de les vies de transmissió de la malaltia, que inclogueren el pintat de les parets de les cases o l'organització de grans fogueres⁷⁰. Es va incomunicar tota Barcelona el dia 17, i es fomentà l'acollida gratuïta de famílies al monestir dels Jerònims de la Vall d'Hebron. També es creà un campament a Montjuïc⁷¹. L'epidèmia no es declarà finalment superada fins el 18 de novembre⁷².

El balanç final va ser molt catastròfic, tot i les dificultats per a quantificar amb exactitud les morts causades. L'Acadèmia Medico-pràctica reconeixia la impossibilitat de saber-les degut al caos administratiu que brollà⁷³. Les dades oficials de totes les morts a la ciutat entre el 6 d'agost i el 25 de novembre es situaren en 8.821 difunts, incloent aquells mort per altres causes. D'aquestes, 1.232 van ser a la Barceloneta⁷⁴. Cerdà, dècades més tard, reduí la xifra total de difunts causades per la febre groga a 6.244.⁷⁵ Segons un estudi recent en base a les dades diàries recollides a l'AHCB⁷⁶, els morts per febre groga haurien estat 4.553 persones, de les quals 1.099 a la Barceloneta⁷⁷.

La referència més propera a la població probable del districte aquella època indicava que aquest reunia entre 7.000 i 8.000 habitants, l'any 1822.⁷⁸ Més fiable és la dada derivada del padró de 1832 que reproduí Pi i Arimon, i que xifrava llavors en 5.318 els habitants del barri⁷⁹. Fos com fos, l'epidèmia hi havia causat més de 1.000 difunts, de ben segur més del 10% de la població de la Barceloneta, i possiblement molt a prop del 20%. A llarg termini, demogràficament no va suposar un gran daltabaix, doncs les dècades següents experimentarien el període de major creixement de població. Però la incidència immediata de l'epidèmia va ser d'un abast catastròfic immens.

El còlera de 1834

El còlera va ser la gran malaltia epidèmica del Vuit-cents. Endèmica al sud-est asiàtic, va arribar a Europa a incís del segle XIX. En pocs dies la persona que era infectada patia grans vòmits i

⁷⁰ Reig i Vilardell 1898: 83-84; 87; 90.

⁷¹ Chamorro y Baquerizo 1853: 22.

⁷² Reig i Vilardell 1898: 95.

⁷³ Academia Médico-Práctica de Barcelona 1822: 17.

⁷⁴ Reig i Vilardell 1898: 96.

⁷⁵ Grabuleda i Teixidor 2003: 261.

⁷⁶ Entre el 7 d'agost i el 22 de novembre.

⁷⁷ Pometti Benítez 2019: 268-269.

⁷⁸ Henry 1822: 55.

⁷⁹ Pi y Arimón 1854: 299.

diarrees, i prop de la meitat dels contagiats acabava morint. Al vell continent era una malaltia nova i desconeguda, i fins a finals de segle no es va saber que la provocava un microorganisme present a l'aigua, que es contagiava en humans a través del seu consum o de la ingesta d'aliments contaminats pel bacil⁸⁰.

Va arribar a Espanya per primer cop el gener de 1833. Aquell any s'extengué sobretot pel sud peninsular, i el juny de l'any següent arribà a Madrid. La proximitat del còlera a Barcelona, i el fet que fos estiu, van provocar una alerta inicial entre les autoritats, tot i que es mantenia la confiança en la capacitat per controlar la situació. Les primeres mesures es van centrar en l'intent d'evitar la conflictivitat social, el que va incloure el foment de la fugida al camp i la concessió d'ajuts al sector fabril. Ja a l'agost, van predominar a Barcelona els intents d'ocultar la malaltia, alhora que començava l'èxode massiu dels més acomodats⁸¹.

En un primer moment, i a diferència de 1821, la paralització comercial es va considerar contraproductiva⁸². Era fruit del domini de les idees anticontagionistes, que havien esdevingut preponderants gràcies al canvi polític que suposà la mort de Ferran VII⁸³. Sota aquesta interpretació de la malaltia, les mesures es centraren sobretot en l'estat higiènic de la ciutat. Encara setmanes abans que es detectés el primer cas a Barcelona, durant el mes de juliol les diferents autoritats van començar a posar el focus en aquest àmbit. El record del que havia passat 13 anys abans era present, el que generà una especial preocupació sobre la Barceloneta. Fruit d'això, el 22 de juliol s'acordava fer una inspecció i neteja general del barri, destinant-hi una brigada d'entre 20 i 30 homes. La raó explícita eren les condicions del districte: "la Barceloneta exige un reconocimiento particular por el amontonamiento de gentes, su pobreza, estrechez y suciedad de sus habitaciones, falta de cloacas y otros defectos"⁸⁴.

Aquestes raons van portar a la creació d'una comissió especial al barri, l'únic espai de la ciutat que ho va merèixer. L'activitat d'aquesta excepcional comissió ens ha permès conèixer amb més detall els problemes que en l'àmbit higiènicosanitari reunia la Barceloneta en aquell moment. La seva primera observació va referir-se a l'abundància de deixalles als seus carrers⁸⁵. També assenyalà la petitesse dels habitatges i la manca de pous i dipòsits de latrina en molts d'ells⁸⁶. Davant això, sumat a l'absència de clavegueres, l'extracció de les aigües brutes i les matèries fecals devien fer-se seguint el mètode tradicional, abocant-les pel balcó⁸⁷. Per dur a terme la ventilació i neteja del barri, es va nomenar un agutzil encarregat d'executar les disposicions que es prenguessin. La comissió també aprovà l'expulsió de les fàbriques de cordes de viola del barri,

⁸⁰ Evans 1988: 127-128; Grabuleda i Teixidor 2003: 244-246.

⁸¹ Jordà i Olives & Jacob i Calvo 1982: 162-166.

⁸² Ídem: 155-158.

⁸³ Cladellas Blasco 1990: 93.

⁸⁴ AMCB, Consell plenari – Actes, Acords 1834, Vol. 1D.I-134, f. 230, 22 de juliol de 1834.

⁸⁵ Ídem, f. 239, 29 de juliol de 1834.

⁸⁶ Ídem, f. 242-3, 1 d'agost de 1834.

⁸⁷ Encara el 1858 es reproduïren queixes sobre la vigència d'aquest mètode a la Barceloneta (*La Corona*, 5 de febrer de 1858).

considerades altament contaminants degut al seu treball amb intestins animals. Serien traslladades a la Llacuna, al municipi de Sant Martí⁸⁸.

El 9 d'agost, la comissió va aprovar un dictamen on proposava les mesures generals que calia prendre a la Barceloneta. S'incloïa la recollida immediata d'escombraries, l'anivellament dels carrers per evitar l'entollament d'aigües, l'obertura a la matinada de la porta de Don Carlos per a treure les latrines, l'obertura dels pous de les casernes militars o l'edificació d'una caseta al costat de la font per a recollir-hi les immundícies que s'hi deixaven⁸⁹. Junt amb mesures per minorar la densitat poblacional i les condicions d'habitat extremes, les disposicions barrejaven accions puntuals i improvisades amb algunes propostes de més llarg termini, tot i que lluny de cap sentit d'intervenció estructural per millorar les deficientes condicions higiènicosanitàries.

L'arribada del còlera a la ciutat va produir-se finalment a través de la Barceloneta, on es va detectar la primera infecció el 4 de setembre⁹⁰. Preveient-ne la possibilitat, a l'agost s'havia cercat un establiment al barri que pogués utilitzar-se com a hospital, optant per la caserna d'infanteria. Amb l'avenç de la malaltia, la mala situació sanitària de la Barceloneta va forçar un plantejament diferent a la resta de la ciutat. Els sans i pobres es concentraren a la caserna, mentre s'optava per mantenir dispersats els malalts infectats⁹¹.

Mentre va durar el brot, en paraules de l'únic estudi monogràfic que s'ha fet de l'epidèmia, "la Barceloneta sencera era una disbauxa", i s'hi reproduïren abusos en l'atenció domiciliària, desordres o robatoris, entre altres alteracions⁹². El cert és que el desconcert i desordre generalitzats eren fruit de la incapacitat de les autoritats per conèixer o fer front a la malaltia, i no de les conductes d'una població indefensa. Va haver problemes de manca de metges, molts d'ells fugits o infectats, i l'Ajuntament demanà amb urgència a l'Acadèmia de Medicina i Cirurgia l'elecció d'individus per a ser-hi destinats⁹³. També faltava assistència domiciliària, i la poca que es feia, era de mala qualitat, denunciaven els alcaldes de barri. Molts facultatius desconeixien la malaltia, el que provocava les reaccions reàcties dels malalts visitats i l'agreujament dels casos⁹⁴. A això s'hi sumaven les precàries condicions dels metges, contractats excepcionalment en l'etapa epidèmica i amb minses retribucions. Diversos dels que estaven destinats a la Barceloneta, de fet, van anunciar que ho deixaven pel baix sou que percevien⁹⁵.

El predomini de l'actuació en l'àmbit higiènic va fer que, un cop esclatada l'epidèmia, es multipliquessin les inspeccions de carrers, cases, safarejos i convents, entre d'altres espais de tota

⁸⁸ Els veïns del carrer San Fernando, de fet, es queixaren de les males olors que desprenia la claveguera del carrer, on s'abocaven les aigües brutes provinents d'una de les fàbriques de cordes (AMCB, Consell plenari – Actes, Acords 1834, Vol. 1D.I-134, f. 263 i 277-8, 9 i 14 d'agost de 1834). La comissió inspeccionà aquesta claveguera més endavant, i en detectà una extrema i insuportable fetor que va fer impossibles els treballs previstos per a netejar-la, doncs es considerà que suposava un perill pels humans que hi entressin (Ídem, annexos a f. 299, 23 d'agost de 1834).

⁸⁹ Ídem, annexos a f. 263, 9 d'agost de 1834,.

⁹⁰ Cladellas Blasco 1995: 234.

⁹¹ Ídem: 208.

⁹² Ídem: 234-237.

⁹³ AMCB, Consell plenari – Actes, Acords 1834, Vol. 1D.I-134, f. 377-8, 25 de setembre de 1834.

⁹⁴ Ídem, f. 381-3, 26 de setembre de 1834.

⁹⁵ Arran d'això es discutí si calia augmentar-lis els salaris. S'acordà fer-ho a 90 duros mensuals (Ídem, f. 384-8, 27 de setembre de 1834).

la ciutat. Es vigilava que les comunes estiguessin tapades i les aigüeres de les cases netes. També es procedí a la neteja sistemàtica dels carrers, que s'escombraven dos cops al dia. Es repetí també el blanquejament de les cases i se'n obrien les finestres. Les subscripcions i les rifes van ser la forma de recaptar diners per pal·liar la pobresa generada, i les sopes conòmiques el mètode de socors que es generalitzà⁹⁶. Va destacar també l'actuació de Comandància de Marina respecte la població matriculada, a qui, en cas de malaltia, entregava 4 reials diaris⁹⁷. Quan les dades milloraven, començaren a retornar alguns dels emigrats, alhora que s'acomiadaren els metges que havien atès la Barceloneta⁹⁸. L'epidèmia no es donaria per remesa fins el novembre⁹⁹.

La gravetat del brot va arribar a causar un problema d'amuntegament de cadàvers a la sortida de la porta de mar¹⁰⁰. El nombre total de defuncions, però, ens és de nou desconegut. Cladellas calcula que en total van ser entre 3.300 i 3.900 individus¹⁰¹. Segons dades de Cerdà, en van ser concretament 3.521.¹⁰² I l'espai urbà més afectat va tornar a ser, amb diferència, la Barceloneta¹⁰³. Un nou sotrac a la salut pública havia posat aquest cop el focus en les condicions insalubres d'un espai que estava a l'inici d'un ràpid procés d'expansió tant edificatòria com poblacional. Tot i la major atenció a diferents aspectes higiènics i sanitaris, la manca de cap aproximació sistemàtica a aquest problema marcaria l'actuació en aquest àmbit els anys següents.

La preocupació inicial per la salut pública i la higiene arran dels esclats epidèmics

L'òptica predominant per entendre la salut pública i la propagació de les malalties era la teoria miasmàtica, no superada fins els avenços de la microbiologia al darrer quart de segle. Sota aquest paradigma, es creia que les malalties infeccioses es transmetien a través de miasmes, unes substàncies dissoltes a l'atmosfera que s'originaven fruit de la descomposició de matèria orgànica i les emanacions d'humans malalts. Es creia en l'existència de focus d'infecció, que es detectaven per la pudor despresada -únic criteri de diagnosi-, i s'emfatitzava la idea de la circulació de l'aigua per evitar que s'estanqués. L'entollament d'aigües era, de fet, un dels principals factors que generarien aquests focus infectius¹⁰⁴.

Aquest paradigma va dominar les aproximacions a la salut pública de la Barceloneta arran de la severa incidència de les dues epidèmies. El 1836, dos anys després del brot colèric, s'enderrocava

⁹⁶ Cladellas Blasco 1995: 168-170; 209-213.

⁹⁷ El president de la Comissió especial de la Barceloneta ho feia notar i recomanava que s'advertís l'autoritat de Marina, per diferenciar els socors i no actuar també amb els sans o amb els malalts no matriculats (AMCB, Consell plenari – Actes, Acords 1834, Vol. 1D.I-134, f. 360-1, 17 de setembre de 1834).

⁹⁸ Ídem, f. 445 i 457, 30 d'octubre i 4 de novembre de 1834.

⁹⁹ Ídem, f. 470, 8 de novembre de 1834.

¹⁰⁰ Ídem, f. 413, 11 d'octubre de 1834.

¹⁰¹ Cladellas Blasco 1995: 294-297.

¹⁰² Grabuleda i Teixidor 2003: 261.

¹⁰³ Cladellas Blasco 1995: 299.

¹⁰⁴ Martín Pascual 2007: 132-137; Urteaga 1980.

la bateria militar del moll del port. Es feia per petició del corder Jaume Calvell, regidor a l'Ajuntament. El motiu esgrimit era que l'edifici perjudicava "la limpieza y aseo de la Barceloneta", per l'acumulació d'escombraries que s'hi produïa i l'impediment per la circulació tant de l'aire com de les aigües pluvials, quelcom perjudicial en el cas que el còlera tornés a atacar la ciutat¹⁰⁵. Aquell mateix any, un dels alcaldes de barri de la Barceloneta, el també corder Sever Soler, expressava la preocupació per la salubritat del districte, i en concret d'un punt on les aigües pluvials quedaven entollades. Proposava empedrar els carrers afectats¹⁰⁶ i construir una claveguera per donar curs subterrani a les aigües, i suggeria que els propietaris dels edificis de l'àrea ho sufraguessin parcialment¹⁰⁷.

Per primer cop, s'assenyalaven dos problemes estructurals, la manca de pavimentació i clavegueram, que s'accentuarien amb l'expansió edificatòria del barri i l'augment de la seva població. S'hi podia afegir la neteja dels carrers, lluny de ser un servei permanent. De fet, s'efectuava tan sols en ocasions especials¹⁰⁸. Però el focus seguia sent un problema sanitari de segona fila com l'entollament d'aigües. Prevenir-ho va estar darrere de la demanda de l'Ajuntament per habilitar els pous de les casernes militars del barri per a la neteja dels estris de cuina de la tropa. La petició es derivava de les queixes de l'ús per part dels soldats de la única font amb què comptava la Barceloneta, a la plaça dita precisament de la Font¹⁰⁹. La mateixa aflicció estava darrere de la preocupació pel fet que l'avenç de la línia de la platja hagués provocat que la claveguera que expulsava les aigües sobrants de la font ja no arribés al mar. Això provocava l'obstrucció de les aigües, que quedaven estancades¹¹⁰.

¹⁰⁵ S'hi sumava la preocupació per la seguretat, doncs era amagatall de "malhechores" i facilitava el contraban. S'hi afegia també l'argument estètic. La petició municipal es dirigí al Govern Civil, que va estar-hi d'acord. El març s'executà l'enderroc, dut a terme pel Cos d'Enginyers de Capitanía General (AMCB, Foment-Interior, 3/1-18, any 1836).

¹⁰⁶ Concepción, Santa Ana i part de Cementerio.

¹⁰⁷ AMCB, Foment-Interior, 3/1-60, any 1836.

¹⁰⁸ A part d'en casos d'epidèmies, es netejaven els carrers davant esdeveniments com visites reials. L'estiu de 1840 la proximitat de l'arribada de la família reial a la ciutat va conduir l'Ajuntament a fer un contracte de servei per 800 reials per la neteja dels carrers del barri (AMCB, Foment-Interior, 3/1-359, any 1840).

¹⁰⁹ El governador militar hi accedí (AMCB, Foment-Interior, 3/1-369, 3 d'octubre de 1840).

¹¹⁰ El mateix 1840 s'aprojava el seu perllongament (AMCB, Foment-Interior, 3/1-328, 349 i 448).

5.2.2. Precarietat pública i desinterès privat. Aigua, clavegueram, alimentació i còlera entre 1840 i 1870

Problemes de pavimentació, accés a aigua potable i tractament d'aigües brutes a la Barcelona i la Barceloneta de mitjans XIX

La primera actuació general per intentar solucionar els problemes d'infraestructures higièniques i sanitàries a la Barceloneta es va plantejar a inicis de l'any 1841. El record de les epidèmies i l'acceleració del creixement poblacional en foren determinants. Josep Ballester, capítular de dos dels tres barris en els que llavors es dividia administrativament el districte, expressava el lament per l'oblit i desatenció en què es trobava la Barceloneta. La definia com a “desgraciada població” i assegurava que es trobava “en el estado mas deplorable”, el que feia propici que, en època estival, la situació esclatés de nou en una epidèmia que, com passà el 1821 i 1834, es podia estendre a la resta de la ciutat¹¹¹. També alguns propietaris del barri van demanar l'actuació governativa, en un ofici adreçat a l'Ajuntament el 20 de març de 1841. Consideraven que la Barceloneta patia un descuit general des de feia anys, i demanaven un tracte equivalent a la resta de barcelonins. Reclamaven que els diners recaptats pels permisos per l'elevació de pisos es destinessin per complet a la millora dels carrers. Del contrari, amenaçaven amb que els veïns optarien per separar-se i crear un municipi independent¹¹².

Aquest cop el focus sí que es va situar en la necessitat de pavimentació i clavegueram. Els carrers del barri eren acumulacions de fang i sorres, el que els convertia en pràcticament intransitables. A més, s'hi aplegaven escombraries, s'hi apilava pols i es multiplicaven els clots i les rases. L'Ajuntament creà una comissió especial per estudiar les vies per finançar les millores. Tot i l'acord amb la Diputació per assistir econòmicament al projecte¹¹³, la manca de fons suficients conduí el consistori a proposar una reunió amb els propietaris del barri, el juliol de 1841, per a que cofinancesin les obres¹¹⁴. La primera convocatòria es suspengué per escassa assistència. Es realitzà una de nova, on fos quin fos el nombre d'assistents s'aplicaria allò acordat¹¹⁵. La decisió de sufragar part de les obres necessàries va acabar resolent-se en una votació entre els propietaris, on tan sols 8 dels 35 concurrents optaren per contribuir-hi. A conseqüència de la negativa dels

¹¹¹ AMCB, Foment-Interior, 3/1-485, any 1841.

¹¹² Ídem.

¹¹³ El treball de la comissió es centrà en reclamar a la Diputació i l'autoritat militar els diners recaptats amb els permisos per la construcció de segons pisos al barri i sol·licitar que, en endavant, fos l'Ajuntament el recaptador d'aquests arbitris. El mes de juny, la Diputació acceptà destinar part del fons de l'elevació de pisos a aquesta matèria. A més, va estipular que consignaria 1.000 reials procedents de la rifa d'empedrats per a les obres de la Barceloneta (Ídem).

¹¹⁴ En la convocatòria, l'Ajuntament expressava la necessitat de pavimentar els carrers de la Barceloneta i establir-hi clavegueres. Era el millor mètode per a donar curs a les aigües brutes i pluvials (*El Constitucional*, 26 de juliol de 1841).

¹¹⁵ *El Constitucional*, 28 de juliol de 1841.

propietaris a cofinançar les obres, es descartà la pavimentació dels carrers i la construcció associada de clavegueres¹¹⁶.

Tot i la consciència del problema, els instruments i la voluntat per actuar i pal·liar-lo eren molt precaris. El procés de 1841 mostrava els problemes d'arrel i la manca de cap pla general, que s'agreujava per l'estat de les finances municipals, la manca de compromís dels propietaris i les minses nocions existents de la relació entre la contaminació de les aigües i les malalties infeccioses. Respecte el problema de les aigües, el focus en el seu estancament derivava directament de la teoria miasmàtica i la seva preocupació pels focus d'infecció. Aquest paradigma, en canvi, no atenia el que suposava el principal problema derivat de les aigües i el seu paper com a vector transmissor de malalties. Parlem de la contaminació de les aigües d'ús domèstic i consum humà. Dos problemes es combinaven en aquest sentit. El primer era l'accentuada escassetat d'aigua potable, derivada dels problemes de proveïment que tenia la ciutat i, molt en particular, el districte. Això obligava a la permanència de l'ús de pous per aprofitar l'aigua freàtica, el que enllaçava amb el segon punt: el del nul o mal tractament de les aigües brutes i la seva proximitat amb els canals de conducció i consum de les netes.

Pel que feia a l'accés a l'aigua a la ciutat, el creixement de la demanda no es va correspondre amb un increment equivalent de l'oferta. L'ampliació de cabals, realitzada als anys 1820,¹¹⁷ ja es mostrava del tot insuficient a l'equador del segle. L'aigua no arribava directament als habitatges excepte comptadíssimes excepcions. Ho feia, en canvi, a les fonts públiques de la ciutat, que eren molt freqüentades pels barcelonins, però el seu nombre era molt escàs. Especialment a la Barceloneta, on tan sols existia una de les 24 que a la primera meitat del segle comptabilitzà Martín Pascual¹¹⁸, la que donava nom a una de les dues places del barri. En general, el volum d'aigua a disposició de la població era insuficient. El 1857 es calculava en 53,8 litres per barceloní i dia, incloent els usos industrials, domèstics i de neteja¹¹⁹. L'Ajuntament no situava el proveïment d'aigua com una prioritat, en part degut als seus costos excessius, i això obrí les portes al mercat privat de l'aigua¹²⁰. L'aigua del subsol, tradicionalment el remei en l'ús domèstic del líquid, s'anava esgotant. Els diversos intents municipals per augmentar la captació d'aigua de Montcada els anys 1850 i 1860 van ser fallits, i en la seva conducció a la ciutat es perdia molt cabal¹²¹.

Respecte el tractament de les aigües brutes, un primer punt clau era l'estat del clavegueram a la ciutat. No hi havia cap pla per a establir una xarxa general, i les clavegueres eren construïdes seguint el ritme de les necessitats, voluntats i possibilitats de les autoritats i els propietaris. A més, les existents tenien problemes de manca de pendants, irregularitat, manca de conservació, acumulació de brutícia i barreja d'aigües pluvials amb les derivades de latrines i de fonts

¹¹⁶ AMCB, Foment-Interior, 3/1-485, any 1841.

¹¹⁷ Gràcies a la concessió per part del Reial Patrimoni de 2.200 plomes d'aigua i de l'explotació de la mina de Montcada, arribada a la ciutat a través del Rec Comtal. S'hi sumava la construcció de l'aqüeducte entre el poble i Barcelona.

¹¹⁸ Martín Pascual 2007: 82.

¹¹⁹ Ídem: 84.

¹²⁰ Sobretot arran de la construcció de l'Eixample. Destacà la iniciativa per captar i conduir aigües subterrànies des de Dosrius (Guàrdia Bassols 2012: 4).

¹²¹ Martín Pascual 2007: 90-99.

públiques. Es trobaven a prop de les canonades de transport de l'aigua municipal, amb manca d'aïllament i perill de filtracions¹²². El segon gran problema era la proximitat dels pous negres o dipòsits de latrina amb els pous d'aigua de boca en els patis de les cases, la principal font de contaminació de les aigües netes. Els pous negres presentaven greus deficiències, especialment la seva impermeabilització. Els pous d'aigua neta, per la seva banda, sovint eren bruts i estaven mal tapats i cavats en un subsol poc higiènic. El seu ús estava encara generalitzat, degut als problemes d'accés a l'aigua per altres vies. Als patis o interiors de les cases s'hi trobaven tant els pous d'aigua bruta com els d'aigua neta, i la seva proximitat i la manca d'aïllament dels conductes feia inevitables les filtracions¹²³.

La inaccessibilitat a l'aigua potable a la Barceloneta

El problema d'accés a aigua potable era molt més accentuat a la Barceloneta. El greu problema de manca de fonts, el principal recurs per obtenir-ne, s'intentava corregir a marxes molt forçades i sense cap mena de previsió. El 1842 s'havia instal·lat una segona font al barri per part d'un particular¹²⁴. La principal, situada a la plaça, tenia el problema agreujat que era contínuament ocupada pels soldats de les casernes. Allà hi anaven a rentar els seus utensilis, i es generaven contínues baralles entre ells i el veïnat. El regidor Ballester se'n queixava el febrer de 1843, assenyalant que els habitants de la Barceloneta es veien obligats a acudir a les fonts del casc antic, i plantejà la construcció d'una segona font al centre de la plaça. La proposta s'aprovà el mes de març després que la secció municipal d'Obres Públiques observés que el barri “todos los dias aumenta en vecinos”¹²⁵.

El desembre les obres de les canonades ja s'havien completat, però calia concloure la font i la fabricació d'aixetes. L'arquitecte municipal ho demanava amb celeritat, tant per evitar noves baralles com per poder arreglar també la plaça i millorar-ne la salubritat. Per això proposava fer desaparèixer els tolls d'aigua que s'hi formaven pavimentant la plaça i construint-hi una claveguera. Aquesta proposta no va ser atesa per l'Ajuntament, que es limità a acceptar la conclusió de la font a través dels gravàmens recaptats per l'elevació de pisos¹²⁶. Tant la nova font de la plaça com la vella continuarien generant problemes¹²⁷.

Als anys 1850 l'Ajuntament va fer un esforç per instal·lar diverses fonts cantoneres a la ciutat. Fruit de l'acord per crear-ne de noves al casc antic el 1853, un diari recordava que també en calien a la Barceloneta, que seguia pràcticament mancada d'aigua potable¹²⁸. A més, en les poques fonts

¹²² Martín Pascual 2007: 81

¹²³ Guàrdia Bassols 2012: 1-2; 6; Martín Pascual 2007: 84-85.

¹²⁴ AMCB, Hisenda, 1005, 18 de maig de 1842.

¹²⁵ AMCB, Obres Públiques, 3/1-9 Bis, any 1843.

¹²⁶ AMCB, Obres Públiques, 3/1-575, 9 i 16 de gener de 1844.

¹²⁷ S'utilitzaven per fregar els estris domèstics i s'hi dipositava brossa i altres materials de rebuig, segons es denunciava al *Diario de Barcelona*, 13 d'abril de 1846.

¹²⁸ *El Áncora*, 24 de setembre i 24 d'octubre de 1853.

existents sovint no n'hi brotava¹²⁹. Una nova queixa per la manca general d'aigua i clavegueram per part del veïnat s'ajuntava amb la notícia conforme, durant dos dies del mes d'agost de 1853, els habitants del barri van estar totalment privats d'aigua potable, havent de proveir-se a l'interior de la ciutat¹³⁰. El mancat cabal d'aigua de les poques fonts del barri va ser finalment apuntat per un regidor de l'Ajuntament el 1854, que demanava posar solució al problema¹³¹. L'any següent es feia una primera actuació, amb l'aprovació de la construcció d'una canonada de ferro per abastir el repartidor d'aigües de la Barceloneta¹³². El maig de 1857 s'instal·laven diverses fonts, que segons la premsa eren rebudes amb alegria pel veïnat, que veien la fi de la seva inaccessibilitat a l'aigua potable¹³³. Dos anys més tard se'n construïren dues més, situades al passeig Nacional¹³⁴.

Moltes tingueren un curt temps de vida. Degut a l'esclat d'una nova epidèmia de còlera l'any 1865, l'alcalde de Barcelona va fer una visita a la Barceloneta i observà que, tot i l'elevada població que tenia el barri, aquest només comptava amb dues fonts¹³⁵. Arran d'això s'aprovaria la col·locació de cinc més, que es van construir amb la bifurcació de diversos ramals de les dues fonts ja existents¹³⁶. La solució era molt parcial i el cabal d'aigua seguia sent el mateix, i l'estiu de l'any següent apareixerien noves queixes conforme no hi brotava aigua¹³⁷. El problema d'arrel que patia la Barceloneta pel proveïment d'aigua seguia del tot vigent. Per més que s'hi construïssin fonts, el cabal que arribava al districte marítim era extremadament exigü¹³⁸.

L'escassetat i males condicions del clavegueram i el paviment

L'agost de 1834, la Comissió especial de salubritat de la Barceloneta, creada expressament davant l'amenaça del còlera, va assenyalar que la claveguera del carrer San Fernando era pràcticament l'única existent al barri¹³⁹. Absent cap pla general a llarg termini per bastir una xarxa adequada, la manca de previsió, la improvisació i la preponderància de la iniciativa privada eren els trets dominants en la construcció de clavegueres. Això va ocasionar l'escassetat d'aquestes a la Barceloneta i el mal condicionament tant de les existents com dels claveguerons que les connectaven amb algunes cases particulars.

¹²⁹ *Diario de Barcelona*, 12 de setembre de 1848. L'hivern de 1848, uns individus pregonaven aigua amb un carretó pels carrers, fruit de l'escassetat de l'element al districte (*El Fomento*, 21 de novembre de 1848).

¹³⁰ *Diario de Barcelona*, 22 d'agost de 1853.

¹³¹ AMCB, Consell plenari – Actes, 36-1854, f. 490, 7 de desembre de 1854.

¹³² *El Áncora*, 3 de març de 1855.

¹³³ *Diario de Barcelona*, 5 de maig de 1857; *La Corona*, 7 de maig de 1857.

¹³⁴ *La Corona*, 16 de març de 1859.

¹³⁵ AMCB, Consell plenari – Actes, 47-1865, f. 201, 30 d'agost de 1865.

¹³⁶ ADGC-SGB, Fons Antics, exp. 48, 2436, 21 de gener de 1865.

¹³⁷ *La Corona*, 28 de juny de 1866.

¹³⁸ Es pot observar un mapa de la distribució de les canonades d'aigua existents a la Barcelona de l'equador de segle a Guàrdia Bassols 2011: 11. Cap arribava a la Barceloneta.

¹³⁹ AMCB, Consell plenari – Actes, Acords 1834, Vol. 1D.I-134, annexos a f. 263, 9 d'agost de 1834.

A aquest panorama s'hi afegí, a finals dels anys 1840, la política decidida de l'Ajuntament per eliminar les poques clavegueres i claveguerons de la Barceloneta. Els arguments del consistori es basaven en les seves males i inadequades condicions, sense pendent i amb poca capacitat, que ocasionaven l'acumulació de líquids i la seva corrupció. Això provocava exhalacions pútrides que s'associaven amb miasmes perillosos per a la salut. S'emmirallaven en Bordeus i Marsella, que havien prescindit dels conductes subterranis i donaven curs a les aigües per sobre dels empedrats. En conseqüència, el juliol de 1848 s'aprovà el tancament de totes les clavegueres del barri excepte dues¹⁴⁰.

Com a resposta, alguns propietaris demandaren l'Ajuntament. Defensaven que les clavegueres, que asseguraven eren de la seva construcció¹⁴¹, gairebé sempre regulaven adequadament les aigües. Altres veïns, en canvi, es posicionaren amb el consistori, manifestant que treure les clavegueres permetria evitar l'estancament d'aigües i la mala olor que generava¹⁴². Accedint a la demanda, el novembre el Govern Civil anul·lava l'acord municipal. Malgrat això, el desembre l'Ajuntament estava procedint a les obturacions de les clavegueres dels carrers Mayor i San Fernando¹⁴³. El litigi va acabar finalment en mans del Consell Provincial, actuant com a tribunal contenciós-administratiu. Després d'escollar els diversos testimonis, l'agost de 1849 va sentenciar en contra de l'Ajuntament, a qui obligava a conservar les clavegueres. Quan els seus fons ho permetessin, també havia de reformar els conductes de manera que tinguessin la capacitat i la pendent necessàries per donar curs a les aigües pluvials i domèstiques¹⁴⁴.

Aquest cas no va ser l'únic de xoc entre institucions. Davant una proposta de l'autoritat militar, l'any 1854, per construir una claveguera que donés sortida a les aigües pluvials que s'acumulaven a la caserna de cavalleria¹⁴⁵, la gestió i finançament de les obres públiques al barri va generar una nova disputa. L'Ajuntament exposà que la claveguera proposada no suposaria cap benefici al públic, sinó tan sols a la tropa de l'edifici, i al·ludia tant al mal estat de les finances municipals

¹⁴⁰ Calia, amb l'única excepció de les del carrer San Miguel i San Fernando, que "se cierran, obstruyan y hagan desaparecer los demas albañales actualmente existentes en la Barceloneta". També s'estipulava que els empedrats dels carrers del barri, d'ara en endavant, havien de formar la pendent adequada per tal de donar circulació a les aigües. Les millores dels carrers i clavegueres havien de ser sufragats per part dels propietaris (AMCB, Foment-Interior, 3/1-919, 7 de juliol de 1848. L'expedient no està numerat).

¹⁴¹ L'única claveguera que va estipular-se del cert que havia estat construïda per un propietari fou la del carrer San Miguel -que enllaçava la plaça del mateix nom amb el carrer San Fernando- per part de la família Figuerola, fabricants de pastes per a sopa (veure apartat 1.2.4. d'aquesta tesi). La de San Fernando era la més antiga, i havia estat costejada pel propi creador de la Barceloneta, el Marqués de la Mina. Els claveguerons que connectaven les clavegueres principals amb determinades cases també haurien estat construïdes pels propietaris, segons defensaven els demandants contra l'Ajuntament (AMCB, Foment-Interior, 3/1-919, any 1848).

¹⁴² En casos de fortes pluges, els carrers s'inundaven, i un veí defensà fins i tot que els pous negres i dipòsits d'aigües brutes eren millor per la salut pública (AGDB, Diputació, 844, exp. 3, 24 d'abril de 1849).

¹⁴³ El cas del carrer Mayor va oposar fonamentalment els propietaris de l'horta de la zona nord del barri, encara no edificada, amb els veïns del carrer. Els primers expulsaven les seves aigües sobrants a la claveguera, i en defensaven la continuïtat. Els veïns se'n queixaven, doncs generava estancaments d'aigua que, a més de males olors, provocava la presència de mosquits i rates. S'acordà consultar l'opinió de la Junta provincial de Sanitat, que definí la claveguera com a molt petita, bruta i de poca capacitat. El remei, però, era augmentar la seva mida i anivellar-la, no destruir-la (AMCB, Foment-Interior, 3/1-919, any 1848).

¹⁴⁴ Posteriorment, els demandants tindrien un termini de dos mesos per arreglar els seus claveguerons a l'amplada i profunditat que convingués per a fer desaparèixer els entollaments i la mala olor de les aigües. El recurs de l'Ajuntament contra la sentència no va prosperar (AGDB, Diputació, 844, exp. 3, f. 157 i ss., any 1849).

¹⁴⁵ Capitania General al·ludia a l'obstrucció de les aigües sobrants dels safarejos i les aigües pluvials a la caserna (AMCB, Consell plenari – Actes, 35-1854, f. 248, 28 d'agost de 1854).

com a la jurisdicció militar que encara reia sobre la Barceloneta per negar-se a sufragar-la. El govern militar recordava que, en matèria de salubritat, obres públiques i policia, la competència era municipal, i assenyalava el consistori com a responsable de la manca general de clavegueres al barri. L'Ajuntament, per la seva part, recordà que les cases de la Barceloneta no s'ajustaven a les ordenances ni satisfien impostos municipals. Per tant, al seu parer, els seus propietaris i veïns no tenien les mateixes càrregues que els de la capital, "motivo por el cual no tienen derecho a disfrutar de iguales beneficios que los de la misma"¹⁴⁶. Al desconeixement de la forma d'actuació de les malalties infeccioses es va sumar la manca de voluntat de propietaris i administracions i els diferents conflictes entre aquestes. Entre uns i altres desatengueren l'evacuació d'aigües brutes, un servei cada cop més urgent davant el fulgurant augment que estava experimentant la població de la Barceloneta.

A part del subsol, també el sòl seguia sent motiu habitual de denúncia. El descuit i la desatenció marcaven l'estat dels carrers de la Barceloneta¹⁴⁷. La manca de pavimentació els feia intransitables quan plovia¹⁴⁸. La millora de la neteja pública a la ciutat, observava *El Áncora* el 1853, no era extensible a la Barceloneta, on s'hi solien acumular escombraries. La manca de pavimentació dels seus carrers n'era un dels motius¹⁴⁹. Això s'associava amb el perill d'esclats epidèmics. Així ho exposava el diari *La Corona*:

La mayor parte de las calles de la Barceloneta sigue sin empedrar, y lo que es peor en un estado no muy satisfactorio de policía. Ya se ve que esta es poco menos que imposible en un sitio que carezca de empedrado, por cuya razón nos dirigimos á quien corresponda á fin de que cuanto antes se proceda á aquella mejora. Vendrá el verano, y se reproducirán como siempre las quejas y temores de una calamidad pública en aquellos barrios en cuyas fangosas calles se forman fácilmente centenares de focos de infección¹⁵⁰.

El còlera de 1854

La morbiditat i mortalitat del còlera estaven íntimament lligades a les condicions de vida de la població. L'alimentació, l'aigua i la higiene eren factors claus en la seva incidència¹⁵¹. A mitjans del segle XIX, es produïren la segona i tercera gran epidèmia d'aquesta malaltia a Europa, que afectaren de forma desigual la ciutat de Barcelona. Diversos elements en la gestió de les epidèmies anteriors es repetiren en l'esclat de 1854. El reconeixement de l'epidèmia va tornar a retardar-se. Arribada el mes de juliol, les autoritats no van oficialitzar la seva presència fins el 18 d'agost,

¹⁴⁶ Tot i així, va acabar accedint a la construcció d'una claveguera per la conducció de les aigües de la caserna, aprofitant el material sobrant de l'enderroc de les muralles (AMCB, Foment-Interior, 3/1-919, 22 de setembre de 1854).

¹⁴⁷ S'entollaven sovint quan plovia i feien mala olor (*Diario de Barcelona*, 6 de juny de 1850).

¹⁴⁸ Ídem, 13 d'abril de 1850.

¹⁴⁹ *El Áncora*, 16 de juny de 1853.

¹⁵⁰ *La Corona*, 6 de febrer de 1858.

¹⁵¹ Serrallonga i Urquidí 1996: 10-14.

quan la mortalitat ja estava disparada. Des de llavors, minimitzaren la seva severitat¹⁵². Els debats científics novament van inclinar-se cap al predomini de les posicions anticontagionistes, sobretot per l'interès en preservar el tràfic comercial. La fugida d'habitants de la ciutat va ser, de nou, massiva. I les xifres oficials de defuncions van tornar a ser inferiors a les reals¹⁵³. En base a les oficials, sabem que la incidència va ser superior en la infància i la vellesa i en les dones, i superior en les zones de la ciutat més degradades higiènicament i amb persones amb pitjor alimentació¹⁵⁴.

Per primer cop aquella centúria, la Barceloneta no va ser l'epicentre del brot. Va entrar pel quart districte de la ciutat, que corresponia a l'actual barri del Raval, i va ser allà on va predominar al llarg de l'epidèmia. L'arribada de la malaltia a la Barceloneta fou posterior. Segons una crònica, “cuando en ella (*la Barceloneta*) aparecieron casos de cólera (...), Barcelona estaba ya plagada de la dolencia, queremos decir, que el cólera-morbo pasó de la ciudad a aquel distrito, al puerto y a su rada”¹⁵⁵. L'acta d'inauguració de l'Acadèmia de Medicina i Cirurgia de Barcelona de l'any següent va fer un repàs exhaustiu de l'evolució i impacte que havia tingut el còlera. En cap moment incidiren en la Barceloneta¹⁵⁶. Part de la població, de fet, va fugir abans que la malaltia arribés al districte. Molts d'ells ho van fer a zones properes, i destacaren aquells que van marxar al municipi veí de Sant Martí de Provençals¹⁵⁷. Quan el còlera començà a remetre a la ciutat començaren a tornar, provinents també d'altres localitats marítimes. En destacà Mataró, el Masnou i Calella¹⁵⁸. El 23 de setembre, la millora de l'estat sanitari va comportar la reducció de despeses municipals, que van incloure l'extinció dels serveis prestats per part de quatre metges titulars i quatre suplents al districte¹⁵⁹.

La beneficència es concentrà de nou en el repartiment de sopes gratuïtes als pobres, costejada per una subscripció pública. En paral·lel, el governador Pascual Madoz va dur a terme una política activa d'ocupació per pal·liar l'atur. L'eina principal va ser l'enderroc de les muralles de la ciutat¹⁶⁰. A diferència d'en l'impacte sanitari de la malaltia, en l'econòmic la Barceloneta sí que va ser focus d'atenció. L'arribada del còlera va propiciar que l'Ajuntament disposés d'una quantitat per socors per a “los muchos pobres que se albergan en la Barceloneta” i per evitar que els seus habitants estiguessin mancats d'atenció mèdica¹⁶¹. Els fons que aportava el consistori els gestionava la Junta parroquial de Beneficència de la Barceloneta¹⁶². El 6 de setembre, aquesta

¹⁵² Corbella i Corbella 1989: 83.

¹⁵³ Grabuleda i Teixidor 2003: 262-265.

¹⁵⁴ Baduell i Prats 1855: 4-5.

¹⁵⁵ Pusalgas y Guerris 1855: 133. En plena epidèmia, el suposat baix pes que tenia la mortalitat a la Barceloneta també va ser destacat pel *Diario de Palma* (6 de setembre de 1854).

¹⁵⁶ Navarra y Lines & Campaner 1855.

¹⁵⁷ El seu Ajuntament va destacar, el 25 d'agost, “la infinidad de personas que huyendo de esta capital y especialmente del barrio de la Barceloneta” s'hi havien refugiat (Grabuleda i Teixidor 2003: 273).

¹⁵⁸ *El Católico* (Madrid), 11 de setembre de 1854; *Diario de Barcelona*, 13 de setembre de 1854.

¹⁵⁹ AMCB, Consell plenari – Actes, 36-1854, f. 325, 23 de setembre de 1854.

¹⁶⁰ Grabuleda i Teixidor 2003: 266-268.

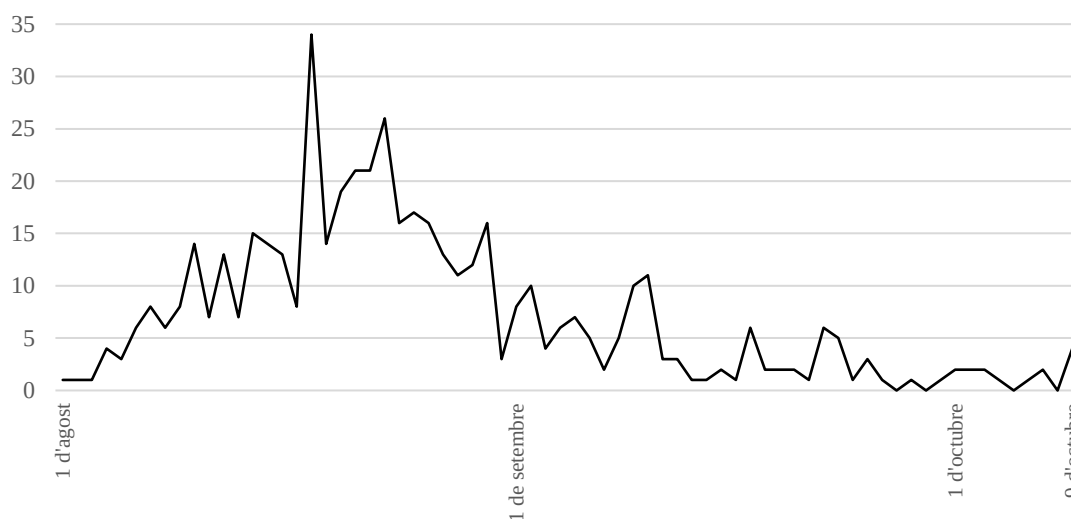
¹⁶¹ *Diario de Barcelona*, 12 d'agost de 1854.

¹⁶² Els recursos pel repartiment de sopes que aquesta organitzava s'esgotaven periòdicament, i el ple municipal renovava les seves aportacions. El 23 d'agost l'Ajuntament aprovava l'entrega de 6.000 reials a la Junta. El 31 augmentava a 10.000, que s'incrementaven el 6 de setembre amb 4.000 reials, la mateixa quantitat que el 15 de

junta publicava una carta oberta per mostrar la gratitud a l'Ajuntament. Remarcaren l'absència d'autoritats i persones notables al barri, que fugiren, el que deixà desemparada la població, "sin medios y sin recursos de ninguna clase", de no haver estat pels fons aportats per l'administració municipal¹⁶³.

Tot i el relatiu menor impacte a la Barceloneta, les defuncions al districte durant el període¹⁶⁴, incloent tant aquelles ocasionades pel còlera com també les restants, van suposar el 7,5% de les de tota la ciutat, el 12,7% si tan sols comptem les produïdes als districtes i no als establiments hospitalaris i benèfics. La xifra era de 489 difunts, per 6.548 a la ciutat, 3.849 de les quals fora de cap asil o hospital¹⁶⁵. S'haurien mort entorn el 3,3% dels habitants de la Barceloneta. El pic de la mortalitat s'havia produït a la segona meitat del mes d'agost (Gràfica 5.1.).

Gràfica 5.1. Defuncions diàries a la Barceloneta durant l'epidèmia de còlera de 1854

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de Pusalgas y Guerris 1855: 126-131.

Encara amb força limitacions, l'embrionari sistema assistencial va mostrar-se més efectiu que en les anteriors epidèmies. A més, foren els anys següents quan s'impulsaren les primeres, encara que tímides i poc sistematitzades, polítiques públiques per adreçar el problema secular d'accés a aigua potable i clavegueram al barri. Aquests canvis, però, no tindrien cap continuïtat en el temps.

setembre. Les dues últimes entregues foren més reduïdes, de 3.000 reials, el 19 i 26 de setembre (AMCB, Consell plenari – Actes, 36-1854, f. 236, 258, 280, 308, 317 i 333).

¹⁶³ *Diario de Barcelona*, 8 de setembre de 1854. El diari moderantista *El Español*, per la seva part, centrava els elogis en el cura de la parròquia del barri, Francesc Bruguera, que ocupava el càrrec de president de la Junta (*El Español* (Madrid), 12 de setembre de 1854).

¹⁶⁴ Entre l'1 d'agost i el 9 d'octubre.

¹⁶⁵ Pusalgas y Guerris 1855: 126-131.

Primera intervenció sistèmica sobre l'estat del paviment i el clavegueram, 1854-1865

El 1852, uns forts aiguats van provar de nou les deficiències del sistema d'evacuació d'aigües pluvials a la Barceloneta, causant la inundació de diversos edificis de la plaça San Miguel¹⁶⁶. Per evitar futures inundacions, els propietaris de la zona demanaren que es reprengués la construcció d'una claveguera a la plaça. S'havia iniciat el 1841, però s'havia paralitzat¹⁶⁷, i fins el 1854 l'Ajuntament no ho va tornar a abordar. Fou arran d'una queixa presentada per alguns propietaris el mes de febrer, que denunciaven l'incompliment de la sentència del Consell Provincial de cinc anys enrere. En resposta, el consistori acordà reprendre la construcció de la claveguera¹⁶⁸. A més, l'arquitecte municipal va elaborar un llistat de totes les clavegueres i empedrats que caldria fer a la Barceloneta, amb les partides pressupostàries adjuntes a cada ítem. El total dels costos ascendien a 102.310 reials¹⁶⁹.

Després de l'epidèmia de còlera de 1854, l'Ajuntament també va elaborar un estudi del nombre i les condicions de tots els empedrats i les clavegueres de la ciutat. La situació a la Barceloneta era profundament alarmant, en si mateixa i en comparació amb la ciutat. Tan sols 15 dels 48 carrers del barri estaven pavimentats. Era el cas dels transversals, però no de la gran majoria dels paral·lels al moll. En total, únicament el 38,2% de la superfície de via pública de la Barceloneta estava urbanitzada (Mapa 5.1.). Per la seva banda, tan sols nou carrers tenien claveguera. Aquells que en tenien, a més, solien cobrir tan sols una petita part de tota la seva llargària. Les longituds sumades de totes les clavegueres del barri no arribaven al quilòmetre, i es limitaven a 995 metres en conjunt. Era tan sols el 9,5% de les longituds sumades de totes les vies públiques del barri. En l'informe també es catalogava els empedrats i clavegueres segons el seu estat. En tan sols 7 dels 15 carrers amb paviment, aquest era considerat en bon estat. Sí que ho eren, en canvi, la majoria de clavegueres. Tan sols dos de les nou no es van registrar com a adequades¹⁷⁰.

¹⁶⁶ Joan Boada, un forner de la plaça San Miguel, va patir la inundació del seu subterrani. La paret interior del pou de casa seva va trencar-se i es va omplir de sorra, deixant-lo sense aigua. A la mateixa plaça, es va inundar la bodega d'un magatzem de vins (AMCB, Foment-Interior, 3/1-919, 8 de desembre de 1852).

¹⁶⁷ Segons els propietaris, per l'agitació política d'aquells anys. Segurament el veritable motiu fos la negativa majoritària dels propietaris a finançar les construccions de clavegueres al barri.

¹⁶⁸ Es va fer la subhasta i s'adjudicaren les obres al maig (*Diario de Barcelona*, 6 de maig de 1854).

¹⁶⁹ Inclouen clavegueres a tota la plaça del mercat, dues a la plaça San Miguel i porcions d'altres als carrers San Antonio i Baluarte. Calia, per altra banda, netejar diverses de les existents i donar més profunditat a la claveguera del carrer San Miguel (AMCB, Foment-Interior, 3/1-919, 19 d'abril de 1854)

¹⁷⁰ AMCB, Foment-Interior, 3/1-2443, *Estado actual de los empedrados y cloacas de la Barceloneta*, 30 de novembre de 1855.

Mapa 5.1. - Carrers amb pavimentació, any 1855

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades extretes d'AMCB, Foment/Interior, 3/1-2443, 30 de novembre de 1855.

Els anys següents, seguint les pautes de l'arquitecte municipal, es procedí a la construcció de diferents clavegueres. Inicialment es reconstruí la del carrer San Fernando¹⁷¹ i es construí una de nova a la plaça de la Font¹⁷². Era la proposada per Ballester el 1843, però ignorada per l'Ajuntament. Ja el 1861 es procediria a la construcció de les clavegueres i empedrats dels carrers Baluarte i San Antonio¹⁷³. La seva qualitat, però, seguia sent molt deficient. L'any següent, *La Corona* emetia una crítica general al seu estat i el perill que suposaven per a la salut pública: “Lo que hay en las calles de la Barceloneta no son cloacas; sino depósitos inmensos de líquidos y sólidos corrompidos, próximos a darze a luz por poco que apriete el calor en figura de fiebres tifoideas, idem amarilla, cólera morbo y otras frioleras del estilo”¹⁷⁴. La manca d'excusats i dipòsits de latrines a moltes cases sovint conduïa els veïns a evacuar les aigües brutes directament a les clavegueres. El seu manteniment, a més, era un altre servei molt deficient, i només es netejaven ocasionalment, sense cap regularitat¹⁷⁵. Això i tot, aquest va ser el període de major activitat en la construcció de clavegueres al districte fins a finals de segle. El 1862, tres carrers més comptaven amb claveguera, inclosos parts dels transversals Ginebra i Concordia. La distribució general del clavegueram, no obstant, no seguia cap pla racional, i les conduccions

¹⁷¹ *El Áncora*, 3 de març de 1855.

¹⁷² Sortiria al carrer San Fernando (*Diario de Barcelona*, 28 de novembre de 1855).

¹⁷³ Ídem, 20 d'agost de 1861. La qualitat del material amb què es construïren va ser motiu de queixes (*El Pájaro azul*, 12 d'octubre de 1861).

¹⁷⁴ *La Corona*, 29 d'abril de 1862.

¹⁷⁵ El 1865 l'Ajuntament aprovà, per exemple, una partida extraordinària per a la neteja de les clavegueres del barri (*La Abeja Montañesa* (Santander), 7 de setembre de 1865).

estaven molt concentrades a la zona nord del districte. Pel contrari, grans àrees de la Barceloneta n'estaven completament mancades (Mapa 5.2.).

Mapa 5.2. La xarxa de clavegueram, any 1862

Font: Elaboració pròpia a partir de Garriga i Roca 1862: cap. 20.

A la dècada de 1850 també es van dur a terme algunes pavimentacions, just després de l'epidèmia de còlera i del recull estadístic sobre l'estat dels carrers a la ciutat¹⁷⁶. Però el mal estat del sòl va seguir sent constant motiu de denúncia. El barri es trobava abandonat, segons *La Corona*, pel que feia a l'estat de “sus desempedradas y cenagodas calles”¹⁷⁷. El 1861, la publicació *El Pájaro verde* assenyalava la situació dels carrers i la falta d'empedrats, junt amb la prostitució, com els principals problemes del barri. Cap zona de la ciutat com la Barceloneta podia reclamar la pavimentació dels seus carrers amb més motius¹⁷⁸. El perfil social dels habitants del districte estaria darrere de la manca de preocupació de l'Ajuntament, es queixaven¹⁷⁹. Carros i carretons s'extraviaven com a conseqüència d'aquells mal anomenats carrers, en veritat “inmensos pantanos y pestilentes lagunas”¹⁸⁰. També reproduïa les queixes del veïnat el *Diario de Barcelona*, que explicava que la sorra que es tirà als carrers Sal i Lavaderos va servir de poc per millorar el seu estat¹⁸¹. Per a *La Corona*, les vies públiques del barri eren un “cúmulo de estercoleros”, que

¹⁷⁶ El 1856 s'empedraren tres carrers (*La Iberia* (Madrid), 20 de maig i 1 de juliol de 1856).

¹⁷⁷ *La Corona*, 3 d'abril de 1861.

¹⁷⁸ *El Pájaro verde*, 1 de gener de 1861.

¹⁷⁹ “Si los habitantes de la calle de San Pablo pasasen a vivir en la Barceloneta, la cosa mudaria de aspecto”, arribaven a dir (Ídem, 28 de desembre de 1861).

¹⁸⁰ Ídem, 22 de febrer de 1862.

¹⁸¹ *Diario de Barcelona*, 27 de desembre de 1861.

havien convertit el que en el passat era un bonic barri en un “asqueroso sumidero” que feia perillar la salut pública¹⁸².

De nou, la immediata preocupació pel sòl i el subsol que sorgí arran del brot epidèmic de 1854 va generar una actuació puntual i de curta durada, sense continuïtat en el temps davant la manca de cap pla general. A mitjans del Vuit-cents, els problemes de manca d'accés a l'aigua potable i de mala evacuació de les aigües brutes eren fenòmens determinants per fer de la Barceloneta l'espai de la ciutat amb una mortalitat associada a les malalties transmeses per aigua i aliments més disparada.

Alimentació i mercat a l'equador del Vuit-cents

La ingesta d'aliments contaminats o en mal estat era un altre element transcendental que determinava les pautes de mortalitat que presentava la Barceloneta. El principal problema derivat de l'alimentació era la generalització de les adulteracions i dels productes podrits i caducats en la dieta, que produïen intoxicacions i la reducció del valor nutritiu dels aliments. La industrialització de la producció i el processat d'aliments, les majors escales de distribució i les noves vies de comercialització van possibilitar l'expansió de frauds massius, alhora que el consumidor tenia cada cop menys eines per avaluar la qualitat dels productes. Aquests fenòmens es van concentrar sobretot a les ciutats¹⁸³.

Les queixes contemporànies i els expedients municipals rebel·len que també era una pràctica corrent a Barcelona. Les principals sofisticacions eren la venda de carn podrida o d'animals malalts, d'embotits passats, de peix podrit emmascarat com a fresc, de farina caducada barrejada amb bona, de llegums alterades, de grans de cafè falsos, de vins adulterats i insalubres o de llet caducada. La limitació dels pressupostos familiars inclinava a bona part de la població a consumir aquests productes. L'administració era, a més, incapaç de controlar-ho, tant per la manca d'instruments i coneixements disponibles com pel poder que tenien industrials i venedors¹⁸⁴. Malgrat les inspeccions veterinàries que les ordenances municipals de la ciutat establien per a escorxadors i vaqueries, molts d'aquests establiments també podien escapar del control prescriptiu¹⁸⁵.

El mètode preponderant per controlar l'estat dels aliments es limitava a inspeccions visuals i olfactivas de caràcter gens regular, fetes per regidors municipals o pel mostassaf del mercat. Això era inútil davant el continu creixement d'adulteracions al llarg del segle¹⁸⁶. A la Barceloneta, les

¹⁸² Entre altres, es trobaven als carrers “inmensas alfombras de basura, charcos cenagosos, depósitos eternos de la mas antigua porqueria”. Afegia amb una nota d'humor que, més que “Barcelo-neta”, hauria de dir-se “Barcelo-bruta” (*La Corona*, 2 d'agost de 1862).

¹⁸³ Canales Gili & Carbajal Azcona 2012: 90-105; Guillem-Llobat & Perdiguero Gil 2014: 114-117.

¹⁸⁴ Grabuleda i Teixidor 2003: 96-109.

¹⁸⁵ Puigvert Solà 2016.

¹⁸⁶ Salanova 2018: 166.

inspeccions a establiments de venda alimentària eren també escasses i sense cap periodicitat fixa. A més, les multes que es derivaven de les visites d'inspecció es devien majoritàriament a la manipulació de pesos i mesures, i no a l'adulteració alimentària. L'octubre de 1857, per exemple, una visita de dos regidors a establiments del barri va ocasionar multes a diversos flequers i taverners pel frau en els pesos i mesures¹⁸⁷. En una inspecció realitzada el gener de 1858 foren multats set comerciants del barri, tots ells per manipulació de les balances¹⁸⁸. Quan algun cop les multes incidien en la qualitat dels aliments, es centraven sobretot en casos de llet adulterada¹⁸⁹. En altres casos, es descobriren olis de mala qualitat i vins adulterats en algunes tavernes¹⁹⁰.

El principal àmbit de regulació de la venda alimentària eren els mercats públics. El primer del districte va ser construït a la plaça de la Font l'any 1854. Des de la dècada anterior ja s'hi establiren algunes taules provisionals, que inauguraren aquell espai com l'indret que ha acollit el mercat de queviures de la Barceloneta fins avui dia. L'edifici tenia una estructura de fusta, i reunia els trets propis dels mercats d'altres punts de la ciutat¹⁹¹. En un moment inicial, el mercat va merèixer alguns elogis, per la comoditat i qualitat de les taules establertes i per la neteja que s'observava en alguns productes¹⁹². L'estat higiènic de la plaça, no obstant, fou des de llavors objecte de crítiques, en part derivades del mal estat de la font, que convertia els seus voltants en un fangar¹⁹³.

A l'àmbit higiènic s'hi va afegir la corrupció de les autoritats del mercat. El 1863, la denúncia de diversos paradistes demanant una rebaixa de l'arbitri municipal va conduir a la formació de diligències que van descobrir que el director del mercat i l'inspector tenien comptes en negre, derivats dels diners que recaptaven dels venedors¹⁹⁴. L'any següent, el periòdic *La Víbora* duia a terme una insistent campanya per denunciar-hi la corrupció¹⁹⁵ i, sobretot, el seu deficient estat higiènic. Es queixaven de la brutícia i desordre generalitzat, així com de l'adulteració que realitzaven alguns venedors. Moltes peixateries emmascaraven peix en mal estat. Denunciaven la deixadesa de l'autoritat en matèria de vigilància i inspecció, i ho lligaven amb la preocupació per

¹⁸⁷ *Diario de Barcelona*, 10 d'octubre de 1857.

¹⁸⁸ Es va multar a tres paradistes del mercat de la Barceloneta pel frau en el pes de la carn que venien. Un ho va ser amb 20 reials per la manca de tres quarts d'unça en la venda de dues tèrcies de carn, i els altres dos amb 10 reials per l'estafa d'un quart d'unça per la mateixa quantitat. Els altres quatre tenien establiments propis. Josep Gil, del carrer Ginebra, fou multat amb 100 reials per vendre vi amb porrons curts; Josep Maimó i Leandro González, ambdós a l'andana del port, amb 80 reials cadascun per la manipulació de peses; i Antoni Alsina, al carrer Concordia, amb 20 reials per la manca de quatre unces en la venda de dos pans de 6 lliures cada un (*Diario de Barcelona*, 2 de gener de 1858). El predomini de les multes per manipulació dels pesos i mesures també s'observa, entre molts altres, a *La Corona*, 31 de desembre de 1857 i *Diario de Barcelona*, 4 de juny de 1858.

¹⁸⁹ Veure per exemple, *La Corona*, 19 d'agost de 1857.

¹⁹⁰ *El Lloyd Español*, 23 d'agost de 1864.

¹⁹¹ Tatjer 1988: 45.

¹⁹² *La España* (Madrid), 4 de febrer de 1858; *Diario de Barcelona*, 15 de juny de 1860.

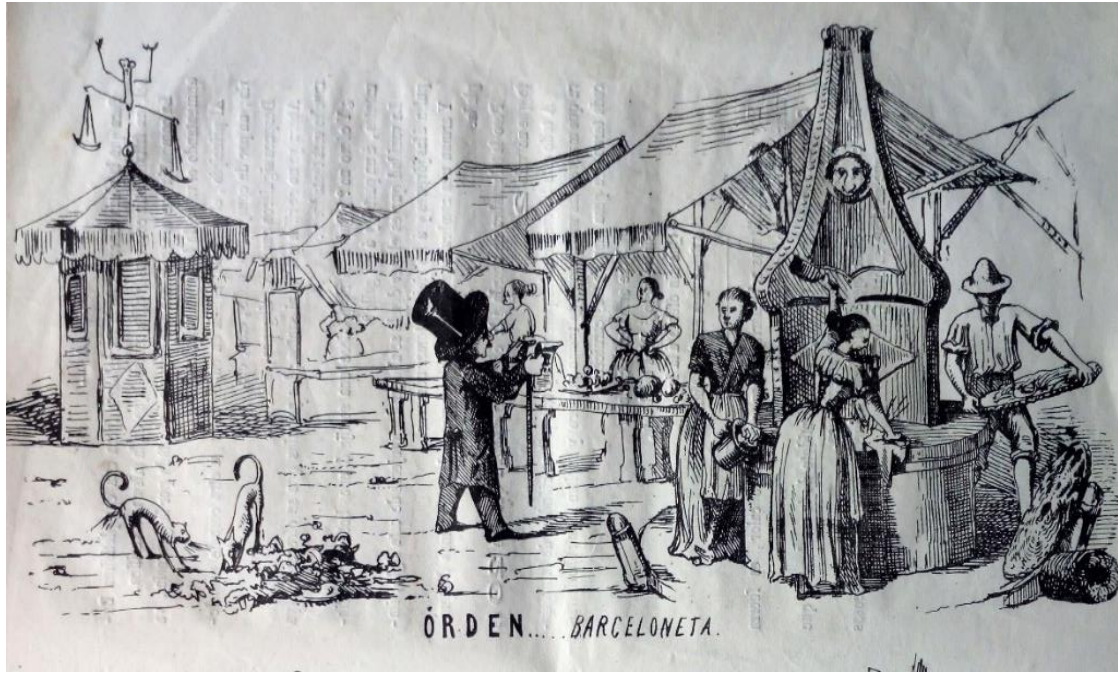
¹⁹³ *Diario de Barcelona*, 27 i 31 d'agost de 1860.

¹⁹⁴ Un Reial Decret del Ministeri de Governació establia que corresponia a un delictes clar del Codi Penal i declarava nul·la una disposició del governador civil que intentava frenar el judici per la via criminal (*Boletín Oficial de la Provincia de Cáceres*, 14 de juliol de 1863).

¹⁹⁵ Ho insinuaven dient que les autoritats del mercat "hacen mucho su agosto hasta en los meses de invierno" (*La Víbora*, 30 de juliol de 1864).

la imatge del barri¹⁹⁶. En conjunt, el mercat presentava, segons la publicació, “un aspecto repugnante”¹⁹⁷. En el marc de la campanya, publicaren un retrat satíric, on feien èmfasi en la seva brutícia i situaven una balança totalment descompensada, símbol d’injustícia. També s’hi observava l’ús de la font per a la neteja de roba (Imatge 5.1.).

Imatge 5.1. – Retrat satíric del mercat de la Barceloneta, any 1864

Font: Publicat a *La Víbora*, 20 d’agost de 1864..

En el marc de la proposta de reforma general de la Barceloneta que presentà aquella dècada Garriga i Roca, l’arquitecte també va dissenyar un projecte per la reforma del mercat. Consistia en la instal·lació d’una estructura de ferro i l’ampliació del seu espai, sota la previsió d’un suposat trasllat de la caserna de cavalleria que estava ubicada al sud de la plaça. La manca de recursos, de nou, van impedir que el projecte es posés en marxa. En la memòria que va elaborar, Garriga i Roca assenyalava els motius que, al seu entendre, justificaven la necessitat de reforma. El principal argument era la petitesa de l’actual mercat, que no donava satisfacció a un barri tant engrandit en població. Com a conseqüència, els concurrents s’apinyaven, es creaven esvalots, molts articles no tenien cabuda i, tot plegat, feia de l’espai un potencial centre antihigiènic perillós per la salubritat¹⁹⁸.

¹⁹⁶ Ídem, 6 d’agost i 3 de setembre de 1864. Sobre la imatge que donava el mercat, afirmaven: “¿Cuántos marinos desembarcan en el puerto de esta capital y no ven mas plaza mercado que la de la Barceloneta? ¿Qué dirán de algunas barracuchas que mas parecen pocilgas que otra cosa?” (Ídem, 3 de setembre de 64).

¹⁹⁷ Ídem, 22 d’octubre de 1864.

¹⁹⁸ AMCB, Foment-Interior, 3/1-3265-bis, anys 1867-68.

L'epidèmia de còlera de 1865 i el model assistencial liberal

A diferència de les anteriors, que ens han servit per avaluar diferents aspectes de l'estat higiènicosanitari de la Barceloneta, les epidèmies de còlera de mitjans segle XIX ens mostraren en bona mesura els fonaments del model assistencial liberal. Més que en la millora de les condicions estructurals de la població i la ciutat, les mirades van centrar-se en les formes d'auxiliar la multitud de famílies pobres que requerien socors degut a la paralització de l'activitat econòmica.

Cap com la de 1865 mostrà tant la preponderància dels interessos comercials a l'hora de fer front a l'epidèmia. Per primer cop, el conflicte entre l'estament mèdic i les autoritats i la premsa va ser obert, davant la censura de cap notícia sobre el còlera fins ben entrat el mes de setembre¹⁹⁹. Durant l'agost, malgrat ja circular per Barcelona, el còlera va ser pràcticament absent dels rotatius, i, en cas de parlar-ne, ho feien per assenyalar el suposat bon estat sanitari de la ciutat²⁰⁰. Fins el 9 de setembre, cap diari barceloní publicà les xifres de contagis i morts²⁰¹. Però la paralització econòmica era inevitable, i amb ella, la renascuda preocupació pels efectes entre els més necessitats. De nou, la Barceloneta, molt depenent del tràfic portuari, en sortia mal parada: "El estado de miseria y otras circunstancias no menos lamentables que aquejan á muchas familias de la Barceloneta, hacen que llamemos especialmente la atención de nuestras autoridades hacia aquel barrio marítimo, hoy mas que de ordinario digno de compasión y de ausilios"²⁰².

Fruit d'aquesta alarma, en paral·lel a una subscripció benèfica per a tota la ciutat, s'obrí una específicament dirigida als malalts pobres de la Barceloneta. El nom dels contribuents i la quantitat que aportaven apareixien als periòdics, i destacaren diversos membres de l'elit del districte. En paral·lel, la premsa elogiava actes de caritat particular, com la de l'industrial Casimir Domènech, director de la foneria metal·lúrgica del barri²⁰³. També es van anunciar donatius extraordinaris d'alguns particulars²⁰⁴. Aquest cop, la intervenció municipal en l'actuació benèfica fou residual, i gairebé tot el pes assistencial va recaure en la iniciativa privada. El paper de l'administració pública es limitava a la gestió dels socors juntament amb la xarxa parroquial²⁰⁵.

¹⁹⁹ Grabuleda i Teixidor 2003: 279-280.

²⁰⁰ Així també es feia ressò la premsa madrilenya. Veure, per exemple, *La Iberia* (Madrid), 19 d'agost de 1865, i *La Nación* (Madrid), 23 d'agost de 1865.

²⁰¹ El primer en fer-ho va ser *La Corona*, 9 de setembre de 1865.

²⁰² *La España* (Madrid), 5 de setembre de 1865.

²⁰³ Va oferir als seus treballadors que es contagiessin deu reials i l'atenció i els recurs mèdics necessaris (*La Corona*, 13 de setembre de 1865; *La Gaceta Industrial*, 16 de setembre de 1865).

²⁰⁴ Com els 1.700 reials donats per Frederic Nicolau o els 1.000 entregats pel farmacèutic del districte Fèlix Borrell (*El Lloyd Español*, 17 de setembre de 1865).

²⁰⁵ Aquesta gestió no es va dur a terme lliure de frecs i conflictes. El dia 19 s'inaugurà la cuina econòmica a la Barceloneta derivada de la gestió benèfica de la subscripció. L'organització s'encarregà a una comissió creada per a tal efecte, i el seu primer dia de funcionament distribuí 1.675 racions de sopa, 1.650 de pa, i 1.057 de vi (*La Corona*, 19 de setembre de 1865). El president del Patronat de Pobres, institució recentment creada per gestionar la caritat a la ciutat, va intentar establir una sucursal de la societat al barri, en paral·lel a l'oberta a Hostafrancs (*El Lloyd Español*, 26 de setembre de 1865). No va ser ben rebuda per la Junta fins llavors encarregada del repartiment de menjar, i els seus membres dimitiren en bloc al considerar-ho una intromissió (*La Corona*, 29 de setembre de 1865).

Un cop acabada l'epidèmia, l'Ajuntament publicà una relació dels costos generats per aquesta, on incloïa la informació dels socorreguts a la ciutat i els costos de les racions atorgades entre mitjans de setembre i finals d'octubre. A la Barceloneta es van repartir per setmana 1.649 racions, arribant a un màxim de 5.519, xifra superior a cap altre districte. Significava que pràcticament un terç dels habitants del districte van rebre aquella setmana l'ajut alimentari organitzat per les administracions públiques i religioses i finançat fonamentalment per la caritat privada (Taula 5.17).

Taula 5.17. - El repartiment benèfic d'aliments per àrees de la ciutat durant l'epidèmia de còlera de 1865

Districte o àrea	Total d'individus beneficiats	Màxim setmanal	Individus per setmana
Districte Primer	2.727	818	389,6
Barceloneta	9.895	5.519	1.649,2
Districte Segon	7.202	1.541	1.028,9
Districte Tercer	7.566	1.836	1.080,9
Districte Quart	16.789	3.467	2.398,4
Hostafrancs	1.299	825	649,5
Sant Bertran	97	62	48,5
"Afueras"	23	23	23
Alcaldia (Corregiment)	228	206	76
<i>Total</i>	<i>45.826</i>	<i>14.297</i>	<i>7.343,9</i>
Pes de la Barceloneta (%)	21,6	38,6	22,5

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades d'*El Lloyd Español*, 3 de novembre de 1865.

En la tasca caritativa també es va voler destacar el rol jugat pel comandant de Marina, Francisco Cepeda, de qui es feren diversos elogis com a figura paternal protectora dels pobres de la Barceloneta. L'any anterior, el 1864, hi havia impulsat l'obertura d'una cuina econòmica que pretenia fer front a la crisi econòmica, que estava generant desocupació entre molts joves²⁰⁶. Tot i la petició directa del comandant, l'Ajuntament no hi va col·laborar, argüint que ja estava donant feina a 500 obrers i no tenien més recursos per al projecte²⁰⁷. El comandant organitzà finalment una funció al Gran Teatre del Liceu per sufragar els costos de la instal·lació de la cuina. L'assistència, no obstant, va ser menor de l'esperada²⁰⁸, i el projecte quedà paralitzat.

Amb motiu de l'explosió del brot colèric, Cepeda va reobrir el projecte de cuina econòmica per als malalts i pobres del barri. Segons ell, aquests patien més la misèria que l'epidèmia²⁰⁹. Ho va

²⁰⁶ *La Víbora*, 15 d'octubre de 1864; *La Corona*, 16 d'octubre de 1864. En la primera peça es deia que "en la Barceloneta es crecido el número de los que necesitan el auxilio del rico".

²⁰⁷ AMCB, Governació, A-3933, 20 d'octubre de 1864.

²⁰⁸ *El Lloyd Español*, 8 de novembre de 1864.

²⁰⁹ L'objectiu era "socorrer las necesidades de las clases desvalidas del barrio marítimo de la Barceloneta que gimen agoviadas mas que por el azote de la epidemia, por el de la miseria" (*El Lloyd Español*, 25 d'octubre de 1865).

organitzar a través d'una subscripció especial oberta al Masnou, on participaren els prohoms marítims de la localitat. El desembre, ja superada l'epidèmia, el comandant visità el municipi del Maresme per donar les gràcies als contribuïdors, sent rebut per les autoritats i persones notables del municipi²¹⁰. S'hi sumaren altres gestos benèfic a finals d'aquell any²¹¹, el que en conjunt el va merèixer rebre reconeixements tant dels veïns del districte com de la reina²¹².

Pel que fa a la seva letalitat, l'epidèmia va ser menys mortífera que les dues anteriors aparicions del còlera. Això va ser interpretat com un èxit de les autoritats i va reblar en contra de les propostes presentades per l'Acadèmia de Medicina i Cirurgia, que incloïen el tancament de totes les latrines de la ciutat i la construcció d'una nova xarxa de clavegueram²¹³. Per primer cop, comptem amb xifres concretes dels difunts causats pel còlera, sense incloure la resta de causes. No obstant això, cal prendre de nou aquestes xifres amb prudència, donat que les morts no es començaren a comptabilitzar fins que la malaltia ja havia causat les seves primeres víctimes. Oficialment, es van produir 1.893 defuncions per còlera a tota la ciutat, 1.079 de les quals en els diferents districtes, incloses 224 a la Barceloneta. En conjunt, els difunts en el període en que va durar l'epidèmia ascendiren a 3.765 a la ciutat i 342 a la Barceloneta²¹⁴. Tot i que l'actuació de les autoritats es retardà fins la segona setmana de setembre, els estralls de la malaltia al districte ja eren molt significatius a finals d'agost, i no minvaren fins un mes després (Gràfica 5.2.).

²¹⁰ *El Lloyd Español*, 2 de desembre de 1865

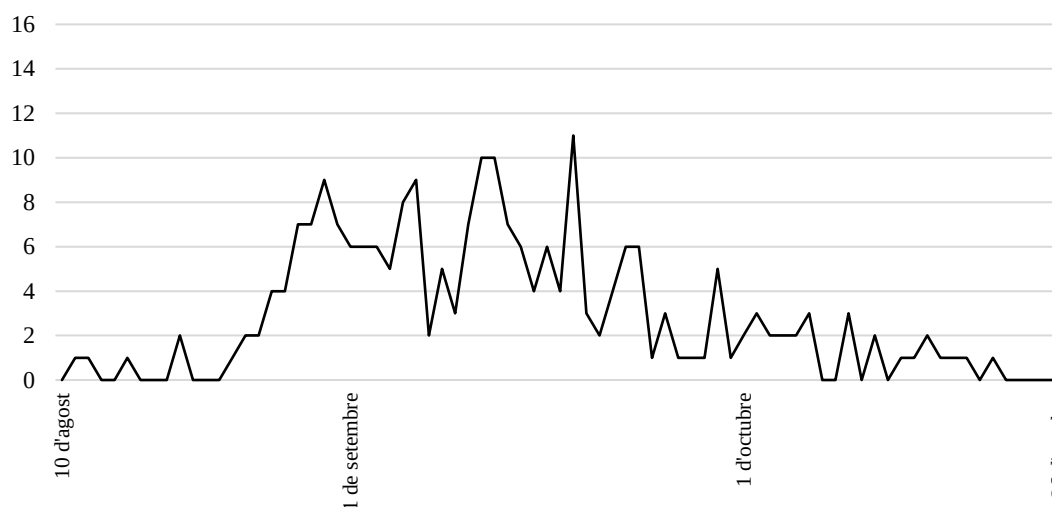
²¹¹ Va disposar proveir de vestits a 28 orfes i vídues de matriculats i, pel Nadal, va remetre al Cercle Català de la Barceloneta 40 escuts per a que fossin repartits a 40 famílies pobres del barri (*El Lloyd Español*, 7 de novembre de 1865; *La Corona*, 23 de desembre de 1865)

²¹² Els primers li atorgaren una medalla, mentre que Isabel II li entregà la Creu de Beneficència (*Diario de Córdoba*, 5 de gener de 1866; *La Correspondencia de España* (Madrid), 30 de setembre de 1866). Les cròniques de la seva mort el 1868 recordaren els seus actes caritatius a la Barceloneta (*La Nación* (Madrid), 3 d'agost de 1868; *Boletín de Comercio de Santander*, 20 d'agost de 1868).

²¹³ Grabuleda i Teixidor 2003: 285-286

²¹⁴ BNC, "Defuncions ocorregudes a la ciutat pel còlera en base al Registre Civil", F. Bon. 19265.

Gràfica 5.2. – Defuncions diàries per còlera a la Barceloneta durant l'epidèmia de 1865

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de BNC, “Defuncions ocorregudes a la ciutat pel còlera en base al Registre Civil”, F. Bon. 19265.

L'actuació durant l'epidèmia reflectia els fonaments inestables del model assistencial liberal bastit després de la desarticulació del sistema benèfic d'Antic Règim. La responsabilitat estava transferida majoritàriament als ajuntaments, però sense els recursos financers suficients. Incapaços d'articular una infraestructura benèfica de llarga durada, es limitava a actuar en circumstàncies puntuals, com crisis de treball, celebracions públiques²¹⁵ o brots epidèmics. A més, va ser imprescindible la col·laboració de l'Església pel seu funcionament. En conseqüència, els grans establiments, com hospitals, cases de caritat o de maternitat i asils, seguien sent el centre del sistema, malgrat els intents d'impulsar l'assistència domiciliària. L'Estat era concebut com el garant de la llei i de l'ordre, i la seva noció com a regulador de l'economia i la societat no va guanyar pes fins a finals de segle. El fenomen de pauperització creixent a les ciutats, que generava un nou tipus de pobresa associada al treball, va ser resposta amb criteris d'Antic Règim, que es centraven en els socors a aquells pobres impedits per treballar²¹⁶.

A Barcelona, l'actuació immediatament posterior a l'epidèmia també es va centrar en la beneficència. Això incloïa l'assistència mèdica. Des de la Llei de Beneficència de 1849, el focus en l'activitat dels ajuntaments es pretenia posar en l'assistència domiciliària²¹⁷. A Barcelona, la Junta municipal de Beneficència tenia una dotació econòmica que gestionava a partir del repartiment a les diferents parròquies de la ciutat, on eren establertes les respectives juntes locals de beneficència. El 1866 s'optava per reforçar el servei domiciliari augmentant el cos facultatiu, alhora que es rebutjava implantar el model madrileny d'establiment de cases de socors amb personal mèdic a diversos punts de la ciutat. L'única excepció era la Barceloneta, tant per la considerable distància entre el barri i l'hospital com per “las demás circunstancias que concurren

²¹⁵ Tots els anys, durant la festa major del barri o la processó del Corpus, es dedicaven unes hores a la distribució d'aliments als pobres de la Barceloneta. La premsa ho anunciava periòdicament.

²¹⁶ Carasa Soto 2004; Díez Rodríguez 2008; Esteban de Vega 1992; Maza Zorrilla 1999.

²¹⁷ Esteban de Vega 1992: 125-126.

en aquella localidad”²¹⁸. Tot apunta, no obstant, que finalment no es va instal·lar cap casa de socors al districte.

²¹⁸ AMCB, Governació, A-4298, any 1866. En el mateix document es detallava l’organigrama i funcionament de la Junta municipal de Beneficència, la gestió dels seus fons i el personal amb què comptava.

5.2.3. L'impacte demogràfic i social de l'epidèmia de febre groga de 1870

La febre groga és una malaltia endèmica d'algunes regions tropicals, causada per un virus que es transmet als humans a través d'un mosquit, i que, sobretot al segle XIX, va adquirir en diverses ocasions caràcter epidèmic. El 1870, el coneixement mèdic de la malaltia no havia avançat respecte 1821, i el marc científic seguia dominat per la discussió entre contagionistes i anticontagionistes. Quan aquell any arribà de nou a través del port de Barcelona, va ocasionar, un cop més, un impacte extraordinari a la Barceloneta. Aquest va anar molt més enllà de la incidència sanitària d'aquell estiu, i va transformar la percepció que del districte tindrien metges, autoritats i elits urbanes durant les següents dècades.

Arribada i incidència de la febre groga a la Barceloneta

Un extens estudi sobre l'impacte a la ciutat de l'epidèmia elaborat per Serrallonga i Bonamusa i publicat en un llibre²¹⁹ ens ha permès partir d'una base de coneixement molt sòlida sobre l'episodi. El tractament d'algunes noves fonts -sobretot hemerogràfiques- i el focus en l'interès concret en la Barceloneta en la consulta de la documentació municipal i mèdica ens han permès elaborar un nou anàlisi, aquest cop centrat en exclusiva en allò que va afectar al districte marítim.

L'evolució inicial de la malaltia i l'actuació de les juntes de sanitat

Els primers casos sospitosos de febre groga es van presentar en treballadors del port a la segona quinzena d'agost²²⁰. Entre les acaballes d'aquell mes i principis de setembre, la malaltia es disseminà sense control per la Barceloneta. A l'agost, el silenci regnà tant a les capçaleres de la ciutat com a les administracions. El setembre començà a canviar la dinàmica, i tot i que no s'adrecessin a la població fins el dia 9, les autoritats van començar a organitzar la resposta a la proliferació de casos. Es van improvisar amb rapidesa dos hospitals provisionals, que van obrir-se el dia 5. Un es situà al convent de les Penedides, a l'Eixample, i l'altre, a la mateixa Barceloneta²²¹.

Els dies 2 i 3 es van començar a reunir, respectivament, les juntes provincial i municipal de sanitat. Les resolucions de la primera es van centrar en l'àmbit portuari, ordenant la desocupació dels magatzems del port, alhora que sol·licitaven a l'Ajuntament que netegés els carrers de la

²¹⁹ Bonamusa Gaspa & Serrallonga Urquidí 1995.

²²⁰ El dia 20 s'identificà el primer malalt sospitós, un carabiner del port.

²²¹ Bonamusa Gaspa & Serrallonga Urquidí 1995: 136-138.

Barceloneta²²². La Junta municipal, per la seva banda, es limità en les seves primeres sessions a l'organització hospitalària d'emergència, incloent el trasllat de malalts als nous hospitals provisionals²²³. El dia 9, davant la confirmació que alguns carrers de la Barceloneta es trobaven envaïts per la febre groga, s'acordà fomentar l'emigració dels veïns benestants i s'inicià l'organització de la beneficència pels pobres²²⁴.

La fugida de les classes adinerades es combinà amb les crides a la calma i el tractament atenuat del problema tant per part de la premsa com de les autoritats, incloent un Ajuntament que encara assegurava que la malaltia estava aïllada a la Barceloneta²²⁵. L'augment de casos al districte els següents dies va fer inajornable un canvi d'actitud. El dia 12 es nomenava una brigada per a fumigar tots els habitatges del barri on hagués ocorregut alguna defunció, i en la sessió de la Junta municipal de l'endemà es posava per primer cop sobre la taula la conveniència d'animar els veïns de la Barceloneta a desocupar els seus habitatges. L'alcalde considerà que encara no havia arribat el moment, però es creà una comissió per a estudiar-ho²²⁶.

El desallotjament de la Barceloneta

El 14 de setembre la gravetat de la situació era més evident que mai. En un sol dia s'havien recomptat 18 contagiats a la Barceloneta, i en la reunió de la Junta municipal es proposà en ferm el desallotjament del barri, tot i els dubtes existents sobre si tenia la competència per prendre aquesta mesura²²⁷. Els indigents obligats a abandonar el seu habitatge quedarien a partir de llavors sota protecció i tutela de l'autoritat²²⁸. El 15 de setembre s'aprovava definitivament el desallotjament, en una reunió convocada pel governador civil on eren presents les dues juntes de sanitat²²⁹. En el procés de decisió es van plantejar dubtes entorn una mesura tant severa, i alguns regidors proposaren que calia centrar-se en el sanejament i la desinfecció constant del barri, conjuntament amb l'actuació benèfica per pal·liar-hi la misèria. Però van ser veus minoritàries, i amb la iniciativa del governador civil, es realitzà una votació on s'acordà dur a terme el desallotjament per 27 vots contra 9.²³⁰

El dia 17 s'aprovà i es publicà l'al·locució per exhortar als veïns de la Barceloneta a abandonar temporalment les seves cases. Les autoritats dividiren *de facto* la població de la Barceloneta en tres categories. Les primeres, "las personas indocumentadas y de mala vida", es recollirien i

²²² Academia de Medicina y Cirujía de Barcelona 1872: 165.

²²³ El 6 de setembre també va ordenar els alcaldes de barri que desocupessin aquelles habitacions on es produïen amuntegaments de persones que podien fer perillar la salut pública (AMCB, Governació, A-4500.2, 6 de setembre de 1870).

²²⁴ AMCB, Governació, A-4500.2, 9 de setembre de 1870.

²²⁵ Bonamusa Gaspa & Serrallonga Urquidí 1995: 147

²²⁶ AMCB, Governació, A-4500.2, f. 58, 13 de setembre de 1870.

²²⁷ Tot i els dubtes existents sobre si la junta en tenia la competència. La salut pública estava per damunt de les lleis, va arribar a opinar un metge. El regidor Rius i Taulet li va donar suport.

²²⁸ AMCB, Governació, A-4500.2, f. 65-72, 14 de setembre de 1870.

²²⁹ Academia de Medicina y Cirujía de Barcelona 1872: 173-174.

²³⁰ AMCB, Governació, A-4500.2, f. 73-79, 15 de setembre de 1870.

tancarien en centres adequats. Respecte els “vecinos pudientes”, se’ls animava a traslladar-se al camp, mentre que pels “vecinos pobres” es miraria de trobar un espai on albergar-los i facilitar-los el menjar i auxili necessaris²³¹. El cert és que el trasllat de molts veïns fora del barri, no necessàriament benestants, ja havia començat feia dies. Per als que no ho pogueren fer, es va optar per crear una colònia a la cartoixa de Montalegre, al municipi de Tiana, on s’utilitzaren dos edificis, el del monestir i el de la conreria, per retindre’ls. Per al trasllat de la població cap a la colònia, l’Ajuntament aconseguí que la companyia de ferrocarrils oferís passis gratuïts, i el 20 de setembre, amb el trasllat de materials ja avançat, s’inicià també el de persones i s’adjudicà el subministrament d'aliments. Corresponia, en un primer moment, a 3,25 reials per persona i dia²³².

El governador havia determinat que el 24 de setembre el desallotjament devia estar ja complet²³³. Però no va ser possible fins el 4 d’octubre. Entre el 20 i 21 de setembre es van traslladar vora de 800 persones²³⁴, però altres veïns van reproduir actes de resistència passiva per tal de no abandonar el barri. La majoria de casos consistiren en tancar-se a les seves cases i, fins i tot, als seus tallers, on els individus intentaven seguir treballant²³⁵. Per aconseguir completar el desallotjament, l’alcalde va fer una nova al·locució, on amenaçava els que es negaven a traslladar-se amb prendre resolucions més severes²³⁶. En paral·lel, el governador civil i diversos regidors municipals van visitar el districte per convèncer les famílies que s’hi resistien²³⁷. Mentre les persones no contagiades foren traslladades a Montalegre, els malalts i les seves famílies, un total de 116 individus²³⁸, foren enviats o a l’hospital provisional o a una nova casa-asil oberta al costat de la plaça de braus, oferta pel regidor i comerciant del barri Joaquim Gurri²³⁹.

La fugida massiva dels barcelonetins

A començaments d’octubre, un diari calculava que uns 1.700 habitants de la Barceloneta s’havien traslladat a Montalegre, mentre que 426 es trobaven a hospitals o al mateix districte com a malalts o familiars d’aquests. Si la Barceloneta comptava amb 15.926 habitants en temps normal, els

²³¹ *La Iberia* (Madrid), 18 de setembre de 1870.

²³² AMCB, Governació, A-4500.2, f. 102-4 i 109-110, 19 i 20 de setembre de 1870.

²³³ Ídem, f. 136; A-4500.7, f. 47. En la crònica de l’inici del desallotjament, *El Imparcial* deia que el protagonitzaren “aquellas familias pobres que la escasez de recursos no les ha permitido apartarse de sus moradas” (*El Imparcial*, (Madrid), 22 de setembre de 1870).

²³⁴ Bonamusa Gaspa & Serrallonga Urquidi 1995: 149-150.

²³⁵ “La resistencia que los habitantes de este arrabal ofrecen á dicha medida es tal que cierran herméticamente las puertas y ventanas de los talleres para hacer creer que se hallan desalojados, continuando en ellos, sin embargo, los trabajos” (*El Imparcial* (Madrid), 1 d’octubre de 1870). La primera informació sobre aquests actes els donà la mateixa publicació el 28 de setembre.

²³⁶ AMCB, Governació, A-4500.7, f. 192, 28 de setembre de 1870.

²³⁷ *La Época* (Madrid), 3 d’octubre de 1870; *La Iberia* (Madrid), 5 d’octubre de 1870.

²³⁸ *La Esperanza* (Madrid), 4 d’octubre de 1870.

²³⁹ AMCB, Governació, A-4500.7, f. 49, 4 d’octubre de 1870. Amb el barri desocupat encara hi passaren coses dignes d’atenció per part de la Junta. N’és exemple el 7 d’octubre, quan es rebé la notícia que un malalt mental deambulava sol per la Barceloneta, o quan es trobà un mort en un habitatge sense haver rebut cap auxili facultatiu, que es considerà un error imperdonable. En paral·lel, s’inicià la visita per recollir gossos i gats tancats a les cases, que eren molts i es consideraven potencials nous focus d’infecció (Ídem, A-4500.2, f. 219). El 12 d’octubre la Junta provincial acordà oficiar a la municipal per a que es procedís al desallotjament també dels malalts de la Barceloneta, traslladant els del local de Gurri a l’hospital de les Penedides, a l’Eixample. L’objectiu era “evitar en todo lo posible toda comunicacion con aquel barrio tan infecto” (Academia de Medicina y Cirujía de Barcelona 1872: 182).

restants 13.800 havien escapat espontàniament²⁴⁰. Quan es decretà el desallotjament a mitjans de setembre, ja ho havien fet vora 11.000, segons l'Acadèmia de Medicina i Cirurgia. Sobretot s'haurien dirigit als municipis veïns del Pla, al Vallès i altres localitats litorals²⁴¹.

El primer ajuntament en comunicar que comptava amb casos d'afectats per la febre groga procedents de la Barceloneta fou el de Gràcia, el 16 de setembre²⁴². Deu dies més tard, una visita de dos metges a la localitat elevava l'alerta, explicant que ja hi havia molts infectats, la major part procedents del barri marítim. En paral·lel, també a Sant Andreu del Palomar es registraven els primers contagis i defuncions de persones procedents de la Barceloneta²⁴³, quelcom que es va fer extensible a altres municipis del Pla i alguns barris de la ciutat²⁴⁴.

Més endavant van arribar les notícies de la fugida a punts més llunyans. El governador civil de Tarragona es queixà de l'arribada d'indigents de la Barceloneta a diferents zones de la província. Un metge de la Junta municipal ho considerà natural i, fins i tot, desitjable, degut a que molts habitants del districte eren originaris d'allà i d'altres indrets fora de la província de Barcelona²⁴⁵. Per petició de l'Ajuntament de Tarragona, dies després el mateix governador va manar aturar i fer retrocedir un tren que conduïa al voltant de 200 habitants de la Barceloneta. Davant l'ordre, van donar mitja volta, fins aturar-se a Vilafranca del Penedès. Allà l'alcalde els comunicà que devien tornar a Barcelona, al que alguns respongueren que "antes la muerte que volver a la capital"²⁴⁶.

Per la seva banda, els primers casos a Alacant es relacionaren també amb el trasllat d'habitants de la Barceloneta²⁴⁷. A la província de Girona hi emigraren diversos mariners. El 23 d'octubre, un diari gironí informava que, mancats de recursos, havien retornat a la capital per a mendicar²⁴⁸. La generalitzada evasió dels habitants de la Barceloneta, tot i que en la majoria de casos li seguiria la tornada, és probable que en una minoria acabés sent un èxode sense retorn, més si tenim en compte la consigna que pronunciaren els que es trobaven a Vilafranca. Possiblement, l'impacte demogràfic de l'epidèmia no es va limitar tan sols a la letalitat de la malaltia, i va poder implicar l'emigració definitiva d'una petita part de la població.

²⁴⁰ *El Vigilante* (Girona), 6 d'octubre de 1870.

²⁴¹ Academia de Medicina y Cirujía de Barcelona 1872: 40-41.

²⁴² AMCB, Governació, A-4500.2, f. 83.

²⁴³ *La Correspondencia de España* (Madrid), 27 de setembre de 1870.

²⁴⁴ *El Imparcial* (Madrid), 28 de setembre de 1870.

²⁴⁵ "Habiendo en ella (*la Barceloneta*) muchos forasteros indocumentados procedentes de puntos no comprendidos en la provincia de Barcelona, para lograr aquel desocupo nada tiene de particular y hasta es un hecho inevitable el que algunos de los emigrantes indigentes se dirija al lugar de nacimiento o al en que tienen sus familias" (AMCB, Governació, A-4500.2, f. 172-3, 30 de setembre de 1870).

²⁴⁶ Tant l'Ajuntament de Vilafranca com diversos veïns van oferir aliments i begudes als barcelonetins i els deixaren passar fins a Torredembarra (*La Época* (Madrid), 9 d'octubre de 1870; *Boletín Oficial de la Provincia de Tarragona*, 24 de novembre de 1870). En la darrera publicació s'assegurava que, gràcies a la mesura del governador, es va evitar l'expansió de l'epidèmia a Tarragona.

²⁴⁷ *El Voluntario de Cuba*, 12 d'octubre de 1870.

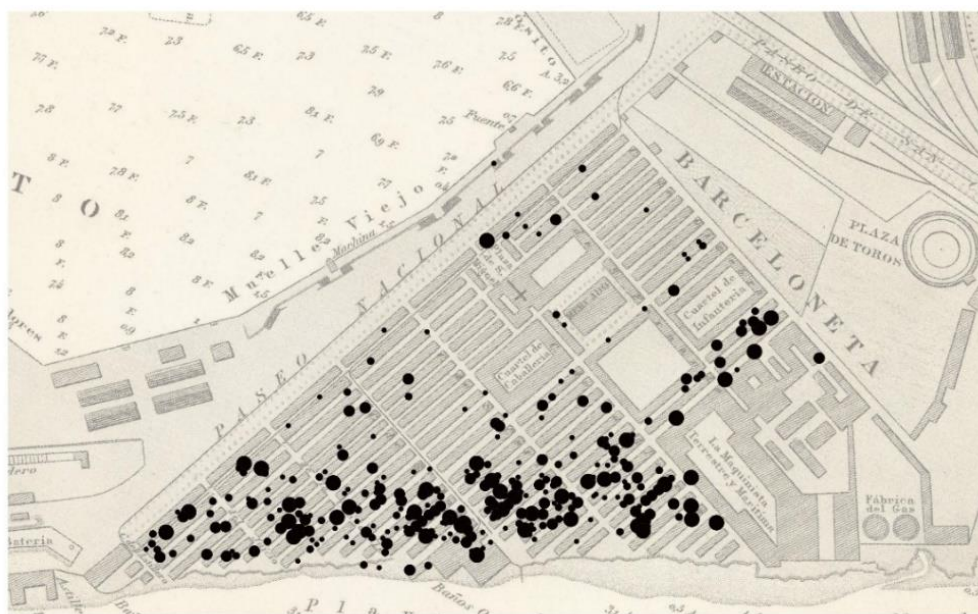
²⁴⁸ *El Vigilante* (Girona), 23 d'octubre de 1870.

La colònia de Montalegre. Condicions i perfil social dels albergats

Un total de 1.445 habitants de la Barceloneta no van trobar alternativa i foren traslladats a Montalegre. Les condicions de la colònia van anar en accelerada degradació, arribant a enviar-s'hi personal mèdic per la força, i reduint-se les racions alimentàries amb el pas dels dies. Es produïren protestes i es van multiplicar les peticions per marxar-hi, però no es dissolgué definitivament fins el 9 de desembre, quan encara hi quedaven 275 albergats²⁴⁹.

Els padrons de refugiats elaborats a la colònia ens han permès fer un anàlisi sociodemogràfic d'aquells habitants de la Barceloneta que van asilar-s-hi. La distribució de les seves àrees de residència al districte confirma que provenien majoritàriament de les zones més degradades del barri. Més de la meitat provenia de la categoria d'illa amb el valor del sòl més baix, i tan sols un 12,2% ho feien en les de valor superior a la mitjana. Les seves morades estaven molt concentrades en els carrers més propers a la platja (Mapa 5.3.; Taula 5.18.).

Mapa 5.3. – Llocs de residència dels albergats a Montalegre (1870)

Font: Elaboració pròpia a partir d'AMCB, Governació, A-4500.15, f. 263-281, 307-320.

²⁴⁹ Bonamusa Gaspa & Serrallonga Urquidi 1995: 155-160.

Taula 5.18. – Albergats a Montalegre, per categoria econòmica de l'illa de residència

Categoria d'illa	Total	%	<i>Pes dels difunts i hospitalitzats el 1869-71 (%)*</i>
1	78	6	21,3
2	81	6,2	17,1
3	432	33,2	31,5
4	711	54,6	30,1

** Columna situada com a referència de la distribució dels grups en el conjunt de la població, segons la base de dades poblacional*

Font: Elaboració pròpia a partir d'AMCB, Governació, A-4500.15, f. 263-281, 307-320, i de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi.

Entre alguns d'ells hi constava l'ocupació i procedència. El principal grup professional entre els homes eren els jornalers (57, el 41,9%), seguits a distància dels mariners (25, el 18,4%). Tan sols un de cada cinc havia nascut a la ciutat, i respecte la mostra de la base de dades poblacional, hi havia una major presència relativa de valencians i d'individus procedents de les altres tres províncies catalanes. Per contra, tant els nascuts a la ciutat comtal com a la resta de la província de Barcelona eren molt menys presents que a la distribució general del barri (Taula 5.19.).

Taula 5.19. – Albergats a Montalegre (>13 anys), per regió de procedència

Regió de procedència	%	<i>Pes dels difunts i hospitalitzats el 1869-71 (%)*</i>
Barcelona ciutat	22,3	31,4
Immigrants	77,7	68,6
Resta de Barcelona	7,9	20,8
Resta de Catalunya	31	23,7
Balears	11,1	8,5
País Valencià	29,6	22,5
Aragó	6	4,3
Andalusia Oriental i Múrcia	2,3	6,2
Resta d'Espanya	9,3	10,7
Estranger	2,8	3,3
Total	216	756

** Columna situada com a referència de la distribució dels grups en el conjunt de la població, segons la base de dades poblacional*

Font: Elaboració pròpia a partir d'AMCB, Governació, A-4500.15, f. 263-281, 307-320, i de la base de dades creada per aquesta tesi.

Com en altres casos, l'epidèmia provocà la paralització portuària, que al seu torn va generar les habituals preocupacions per la misèria que això causava entre les famílies de la Barceloneta, afectades per la manca de treball²⁵⁰. A mitjans de setembre, un dels alcaldes de barri del districte expressava la urgència de repartir-hi aliments. Ell mateix ho havia experimentat en primera persona, al carrer Mayor, on una multitud de veïns el van rodejar per demanar-li auxili per tal de no morir de fam²⁵¹. La visita d'un metge dies després confirmava les sensacions. El doctor Vidal descrivia l'estat "sumamente deplorable" dels pocs residents que seguien a la Barceloneta. Segons ell, es devia a "la carencia absoluta de recursos de sus moradores, puesto que todos ellos se encuentran en la mayor indigencia por la falta de trabajos". Ho corroborava el regidor Gurri, que relatava com ell mateix va oferir recursos pecuniaris a molts habitants que el planyien demanant socors. Tot i aquests testimonis, la por secular al mal ús de la caritat va fer que l'Ajuntament acordés no facilitar aliments als veïns de la Barceloneta que no es traslladessin a Montalegre. Com encara no s'havia posat en marxa la colònia, fins llavors s'atorgaria una papereta que havia de gestionar el cura de la parròquia, amb 4 reials diaris per persona -2 per als menors-²⁵².

La ràpida posada en marxa de la cartoixa va fer que aquests sistema durés molt poc. Ja avançat el trasllat, en una nova visita al barri, un regidor tornà a fer èmfasi en "la espantosa miseria" que s'hi percebia. Arrel d'això es tornava a recordar que no es facilitarien ajudes als indigents que no estiguessin contagiats per evitar que es quedessin a la Barceloneta²⁵³. La penúria entre els pocs que hi restaven també va merèixer l'atenció de la premsa²⁵⁴. En general, l'abast de la cobertura benèfica va estar ben lluny d'anteriors epidèmies. Dels 24.000 habitants de tota la ciutat que havien demanat racions, tan sols n'haurien rebut 8.000.²⁵⁵

L'esclat de l'epidèmia va produir-se en un moment d'alta conflictivitat laboral al port²⁵⁶. El brot va posar fi a aquesta situació, però l'allargament en el temps del seu tancament i del de la Barceloneta va fomentar una resposta coordinada dels obrers que depenien del moviment portuari²⁵⁷. En una trobada batejada com a "reunió de la fam", exposaren que preferien morir de la malaltia que de gana, i exigiren la represa del trànsit comercial²⁵⁸. Un cop es va reobrir el port, l'activitat va ser molt escassa, i la crisi de treball va persistir. Després de tres mesos de penúries, de nou molts dels obrers de la Barceloneta van denunciar al mes de desembre l'abandonament de

²⁵⁰ Per exemple, a *La Esperanza* (Madrid), 19 de setembre de 1870.

²⁵¹ AMCB, Governació, A-4500.2, f. 81-3, 16 de setembre de 1870.

²⁵² Ídem, f. 102-4, 19 de setembre de 1870.

²⁵³ Ídem, f. 166-7, 29 de setembre de 1870.

²⁵⁴ "Solo dentro de las habitaciones se ven los estragos del mal y la miseria mas grande que pueden imaginar nuestros lectores. Casas hay donde en una alcoba yacen cuatro atacados de fiebre amarilla, y otras donde al lado de uno o dos enfermos del mismo mal espira otro atacado en medio de toda la familia" (*Boletín de Comercio de Santander*, 6 d'octubre de 1870).

²⁵⁵ *Boletín de Comercio de Santander*, 26 d'octubre de 1870.

²⁵⁶ Ibarz 2022.

²⁵⁷ "las clases de marineros, carpinteros de ribera, calafates, carboneros, riberos, playeros, lastreros, peones de diferentes clases y oficiales de diversas industrias, que existen en aquella importante poblacion, compuesta casi toda de trabajadores" (*La Federación*, 23 d'octubre de 1870).

²⁵⁸ Ídem.

les autoritats i les seves condicions. Molts d'ells “se encuentran sin muebles y sin ropa para poderse abrigar en esta cruda estación: sin dinero y *sin crédito* para poder vivir, y amenazados de ser echados a la calle porque deben esos últimos meses de alquiler”²⁵⁹. La febre groga de 1870 va fer més evident que mai el procés de degradació de les relacions laborals, alhora que evidenciava les fissures d'un sistema assistencial encara no adaptat a les problemàtiques contemporànies.

El procés de desinfecció i neteja general de la Barceloneta

L'esclat de l'epidèmia a la Barceloneta tornà a posar el focus en les condicions higièniques que reunia el barri, que es trobava, segons un diari, “en las condiciones mas favorables para el desarrollo del mal”²⁶⁰. La via d'infecció de la febre groga seguia sent desconeguda, i les seculars creences en la forma en que les malalties epidèmiques es propagaven van fer que les actuacions es centressin de nou en la idea dels focus d'infecció. Aprofitant el buit gairebé total en que es trobava la Barceloneta arran del seu desallotjament, el mes d'octubre es va iniciar una missió per fer una desinfecció i neteja general del barri i de l'andana del moll.

El procés per dur-ho a terme va ser tortuós. Inicialment s'encarregava la formació d'una brigada de neteja amb 25 persones, que havien d'obrir totes les cases per a ventilar-les i vigilar el barri²⁶¹. Una setmana després els treballs no s'havien engegat, i es creà una nova brigada. S'aprovaren unes bases per a dur a terme el sanejament, que incloïen l'adopció d'un gas àcid per a fer les desinfeccions i la crema nocturna de materials als carrers²⁶². Davant els rumors de l'existència de cadàvers a algunes cases, s'acordà l'obertura immediata dels habitatges que desprenien males olors²⁶³. Les instruccions per a dur a terme la desinfecció van ser poc clares, i el procés va xocar amb els interessos d'alguns propietaris, sobretot de comerciants que comptaven amb magatzems al barri o a l'andana. Les seves queixes van conduir a l'aturada dels treballs a inicis de novembre, quan es van donar claus als propietaris per a que retiressin els gèneres que consideressin oportuns²⁶⁴.

També van generar-se dubtes sobre com efectuar el sanejament. Els encarregats de la neteja de l'Armada demanaren a la Junta municipal de Sanitat unes instruccions clares i precises, davant la incongruència i manca de concisió de les vigents²⁶⁵. Arran d'això, se'n van redactar unes noves²⁶⁶. La imminència de la tornada dels veïns desallotjats pressionava, i el governador civil comunicava

²⁵⁹ *La Federación*, 18 de desembre de 1870.

²⁶⁰ *Crónica de Cataluña*, 21 de setembre de 1870.

²⁶¹ AMCB, Governació, A-4500.7, f. 52, 11 d'octubre de 1870.

²⁶² Ídem, A-4500.2, f. 272-6, 19 d'octubre de 1870.

²⁶³ Ídem, f. 288-290, 22 d'octubre de 1870.

²⁶⁴ Ídem, f. 329-330, 1 de novembre de 1870.

²⁶⁵ Ídem, A-4500.7, f. 71, 11 de novembre de 1870.

²⁶⁶ Es revocava de responsabilitat a la direcció facultativa de l'Armada, i la seva missió es circumscribia a la desinfecció i sanejament. La decisió de quins gèneres eren o no contumàços correspondria en endavant a la comissió desinfectora. La ventilació de cada local es verificaria tan sols de sol a sol per dos dies seguits. En casos de magatzems sobreocupats, com havia demanat la Junta provincial de Sanitat, tan sols es trauria allò necessari per fer lloc i formar “pasillos en forma de herraduras” (Ídem, A-4500.7, f. 93, 11 de novembre de 1870).

l'alcalde la imperiosa necessitat d'enllestir la desinfecció²⁶⁷. Un cop arreglats els problemes amb el comerç, la Junta assegurava que els treballs s'executarien ràpidament²⁶⁸. Però els problemes continuaren. El 20 de novembre, la comissió creada per a gestionar la desinfecció comunicava que tan sols s'havien pogut fumigar les andanes del port, el passeig Nacional i una de les voreres del carrer Mayor. Tenint en compte la proximitat del retorn dels veïns, en endavant s'acordà que tan sols es fumiguessin les cases on hagués hagut defuncions²⁶⁹. Gràcies a això, de seguida es va culminar la desinfecció dels carrers més propers al port²⁷⁰, i la mateixa comissió proposà el cessament de la brigada de neteja pels costos que li suposava a l'Ajuntament. A més, la Barceloneta ja es trobaria "perfectamente limpia". La tasca de neteja, a partir d'ara, es podria substituir per l'obligació de veïnat a dur-la a terme²⁷¹.

El 25 de novembre culminava finalment el procés²⁷². Coincidia amb la tornada dels veïns, i també amb una visita al barri que certificaria el satisfactori estat sanitari de la Barceloneta, per la qual cosa la Junta municipal es donà per satisfeta. La premsa reproduïa cofoia l'admiració per la neteja que presentaven els carrers del districte, en contrast amb el que era habitual²⁷³. El dia 1 de desembre, la Barceloneta ja estava lliure per al trànsit del veïnat²⁷⁴.

L'impacte en la mortalitat

La recopilació de les dades de defuncions causades per l'epidèmia va tornar a comptar amb greus deficiències. Oficialment, la febre groga va causar 1.232 morts a la ciutat²⁷⁵. Una xifra molt propera va obtenir un treball recent basat en l'anàlisi dels registres parroquials i de les morts en els hospitals provisionals, que donava un total de 1.264 defuncions, 274 a la Barceloneta²⁷⁶. En la nostra explotació del registre civil, 267 defuncions al districte van ser catalogades com causades per la febre groga²⁷⁷. Descomptades les morts produïdes als hospitals, la xifra és superior a l'obtinguda pel registre parroquial. Així i tot, segueix estant molt llunyana a la real, per diversos motius. El primer és que fins el 3 de setembre no es començaren a comptar els morts²⁷⁸. La segona és que el desallotjament del barri va causar la total aturada del recompte de defuncions al districte. Només podem tenir una pista del que va passar a Montalegre, on van morir 18 individus de la

²⁶⁷ Ídem, A-4500.7, f. 96, 11 de novembre de 1870.

²⁶⁸ Ídem, A-4500.2, f. 376, 12 de novembre de 1870.

²⁶⁹ Ídem, A-4500.7, f. 124, 20 de novembre de 1870.

²⁷⁰ Ídem, f. 131, 20 de novembre de 1870.

²⁷¹ Ídem, f. 129, 20 de novembre de 1870.

²⁷² Ídem, f. 147.

²⁷³ Així ho feien a *La Iberia* (Madrid), 19 de novembre de 1870 o *El Correo de España* (Madrid), 28 de novembre de 1870. En la primera peça es llegia: "El interior de la Barceloneta queda limpio, y las calles se hallan en un estado de aseo pocas veces visto en aquel barrio tan descuidado por sus habituales moradores".

²⁷⁴ Es disposà que les brigades cessessin el seu servei, i es reservaren vuit homes per a la vigilància i neteja nocturna en cas que la Junta municipal ho considerés adient (AMCB, Governació, A-4500.7, f. 161).

²⁷⁵ *El Correo de España* (Madrid), 13 de desembre de 1870.

²⁷⁶ Canela Soler et al. 2009.

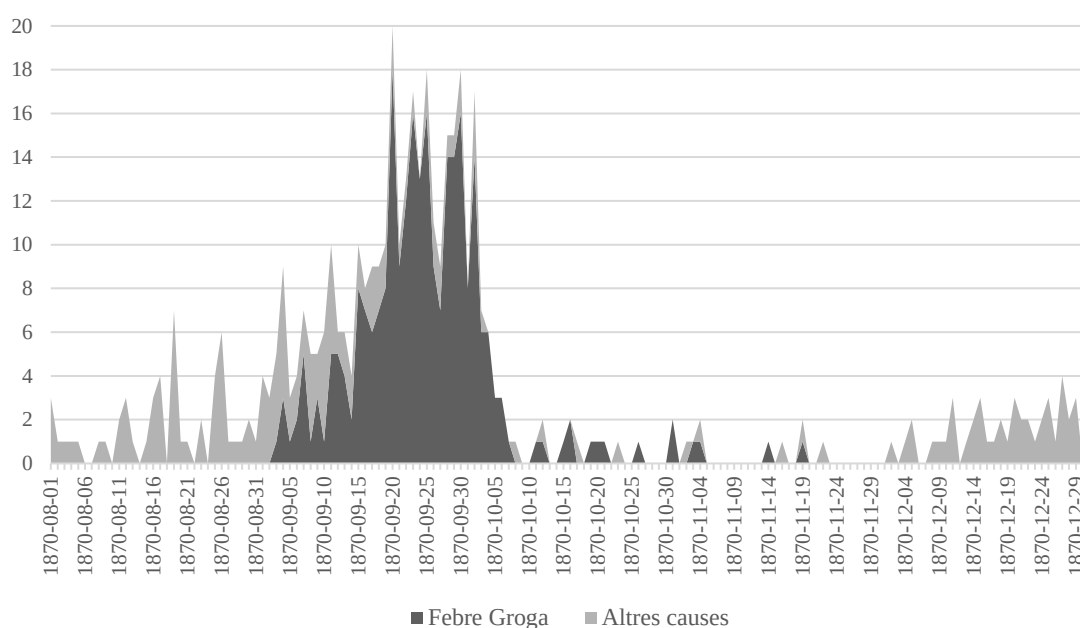
²⁷⁷ *Tifus icterodes*, més habitualment.

²⁷⁸ Bonamusa Gaspa & Serrallonga Urquidi 1995: 159.

Barceloneta per febre groga²⁷⁹. Però el més important és el desconeixement del nombre de defuncions que es produïren en la resta d'habitants, aquells que es dispersaren a altres espais de la ciutat i del país. Una fugida massiva que, com hem observat, va començar abans del desallotjament definitiu, i que a mitjans de setembre ja havia causat la fugida de més de dos tercers parts de la població.

Limitats a les dades oficials del registre civil, les defuncions per febre groga es van concentrar el mes de setembre. L'escala de la mortalitat, però, ja ascendia abans que es catalogués el primer difunt causat per la malaltia. A la segona quinzena de setembre es concentraren els dies més mortífers, per aturar-se abruptament a l'inici de l'octubre amb la culminació del desallotjament. Les setmanes en què es va perllongar el tancament del barri, les defuncions es produïren amb comptagotes, fins que la tornada general el mes de desembre va reprendre la mortalitat ordinària de la població (Gràfica 5.3.). A l'octubre i primera meitat de novembre, en contrast amb el buit a la Barceloneta, la resta de la ciutat seguia immersa en un pic de mortalitat molt alt²⁸⁰.

Gràfica 5.3. – Defuncions diàries a la Barceloneta durant l'epidèmia de febre groga

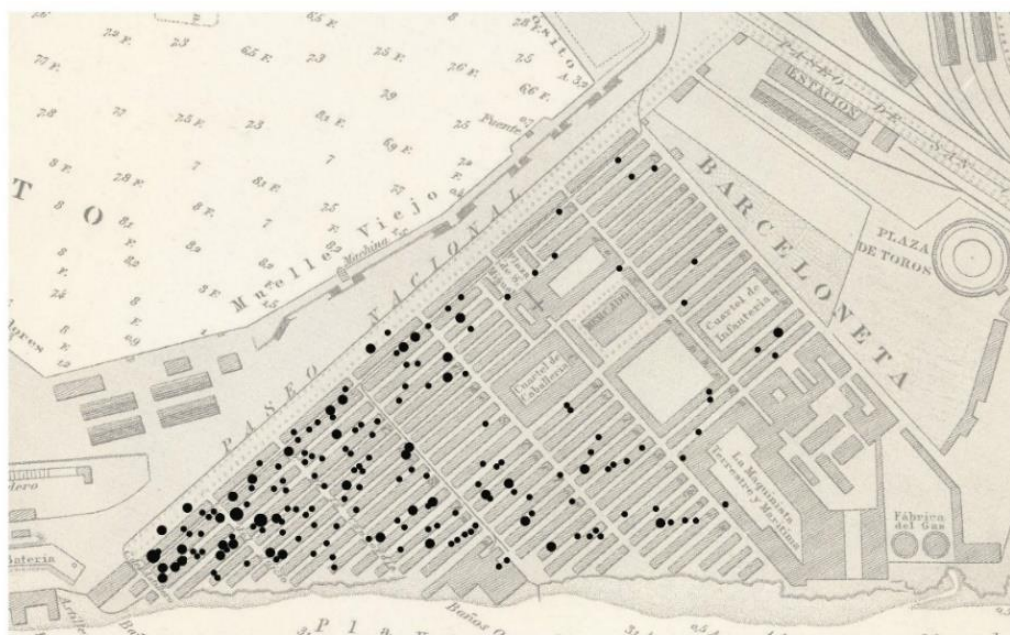
Font: Elaboració pròpia a partir de les dades extretes d'AMCB, Registre Civil, llibres V604 a V606.

El fet que les 267 defuncions registrades estiguessin concentrades en la fase inicial de l'epidèmia van determinar que la distribució dels afectats a l'espai fos molt desigual. Les morts es van concentrar en el reduït espai al sud-oest del barri on va començar a reproduir-se la malaltia, i es va estendre de forma menys intensa en paral·lel tant al moll com a la platja. A la zona nord del districte, per contra, la febre groga tingué molt poca incidència. La majoria dels veïns de l'àrea havien fugit (Mapa 5.4.).

²⁷⁹ AMCB, Governació, A-4500.15, apèndix.

²⁸⁰ Canela Soler et al. 2009: 297.

Mapa 5.4. – Localització de les defuncions per febre groga (1870)

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades extretes d'AMCB, Registre Civil, llibres V604 a V606.

La zona més afectada tenia una forta presència de mariners, que va determinar que fos el col·lectiu professional més afectat (ho eren 50 dels 140 homes amb ocupació anotada, el 35,7%), en contrast amb la notable absència dels jornalers (tan sols 9 difunts ho eren, el 6,4%). Aquesta zona concentrava molts immigrants provinents de Vinaròs i Benidorm²⁸¹, el que va propiciar que fossin els grups migratoris més afectats. 26 vinarossencs/ques (el 9,7% del total) i 19 benidormers/es (7,1%) van morir per la febre groga. En conjunt, va causar més nombre de morts entre homes que entre dones (57,2 vs 42,8%), i en una població majoritàriament adulta. La mitjana d'edat fou de 38,3 anys.

La immediata post-epidèmia. L'auge de l'higienisme i les receptes de control i reforma social

La febre groga del 70 va suposar un abans i un després per la Barceloneta, especialment pel que fa a la relació amb les autoritats i elits de la ciutat. L'higienisme es va consolidar com a aparell doctrinal, s'institucionalitzà i el seu cercle es difongué més enllà de l'estament mèdic per tal de generalitzar-se en àmplies capes socials. Es va convertir en una estratègia política d'intervenció en la vida tant pública com privada, com un programa de regeneració social basat en la moralització dels costums a través d'un discurs de neutralitat científica. La malaltia i les carències

²⁸¹ Veure l'apartat 3.2.2. d'aquesta tesi, en especial els Mapes 3.8. i 3.9.

materials es convertiren en problemes morals, i el concepte d'higiene passà també a abraçar les idees de decòrum, ordre i civilitat. L'objectiu era controlar i reformar tots els aspectes de la vida quotidiana de les classes treballadores, com a via per a millorar-ne les seves condicions i, d'aquesta forma, aconseguir que fossin més productives i disminuir el seu potencial caràcter subversiu²⁸².

El discurs higienista va ser present a Barcelona tot el Vuit-cents²⁸³. La seva assumpció per part dels cercles burgesos i dels reformadors socials, no obstant, no es va consolidar fins les darreres dècades del segle. Les solucions higièniques, que incloïen la millora sanitària de la població obrera i la intervenció sobre els seus mitjans de vida, inclosos carrers, subsols i habitatges, van ser finalment interpretades, amb un consens força ampli entre la burgesia, com una eina per neutralitzar les tensions socials en augment. Unes posicions cada cop més moralitzants dels discursos higienistes, on l'èmfasi en les millores de les condicions de vida cada cop anaven més aparellades a l'estabilitat social, ho facilitaren²⁸⁴. Aquests processos, a més, van permetre el triomf d'un concepte de salut pública restringit al sanejament urbà, que evitava l'assenyalament d'elements socials estructurals com a determinants de l'estat de salut de la població²⁸⁵.

A diferència dels higienistes de mitjans de segle, com Monlau o Cerdà²⁸⁶, centrats en les deficiències estructurals de l'urbanisme a la ciutat, els nous actors emfatitzaren la noció dels mals hàbits populars i pararen l'atenció en espais concrets de la urbs que es consideraven bruts, insalubres i necessitats de control. La immediata post-epidèmia va concentrar aquestes mirades higienistes sobre la Barceloneta, que van reproduir preocupacions antigues amb noves inquisicions que, com mai abans, es focalitzaren en el cos social mateix que conformava el barri. Aquesta nova atenció, en canvi, va desatendre la millora de les infraestructures bàsiques per a la vida, que de nou es van postergar. El procés de degradació dels indicadors del nivell de vida a la població del barri, com hem observat amb els seus patrons de mortalitat i ho farem més endavant amb l'educació i l'habitatge, van arribar al seu màxim d'intensitat a les dues dècades següents.

A finals d'octubre del mateix 1870, el doctor Robert, figura il·lustre tant de la medicina com de la política barcelonina de finals del segle XIX i principis del XX, va ser el primer en focalitzar-se en les formes de vida de la població de la Barceloneta. "Este barrio (...) reuniría muy buenas condiciones si no contuviera su recinto una población miserable, poco amiga de la limpieza y por lo menos cuádruple ó quíntuple de la que corresponde", afirmava. A això s'hi sumava la pobresa

²⁸² Barona & Lloret Pastor 1998: 269-271; Campos 1995: 1095-1099; Guereña 2000: 67-68; Quintanas 2011: 275-276.

²⁸³ La profusió d'aquest pensament i l'abundància de textos que produïren han fet que molts siguin els treballs que recullen la visió que de la ciutat tenien els higienistes. De fet, en molts estudis ha estat l'única via a partir de la qual s'ha estudiat els problemes de sanitat i higiene que tenia Barcelona i, extensivament, les condicions de vida de la seva classe obrera. Això ha fet que, tot sovint, s'hagi reproduït el substrat ideològic i cultural que aquests transmetien. Veure per exemple Pantaleón Gamisans 2007; Termes & Abelló 1995: 168-177.

²⁸⁴ Capel & Tatjer 1991: 62-63; Martín Pascual 2007: 132.

²⁸⁵ Sobre el procés de definició del concepte de salut pública a l'Anglaterra del segle XIX, i les aportacions historiogràfiques que han emfatitzat la naturalesa política del procés, veure Zarzoso Orellana 2000.

²⁸⁶ La seva proposta d'enderrocament de la Barceloneta derivava de les necessitats logístiques del port i la ciutat. En cap cas va deixar res per escrit sobre les condicions sanitàries i higièniques del barri.

de la majoria dels seus habitants, que s'hauria accentuat degut a la vaga anterior a l'epidèmia. La misèria havia acabat sent el millor combustible per a l'esclat epidèmic, sota el seu parer²⁸⁷.

Un altre personatge destacat en l'estament mèdic a la Barcelona de la segona meitat del Vuit-cens fou el doctor Carles Ronquillo. Director de la secció d'Higiene Especial, el novembre del mateix any va pronunciar una ponència que es recolliria l'any següent en un petit opuscle. Ronquillo intentava assenyalar els factors que havien afavorit el desenvolupament de la febre groga, i proposava una sèrie de millores a la ciutat per tal de prevenir-ne un impacte futur de les mateixes dimensions. Les barriades situades contigües als grans ports, argumentava, eren motiu de preocupació habitual dels higienistes arreu del món. La presència de tavernes, d'elements de vici i d'habitatges infectes solien ser un tret generalitzat. La Barceloneta encaixava en aquest tipus, i assenyalaria les condicions no tan sols materials, sinó també morals, en què vivien els habitants dels districtes²⁸⁸.

Ronquillo també recordava els projectes de reforma urbanística del barri, que proposaven la demolició de bona part de les seves illes de cases, i fins i tot la proposta de Cerdà d'enderrocarlo per complet. Era natural que la Barceloneta preocupés a les autoritats, i devia alarmar-les especialment quan allà s'hi presentaven els primers casos d'una malaltia exòtica. Proposava l'aïllament immediat del barri en casos de detecció de còlera, i el seu desallotjament en els de febre groga. En un futur, calia que aquest s'efectués molt abans del que s'havia trigat en l'episodi de 1870. Entre les seves propostes, també incloïa aspectes tradicionals com les desinfeccions amb àcid fènic, el foment de les emigracions o la fumigació de bucs. Ho combinava amb accions més estructurals, com la construcció de clavegueres, la desaparició dels dipòsits de latrines o la contractació de més personal mèdic. Sobre la Barceloneta, reprenia la idea de reforma urbanística, apostant per la conversió de mig barri en magatzems, i la combinava amb una proposta per a limitar-hi la densitat poblacional a través de la fixació d'un nombre màxim d'individus per habitatge²⁸⁹.

L'Acadèmia de Medicina i Cirurgia de Barcelona, la institució de màxima representació del col·lectiu mèdic, va publicar una memòria sobre l'epidèmia l'any 1872. Aprofundia en el lament que la Barceloneta no s'hagués comunicat i desallotjat amb anterioritat, quelcom que ja havien fet alguns metges després de l'epidèmia de 1821.²⁹⁰ En l'anàlisi dels factors afavoridors del contagi al districte, de nou emfatitzaven el pes de les costums dels habitants, combinat amb el mal estat general de l'habitatge i la pobresa que generava la paralització portuària:

Una población de más de 15,000 habitantes, acumulados en pequeñas y mal ventiladas habitaciones, y en las que no sobresale como carácter dominante la limpieza; reducidos por otro

²⁸⁷ *El Genio Médico-quirúrgico* (Madrid), 22 d'octubre de 1870.

²⁸⁸ "Como viven y duermen física y moralmente los habitantes de estos barrios, es cosa de todos sabida y repetida hasta la saciedad" (Ronquillo 1871: 10).

²⁸⁹ Ídem: 26.

²⁹⁰ "La Barceloneta solo podía salvarse con un gran acto de energía, su desocupo inmediato y traslación de los vecinos á una zona distante del mar. Esto que más tarde tuvo que hacerse con peores condiciones; esto que hubiera salvado á la ciudad, y librado gran parte del barrio marítimo, no hubo valor entonces para llevarlo á cabo; ni siquiera lo hubo para establecer un aislamiento completo entre la ciudad y el puerto" (Academia de Medicina y Cirujía de Barcelona 1872: 32).

lado en gran manera sus recursos por la suspensión de los trabajos del muelle, la amenaza de la clausura del puerto, y la consiguiente inhabilitación de los numerosos almacenes y depósitos que allí tiene el comercio, debía sufrir todo el rigor de la miseria y del hambre²⁹¹.

Respecte la colònia de Montalegre i el trasllat de la població van emetre una valoració positiva. Constituïa un fet notable “el que una Colonia formada por individuos de las más ínfimas clases y las más ignorantes y desaseadas subsistiera durante dos meses y medio (...) sin dar lugar apenas á actos punibles”²⁹². L'autocrítica com a gremi i la crítica a les autoritats van ser pràcticament inexistents.

La valoració del conjunt de la Barceloneta i de les mesures que es requerien per a la seva millora higiènica per part dels metges higienistes van concentrar-se en l'ofici que van dirigir a l'Ajuntament el 27 de juliol de 1871. El panorama que feien del barri era gairebé apocalíptic: “La estensa, condensada e importante barriada del puerto (...) ofrece hoy el más palpitante ejemplo de la veleidat humana”. El focus, un cop més, es trobava en els mals hàbits dels seus veïns, que ni tan sols la gravetat de l'epidèmia havien pogut modificar. Això s'entremesclava amb els problemes persistents de manca d'infraestructures:

La falta de cloacas, que de tan fácil é higiénica construccion fueran, con vertientes a la mar vieja, sí sirven de pretexto para abandonar en medio de sus angostas calles las basuras de todo género, noche y día; la escasez y mala calidad de los pozos y la insuficiente abundancia de aguas potables, los familiariza con al desaseo en sus ropas, en sus zaquizamies y en sus cuerpos; la perenne elaboración y difusión en todos sentidos del impalpable polvo resultante del continuo deterioro del pavimento, del rocío por arbitrario acarreo de multitud de materias primeras, de semillas y otros efectos de los mas heterogéneos, crea una insoportable atmósfera agitada por las frecuentes brisas en tiempos secos, y origina en los húmedos un copioso fengar, circunstancias idones á la par, y las mas abonadas para engendrar, propagar y adherir á los seres humanos toda casta de fermentos y parasitarios, primera dechada en que al infinito germinan los miasmas epidémicos²⁹³.

Proposaven remeis expeditius, centrats en l'actuació decidida de l'administració municipal en una doble vessant. La primera era com a element actiu en la neteja del barri. La segona es centrava en l'acció punitiva per reformar les costums dels habitants. Així ho expressaven:

Contra la sordidez y cochambre encarnadas en los vecinos de la Barceloneta, una pulcritud de armiño, realizada por una brigada, noche y dia permanente, de barrenderos y serenos, (...) que multen ó castiguen, sin contemplación, a los grandes y pequeños infractores de las ordenanzas municipales, hechas también para los suburbios. Contra el hacinamiento de moradores en habitaciones estrechas, las vigorosas visitas domiciliarias sanitarias²⁹⁴.

Rius i Taulet, futur alcalde de la ciutat i llavors president de la Comissió de Governació, va expressar la seva admiració pel manuscrit, i instà l'Ajuntament a implementar les mesures proposades. Aquestes es concretaren en tres punts principals. El primer era l'establiment d'una nombrosa brigada d'escombriaires que, diàriament, des de la matinada a la posta de sol, netejaria

²⁹¹ Academia de Medicina y Cirujía de Barcelona 1872: 39.

²⁹² Ídem: 42.

²⁹³ AMCB, Governació, A-4420, 27 de juliol de 1871.

²⁹⁴ Ídem.

els carrers i places de la Barceloneta i les andanes del moll. El segon era la multa i càstig sever dels infractors de les ordenances municipals. Per últim, proposava la creació d'una comissió, formada per un alcalde de barri i quatre veïns del districte, per a fer una visita domiciliària escrupolosa a tots els edificis i habitatges de la Barceloneta. Aquesta revisaria tant la neteja i les condicions higièniques com les persones que hi vivien, i tindria la potestat de dictar desocupacions parcials d'habitatges en casos d'amuntegament. L'Ajuntament hi accedí i les mesures quedaren aprovades el dia 1 d'agost²⁹⁵.

Les disposicions intentaven pal·liar els problemes higiènics que presentava la Barceloneta en el nivell més superficial possible, fruit d'una aproximació a la problemàtica centrada en la responsabilitat cívica. En canvi, oblidava per complet altres qüestions que tant Ronquillo com l'Acadèmia de Medicina havien assenyalat. Res es proposava l'Ajuntament per solucionar la manca de clavegueres i d'aigua potable, ni pel mal estat dels pous, elements que tenien una incidència major en la salut pública i una dependència molt més directa de l'acció de l'administració que no pas la brutícia dels carrers.

En paral·lel al col·lectiu dels metges higienistes i l'autoritat municipal, també a la premsa la post-epidèmia va concentrar l'atenció sobre les condicions del districte. El 1871, la brutícia dels carrers era associada amb el calor, el que en conjunt desembocava en el perill de reproduir l'ocorregut l'any anterior²⁹⁶. *La Independencia*, difusor del pensament higienista, assenyalava el març la manera en que s'hi extreien les latrines²⁹⁷. Un mes després recordava la forma en que vivien els habitants de la Barceloneta com a factor que en qualsevol moment podia ocasionar un nou brot epidèmic²⁹⁸. L'atenció durant aquell any sobre el districte va ser constant, i el juliol el mateix periòdic reproduïa les queixes dels olors que desprenia un magatzem del carrer San Miguel, que podia formar un focus d'infecció en “aquel castigado barrio”²⁹⁹. La publicació, passat l'estiu, hi feia una nova visita, on assenyalava “el lamentable estado de la Barceloneta”, en especial al Moll Nou i la platja³⁰⁰.

La quinzena d'anys que van seguir, lluny d'iniciar-se un camí cap a la millora de les infraestructures sanitàries i higièniques de la Barceloneta, va ser el de la intensificació de la mirada higienista sobre el districte. Els patrons de mortalitat seguien empitjorant, l'analfabetisme augmentà i, tot i l'estancament poblacional, el problema de l'habitatge seguí sent molt greu.

²⁹⁵ Ídem.

²⁹⁶ Així ho esmentava *El Menorquín* (Maó), 20 d'abril de 1871.

²⁹⁷ *La Independencia*, 16 de març de 1871.

²⁹⁸ “Se nos dice que la aglomeración de personas en reducidas habitaciones de la Barceloneta y el modo de vivir especial de las mismas pueden fomentar toda clase de enfermedades endémicas y epidémicas, como aconteció el año pasado, ya que viven de la misma manera que el año anterior” (*La Independencia*, 16 d'abril de 1871).

²⁹⁹ Ídem, 25 de juliol de 1871.

³⁰⁰ Ídem, 6 d'octubre de 1871.

5.2.4. Higienisme i laissez-faire, una combinació estèril. Salut pública i infraestructures higièniques entre 1870 i 1885

La consolidació de la mirada higienista sobre el districte va venir de la mà de nous divulgadors d'aquests preceptes, que van anar més enllà del col·lectiu mèdic. Tant la premsa de la ciutat com les capçaleres locals del districte van ser-ne actors claus, així com també les institucions i els arquitectes i enginyers que encapçalaren els nous projectes de reforma urbana. Per primer cop, també va aparèixer un element que, fins el canvi de segle, acompanyaria moltes aproximacions a la Barceloneta. Parlem d'una profunda noció de decadència, que anava acompanyada amb l'enyorança d'un passat suposadament idíl·lic. Una peça de la *Crónica de Cataluña* de l'agost de 1876 n'és un dels millors exemples. Una Barceloneta de mitjans de segle idealitzada es contraposava amb el seu estat actual, abandonada i decadent:

Hace veinte años que sus casas eran blancas, sus calles alegres y aseadas, y la antigua alameda que embellecía su entrada, centro de reunión de una escogida sociedad... hoy,, hoy... ¿qué es la Barceloneta sino un foco inmundo de repugnante y de asqueroso aspecto?³⁰¹.

Contraposaven el barri amb altres poblacions marítimes que servien com espais d'esbarjo i alberg en altres punts de la península i del Mediterrani, incloent ciutats com Porto, Marsella o Nàpols. El principal problema, opinaven, era la manca d'obediència de les lleis d'higiene pública i policia urbana. Això incloïa l'amuntegament de persones en habitatges, les cases de prostitució i els escàndols públics als carrers. El potencial que tenia la platja del districte per atreure turisme de tot Espanya, en conseqüència, es perdia³⁰². En altres peces, l'estat del barri es relacionava amb el perill d'esclats epidèmics³⁰³. “Olvidado como siempre, sucio por demás, y en extremo decaído, se encuentra el barrio marítimo de la Barceloneta”, opinava *El Anunciador Catalán*, centrant-se en el mal estat dels carrers i en la presència de prostitució³⁰⁴. De nou calia posar el focus en els hàbits de la població, responsables que els carrers del districte fossin els menys nets de la ciutat³⁰⁵. En alguns casos també s'assenyalava l'Ajuntament i la seva deixadesa en la vigilància del barri, però solia restar en segon pla³⁰⁶.

³⁰¹ *La Iberia* (Madrid), 17 d'agost de 1876. S'hi reproduïa íntegra la peça originalment publicada al diari barceloní.

³⁰² “A buen seguro que el puerto de Barcelona se vería visitado por gran parte de las familias ricas del interior de España que marchan hoy á pasar el verano á las provincias y al extranjero, si en vez de ser la Barceloneta lo que es en la actualidad, fuera lo que reclaman de consuno el interés y la conveniencia públicos” (Ídem).

³⁰³ “La Barceloneta, el barrio más amenazado, está convertida en un depósito de inmundicias” (*Crónica de Cataluña*, 5 de juliol de 1876).

³⁰⁴ *El Anunciador Catalán*, 13 de febrer de 1878.

³⁰⁵ “La mayor parte de los vecinos convierten las paredes en arrimo a los estercoleros que han improvisado”, deia *La Publicidad*, 16 de febrer de 1879. La publicació creia que devien adoptar-se mesures higièniques a la Barceloneta, davant la notícia de l'aparició de la pesta negra al Mar Caspi i l'arribada de bucs d'Odessa.

³⁰⁶ “Existe en Barcelona un barrio, el de la Barceloneta, cuya suciedad es tal, y cuya policia urbana yace en tan miserable estado, que nadie diría sino que pertenece a Marruecos” (*La Publicidad*, 22 de gener de 1882). Demanaven que s'acabés l'abandonament i desídia de l'administració municipal respecte el barri.

La perspectiva de responsabilitat de la població era traslladada també a la Junta municipal de Sanitat, que el 1877 recomanava un seguit de mesures higièniques i sanitàries a la ciutat i feia una crida per a l'atenció especial sobre la Barceloneta. Per a la neteja dels carrers del barri, proposaven que els veïns dipositessin l'escombraria pel matí i se'ls exigís escombrar i regar els carrers dos cops al dia. Als propietaris se'ls hauria d'obligar a mantenir en bon estat els dipòsits de latrina i a no tolerar que visquessin més individus dels que cabien en els seus habitatges. Per últim, no hi devien permetre la cria d'aus i altres animals³⁰⁷.

L'existència d'una secció dedicada a la Barceloneta al setmanari *La Unión* entre 1880 i 1881 reflectí la profunda penetració de la mirada higienista també en els periòdics locals³⁰⁸. El focus era gairebé exclusiu en l'estat del sòl del barri i la seva brutícia, de la que culpaven en bona mesura a les costums dels habitants. Denunciaven el llançament de restes de menjar al carrer, així com d'aigües, incloses les brutes, i exigien multes³⁰⁹. Relacionaven aquestes pràctiques amb la mala imatge que tenia al barri entre els forans³¹⁰, es preocupaven pel seu decòrum³¹¹, i culpaven les dones de ser les principals culpables³¹². Tot i incidir ocasionalment en la responsabilitat de les administracions, s'obviava el dèficit estructural d'infraestructures, la principal raó per la qual els habitants del districte prosseguien amb aquests hàbits.

La cronificació del deplorable estat del sòl i el subsol del barri

Durant la dècada de 1870, els polítics liberals espanyols coneixien la sobremortalitat urbana, però la posada en marxa de les reformes sanitàries pertinents topaven amb la pressió de molts interessos i la persistent manca d'autonomia fiscal dels ajuntaments³¹³. Fins a finals de segle, la ideologia regnant del *laissez-faire* va esquivar repetidament arreu d'Europa les inversions necessàries per a bastir les infraestructures sanitàries necessàries al món urbà. Els pressupostos públics no devien

³⁰⁷ *Crónica de Cataluña*, 5 de juny de 1877.

³⁰⁸ També ho va fer en alguna ocasió el periòdic *La Pescatera de la Barceloneta* (12 de febrer i 24 de març de 1881, especialment).

³⁰⁹ “Que los vecinos de nuestra barriada deben barrer y asear sus habitaciones es una cosa que de puro sabida sería ocioso recomendarla; pero al hacer esta operación deben tener en cuenta, que por limpiar sus casas no pueden ensuciar la vía pública. Los escombros y desperdicios de comida no deben tirarse de modo alguno a la calle, sino guardarlos para que los recojan los carros destinados al efecto; y las aguas lo mismo sucias que limpias, no debe permitirse se arrojen desde lo alto de las ventanas o balcones, proporcionando con harta frecuencia lluvias en tiempo sereno, y lo que es mas sensible, baños de chorro a los transeúntes. Señores municipales: una multitud de vez en cuando haría tal vez posible el tránsito por la mayoría de nuestras calles, contribuyendo y no poco al aseo de la población” (*La Unión*, 7 de novembre de 1880). La notícia que se'n havien posat algunes fou celebrada (Ídem, 3 d'abril de 1881).

³¹⁰ Si els veïns no llancessin “escombros, huesos, cortezas, cáscaras, desperdicios de comida, etc.” a la via pública, asseguraven que “no tendríamos que avergonzarnos en presencia de los forasteros, que con sobrada razón nos critican” (Ídem, 13 de març de 1881).

³¹¹ Així ho explicitaven, entre d'altres, en una denúncia per la pràctica d'alguns nens d'arrossegar un animal en estat de putrefacció (Ídem, 11 de desembre de 1881).

³¹² Ídem, 28 d'agost de 1881.

³¹³ Escudero Gutiérrez & Nicolau Nos 2014: 15

comptar amb grans despeses, mentre que el capital privat es concentrava en febres inversores com el ferrocarril i feia cas omís al clavegueram, l'aigua potable i la pavimentació de carrers³¹⁴.

A la Barceloneta, aquells anys la manca de clavegueres fins i tot va deixar de ser focus de preocupació. Un acord municipal de 1873 per la construcció de clavegueres al districte tan sols s'acabaria traduïnt en la instal·lació d'una nova al carrer Ginebra³¹⁵. Cap més actuació es faria fins l'any 1880, quan s'amplià la claveguera del carrer Alegria³¹⁶. Els propietaris, per la seva part, es limitaven a construir claveguerons i desguassos per expulsar les aigües sobrants de les cases, amb el corresponent permís de l'Ajuntament³¹⁷. La manca de clavegueram reaparegué en el debat públic únicament el 1878, i es va circumscriure a l'aprovació d'un nou arbitri municipal per l'ús d'aquests claveguerons. Van sorgir dubtes sobre quins veïns havien de pagar-lo, ja que, davant la manca de clavegueres, molts es veien obligats a construir i utilitzar aquests elements. Aquests no podien desaparèixer perquè l'Ajuntament no complia amb “el deber de urbanizar aquella barriada”, argumentaven els propietaris³¹⁸. Tampoc aquest debat puntual impulsà cap canvi en la política de salut pública i infraestructures.

Més atenció va rebre aquells anys l'estat del sòl i la manca i deficiència de la pavimentació dels carrers. El 1875, *La Imprenta* reclamava l'Ajuntament que s'ocupés del paviment de la Barceloneta³¹⁹. Però la principal font de queixes va ser el setmanari local *La Unión*. Resumia així l'estat dels carrers: “Es verdaderamente lastimoso el estado en que se encuentran, salvo contadísimas escepciones, las calles de nuestra barriada”, que eren “en su mayoría sucias, y más que sucias asquerosas, muchas de ellas sin aceras; en otras, son estas tan rudimentarias e incompletas, que es de todo punto imposible transitar por ellas”³²⁰. Aquells que no estaven pavimentats s'enduïen la pitjor part³²¹. Les molèsties per vianants i carreters eren evidents³²².

El tímid pla que el 1854 es bastí per a la pavimentació i construcció de clavegueram, fruit de l'estadística sobre l'estat d'aquests elements a la ciutat, era ja història, i no es va reprendre mai. La improvisació, manca de recursos i arbitriarietat dominaven més que mai els ritmes i els emplaçaments de les obres. Una polèmica al si del consistori també va posar a la llum l'existència d'interessos espuris i pràctiques clientelars. L'octubre de 1879, dos dels regidors electes per la

³¹⁴ Szreter 2004: 82-83.

³¹⁵ *La Independencia*, 22 de gener de 1873; *La Imprenta*, 22 d'abril i 29 de juny de 1873.

³¹⁶ *Diari Català*, 20 de juny de 1880.

³¹⁷ Diversos casos es produïren a inicis de 1873, que incloïen el corder Pau Calvell, el mestre d'obres Jaume Gassull o els mestres calafats Bonaventura Vives i Pau Ramis (AMCB, Governació, C5-172).

³¹⁸ Es va acordar que només la pagarien aquells que tenien casa en un carrer amb claveguera (*La Imprenta*, 22 de novembre de 1878). Un any més tard, però, els propietaris denunciaven que també aquells situats en carrers sense clavegueres estaven pagant (*Diari Català*, 9 de gener de 1880).

³¹⁹ Denunciava la presència de clots i pols als carrers del districte (*La Imprenta*, 9 de setembre de 1875). L'any següent concretaven la denúncia en un dels carrers, el de la Concepción, on la manca d'empedrat impedia els escombriaires treure l'aigua, el que generava tolls que, de nou, s'associaven amb el risc de malalties (Ídem, 28 de maig de 1876).

³²⁰ *La Unión*, 27 de febrer de 1881.

³²¹ “La mayoría de las empedradas lo estan con piedras, desperdicio de otra calles, pero aunque malas, son relativamente excelentes comparadas con las de San Olegario, Santa Madrona, Sevilla, San Francisco, etc., etc., que si cuando llueve son absolutamente intransitables, estan más que indecentes y asquerosas en tiempo sereno” (Ídem, 6 de febrer de 1881).

³²² “Tanta es la cantidad de agua sucia y asqueroso barro, que algunos carreteros y no pocos, que sin serlo, tienen desgracia de pasar por dichos sitios, han visto desaparecer sus respectivos calzados” (Ídem, 23 de gener de 1881).

Barceloneta, Escuder i Cabot, denunciaren la proposta de renovar l'empedrat d'un carrer de la Barceloneta, el carrer Alegria, que ja estava pavimentat, mentre “la mayor parte de las calles de aquel barrio maritimo no han visto nunca empedrados”. Pel contrari, Agustí Denis defensava la decisió, argumentant que tan sols els carrers transversals del barri requerien de paviment³²³. El dictamen original tirà de totes formes endavant, i els diaris republicans i l'oposició al govern municipal van acusar Denis de tenir interessos privats rere la decisió, doncs era propietari d'uns safarejos en aquell carrer³²⁴. Així també ho assenyala el regidor Cabot en un ple municipal³²⁵.

La manca de clavegueram i les seves deficiències també obligaven la població a utilitzar dipòsits de latrines. La petitesa dels habitatges a la Barceloneta feia més inevitable encara que aquests estiguessin junt als pous d'aigües netes, amb el corresponent perill de contaminació. Aquests condicionants van conduir a una decisió de l'Ajuntament del tot excepcional. Consistia en permetre construir aquests dipòsits a la via pública. Ho havia proposat la Junta municipal de Sanitat el setembre de 1875, atesos els inconvenients de l'existència dels dipòsits dins les cases. El seu establiment als carrers era poc convenient, i per això estava prohibit. Però calia permetre-ho exclusivament a la Barceloneta per diversos motius. Entre aquests, destacava la mida reduïda dels habitatges, el fet que ja eren corrents aquestes construccions malgrat la prohibició, i els precedents de la Barceloneta en la història de les epidèmies de la ciutat³²⁶. Les queixes recents sobre els pous negres al barri també jugaren un pes. El 1875 un operari havia mort mentre treballava en la recomposició d'un a una taverna. Va caure asfixiat, segons la crònica dels fets, degut a les “exhalaciones que se desprendieran de aquel foco de putrefaccion”³²⁷.

L'Ajuntament aprovà el canvi legal el desembre. Els dipòsits instal·lats al carrer havien de complir un seguit de condicions. Devien estar a una distància dels edificis d'entre 1 i 1,5 metres, havien de tenir una profunditat màxima de 2 metres i els murs devien tenir un ampli gruix i ser totalment impermeables. A més, no es permetria comunicació alguna entre els dipòsits i les clavegueres³²⁸. Tres anys més tard, diversos regidors, que consideraven els pous negres “insuficientes y altamente perjudiciales a la higiene y salubridad de aquella barriada”, van proposar modificar les condicions per donar més facilitat a la construcció dels dipòsits a la via pública, permetent-ne majors dimensions i profunditat. La seva moció prosperà, i s'aprovà l'octubre de 1878.³²⁹ Els anys següents es produïren algunes queixes sobre aquests dipòsits. Els veïns del carrer San Olegario asseguraven que un d'ells estava en tant mal estat que cada quinze dies s'obria i la immundícia corria carrer avall³³⁰. Laments similars es farien extensius a altres carrers³³¹.

³²³ *El Diluvio*, 12 d'octubre de 1879.

³²⁴ *La Publicidad*, 7 de febrer de 1880

³²⁵ La crònica de la sessió del republicà *El Diluvio* conclouia que la discussió “puso de relieve algo que se parece a favoritismo en favor de la calle en que tiene propiedades el señor Denis” (*El Diluvio*, 13 de febrer de 1880).

³²⁶ AMCB, Foment-Interior, 3/0-303, 9 de setembre i 14 de desembre de 1875.

³²⁷ *La Imprenta*, 20 de desembre de 1875.

³²⁸ AMCB, Foment-Interior, 3/0-303, 30 de novembre i 17 de desembre de 1875. El 6 de gener de 1876 es publicà al Butlletí Oficial de la Província l'anunci de les condicions en què es permetia fer les construccions.

³²⁹ Ídem, 26 de juliol, 25 de setembre i 11 d'octubre de 1878.

³³⁰ *Diari Català*, 31 d'agost de 1879.

³³¹ Per exemple, a *La Publicidad*, 6 d'octubre de 1879.

La solució trobada als anys 1870 pel problema del tractament d'aigües brutes a la Barceloneta, de nou, es rebel·lava extremadament parcial. En ves de construir clavegueres i millorar el proveïment d'aigua, que permetria evacuar la immundícia de les conduccions i eliminar la necessitat d'utilitzar pous negres, s'optava per tractar d'alleujar el problema que suposaven aquests traslladant-los dels interiors de les cases a la via pública. A conseqüència d'aquests circumstàncies, la mortalitat associada a malalties transmeses per aigua i aliments no es reduïa. Pel contrari, seguia disparada, i el 1879 va marcar el seu pic, amb una taxa de 5,55 morts per aquestes causes per cada 1.000 habitants. Al conjunt de la ciutat, en canvi, aquest indicador estava en el 2,99 per mil³³². L'estat higiènic i sanitari de la Barceloneta, malgrat l'alerta generalitzada que despertà l'impacte de l'epidèmia de 1870, seguia en contínua erosió.

L'arribada d'aigua potable el 1872 i la persistència del problema estructural a inicis dels anys 80

Els problemes financers, la preocupació per l'equilibri pressupostari i l'escassetat d'instruments van seguir determinant la manca d'intervenció pública a l'hora de bastir un sistema que proveís d'aigua la ciutat. El intents de millorar les captacions de Montcada per incrementar el cabal arribat a la urbs aquells anys fracassaren. L'intens procés d'urbanització va ser respòs amb la consolidació del mercat privat de l'aigua. Desenes de societats s'establiren per explotar el recurs i gestionar la distribució a la ciutat, i una d'elles va obtenir la concessió per abastir la Barceloneta. El 1872 va instal·lar un pou situat al passeig de Sant Joan, conegut com a pou de Santa Eulàlia, que es dotà amb una màquina de vapor i una torre d'aigües³³³.

La Grappin i Cia, com s'anomenava l'empresa, va establir des del pou una canalització cap a la Barceloneta, a on s'hi destinaren 50 plomes d'aigua -equivalents a 110.000 litres/dia- que anaven a parar al passeig Nacional. El sortidor d'aigua s'instal·là a la plaça San Miguel, i la seva inauguració, el dia 18 de febrer de 1872, va ser un esdeveniment amb gran repercussió pública. El sortidor va ser beneït pel sacerdot de la parròquia, sota l'atenció de propietaris, regidors i altres personalitats destacades del barri, així com molts altres veïns. A continuació, es va celebrar una festa al Casino Artesà, amb banquet i ball nocturn. Les cròniques del dia següent emfatitzaven la rellevància que tenia el fet a la Barceloneta, "un barrio que hasta el día se ha sentido castigado horriblemente por la falta de tan indispensable líquido"³³⁴, i recordaven que a l'estiu els seus habitants havien de proveir-se a les fonts públiques del casc antic³³⁵. L'arribada d'aquest cabal d'aigua, tot i que encara en quantitats insuficients, va impulsar la construcció de conduccions particulars per tot el districte. El maig l'empresa anunciava la capacitat per proveir a tots els carrers, i el mateix any, junt amb diversos veïns, va demanar la rebaixa de la quota pels ramals

³³² Veure l'apartat 5.1. d'aquesta tesi, especialment les Taules 5.3. i 5.14.

³³³ Martín Pascual 2007: 109-110; Matés-Barco 2019: 170.

³³⁴ *La Independencia*, 19 de febrer de 1872.

³³⁵ *La Imprenta*, 19 de febrer de 1872. A finals de segle, l'episodi era recordat per Guitert de Cubas 1921: 141-143.

que s'hi estaven establint³³⁶. Malgrat això, el volum d'aigua arribada amb la nova canalització tan sols suposava 6,2 litres per dia i habitant, una xifra molt menuda³³⁷.

Passats alguns anys, les denúncies per manca d'aigua a la Barceloneta van reaparèixer. En un primer moment s'assenyalaven les disputes que hi havia a les fonts públiques, fruit de la massificació que s'hi produïa davant la necessitat d'aigua i la poca quantitat que en brollava³³⁸. I a inicis dels anys 1880 van ressorgir les crítiques generals, en especial pel deteriorament de les canonades i els diferents escapaments que s'hi produïen³³⁹. El setmanari *La Unión* apuntava a un greuge respecte la resta de la ciutat, on sí eren ateses i recompostes. “Pasando sin empedrados, también pueden pasar sin fuentes, dirán los que viven fuera del barrio”³⁴⁰.

L'escassetat d'aigua es va evidenciar en un altre servei, el de la instal·lació de lavabos públics. L'agost de 1881, el mestre d'obres i regidor Melcior Gassull va proposar col·locar-ne al passeig Nacional³⁴¹. Ho aprovà el ple municipal, i s'instal·là un a l'entrada del carrer Ginebra, iniciant-se també l'estudi per a col·locar-ne dos més. S'argumentava que el barri “mejoraría en higiene y limpieza”, però aviat l'únic instal·lat va ser objecte de queixes per la manca d'aigua per a fer-hi la neteja corresponent³⁴². El gener de 1882, l'arquitecte municipal Rovira i Trias va presentar un pressupost pels altres dos, i estipulà que calia adoptar un mètode de neteja especial, consistent en que un peó de la brigada, amb una regadora amb clorur de sal, en fes una visita periòdica. Opinava que no era viable instal·lar-hi un sistema de canalització d'aigües, doncs l'escassetat de l'aigua al barri impedia desviar cap quantitat per aquest propòsit³⁴³.

La manca de recursos paralitzà les obres, que tornaren a posar-se sobre la taula el 1884, després que l'Ajuntament pressupostés 50.000 pessetes per a la distribució de 100 orinadors a la ciutat. Les queixes de l'existent al passeig Nacional amb carrer Ginebra, que desprenia males olors davant la manca d'aigua corrent, van impedir instal·lar-ne més al barri. El que és més interessant de l'episodi és com d'explícit va fer el problema estructural que tenia el sistema de proveïment d'aigua a la Barceloneta. El repartidor que s'instal·là el 1872 era el punt final d'una canalització que portava l'aigua de Montcada i que baixava del passeig Sant Joan, el que feia que l'aigua hi arribés ja molt escassament. A més, la que ho feia es destinava no tan sols per a les fonts públiques, sinó també als particulars que n'havien comprat plomes i a la fàbrica de la Maquinista. En

³³⁶ *La Independencia*, 5 de maig i 23 d'octubre de 1872.

³³⁷ Calculat en base a una xifra de població probable per a 1872 de 17.754, fruit del mètode de progressió geomètrica esmentat a les Taules I.3. i 3.1. d'aquesta tesi.

³³⁸ *Diari Català*, 29 de juliol de 1880 i 26 de juny de 1881.

³³⁹ Així es denuncià en diferents ocasions a *La Unión*, 9 de juliol de 1881 i 24 de març i 23 d'abril de 1882; *El Diluvio*, 7 d'octubre de 1882.

³⁴⁰ *La Unión*, 13 de novembre de 1881.

³⁴¹ En particular un al punt d'unió amb el carrer Ginebra, “que se halla convertida en inmundo muladar” (*La Publicidad*, 31 d'agost de 1881).

³⁴² *La Unión*, 27 de novembre de 1881.

³⁴³ “Es tan escasa la cantidad de agua que llega al barrio de la Barceloneta para atender al servicio público y particular de fontanería que no permite bajo ningún concepto distraer la mas pequeña parte de dicho líquido para destinarla a los sumideros que puedan construirse, ni a otros usos diferentes” (AMCB, Foment-Interior, 3/0-1637, 16 de novembre de 1881).

conseqüència, Rovira i Trias de nou opinava que no convenia distreure cap petita quantitat d'aigua³⁴⁴.

La solució parcial que va suposar la concessió de l'explotació privada del cabal d'aigua va produir una alegria immediata. L'eufòria, però, va esvaïr-se amb el pas del temps. Aquells que pogueren construir ramals per portar l'aigua a les seves cases foren una minoria, i a més desviaven un cabal que ja arribava reduït. Les fonts, encara que fossin més que a mitjans de segle, seguien amb problemes de pressió i volum. La persistència del problema obligava a moltes cases a seguir utilitzant pous de consum, amb el perill sanitari que això comportava. El 1884, l'Ajuntament aprovava un dictamen pel sanejament de la Barceloneta, i per primer cop disposava que els veïns no poguessin utilitzar l'aigua de certs pous, que presentaven condicions perjudicials per a la salut pública. El propòsit era tancar-los³⁴⁵. L'actuació decidida en aquest sentit, però, caldria esperar-la al canvi de paradigma científic i polític de la darrera quinzena de segle.

L'estat higiènic del vell mercat i la construcció d'un de nou

El 1872, l'Ajuntament democràtic va dur a terme algunes millores molt parcials al mercat de la Barceloneta, com la reforma dels tendals, el pintat de les taules o la col·locació de persianes³⁴⁶. També s'iniciaren una sèrie de decomisos de les que puntualment informà, durant un curt període de temps, la premsa de la ciutat³⁴⁷. Però passats uns anys, les denúncies es van multiplicar de nou, sobretot de la mà de la secció local de *La Unión*. La publicació denunciava la venda d'aliments en mal estat³⁴⁸ i la mala olor que desprenien les peixateries, que s'associava amb un perill per la salut pública³⁴⁹. La brutícia general, el desordre i l'arbitrarietat en la concessió de parades completaven el panorama³⁵⁰. Hi afegien la denúncia del comportament de les persones, amb crits i insults, jutjats com a problemàtics des d'una perspectiva moral burgesa³⁵¹. Una moció municipal per a que es fessin freqüents visites a establiments particulars i mercats per a inspeccionar la qualitat dels articles a la ciutat, segons el diari, no s'estava aplicant a la Barceloneta. Tractant-s'hi especialment d'articles de primera necessitat, per les característiques socials del barri, denunciaven que l'adulteració alimentària hi era encara més present³⁵².

Des de mitjans de segle, la manca de recursos de l'administració municipal, cada cop més limitat en la seva autonomia per obtenir ingressos, es combinava amb l'increment de les seves competències. Entre elles, des dels anys 1850, estaven les obres públiques, un instrument que

³⁴⁴ Ídem, 15 d'agost de 1884.

³⁴⁵ *La Publicidad*, 4 de juliol de 1884.

³⁴⁶ *La Independencia*, 8 de juny, 3 de juliol i 3 de desembre de 1872.

³⁴⁷ Ho iniciaren tant *La Imprenta* com *La Independencia*, des del juliol fins a finals de 1872.

³⁴⁸ *La Unión*, 2 de gener i 25 de setembre de 1881.

³⁴⁹ Ídem, 10 d'abril de 1881.

³⁵⁰ Ídem, 9 de gener de 1881.

³⁵¹ Ídem, 25 de setembre de 1881.

³⁵² Ídem, 5 de juny de 1881.

permetia fomentar l'activitat constructiva i pal·liar l'atur. Des de la dècada de 1870, s'incorporà a aquest camp la construcció de mercats públics. Suposaven una via d'ingressos excepcional per a les finances del municipi, i li permetien garantir el control del proveïment i higiene dels aliments a la ciutat³⁵³. Entre finals dels 70 i al llarg dels 80 es va iniciar la construcció d'una xarxa de mercats amb estructures de ferro modernes, amb espais amplis i separats dels carrers, que substituïren els desordenats i atapeïts mercats tradicionals³⁵⁴. A finals de segle, gràcies a aquest canvi, Barcelona va poder dotar-se d'un sistema modern de mercats, que comptava amb unes àmplies facultats de l'administració municipal pel seu control, i que es concebí com un element essencial per a l'avenç de la urbanitat i la moralització dels costums en el marc de la creixent penetració ideològica de l'higienisme³⁵⁵. El model policèntric de mercats públics a la ciutat va convertir aquests en centres de sociabilitat obrera i popular, en nuclis de relacions financeres a petita escala i en punts nodals al voltant dels quals es concentraven altres negocis alimentaris³⁵⁶.

El torn de la Barceloneta va arribar l'any 1880, quan s'aprovà el dictamen per a la construcció d'un nou mercat i s'adjudicaren les obres, per valor de 171.482 pessetes, a La Maquinista³⁵⁷. Un cop es culminessin les del mercat de Sant Antoni, es preveia l'inici dels treballs al de la Barceloneta³⁵⁸. Les obres s'iniciaren el setembre de 1882, amb la col·locació de la primera pedra³⁵⁹, i s'inaugurà precipitadament just un any després³⁶⁰. Els treballs s'allargarien encara dos anys més, com s'encarregà de denunciar la premsa republicana oposada al consistori³⁶¹, que també assenyalà les males condicions higièniques del mercat provisional que s'instal·là a la plaça de San Miguel mentre duraren les obres³⁶². El trasllat de les parades es va produir, finalment, el juliol de 1884.³⁶³ El nou mercat estava dotat d'un sistema de canalització d'aigua modern, amb claveguerons per la conducció de les aigües brutes de les parades, i un cabal d'aigua per a la neteja continuada³⁶⁴. Tot i les crítiques puntuals durant la seva execució, les obres tingueren un ampli suport, i es consideraven imprescindibles per a la millora higiènica dels llocs on es dispensaven articles de primera necessitat³⁶⁵. Bastit amb una estructura de ferro, l'aspecte general de la plaça canvià abruptament (Imatge 5.2.). El pagament a La Maquinista del cost del mercat, no obstant,

³⁵³ Renom 2016.

³⁵⁴ Guàrdia et al. 2010: 267-271.

³⁵⁵ Ídem: 276; Renom 2016: 295.

³⁵⁶ Fava et al. 2016.

³⁵⁷ *Diari Català*, 7 i 14 d'abril i 15 de maig de 1880.

³⁵⁸ *La Unión*, 23 d'octubre de 1881.

³⁵⁹ *El Diluvio*, 27 de setembre de 1882.

³⁶⁰ Ídem, 27 de setembre de 1883; *La Publicidad*, 28 de setembre de 1883. Mancava el sòcol de pedra i la reixa de ferro que tancarien l'espai. També el seu empedrat i l'establiment dels llocs de venda.

³⁶¹ *El Diluvio*, 15 de novembre de 1883; *La Esquella de la Torratxa*, 24 de novembre de 1883.

³⁶² El 1884, *El Diluvio* demanava que es traslladessin ja aquell estiu els elements més perillosos per evitar mals a la salut pública, mentre criticava la lentitud de les obres del nou mercat (*El Diluvio*, 22 de juny de 1884).

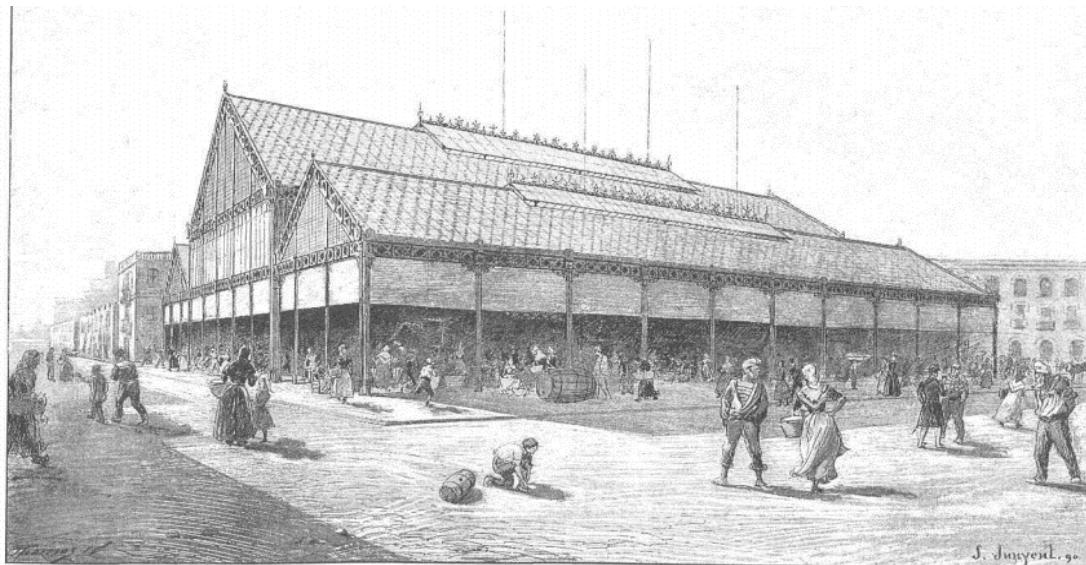
³⁶³ *La Dinastía*, 9 de juliol de 1884. Encara mancaven la construcció de més d'una cinquantena de parades, que es van completar el 1885. Es subhastaren les obres el març, i es culminaren l'octubre. Entremig, el ple municipal aprovà una moció sol·licitant que la construcció acabés el més aviat possible (*La Publicidad*, 6 de març i 30 de setembre de 1885; *La Dinastía*, 6 i 21 d'octubre de 1885).

³⁶⁴ AMCB, Hisenda, 7053, f. 27-30 i 49-54, anys 1884-86.

³⁶⁵ Així ho reproduïa *La Publicidad*, 18 d'agost de 1883.

es va retardar, i va ser motiu d'un llarg litigi entre aquesta i l'Ajuntament que acabà amb la condemna al darrer per impagament³⁶⁶.

Imatge 5.2. – Retrat de la plaça de la Font i el nou mercat de la Barceloneta

LO MERCAT DE LA BARCELONETA, PER S. JUNYENT.

Font: Extret de *La Il·lustració Catalana*, 31 de gener de 1890.

³⁶⁶ ADGC-SGB, Fons Antics, exp. 143.1, 1698, anys 1895-99; AMCB, Foment-Interior, 3/0-2430, anys 1895-99.

5.2.5. El gir científic i polític de finals del segle XIX. Microbiologia, fi del laissez-faire i primeres millores sanitàries i higièniques estructurals

La darrera quinzena del segle XIX va suposar un canvi de paradigma en la política de salut pública de la ciutat de Barcelona. Amb un consens polític amb pocs precedents, es van aprovar diferents accions destinades a bastir una infraestructura sanitària a la ciutat que anés més enllà del caràcter esporàdic que havia dominat les actuacions fetes fins llavors. Va ser transcendental la transformació de l'opinió dominant en els cercles burgesos de la ciutat, més imbuïts de la retòrica higienista i convençuts que el sanejament urbà podia ser una eina per garantir l'estabilitat social. A més, la política d'infraestructures impulsava la creació d'activitat econòmica i generava noves oportunitats per la inversió privada. Fruit d'aquests canvis, diverses capes de l'administració van funcionaritzar-se i s'incrementaren els recursos destinats a sanitat i obres públiques. El conjunt de transformacions va suposar el pas de la ciutat liberal a la postliberal, com així ho ha definit la historiografia³⁶⁷.

Els primers passos es van donar a l'equador de la dècada de 1880, amb la creació per primer cop d'un servei de vacunacions periòdiques gratuïtes i del Laboratori Químic Municipal³⁶⁸. També s'establí un servei sanitari permanent, que a la Barceloneta va suposar la dotació de dos metges exclusivament destinats a atendre el districte, i que es sumaven a un primer que ja s'hi havia establert el 1879.³⁶⁹ En paral·lel, brollaren les iniciatives religioses de caire benèfic, afavorides pel nou marc legal de la Restauració i per l'expressa voluntat de les jerarquies catòliques de corregir el dèficit en la implantació social que tenien entre la població obrera.

Els anys 1880 també van ser l'escenari clau del canvi de paradigma científic, que va permetre superar definitivament la teoria miasmàtica, i, de la mà dels descobriments encapçalats per científics com Koch o Pasteur, va iniciar la ràpida difusió i consolidació de la microbiologia. El descobriment dels bacils de malalties com la febre tifoide, el còlera o la tuberculosi van provar que el problema de les aigües estancades no era tant rellevant en la transmissió de malalties, doncs no eren focus que emanessin substàncies contagioses. En canvi, va fer-se patent que moltes infeccions es transmetien a través de microorganismes que solien estar presents a l'aigua. La clau era tenir xarxes d'abastiment d'aigua potable i sistemes de depuració de les aigües brutes que garantissin que aquests patògens no entressin en contacte amb la població. El clavegueram, per tant, adquiria una preponderància com mai abans, i es feia més evident que mai que la sobremortalitat urbana es devia en bona mesura a la manca d'actuació de les administracions públiques³⁷⁰.

³⁶⁷ Capel & Tatjer 1991: 64-65; Martín Pascual 2007: 193-196.

³⁶⁸ Grabuleda i Teixidor 2003: 294-295.

³⁶⁹ Guitert de Cubas 1921: 163-165.

³⁷⁰ Grabuleda i Teixidor 2003: 386; Nicolau Nos 1999: 324-326; Rodríguez Ocaña 1992: 27-42; Urteaga 1980.

El gir en la política municipal culminà a inicis dels anys 1890, quan es reorganitzà el Cos Mèdic Municipal, amb major dotació pressupostària i un nou organigrama amb funcions ampliades. S'establí un dispensari municipal per districte, encarregat de l'auxili i assistència diària a malalts, així com la beneficència domiciliària als pobres. A la Barceloneta, el personal mèdic fixe s'augmentà a set facultatius³⁷¹. Es creava també un nou organisme, l'Institut d'Higiene Urbana, encarregat de l'estadística sanitària i de dur a terme inspeccions i desinfeccions d'espais públics, clavegueres i fàbriques. Tant les visites mèdiques com les desinfeccions es multiplicaren els anys següents. El mateix any 1891 es van establir noves ordenances municipals, que regulaven amb molt major detall que les anteriors les condicions que havien de reunir els habitatges, les conduccions particulars d'aigua, els desguassos o els dipòsits de latrines, així com la neteja dels carrers i la recollida d'escombraries³⁷².

El còlera de 1884 i 1885, catalitzador del gir en la política social

Al nou ambient tant científic com social i polític s'hi va afegir un factor de caire més abrupte i accidental, com va ser l'arribada de l'últim brot colèric a la ciutat. Els rumors de la presència de la malaltia van generar actuacions previsores com mai abans, incloent l'ampliació dels serveis sanitaris municipals. Fruit dels nous coneixements bacteriològics, també s'insistí en el control de la potabilitat de les aigües de consum i el tractament de les brutes. Així va ocórrer l'estiu de 1884, quan el còlera va fer acte de presència a altres indrets de la Península³⁷³.

El 26 d'agost de 1884 circulà la notícia que hi havia un cas sospitós de còlera a Barcelona, en concret una dona de la Barceloneta. Fou visitada per quatre metges de la Junta Provincial de Sanitat, inclosos el doctor Robert i el germà de l'alcalde Coll i Pujol, que dictaminaren de forma unànime que no es tractava de còlera. El governador refermava, així, que l'estat de salut pública a Barcelona era immillorable³⁷⁴. En resposta, el govern central rebia amb satisfacció la notícia, però animava el cap del govern provincial a vigilar constantment la salut pública de la ciutat, "con especialidad la Barceloneta y barrios de obreros, en cuyos puntos, de acuerdo con la junta provincial, deben observarse las prescripciones higiénicas más rigurosas (*sic*)"³⁷⁵. Fruit dels nous coneixements sobre la transmissibilitat del còlera a través de la contaminació de les aigües, les administracions van atendre assumptes fins llavors oblidats. El setembre d'aquell mateix any, per exemple, l'Ajuntament inspeccionava quatre safarejos de la Barceloneta. S'hi van denunciar la

³⁷¹ El 1895, el personal mèdic del dispensari de la Barceloneta seria objecte d'elogi per una publicació del districte, que alhora criticava el mal estat del local ("La Barceloneta y su Dispensario Médico", *El Heraldo de la Barceloneta*, 26 de maig de 1895).

³⁷² Grabuleda i Teixidor 2003: 364-369; Martín Pascual 2007: 222-224; Roca i Rosell 1991.

³⁷³ Grabuleda i Teixidor 2003: 292.

³⁷⁴ *Lauburu* (Pamplona), 29 de juny de 1884; *El Diluvio*, 30 de juny de 1884.

³⁷⁵ *La Opinión* (Palma), 30 de juny de 1884.

brutícia de les seves aigües i es manà renovar-les cada 24 hores, sota l'amenaça d'una multa de 5 a 10 duros per safareig³⁷⁶.

El mateix setembre es va detectar un nou sospít de malalt colèric al barri. Es tractava d'un venedor ambulat, de nom Juan Ibáñez, que vivia al carrer San Telmo, en una casa que cridà l'atenció de la premsa pel seu "aspecto miserable"³⁷⁷. Preventivament, es va ordenar el desallotjament de tots els habitants de l'edifici, un total de 23, que es van traslladar a un hospital provisional al parc de la Ciutadella, on van fer quarantena durant una setmana³⁷⁸. Finalment, Ibáñez va morir, però els metges confirmaren que no fou degut al còlera. De fet, havia mort a conseqüència d'unes ganivetades rebudes dies enrere³⁷⁹. Tot plegat va alimentar la disputa política entre liberals i conservadors, sent acusats els segons de disparar l'alarma per desestabilitzar el govern municipal. Alguns habitants de la Barceloneta firmaren una carta on asseguraven que la salut del barri es trobava en millor estat que mai, i es queixaren de la ineptitud del metge que havia diagnosticat el còlera en aquell veï³⁸⁰.

La indignació per la severitat de les mesures preventives preses s'emmarcava en les conseqüències que, de nou, estaven generant la ràpida paralització de les operacions mercantils. En especial es va focalitzar en els treballadors de la càrrega i descàrrega, majoritaris ja a l'espai portuari de la Barceloneta. Pensant en aquest col·lectiu, es va iniciar un repartiment de sopa³⁸¹, que no va evitar la reproducció de laments per la situació social: "La miseria aumenta en el barrio marítimo de la Barceloneta de una manera espantosa, pues las casas de empeño no admiten ya más ropas, tanta es la cantidad de la que han admitido desde que los trabajos se paralizaron por efecto de las circunstancias sanitarias"³⁸².

La malaltia no va expandir-se per la ciutat fins l'estiu següent. Els seus efectes van ser menors que les anteriors visites del còlera, i tan sols es van recomptar 1.318 defuncions, de les quals 1.242 es van produir fora de cap hospital o asil. Entre ells, 124 van ser a la Barceloneta³⁸³. Les mesures adoptades respongueren per primer cop a les evidències científiques sobre com es transmetia el

³⁷⁶ *La Publicidad*, 7 de setembre de 1884.

³⁷⁷ *La Época* (Madrid), 15 de setembre de 1884.

³⁷⁸ Els veïns en quarantena a l'hospital es queixaren que no es complia la promesa conforme rebrien bons aliments. També denunciaven que, degut a l'aïllament, havien deixat de percebre els jornals que els hagués correspost en cas de poder treballar (*Crónica de Cataluña*, 17 de setembre de 1884). Finalment retornarien a l'edifici el 21 de setembre, i el dia següent eren indemnitzats pels salaris no apercibuts. Els homes van rebre 18 pessetes per cap, les dones 15 i els menors 6. Corresponien als set dies que havien estat incomunicats (*La Dinastía*, 22 i 23 de setembre de 1884). Davant aquesta situació, el propietari de la casa de menjar situada als baixos de l'edifici va aprofitar per llogar alguns habitatges desocupats a membres de l'exèrcit vinguts de Filipines per a que passessin la nit. En ser descoberts, van ser enviats a l'hospital provisional i, l'hostaler, multat amb 500 pessetes (*La Correspondencia de España* (Madrid), 19 de setembre de 1884).

³⁷⁹ El cas, seguit, entre d'altres, a *El Diluvio*, 15 de setembre de 1884; *La Unión* (Madrid), 16 de setembre de 1884; *Crónica de Cataluña*, 16 de setembre de 1884; *La Dinastía*, 17 de setembre de 1884; *El Globo* (Madrid), 18 de setembre de 1884.

³⁸⁰ "Nunca como en la actualidad ha gozado este barrio marítimo de una salud tan completa", i per a corroborar-ho assenyalaven que "los médicos de esta barriada asisten a la clase jornalera empleada, ya en los talleres, ya en la reparación de buques, o de carga y descarga de los mismos, en el puerto, se encuentran hoy precisamente sin prestar, apenas, los recursos de la ciencia a causa de existir poquísimas y contadas enfermedades" (*La Publicidad*, 17 de setembre de 1884).

³⁸¹ *La Dinastía*, 9 de juliol de 1884; *La Unión* (Madrid), 11 de juliol de 1884.

³⁸² *El Siglo Futuro* (Madrid), 17 de juliol de 1884.

³⁸³ Risques Corbella 1985.

còlera. Com en el cas de l'aigua dels safarejos de la Barceloneta de l'any anterior, també es generalitzà l'anàlisi de la potabilitat de les aigües de consum, incloses les fonts públiques, i s'inspeccionaren les clavegueres, on a més es prohibiren els abocaments de residus de latrines³⁸⁴. Al barri marítim, es tancaren i tapiaren els habitatges amb presència de malalts, els quals s'aïllaren per evitar el contagi³⁸⁵. També s'ordenà la desinfecció de les aigües dels safarejos abocades al clavegueram³⁸⁶. I es tornaren a reproduir queixes sobre la manca de neteja dels carrers, que s'acompanyaven de sorpresa pel poc impacte que hi tenia la malaltia donada aquesta situació³⁸⁷. Respecte l'actuació benèfica, la junta del barri va ser motiu de polèmica, amb crítiques dels diaris opositors al govern municipal sobre el sistema de distribució dels socors³⁸⁸. Per la seva part, aquells alineats amb el consistori elogiaren l'assistència oferta per la sala d'asil gestionada per la Junta de Senyores³⁸⁹.

Els primers passos per la renovació de la nova xarxa de clavegueram

La recepció dels descobriments bacteriològics a Barcelona va ser accelerada. Abans fins i tot de l'epidèmia de còlera, l'Ajuntament va encetar el procés per a elaborar un pla de reforma del sistema d'aigües i clavegueram, que va donar peu a un dictamen de la comissió encarregada publicat l'any 1886. Encapçalada per Pere Garcia Faria, la comissió va fer un diagnòstic molt detallat de la situació higiènica a Barcelona. Les clavegueres no eren impermeables i, pensades com a vies per drenar les aigües pluvials, s'utilitzaven per evacuar immundícies. Tan sols 7 dels 57 quilòmetres de clavegueres al casc antic estaven en bon estat. L'empedrat dels carrers, per la seva part, era ineficient, mentre que l'evacuació domèstica d'aigües brutes i residuals es feia majoritàriament en pous negres, que no es netejaven amb la regularitat deguda. Les cases que no en tenien, vora el 22% del total, les abocaven directament al clavegueram. Per culminar, assenyalaven els problemes de proveïment d'aigua, que calia solucionar per bastir una xarxa de depuració d'aigües brutes adequada. La solució passava per incrementar-ne el cabal, que dels actuals 50 litres per habitant i dia havia d'arribar a 200. Es proposava la fusió de les companyies privades i la seva municipalització, per tal d'aconseguir que l'aigua circulés contínuament sobre unes clavegueres construïdes de nou encuny³⁹⁰.

³⁸⁴ Martín Pascual 2007: 154-155.

³⁸⁵ *El Globo* (Madrid), 12 de setembre de 1885.

³⁸⁶ *La Dinastía*, 9 d'agost de 1885.

³⁸⁷ *La Publicidad*, 10 de juliol de 1885; *La Dinastía*, 24 d'agost de 1885. "Las calles del distrito de la Barceloneta están tan sumamente descuidadas, que son un continuo peligro para la salud, estrañándonos que el estado sanitario de aquél distrito sea hasta el presente tan satisfactorio", afirmava la segona peça.

³⁸⁸ *El Diluvio* assenyalava que tan sols s'assistien "aquellos vecinos, cuyas casas presentan un aspecto de miseria, abandono y suciedad horripilantes". Feia una crida a favor dels socors per als pobres vergonyants "que prefieren morir en un rincón de su casa a pedir" i que feien l'esforç, segons la publicació, de mantenir-se nets, prudents i cortesos (*El Diluvio*, 26 d'agost de 1885). També a *La Publicidad*, 20 de setembre de 1885.

³⁸⁹ *La Dinastía*, 24 de setembre de 1885.

³⁹⁰ Grabuleda i Teixidor 2003: 389-396; Martín Pascual 2007: 156-162.

Les propostes elaborades al dictamen xocaven amb molts interessos consolidats a la ciutat. Especialment de les companyies privades de l'aigua i dels propietaris urbans, que es veurien obligats a connectar les seves cases amb la xarxa hidràulica general. El projecte que finalment va tirar endavant, elaborat pel mateix Faria i aprovat l'any 1893, es limità a la reforma del subsol de la ciutat, abandonant la qüestió de l'aigua. El projecte aprovat preveia la conservació de 32 quilòmetres de les antigues clavegueres i la nova construcció de 212. Pretenia integrar tots els serveis bàsics de sanejament, i les conduccions d'aigua, gas i electricitat havien de situar-se dins les galeries del clavegueram. Les aigües brutes circularien gràcies al bombejament d'aigua. L'establiment de noves clavegueres fou força accelerat, però la posada en pràctica del pla es va topar amb impediments, especialment per la manca de cabal d'aigua i la negativa de molts propietaris de connectar-se a la xarxa general³⁹¹.

Faria, per justificar la urgència del projecte, va elaborar un molt detallat estudi de les condicions de salubritat de la ciutat, que posà en relació amb un anàlisi paral·lel de la mortalitat carrer per carrer. El seu objectiu era establir una relació directa entre els defectes del sòl i el subsol de la ciutat i l'extraordinària afectació de les malalties infeccioses. En la memòria, va arribar a incloure una descripció dels principals problemes de cada un dels carrers on la taxa de mortalitat superava el 30 per mil. Això incloïa pràcticament tots els de la Barceloneta. Els problemes més repetits al barri marítim, per Faria, eren la manca o mal estat de les clavegueres i els empedrats, les males condicions dels habitatges i la manca de precaucions higièniques de la població. S'hi combinaven, així, carrers “sin alcantarilla, mal empedrada, pésima orientación, viviendas pobres, pequeñas y en extremo descuidadas”³⁹², amb altres amb “falta de policía y pobreza”³⁹³, o amb cases on “domina la miseria o el vicio, la prostitución y el hacinamiento”³⁹⁴. A l'hora de valorar les condicions higièniques i sanitàries del conjunt de la Barceloneta, exposava més detingudament els principals problemes:

Es el distrito más malsano de la ciudad, el más descuidado y aquel en donde ocasionan más estragos todas las epidemias. Por su situación aislada y ventilada debiera ser poco castigado de enfermedades evitables; pero el abandono de todo lo que se refiere á las prácticas higiénicas, hace que tanto en su totalidad, cuando en sus detalles por calles, sea siempre uniforme y elevada la mortalidad. Las calles son rectas y, aunque estrechas, permiten la libre circulación del aire; pero la viciosa distribución de las casas hace que la ventilación sea deficiente. Muchas son las calles que carecen de pavimento y las que cuentan con él, no reportan de ello ventaja higiénica alguna por estar deteriorado y defectuoso. Lo mismo podemos decir de las cloacas, las cuales son pequeñas, viejas, mal construidas, con los muros desmoronados, sin el necesario caudal de aguas; algunas vías carecen de ellas. La canalización es muy defectuosa; lo propio acontece con los demás servicios urbanos. Las casas son antihigiénicas y están convertidas en constantes focos de infección; de ellas parten filtraciones que saturan el suelo, el cual por las condiciones especiales que reúne ya de por sí, es apto para conservar los detritus y demás restos orgánicos que al encontrar

³⁹¹ Grabuleda i Teixidor 2003: 403-404; Martín Pascual 2007: 225-237; Nicolau Nos 1999: 333.

³⁹² García Faria 1893a: 152.

³⁹³ Ídem: 164.

³⁹⁴ Ídem: 167.

la humedad de que está saturado el subsuelo mantienen un estado de fermentación pútrida cuyas emanaciones son el principal agente de mortalidad que obra en este distrito³⁹⁵.

Dos anys més tard, Faria estudiava un nou sistema de clavegueram basat en la desinfecció electrolítica. Consistia en la recollida d'aigua del mar i la instal·lació de dipòsits de neteja i màquines d'elevació, des d'on es distribuïria l'aigua pels carrers mitjançant l'electricitat. El sistema permetria superar el problema de proveïment d'aigua de la ciutat, que limitava la necessària neteja de les clavegueres. Per testar el nou pla, l'arquitecte va elegir la Barceloneta, tant per la seva proximitat al mar com per ser un dels barris que, segons exposava, més requeria ser higienitzat. En l'elaboració del projecte, partia de la construcció de clavegueres en la totalitat dels carrers del barri, i conclouia recomanant fermament la seva aplicació. Per a la resta de Barcelona, en canvi, creia prudent esperar a avaluar els resultats al barri. Les obres requerides les pressupostà en 893.998,47 pessetes, però el projecte va quedar en el calaix de l'oblit de l'administració³⁹⁶.

En aquest context, durant la primera meitat de la dècada de 1890 es va concentrar la major activitat constructiva de clavegueres a la Barceloneta. L'any 1892, en el seu comiat com a alcalde, Manel Porcar i Tió, antic veí del barri marítim, pronunciava un llarg discurs on relatava el que considerava les actuacions més destacades del seu mandat. Entre aquestes, figurava la construcció de clavegueres a la Barceloneta³⁹⁷. La majoria de casos foren renovacions i ampliacions de les ja existents, com la del carrer San Fernando, el cost de la qual va ser assumida, en part, per la Maquinista, que aprofità l'aixecament de l'empedrat per ampliar el rail del que disposava al carrer per a transportar materials de la fàbrica³⁹⁸. L'any 1893, aprovat el projecte de Faria, la Comissió de Foment elaborava un projecte per la nova construcció de clavegueres i la renovació del paviment als carrers del districte³⁹⁹.

També els propietaris, per primer cop, es van constituir com un grup de pressió en favor de la millora del clavegueram. Una comissió es reunia el gener de 1894 amb l'alcalde, a qui exposaren la necessitat de reforma⁴⁰⁰. L'octubre del mateix any, demanaven l'exempció del pagament de l'impost de clavegueres per les seves finques, adduint la falta d'elles a molts carrers del barri⁴⁰¹. L'Associació de Propietaris de la Barceloneta va enviar una instància on es demanava la urgent construcció de clavegueres, i una nova comissió es reuní de nou amb l'alcalde el 1895.⁴⁰² En paral·lel, un regidor visitava la redacció del periòdic local *El Campeón*, defensor dels interessos dels propietaris, i es comprometia a que la millora del clavegueram al barri comptaria amb una

³⁹⁵ Ídem: 188.

³⁹⁶ AMCB, Obres Pùbriques, CV-90/6, 26 de febrer de 1895.

³⁹⁷ *La Dinastía*, 20 de novembre de 1892.

³⁹⁸ AMCB, Foment-Interior, 3/0-2106, any 1891.

³⁹⁹ *La Dinastía*, 25 d'octubre de 1893.

⁴⁰⁰ *El Diluvio*, 13 de gener de 1894.

⁴⁰¹ *La Dinastía*, 6 d'octubre de 1894; *El Diluvio*, 8 d'octubre de 1894.

⁴⁰² *La Publicidad*, 10 de gener de 1895.

partida pressupostària⁴⁰³. Tres mesos més tard es confirmava la promesa als pressupostos municipals⁴⁰⁴.

Tot i les primeres millores, la majoria de carrers seguien desproveïts de clavegueres. El 1896, tan sols 14 dels 56 carrers del barri comptaven amb una. Respecte el 1855, tan sols s'havia incrementat en set el nombre de vies amb clavegueram. Això sí, la majoria de les existents s'havien allargat i ja cobrien tota la llargària dels respectius carrers. En conseqüència, dels 995 metres acumulats de llargària que la xarxa de clavegueram del barri tenia 40 anys enrere, s'havia passat a comptar amb 3.754. Vora el 35% del total de longituds dels carrers tenien claveguera, molt més que el 9% de 1855. La seva distribució, no obstant, seguia sense seguir cap criteri lògic. Moltes conduccions quedaven interrompudes, i algunes zones del barri, amb una apreciable dotació de clavegueres, es contraposaven amb d'altres amb l'absència absoluta d'aquestes, que tan sols es pal·liava parcialment amb les existents als carrers transversals. El predomini de la iniciativa privada en l'activitat constructiva fins a finals del segle XIX havia determinat que aquesta distribució desigual correspongués amb les condicions socials de les diferents àrees del barri. Aquelles amb major valoració del sòl i millors indicadors econòmics comptaven amb una xarxa força més completa que les més degradades (Mapa 5.5.).

Mapa 5.5. – La xarxa de clavegueram a la Barceloneta, any 1896

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de Guitert de Cubas, "Higiene", *El Vigía de la Barceloneta*, 22 de juny de 1896.

El darrer lustre del segle van reaparèixer els laments per l'estat del clavegueram i els carrers de la Barceloneta. Ho va fer de la mà d'*El Vigía de la Barceloneta*, que engegà una campanya

⁴⁰³ *El Campeón*, 26 de gener de 1895.

⁴⁰⁴ Ídem, 7 d'abril de 1895.

constant de denúncia dirigida tant al consistori com als propis veïns. Entre altres, es queixaven de la “inobservancia de los saludables preceptos higiénicos entre determinadas familias de esta barriada, generalmente pobres”⁴⁰⁵, i demanaven a l’Ajuntament que s’executés ja el projecte de Faria, necessari per millorar l’estat sanitari⁴⁰⁶. Les existents eren deficientes en dimensions i construcció, exigües en proporcions, les seves parets eren permeables i els mancava la pendent necessària⁴⁰⁷. Quan plovia es formaven bassals, s’hi escapaven matèries fecals i, a les plantes baixes dels pisos, les males olors eren insuportables⁴⁰⁸. A l’àrea de nova construcció, l’Eixample de la Barceloneta, l’absència total de clavegueres provocava la incomunicació amb la resta del barri degut a l’acumulació d’aigües estancades⁴⁰⁹. La brutícia del pis dels carrers, per la seva banda, seguia sent motiu de denúncies esporàdiques, en especial durant l’any 1899.⁴¹⁰ El doctor Robert, ja alcalde de la ciutat, va respondre a les queixes assegurant que, malgrat els esforços municipals, era impossible la neteja efectiva del barri. La culpa, segons l’alcalde, era dels veïns, que constantment llançaven escombraries i detritus al carrer⁴¹¹.

El canvi en l’actitud política envers el problema del clavegueram havia permès l’assumpció del problema. La millora efectiva de la xarxa, en canvi, no havia fet més que començar, i a finals de segle encara estaven pendents millores molt substancials i la instal·lació de clavegueres en la majoria de carrers de la Barceloneta. També la neteja dels carrers seguia sent font de denúncies, imbuïdes encara per la marcada penetració de l’higienisme entre els diaris, els polítics i les institucions de la ciutat.

La persistència dels dipòsits de latrines i l’actuació contra els pous de consum contaminats

Durant l’any 1893, juntament amb l’aprovació del projecte de Faria, es van concentrar diverses operacions que, com mai abans, van abordar un seguit de problemàtiques lligades a la salut pública de la Barceloneta. El tret de sortida el va donar el governador civil de la província, Ramon Larroca, que va engegar una campanya sanitària a la capital. El juny va fer una visita a la Barceloneta, on va manifestar que el barri es trobava en pèssimes condicions. La brutícia dels carrers, on hi abundaven animals domèstics, va dur-lo a ordenar la desinfecció i sanejament de les vies públiques. Dies després visitava alguns habitatges, i ordenava la distribució entre les famílies del barri de sulfat i clorur de cal per a que desinfectessin els desguassos i claveguerons de les cases. Ho acompanyava amb el sanejament de la platja, el mercat i les escoles municipals.

⁴⁰⁵ *El Vigía de la Barceloneta*, 7 de juliol de 1895.

⁴⁰⁶ Ídem, 17 d’agost i 15 de desembre de 1895. Es posava l’exemple de l’efectivitat del sanejament urbà en la reducció de la mortalitat a Londres.

⁴⁰⁷ Ídem, 1 de març de 1896.

⁴⁰⁸ Ídem, 14 de març de 1897.

⁴⁰⁹ *Eco del Ateneo Marqués de la Mina*, 1 de maig de 1898.

⁴¹⁰ Especialment *El Diluvio*, 20 de juliol i 16 d’agost de 1899.

⁴¹¹ *La Dinastía*, 12 de setembre de 1899; *La Veu de Catalunya*, ídem.

També va visitar diversos safarejos, en un dels quals va observar la manca de renovació de l'aigua, però dels que en general opinà que reunien condicions adequades⁴¹². A conseqüència de la visita, el tinent d'alcalde Fita va multiplicar com mai les visites higièniques a establiments i habitatges durant els mesos següents.

Un dels principals problemes del subsol del barri era l'acumulació de matèries fecals que, dipositades en pous negres, es filtraven fàcilment a les clavegueres, claveguerons i pous d'aigua neta. Durant la construcció de noves canonades al barri molts obrers van caure malalts per la quantitat de matèries fecals acumulades al subsol, pel que va caldre pujar-los els salaris. Aquelles dipositades a pous negres s'havien filtrat en totes direccions⁴¹³. L'arquitecte Ildefons Bonells va emetre crítiques als dipòsits de latrines situats als carrers, que van ser respostes per la redacció d'*El Vigía de la Barceloneta*. Els seus efectes als interiors de les cases, asseguraven, eren encara pitjors, i defensaven que els situats a la via pública eren necessaris fins que no existís un complet sistema de clavegueram⁴¹⁴.

Poc després de la visita del governador, el nou Institut d'Higiene Urbana municipal va arrencar la seva activitat a la Barceloneta, i l'agost va engegar una nova campanya destinada a millorar-ne l'estat sanitari i higiènic. Van enviar un informe a l'alcalde assenyalant els principals problemes que reunia el barri. Es fixava en les condicions de molts habitatges i, especialment, en els problemes derivats dels pous d'aigua de consum. Tots havien de ser desinfectats i tapiats, doncs estaven contaminats⁴¹⁵, i calia proveir d'aigua potable el barri de forma abundant per evitar-ne la dependència.

Seguint aquestes recomanacions, l'estiu del mateix any l'alcalde ordenava el sanejament dels pous de la Barceloneta⁴¹⁶. El motiu, segons el tinent d'alcalde del districte, era que s'hi havia detectat el bacil de la febre tifoide. Al setembre, la polèmica despertada per l'operació va transcendir els límits del districte i va situar-se en primera línia de la discussió política a la ciutat. Els propietaris del barri denunciaren que el material amb que es procedí a desinfectar els pous era oliós i embrutava l'aigua. Davant això, molts d'ells es negaren a que els sanitaris entressin a les seves cases. Segons la premsa opositora al govern conservador de l'Ajuntament, els sanitaris penetraven els habitatges i inutilitzaven els pous sense avisar els veïns, recorrent a enganys i amenaces. Les conseqüències, asseguraven, eren molt greus, doncs la gran majoria de pous ja no es podien utilitzar. Diversos propietaris es reuniren per actuar judicialment⁴¹⁷.

La redacció d'*El Diluvio* visità el barri i es fixà en la brutícia general dels carrers i les clavegueres, criticant que el sanejament de la Barceloneta s'aconseguiria més aviat actuant sobre aquests

⁴¹² *El Diluvio*, 15 i 27 de juny de 1893; *La Dinastía*, 18 de juliol de 1893.

⁴¹³ Les filtracions haurien convertit "el terreno sobre el cual está edificado aquel barrio en un lodazal de inmundicia sobre el cual flotan los edificios" (*La Dinastía*, 14 de juny de 1893). Calia centrar-se en posar-hi solució, "sobre todo si se tiene presente que las epidemias suelen cebarse con prontitud en aquel distrito, que conserva de ellas amargo recuerdo, y en especial de la fiebre amarilla, que motivó su despoblación" (*El Diluvio*, 13 de juny de 1893).

⁴¹⁴ *El Vigía de la Barceloneta*, 12 d'abril de 1896.

⁴¹⁵ "Contienen aguas amarillentas, sucias y en descomposicion" (*El Diluvio*, 25 d'agost de 1893).

⁴¹⁶ *La Dinastía*, 30 d'agost de 1893.

⁴¹⁷ *El Diluvio*, 2, 4, 7, 16 i 19 de setembre de 1893; *La Esquella de la Torratxa*, 8 de setembre de 1893.

factors que sobre els pous⁴¹⁸. El *Diario de Barcelona*, en canvi, va sortir en defensa de les accions municipals, recordant el perill de les filtracions des dels pous negres als d'aigua neta, i assegurant que l'Ajuntament estava col·locant diverses fonts d'aigua per suplir el tancament dels pous⁴¹⁹. També ho va fer el conservador *La Dinastía*, assenyalant els pous com a causants del desenvolupament de moltes malalties infeccioses, en especial tifus, disenteria i còlera⁴²⁰. Curiosament, el republicà *La Publicidad* també va fer costat al consistori, que, segons defensaven, instal·laria aviat sis fonts d'aigua que permetrien que els veïns del barri consumissin aigua potable, i no la contaminada dels pous. Opinaven que, a partir d'ara, també calia pressionar els propietaris per a que posessin les cases en les condicions higièniques adequades⁴²¹. En canvi, els propietaris es queixaven que aquells pous no s'utilitzaven pel consum, sinó únicament per la neteja⁴²², obviant que per aquest ús també suposava un perill sanitari. Passats diversos mesos de la polèmica, i sense especificar l'origen de la informació, *La Dinastía* assegurava que, des del tancament dels pous, a la Barceloneta l'impacte de les malalties infeccioses havia caigut vora un 50%.⁴²³

L'increment de les fonts públiques i el cabal d'aigua

Per a solucionar tant les deficiències del clavegueram com la persistència de l'ús de pous de consum i dipòsits de latrines era imprescindible l'augment del cabal d'aigua, potable i no potable. Els problemes de l'abastiment de la potable van ser adreçats pel consistori, que l'any 1882 destinà una partida pressupostària al canvi de les canonades de les fonts. Un any després, sense que s'hagués portat a la pràctica, el regidor Melcior Gassull presentava una moció per a l'assortiment d'aigua potable a la Barceloneta⁴²⁴. Tres anys més tard presentaria una nova moció per la instal·lació de més fonts públiques, argumentant l'escassetat i mal servei de les existents⁴²⁵. Paralitzada l'efectiva posada en marxa de millores, finalment a finals dels anys 80 s'iniciava una política de constant construcció de fonts al barri. S'inaugurava una a l'extrem del carrer San Carlos el 1888, i seguia el 1890 amb una a la plaça San Miguel⁴²⁶. S'ampliarien a finals del mateix any⁴²⁷. Dos anys més tard es completarien dues més⁴²⁸. El punt culminant arribà després de la polèmica pel tancament dels pous el setembre de 1893. A conseqüència de la pèrdua d'accés a

⁴¹⁸ *El Diluvio*, 5 de setembre de 1893.

⁴¹⁹ Reproduït parcialment a *El Diluvio*, 6 de setembre de 1893.

⁴²⁰ *La Dinastía*, 8 de setembre de 1893.

⁴²¹ *La Publicidad*, 8 de setembre de 1893.

⁴²² *El Diluvio*, 9 de setembre de 1893.

⁴²³ *La Dinastía*, 15 de març de 1894.

⁴²⁴ *El Diluvio*, 18 d'octubre de 1883.

⁴²⁵ *La Dinastía*, 13 d'octubre de 1886; *El Diluvio*, 14 d'octubre de 1886.

⁴²⁶ *La Dinastía*, 23 de novembre de 1888; *La Publicidad*, 15 de febrer de 1890.

⁴²⁷ *La Dinastía*, 30 d'octubre de 1890.

⁴²⁸ *El Diluvio*, 28 de gener de 1892; *La Dinastía*, 29 de gener de 1892.

l'aigua, s'ordenà la construcció de cinc fonts, totes amb dues aixetes i amb aigua procedent de Montcada⁴²⁹.

A finals del Vuit-cents, el districte ja comptava amb 16 fonts, que reunien un total de 26 aixetes. La gran majoria s'havien construït la darrera dècada. A més, el cabal d'aigua que arribava al barri s'havia augmentat a 76 litres per individu⁴³⁰. A tota la ciutat, anys abans la xifra es situava al voltant dels 50, però s'havia aconseguit augmentar al voltant dels 115 per l'any 1895.⁴³¹ La manca d'intervencionisme de l'Ajuntament s'havia acabat, i la conscienciació de la centralitat de l'assumpte havia conduït finalment a assumir inversions més grans. Així, a inicis dels anys 90 es feren diverses millores dels pous de Montcada i les canalitzacions que en conduïen l'aigua, el que va permetre disminuir les pèrdues de cabal. També es va dur a terme un costós projecte d'elevació d'aigües amb la construcció d'un nou aqüeducte. L'augment del cabal d'aigua consegüent, així i tot, seguia sent insuficient per adoptar el sistema de circulació contínua que Faria pretenia pel clavegueram⁴³². En paral·lel, el mercat privat als darrers anys del segle va viure un procés de creixent monopoli per part de la Societat General d'Aigües de Barcelona, que va aconseguir augmentar la captació d'aigües tant del Besòs com del Llobregat, alhora que estenia la seva xarxa de canonades i fonts per la ciutat⁴³³.

Tot i que encara insuficients⁴³⁴, els darrers anys del segle van permetre l'inici de la fi de la crònica insuficiència d'aigua amb què havia conviscut fins llavors la Barceloneta. L'encara precària situació del clavegueram i la manca de connexió de les cases amb les canalitzacions subterrànies encara feien persistir l'acumulació d'immundícies als carrers i els usos de dipòsits de latrines.

Les millores qualitatives i quantitatives en el control higiènic de l'alimentació

Els avenços en els coneixements bacteriològics també van permetre millores en el camp del control alimentari. A finals de segle, i seguint el model inaugurat a París el 1878, a diverses ciutats espanyoles van inaugurar-se laboratoris químics municipals encarregats de la inspecció diària dels aliments. L'examen dels diferents productes ja no serien de caràcter visual i olfactiu, sinó que es començaren a utilitzar mètodes d'anàlisi químic i microscòpic⁴³⁵. Tot i l'ambició que el bastit a Barcelona a la dècada de 1880 inclogués també les inspeccions de fàbriques i habitatges, la seva activitat va concentrar-se en l'anàlisi alimentari⁴³⁶. Des del 1882, hi podien acudir els particulars i deixar una mostra indicant l'expendedor o productor del que procedia el producte, sota el cost

⁴²⁹ *El Diluvio*, 10 de setembre de 1893.

⁴³⁰ Guitert de Cubas 1921: 165-167.

⁴³¹ Capel & Tatjer 1991: 59.

⁴³² Martín Pascual 2007: 214-221.

⁴³³ Matés-Barco 2019: 175-180.

⁴³⁴ Entre d'altres, el 1899 l'*Eco del Ateneo Marqués de la Mina* (2 de juliol de 1899) assenyalava les cues persistents a les fonts públiques i l'absència generalitzada d'aigua a les cases del barri.

⁴³⁵ Guillem-Llobat & Perdiguer Gil 2014: 119-120; Salanova 2018: 167-168.

⁴³⁶ Grabuleda i Teixidor 2003: 362-363.

d'una pesseta, que es tornaria en cas que els resultats demostrassin l'adulteració. Fet un primer tanteig, si la substància resultava sofisticada, es procedia des de l'administració municipal a recollir noves mostres de l'establiment. Les conseqüències serien la multa i el segrest de les existències del producte. L'afectat podria recórrer i demanar un nou anàlisi, sota l'amenaça d'haver de sufragar els costos afegits⁴³⁷.

Els efectes de la nova situació van tenir repercussió a la Barceloneta, especialment a partir de 1893. El propi governador civil, durant la seva visita al barri, va queixar-se de la qualitat de molts aliments que es venien al mercat i va manar decomissar bona part de la fruita⁴³⁸. Els dies següents, el tinent d'alcalde del barri duria a terme continuades inspeccions tant al mercat com a altres establiment de venda alimentària, intervenint-hi diversos productes⁴³⁹. Al mercat també van acudir periòdicament els veterinaris del nou Institut d'Higiene Urbana, intervenint alguns aliments càrnics⁴⁴⁰. Diversos veïns de la Barceloneta haurien expressat la seva satisfacció per la campanya, que millorava les condicions de salubritat dels aliments consumits al barri⁴⁴¹. Aquestes inspeccions seguirien produint-se els anys següents⁴⁴².

En l'informe que l'Institut d'Higiene va elaborar aquell mes d'agost també va mencionar les vaqueries i cabrerries del barri, denunciant que cap reunia les condicions adequades, vivint amuntegats els animals⁴⁴³. Una vaqueria en particular va aixecar queixes per la mort d'un cavall i una vaca, que feia encendre l'alerta per la salut dels habitants⁴⁴⁴. També cridarien l'atenció pública la qualitat dels plats servits en les cases de menjar o dels pans que es servien en alguns forns⁴⁴⁵. Els creixents treballs d'inspecció van afectar molts d'aquests establiments, en especial el 1896, quan la competència va ser transferida als fiscals municipals de districte. El de la Barceloneta va iniciar una incisiva campanya contra la sofisticació d'aliments, recollint mostres diàriament, en especial de llets, olis i vins, que remetia al Laboratori Municipal⁴⁴⁶. Fruit de la seva activitat, van ser multades, entre d'altres, diferents lleteries per vendre llet adulterada⁴⁴⁷, una drogueria que venia safrà en el qual el 70% de la composició eren teixits vegetals⁴⁴⁸, set establiments que venien xocolata que contenia òxid de ferro⁴⁴⁹, i altres tendes on s'adulteraven pastes amb anilina, tes amb cúrcuma o safrans amb sulfat de magnèsia⁴⁵⁰. Només al mes de març

⁴³⁷ Vera y López 1885: 49-52.

⁴³⁸ *El Diluvio*, 15 de juny de 1893.

⁴³⁹ La premsa n'informà puntualment, elogiant la seva tasca. Entre d'altres, a *El Diluvio*, 17, 19, 21 i 24 de juny de 1893; *La Dinastía*, 25 de juny, 1 de juliol, 26 d'agost i 15 d'octubre de 1893; *La Publicidad*, 26 de juny de 1893.

⁴⁴⁰ *El Diluvio*, 1 de juliol de 1893; *La Publicidad*, 7 de juliol i 15 d'agost de 1893.

⁴⁴¹ *La Dinastía*, 18 de juliol de 1893.

⁴⁴² Mensualment solien publicar-se les quantitats totals que s'havien decomissat. Per exemple, a *El Diluvio*, 4 d'agost de 1894 o *La Publicidad*, 17 d'agost de 1894.

⁴⁴³ *El Diluvio*, 15 d'agost de 1893.

⁴⁴⁴ Ídem, 8 d'octubre de 1893.

⁴⁴⁵ *La Dinastía*, 13 de juliol de 1895; *El Vigía de la Barceloneta*, 2 de febrer de 1896.

⁴⁴⁶ *El Campeón*, 1 de març de 1896.

⁴⁴⁷ *El Vigía de la Barceloneta*, 15 de març de 1896.

⁴⁴⁸ *La Atalaya* (Girona), 26 de març de 1896.

⁴⁴⁹ *El Diluvio*, 28 de març de 1896.

⁴⁵⁰ *El Correo de Gerona*, 24 d'abril de 1896.

van ser analitzades al Laboratori unes 600 mostres provinents de la Barceloneta⁴⁵¹, i en tan sols dos dies van arribar a ser denunciats 40 establiments⁴⁵². A l'abril es celebrarien més de 150 processos contra venedors al Jutjat de la Barceloneta⁴⁵³.

La dimensió de la campanya aviat va precipitar l'organització dels comerciants del barri, que tractaren de reunir-se per donar una resposta. Els seus arguments es recolliren a *El Vigía de la Barceloneta*. Defensaven que no eren responsables del mal estat de molts productes, que no eren elaborats per ells i havien estat sofisticats en el procés de producció. A més, com algunes de les multes van fer-se perquè les vendes s'efectuaven al carrer, s'argüia la reduïda dimensió de les cases, que havien fet que sempre s'haguessin establert indústries i comerços a la via pública. També es qüestionava si la competència en aquesta matèria no deuria recaure en l'Ajuntament i no en el fiscal⁴⁵⁴. Finalment, a finals de juliol els tinents d'alcalde van recuperar les seves competències en el camp⁴⁵⁵.

De nou responsables, els tinents van prosseguir amb les inspeccions, els decomisos i la presa de mostres que s'enviaven al Laboratori⁴⁵⁶. En paral·lel, les actives campanyes de denúncia que engegaren als anys 60 i 80, respectivament, *La Víbora* i *La Unión* sobre la manca d'higiene del mercat i el mal estat dels aliments que s'hi venien, van desaparèixer de la premsa local de finals de segle. Les queixes esporàdiques que sorgiren sobre el mercat es limitaven a assenyalar alguns problemes de distribució i els llançaments de rebutjos a terra que efectuaven alguns venedors⁴⁵⁷.

La mortalitat vinculada a la manca d'higiene i salubritat va experimentar una important disminució durant l'última quinzena de segle. L'encara tímida caiguda de les xifres de mortalitat general que la Barceloneta va començar a experimentar aquells anys es va deure al descens de l'impacte de les infeccions transmeses per aigua i aliments. Malgrat que encara es tractava d'uns primers passos amb enormes limitacions, l'inici d'algunes millores en la salubritat urbana ho van permetre. El descens de les defuncions a l'estiu, l'època de l'any amb més mortalitat relacionada a aspectes higiènics, també ho corrobora. L'incrementat accés a l'aigua potable, el creixent desús dels pous contaminats i el millor i més exhaustiu control higiènic dels aliments van ser alguns dels elements que ho van possibilitar.

⁴⁵¹ *El Diluvio*, 2 d'abril de 1896.

⁴⁵² Ídem, 19 d'abril de 1896.

⁴⁵³ *La Dinastía*, 5 de maig de 1896.

⁴⁵⁴ *El Vigía de la Barceloneta*, 26 d'abril i 10 i 31 de maig de 1896.

⁴⁵⁵ Ídem, 26 de juliol de 1896.

⁴⁵⁶ Entre d'altres, a *La Publicidad*, 14 d'agost de 1896; *El Diluvio*, 15 d'agost de 1896; *La Dinastía*, 7 de juliol de 1897 i 17 de novembre de 1898.

⁴⁵⁷ L'única excepció la trobem en una peça del setmanari local *La Machina* (13 de juny de 1897), que es queixava de l'olor que desprenien carns i peixos del mercat i ho associava amb el perill de rebrots de còlera, tifus o xarampió.

5.3. Educació, ensenyament reglat i analfabetisme

L'abast de l'educació i els nivells d'escolarització i alfabetització han estat i són un dels indicadors més importants per conèixer el nivell de benestar social d'una població. A l'Espanya del segle XIX, l'evolució del món educatiu s'emmarca en el procés de secularització que van suposar el naixement de l'Estat liberal i la desamortització eclesiàstica. Per primer cop, des dels anys 30 l'Estat va assumir un cert paper actiu més enllà dels ensenyaments superiors i tècnics, i va fer-se càrrec de la instrucció primària. Aquesta s'entenia com un branca de la beneficència, com un més dels instruments que havien de permetre tant la millora de les condicions de vida com l'enquadrament moral de la població. L'acció estatal, no obstant, es va veure limitada per la manca d'interès real de les elits polítiques per la difusió educativa, quelcom que es va arrossegar fins a finals de segle⁴⁵⁸. Com en altres àmbits de la beneficència, la seva evolució estaria marcada per la complementarietat de la xarxa pública i les iniciatives particulars. Les darreres, especialment les catòliques, però també la d'associacions laiques, començarien a revertir la manca d'escoles a les ciutats al darrer quart de segle.

El control social, la moralització i la difusió de patrons de comportament i valors burgesos estava en el centre de les aspiracions dels diversos projectes engegats. A la Barceloneta ho explicitava el 1866 l'arquitecte municipal, Garriga i Roca, que afirmava que “el barrio marítimo de que se trata, habitado en general por clases pobres, es uno de los que requieren ese elemento indispensable de moralización”⁴⁵⁹. Tant les polítiques públiques com les iniciatives privades desplegades al districte, com estudiarem en detall, ho tingueren com a objectiu principal. Això no significa ni que els resultats responguessin a aquestes intencions ni que les diverses iniciatives no poguessin tenir un impacte efectiu sobre la millora educativa de la població⁴⁶⁰. A més, complementàriament existien vies alternatives d'alfabetització i instrucció que anaven més enllà de l'ensenyament reglat. L'elaboració de taxes d'escolarització i analfabetisme ens han permès complementar l'avaluació de la trajectòria en matèria educativa de la Barceloneta al segle XIX.

⁴⁵⁸ Puellas Benítez 2004: 207-212.

⁴⁵⁹ AMCB, Governació, A-4528, 15 de juliol de 1866.

⁴⁶⁰ Així ho emfatitzava, parlant de l'educació obrera anglesa al segle XIX, Rule 1990: 355-363.

5.3.1. La insuficiència de l'oferta educativa davant el fulgurant creixement poblacional, 1841-1869

Les primeres escoles públiques municipals. Precarietat, males condicions i manca de finançament

Amb el naixement de l'Estat liberal, l'any 1838 s'aprovava la primera Llei d'Instrucció Primària, coneguda com a Llei Someruelos. Per primer cop s'institucionalitzava l'educació primària com una funció pròpia de l'Estat. La tramitació a les Corts va limitar alguns aspectes claus previstos al projecte de llei, i, amb elles, va reduir l'abast del nou marc legal, també en comparació amb els intents fallits de les Corts de Cadis i del Trienni Liberal. Es va descartar el cofinançament entre administracions de les noves escoles, deixant tota la responsabilitat financera als municipis, mentre que els governs provincials monopolitzarien les tasques d'inspecció i control. Per altra banda, es va refusar imposar l'obligatorietat de l'escolarització⁴⁶¹.

A Barcelona va caldre esperar gairebé tres anys, a l'abril de 1841, perquè l'Ajuntament decretés l'obertura de 13 escoles municipals gratuïtes, vuit de nens i cinc de nenes, a través dels seus fons públics. El consistori considerava la instrucció pública com una de les branques més descuidades de la ciutat, i amb aquest decret pretenia, com deia explícitament, fer desaparèixer de carrers i places a fills i filles de famílies pobres⁴⁶². Per abastir de personal els nous establiments, es van convocar oposicions per a contractar mestres i ajudants, als quals se'ls assignava un sou, respectivament, de 6.000 i 2.000 reials de velló anuals. Exactament la meitat cobrarien les dones mestres i les seves ajudants, amb salaris anuals de 3.000 i 1.000 reials de velló⁴⁶³.

Dues de les tretze escoles, una de nens i una de nenes, es van ubicar a la Barceloneta, on es van inaugurar solemnement per l'Ajuntament aquell mateix agost⁴⁶⁴. La seva gratuïtat no va acabar sent tal, i només aquelles famílies que es consideressin "absolutamente pobres" van poder matricular els seus fills sense pagar cap quota⁴⁶⁵. En la seva visita a la ciutat quatre anys més tard, Pascual Madoz va mencionar les noves escoles del barri, que, segons assegurava, acollien a 200 nens i 150 nenes. A més, esmentava la presència d'un tercer col·legi per a pàrvuls de caràcter privat, sostinguda per alguns veïns i per la Junta de Senyores⁴⁶⁶. Havia estat inaugurada aquell

⁴⁶¹ Pérez Joan 2008: 339-342; Puelles Benítez 2004: 201-203, 224.

⁴⁶² Expressava la seva voluntat de "hacer desaparecer por este medio de las calles y plazas públicas tantos hijos de familias poco acomodadas mal entretenidos, cuasi sin vestigio alguno de educacion, efecto quizas de que sus padres, ocupados por el trabajo y por no tener con que pagar a los maestros no cuidan debidamente a sus hijos; y a fin de poner término a este descuido y dejadez" (*El Guardia Nacional*, 9 d'abril de 1841; *Diario de Barcelona*, ídem).

⁴⁶³ Ídem.

⁴⁶⁴ *El Popular*, 22 d'agost de 1841.

⁴⁶⁵ La resta de famílies, a partir de l'ocupació del pare i de la seva ubicació residencial, eren classificades en tres nivells econòmics. Segons el que els corresponia, havien de satisfer diferents tarifes mensuals, de 12, 8 i 4 reials per cada nivell (*El Constitucional*, 16 d'abril de 1842).

⁴⁶⁶ Madoz 1846: 498; 546.

mateix any, i era la segona de les escoles obertes per aquesta Junta, formada per dones de l'elit burgesa de la ciutat que pretenien proporcionar “alivio a la numerosa clase obrera”⁴⁶⁷. Una visita a aquesta escola l'any següent, de la que se'n va fer ressò el diari progressista *El Clamor Público*, elogiava els resultats del col·legi però en criticava el local, especialment la seva escassa ventilació, susceptible de provocar malalties entre els infants⁴⁶⁸.

A les escoles públiques de nens i nenes a la Barceloneta, a partir de 1851 també s'hi va sumar una escola d'adults, ubicada en un primer moment al carrer Sevilla, després que l'Ajuntament acordés obrir-ne cinc a tota la ciutat. Inicialment tan sols s'obrien una hora i mitja al vespre, estaven destinades a majors de 14 anys⁴⁶⁹ i pensades especialment per a obrers i artesans un cop acabessin la seva jornada de treball⁴⁷⁰. A part, també es va establir una escola pública de pàrvuls, que acollia nens i nenes de menys de 6 anys. En aquesta darrera, el 1853 es duia a terme una reforma organitzativa que pretenia ser un model ampliable a altres de la ciutat. L'Ajuntament volia que fos regentada per un home i una dona amb relació familiar entre ells⁴⁷¹, el que va comportar la destitució de la directora i la mestra ajudant en el càrrec. L'única mestra no destituïda, Raimunda Sierra, se'n va queixar i va manifestar les condicions socials especialment difícils que reunia la Barceloneta pel foment de la instrucció. Davant la possibilitat que els baixos resultats dels exàmens dels pàrvuls fos el motiu rere la reforma, Sierra argumentava que, dels més de cent alumnes, “la mayor parte o todos son hijos de pobres jornaleros acostumbrados al vicio de la infancia, y por lo tanto mas difícil su educación”. Ella també va acabar sent destituïda⁴⁷².

La primera etapa de les escoles públiques de la Barceloneta va estar marcada per la precarietat, la inestabilitat i la manca permanent de recursos. Les condicions en què havien de treballar i viure els i les mestres estaven notablement degradades. El primer dels paràmetres en què es va fer patent va ser el seu allotjament. Recentment nomenat al càrrec, el juliol de l'any 1848 el director de l'escola Antoni Cortés qualificava l'espai que se li havia assignat al barri com a “insuficiente y notablemente insalubre”⁴⁷³. El seu antecessor ja se n'havia queixat, assenyalant l'estat de l'habitatge com la raó per la qual va emmalaltir i, en conseqüència, va demanar el trasllat⁴⁷⁴. Un any més tard, el mateix Cortés també demanava el trasllat a un altre col·legi de la ciutat després de “un año de penalidades y excesivo cansancio, en un estado de incertitud”, al que atribuïa especialment “la mezquina habitación que se le abonó, estando ademas esta, plagada de inmundicia”⁴⁷⁵. Una dècada més tard, el juliol de 1859, el nou director de l'escola de nens

⁴⁶⁷ *La Posdata* (Madrid), 21 d'agost de 1845; *El Heraldo* (Madrid), 24 d'agost de 1845.

⁴⁶⁸ L'escola hauria observat importants avenços entre els pàrvuls assistents, i ressaltava el paper de la mestra, de tan sols 19 anys (*El Clamor Público* (Madrid), 30 de juliol de 1846).

⁴⁶⁹ *El Barcelonés*, 28 de novembre de 1851.

⁴⁷⁰ *Diario de Barcelona*, 22 de setembre de 1853.

⁴⁷¹ O bé un marit i una muller, o bé un pare i una filla. De nou, el sou del mestre, de 4.000 reials de velló anuals, duplicaria el de la mestra, de 2.000 reials de velló (*El Áncora*, 3 de maig de 1853).

⁴⁷² La nova direcció va optar per implementar el mètode pedagògic consistent en l'aprenentatge de la lectura en base al sistema sil·làbic (AMCB, Governació, A-2808.17, any 1853).

⁴⁷³ Cortés demanava l'ajut per al lloguer de l'habitatge, com corresponia fer a l'Ajuntament en compensació a la manca d'espai adequat per a habitatge dins la mateixa escola (AMCB, Governació, A-2808.9, 9 de juny de 1848).

⁴⁷⁴ Era el director de l'escola Joan Oliver, que va demanar i aconseguir el trasllat (*Ídem*, 29 de desembre de 1847).

⁴⁷⁵ *Ídem*, 10 de juny de 1849.

demanava que se li concedís un nou habitatge, doncs ell i la seva família van abandonar el que residien per les seves nefastes condicions i l'augment del preu dels lloguers⁴⁷⁶.

Els impagaments als mestres eren habituals, i en algun cas també la reducció inadvertida de salaris⁴⁷⁷. També la manca de personal va ser un problema constant. L'absència d'una mestra ajudant durant dos mesos el 1856 havia deteriorat la salut de la directora de l'escola de pàrvuls⁴⁷⁸, que havia d'atendre un nombre desorbitant de nens⁴⁷⁹. La directora de l'escola de nenes, per la seva banda, va sol·licitar una segona ajudant, veient-se incapaç d'atendre correctament a les 137 alumnes que tenia al seu càrrec⁴⁸⁰. Entre dues o, com a molt, tres persones, els i les mestres de les escoles públiques de la Barceloneta s'havien de fer càrrec de més d'un centenar d'infants, una ràtio molt excessiva que limitava impartir amb eficàcia cap mena d'ensenyament. A més, suposava un element de greuge respecte les escoles privades, amb ràtios molt més equilibrades.

Per altra banda, la conducta d'alguns dels mestres va ser font d'incident en diverses ocasions. Els càstigs físics desmesurats, la manca de puntualitat, fumar a classe o una actitud qualificada com a díscola i insubordinada van ser alguns dels motius assenyalats per expedientar mestres⁴⁸¹. En alguna ocasió, van ser els alumnes els causants de desordres, que van conduir a que l'Ajuntament mostrés la seva preocupació per la manca de subordinació i disciplina de les escoles del districte, en especial la d'adults⁴⁸².

El principal signe de precarietat de les escoles municipals, això i tot, va ser l'estat dels edificis on es van ubicar i la incertesa en la seva perdurabilitat. Les denúncies de l'estat del primer local on van instal·lar-se van ser repetides⁴⁸³. El juny de 1848, la Comissió auxiliar de la Instrucció Primària de la Barceloneta, formada per potentats del barri⁴⁸⁴, assenyalava la manca de ventilació de l'edifici⁴⁸⁵. La mateixa comissió, l'any 1851, va oferir una proposta de trasllat a un altre local, al carrer San Fernando⁴⁸⁶, que es va efectuar el 1853. El nou local també va incorporar l'escola

⁴⁷⁶ En resposta, el novembre de 1859 se li va augmentar l'assignació per habitació de 100 reials mensuals a 140 (AMCB, Governació, A-3605, 2 de juliol i 21 de novembre de 1859).

⁴⁷⁷ Era el cas de la segona mestra de l'escola de pàrvuls, que sempre havia cobrat 120 reials mensuals, en ves dels 160 que li pertocaven (Ídem, A-2808.17, any 1853).

⁴⁷⁸ Poc després de la reforma, aquesta es va redreçar i es va tornar a habilitar la possibilitat que una dona fos directora de l'escola de pàrvuls.

⁴⁷⁹ AMCB, Governació, A-3270, any 1856.

⁴⁸⁰ L'Ajuntament hi va accedir (AMCB, Governació, A-3444, any 1857).

⁴⁸¹ AMCB, Governació, A-3517, any 1858.

⁴⁸² El 1857 van ser expulsats vuit nens per mala conducta i falta d'assistència. L'any següent ho eren dotze alumnes adults per un incident concret, que s'afegia a "la gran griteria y escándalo que daban al entrar y al salir de la clase" de forma repetida (AMCB, Governació, A-3436, anys 1857-58).

⁴⁸³ El problema de l'habitatge dels mestres derivava, de fet, d'aquesta circumstància. Havien de tenir un espai per a habitar dins l'escola, però es va optar per ajudar-los amb el lloguer perquè el local no estava condicionat.

⁴⁸⁴ El 1848 la formaven el cura de la parròquia, el llauner Francesc Lacambra, el farmacèutic Josep Borrell, el propietari d'un establiment de pastes per a sopa Magí Figuerola i el boter Pau Camps (AMCB, Governació, A-2808.9, 10 de juny de 1848).

⁴⁸⁵ En resposta a les diverses queixes, el juliol l'Ajuntament acordava demanar a l'arquitecte municipal que examinés si es podia arreglar una habitació per al mestre de l'escola que fos ventilada i independent d'ella. No va prosperar la iniciativa (Ídem, 1 de juliol de 1848).

⁴⁸⁶ A més de poder condicionar una habitació per mestres i disposar d'aigua i jardí, això permetia desprendre's de l'actual edifici que, segons paraules de la Comissió, "reune las circunstancias de hallarse situado en un barrio de mala vecindad, disfrutar de pocas luces y ser reducido" (Ídem, 18 de novembre de 1851).

d'adults, aollint d'aquesta forma un total de quatre escoles diferents. Amb el canvi, els inconvenients no es van acabar⁴⁸⁷.

El gener de 1858, el terreny sobre el que estava construït el nou edifici va ser comprat per la Maquinista Terrestre i Marítima per tal d'eixamplar els seus tallers⁴⁸⁸. El dia 1 de març s'havia d'iniciar l'enderrocament de les cases⁴⁸⁹, però es va acordar la desocupació de tan sols la meitat del local, que passava a ser utilitzat temporalment per l'empresa⁴⁹⁰. L'escola de nenes i la de pàrvuls va seguir instal·lada a l'edifici, però la de nens, la més nombrosa, va quedar sense local. En conseqüència, un total de 240 alumnes tornaven a estar desatesos. Davant la queixa dels pares, el tinent d'alcalde del barri, el corder Joan Calvell, va arribar un acord el gener de 1859 amb el propietari d'un teatre al districte per poder ubicar-hi temporalment l'escola⁴⁹¹.

L'octubre del mateix any, la Maquinista informava l'Ajuntament que, en un termini de tres mesos, havia de desallotjar tots els edificis, obligant al consistori a iniciar una cerca contracorrent de nous locals. La solució va arribar el desembre, quan el propietari Francesc Grau i Torras va oferir la donació de tres cases del barri -ubicades al carrer San Raimundo 24, 26 i 28 i Santa Madrona 25, 27 i 29-. L'Ajuntament va acceptar-la i va proporcionar-li una pensió vitalícia de 40 duros mensuals, que en la seva mort es prorrogà temporalment a la seva vídua⁴⁹². Les obres per condicionar els locals per a que acollissin les escoles es van dur a terme entre 1860 i 1861, allargades a causa de deficiències en la construcció, que van provocar l'enderrocament de part de l'edifici i la impossibilitat de prosseguir amb les classes⁴⁹³. El maig del 1861, les obres es donaven finalment per acabades i es va verificar el trasllat al nou local. La tardança es justificava perquè s'havia procurat la construcció i condicionament adequat dels edificis, respectant la salubritat i conveniència⁴⁹⁴.

Ben aviat, això es va demostrar molt allunyat de la realitat. El setembre de l'any següent, la directora de l'escola de nenes comunicava que, quan plovia, el pis del local es convertia en un llac⁴⁹⁵. L'hivern de 1863, el director de l'escola de nens alertava de les temperatures

⁴⁸⁷ L'aigua del pou estava corrompuda i causava mal olor i perill de malalties, i, el 1856, una ajudant de l'escola va demanar un permís per tal de, en les seves paraules, respirar aire i millorar la salut (AMCB, Governació, A-3186).

⁴⁸⁸ El pla per expandir la seva producció va ser-ne el factor decisiu (*La Corona*, 30 de gener de 1858; *Diario de Barcelona*, 10 de febrer de 1858).

⁴⁸⁹ *La Corona*, 25 de febrer de 1858.

⁴⁹⁰ Això va suposar pel consistori una rebaixa a la meitat del lloguer de l'edifici, de 2.640 a 1.320 reials per trimestre (AMCB, Governació, A-3565, 30 de gener i 15 d'abril de 1859).

⁴⁹¹ Per un lloguer de 30 duros al mes (Ídem).

⁴⁹² Francesc Grau i Torras va morir el 17 de març de 1864, i, davant la petició d'Isabel Jorba, la seva vídua, l'abril del mateix any l'Ajuntament prorrogà la pensió durant, com a mínim, un trimestre (AMCB, Governació, A-3904, any 1864). A finals de segle, l'historiador del barri Guitert de Cubas recordava la cessió feta per Grau i Torras i reivindicava el record a aquest gest i a la seva figura (*El Vigía de la Barceloneta*, 12 d'abril de 1896). Poc anys més tard, el carrer on s'ubicava l'escola va passar a anomenar-se Grau i Torras, nom que perdura avui en dia.

⁴⁹³ Aquests problemes van obligar a convocar més d'un concurs públic (AMCB, Governació, A-3605, f. 102, 106 i 123).

⁴⁹⁴ *La Corona*, 26 de maig de 1861.

⁴⁹⁵ AMCB, Governació, A-3605, f. 137, 4 de setembre de 1862.

extremadament fredes de l'immoble⁴⁹⁶. Aquell mateix any, l'estat ruïnós del terrat va conduir l'Ajuntament a certificar la necessitat de reparar-lo, però sense iniciar de moment cap actuació. Tres anys més tard la reforma ja es considerava urgent, i l'arquitecte municipal va presentar el juliol de 1866 un projecte de reconstrucció de l'edifici. L'execució de la reforma es va dilatar degut a l'oposició del Govern Civil, que argumentava que la limitació d'alçades dels edificis del barri ho impedia. A causa de la demora, jutjant-se imminent la possibilitat que s'esfondrés el sostre i es produís una desgràcia, el març de 1867 l'Ajuntament ordenava el tancament de les escoles de nenes i pàrvuls. Només la de nens, situada al pis inferior, va seguir oberta. La situació d'impàs es va allargar⁴⁹⁷, provocant que també es sol·licités el tancament de l'escola de nens i que l'Ajuntament formulés una disculpa pública pel tancament de classes⁴⁹⁸. La preocupació per la falta de cap escola per acollir centenars de nenes i pàrvuls va créixer a mesura que transcorrien els mesos, i el propi Garriga i Roca assenyalava el març de 1868 que “hace meses que los niños pobres de aquel numeroso barrio andan otra vez perdidos sin recibir ninguna educación”⁴⁹⁹.

La solució va arribar el febrer de 1868, quan es va ampliar l'alçada màxima permesa als edificis de la Barceloneta. Salvat aquest escull, es van reprendre els procediments i el maig, ja amb l'autorització del govern provincial, es va celebrar la subhasta pública de les obres. Abans d'iniciar-se aquestes, una biga del local va caure i va impactar en dues persones que van resultar ferides⁵⁰⁰. Finalment, la reforma es va iniciar l'agost del mateix any i va culminar el març de 1869, amb un cost final de 3.206 escuts⁵⁰¹. Fins llavors, dues de les escoles havien estat tancades durant dos anys sense cap alternativa pública.

L'escassetat d'iniciatives privades i la manca general d'escolarització

Durant aquest període l'existència d'escoles privades es reduïa a les iniciatives particulars de professors, i l'accés a aquestes estava restringit a les famílies més acomodades. Les set escoles obertes per professors particulars estaven situades en sis edificis ubicats dins les àrees de major valor del sòl del barri, i en conjunt donaven classes a 427 alumnes (Mapa 5.6.). Les famílies que s'ho podien permetre hi enviaven preferentment els seus fills masculins. Ho eren la gran majoria dels escolaritzats en col·legis particulars, 379, mentre que tan sols hi havia 48 nenes matriculades.

⁴⁹⁶ “Tuve que retirar dos niños, imposibilitados para todo ejercicio literario por causa del frio que sentían”, arriba a expressar. Va demanar la instal·lació d'una estufa per a corregir-ho (AMCB, Governació, A-3879, 16 de desembre de 1863).

⁴⁹⁷ La plaça d'arquitecte provincial en cap es trobava vacant.

⁴⁹⁸ Van aparèixer a *El Principado*, 3 de març de 1868, on aquest problema es contraposava a actuacions en altres indrets de la ciutat per millorar l'estat de les escoles municipals.

⁴⁹⁹ AMCB, Governació, A-4528, 1 de març de 1868. La Junta local de Primer Ensenyament, l'agost de l'any anterior, també havia expressat una preocupació similar, assenyalant el perjudici que causava l'absència d'instrucció pública en un barri que, segons opinava, n'estava especialment necessitat (Ídem, 3 d'agost de 1867).

⁵⁰⁰ *El Imparcial* (Madrid), 2 de juny de 1868. Els ferits estaven ocupats emmagatzemant un carregament de farina.

⁵⁰¹ Tot el procés, en l'expedient AMCB, Governació, A-4528, anys 1866-70.

Mapa 5.6. – Les escoles particulars de la Barceloneta, any 1861

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades extretes d'AMCB, Governació, A-3692.

Les iniciatives religioses van ser, com dèiem, molt escasses, després que tanqués l'escola de pàrvuls de la Junta de Senyores. L'única excepció, amb resultat fallit, va ser l'intent del rector de la parròquia de Sant Miquel del Port de crear una sala d'asil l'any 1867. El sacerdot sol·licità a l'Ajuntament un acord, argumentant la importància de la instrucció cristiana dels nens i nenes. Especialment hi emfatitzava l'element moralitzador. El nou establiment havia de permetre revertir el que considerava com a “espantosa desmoralització que reina en su feligresía”, que es devia a la “profunda ignorancia” en que la majoria d'habitants de la Barceloneta estarien immersos⁵⁰². L'Ajuntament ho rebutjà, considerant que la població del barri podia assistir sense problema a les sales d'asil ja existents a la ciutat, i esgrimia que la seva situació financera no ho feia possible⁵⁰³.

Les deficiències i precarietat de l'escola pública, incapaç financerament i pedagògicament d'aportar una millora educativa substancial a les famílies del barri, es combinava amb la segregació social d'una minoria als col·legis privats i la pràctica absència d'iniciatives per part d'establiments religiosos. Aquesta situació es feia patent en les dades d'escolarització de l'any 1861, que coneixem gràcies a la coincidència d'una estadística sobre les escoles privades de la ciutat⁵⁰⁴ i la menció al nombre d'alumnes que assistia a les escoles públiques arran de les obres de condicionament del nou local. Els escolaritzats a les escoles municipals, 457, superava per poc els de les privades, que eren 427. A inicis dels anys 1870, i fins a finals de segle, el nombre d'alumnes dels col·legis públics es va mantenir estancat, malgrat que la població era gairebé el doble que a 1845 (Taula 5.20.).

⁵⁰² AMCB, Governació, A-4118, 27 de març de 1867.

⁵⁰³ Ídem, 5 d'abril de 1867.

⁵⁰⁴ Inclou la recopilació de dades particulars de cada establiment, on figurava el nombre d'alumnes matriculats en cada un d'ells (AMCB, Governació, A-3692, gener de 1861).

Taula 5.20. - Evolució dels alumnes matriculats a les escoles públiques de la Barceloneta

Any	Alumnes	Font
1845	350	Madoz 1846: 498
1861	457	AMCB, Governació, A-3605 i A-3754
1862	425	Garriga i Roca 1862: cap. 12
1870	464	<i>Almanaque del Diario de Barcelona</i> , 1870
1872	402	<i>Almanaque del Diario de Barcelona</i> , 1872
1896	482	Guitert de Cubas, <i>El Vigía de la Barceloneta</i> , 12 d'abril de 1896; 26 d'abril de 1896.

En conjunt, l'abast de la instrucció al districte era molt limitat, i tan sols tres de cada deu nens i una de cada deu nenes estava escolaritzat, fos en un establiment públic o privat (Taula 5.22.). L'obligatorietat de l'escolarització dels sis als nou anys i la gratuïtat de les escoles públiques que, sobre el paper, s'havia instaurat amb la Llei Moyano de 1857, havien tingut un efecte nul a la realitat educativa de la Barceloneta.

5.3.2. La preocupació moral per l'estat educatiu de la Barceloneta i la disputa pel control espiritual de la població, 1870-1887

L'epidèmia de febre groga de 1870 va ser un punt culminant en la creació d'una espècie de pànic moral entre les elits i autoritats de la ciutat respecte el barri. En aquest context, l'educació es va obrir pas com una força moralitzadora que havia de facilitar la millora dels comportaments i formes de vida de la població, jutjats en part com a responsables de l'esclat tant furibund de l'epidèmia i de les males condicions generals del districte. L'impuls educatiu a la Barceloneta no va estar exempt de conflicte, i als anys immediatament posteriors al brot epidèmic, el barri va convertir-se en un camp de batalla pel control ideològic de la població obrera de la ciutat.

Diverses iniciatives van confluïr aquells anys. La primera, decisiva per impulsar les que vindrien després, fou la creació d'una escola protestant, entre 1868 i 1869, per part del missioner gal·lès George Lawrence. Aprofitant el marc més favorable a la llibertat religiosa del Sexenni, n'obrí dues més, una a Gràcia i l'altra al casc antic⁵⁰⁵. Immediatament després de l'epidèmia, el sacerdot de la població i algunes persones benestants impulsaren l'obertura d'una escola gratuïta de pobres, que el febrer de 1871 ja comptava amb més de 200 alumnes⁵⁰⁶. La premsa especialitzada en educació celebrava la competència entre escoles protestants i catòliques, que estava generant la proliferació d'establiments educatius a tota la ciutat⁵⁰⁷.

En paral·lel, i superant la negativa de l'any 1867 al projecte de la parròquia, diversos regidors de l'Ajuntament presentaven una proposta per a crear una sala d'asil a la Barceloneta. L'objectiu era donar cobertura al gran nombre de nens i nenes orfes que havia deixat la febre groga⁵⁰⁸. Aquestes sales d'asil eren escoles de pàrvuls que estaven sota la tutela i supervisió de la Junta de Senyores, i s'havien inaugurat a Barcelona la dècada anterior amb l'objectiu d'atendre i alimentar els fills de la classe obrera⁵⁰⁹. El nou establiment, que acolliria nens d'entre 3 i 8 anys, tenia l'objectiu explícit de moralitzar el barri i formar-ne bons ciutadans i bons caps de família. Després del procés de cerca d'un local, s'acabà establint l'asil en un magatzem arrendat per l'Ajuntament, i s'inaugura el gener de 1872.⁵¹⁰ El local aviat va donar problemes. La premsa republicana ho aprofitava, i a finals del mateix any assenyalava la extrema humitat que presentava. Les

⁵⁰⁵ La seva tasca era elogiada pel republicà *La Publicidad* onze anys després (14 d'octubre de 1879). Arran la seva mort el 1894, es recordava la seva activitat benèfica i com a propagandista de la llibertat religiosa, tant a Barcelona com a Caldes de Montbui (*El Diluvio*, 10 de gener de 1894).

⁵⁰⁶ Juntament amb el projecte d'asil, el diari opinava que això permetia completar "los medios de instruccion y amparo de los hijos de dicho barrio, tan trabajador como desgraciado" (*La Crónica de Menorca*, 2 de febrer de 1871).

⁵⁰⁷ El barceloní *El Clamor del Magisterio* així ho expressava: "No hay mal que por bien no venga, pues es lo cierto que esta competencia ha dado lugar a la creación de no pocas escuelas, y a que multitud de familias obtengan gratis o poco menos la instrucción primaria de sus hijos" (Reproduït a *El Imparcial* (Madrid), 30 d'abril de 1871).

⁵⁰⁸ La Comissió de Governació, que donà suport a la proposta, assenyalà la gravetat de la situació dels orfes que "pululan y dibagan (*sic*)" pel barri "completamente desamparados" (AMCB, Governació, A-4384, 31 de maig de 1871).

⁵⁰⁹ Puy i Joanico 2009: 75-76

⁵¹⁰ AMCB, Governació, A-4384, anys 1870-72.

condicions higièniques, en general, eren deficientes⁵¹¹. El març de l'any següent, aquesta situació estava provocant que molts dels nens s'emmalaltissin, i el nombre d'alumnes s'havia reduït de 166 a inicis d'any a tan sols 45.⁵¹² Finalment, arran d'una visita de l'arquitecte municipal, es construï un entarimat de fusta. Dos anys més tard, l'aparició de goteres, que de nou estava ocasionant malalties entre els nens, obligà a la construcció d'un nou entarimat, aquest cop al menjador⁵¹³.

El 1874 s'inaugurava una nova escola, impulsada també per la Junta de Senyores, aquest cop dirigida a les nenes pobres del barri⁵¹⁴, i que des de l'any 1878 era també subvencionada per l'Ajuntament⁵¹⁵. Mentrestant, creixia l'activitat a les públiques, i el consistori responia amb la contractació d'un individu més per atendre l'escola municipal de nens⁵¹⁶, mentre que obria les classes nocturnes d'adults al mateix local. Només a la Barceloneta i Hostafrancs s'hi farien totes les matèries, “atendida la situacion y condiciones especiales” dels dos districtes⁵¹⁷. Tot i això, la manca d'escoles elementals preocupava a la Junta de Primer Ensenyament de la província, que en especial es fixava en aquests dos barris⁵¹⁸. A les observacions de la Junta, *La Imprenta* hi afegia l'escassa assistència que, a la Barceloneta, tenien tant l'escola pública com la catòlica. En contrast, molts més alumnes acudien a l'escola protestant⁵¹⁹.

L'alternativa principal seguia sent, sobretot per l'elit del districte, les diferents escoles de mestres particulars. Entre aquestes estava generalitzat un problema d'intrusisme per part de persones no titulades que exercien com a mestres. *La Unión* va fer una activa campanya per denunciar aquest fenomen a inicis de 1881, concloent que la instrucció primària “es una mentira en este barrio”⁵²⁰. El rotatiu cridava l'atenció als pares de família, als que transmetien la responsabilitat d'assegurar-se de que els mestres als que acudien els seus fills tenien realment la titulació per a exercir-hi⁵²¹.

Una dècada més tard de l'epidèmia de febre groga, als establiments públics i particulars i a les escoles protestant i catòlica s'hi afegí també un projecte d'escola laica⁵²². En una reunió on assistiren unes 500 persones es formà una comissió, encapçalada per l'industrial del barri Miquel

⁵¹¹ *La Imprenta*, 1 de desembre de 1872; *La Independencia*, 2 de desembre de 1872.

⁵¹² *La Imprenta*, 6 de març de 1873.

⁵¹³ AMCB, Governació, A-4384, anys 1873-75.

⁵¹⁴ *Almanaque del Diario de Barcelona del año 1874*. El bisbe de Barcelona obsequiaria l'any següent el sacerdot del barri per la iniciativa (*El Magisterio Español* (Madrid), 5 de juny de 1875).

⁵¹⁵ *La Imprenta*, 3 d'agost de 1878.

⁵¹⁶ Ídem, 3 de desembre de 1878.

⁵¹⁷ *El Diluvio*, 31 d'octubre de 1879.

⁵¹⁸ *La Imprenta*, 11 de febrer de 1873. L'Ajuntament es defensà acusant la Junta de desconèixer l'estat de les seves escoles públiques (*La Independencia*, 19 de febrer de 1873).

⁵¹⁹ A la pública hi assistien 90 nens, dels quals 30 pagaven retribució. D'aquestes dades es deduiria, segons la publicació, que al barri només existien 60 famílies pobres, aquelles que hi acudien gratuïtament. La xifra estava molt lluny de la realitat, denunciaven (*La Imprenta*, 21 de febrer de 1873).

⁵²⁰ *La Unión*, 6 de febrer de 1881. En el següent número estenien la idea: “Nuestro barrio ha sido tomado por muchos como un país conquistado suponiendo en sus moradores la ignorancia más supina que se proponían explotar” (Ídem, 13 de febrer de 1881).

⁵²¹ Ídem, 20 i 27 de febrer de 1881.

⁵²² L'impuls es donà l'abril de 1881 en una reunió celebrada al Centre Clavé de la població (*Diari Català*, 31 de març i 5 d'abril de 1881; *El Diluvio*, 5 d'abril de 1881; *La Unión*, 10 d'abril de 1881).

Escuder⁵²³, que va dur a terme els preparatius per la seva inauguració el 1881.⁵²⁴ El sorgiment d'aquest col·legi i del protestant captava l'atenció d'associacions juvenils catòliques, que defensaven la necessitat de millorar la moral de la joventut a la Barceloneta⁵²⁵. El conjunt de noves iniciatives, per altra banda, estaria ocasionant la disminució de l'assistència a l'escola pública⁵²⁶.

Tot i la creixent preocupació per l'estat moral de la Barceloneta, i el sorgiment de noves iniciatives educatives, les dades d'analfabetisme de la població eren extraordinàries i, encara més preocupant, creixents. Si el 1877, el 68% de tota la població del districte no sabia ni llegir ni escriure, deu anys després aquest percentatge havia crescut fins el 77,6% (Taula 5.23.). Tot i que la immigració va poder ser un factor, sembla més plausible que l'element determinat fossin els processos d'emigració que les elits del districte van protagonitzar aquella dècada.

⁵²³ *Diari Català*, 20, 28 i 29 d'abril de 1881; *La Unión*, 1 de maig de 1881.

⁵²⁴ La comissió impulsora dugué a terme una àmplia activitat en diverses vessants. S'associà amb altres escoles laïques del pla de Barcelona per a formar una confederació catalana d'ensenyament laic i engegar una publicació (*El Diluvio*, 4 de juliol de 1881; *La Correspondencia de España* (Madrid), 1 de desembre de 1881). També oferia conferències contra la superstició i pel foment del pensament racional (*El Diluvio*, 9 i 13 de juliol de 1881).

⁵²⁵ *El Siglo Futuro* (Madrid), 3 de febrer de 1883.

⁵²⁶ Així ho expressava la directora de l'escola de pàrvuls (AMCB, Governació, A-4012, any 1880).

5.3.3. La proliferació d'escoles religioses, l'augment de l'escolarització i la reducció de l'analfabetisme, 1887-1900

La proporció equilibrada entre alumnes de les escoles públiques i privades que hem vist per l'any 1861 s'havia esvaït per complet 35 anys més tard, quan les públiques seguien comptant amb un nombre similar de matriculats, xifrat en tan sols 482. Aquells que acudien als establiments privats, pel contrari, havien ascendit als 1.979. L'auge d'aquest tipus d'establiment es devia especialment a l'impuls que el catolicisme social havia donat a la instrucció, en el marc d'una estratègia per a reimplantar-se als barris obrers de les grans ciutats.

La “reconquesta catòlica” de la Barceloneta a través de l'educació

La nova estratègia de l'Església s'emmarcava en una nova política, engegada i afavorida pel marc de la Restauració, que es fonamentava en la idea de reconquerir espiritualment el poble a través de la beneficència, concebuda sota el paradigma paternalista que requeria l'observança religiosa per tal d'obtenir ajut material. Després del desmantellament de la xarxa assistencial de l'Antic Règim, que es culminà als anys 1840 i 50, les següents dècades van ser d'impàs en l'actuació eclesiàstica. Això canviaria a través del sorgiment de múltiples ordres i congregacions religioses, en especial a partir de la nova Llei d'Associacions aprovada el 1887. Ho feren especialment a les ciutats, aquell territori que es considerava que calia reconquerir espiritualment, on s'obrien hospitals i asils i, sobretot, centres d'instrucció on l'ensenyament es combinava amb l'ajuda material, la moralització i el control ideològic⁵²⁷.

També a Barcelona l'educació fou el camp clau del procés de recristianització de la societat engegat durant la Restauració⁵²⁸, i la Barceloneta va ser un escenari especialment escollit per dur a terme aquest projecte. Fins la darrera quinzena del segle, les iniciatives religioses que havien sorgit foren impulsades o bé per la parròquia, o bé pel mateix bisbe de Barcelona, que a inicis dels anys 80 havia obert diverses escoles a la ciutat. Ho va fer a través de l'Institut Català d'artesans i obrers, que també va engegar un col·legi elemental per a nens i dos nocturns per adults a la Barceloneta⁵²⁹. Des de llavors, la iniciativa va recaure en les noves associacions catòliques.

La primera iniciativa dins aquest nou paradigma va dur-se a terme el mateix 1887, amb la inauguració de la nova sala d'asil de la Barceloneta, a prop de la plaça de braus. El propòsit era

⁵²⁷ Carasa Soto 2004: 632-633; Esteban de Vega 1992: 131-133.

⁵²⁸ Capel & Tatjer 1991: 39-41.

⁵²⁹ El 1882 controlava 20 escoles a tota la ciutat, que reunien un total de 2.067 alumnes (*Crònica de Catalunya*, 14 de gener de 1882).

reforçar l'àmbit educatiu respecte l'anterior sala. Fou impulsada per la congregació de San Vicenç de Paül i les Germanes de la Caritat, a través dels fons entregats per la benefactora xilena Dorotea de Chopitea. A l'acte inaugural hi acudiren representats del bisbat, de l'Ajuntament i la Diputació, i les cròniques de les publicacions catòliques foren elogioses amb l'edifici, que tindria cabuda per uns 500 nens i nenes⁵³⁰. L'ajut financer de Chopitea no fou l'únic. També hi contribuï l'Ajuntament, que va respondre favorablement la petició de la Junta de Senyores, que seguiria encarregada de la gestió de l'asil. Un dels arguments centrals de la Junta per demanar la subvenció municipal era la preocupant situació social al barri, derivada de la crisi del treball marítim⁵³¹. El nou asil pretenia tant educar com alimentar els fills i filles de la classe obrera. Acollià nens de 3 a 7 anys i a nenes de totes les edats, i tots els infants devien presentar fe de baptisme. Per a les nenes que treballaven, estava oberta una escola dominical i una nocturna. El 1892 comptava amb 390 alumnes, que una dècada més tard havien augmentat a vora els 500.⁵³² L'escola, sota l'advocació de Sant Joan Baptista, seria acusada, com altres centres catòlics, de maltractaments continuats vers els nens i nenes que hi acudien⁵³³.

L'avenç de la instrucció catòlica va anar guanyant progressivament terreny al districte. Una nova escola laica, situada al carrer Sevilla i anomenada Victor Hugo, comptava amb 150 alumnes l'any 1887, quan un dels professors narrà la indignació general amb que haurien rebut la notícia de la sentència a mort dels màrtirs de Chicago⁵³⁴. Dos anys després, el col·legi tancava i, en el mateix local, s'establí una nova escola catòlica. Fundada sota l'advocació de Nostra Senyora de Montserrat, també estava impulsada per la congregació de Sant Vicent de Paül⁵³⁵. El 1901 comptava amb escola de pàrvuls dels dos sexes, de 4 a 7 anys, i amb escola elemental, per a nens de 7 a 11 anys, i hi assistien 356 alumnes⁵³⁶. Els mateixos impulsors de l'establiment fundaren el Centre de Nostra Senyora de Montserrat, que el 1896 obriria una cooperativa de consum a la Barceloneta⁵³⁷ i, l'any següent, establí una nova escola, específicament dirigida a nenes a partir dels 6 anys, que comptava amb 120 alumnes a inicis del segle XX.⁵³⁸

⁵³⁰ *La Dinastía*, 25 de juny de 1887; *La Unión* (Madrid), 28 de juny de 1887; *La Ilustración Católica* (Madrid), 5 de juliol de 1887.

⁵³¹ Així ho expressaven: "las necesidades y la miseria que há tiempo aflige a los vecinos de aquel suburbio por efecto de la paralización de las industrias marítimas a que en su inmensa mayoría se dedican" (AMCB, Governació, A-4384, 14 de desembre de 1886).

⁵³² Albó i Martí 1901: 318-319; Nonell i Mas 1892: 167-168.

⁵³³ El 1894 es celebrà un judici per faltes a una germana monja per maltractament a una nena de l'escola. Sortí absolta, però *El Diluvio* insinuava que, com altres casos, les agressions s'havien produït (Notícia reproduïda a *La Iberia* (Madrid), 24 d'octubre de 1894).

⁵³⁴ Tots els alumnes, segons la notícia, haurien exclamat crida de "muera la tiranía" (*El Productor*, 25 de novembre de 1887).

⁵³⁵ La premsa catòlica se'n congratulava (*La Unión Católica* (Madrid), 11 de gener de 1889; *El Áncora* (Palma), 14 de gener de 1889).

⁵³⁶ D'aquests, 162 ho feien gratuïtament, per ser fills de les famílies socorregudes per la conferència de San Vicenç de Paül. La resta pagaven 6 reials al mes (Albó i Martí 1901: 496-497).

⁵³⁷ Era elogiada per *El Vigía de la Barceloneta* (24 de gener de 1897), que celebrava que a través de la cooperativa s'allunyés a la classe treballadora tant del vici com d'idees qualificades com a perniciosos. Desitjaven que s'estengués aquesta influència entre tots els obrers, per així evitar que es veiessin influenciats per ideologies que fomentaven la subversió de l'ordre social.

⁵³⁸ Albó i Martí 1901: 503.

L'any següent s'obria un nou col·legi, aquest cop a càrrec dels Germans de les Escoles Cristianes, també a l'Eixample de la població. Com l'escola Sant Joan Baptista, va ser construït gràcies a l'aportació financera de Dorotea de Chopitea. En una obra hagiogràfica sobre la seva figura, s'explicitava l'element central que en aquestes iniciatives tenien la batalla per les ànimes i la moral de la població obrera, en aquest cas concret respecte el protestantisme:

Doliale ver en la Barceloneta una escuela protestante, creada con el único fin de pervertir las creencias religiosas de los niños y ahogar en sus tiernos corazones la preciosa semilla de la fe católica. Deseosa de acabar con aquel foco de perversión, fundó en la misma barriada otra escuela, - que confió á los Hermanos de las Escuelas Cristianas, asegurando un capital que produjese renta bastante para la subvención de tres de aquellos Hermanos⁵³⁹.

La nova escola, actualment coneguda com la Salle Barceloneta, va inaugurar-se el 1890.⁵⁴⁰ L'Ajuntament acordà subvencionar-li una ploma d'aigua, davant l'oposició dels regidors laïcistes. L'escassetat d'aigua que tenia la ciutat i de materials de la pròpia escola pública de la Barceloneta suposaven un greuge comparatiu⁵⁴¹. A més, la premsa anticlerical assenyalava que els frares que dirigirien el nou establiment venien de França, d'on havien estat expulsats⁵⁴². De fet, la supressió de moltes congregacions religioses franceses va ser un factor més en la proliferació de nous ordres catòlics a Espanya.

La *reconquesta espiritual* de la Barceloneta per part de l'Església es faria notar més enllà de l'àmbit educatiu. Per primer cop des de 1867, el Divendres Sant de l'any 1896 es va fer una processó del Via Crucis a la parròquia. Després de tants anys, el diari catòlic *La Dinastía* n'expressava la rellevància que tenia tractant-se d'un barri del perfil de la Barceloneta. Pel contrari, l'expansió del catolicisme va ser rebut amb crítiques dels sectors laics i republicans de la societat, que assenyalaven el caràcter polític que tenia l'elecció del barri marítim per implantar escoles religioses, un espai hostil a l'Església on aquesta pretenia expandir-s-hi:

Entre las localidades escogidas para instalar una de sus madrigueras, cuéntase el liberal, el demócrata, el republicano barrio de la Barceloneta, y nada tiene de extraño que á pesar de reunir tales condiciones la localidad expresada, intenten estabiecerse allí, pues precisamente por ello la deben considerar filón poco explotado, y confiando en sus malas artes, en su mónita, en su ductibilidad felina, en sus villanos servilismos, creerán seguro poderse introducir como reptiles entre los generosos habitantes de aquel barrio, y con brutal bestialidad poder absorber toda la savia de su vida y depositar en sus entrañas toda la ponzoña de la educación clerical⁵⁴³.

Malgrat aquest rebuig, l'acció del catolicisme social al barri va ser exitosa socialment i política. Un nou intent d'escola laica a la dècada de 1890 també va acabar tancant-se, com també ho feu l'escola protestant. El 1896, la majoria d'alumnes escolaritzats a la Barceloneta ho estaven en col·legis catòlics. A més, en els oberts per mestres particulars s'hi solia incloure com a element

⁵³⁹ Nonell i Mas 1892: 303-304.

⁵⁴⁰ *La Dinastía*, 10 d'abril de 1890.

⁵⁴¹ *Diario de Cataluña*, 27 de juny de 1890; *El Diluvio*, ídem.

⁵⁴² *La Esquella de la Torratxa*, 5 de juliol de 1890.

⁵⁴³ *El País* (Madrid), 4 de març de 1899.

central l'educació religiosa, sovint impartida pel propi sacerdot de la parròquia⁵⁴⁴. També en l'educació pública la religió era cabdal. En els exàmens de les escoles municipals, que es celebraven en actes públics, l'any 1895 es van pronunciar diversos discursos que, entre altres, remarcaven la preferència de la instrucció religiosa “sobre otros sistemas de opuestas tendencias y cuyos efectos morales no están en armonía con las sanas doctrinas de la religion”⁵⁴⁵.

El control ideològic sobre l'educació a la Barceloneta, qüestionat als anys 70 i 80, havia estat plenament recuperat per part de l'Església a finals de segle. Ho celebrava anys més tard el Centre de Nostra Senyora de Montserrat, impulsor de dues de les escoles catòliques del barri. En la memòria que publicà el 1916, explicità que combatre associacions anticlericals a la Barceloneta fou un dels motius principals per la seva fundació, i es congratulaven d'haver contribuït de forma decisiva a “la transformación social de la Barceloneta”, que s'havia concretat en l'expulsió d'entitats anticlericals i la minva del seu component en moltes altres⁵⁴⁶.

El 1896, fruit de tot això, la gran majoria d'alumnes assistien a escoles privades, sobretot de fundacions religioses (Taula 5.21.). També havia augmentat el nombre dels que assistien a mestres particulars, el que es va correspondre amb un increments d'aquests establiments, que passaren de 7 a 13 entre 1887 i 1897.⁵⁴⁷ La major part d'elles seguien concentrades en les zones menys degradades del barri (Mapa 5.7.). En canvi, s'havia estancat el nombre d'assistents a les públiques. També ho faria el de les laïques. Després de la desaparició de la Victor Hugo se'n creà una nova el 1891, que fou benvinguda pel periòdic anarquista *El Productor*, que en destacava el foment dels ideals emancipadors⁵⁴⁸. Estava impulsada per una associació lliurepensadora del barri, anomenada *El Fénix*. Després de diversos trasllats, l'any 1896 era clausurada. El local que ocupava, al carrer Mayor, l'heretaria un mestre que sustentaria un col·legi particular⁵⁴⁹.

⁵⁴⁴ Així ho feia l'escola de nenes Sant Josep, dirigida per Vicenta Biosca, situada al carrer Balboa (*El Vigía de la Barceloneta*, 6 de setembre de 1896).

⁵⁴⁵ Ídem, 23 de juny de 1895.

⁵⁴⁶ Alari Pahissa & Gorostiza Langa 2016: 218.

⁵⁴⁷ *Anuario del comercio, de la industria, de la magistratura y de la administración de España* 1887; *Anuario-Riera* 1897

⁵⁴⁸ *El Productor*, 29 de juny de 1891.

⁵⁴⁹ *El Vigía de la Barceloneta*, 14 de juny de 1896.

Taula 5.21. – Alumnes escolaritzats a la Barceloneta per tipus d'establiment, any 1896

Tipus d'escoles	Assistents	Matriculats
Públiques municipals	450	482
Privades	1.790	2.019
<i>Particulars</i>	630	662
<i>Fundacions religioses</i>	1.055	1.236
<i>Laiques</i>	105	121
Total	2.240	2.501

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de Guitert de Cubas, *El Vigía de la Barceloneta*, 12 i 26 d'abril de 1896.

Mapa 5.7. – Les escoles de la Barceloneta, any 1896

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de Guitert de Cubas, *El Vigía de la Barceloneta*, 12, 19 i 26 d'abril de 1896.

Les públiques, a més de la baixa concurrència que tenien, persistien amb problemes seculars, sobretot pel que feia a les condicions dels locals, als insuficients i antiquats materials i a la manca de professorat. El 1898, *El Diluvio* denunciava l'estat de les escoles municipals a la ciutat, i posava l'exemple de la Barceloneta per explicar-ne la seva limitada presència i mala distribució. El barri marítim, amb uns 20.000 habitants, tot i superar en població a moltes capitals de província, només comptava amb una escola elemental de nens i una de nenes. A més, l'edifici que les acollia era petit i de pessimes condicions, denunciaven⁵⁵⁰. La mala il·luminació, la presència

⁵⁵⁰ *El Diluvio*, 4 de febrer de 1898.

de corrents d'aire o la d'escapaments d'aigua, que produïen humitats, foren altres queixes sobre el local que els mestres i directors reproduïren durant la dècada de 1890.⁵⁵¹

Un altre vector que hauria permès bastir un contrapunt a l'educació religiosa era la nodrida xarxa d'associacions populars del districte. No obstant això, cap d'elles comptà amb l'ensenyament com un àmbit reglat. La major d'elles, i la que ha merescut un estudi més detallat, la cooperativa *La Fraternitat*, no va començar a dedicar part dels seus excedents financers a la instrucció fins el 1901. Fins els estatuts de 1914 no s'especificà la promoció de la cultura i la il·lustració entre els socis com un dels objectius. El 1891 s'havia produït un intent d'engegar una escola pels fills dels associats, però no tirà endavant⁵⁵².

Les millores en les dades d'escolarització i analfabetisme

La multiplicació de centres privats va tenir un efecte directe en l'augment de l'escolarització a la Barceloneta a finals del Vuit-cents. L'any 1861, tan sols un de cada cinc menors d'entre 3 a 14 anys estaven escolaritzats, mentre que 35 anys després ho estaven més de la meitat (Taula 5.22.). Al primer any, el diferencial entre nens i nenes era molt elevat. Mentre que estaven escolaritzats vora el 31% dels nens, entre elles tan sols ho estaven el 12%.⁵⁵³ El 1896 les dades generals havien millorat substancialment. Encara estava lluny del desitjable, però en pocs anys el canvi havia estat notable. Mancats de dades específiques sobre Barcelona, sí que podem comparar aquesta xifra amb la del conjunt espanyol, on el 1908 el 58,4% de la població entre 6 a 12 anys estava escolaritzada⁵⁵⁴. Es tracta d'una franja més reduïda que incrementa, és de suposar, el percentatge, però és de destacar la similitud amb la dada de la Barceloneta en una xifra que inclou la població de tots els àmbits regionals, inclosos els rurals.

⁵⁵¹ AMCB, Governació, D-203, anys 1889-1936.

⁵⁵² Alari Pahissa & Gorostiza Langa 2016: 187-194.

⁵⁵³ Els càlculs no són exactes, però són una estimació fiable. S'han realitzat, en primer lloc, partint del coneixement del gènere dels 427 alumnes d'escoles privades. Entre ells, 48 eren nens i 379 eren nenes. Pel que fa als nens i nenes en les escoles públiques, s'ha estimat la distribució per gèneres a partir de les dades existents en altres anys. A 1845, 1862 i 1870, el pes de les nenes es va moure entre el 39 i el 45,5% del total. La forquilla d'aquests percentatges s'ha traslladat al total d'escolaritzats a les escoles el 1861.

⁵⁵⁴ Viñao Frago 2005: 35-36.

Taula 5.22. - L'evolució de l'escolarització a la Barceloneta (1861-1896)

	1861		1896	
	<i>Públiques</i>	<i>Privades</i>	<i>Públiques</i>	<i>Privades</i>
Alumnes escolaritzats	457	427	482	2.019
	884		2.501	
Població estimada de 3 a 14 anys*	4.083 – 4.125		4.307	
Pes dels escolaritzats (%)	21,4 – 21,6		57,1	

* La xifra de 4.125, calculada assumint una pes d'aquestes edats sobre el total de la població de la Barceloneta igual a la del Padró de 1870 (28,77%). La de 4.083, pel seu cantó, obtinguda assumint un pes de la població de 17 anys o menys igual a la de 1854 (39,93%) (Pi y Arimón 1854: 303-304), i dins d'aquest grup, una proporció dels de 3 a 14 anys igual que la del Padró de 1870 (71,32%). Finalment, la dada de l'any 1896, en base a l'actualització de les dades de Guitert, que es basaren en el cens de 1887. El mateix pes de la població de 3 a 14 anys sobre el total (23,43%) que es deriva de la seva informació, ha estat aplicada a la nova dada de població total obtinguda del cens de 1897.

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades extretes d'AMCB, Governació, A-3605, A-3692 i A-3754 (any 1861); i Guitert de Cubas, *El Vigía de la Barceloneta*, 12, 19 i 26 d'abril de 1896.

Després del declivi de l'alfabetització a la Barceloneta a la dècada de 1880, també aquest indicador va mostrar una notable millora els darrers anys de segle. Segons el cens de 1900, el pes dels habitants del districte que no sabien llegir ni escriure s'havia reduït al 58%, gairebé vint punts menys que feia 13 anys. Ho va fer amb més intensitat en les dones, que tot i seguir presentant una alfabetització menor que els homes, van reduir força l'escletxa. Les diferències amb tot Barcelona entre la població masculina, de fet, eren bastant superiors que entre les dones.

Més enllà de l'augment de l'escolarització, la proliferació d'associacions populars al barri, com casinos, ateneus o cooperatives, tot i no ser capaces de sostenir cap escola, van ser vehicles imprescindibles per a l'alfabetització, a través de diversos instruments. L'analfabetisme seguia sent un problema destacat, però els diferencials amb el conjunt de la ciutat s'havien reduït, especialment degut a la incorporació a Barcelona de diversos pobles del Pla. Malgrat els canvis, mentre que la ciutat ja havia aconseguit unes taxes d'analfabetisme brut inferiors al 50% el 1877, la Barceloneta seguia per sobre d'aquest llindar en el canvi de centúria (Taula 5.23.).

Taula 5.23. - Taxes d'analfabetisme brut a la Barceloneta i Barcelona (1860-1900)

Any	Total		Homes		Dones	
	<i>Barceloneta</i>	<i>Barcelona</i>	<i>Barceloneta</i>	<i>Barcelona</i>	<i>Barceloneta</i>	<i>Barcelona</i>
1860		57,2		43,5		70,8
1877	68	46,2		34,6		57
1887	77,6	40,6	70,1	30,4	85	49,9
1900	58	48,7	55	41,5	61,1	55,2

Font: Elaboració pròpia a partir del nombre d'individus dins la categoria "No saben leer ni escribir" dels diferents censos nacionals de població. Les dades de la ciutat, disponibles en els reculls censals publicats oficialment. Les de la Barceloneta, recollides de *Crónica de Cataluña*, 9 de febrer de 1878; Guitert de Cubas, *El Vigía de la Barceloneta*, 21 de juny de 1896; *Anuario estadístico de la ciudad de Barcelona. Año 1902* 1903: 125; 127.

Malauradament, l'anàlisi de l'alfabetització està limitat per l'existència tan sols de dades brutes del conjunt de la població. Això incloïa nens i nenes de totes les edats, incloses aquelles on era impossible tenir la capacitat de llegir i escriure⁵⁵⁵. A diferència dels censos nacionals de població, pel cens electoral de 1890 comptem amb la indicació individual per a cada registrat conforme si sabia o no llegir i escriure. Això ens ha permès obtenir un major detall sobre l'analfabetisme al barri, tot i que limitat a la població masculina de més de 25 anys. Entre aquests, tan sols el 29,2% no estaven alfabetitzats. Contraposat amb les dades censals, rebel·la que la concentració de la població de la Barceloneta en les franges més joves era un element clau de l'elevat analfabetisme brut. També suggereix la possibilitat d'una alfabetització tardana en la vida adulta, quelcom que es veu reforçat per la distribució per grups d'edat al cens de 1890. Els homes entre 25 i 34 anys eren els que presentaven clarament majors taxes d'analfabetisme (Taula 5.24.). Alhora, això permet subratllar la importància dels processos d'alfabetització fora de l'àmbit escolar, fruit de les xarxes associatives i l'ajuda mútua entre el veïnat. L'educació informal o semiformal sovint estava, de fet, més estesa entre la classe obrera que l'educació formal al segle XIX.⁵⁵⁶

Taula 5.24. - Taxes d'analfabetisme entre els homes majors de 25 anys, per grups d'edat (1890)

Grups d'edat	Taxa (%)
25 a 34 anys	38,1
35 a 44 anys	25,3
45 a 54 anys	23,2
55 anys o més	26,9

Font: Elaboració pròpia a partir d'AIAMCB, Eleccions, D.3.1., 1889-1990.

El creuament de les dades amb les de categoria laboral també ha permès avaluar la segregació en l'accés a l'alfabetització entre la població. Quan més desqualificat era l'ocupació de l'individu, més taxes d'analfabetisme presentava. Les diferències, malgrat això, no eren extraordinàries (Taula 5.25.).

⁵⁵⁵ Cusidó i Vallverdú & Gil Alonso 2012: 47.

⁵⁵⁶ Sutherland 1990: 141.

Taula 5.25. - Taxes d'analfabetisme entre els homes majors de 25 anys, per qualificació laboral (1890)

Nivell de qualificació	Taxa (%)
Alt	4,8
Mitjà	23
Baix	24,7
No qualificat	27,7

Font: Elaboració pròpia a partir d'AIAMCB, Eleccions, D.3.1., 1889-1990.

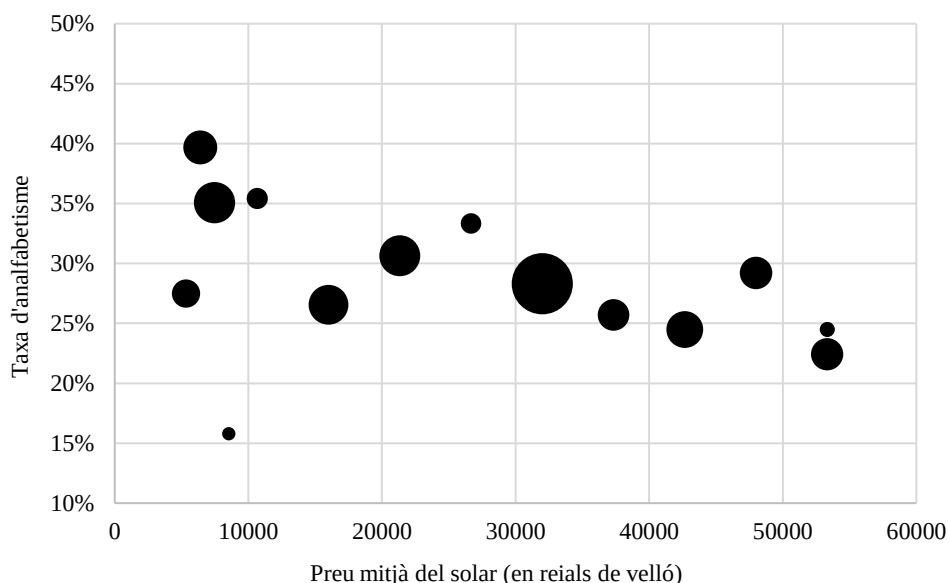
Quelcom més significatives eren les diferències en el nivell educatiu entre àrees del barri. Com en altres paràmetres, els indicadors d'alfabetització eren generalment millors en les illes de cases més properes al moll que en les contigües a la platja (Mapa 5.8.). Existia una nítida correlació negativa entre preu del sòl i grau d'analfabetisme (Gràfica 5.4.), quelcom paral·lel a altres indicadors que hem anat observant, com les taxes de mortalitat o l'existència de clavegueram i pavimentació.

Mapa 5.8. - Taxes d'analfabetisme entre els homes majors de 25 anys, per illa de cases (1890)

Font: Elaboració pròpia a partir d'AIAMCB, Eleccions, D.3.1., 1889-1990.

Gràfica 5.4. - Taxes d'analfabetisme entre els homes majors de 25 anys, per valor del sòl de l'illa (1890)

Font: Elaboració pròpia a partir d'AIAMCB, Eleccions, D.3.1., 1889-1990 i de les dades de preus de Garriga i Roca 1862: cap.9.

L'evolució de l'educació a la Barceloneta, incloses les dades d'escolarització i analfabetisme, mostren en conjunt un sorprenent paral·lelisme amb altres indicadors de les condicions de vida al districte, com la mortalitat o l'estat higiènic i sanitari. L'estancament en la quantitat i qualitat de les escoles i el declivi en l'alfabetització de la població, que va regnar entre mitjans de segle i la dècada de 1880, només va començar a revertir-se als últims anys del Vuit-cents. L'extraordinari creixement demogràfic de les dècades centrals del segle va obtenir una resposta totalment insuficient a l'hora de bastir una xarxa de serveis bàsics per a la població. L'educació, un dels més transcendents, també en va ser testimoni.

5.4. Habitatge i densitat poblacional

El fulgurant creixement de la població que van experimentar moltes ciutats europees durant el segle XIX van generar impactes de grans dimensions en les condicions d'habitabilitat de la població urbana. La superpoblació, els baixos salaris i els problemes dels processos d'urbanització van degradar la qualitat dels habitatges i van densificar els centres urbans. La precarietat i els alts costos del transport intraurbà feien que la població obrera es concentrés o als centres històrics o a les perifèries industrials de recent creació, on els preus dels lloguer es disparaven.

A les ciutats portuàries, les limitacions físiques agreujaven el problema de densitat. Sovint, també la presència d'autoritats militars, amb fortificacions i muralles que limitaven l'expansió urbana. Les dades de densitat poblacional s'incrementaren a bastament, com mostren els casos de Glasgow -de 4,4 persones per casa habitada a 5,2, entre 1819 i 1841- o els barris portuaris de Rio de Janeiro -entre 1872 i 1906, d'entre 5 i 7 a entre 11 i 18-⁵⁵⁷. Aquest procés corria en paral·lel a l'encariment de l'habitatge, fruit de la multiplicació de la demanda i la inflexibilitat de l'oferta per a respondre-hi. L'especulació immobiliària va posar-se al centre de les noves oportunitats de negoci, beneficiada per la liberalització dels lloguers, i es va convertir en el fonament de la creació de la ciutat moderna⁵⁵⁸.

A Barcelona, aquesta problemàtica va concentrar l'atenció de moltes mirades des de mitjans del Vuit-cents. El propi Cerdà va denunciar l'especulació immobiliària en el seu projecte d'Eixample. També assenyalà la segregació en l'accés a l'habitatge. Pels barcelonins pobres, el seu cost relatiu era molt superior al dels més acomodats. Qualsevol reducció del pes que suposava en el pressupost familiar era benvingut i, en conseqüència, era habitual la convivència de diverses generacions d'una mateixa família o, fins i tot, la de més d'una sota el mateix sostre. També centraren l'atenció d'altres testimonis, com Pere Felip Monlau, Joaquim Font o Ignasi Pusalgues. En les seves descripcions, s'incidia en les pèssimes condicions de salubritat i higiene, en l'amuntegament de persones en golfes i soterranis i en la petitesa i poca ventilació de la majoria de cases. Les habitacions amb funcions específiques eren, en general, absents, i era concebut com un espai gairebé exclusivament per a dormir i menjar. Moltes activitats es feien, en conseqüència, als carrers i places. L'increment dels preus estava darrere el problema, i la principal preocupació combinava tant l'impacte moral, per la impossibilitat de formar nuclis conjugals adequats, com les conseqüències que tenia en la mortalitat⁵⁵⁹. La situació d'extrema precarietat en l'habitatge es va allargar fins les primeres dècades del segle XX, on seguia sent habitual el relloguer i la cohabitació. Els crescuts lloguers, la petitesa i l'amuntegament eren especialment vulnerables als

⁵⁵⁷ Gibb 2002: 44-46; Honorato et al. 2016: 480-482; Lawton & Lee 2002: 19-22; Lee & Lee 1998: 164-167.

⁵⁵⁸ Castrillo Romón 2001: 33-34.

⁵⁵⁹ Ídem: 35-36; Rodríguez Pedret 2008: 48-50; Roigé Ventura, 1997: 164-170; Termes & Abelló 1995: 172-174.

barris del centre de la ciutat, i persistien les nul·les separacions entre cuina i menjador, l'escàs mobiliari i la manca d'aigua o corrent elèctrica⁵⁶⁰.

Les característiques edificatòries particulars de la Barceloneta han merescut l'atenció de diversos autors. El procés de fragmentació de les parcel·les originals i l'augment de pisos s'ha posat sovint com a exemple de la degradació que al llarg del Vuit-cents va experimentar l'habitatge a la ciutat. La subdivisió d'habitatges va portar a l'aparició dels quarts de casa, com es coneixen els pisos d'entre 25 i 35 m² de superfície, amb una habitació que sol ser cuina, menjador i rebedor, un lavabo molt reduït i un o dos dormitoris, sense pati interior⁵⁶¹. Gràcies a l'estudi de Tatjer sobre la propietat immobiliària al barri sabem que, des dels anys 1830, s'hi produí una forta pressió especulativa. Ja a mitjans de segle el procés de subdivisió de pisos estava força avançat, i la majoria de quarts de casa eren de propietaris únics, resultat sovint de la divisió per herència. La forma més comuna d'accedir a un sostre era el lloguer⁵⁶².

Gràcies al sòlid coneixement del que disposem sobre les característiques dels habitatges a la Barceloneta i de l'evolució del seu parc immobiliari, en aquest apartat pretenem centrar-nos en les condicions específiques d'habitabilitat de la població al llarg del període estudiat, en el marc de l'anàlisi de l'evolució de les seves condicions de vida. Així, ens centrarem en la pobresa habitacional, en els fenòmens d'infrahabitatge i en els indicadors de densitat de població.

Pressió demogràfica, especulació i procés de subdivisió dels habitatges fins 1848

Els solars originalment concedits per l'autoritat militar a la Barceloneta comptaven amb 68 metres quadrats de superfície mitjana, que donaven a dos carrers diferents, tres en el cas dels extrems de les illes. Concebutos com habitatges unifamiliars amb planta i pis, eren totalment homogenis exteriorment. Així eren descrites les cases originals a finals del segle XIX per un veí del barri:

Las casas eran todas iguales, constando de tienda y un piso y cubiertas todas ellas de tejado, no siendo permitidos los terrados ni la menor obra que se elevase sobre el tejado. Las fachadas tenían en la tienda un portal en el centro y dos ventanas laterales; y en el piso un balcón encima del portal, y una ventana a cada lado, estas solían tener celosías bombeadas, salientes en vez de las actuales persianas. La escalera estaba en el interior de la tienda, pues cada casa fue destinada para una sola familia⁵⁶³.

La planta podia dedicar-se a taller, botiga o magatzem, però aviat es generalitzà la separació dels pisos, constituint-se les conegudes com a mitges cases. El pas següent, que es produí al llarg del segle XIX en la majoria, fou la divisió horitzontal. Suposava la reducció de la superfície del solar al voltant de 34 m², dels quals habitables solien ser menys de 30, degut a la presència d'escales

⁵⁶⁰ Oyón 2008: 163-238.

⁵⁶¹ Ídem: 191; Tatjer 1973: 15-19; Vilanova 2003: 103.

⁵⁶² Especialment a Tatjer 1988: 52-63; 72; 160-163; 185-186.

⁵⁶³ J. Artés, "Fundación y desarrollo de la Barceloneta", *El Vigía de la Barceloneta*, 28 de setembre de 1895.

i, sovint, pous. “A partir de esta época el aspecto de la Barceloneta ha cambiado notablemente”, seguia el relat del veí a finals de la centúria, quan, a més de la subdivisió interna, existien també els edificis amb quatre o cinc pisos⁵⁶⁴.

L’accelerat increment poblacional i la limitació de l’alçada dels edificis van generar un incipient problema de densificació ja als anys 30 del segle XIX. El 1834, en el context colèric, es posava la mirada sobre les “habitaciones sumamente reducidas, algunas en subterranios, casas sin pozos o sin comun” a la Barceloneta⁵⁶⁵. Entre les mesures proposades per la Comissió de salubritat del districte especialment creada per l’ocasió, n’hi havia diverses concernents al problema habitacional. Ja llavors proliferaven casos d’infrahabitatge fruit de l’augment de població, tant en subterranis com, fins i tot, en colomers i terrats. La comissió va pretendre prohibir habitar en aquests espais. A part, només s’havia de permetre que visquessin quatre famílies per edifici, una per habitatge. Dos havien de ser en els baixos, i les altres dues, en el primer pis. Ja es referien doncs, a un ideal de família per quart de casa, donant constància de l’existència ja de casos de relloguers i cohabitacions no familiars. Moltes famílies no disposaven de cuina ni de pous d’aigües brutes. Per últim, informava d’una altra forma d’infrahabitatge, amb la presència de famílies residint als magatzems de l’andana del port⁵⁶⁶. Es comunicà al Reial Patrimoni, propietari d’aquests, que ordenà disposicions per a millorar la ventilació i comoditat dels que estaven habitats⁵⁶⁷.

El 1838, Capitanía General constata la sobreedificació clandestina a les cases de la Barceloneta, i exhortava als propietaris a presentar el corresponent permís en el cas que, sobre els primers pisos dels seus edificis, hi haguessin “guardillas, desvanes, palomares, terrados u otras cualesquiera obra estrañas del plan que hasta ahora ha estado vigente”. En cas contrari, procedirien amb mitjans coercitius⁵⁶⁸. Finalment, aquell mateix any va autoritzar-se la construcció de segons pisos⁵⁶⁹. Rere la decisió estava la preocupació per les conseqüències sanitàries del problema habitacional. La petitesa de les cases, l’augment considerable d’habitants, el contacte de moltes famílies entre sí i el risc d’esclat epidèmic eren els arguments amb que es justificava la decisió⁵⁷⁰.

La construcció de segons pisos va ser insuficient per cobrir la demanda d’habitatges, i l’esperit especulatiu de molts propietaris va incentivar encara més els processos de subdivisió. Segregar els edificis era la forma de donar resposta a la contínua arribada d’immigrants. Una visita de la Junta provincial de Sanitat a la Barceloneta el 1848 va donar lloc a un informe en què, com en cap altra ocasió, es detallaven algunes de les condicions concretes en què vivien els veïns als seus habitatges:

Vense allí multitud de familias mal vestidas y peor alimentadas, hacinadas en un estrecho recinto, a veces sin cocina, ni fregadero: baste decir que cuarenta palmos escasos de local se subdividen

⁵⁶⁴ Ídem.

⁵⁶⁵ AMCB, Consell plenari – Actes, Acords 1834, Vol. 1D.I-134, f. 242-3, 1 d’agost de 1834.

⁵⁶⁶ Ídem, annexos a f. 263, 9 d’agost de 1834.

⁵⁶⁷ Ídem, f. 304, 24 d’agost de 1834.

⁵⁶⁸ *El Guardia Nacional*, 4 de març de 1838.

⁵⁶⁹ Tatjer 1988: 42-44.

⁵⁷⁰ AMCB, Foment-Interior, 3/1-485, 20 de març de 1841.

en mitades y cuartos de casa, y que a menudo los que las ocupan cuecen cuatro legumbres o verduras en un fogon u hornillo portatil que colocan al pie de la escalera o en un rincon de cuarto al lado de la basura. Estas habitaciones son ordinariamente claras y caldeadas en verano pero faltas de ventilacion y por lo mismo propensas a favorecer el fermento y hediondez de la inmundicia. Si a este se agrega que en las mas de esas casas hay depositos subterraneos que reciben las aguas sucias de las letrinas, de los enjaponados y del pavimento, facilmente se concebirá la ecsistencia de un nuevo foco de corrupción muy ageno de favorecer la salubridad⁵⁷¹.

Construir al costat del mar: l'impacte catastròfic de la sobreedificació a mitjans de segle

L'especulació immobiliària que generava l'augment de la demanda d'habitatges al barri va tenir les seves conseqüències més catastròfiques a l'equador de segle. El límit al creixement dels pisos i l'expansió contínua del barri van provocar la instal·lació, al llarg dels anys 40, de noves cases a la mateixa platja, al costat de la línia de mar (Imatge 5.3.). Es concentraren especialment en noves illes establertes al nord-est del barri. L'exageració del ritme de construccions feia advertir un diari de 1848 de les conseqüències que podia ocasionar:

Son tantas las casas que se están construyendo y tantas las construidas, que mucho nos equivocamos si algún día pueda tanto la codicia que se vayan a fabricar casas encima de la misma agua, pues que algunas están ya tan cerca del mar, que mucho tememos que aquellos habitantes no se vean con su lecho en noche de temporal deshecho flotar en medio de las olas⁵⁷².

Imatge 5.3. – Detall de diverses cases de la Barceloneta properes al mar, any 1856*

** Els edificis de la imatge corresponen a la part sud del barri, que no eren ni les més properes al mar ni les que es van veure afectades pels temporals.*

Detall de:

Alfred Guesdon, *Barcelone: Vue prise au dessus de l'entrée du port*, 1856 (AHCB, Subcol·lecció de Gravats de Barcelona: Topografia, 16501).

⁵⁷¹ AGDB, Diputació, 844, exp. 3, f. 152, 21 de juny de 1848.

⁵⁷² *La España* (Madrid), 25 de juny de 1848.

Aviat es va complir l'auguri. L'arribada d'un fort temporal el setembre de 1850 va inundar parts del barri i va demolir una casa i un magatzem. Només era la primera advertència. El gener de l'any següent, corrents de vent van causar nous enderrocs que van generar una nova alarma sobre la ubicació d'aquells edificis⁵⁷³. El desembre de 1852, una altra tempesta va socavar els fonaments de quatre cases⁵⁷⁴. Els parapets construïts per defensar-se de la força de l'aigua van servir de poc, però va evitar-se el total col·lapse dels edificis, i en pocs dies van reforçar-s'hi les defenses amb el bastiments de murs a les cantonades per a evitar més danys⁵⁷⁵. La repetició dels incidents causava que, en els anuncis de venda d'immobles al barri, sovint s'especificava que aquests estaven lliures dels perills del mar⁵⁷⁶.

Un nou temporal de vent va desplomar dues cases el maig de 1853 i va deixar tres més en greu perill⁵⁷⁷. El desembre d'aquell any un nou cicló ocasionava el col·lapse de cinc cases més (Mapa 5.9.). Reunida la Comissió municipal d'Hisenda per estudiar els ajuts benèfics pels afectats, va fixar unes quantitats econòmiques molt reduïdes. Ho feia perquè el valor dels materials perduts era molt baix, segons deduïa la Comissió pel fet de tractar-se de persones pobres⁵⁷⁸.

Mapa 5.9. – Edificis enfonsats en el temporal de 26 de desembre de 1853*

* El mapa és de 1862, quan els edificis ja no existien i la platja havia guanyat terreny al mar.

Font: Elaboració pròpia a partir de la informació extreta d'AMCB, Foment/Interior, 3/1-1331, 27 de desembre de 1853.

⁵⁷³ “No podemos atinar como se ha permitido edificar sobre la misma playa y en parage de tanta esposicion”, denunciava el *Diario de Barcelona* (17 de gener de 1851).

⁵⁷⁴ Estaven situades als límits dels carrers Lepanto, Berenguer Mayol, Miquel Buera i la Habana (*El Àncora*, 3 de desembre de 1852; *Diario de Barcelona*, 3 i 4 de desembre de 1852).

⁵⁷⁵ *Diario de Cataluña*, 28 de desembre de 1852.

⁵⁷⁶ Per exemple, a *Diario de Barcelona*, 25 de gener de 1853.

⁵⁷⁷ S'esfondraren dues ubicades als extrems dels carrer Merced i Habana. En risc van quedar tres dels carrers Lepanto, Miquel Boera i Berenguer Mayol (*Diario de Barcelona*, 25 de maig de 1853; *La Esperanza* (Madrid), 31 de maig i 1 de juny de 1853).

⁵⁷⁸ “Se concibe facilmente que las familias que habitaban las casas que se desplomaron, eran de la clase pobre y por lo mismo que serían de poco valor los efectos que perdieron” (AMCB, Hisenda, 3262, 16 de gener de 1854).

La causa darrere d'aquests desastres i la forma d'evitar-los va ser motiu de controvèrsia. Els propietaris de la zona van assenyalar l'extracció continuada de sorres que es verificava a la platja entre l'Astillero i l'inici del Moll Nou com la raó principal. Les sorres es destinaven a la construcció d'edificis i, sobretot, als bucs mercants que importaven gèneres a Barcelona i que, mancats de mercaderies de retorn, havien de complementar el seu pes necessari amb llast. Els propietaris justificaven la construcció de cases en aquell paratge perquè, en el seu moment, confiaven que la platja guanyaria espai i podria impedir el xoc de les onades. L'extracció de sorra, que xifraven en 300 tones diàries, ho impedia. Reclamaven així que es posés els seus drets de propietat i les vides dels veïns per davant dels interessos comercials que, segons defensaven, eren sobretot estrangers⁵⁷⁹.

L'Ajuntament es mostrava completament d'acord amb aquesta hipòtesi. No així les autoritats militars, navals i portuàries. L'extracció de sorres, argumentaven aquestes, es feia a més de 300 metres de les darreres cases, i els edificis afectats estaven molt lluny de l'Astillero. La responsabilitat reia en la imprudència d'edificar cases tant a la vora del mar. L'extracció de sorres, de fet, era necessària per evitar-ne l'acumulació, que podia introduir-se a la rada del port i fer perillar-hi les embarcacions allà ancorades. Sumat a això, extreure-les més lluny també suposaria un greu perjudici pel comerç⁵⁸⁰. Els propietaris consideraven, en canvi, que el fet que abans no s'haguessin produït aquests incidents es devia a que el moviment portuari era molt menor, i per tant, s'extreien moltes menys sorres. En canvi, des dels anys 40, amb l'augment del comerç i la necessitat de llast, la multiplicació d'aquesta pràctica estava causant el retrocés de la platja⁵⁸¹.

L'any següent, el 1854, seria el més catastròfic, amb fins a 19 cases enfonsades en total⁵⁸². Les tempestes van ocasionar els episodis més greus als mesos de febrer⁵⁸³, març⁵⁸⁴ i abril⁵⁸⁵. La premsa assegurava que, si no es feia res per evitar-ho, una part de la Barceloneta desapareixia en poc temps⁵⁸⁶. Les mesures preses durant aquell any per part de Capitanía General es van limitar a ordenar que les extraccions de sorra no alteressin la forma de la platja, tinguessin un límit de profunditat i no s'hi formessin clots. L'Ajuntament insistia en demanar la prohibició total, i assenyalava que les disposicions de l'autoritat militar no s'estaven complint⁵⁸⁷. En un pas més, la Comissió municipal de Foment argumentava l'existència d'un monopoli en l'extracció de sorra

⁵⁷⁹ Aquests bucs, segons afirmaven, “nos traen carbón y se llevan arena (a más del dinero)” (AMCB, Foment-Interior, 3/1-1331, f. 6-9, 3 de febrer de 1853).

⁵⁸⁰ Ídem, f. 24-27, 19 de març de 1853; BNC, JC CXXII, 4, f. 31-32, 19 de gener de 1855.

⁵⁸¹ BNC, JC CXXII, 4, f. 29-30, 12 de desembre de 1854.

⁵⁸² *La España* (Madrid), 3 de maig de 1854; *El Clamor Público* (Madrid), 5 de maig de 1854.

⁵⁸³ Van esfondrar-se quatre cases. Una a l'extrem del carrer San Carlos, dues al del carrer Álvarez, i una altra a la de l'Habana (*El Áncora*, 15 de febrer de 1854; *Diario de Barcelona*, 16 de febrer de 1854; *El Presente*, 17 de febrer de 1854; *El Genio de la libertad* (Palma), 22 de febrer de 1854).

⁵⁸⁴ *Diario de Barcelona*, 25 de març de 1854; *Diario Oficial de Avisos de Madrid*, 1 d'abril de 1853.

⁵⁸⁵ Van caure un total de sis cases (*El Áncora*, 17, 18 i 21 d'abril de 1854).

⁵⁸⁶ Ídem, 24 i 25 d'abril de 1854.

⁵⁸⁷ AMCB, Foment-Interior, 3/1-1331, 8 de març i 3 i 26 d'abril de 1854.

per part d'una companyia que comptaria amb el favor, a canvi de suborns, de la Comandància de Marina, de Capitania del Port i de la confraria de pescadors i mariners⁵⁸⁸.

Tot i la distància considerable entre el lloc on es recol·lectava la sorra i les cases afectades, els arquitectes municipals consideraven que el fet de disminuir la platja contigua a l'Astillero generava un gran buit que s'omplia amb la recol·locació natural de les sorres de tot el litoral, afectant també el front dels edificis perjudicats⁵⁸⁹. En una visita a la zona, determinaren que la més propera de les cases estava a tan sols 12,8 metres del mar⁵⁹⁰. Davant l'informe dels arquitectes, l'Ajuntament va emetre un dictamen per prohibir les operacions. El comandant de Marina va respondre-hi acusant el consistori de menyscabar la seva autoritat i perjudicar el comerç⁵⁹¹. Finalment, superant l'oposició de Comandància, el capità general canviava de parer i disposava, el 27 de maig de 1855, la prohibició total d'extreure sorres a la platja de la Barceloneta. Designava la platja situada al nord de la població, entre el fort de Don Carlos i el Cementiri, per a fer aquesta pràctica⁵⁹².

Els episodis de col·lapse d'edificis, a partir de llavors, tan sols es concentraren en l'hivern següent, amb l'esfondrament de més de set cases⁵⁹³. Quan els anys vinents es produïren nous temporals, aquests ja no van afectar els edificis. Així s'evidencià el novembre de 1862, quan una tempesta que va afectar a moltes embarcacions, al mateix port i a diversos pescadors, malgrat el temor que ho fes, no va perjudicar cap construcció⁵⁹⁴.

Sobrepoblació i infrahabitatge. L'estat habitacional de la Barceloneta els anys 1860

Solucionat aquest problema, l'atenció a les condicions d'habitabilitat de la Barceloneta no va disminuir. De fet, van multiplicar-se les mirades higienistes al problema⁵⁹⁵. Corria en paral·lel a la campanya de part dels propietaris per a permetre l'aixecament de tercers pisos i per a eixamplar el districte, en el marc de la qual Garriga i Roca va plantejar el seu projecte de reforma no executat. Fou en aquest context que s'entén el panorama que, l'any 1861, dibuixava la publicació *El Pájaro azul*. Les condicions en què vivien els veïns de la Barceloneta serien desoladores. En els quarts

⁵⁸⁸ AMCB, Foment-Interior, 3/1-1543, f. 2-3, 7 de març de 1855.

⁵⁸⁹ Ídem, 17 de març de 1855.

⁵⁹⁰ Ídem, 19 d'abril de 1855.

⁵⁹¹ Ídem, f. 6-12, 5 d'abril de 1855.

⁵⁹² Ídem, 29 d'abril de 1855; *Diario de Barcelona*, 1 de maig de 1855. Més endavant, degut a la queixa dels carreters per la mala qualitat de la sorra d'aquella platja, s'assignaria una nova, a la zona del Bogatell.

⁵⁹³ Els episodis es van concentrar entre novembre de 1855 i gener de 1856. En el darrer temporal van quedar cinc persones ferides, dues de gravetat (*Diario de Barcelona*, 14 de novembre i 22 de desembre de 1855; *La Época* (Madrid), 17 de novembre de 1855; *Diario de Palma*, 23 de desembre de 1855; *La Nación* (Madrid), 20 i 22 de gener de 1856; *El Clamor Público* (Madrid), 31 de gener de 1856).

⁵⁹⁴ *La Correspondencia de España* (Madrid), 28 de novembre de 1862.

⁵⁹⁵ Seria de desitjar, segons el *Diario de Barcelona*, que en determinats carrers de la Barceloneta s'examinés per l'autoritat "si todas las habitaciones están suficientemente limpias y ventiladas y reúnen las condiciones higiénicas más absolutamente indispensables para la salubridad de las familias que moran en ellas" (*Diario de Barcelona*, 4 de juny de 1858).

de casa hi podien arribar a viure tres famílies, i en edificis de tan sols dos pisos s'hi podien acumular 40 persones. També documentaven l'existència de subterranis humits i insalubres habilitats com a dormitoris de persones sense llar. Ho remataren amb aquestes línies: “Sin exageracion, puede decirse, que en este barrio la gente está almacenada. En pisos que no pasan de chiribitiles, viven 16 o 20 personas”⁵⁹⁶. L'any següent, les mateixes autoritats municipals cridaven l'atenció de l'acumulació de persones, i assenyalaven “el estraordinario número de personas que se albergan en algunas casas de determinadas calles de la Barceloneta, sin tenerse en cuenta sus condiciones de capacidad y ventilacion. Parece que algunas de ellas, en un espacio reducidísimo, duermen diez, doce y mas individuos acurrucados unos sobre otros”⁵⁹⁷. Tot i això, el permís per a edificar pisos superiors va trigar, i aquell mateix any s'iniciava l'enderrocament dels tercers pisos aixecats sense el corresponent permís⁵⁹⁸.

També es multiplicava el fenomen del infrahabitatge. Diverses persones s'allotjaven a barraques i barcasses inutilitzades a la platja de la Barceloneta. Entre 1864 i 1866 van produir-se fins a tres detencions múltiples de persones que hi residien. 26, 12 i 8 individus, respectivament, en van ser arrestats per vagància⁵⁹⁹. En el mateix recinte del barri van aparèixer casos especialment alarmants. Ho van fer durant l'epidèmia de febre groga de 1870, quan una de les primeres mesures fou desallotjar els magatzems habitats de l'andana⁶⁰⁰. També van detectar-se persones malaltes vivint en golfes⁶⁰¹. Més impactant va ser la troballa de fins a 61 llits amb els corresponents matalassos en un magatzem del carrer San Olegario, i de 33 lliteres a un altre del carrer San Antonio⁶⁰².

El ràpid creixement dels preus dels lloguers era un factor determinant darrere aquestes condicions habitacionals. En la peça d'*El Pájaro azul*, s'assegurava que havien incrementat gairebé el triple en els darrers 15 anys. Dos anys més tard ho explicitava el propi Ajuntament, que ho visqué en carns pròpies. Establert el 1856 el lloguer d'una casa ocupada per dependències del consistori, l'any 1863 els propietaris en demanaven un augment de 150 a 200 reials mensuals -de 37,5 a 50 pessetes-. Consideraven que ja originalment era un preu molt mòdic, i que aquells anys l'augment dels lloguers al barri havia estat desproporcionat. L'Ajuntament hi accedia, atès que, com expressava la Comissió d'Hisenda, “el precio del inquilinato de todos los edificios de la Barceloneta ha experimentado una subida que privaría (...) de encontrar otros más baratos”⁶⁰³. El fulgurant creixement poblacional d'aquells anys i la limitació de pisos encara vigent n'eren els principals responsables.

L'extraordinari contingut del projecte que va presentar Garriga i Roca ens ha permès conèixer amb molt detall la concreció quantitativa d'aquesta densitat poblacional, tant en el conjunt de la

⁵⁹⁶ *El Pájaro azul*, 28 de setembre de 1861.

⁵⁹⁷ *Diario de Barcelona*, 17 de juny de 1862.

⁵⁹⁸ Ídem, 16 de novembre de 1861.

⁵⁹⁹ *El Lloyd Español*, 13 d'abril de 1864, 30 de gener de 1865 i 23 d'agost de 1866.

⁶⁰⁰ *La Paz* (Murcia), 7 de setembre de 1870.

⁶⁰¹ AMCB, Governació, A-4500.7, f. 48, 22 de setembre de 1870.

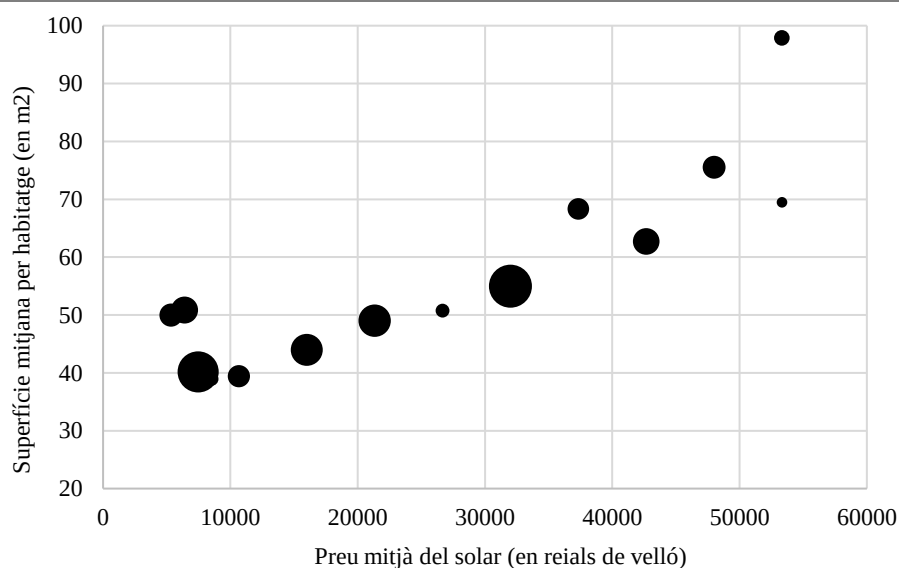
⁶⁰² Ídem, f. 155, 29 de setembre de 1870.

⁶⁰³ AMCB, Hisenda, 4588, 3 de juliol de 1863.

Barceloneta com en cada una de les seves illes i cases. Les informacions finca per finca de la seva superfície, del nombre d'habitants i habitacions, dels usos alternatius a l'habitatge en cas que existissin i del nombre de pisos ens han permès calcular els totals de superfície realment habitada, i posar-lo en relació amb el nombre d'habitants. És un element que els estudis fets en base a les dades de Cerdà de tres anys abans no han pogut fer per aquesta manca de detall. Gràcies a això, tenim una fotografia extraordinàriament concreta de l'estat dels habitatges i la densitat poblacional a la Barceloneta per a l'any 1862.

En primer lloc, sabem que la mitjana de superfície per habitatge era de 60 metres quadrats. La disparitat entre illes era gran. Totes les de primera línia al llarg del passeig Nacional superaven la mitjana de 70 m², i algunes superaven els 100. El procés de subdivisió d'habitatges encara no havia arribat a aquesta zona. Les illes especials encara tenien habitatges més grans. Els de l'illa que incloïa l'església de Sant Miquel del Port tenien una mitjana de 158,4 m², mentre que els de la quadrangular que limitava amb la caserna d'infanteria i amb la plaça de la Font arribava als 203,9 m². En les illes més properes a la platja, pel contrari, eren habituals mitjanes inferiors als 50 m² (Annexos, Taula A.5.1.). La correlació amb el valor del sòl de cada illa era molt positiva⁶⁰⁴ (Gràfica 5.5.).

Gràfica 5.5. – Distribució de la superfície mitjana de l'habitatge, per valor del sòl de l'illa (1862)

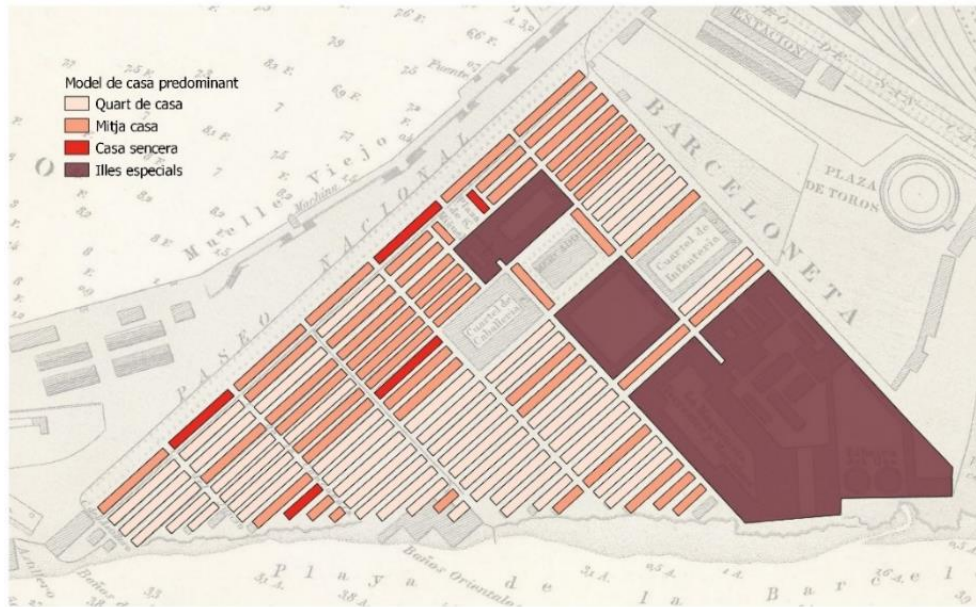
Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de Garriga i Roca 1862: cap. 9; 12.

En base aquestes dades, podem inferir que el model de quart de casa ja era dominant en bona part de la Barceloneta, especialment en les illes de menor valor, en les zones sud i est del barri. Les mitges cases, en canvi, seguien predominant en les illes més properes al port. Tan sols

⁶⁰⁴ Per elaborar la gràfica, hem eliminat les dades de superfície i habitatges de les tres illes especials -la de l'església, la quadrangular, i la que contenia les fàbriques de la Maquinista, Nuevo Vulcano i la casa Ciervo-. D'aquesta forma hem evitat els *outliers* o valors atípics. La mida dels cercles, per la seva banda, correspon al nombre d'habitatges inclosos en cada franja de preu.

excepcionalment en algunes seguia preponderant el model de casa sencera (Mapa 5.10.). La subdivisió d'habitatges havia afectat amb més intensitat les àrees més degradades econòmicament.

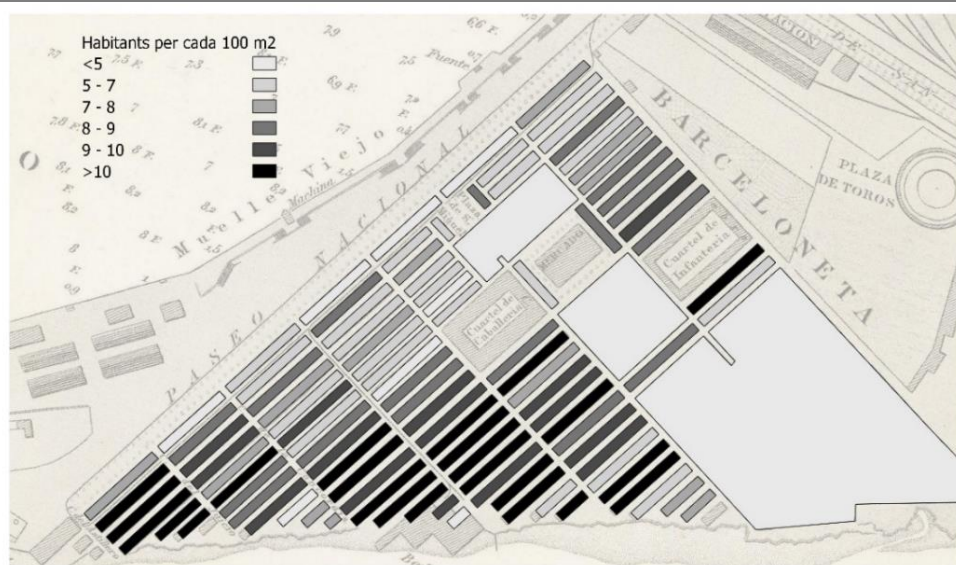
Mapa 5.10. – Model de casa predominant el 1862

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de Garriga i Roca 1862: cap. 12.

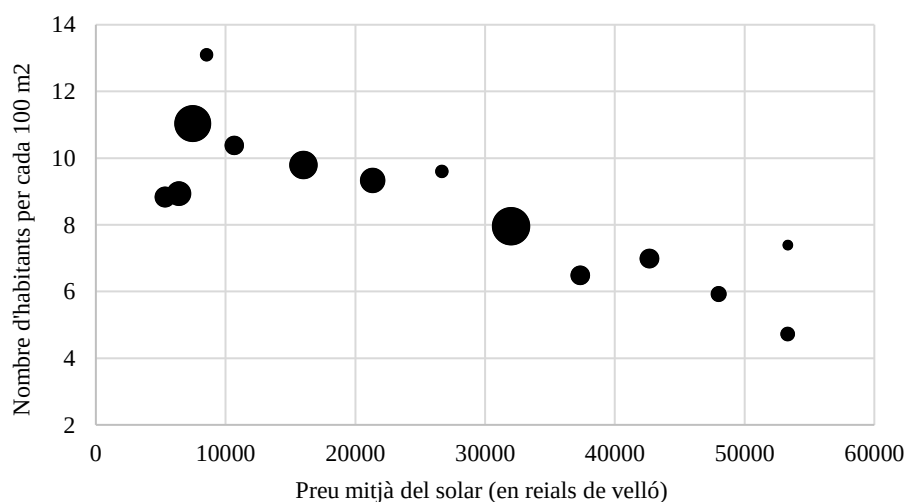
Pel que fa a la densitat poblacional, vivien de mitjana 4,51 persones per habitatge. No és una xifra exagerada, però cal calibrar-la a la llum de les reduïdes superfícies de les llars. D'aquesta forma, l'indicador del nombre d'habitants per cada 100 m² habitatges ens revela molta més informació. La mitjana al barri era de 7,5 persones residents en aquest espai. A cada individu, per tant, li corresponien tan sols 13,3 m² de superfície. La distribució dins del barri revelava grans diferències, i de nou tenia una forta correlació amb el valor econòmic de l'àrea. L'amuntegament era molt més significatiu en les illes amb el valor del sòl més baix, on no eren excepcionals mitjanes de més de deu persones per 100 m². En les zones més cares, pel contrari, no solien superar-se les set (Mapa 5.11.; Gràfica 5.6.).

Mapa 5.11. – Densitat de població per illa de cases (1862)

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de Garriga i Roca 1862: cap. 12.

Gràfica 5.6. – Densitat de població, per valor del sòl de l'illa (1862)

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de (Garriga i Roca 1862, cap. 12).

L'any anterior, l'autoritat militar havia procedit a demolir tots els tercers pisos construïts il·legalment. Com a resultat, són pràcticament absents en l'estadística de Garriga i Roca. Tan sols n'existien en set cases. En parts del barri, sobretot a les illes del nord i el centre, encara predominava el model original de planta i primer pis. Els segons pisos, per la seva part, estaven generalitzats en les illes properes a la platja i al sud del districte (Mapa 5.12.).

Mapa 5.12. – Arquetip de casa segons l'alçada (1862)

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de (Garriga i Roca 1862, cap. 12).

La persistència de la densitat poblacional i la transformació de la relació entre l'estructura social i l'espai residencial. L'habitatge als anys 70 i 80

Entre 1868 i 1872 s'aprovarien els permisos per construir tercers i quarts pisos a les cases de la Barceloneta. Com hem observat en l'apartat sobre la població, això no es va traduir en una massiva construcció de pisos elevats. Es va deure a la paralització del creixement demogràfic. Així i tot, a finals dels anys 80 ja no eren estranys els tercers pisos. Els patrons residencials dins el districte, per la seva banda, sí que s'havien transformat a bastament. L'extraordinari estudi demogràfic inclòs en el projecte de sanejament de la ciutat elaborat per Garcia Faria ens ha permès traçar una comparativa de l'estat de l'habitatge i la densitat poblacional entre 1862 i 1887. El nivell de detall en aquest cas no és tant alt, i en el seu treball, basat en les dades del cens nacional de població, no ens informa ni del nombre d'habitacions ni de les superfícies de cada finca. A partir de les dades base de Garriga i Roca i les informacions dels establiments comercials i industrials de la guia comercial d'aquell mateix any hem pogut estimar la superfície per finca i superar aquest escull. Res hem pogut fer respecte el nombre d'habitacions.

En la majoria d'illes seguien sent dominants les cases amb un o dos pisos. En altres, no obstant, ja hi predominaven les cases amb tres pisos, i fins i tot en una ja ho feien les de quatre. Aquelles més properes a la platja era més comuna la prevalença dels tres pisos, mentre que la primera línia de cases del passeig Nacional i a les illes especials seguia vigent el model de planta i primer pis (Mapa 5.13.).

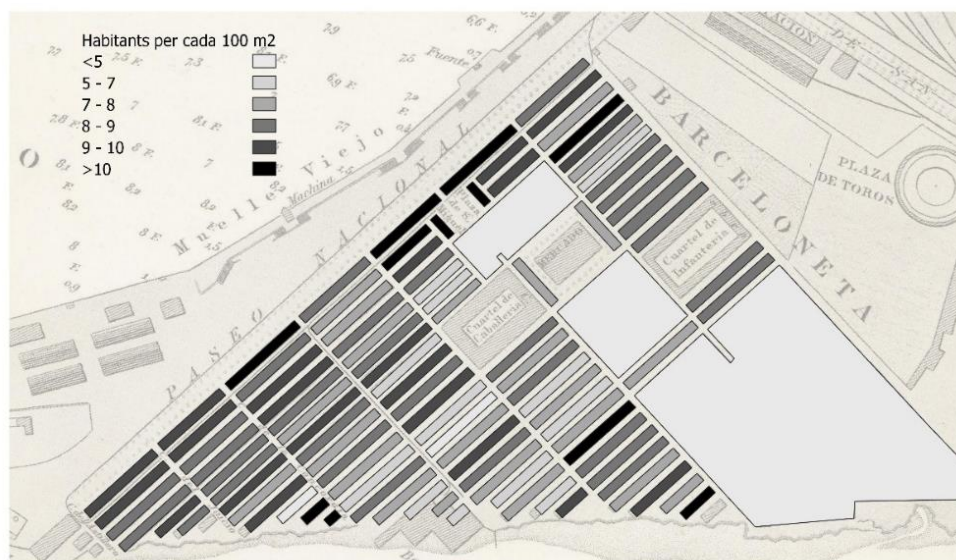
Mapa 5.13. – Arquetip de casa segons l'alçada (1887)

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de García Faria 1893a: 171-193.

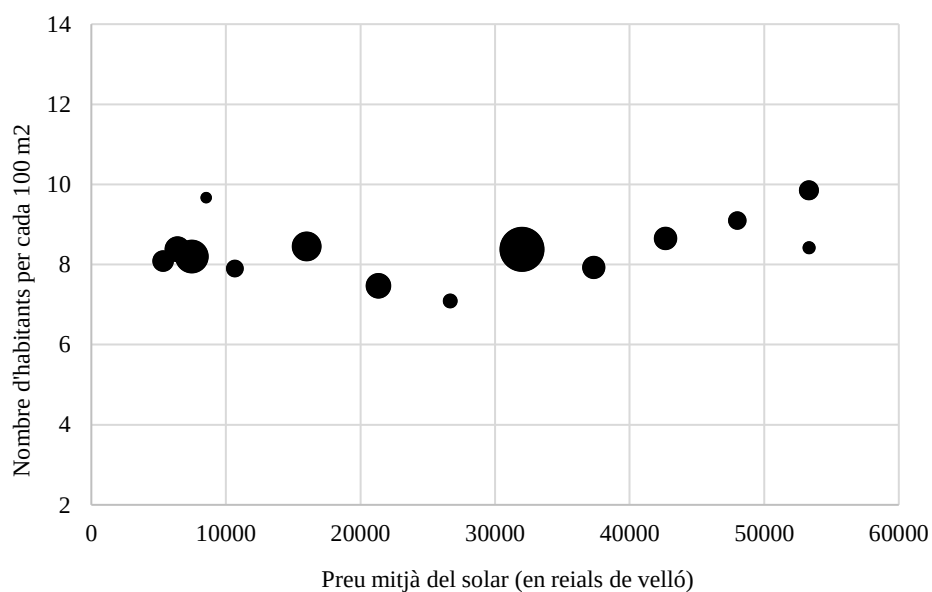
L'elevació de pisos i la paralització del creixement poblacional va permetre que la densitat habitacional disminuís lleugerament respecte 25 anys enrere. De 7,5 individus per cada 100 m² de mitjana s'havia passat a 6,8. El canvi no era abismal, i a cada individu tan sols li corresponia 1,3 m² més de superfície. La gran transformació s'havia produït en la distribució residencial dins el barri. La sobresortint correlació que existia entre el preu mitjà del solar i la densitat poblacional havia desaparegut. Les illes més properes al port, degut a la manca d'elevació dels pisos, concentraven ara els majors indicadors de densificació. Les grans disparitats dins el barri, en general, s'havien reduït significativament, i la majoria d'illes tenien mitjanes d'entre set i deu persones per 100 m² (Mapa 5.14.; Gràfica 5.7.).

Mapa 5.14. – Densitat de població per illa de cases (1887)

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de García Faria 1893a: 171-193.

Gràfica 5.7. – Densitat de població, per valor del sòl de l'illa (1887)

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de García Faria 1893a: 171-193.

Aquestes dades, amb origen al cens de 1887, col·liguen amb les distribucions de la població que observem en la nostra base de dades poblacional i en el cens electoral de 1890. El procés de subdivisió dels habitatges, que fins 1862 havia esquivat bona part de les cases situades en les àrees més cares del barri, el 1887 ja s'havia generalitzat també en elles. Les elits locals, que ocupaven aquestes zones des de la primera meitat del segle XIX, havien protagonitzat una

emigració generalitzada⁶⁰⁵. En molts casos, però, van conservar la propietat, i un mecanisme fonamental per incrementar les plusvàlues generades per l'arrendament fou la segregació interna dels habitatges. Aquest procés va estar darrere, molt possiblement, de la redistribució de la població dins el barri, com observem entre les persones nascudes fora de Barcelona, que es localitzaven de forma molt més dispersa (Mapa 5.15.). La major oferta habitacional en les illes més properes al port, i les seves condicions a priori millors que les de les àrees més degradades van fer molt més atractiva l'opció de residir en aquelles illes. A més, el fre a la pressió demogràfica, tant per l'estancament poblacional com pels permisos d'elevació de les cases, també deurién aturar la dinàmica d'escalada de preus del lloguer⁶⁰⁶. Això va possibilitar la densificació de les àrees més ben posicionades del districte i una certa minva de l'amuntegament en les de menys valor.

Mapa 5.15. – Patrons de residència de la població immigrant

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi.

Els immigrants recent arribats i els col·lectius més pobres, pel contrari, és de suposar que van seguir concentrant-se en les zones de menys valor, amb major sobreedificació i uns processos de subdivisió habitacional ja consolidats. En conjunt, aquest procés permet entendre també els fenòmens paral·lels de major homogeneïtzació del barri a nivell laboral i major disparitat en les taxes de mortalitat⁶⁰⁷. El fenomen, per altra banda, va permetre suprimir tota correlació entre la densitat poblacional i els nivells de mortalitat. Ho podem saber comparant les dades de mortalitat per illa que ens oferiren, pels anys 1856-65 i 1880-89, Cerdà i Faria respectivament. A mitjans de segle existia una correlació positiva entre major densitat i unes taxes de mortalitat més elevades,

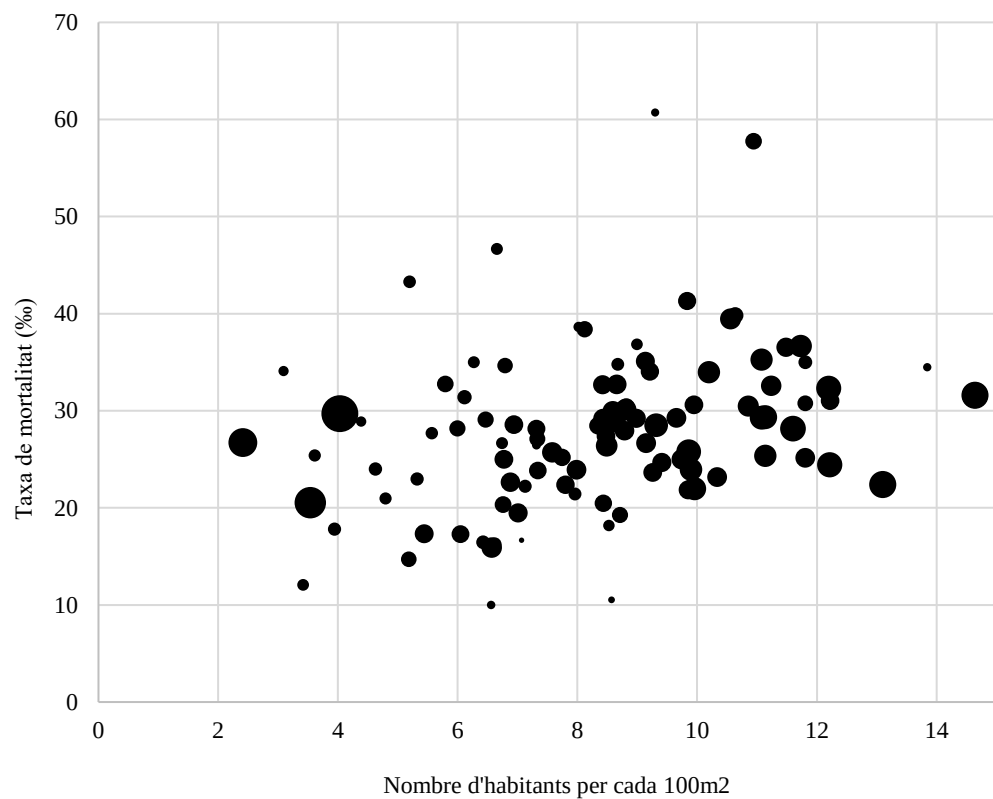
⁶⁰⁵ Veure els capítols 1, 2 i 3 d'aquesta tesi.

⁶⁰⁶ No tenim un coneixement detallat de l'evolució dels preus de lloguer dels habitatges. Tan sols tenim dos indicis fragmentaris. El primer és el dels diners que rebien els mestres de les escoles públiques per a trobar allotjament al barri. Entre 1859 i 1872, la quantitat s'havia congelat en les 35 pessetes mensuals (AMCB, Governació, A-3605; *La Independencia*, 12 de juny de 1872). A nivell qualitatiu, ens trobem amb una única referència, l'any 1878. Segons *La Publicidad*, el lloguer, tant a la Barceloneta com a altres àrees de la ciutat, "disminuye muchísimo de precio" (*La Publicidad*, 26 de novembre de 1878). Caldrà aprofundir la recerca en aquesta matèria en un futur, donada la dificultat per trobar referències dels preus del lloguer a la Barcelona vuitcentista.

⁶⁰⁷ Veure els apartats 3.1.3. i 4.1.5. d'aquesta tesi.

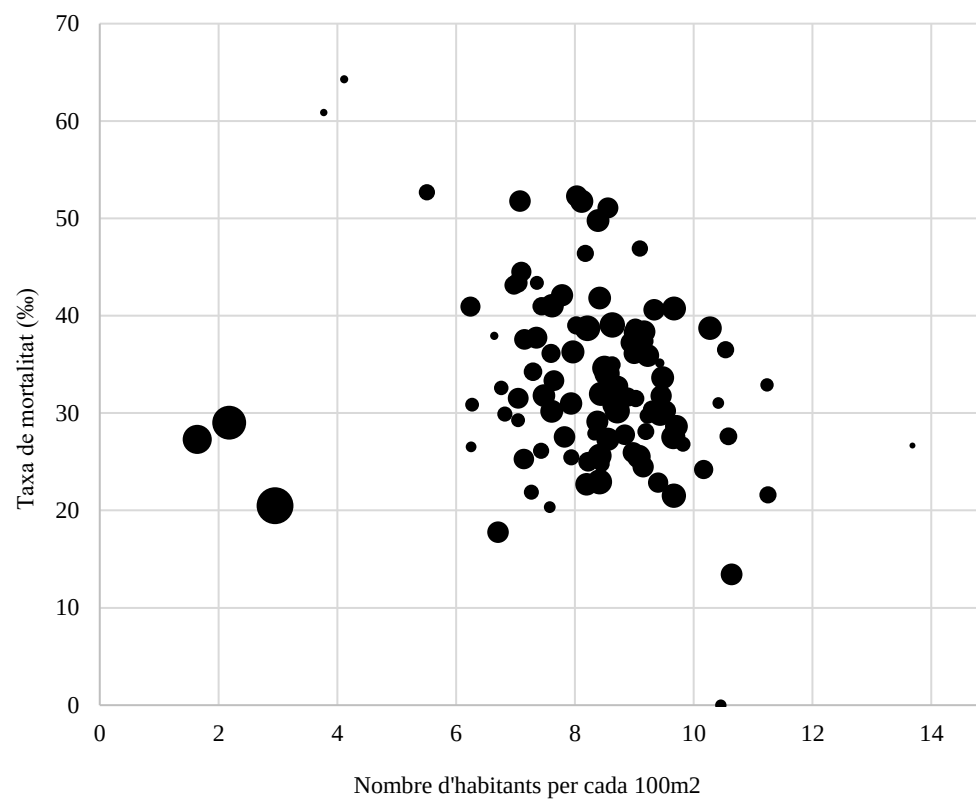
tot i que força tènuement. Aquesta s'havia evaporat plenament als anys 80. De fet, fins i tot observem una lleugera correlació negativa, fruit d'aquesta redistribució social interna de la Barceloneta (Gràfiques 5.8. i 5.9.).

Gràfica 5.8. - Taxes de mortalitat de 1856-65, per densitat de població de cada illa (1862)

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de Cerdà (1867, II:206-23) i Garriga i Roca (1862, cap. 9; 12).

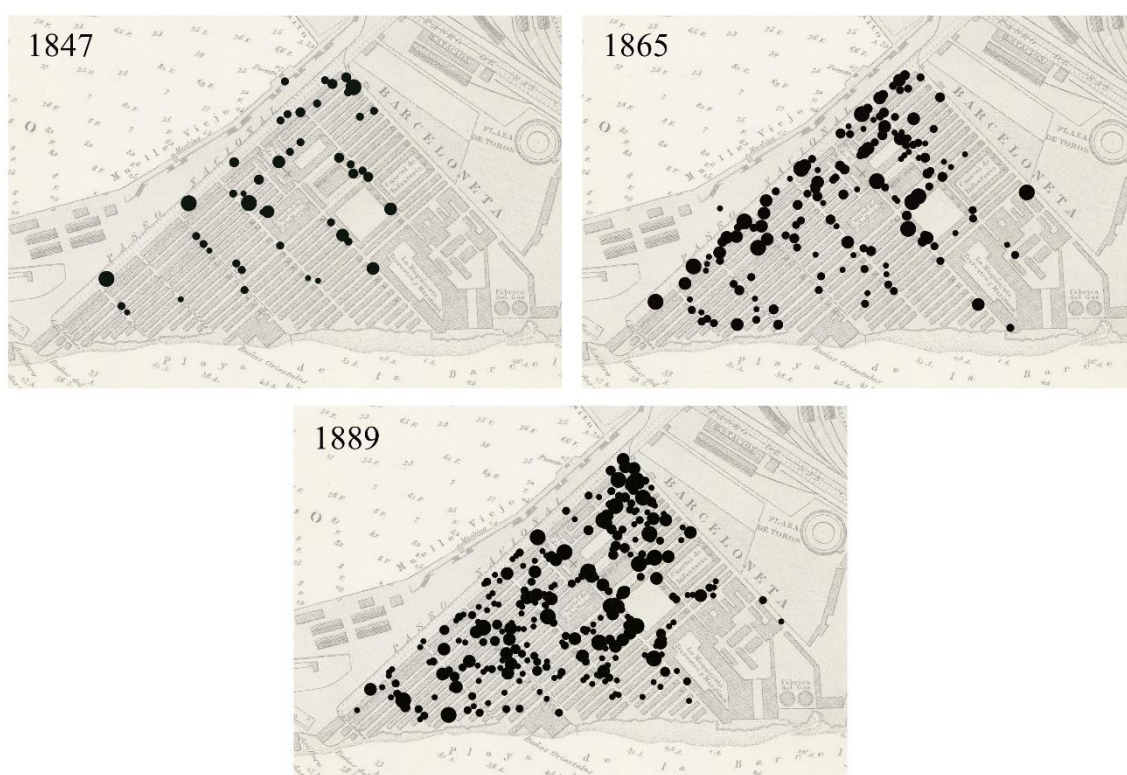
Gràfica 5.9. - Taxes de mortalitat de 1880-89, per densitat de població de cada illa (1887)

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de García Faria (1893, I:171-93) i Garriga i Roca (1862, cap. 9).

La transformació en la relació entre estructura social i espacial també la observem en els patrons de residència de l'elit econòmica del districte. En part, va venir de la mà de l'ampliació del sufragi censatari, que va fer multiplicar el nombre de persones amb dret a vot al llarg de la segona meitat del segle XIX. Però més important va ser el procés de desvinculació amb la comunitat marítima que van dur a terme moltes famílies artesanes que es concentraven al passeig Nacional i a les àrees més properes al moll. Aquest fenomen, que es va inserir en la tendència general cap a la homogeneïtzació social que va viure el barri, va afectar també la seva estructura socioespacial. Així es pot observar en les ubicacions residencials dels electors, cada cop més disperses (Mapa 5.16.). Si el 1847 i el 1865, el 87 i el 76,7% dels electors respectius vivia en la categoria d'illes de cases amb el valor més elevat, el 1889 la xifra s'havia reduït al 55,5% (Taula 5.26.)

Mapa 5.16. – Patró residencial dels electors de la Barceloneta (1847-1889)*

* El gruix dels cercles, en funció del volum de la contribució fiscal satisfeta.

Font: Elaboració pròpia a partir del buidatge dels llistats electorals obtinguts a Fuster Sobreperre 2004: 515-593; *Boletín Oficial de la Provincia de Barcelona*, 17 a 22 de novembre de 1865; i AIAMCB, Eleccions, D.3.1., 1889-1990.

Taula 5.26. – Ubicació residencial dels electors de la Barceloneta, per categoria d'illa de cases (%)

Categories d'illa	1847	1865	1889
1	87	76,7	55,5
2	8,7	9,7	20,8
3	4,3	9,1	15,5
4	0	4,5	8,2
<i>Mostra</i>	<i>51</i>	<i>212</i>	<i>327</i>

Font: Elaboració pròpia a partir del buidatge dels llistats electorals obtinguts a Fuster Sobreperere 2004: 515-593; *Boletín Oficial de la Provincia de Barcelona*, 17 a 22 de novembre de 1865; i AIAMCB, Elecciones, D.3.1., 1889-1990.

Alerta moral i higiènica a finals de segle

Pere Garcia Faria, pocs anys abans de l'elaboració del seu projecte de clavegueram, s'aturà també a analitzar les condicions d'habitabilitat de la Barcelona obrera, incloent les de la Barceloneta. En una obra publicada el 1884, es va referir als habitatges del barri com a “reducidos é inmundos albergues”⁶⁰⁸. En les pàgines següents s'estenia:

El distrito de la Barceloneta se halla en pésimas condiciones especialmente en punto á limpieza y á la habitación de la familia; las casas de ese barrio constituido casi en su totalidad por personas dedicadas á la pesca y otras industrias marítimas, revelan por su mal aspecto la suciedad é insalubridad que deben reinar en su interior; las casas cuentan sólo 4'20 metros de fachada y de fondo como mínimo y 8'40 en uno y otro sentido al máximo, midiendo algunas de ellas sólo una superficie de 17,64 metros superficiales, cantidad escasa, no para una familia sino para cada individuo, dada la falta de limpieza de esas viviendas, cuya mezquina escalera de 0'70 á 0'80 metros de amplitud termina directamente en la calle. El Ayuntamiento cometiendo un error crasísimo (sic), ha tolerado que estas casas de reducida base se elevaran á considerables alturas, prohibidas hasta ahora, perjudicando la salud del vecindario⁶⁰⁹.

La pobresa habitacional era un tret comú al barri. Això, en els seus extrems, podia causar efectes desoladors. Un incendi al carrer San Olegario, per exemple, va afectar tres nens que dormien a un mateix llit o, més ben dit, sobre les palles que formaven una màrrega que havia estat retirada⁶¹⁰. I durant un hivern, un incendi provocà la mort d'un veí de 64 anys cobert per una manta⁶¹¹. La manca de ventilació provocava excessos de calor a l'estiu. Els veïns ho intentaven pal·liar col·locant cortines⁶¹². L'alarma per les excessives densitats poblacionals seguien a finals de segle,

⁶⁰⁸ García Faria 1884: 55.

⁶⁰⁹ García Faria 1884: 59-60.

⁶¹⁰ *La Unión*, 1 de maig de 1881.

⁶¹¹ *La Dinastía*, 12 de desembre de 1883.

⁶¹² El 1881 es va emetre una ordre per a que els municipals les retessin, generant una onada d'indignació. L'ordre seria revocada (*La Unión*, 22 de maig de 1881).

i es concentraren sobretot en les seves repercussions higièniques i morals. Un habitatge del carrer Sevilla era descrit així per la premsa el 1893:

Una escalera sucia, mugrienta y estropeada, que sirve de water-closets; unas habitaciones mugrientas donde viven, además de los inquilinos, conejos, gallinas, perros, gatos, etc., etc.; un patio que sirve de estercolera, con dos pozos sucios cuyas aguas apestan horriblemente⁶¹³.

La presència d'animals era també motiu de denúncia per l'alcalde de barri l'any següent. A l'excessiu nombre d'individus s'hi afegia aquest element, que segons les queixes, feia insalubres els habitatges⁶¹⁴. Les denúncies sobre la cria generalitzada d'aus i, en alguna ocasió, també conills o xais, es remuntaven als anys 1880. El fenomen responia a la necessitat de reduir les despeses del pressupost familiar, i es tractava sobretot de gallines i coloms que es criaven tant a l'interior dels habitatges com als terrats i, fins i tot, a la via pública⁶¹⁵. En diverses ocasions, aquests animals van ser objecte de robatoris⁶¹⁶.

L'acumulació de famílies, per la seva part, comportava problemes d'ordre moral, argumentava *El Vigía de la Barceloneta*, a més de suposar un perill per a la salut pública⁶¹⁷. Aquest element moralitzador es feia palpable en el ressò que a la premsa local tenien projectes d'habitatge obrer d'altres indrets, com el de 1896 a Sitges, que creien necessaris per a l'estabilitat social⁶¹⁸. A les pàgines del mateix rotatiu s'afirmava que moltes de les reduïdíssimes estàncies de la Barceloneta "no pueden aspirar al título de modestísimas habitaciones". En concret, calia "mejorar y modificar la vida íntima de esa numerosa colonia andaluza y valenciana"⁶¹⁹.

L'increment de la immigració al conjunt de la ciutat als darrers anys del segle XIX també va aflorar noves formes d'infrahabitatge. Aquest cop es van concentrar a la platja. Des dels anys 80 trobem mencions de l'existència del barri de barraques del Somorrostro, a una platja situada just al nord del districte, ja en terrenys pertanyents a Sant Martí de Provençals⁶²⁰. A la platja de la Barceloneta també es van establir les primeres barraques provisionals que servien com a llar per a famílies pobres. Ho feien entre la tardor i la primavera, mentre els establiments de banys no hi estaven instal·lats. Els seus habitants es dedicaven al tir a l'art, un tipus de pesca de subsistència que consistia en la recol·lecció del peix a través de xarxes d'arrossegament des de la mateixa platja. Alguns també eren drapaires, i la premsa del barri va veure el fenomen amb neguit⁶²¹.

⁶¹³ *El Diluvio*, 12 de juliol de 1893.

⁶¹⁴ *El Campeón*, 1 de setembre de 1894.

⁶¹⁵ Així ho denunciaven els veïns, segons *La Veu de Catalunya*, 23 de juliol de 1899.

⁶¹⁶ Per exemple, a *Diari Català*, 20 de febrer i 29 de març de 1880; *El Diluvio*, 16 de novembre de 1883; *La Dinastía*, 14 de març de 1884 i 14 de maig de 1886; i *La Publicidad*, 4 de desembre de 1892 i 9 de setembre de 1898.

⁶¹⁷ *El Vigía de la Barceloneta*, 28 de setembre de 1895.

⁶¹⁸ Citaven la nova política d'habitatge engegada a Sitges per elogiar-la amb molt d'èmfasi. Es tractava de la construcció d'habitatges per a "los obreros que más se distinguen por sus virtudes, honradez y laboriosidad". I animaven a altres ajuntaments a seguir l'exemple, des d'una mentalitat paternalista on l'objectiu era l'estabilitat social. Si s'estengués aquesta política, "la clase obrera se redimiría de las perniciosas corrientes que la envenan y la hacen sentir odio contra el resto de la sociedad", argumentaven (*El Vigía de la Barceloneta*, 13 de setembre de 1896).

⁶¹⁹ "Una mirada higiénica a la Barceloneta", Ídem, 21 de febrer de 1897.

⁶²⁰ Les primeres mencions a la premsa eren fruit de notícies de baralles a la platja (*La Publicidad*, 20 de febrer de 1888 i 20 de maig de 1890). Als anys 90 ja van ser molt més comunes les referències al barri.

⁶²¹ *El Vigía de la Barceloneta*, 22 de desembre de 1895 i 26 d'abril de 1896.

L'altre espai on van reaparèixer casos d'infrahabitatge va ser als molls del port. Persones que esperaven emigrar a Amèrica eren allotjats en magatzems de l'andana baixa, sense cap ventilació i molta humitat, on s'hi amuntegaven⁶²². També al Moll Nou van aparèixer barraques, adossades als magatzems de la Companyia Trastlàntica i properes a Nuevo Vulcano⁶²³.

En el tombant de segle ens manquen dades detallades sobre la densitat habitacional al districte. La recuperació d'un ritme elevat de creixement de la població va suposar probablement una pressió considerable, que tan sols en part es va alleugerir a través de la construcció de pisos més elevats. Gairebé vint anys després de 1887, la mitjana de pisos -més planta- per edifici tan sols havia crescut dels 2,21 pisos als 2,35. El 1906, de fet, tan sols el 17,4% de les cases de la Barceloneta comptaven amb un quart pis, i gairebé la meitat, el 45,7%, seguien mantenint el tipus edificatori original de planta i primer pis⁶²⁴. En el total de 4.938 llars habitades, hi vivien una mitjana de 4,33 persones⁶²⁵. La reducció respecte mig segle abans, quan aquesta era de 4,51, era molt minsa. Més si comptem que, durant aquest període, es va aprofundir el procés de subdivisió i, per tant, cada cop la mida mitjana dels habitatges es reduïa. La construcció de l'Eixample de la Barceloneta a la darrera dècada del segle va poder ser un element de distensió. Així i tot, dels 21.370 habitants del barri el 1906, tan sols 1.156 ho feien a l'àrea recentment urbanitzada, amb llars tan sols lleugerament més grans que a les illes antigues.

⁶²² El 1889, segons denunciava un diari mallorquí, ho havien patit emigrants balears. Una empresa italiana de navegació a vapor els havia ubicat a un magatzem (*El Isleño* (Palma), 29 de maig de 1889).

⁶²³ *La Publicidad*, 6 de setembre de 1899.

⁶²⁴ Càlculs elaborats a partir de les dades de l'*Anuario estadístico de la ciudad de Barcelona. Año 1905* 1905: 78-79.

⁶²⁵ Les xifres d'habitants i habitatges per aquell any, extretes de l'*Anuario estadístico de la ciudad de Barcelona. Año 1906* 1907: 144-145.

Síntesi del capítol

L'extraordinari creixement poblacional de les dècades centrals del segle XIX va provocar l'increment fulgurant de la demanda de determinats serveis urbans. Això va incloure el proveïment d'aigua potable i el tractament d'aigües brutes. Aquests elements van patir unes deficiències estructurals de gran repercussió en la salut pública de la Barceloneta. L'escassetat d'aigua i l'absència de clavegueres determinaven l'ús generalitzat de pous d'aigua de consum i de dipòsits de latrines, així com l'abocament d'immundícies des de les finestres. El mal estat del sòl causat per la manca de pavimentació i la brutícia generalitzada, per la seva banda, va ocasionar la proliferació de queixes entre el veïnat i la premsa vuitcentista. A això s'hi sumava les deficiències en el control i inspecció dels punts de venda alimentari i l'absència generalitzada de mesures higièniques al mercat públic. Aquest panorama va cridar de forma primerenca l'atenció dels contemporanis, degut al gran impacte que al districte van tenir les epidèmies de febre groga i còlera dels anys 1821 i 34, respectivament. En l'abordatge d'aquests brots, el desconeixement de les malalties i els problemes de les autoritats per imposar mesures coercitives van conviure amb el rol paternal dels mestres artesans i la preocupació de les autoritats pels problemes de sobrepoblació i absència d'urbanització. A part de la mortalitat extraordinària, aquestes condicions causaven una molt elevada mortalitat ordinària lligada a factors de salubritat. Es tractava d'aquelles malalties causades per infeccions transmeses per aigua i aliments, que al districte comptaven amb taxes de mortalitat molt superiors respecte la ciutat.

L'augment poblacional tampoc va obtenir una resposta adequada en matèria educativa. L'absència generalitzada d'ensenyament reglat va combinar-se amb la precarietat dominant en les escoles públiques municipals bastides l'any 1841, marcades per l'orientació assistencial, com a elements de moralització del barri i d'asil de nens i nenes pobres. Les condicions de l'habitatge, per la seva banda, van tendir a degradar-se, amb un procés accelerat de subdivisió de pisos que va suposar la generalització del model de quart de casa en les àrees del barri de menor valor del sòl, aquelles més properes a la platja. Descripcions molt crues de les condicions d'habitabilitat ja des dels anys 1830 van accentuar-se progressivament fins els anys 60. En aquella dècada, el treball amb les dades de Garriga i Roca ens ha permès detallar molts aspectes concrets d'aquestes condicions. Les densitats de població en les superfícies habitades eren molt elevades, i presentaven notables desequilibris entre les zones residencials del barri. Així ho expressaven les diferències en la mida dels habitatges, que oscil·laven entre els 40 i 60 m² en les illes de casa més properes a la platja i els 70 i 100 m² de les contigües al moll. En conseqüència, també ho feia la mitjana d'espai disponible per a cada habitant.

El domini polític de la doctrina del laissez-faire, els problemes de finançament municipal, la manca de coordinació entre administracions i el desinterès del capital privat van marcar el fracàs per bastir respostes a l'alçada dels problemes que presentava la Barceloneta. Ho va ser malgrat la consciència de la seva existència, com assenyalaren repetidament metges o arquitectes. A això

s'hi afegien les deficiències del model assistencial liberal, depenent de la caritat privada i de la xarxa parroquial, que van sortir a la llum més que mai en els episodis de còlera de 1854 i 1865.

Malgrat el fre al creixement poblacional, les dècades dels 70 i primera meitat dels 80 van viure l'agreuament de diversos indicadors de les condicions de vida de la població, que es van combinar amb les creixents aproximacions moralistes als seus comportaments i costums per part de les elits urbanes. Aquestes estaven cada cop més penetrades per l'higienisme, que va expandir-se a noves i més profundes capes de la societat. A la Barceloneta va ser clau l'extraordinari impacte que va tenir l'epidèmia de febre groga de 1870, que va provocar el desallotjament del barri i un notable daltabaix demogràfic i social. Immediatament després del brot epidèmic, les preocupacions morals cap al districte es van multiplicar. L'impuls a l'obertura d'escoles religioses responia a aquestes angoixes, com també ho feren altres iniciatives benèfiques, que no van evitar l'empitjorament dels índexs d'alfabetització al barri. Malgrat això, i tot i la paralització demogràfica, la mortalitat va seguir creixent, així com l'impacte de les malalties ordinàries lligades a la salubritat, que van tenir el seu pic l'any 1879.

La responsabilitat de la continuada degradació en les condicions de vida de la població requeia en el fet que l'atenció moral que va despertar el barri no es traduís en una millora de les seves infraestructures sanitàries i higièniques. De fet, els tímids intents anteriors per bastir una mínima xarxa de clavegueram van passar a bon record. Només l'arribada d'una canalització d'aigua el 1872 va pal·liar parcialment l'accés a aquest recurs, però els anys següents es va mostrar molt insuficient per a les necessitats del barri. Això accentuava la contaminació de les aigües de consum que generava la manca d'aigua i clavegueres i la generalització de l'ús de pous negres. En paral·lel, creixien les crítiques als aliments venuts al detall i el seu estat, tant al mercat públic com a altres establiments.

El nombre d'individus habitants per cada 100 metres quadrats de superfície habitada, per la seva part, tan sols es va reduir de 7,5 a 6,8 entre 1862 i 1887, malgrat els permisos per aixecar tercers i quarts pisos als edificis del barri. De fet, les construccions d'aquests pisos van ser escasses, degut al fre en l'increment poblacional. Per altra banda, la forta segregació espacial de mitjans de segle es va evaporar. Les àrees residencials de major valor, aquelles properes al moll, van experimentar processos que fins llavors els eren aliens, com la subdivisió dels habitatges i un accelerat creixement de la densitat poblacional. Això va suposar la reestructuració espacial de la societat barceloneta, amb una marcada homogeneïtzació entre les diverses zones residencials fruit dels canvis en els patrons d'ocupació.

Com hem vist al tercer capítol de la tesi, la mortalitat al barri tan sols va començar a decreïxer a la darrera dècada de segle. L'estudi de les causes socials de les defuncions i de diversos elements claus de la salut pública han ajudat a comprendre les raons darrere aquest tímid declivi. No van ser millores nutricionals ni en les condicions laborals o habitacionals de la població, sinó l'inici d'un paper més actiu de les administracions en la provisió d'infraestructures i serveis bàsics per a la vida. Això va incloure qüestions com la generalització i la millora qualitativa dels controls i inspeccions alimentàries, la higienització d'aigües de consum contaminades, la construcció d'algunes, encara poques, clavegueres, o el bastiment d'una incipient xarxa mèdica d'àmbit

barrial. Això va ocasionar la ràpida reducció de les taxes de mortalitat de les malalties lligades a la salubritat i la higiene, les principals responsables de la caiguda de la mortalitat.

Millores equivalents no van viure les condicions d'habitatge, profundament degradades i marcades pels amuntegaments de població i per la proliferació de casos d'infrahabitatge, sobretot en magatzems i barraques. El cas de l'educació va ser diferent. El canvi en l'orientació estratègica de l'església catòlica, determinada a penetrar en les àrees obreres de les grans ciutats, va permetre la proliferació de noves escoles religioses, que van conviure amb l'increment de les particulars i de les laiques. Finalment, les iniciatives religioses van acabar desplaçant les darreres. Les escoles públiques, pel seu cantó, van seguir amb problemes crònics de males condicions i ràtios excessives, i la seva importància va disminuir. D'acollir la meitat dels alumnes escolaritzats va passar a fer-ho tan sols d'una cinquena part del total. La multiplicació d'establiments, per altra banda, va permetre l'augment de l'escolarització entre 1861 i 1896. Ho va fer del 21 al 57%, aproximadament. Això, sumat al naixement d'un dens teixit associatiu, va ser clau per la reducció de l'analfabetisme els darrers anys de segle.

Conclusions

Les principals contribucions d'aquesta tesi s'emmarquen en les diferents subdisciplines historiogràfiques en què l'hem situat. En primer lloc, pel que fa a la història marítima, ha estat abordada la necessitat d'estudiar la transformació a diferents nivells que les comunitats que vivien del mar, i en especial aquelles situades dins grans ciutats portuàries, van experimentar arrel de la transició de la vela al vapor. Això ha permès contribuir a superar les aproximacions més economicistes a aquest període, on les conseqüències que tingué la industrialització en moltes societats marítimes han restat absents dels relats històrics dominants. Pel que fa a la història social i econòmica, la tesi ha volgut contribuir a la major atenció que requereixen tant les indústries marítimes com la particularitat de les societats que en depenien, especialment en una historiografia espanyola on han restat del tot oblidades. Per últim, en l'àmbit de la historiografia urbana, i en concret en la història de Barcelona del segle XIX, l'estudi d'un espai específic de la ciutat ha permès reconstruir amb molt detall aspectes com la demografia, l'habitatge, l'ensenyament, la salubritat, la microeconomia, les migracions o els mercats laborals, molts dels quals han patit una manca d'atenció generalitzada a la ciutat. L'aposta per la combinació d'un ampli ventall de fonts, per la reducció d'escala i pel diàleg entre l'anàlisi econòmic, social i espacial han permès avançar en el coneixement de la Barcelona vuitcentista. En conjunt, el treball ha permès reconstruir un procés històric d'enorme importància com fou la transformació d'una comunitat marítima urbana arran de l'avenç de la industrialització.

La limitació del desenvolupament conceptual de la idea de comunitat marítima va fer que el seu ús s'hagués circumscrit a poblacions reduïdes, sovint petites illes o localitats litorals d'entorns rurals. La tesi ha evidenciat la idoneïtat d'analitzar també un espai urbà des de l'òptica que autors com Hagmark-Cooper, Polónia o Harlaftis havien defensat en la definició d'aquestes societats. Més important, l'estudi de la comunitat marítima urbana en el seu context vivencial, considerant els treballadors lligats a l'economia marítima i portuària en un sentit ampli i no restrictiu, així com les seves famílies i xarxes veïnals, han ajudat a comprendre un procés de gran complexitat com fou la transformació social arrel de la transició de la vela al vapor. Com assenyalava la historiadora Valerie Burton, calia reconstruir les característiques socials, demogràfiques i econòmiques de les comunitats en què estaven inserts els mariners a les ciutats. Això ha revelat els seus profunds trets distintius, alhora que ha mostrat la delimitació d'entendre aquests espais urbans com a simples àrees de vida marinera. Per últim, l'estudi d'aquesta comunitat ha permès integrar la història amb la demografia, l'economia i la geografia a través de l'ús de fonts i metodologies que han superat el tradicional aïllament i comunicació entre disciplines.

Iniciàvem la tesi explicant alguns elements claus de la identitat de la Barceloneta a les dècades centrals del segle XIX, tant aquella projectada i modelada per les elits barrials com aquella emesa per part d'actors externs, fos escriptors, viatgers, periodistes o polítics. La centralitat de la relació amb el port, la separació tant física com social amb la resta de la ciutat i les nocions bucòliques i pintoresques sobre el barri eren les aproximacions dominants. El pes de les activitats lligades al port i la marina al teixit econòmic de la Barceloneta ha estat confirmat en l'estudi realitzat a nivells macro i micro, en l'anàlisi de l'extracció socioeconòmica de l'elit local i en la reconstrucció dels mercats de treball. Una densa xarxa d'establiments s'havia bastit per satisfer les demandes de l'economia marítima, i va viure un nítid període d'expansió entre les dècades de 1830 i 1860.

El creixement del comerç marítim va venir de la mà de l'arrencada de la industrialització, de la recuperació de les rutes transatlàntiques i de la intensificació i mundialització dels intercanvis comercials. Va ser clau el creixent paper de la ciutat de Barcelona com a demandant de béns de consum i de producció i com a vertebradora de les xarxes comercials en aquesta àrea del Mediterrani Occidental i de la connexió espanyola amb les seves colònies antillanes. La demanda de béns i serveis que generava l'expansió de la marina mercant catalana va arrossegar tots aquells sectors que hi estaven lligats. La centralitat de Barcelona i la relació d'exclusivitat entre el seu port i la Barceloneta va permetre que al districte es concentrassin activitats com la boteria, la metal·lúrgia, el comerç d'efectes navals o els serveis de traducció, entre d'altres. El passeig Nacional concentrava bona part d'aquesta activitat i era escenari de múltiples espais de treball i emmagatzematge i de la circulació de persones, eines, matèries primeres i mercaderies, mentre que la propietat de les seves cases i dels seus terrenys avançats estava concentrada en les mans de l'elit artesana lligada a aquests sectors. A l'auge de la marina de vela s'hi afegia l'incipient navegació a vapor, que a la Barceloneta impulsaren la instal·lació de les tres principals factories mecano-metal·lúrgiques de la ciutat, així com altres iniciatives de construcció mecànica engegades tant per antics artesans del metall barcelonetins com per nous actors econòmics.

La centralitat de la construcció i reparació naval en aquest teixit econòmic i en les dinàmiques socials de la Barceloneta de mitjans segle XIX era extraordinària. L'auge del tràfic comercial va canalitzar-se a través d'embarcacions de vela bastides al llarg del litoral català. Degut a la creixent importància del port de Barcelona com a centre d'operacions d'aquests vaixells, la Barceloneta va especialitzar-se en les operacions de manteniment i reparació, així com en la producció i venda d'eixàrcia i veles per als aparells de les embarcacions. L'àmplia autonomia dels mestres dels oficis del sector en l'adquisició i propietat dels mitjans de producció i la seva inserció en el món financer marítim van caracteritzar un model productiu molt particular en el context de l'economia artesana. Els capitals acumulats permetrien inversions en sectors alternatius, i van ser el fonament de l'àmplia ascendència social, poder polític i propietat immobiliària que els mestres d'aixa, calafats, corders i velers van tenir a la comunitat marítima. Alhora, foren elements decisius per un creixent procés de diferenciació social dins els respectius oficis. La rellevància del sector per a l'economia i el govern de l'Estat foren determinants per l'elevat grau de protecció que va gaudir, tant aranzelària com laboral. Aquesta importància també es va reflectir en les lluites per conservar l'únic espai físic centralitzat escenari de les principals construccions, l'Astillero. Davant els creixents conflictes que s'hi encreuaven, els constructors navals van poder defensar l'ús i explotació d'un indret situat a la cruïlla de molts interessos, inclosos immobiliaris, militars, portuaris i d'oci.

Els fonaments econòmics de la Barceloneta van possibilitar que, en les dècades centrals del Vuit-cents, la meitat de la població masculina tingués un ofici marítim. A més, bona part de l'altra meitat tenia oficis artesanals qualificats que giraven al voltant de les necessitats marítimo-portuàries. Existia un domini molt clar en la residència de mariners rasos, pescadors, mestres d'aixa i calafats. La Barceloneta concentrava més d'un 70% de tots els homes que exercien algun d'aquests oficis a la ciutat. Nogensmenys, hi eren exclosos la major part de l'oficialitat de les tripulacions, i especialment, la cúspide del món marítim lligat a les finances i el comerç, tant naviliers i consignataris com comerciants, comissionistes i tractadistes. També hi eren absents, en

general, les activitats professionals i administratives i les fàbriques tèxtils. En definitiva, la Barceloneta estava profundament especialitzada en les activitats productives i els serveis no financers lligats a l'economia marítima, i els seus mercats de treball responien a aquest fet.

Fruit de la situació econòmica i social que hem reconstruït, podem definir la Barceloneta de l'equador del segle XIX com una comunitat marítima vertebrada sobre la seva relació amb les activitats marítimes. Era un dels nuclis urbans més importants de Catalunya, estava clarament diferenciada de la resta de la ciutat i gaudia d'una autoconsciència consolidada com a grup. Diversos casos ho han il·lustrat, com l'exclamació que alguns veïns feren durant la febre groga de 1821, assegurant que no es dedicarien a cap activitat que no estigués relacionada amb el mar. També l'exposició que alguns van enviar a l'Ajuntament el 1841, reclamant la urbanització del barri i amenaçant amb la creació d'un municipi independent en cas de no ser ateses les seves demandes. A la premsa, les guies urbanes o la pròpia documentació institucional queda ben palesa aquesta separació, no tan sols física, entre la Barceloneta i Barcelona. El barri marítim era l'espai on les famílies i col·lectius que vivien de l'activitat marítima residien i desenvolupaven la seva vida terrestre i on construïen els seus espais de sociabilitat i xarxes d'amistat, parentiu i solidaritat mútua. Era allà on es reduïa bona part de l'univers material i mental en el qual discorria la seva vida quotidiana.

Tot i l'exclusió de la cúspide de la piràmide del món marítim, aquesta comunitat marítima tenia una clara i delimitada elit vinculada al treball artesanal i industrial i al sector serveis lligat al port, que va copar les seves esferes de poder, propietat i influència. Era una elit estretament cohesionada internament, fruit de solidaritats bastides a nivell gremial i de la interdependència social i econòmica derivada del seu treball, de les seves inversions navilieres i dels seus llaços familiars. La seva ascendència es manifestà amb el rol de mediació i control social que adoptaren en episodis de crisis i conflictes, en especial a les epidèmies de còlera i febre groga i a les revoltes populars dels anys 1840. La consolidació d'aquesta elit determinava una clara estratificació social dins del barri, amb unes àrees, les més properes al moll, que tenien una densitat de població molt menor, derivada del fet que el procés de subdivisió dels habitatges, molt avançat en les àrees més properes a la platja, no afectava encara les zones residencials de valor més elevat. Mentre que en aquestes s'hi concentraven treballadors qualificats i l'elit local, en les de menys valor tenien una presència major els immigrants i les persones amb ocupacions mancades de qualificació. La concentració de serveis com ara clavegueres, empedrats o escoles particulars en les primeres àrees, i la seva absoluta absència en les segones, reforcen la idea d'una forta segregació espacial a la Barceloneta de mitjans del Vuit-cents.

El context expansiu de les dècades centrals del segle XIX va traduir-se no tan sols en creixement econòmic i en la mobilitat social ascendent de determinats col·lectius, sinó també en un excepcional increment demogràfic que va permetre triplicar la població del districte entre 1830 i 1860. Aquell any la Barceloneta superava en nombre d'habitants a la meitat de capitals de província espanyoles. En un ritme molt superior a la mitjana de la ciutat, el barri marítim es va configurar com una de les àrees de principal atracció migratòria, i ho va fer gràcies especialment a l'arribada de persones dedicades a la navegació. El perfil migratori dominant era molt més

masculí i amb orígens més llunyans que a la resta de Barcelona, i la seva procedència es concentrava sobretot a Catalunya, les Balears i el País Valencià, en especial a localitats costaneres.

La població d'alguns municipis amb una forta vinculació amb les dinàmiques comercials de Barcelona va protagonitzar els principals corrents migratoris. Parlem especialment de Vinaròs, Maó, Benidorm i Tortosa. L'anàlisi detallat d'aquestes xarxes migratòries ens ha revelat que responien a una mobilitat estructural que estava al centre de les estratègies de les societats marítimes del Mediterrani Occidental. No eren simples respostes a determinades crisis o períodes disruptius en els llocs d'origen. En cas d'existir, aquestes tan sols actuaren com a intensificadors de xarxes ja establertes amb anterioritat, que es bastiren a l'empara de les fortes connexions comercials entre Barcelona i la resta de la franja costanera del Mediterrani espanyol.

L'extraordinari creixement poblacional va generar tensions demogràfiques i problemes habitacionals. Això va posar a prova la capacitat dels poders públics per respondre a la creixent demanda de serveis bàsics que l'accelerada urbanització estava generant. L'estudi en detall d'alguns elements claus, com el proveïment d'aigua, la depuració d'aigües brutes, el control alimentari, la provisió d'ensenyament reglat o les condicions d'habitatge han evidenciat el dèficit estructural en la provisió d'infraestructures i serveis claus per a la vida urbana. La reconstrucció de les taxes de mortalitat, la seva distribució per edats i estacionalitat i l'indicador de les causes socials de defunció han revelat problemes en diversos àmbits, sobretot una mortalitat associada a la salubritat i higiene molt superior a les mitjanes urbanes. Les densitats poblacionals fruit del procés d'increment demogràfic van ser extraordinàries, arribant a una mitjana de 7,5 persones per cada 100 m² de superfície habitada l'any 1862. L'esperit especulatiu i les males condicions dels habitatges tingueren la seva manifestació més dramàtica a inicis dels anys 50, quan diversos temporals van causar l'ensorrament de desenes d'edificis construïts al costat de la línia de mar. Per la seva part, els serveis educatius estaven marcats per la seva escassetat, i els existents, per la precarietat tant dels locals com de les condicions de treball dels mestres. El 1861, tan sols un de cada tres nens i una de cada deu nenes del barri estaven escolaritzats, i les taxes d'analfabetisme eren molt superiors a les barcelonines.

La recerca ha evidenciat que els anys 60 i 70 del segle XIX van ser punts d'inflexió determinants en la història social i econòmica de la Barceloneta. Quatre grans fenòmens lligats a l'economia marítima van confluïr els seus processos de transformació en aquest ventall cronològic. Parlem del triomf del vapor sobre la vela i del ferro sobre la fusta, de la liberalització del comerç marítim i la navegació, de la desregulació de les relacions laborals a les ocupacions marítimes, i de la reforma del port de Barcelona. A això s'hi sumaren processos de més llarga durada, com els canvis en el sistema portuari català, la penetració definitiva del capitalisme al sector secundari urbà, el triomf de la ideologia de la domesticitat o la creixent influència de l'higienisme en els cercles burgesos de la ciutat.

Els principals canvis que operaren a la Barceloneta fruit d'aquests processos tingueren conseqüències notables. El creixement poblacional es paralitzà, i el districte va arribar a perdre població a les dècades de 1870 i 80. La intensitat dels moviments migratoris va disminuir i la seva naturalesa va canviar. Alhora, els saldos migratoris a finals de segle van passar a ser substancialment menors que a la ciutat, fruit de la formació d'una important corrent emigratòria.

Per la seva part, els indicadors demogràfics i de salut van allunyar-se notablement dels de Barcelona. Dos fenòmens van ser cabdals en aquesta transformació: la crisi de la construcció naval i els seus sectors auxiliars, i el declivi o recol·locació espacial de les activitats més associades a les demandes marítimes, com la boteria, l'emmagatzematge, l'artesanía metàl·lica o la producció d'instrumental nàutic.

En conseqüència, la Barceloneta de fi del Vuit-cents tenia poc a veure amb la de mig segle enrere. L'estructura sectorial de l'economia es va transformar, amb la disminució del pes de la fusta o els transports i el major volum d'establiments dedicats a l'alimentació o l'hostaleria. Moltes activitats antany vinculades a l'economia marítima, sobretot la metal·lúrgia i la fabricació d'eixàrcia i de velam, van diversificar els seus àmbits productius i van perdre el seu històric lligam amb la marina mercant. En paral·lel, fruit de l'auge de l'oci marítim, van sorgir nous negocis de serveis orientats als milers de barcelonins que acudien a l'estiu al barri. L'extracció econòmica de l'elit de la Barceloneta, en conseqüència, va tendir a estar molt menys emmarcada en activitats artesanals. En canvi, va estar molt més basada en sectors com l'hostaleria, la construcció o la venda al detall.

Les famílies que havien ocupat les posicions de poder i influència a mitjans del Vuit-cents van tendir a abandonar la seva extracció artesanal, i s'introduïren en el món professional, comercial i financer. A això afegiren la desvinculació residencial amb la Barceloneta i la seva reubicació a les àrees urbanes pròpies de la burgesia barcelonina. Per altra banda, la generalització de l'oci marítim i la massificació conseqüent dels banys de mar van obrir una opció gens menyspreable de reinversió dels capitals formats per les antigues activitats artesanals i nàutiques. Alhora, van suposar una transformació notable dels usos i l'explotació de l'espai de major valor econòmic del districte, el passeig Nacional. Per altra part, la força negociadora dels pocs constructors navals que seguien actius va disminuir, i es va traduir en la progressiva reducció de l'espai de l'Astillero, gradualment ocupat per diferents interessos lligats a l'oci marítim i el tràfic portuari.

Els canvis es van reflectir també en la pròpia identitat de la Barceloneta, tant aquella projectada des de dins com la definida des de fora, amb el creixent pes de les aproximacions higienistes, la disminució de la centralitat de l'element marítim i la identificació com un nucli obrer i industrial als anys 1890. A nivell laboral, el pes dels oficis marítics va caure dràsticament a les dues darreres dècades de la centúria. Els canvis en els mercats de treball van anar més enllà, i van experimentar la corrosió dels oficis artesans i un intens procés de desvalorització del treball. La informalitat dels mercats de treball femenins, per altra banda, va ser extraordinària, amb la creixent presència d'obreres tèxtils a domicili, bugaderes o venedores ambulants. Aquestes substituïren altres activitats, també fora dels circuits formals, que eren més presents a mitjans del Vuit-cents, en especial el servei de dides, la prostitució o la confecció de veles. La precarietat dominant determinà unes condicions més degradades respecte els homes, reflectides en els pitjors patrons residencials de les solteres respecte els solters, així com en un major pes de les malalties infeccioses en les causes de la mortalitat de les nenes, per les quals testimonis secundaris apunten a l'abundància del seu treball des de curtes edats.

Aquestes transformacions van generar canvis socials de gran transcendència, marcats per una nítida tendència a l'homogeneïtzació social a la baixa, rebel·lada especialment en els àmbits de l'habitatge i en l'estructura ocupacional i la qualificació laboral. Les subdivisions de cases i els

processos de densificació poblacional arribaren a aquelles illes de més valor que, a mitjans del Vuit-cents, encara en restaven al marge. A nivell laboral, les grans diferències quant a valor social del treball, que es dibuixaven tant físicament dins el barri com entre nadius i immigrants, van reduir-se molt significativament cap a finals de segle.

Un altre fenomen clau conseqüència d'aquesta transformació va ser el deteriorament dels nivells de vida. Va respondre tant al canvi en la naturalesa social de la Barceloneta com al persistent domini del liberalisme polític clàssic, que marcà la manca de voluntat i la incapacitat de les administracions per revertir la degradació dels indicadors de salut pública. Els àmbits estudiats mostren evolucions preocupants especialment quant a nivells nutricionals i condicions de treball i d'habitabilitat. Les epidèmies van ser els episodis més evidents d'aquest procés. Sobretot la de febre groga de 1870, que causà un xoc demogràfic, social i cultural de gran abast a la Barceloneta. Tan sols el canvi de paradigma polític i sanitari minoraria el problema als anys 1890, en una inicial reducció de la mortalitat limitada principalment a aquelles causes lligades a la salubritat i la higiene. Diferents iniciatives educatives, tant dins com fora de l'ensenyament reglat, també van permetre la disminució de l'analfabetisme i la millora dels índexs d'escolarització a finals de segle.

Les conclusions a les que hem arribat ens permeten abordar les dues hipòtesis claus plantejades a la introducció. Una d'elles versava entorn les nocions de crisi i decadència que es van desplegar des de diversos elements del barri al tombant de segle. La recerca ha rebel·lat que aquesta literatura no es pot entendre sense la comprensió dels processos econòmics i socials experimentats per la Barceloneta entre 1840 i 1900. La nostàlgia de l'era de la vela, marcada per una suposada fraternitat, la pau i estabilitat social i l'expansió econòmica, era fruit de les tensions que comportaven les conseqüències no desitjades de la industrialització i el fracàs de la transició de la vela al vapor. Aquestes fomentaren la idealització d'una comunitat marítima passada que, a la fi de segle, estaria vivint les seves hores més baixes, segons els relats que van proliferar.

Aquesta tensió era també expressada en les mirades des de fora, articulades des de les autoritats i elits polítiques i científiques de Barcelona, amb un creixent component higienista i de valoració pejorativa del conjunt poblacional, qualificat com a brut, incívic o directament repugnant. Amb el pas del temps, l'exageració d'aquestes preocupacions i la idea de decadentisme es provarien molt antiquades, i al segle XX la Barceloneta no només va sobreviure, sinó que va créixer i va mantenir una forta identitat pròpia. Però ja ho faria com un nou cos social, molt allunyat d'aquell lligat al món de la vela que havia dominat el seu primer segle d'història. Convé no passar per alt el sentit social i cultural d'aquestes expressions finiseculars, que mostren l'enorme abast que havien tingut els processos que, en poc més de mig segle, van produir la metamorfosi social de la Barceloneta.

L'altra hipòtesi que ens plantejàvem girava al voltant de la desintegració o no de la Barceloneta com a comunitat marítima. Fruit d'aquesta investigació, podem afirmar que el districte va veure afeblir-se molts dels elements que configuraven la seva relació d'exclusivitat i dependència amb el món marítim. La comunitat lligada a la marina de vela, de fet, va dissoldre's. La fugida de les elits i la proletarització de la població van marcar la fi del sentit comunitari, com mostren especialment els processos de desintegració gremial i de diferenciació social en el sector de la

construcció i reparació naval. També han rebel·lat la dissolució de la comunitat marítima els anàlisis del teixit econòmic, de l'estructura ocupacional, dels patrons d'origen de les migracions i de la identitat del barri.

Com a resultat de tot plegat, la Barceloneta de finals del Vuit-cents estava molt menys segregada de les dinàmiques de la resta de la ciutat, i s'enquadrava com un més dels barris obrers precaritzats de Barcelona. De fet, pels seus comportaments demogràfics i les seves condicions de vida, ho va fer com un dels espais urbans més degradats, cada cop més allunyada de les mitjanes de la ciutat. Els declivis de la mortalitat i, sobretot, de la natalitat a la urbs no van experimentar-se de forma paral·lela al barri marítim, que alhora va empitjorar els indicadors claus de salut i benestar fins els anys 1880. Aquesta excepcionalitat de la Barceloneta en el si de Barcelona va raure en l'extraordinària severitat de les conseqüències econòmiques i socials del fracàs de la transició de la vela al vapor i de l'expansió portuària. La dissipació de les distàncies físiques i socials entre la Barceloneta i la urbs va combinar-se amb la separació dels indicadors demogràfics i de salut entre una i altra.

El canvi social va operar a nivell holístic. Ho hem vist en l'àmbit identitari, i també en uns mercats de treball molt menys exclusius i molt lligats a les demandes preponderants a la ciutat. La fi de la Matrícula de Mar i la transició al vapor van causar la caiguda en el nombre de persones dedicades a la navegació, la crisi de la construcció naval a fusta va posar fi a un model social clau en les dinàmiques de poder i jerarquia a la comunitat, i la pesca a Barcelona va ser una activitat molt minoritària i en progressiu declivi fins ja entrat el segle XX. Tot plegat va fer que els oficis marítims clàssics perdessin la seva centralitat i es generalitzés el perfil d'obrer fabril dominant en altres àrees obreres de la ciutat, en aquest cas lligat a una metal·lúrgia desvinculada de les demandes marítimes. L'altre element clau en els nous mercats laborals va ser el treball portuari, on anaren a parar molts antics mariners i mestres d'aixa. La demanda d'altres perfils de mà d'obra va capgirar els patrons migratoris dominants, amb immigrants de procedència cada cop més llunyana, interior i familiar, menys urbana i molt menys vinculada a la navegació. Això va fomentar el sorgiment de noves àrees d'origen, sobretot al sud-est peninsular. La separació entre propietat i residència per part de l'elit barrial, finalment, va ser clau en la homogeneïtzació social a la baixa i en la desintegració del caràcter tant marítim com comunitari que, lligat al port i la marina mercant, havia estat a la base de l'estructura social de la Barceloneta.

Durant el segle XX, la Barceloneta experimentaria nous processos i fenòmens de canvi. La historiografia sobre aquesta centúria al barri és força més abundant que pel segle XIX. La dissolució de la comunitat marítima tradicional, malgrat la importància del procés històric, no va suposar la fi de l'element marítim com a fonament de la identitat i la realitat social de la Barceloneta. El ressorgiment de la pesca, el creixent pes dels estibadors, l'èxit de l'oci marítim o la popularització dels esports nàutics van ser-ne alguna de les claus. Però la integració en les dinàmiques de la Barcelona obrera i popular estava plenament consolidada, i els trets fonamentals de la comunitat marítima vuitcentista estaven ja completament superats. A partir de mitjans de segle XX, l'expansió de l'oci, l'hostaleria i el turisme, combinat amb el procés de desindustrialització accelerat que va viure l'Estat espanyol, operarien una nova transformació que ha estat viscuda en primera persona per molts dels actuals habitants del barri.

L'interès de la transformació de la Barceloneta al segle XIX traspasa l'àmbit local. Gràcies a la profunda connexió del districte amb processos d'abast global i les preguntes que han vinculat la recerca amb fenòmens socials generals, aquest estudi ha permès abordar les conseqüències que va tenir la Revolució Industrial i el triomf de les relacions socials capitalistes a l'Europa urbana. La combinació de l'anàlisi de diversos àmbits, inclosos diferents sectors econòmics, les característiques demogràfiques, les estructures socials, els mercats de treball, les migracions o les condicions de vida, han rebel·lat la possibilitat de dur a terme estudis històrics holístics que, a escala reduïda, mostren la interconnexió dels diferents processos claus que van marcar la formació de les societats contemporànies.

La Barceloneta va experimentar a diversos nivells la desintegració de les bases del seu teixit econòmic, la desestructuració dels fonaments que n'estructuraven la seva comunitat, la corrosió dels mercats de treball i la degradació de les condicions de vida. Això va ocórrer al mateix temps que el port de la que en depenia no va parar de créixer en espai i en tràfic comercial. Com la ciutat, es va industrialitzar i es va integrar plenament en els circuits mundials de circulació de valor i mercaderies. Creiem que l'aproximació adoptada i els resultats obtinguts enriqueixen la història global del capitalisme i la industrialització, i permeten evidenciar les tensions socials, econòmiques i culturals generades pels processos que els seus avenços van comportar.

***Conclusions* (English)**

The main contributions of this thesis are placed within the different historiographical subdisciplines in which we have framed it. Firstly, concerning maritime history, we have addressed the need to study the transformation at different levels that the communities that lived from the sea, and especially those located in large port cities, experienced during the transition from sail to steam. This has helped to overcome the mainly economic approaches to this phenomenon, where the consequences of industrialisation on many maritime societies have remained absent from the dominant historical accounts. In terms of social and economic history, the thesis has sought to contribute to the greater attention that both the maritime industries and the particularity of the societies that depended on them require, especially in Spanish historiography, where they have been completely understudied. Finally, in the field of urban history, and specifically in the history of Barcelona in the 19th century, the study of a specific area of the city has made it possible to reconstruct in detail aspects such as demography, housing, education, health, microeconomics, migration, or labour markets, many of which have received little attention in the historiography of the city. The combination of a wide range of sources, the reduction of scale and the dialogue between economic, social, and spatial analysis has enabled us to advance our knowledge of a very relevant 19th-century port city. Overall, the work has addressed the reconstruction of a historical process of enormous importance, such as the transformation of an urban maritime community due to the industrialisation process.

The limitation of the conceptual development of the idea of maritime community entailed the limitation of its use to small populations, often small islands, or coastal towns in rural environments. The thesis has shown the suitability of analysing an urban space from the point of view that authors such as Hagmark-Cooper, Polónia or Harlaftis had defended with their definitions of this notion. More importantly, the study of the urban maritime community in its experiential context, considering the workers linked to the maritime and port economy in a broad and non-restrictive sense, as well as their family and neighbouring networks, has helped to understand a highly complex process such as the social transformation resulting from the transition from sail to steam. As the historian Valerie Burton pointed out, the social, demographic, and economic characteristics of the urban communities in which seamen were embedded had to be reconstructed. This has revealed their profoundly distinctive features and the delimitation of understanding these urban spaces as simply sailor areas. Finally, the study of this community has allowed the integration of history with demography, economics, and geography, using sources and methodologies that have crossed the traditional isolation and lack of communication between disciplines.

We began the thesis by explaining some key elements of the identity of Barceloneta in the central decades of the century, both those projected and moulded by the district elites and those issued by external actors, whether writers, travellers, journalists, or politicians. The centrality of the relationship with the port, the physical and social separation from the rest of the city, and the bucolic and picturesque notions of the neighbourhood were the dominant approaches. The weight of the activities linked to the port and the merchant marine in the economic fabric of Barceloneta has been confirmed in the study carried out at macro and micro levels, the analysis of the socio-economic extraction of its elite and the reconstruction of its labour markets. A dense network of

establishments had been built to meet the demands of the maritime economy, and it experienced a clear period of expansion between the 1830s and 1860s.

The growth of shipping and maritime commerce went hand in hand with the start of industrialisation, the recovery of the transatlantic routes and the intensification and globalisation of trade. The growing role of the city of Barcelona as a demander of consumer and production goods and as the backbone of both the commercial networks of the Western Mediterranean and the Spanish connection with its American colonies was the key. The demand for goods and services generated by the expansion of the Catalan merchant marine boosted all the sectors linked to it. Barcelona's centrality and the exclusive relationship between its port and Barceloneta allowed the district to concentrate activities such as cooperage, metallurgy, ship Chandler stores and translation services, among others. A large part of this activity was concentrated at the Nacional Avenue, which was the scene of multiple work and storage spaces and the circulation of people, tools, goods, and raw materials. The ownership of its houses and their adjacent land was concentrated in the hands of the artisan elite linked to these sectors. In addition to the rise of sailing, the incipient steam navigation encouraged the installation of the three main metallurgical factories of the city, as well as other mechanical construction initiatives promoted both by former metal craftsmen of the district and by new economic actors.

The centrality of wooden shipbuilding and ship repair in this economic fabric and the social dynamics of Barceloneta was extraordinary. The boom in commercial traffic was channelled through sailing vessels built along the Catalan coastline. Due to the growing importance of the port of Barcelona as a centre of operations for these ships, Barceloneta specialised in maintenance and repair operations, as well as in the production and sale of ropes and sails for their rigs. The broad autonomy of guild masters in the acquisition and ownership of the means of production and their insertion in the maritime financial world characterised a very particular production model in the context of the artisan economy. The capital that shipwrights, caulkers, ropemakers and sailmakers accumulated allowed them to invest in alternative sectors; and was the foundation of the broad social ascendancy, political power, and real estate ownership that they assembled in the maritime community. It was as well a pivotal element in the process of growing social differentiation within their respective professions. The importance of the sector for the national economy and government was decisive for the high degree of protection it enjoyed, both labour- and tax-wise. It was also reflected in the disputes to preserve the only centralised physical space where the main constructions took place, the *Astillero*. Shipbuilders were able to defend the use and exploitation of a site at the crossroads of many interests, including real estate, military, port, and leisure.

The economic foundations of Barceloneta were determinants for its occupational structure. Midway through the nineteenth century, half of the male population had a maritime profession. In addition, a large part of the other half had skilled craft trades that revolved around maritime-port needs. There was a very clear dominance in the residence of sailors, fishermen, shipwrights, and caulkers. Barceloneta was home to more than 70% of all men who worked in one of these occupations in the city. However, most of the crew officers were excluded, and especially the upper echelons of the maritime world linked to finance and trade, both shipowners and consignees

as well as merchants, business agents, and traders. Also absent, in general, were professional and administrative activities and textile factories. In short, Barceloneta was highly specialised in the productive activities and non-financial services linked to the maritime economy, and its labour markets responded to this.

Thanks to the economic and social situation that we have reconstructed, we can define the mid-19th century Barceloneta as a maritime community based on its relationship with the sea. It was one of the most important urban centres in Catalonia, was clearly differentiated from the rest of the city and enjoyed a consolidated self-consciousness as a group. Several cases have illustrated this, such as the exclamation that its neighbours made during the yellow fever of 1821, assuring that they would not engage in any activity not related to the sea. Also, the exposition that some sent to the city council in 1841, demanding the urbanisation of the district and threatening to create an independent municipality if their demands were not met. In the press, city guides and institutional documentation itself, the separation between Barceloneta and Barcelona was very clear, not only physically. The district was the space where families and groups living from maritime activities resided and developed their terrestrial life, where they built their sociability spaces and networks of friendship, kinship, and mutual solidarity, and where the material and mental universe of their everyday lives was constraint.

Despite the exclusion of the top of the social maritime pyramid, this community had a clear and delimited elite linked to artisanal and industrial work and the service sector related to the port. It dominated the spheres of power, property, and influence in the community. It was a tightly knit elite, the fruit of solidarities built up at the guild system and of the social and economic interdependence derived from their work, their shipping investments and their family ties. Their ascendancy was shown through the role of mediation and social control that they adopted in episodes of crisis and conflict, especially in the epidemics of cholera and yellow fever and the popular uprisings of the 1840s. The consolidation of this elite determined a clear social stratification within the neighbourhood, with some areas, those closest to the quay, having a much lower population density, since the process of housing subdivision, which was very advanced in the areas closest to the beach, did not yet affect the higher-value residential zones. While skilled workers and the local elite were concentrated in these areas, immigrants and unskilled workers had a greater presence in the lower-value spaces. The concentration of services such as sewers, pavement and particular schools in the former areas, and their absolute absence in the latter, reinforce the idea of a strong spatial segregation in Barceloneta in the mid-1800s.

The expansive context of the central decades of the 19th century resulted not only in economic growth and the upward social mobility of certain groups, but also in an exceptional demographic increase that allowed the district's population to triple between 1830 and 1860. That year Barceloneta had more inhabitants than half of the Spanish provincial capitals. At a rate much higher than the average for the city, the maritime district became one of the main areas of migratory attraction, thanks, especially, to the arrival of people dedicated to navigation. The dominant migratory profile was much more masculine and distant than that of the rest of Barcelona, and its origins were concentrated in Catalonia, the Balearic Islands, and the Valencian Country, mainly in coastal towns.

The population of some municipalities with strong links to the commercial dynamics of Barcelona played a leading role in the main migratory flows. In particular, Vinaròs, Maó, Benidorm and Tortosa. A detailed analysis of these migratory networks has revealed that they responded to a structural mobility located at the heart of the strategies of the maritime societies of Western Mediterranean. They were not simply responses to certain crises or disruptive periods in the places of origin. If these existed at all, they merely acted as intensifiers of previously established networks, which were built thanks to the robust commercial connections between Barcelona and the rest of the Spanish Mediterranean.

The extraordinary population growth generated demographic tensions and housing problems. This tested the capacity of the public authorities to respond to the growing demand for basic services that accelerated urbanisation was generating. The detailed study of some key elements, such as water supply, sewage treatment, food control, formal education and housing conditions have highlighted the structural deficit in the provision of key infrastructures and services for urban life. The reconstruction of mortality rates, their distribution by age and seasonality and the social causes of death have revealed problems in several spheres, especially mortality associated with public health and hygiene, which was much higher than urban averages. The population densities resulting from the process of demographic increase were extraordinary, reaching an average of 7.5 people per 100 m² of inhabited area in 1862. Speculation and poor housing conditions had their most dramatic manifestation in the early 1850s, when several storms caused the collapse of dozens of buildings located on the seafront. For their part, educational services were marked by their scarcity, and the existing ones by the precariousness of both the premises and the working conditions of the teachers. In 1861, only one in three boys and one in ten girls attended school, and illiteracy rates were much higher than in Barcelona.

Research has shown that the 1860s and 1870s were decisive turning points in the social and economic history of Barceloneta. Four major phenomena linked to the maritime economy converged their transformation processes in those decades. They are the triumph of steam over sail and iron over wood, the liberalisation of maritime commerce and shipping, the deregulation of labour relations in maritime occupations, and the reform of the port of Barcelona. Added to them were processes of longer duration, such as the changes in the Catalan port system, the definitive penetration of capitalism in the urban secondary sector, the triumph of the ideology of domesticity and the growing influence of hygienism in the bourgeois circles of the city.

The main changes that took place in Barceloneta due to these processes had notable consequences. Population growth came to a standstill, and the district lost population in the 1870s and 80s. The intensity of migratory movements decreased, and their nature changed. At the same time, net migration rates at the end of the century became substantially lower than those of the city, because of the formation of an important emigration flow. For their part, demographic and health indicators were significantly different from those of Barcelona. Two phenomena were crucial in this transformation: the crisis in shipbuilding and its ancillary sectors, and the decline or spatial relocation of other activities associated with maritime demands, such as cooperage, storage, metal craftsmanship or the production of nautical instruments.

As a result, the Barceloneta of the late eighteenth century had little to do with the one of half a century before. The sectoral structure of the economy was transformed, with a decrease in the weight of wood and transport industries and a larger number of establishments in the food and hospitality sectors. Many activities once linked to the maritime economy, especially metallurgy and the manufacture of ropes and sails, diversified their production and lost their historical link with merchant marine. At the same time, due to the boom in maritime leisure, new services emerged, aimed at the thousands of Barcelonans who visited the district every summer. The economic extraction of its elite, consequently, tended to be much less framed by artisanal activities. Instead, it was much more based on sectors such as catering, construction, and retailing.

The families that had occupied positions of power and influence in the mid-1800s tended to abandon their artisanal backgrounds and entered the professional, commercial, and financial world. Even more important, they dissociated themselves from Barceloneta and moved to the urban areas of the Barcelona bourgeoisie. Furthermore, the generalisation of maritime leisure and the consequent massification of sea bathing opened a considerable option for the reinvestment of the capital moulded by former artisanal and nautical activities. At the same time, they led to a notable transformation of the use and exploitation of the most economically valuable space in the district, the Nacional Avenue. For their part, the negotiating strength of the few shipbuilders who still were active diminished, which resulted in the progressive reduction of the *Astillero* space, gradually occupied by maritime leisure and port traffic activities.

The changes were also reflected in the very identity of Barceloneta, both the one projected from within and the one defined from outside, with the growing weight of hygienist approaches, the decrease in the centrality of the maritime element and the increasing identification as a working-class and industrial centre. For its part, the weight of the maritime professions fell drastically in the last two decades of the century. The changes in labour markets went further and saw the corrosion of craft occupations and an intense process of labour devaluation. The informality of women's labour markets was extraordinary, with the growing presence of domestic textile workers, laundresses, and street vendors. These replaced other activities, also outside the formal circuits, which were more common in the mid-1800s, especially wet-nursing, prostitution, and sail making. The prevailing precariousness determined more degraded conditions than men, reflected in worse residential patterns for unmarried women compared to unmarried men, as well as in the bigger weight of infectious diseases in the causes of death among girls, of whom secondary witnesses point to the abundance of their work from a very young age.

These transformations brought about far-reaching social changes, marked by a clear tendency towards downward social homogenisation, especially in the spheres of housing, occupational structure, and labour skill. The subdivision of houses and population densification reached those areas of higher value which, in the mid-1800s, were still on the margins of these processes. Regarding labour, the great differences in the social value of occupations, which were visible both physically, among the areas of the neighbourhood, and socially, between natives and immigrants, were significantly reduced towards the end of the century.

Another key phenomenon resulting from this transformation was the deterioration of living standards. It responded both to the change in the social nature of Barceloneta and to the persistent

dominance of classical political liberalism, which marked the lack of will and inability of the administrations to reverse the degradation of public health indicators. The areas studied show worrying developments, especially in terms of nutritional status and working and housing conditions. Epidemics were the most evident episodes of this process. Above all, the yellow fever epidemic of 1870, which caused a far-reaching demographic, social and cultural shock in Barceloneta. Only a political and sanitary turn would lessen the problem in the 1890s, with an initial reduction in mortality limited mainly to those causes linked to sanitation and hygiene. Different educational initiatives, both in formal and informal education, also led to a reduction in illiteracy and an improvement in school enrolment rates.

The conclusions we have reached allow us to address the two key hypotheses considered in the introduction. One of them dealt with the notions of crisis and decadence deployed by various actors at the end of the century. The research has revealed that this literature must be interpreted understanding the economic and social processes experienced by Barceloneta between 1840 and 1900. The nostalgia for the age of sail, characterized as an era of economic expansion and alleged fraternity, peace, and social stability, was the result of the tensions brought about by the unintended consequences of industrialisation and the failure of the transition from sail to steam. These fostered the idealisation of a bygone maritime community which, by the end of the century, would be living its lowest hours, according to these accounts.

This tension was also expressed in the views from outside, articulated by the authorities and Barcelona's political and scientific elites. Growing moral concerns and pejorative evaluations led to depictions of the district as dirty, uncivilised, or even repugnant. As time went by, the exaggeration of these anxieties and the decadent ideas would prove to be old-fashioned. In the 20th century, Barceloneta not only survived but grew and maintained a strong self-identity. However, it did so as a new social body, far removed from the sailing world that had dominated the first century of its history. It is important not to overlook the social and cultural meaning of these fin-de-siècle expressions, which show the enormous impact of the processes that, in little more than half a century, produced the social metamorphosis of Barceloneta.

The other hypothesis we put forward addressed the disintegration of Barceloneta as a maritime community. As a result of this research, we can affirm that the district saw the weakening of many of the elements that shaped its relationship of exclusivity and dependence on the sea. The community linked to sailing, in fact, dissolved. The elite flight and the proletarianization of the population marked the end of the sense of community, as shown distinctly by the processes of guild disintegration and social differentiation in the shipbuilding and ship repair sector. Analyses of the economic fabric, the occupational structure, the migration patterns, and the identity of the neighbourhood have also revealed the dissolution of the maritime community.

As a result, the Barceloneta of the late nineteenth century was much less segregated from the dynamics of the rest of the city and was framed as one more of Barcelona's precarious working-class areas. In fact, due to its demographic behaviour and standards of living, it was one of the most degraded urban spaces. The declines in mortality and, above all, in the birth rate in the city were not experienced in parallel by the maritime district, while the latter worsened its key indicators of health and well-being until the 1880s. The exceptional nature of Barceloneta within

Barcelona was due to the extraordinary severity of the economic and social consequences of the port expansion and the failure of the transition to steam. The dissipation of the physical and social segregation between Barceloneta and the city was thus combined with the separation of demographic and health indicators between the two.

Social change operated at a holistic level. We have seen it in identity terms. Also, in labour markets, that were much less exclusive and more closely linked to the prevailing demands of the city. The end of the *Matrícula de Mar* and the transition to steam diminished the number of people dedicated to shipping, the crisis of wooden shipbuilding put an end to a key social model in the dynamics of power and hierarchy in the community, and fishing in Barcelona was a minor activity in gradual decline until the 20th century. All this meant the loss of importance of the classic maritime trades in the male labour force composition. Concurrently, the factory worker profile, dominant in other working-class areas of the city, became generalised in the district too. In this case, linked to metallurgic activity, which was progressively disconnected from maritime demands. The other key element of the new labour markets was dock labour, where many former sailors and shipwrights ended up. The demand for other labour profiles changed the dominant migration patterns, with immigrants coming from increasingly distant, inland, and family-based origins, not as urban and much less linked to shipping. New areas of origin emerged, especially in the southeast of the Iberian Peninsula. The separation between property and residence by the elite was, finally, a key to the downward social homogenisation and the disintegration of both the maritime and community character that, linked to the port and the merchant marine, had been at the basis of the social structure of Barceloneta.

During the 20th century, Barceloneta underwent new processes of change. The historiography of this century in the neighbourhood is much more abundant than in the 19th century. The dissolution of the traditional maritime community, despite the importance of the historical process, did not mean the end of the maritime element as the foundation of the identity and social reality of Barceloneta. The resurgence of fishing, the growing importance of dockworkers, the success of maritime leisure and the popularisation of nautical sports were some of the key factors. But integration into the dynamics of the working-class areas of Barcelona was fully consolidated, and the fundamental features of the maritime community of the nineteenth century had been completely overcome. From the mid-20th century onwards, the expansion of leisure, restaurants, and tourism, combined with the accelerated Spanish deindustrialisation, would bring about a new transformation, experienced first-hand by many of the current inhabitants of the neighbourhood.

The interest of the transformation of Barceloneta in the 19th century goes beyond the local sphere. Thanks to the district's deep connection with global processes and the questions that have linked the research to general social phenomena, the study has addressed the consequences of Industrial Revolution and the triumph of capitalist social relations in urban Europe. The combination of the analysis of different economic sectors, demographic characteristics, social structures, labour markets, migration and living conditions, has revealed the value of holistic historical studies. At a reduced scale, they show the interconnection of the different key processes that marked the formation of contemporary societies.

Barceloneta experienced at various levels the disintegration of the basis of its economic fabric, the dismantling of the foundations that structured its community, the corrosion of the labour markets and the degradation of its standards of living. This happened at the same time as the port on which it depended continued to grow in terms of space and commercial traffic. Like the city, it became industrialised and fully integrated into the global circuits of circulation of value and goods. We believe that this approach and the results obtained enrich the global history of capitalism and industrialisation, and make it possible to highlight the social, economic, and cultural tensions generated by the processes that their advances entailed.

Fonts i bibliografia

Arxius i col·leccions consultats

ACA (Arxiu de la Corona d'Aragó)

Fons d'Hisenda

Fons del Reial Patrimoni

Fons de la Reial Audiència

Fons Diversos (Comandància de Marina i Comandància d'Enginyers)

ADGC-SGB (Archivo de la Delegación del Gobierno de Cataluña – Subdelegación del Gobierno de Barcelona)

Registre d'Associacions

Fons Antics

AFB (Arxiu Fotogràfic de Barcelona)

Fons de l'Editorial López

AGDB (Arxiu General de la Diputació de Barcelona)

Fons de la Diputació de Barcelona

Fons de la Junta del Port

AGHSCISP (Arxiu General de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau)

Fons de l'Hospital de la Santa Creu

AGMAB (Archivo General de la Marina “Álvaro de Bazán”)

Fons de Matrícules i Pesca

Fons del Departament Marítim de Cartagena

AGMS (Archivo General Militar de Segovia)

Plànols d'Enginyers

AHCB (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona)

Fons Consell de la Ciutat i Ajuntament Modern

Fons Comercial

Fons Gremial de la Junta de Comerç

Fons Garriga i Roca

Col·lecció de Gravats

AHPB (Arxiu Històric de Protocols de Barcelona)

Fons Protocols de Barcelona i Badalona

Fons Escrivanies varies (Escrivania de Marina)

AIAMCB (Arxiu Intermedi de l'Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona)

Sèrie d'Eleccions

AMCB (Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona)

Sèrie del Consell plenari – Actes

Sèrie de la Comissió d'Hisenda

Sèrie de la Comissió de Governació

Sèrie d'Obres majors

Sèrie de Foment-Interior

Sèrie del Registre Civil

Sèrie de Padrons

AMMB (Arxiu del Museu Marítim de Barcelona)

Fons del Port de Barcelona

ANC (Arxiu Nacional de Catalunya)

Fons Brangulí

Fons Gabriel Casas i Galobardes

Fons Josep Maria Sagarra i Plana

APB-AMDCV (Arxiu Popular de la Barceloneta – Arxiu Municipal del Districte de Ciutat Vella)

Fons de La Fraternitat

ARCB (Arxiu del Registre Civil de Barcelona)

Registre de Defuncions

BNC (Biblioteca Nacional de Catalunya)

Fons de la Junta de Comerç

Fons José Massanés

Fonts secundàries contemporànies

Academia de Medicina y Cirujía de Barcelona, ed. 1872. *Memoria histórico-científica sobre la epidemia de fiebre amarilla sufrida en Barcelona en 1870*. Barcelona: Establ. tip. de Jaime Jepús. <http://diposit.ub.edu/dspace/handle/2445/13034>.

Academia Médico-Práctica de Barcelona, ed. 1822. *Dictamen acerca el origen, curso, propagación contagiosa y extinción de la calentura amarilla que ha reinado en Barcelona en 1821 presentado al escelentísimo señor gefe superior político de Cataluña en cumplimiento del decreto de las Córtes extraordinarias comunicado á la Nacional academia de medicina práctica de dicha ciudad*. Barcelona: Impr. de la viuda é hijos de D. Antonio Brusi.

Ajuntament de Barcelona, ed. 1821. *Sucinta relación de las principales operaciones del Escmo. Ayuntamiento constitucional de la ciudad de Barcelona en el año 1821*. Barcelona: Imprenta de la viuda e hijos de don Antonio Brusi.

Albó i Martí, Ramon. 1901. *La Caridad: su acción y organización en Barcelona*. Barcelona: Imprenta de Subirana Hermanos.

Alessón, Leandro de. 1901. *La España marítima*. Madrid: Imprenta de los hijos de M. G. Hernández.

Alzola y Minondo, Benito de. 1886. *Estudio relativo a los recursos de que la industria nacional dispone para las construcciones y armamentos navales*. Madrid: Imp. de Infantería de Marina.

Anuario del comercio, de la industria, de la magistratura y de la administración de España. 1880. Madrid: Carlos Bailly-Bailliere.

———. 1882. Madrid: Carlos Bailly-Bailliere.

———. 1883. Madrid: Carlos Bailly-Bailliere.

———. 1887. Madrid: Carlos Bailly-Bailliere.

———. 1897. Madrid: Carlos Bailly-Bailliere.

———. 1905. Madrid: Carlos Bailly-Bailliere.

———. 1906. Madrid: Carlos Bailly-Bailliere.

———. 1911. Madrid: Carlos Bailly-Bailliere.

Anuario estadístico de la ciudad de Barcelona. Año 1902. 1903. Barcelona: Ayuntamiento de Barcelona.

Anuario estadístico de la ciudad de Barcelona. Año 1905. 1905. Barcelona: Ayuntamiento de Barcelona.

- Anuario estadístico de la ciudad de Barcelona. Año 1906. 1907.* Barcelona: Ayuntamiento de Barcelona.
- Anuario-Riera: guía general de Cataluña.* 1896. Barcelona: Centro de Propaganda Mercantil.
- . 1897. Barcelona: Centro de Propaganda Mercantil.
- . 1898. Barcelona: Centro de Propaganda Mercantil.
- . 1901. Barcelona: Centro de Propaganda Mercantil.
- . 1902. Barcelona: Centro de Propaganda Mercantil.
- . 1905. Barcelona: Centro de Propaganda Mercantil.
- . 1907. Barcelona: Centro de Propaganda Mercantil.
- . 1908. Barcelona: Centro de Propaganda Mercantil.
- Arquitectura y construcción: resúmen anual de arquitectura, bellas artes ...: libro del arquitecto y del constructor: anuario de la construcción para 1919.* 1918. Barcelona: Thomas.
- Baduell i Prats, Francesc de Paula. 1855. *Apuntes sobre el cólera-morbo asiático: hechos durante la epidemia sufrida en Barcelona en 1854.* Barcelona: Imprenta de Pons y Cia.
- Bahí i Fontseca, Joan Francesc. 1822. *Relación médico-política sobre la aparición de la fiebre amarilla a últimos de julio y principios de agosto de 1821 en las tripulaciones de los buques del puerto de Barcelona, y sus progresos en la Barceloneta e introducción en la ciudad.* Barcelona: Imprenta de la Viuda Roca.
- Balaguer, Víctor. 1860. *Reseña de la festejos celebrados en Barcelona en los primeros días de mayo de 1860 con motivo del regreso de los voluntarios de Cataluña y tropas del ejército de Africa.* Barcelona: J. López.
- Bertillon, Jacques. 1899. *Nomenclatura de las enfermedades (Causas de defunción. Causas de incapacidad para el trabajo) adoptada por el servicio de estadística de la ciudad de Paris.* Traduït per Secretaría del Consejo Superior de Salubridad de México. México: Oficina Tipográfica de la Secretaría de Fomento.
- Bertrán Soler, Tomás. 1847. *Itinerario descriptivo de Cataluña: comprende la descripcion del antiguo Principado, su actual division territorial, militar, eclesiástica y judicial ...: obra util á los viageros y á los militares y tambien á los naturales del pais.* Barcelona: Impr. de Oliveres H.
- Boy, Jaime. 1839. *Diccionario teórico, práctico, histórico y geográfico de comercio.* Barcelona: Impr. de Valentín Torras.
- Carlos III, i Conde de Campomanes. 1780. «Real Cedula de su Magestad de 28 de enero de 1780, concediendo ... a todas las fabricas de Jarcia y Cordelería de los Reynos de Castilla y de la Corona de Aragon, diferentes franquicias y esenciones para sutimiento de las embarcaciones». Madrid: Antonio Fernández.
<https://repositorio.bde.es/handle/123456789/5325>.

- Carreras i Candi, Francesc. 1908. *Geografía general de Catalunya. La ciutat de Barcelona*. Barcelona: Estab. Ed. de Albert Martín.
- Castillo y Mayone, Joaquín del. 1836. *La ciudadela inquisitorial de Barcelona ó de las víctimas inmoladas en las aras del atroz despotismo del conde de España: redactada de los hechos historicos durante la denominación del gobierno exterminador en la península*. 2ª ed. Barcelona: Librería Nacional de D. M. Sauri.
- Catálogo oficial especial de España. 1888. Barcelona: Imprenta de los Sucesores de N. Ramírez y C.^a.
- Centro Industrial de Cataluña. 1884. *Contestacion del Centro Industrial de Cataluña al cuestionario formulado por la Comision de Reformas Sociales y dirigida la Iltre. Comision Provincial de Barcelona*. Editat per Col·lecció de Fullets Bonsoms (Biblioteca de Catalunya). Barcelona: Establ. Tip. de José Miret.
- Cerdà, Ildefons. 1867. *Teoría general de la urbanización. Tomo II: La urbanización considerada como un hecho concreto. Estadística urbana de Barcelona*. Vol. II. Barcelona: Instituto de Arquitectura Avanzada de Catalunya : ACTAR.
- . 1868. *Monografía estadística de la clase obrera, en 1856: espécimen de una estadística funcional de la vida urbana, con aplicación concreta á dicha clase*. Madrid: Impr. Española.
- Chamorro y Baquerizo, Pedro. 1853. *Biografía del excelentísimo señor teniente general D. Antonio Remón Zarco del Valle: publicada en la obra del Estado Mayor del Ejército español*. Madrid: Imprenta Militar a cargo de Mariano Satue.
- Ciervo Sinclair, José. 1886. *La Flota de la industria española: memoria leida en la conferencia de 11 de junio de 1884 dada en el Instituto de Fomento del Trabajo Nacional*. Barcelona: Est. Tip. de los Sucesores de N. Ramirez i C.^a.
- Coll i Bofill, Joan. 1900. *Mortalidad infantil en Barcelona: sus causas y profilaxis*. Barcelona: Imprenta del Sucesor de F. Sánchez.
- Coll i Llopis, Sebastià. 1755. *Breve noticia de la fabrica y construccion del nuevo barrio en la playa de Barcelona, llamado vulgarmente Barceloneta*. Barcelona: Imprenta de Teresa Piferrer viuda.
- Colomer Codina, Gumersindo. 1883. *Movimiento de la poblacion de Barcelona en el veintenio de 1861-1880: densidad por calles, casas y habitaciones de la poblacion vecindada en Barcelona en 1882*. Barcelona: Establ. Tip. de los Sucesores de N. Ramirez y Ci.^a.
- Comenge, Luis. 1899. *Estudios demográficos de Barcelona*. S.l: s.n.
- Comisión para el estudio de la reforma arancelaria y los tratados de comercio, ed. 1879. *Información sobre las consecuencias que ha producido la supresión del derecho diferencial de bandera, y sobre las valoraciones y clasificaciones de los tejidos de lana, formada con arreglo á los artículos 20 y 29 de la ley de Presupuestos del año 1879*. Madrid: Imprenta de Manuel Minuesa de los Ríos.

- Compañía Ibérica Mercantil, ed. 1844. *Compañía Ibérica Mercantil: establecida en Londres*. Barcelona: Imp. Pablo Riera.
- Contestación al Diario razonado del Excmo. Señor don Antonio Van-Halen, conde de Peracamps, que publican los generales y gefes que firmaron la estipulacion de Atarazanas. 1843. Barcelona: Imprenta de A. Berges y C^a.
- Cornet i Mas, Gaietà. 1882. *Guía de Barcelona: Metódica descripción de la capital del Principado de Cataluña y de sus alrededores unidos a la antiqua población por medio del ensanche. acompañada de un magnifico plano iluminado*. Barcelona: Eudaldo Puig - Ed. López.
- . 1866. *Guia completa del viajero en Barcelona*. Barcelona: I. Lopez.
- Didier, Charles. 1841. *Une année en Espagne*. 2e éd. Paris: [E. Depée].
- Elías de Molins, José. 1883. *Estado de la marina mercante española y medios de fomentarla: discurso pronunciado en el Congreso de Geografía Colonial y Mercantil por José Elías de Molins ... en la sesión celebrada el día 12 de noviembre de 1883*. Barcelona: Impr. Sindicato del Concurso de Damian Villarnau.
- Espinalt y García, Bernardo. 1781. *Atlante español, ó Descripcion general geográfica, cronológica, è histórica de España*. Vol. IV. Madrid: Imprenta de Antonio Fernández.
- Estasén y Cortada, Pedro. 1880. *El comercio y la marina mercante española: informe sobre las consecuencias que ha producido la reforma arancelaria del Sr. Figuerola: pronunciado por ante la Comisión Especial Arancelaria reunida en el Ministerio de Hacienda, en la noche del 12 de mayo de 1880*. Barcelona: Imprenta de los Sucesores de N. Ramirez y C^a.
- . 1900. *Cataluña: estudio acerca las condiciones de su engrandecimiento y riqueza*. Barcelona: F. Seix.
- Estudios completos sobre la Exposición Universal celebrada en Barcelona en el año 1888 publicados en el Diario Mercantil*. 1888. Barcelona: Imprenta del Diario Mercantil. <https://upcommons.upc.edu/handle/2099.4/1019>.
- Figuerola, Laureà. 1993. *Estadística de Barcelona en 1849*. Barcelona: Alta Fulla.
- Ford, Richard. 1845. *A hand-book for travellers in Spain, and readers at home: describing the country and cities, the natives and their manners, the antiquities, religion, legends, fine arts, literature, sports and gastronomy, with notices on Spanish history: with travelling maps and a copious index*. London: John Murray.
- García Faria, Pedro. 1884. *Saneamiento de Barcelona: condiciones higiénicas de la urbe: su mejoramiento, disminución de la mortalidad de sus habitantes y aumento de la vida media de los mismos: memoria*. Establecimiento Tipográfico de los Sucesores de N. Ramírez y Ca. Vol. 2. Barcelona: [s.n.].
- . 1893a. *Proyecto de saneamiento del subsuelo de Barcelona: alcantarillado, drenaje, residuos urbanos ... aprobado por el Excelentísimo Ayuntamiento en 16 junio 1891*. Vol.

- I. Barcelona: Imprenta de Henrich y Compañía, en comandita : Sucesores de N. Ramírez y Compañía.
- . 1893b. *Proyecto de saneamiento del subsuelo de Barcelona: alcantarillado, drenaje, residuos urbanos ... aprobado por el Excelentísimo Ayuntamiento en 16 junio 1891*. Vol. III (Atlas). Barcelona: Imprenta de Henrich y Compañía, en comandita : Sucesores de N. Ramírez y Compañía.
- García Franco, Salvador. 1959. *Instrumentos náuticos en el museo naval*. Madrid: Imprenta del Ministerio de Marina.
- Garriga i Roca, Miquel. 1862. *Plano Topográfico-Geométrico del puerto y población de la Barceloneta aneja a la capital del antiguo Principado con el proyecto de su reforma y mejora arreglado a la Real Orden de 16 de Enero de 1863*. Vol. 1. Barcelona.
- Gassó, Antoni Bonaventura. 1816. *España: con industria, fuerte y rica*. Barcelona: Antonio Brusi.
- Germond de Lavigne, Alfred. 1866. *Itinéraire descriptif, historique et artistique de l'Espagne et du Portugal*. 2eme. entièrement refondue, Contenant une carte routiére des deux royaumes, 10 cartes des lignes de chemin de fer, etc. 20 plans, de Villes, un Plan de l'Alhambra, et Deux profils orographiques du centre de l'Espagne. (Collection des Guides-Joanne). Paris: Librairie de L. Hachette et Cie.
- Guia de forasteros en Barcelona: judicial, gubernativa, administrativa, comercial, artística y fabril*. 1842. Barcelona: Impr. y Libr. de Manuel Saurí.
- Guía general de Cataluña: (Bailly-Baillièrre - Riera): comercio, industria, agricultura, ganadería, minería, propiedad, profesiones y elemento oficial*. 1916. Barcelona: Sociedad Anonima «Anuarios Bailly-Baillièrre y Riera Reunidos».
- Guitert de Cubas, Avel·lí. 1921. *Barceloneta*. Barcelona: s.n.
- Henry, Dominique Marie Joseph. 1822. *Relation historique des malheurs de la Catalogne, ou, Memoires de ce qui s'est passé a Barcelone en 1821, pendant que la fièvre jaune y a exercé ses ravages: suivis de pièces officielles communiquées par MM. les Préfets, les Consuls, les Intendants et les Médecins de la Catalogne*. Paris: Audot, libraire : Bechet jeune, libraire.
- Informacion sobre el derecho diferencial de bandera y sobre los de aduanas exigibles á los hierros, el carbon de piedra y los algodones: presentada al Gobierno de Su Majestad por la comision nombrada al efecto en Real decreto de 10 de noviembre de 1865*. 1867. Madrid: Impr. Nacional.
- J. A.S. 1857. *El Consultor: nueva guía de Barcelona: obra de gran utilidad para todos los vecinos y forasteros, y sumamente indispensable á los que pertenecen á la clase mercantil é industrial*. Barcelona: Imprenta de la publicidad, a cargo de A. Flotats.
- J. A.S, i M. Ll. 1859. *El Consultor: nueva guía de Barcelona: apéndice para 1859 y 1860: obra de gran utilidad para todos los vecinos y forasteros, y sumamente indispensable á los que pertenecen á la clase mercantil é industrial*. Barcelona: Imprenta de la publicidad, de Antonio Flotats.

- . 1863. *El Consultor: nueva guía de Barcelona: libro de grande utilidad para los vecinos y forasteros, y sumamente indispensable á todos los que pertenecen á las clases mercantil e industrial*. Barcelona: Establecimiento Tipográfico de Narciso Ramírez.
- Jiménez y Guitied, Francisco. 1862. *Guía fabril e industrial de España*. Madrid; Barcelona: Librería Española; Librería del Plus Ultra.
- La verdad sobre la fiebre amarilla*. 1870. S.l.: s.n.
- La vuelta por España : viaje histórico, geográfico, científico recreativo y pintoresco : historia popular de España en su parte geográfica, civil y política...* 1872. Barcelona: Imprenta y Librería Religiosa y Científica del Heredero de D. P. Riera.
- Laborde, Alexandre de. 1806. *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne*. Vol. I. Paris: De l'imprimerie de Pierre Didot l'ainé.
- Lacal, Saturnino. 1889. *El Libro de honor: apuntes para la historia de Exposición Universal de Barcelona, premios concedidos y dictámenes que los productos expuestos merecieron del jurado internacional*. Vol. 2. Barcelona: Tip. de Fidel Giró.
- Mackie, John Milton. 1855. *Cosas de España, or, Going to Madrid via Barcelona*. New York: Redfield.
- Madoz, Pascual. 1846. *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*. Vol. III. Madrid: Establecimiento tipográfico de P. Madoz y L. Sagasti.
- Martín y Boquerizo, Pedro Chamorro. 1876. *El consultor del rey Don Alfonso XII: semblanzas de las personas notables existentes hoy en España*. Barcelona: Impr. y Librería Religiosa y Científica.
- Masriera i Colomer, Artur. 1926. *Oliendo a brea: hombres, naves, hechos y cosas de mar de la Cataluña ochocentista: segunda serie de Los buenos barceloneses*. Barcelona: Políglota.
- Mellado, Francisco de Paula. 1846. *Guía del viagero en España*. Madrid: Establecimiento Tipográfico de Mellado.
- Miñano y Bedoya, Sebastián. 1826. *Diccionario geografico-estadístico de España y Portugal: dedicado al Rey nuestro señor*. Vol. I. Madrid: Impr. de Pierart-Peralta.
- Monjo i Pons, Joan. 1856. *Curso metódico de arquitectura naval: aplicada a la construcción de los buques mercantes*. Barcelona: José Tauló.
- Navarra y Lines, José Oriol, i Juan Ramón Campaner. 1855. *Acta de la sesión literaria pública que en 2 de enero de 1855 celebró la Academia de Medicina y Cirugía de Barcelona*. Barcelona: Imprenta y Librería Politécnica de Tomás Gorchs.
- Nonell i Mas, Jaime. 1892. *Vida ejemplar de la Excelentísima Señora Dª Dorotea de Chopitea, viuda de Serra*. Barcelona: Tip. y Librería Salesianas.
- Orellana, Francisco José. 1860. *Reseña completa descriptiva y crítica de la exposicion industrial y artística de productos del principado de Cataluña, improvisada en Barcelona, para*

obserquiar á S.M. la Reina Doña Isabel II y á su Real familia, con motivo de su venida á esta ciudad. Barcelona: Establecimiento tipográfico de Jaime Jepús.

O'Scanlan Murphy, Timoteo. 1831. *Diccionario marítimo español: que además de las definiciones de las voces con sus equivalentes en francés, inglés e italiano, contiene tres vocabularios de estos idiomas con las correspondencias castellanas.* Madrid: Imprenta Real.

Pedrosa Gomez, Gregorio. 1856. *Manual de Geografía descriptiva de España.* León: Imprenta y Litografía de Manuel G. Redondo.

Pi y Arimón, Andrés Avelino. 1854. *Barcelona antigua y moderna. Descripción é historia de esta ciudad desde su fundación hasta nuestros dias.* Barcelona: Tomás Gorchs.

Pirala, Antonio. 1871. *El Rey en Madrid y en provincias.* Madrid: Quirós.

Plá y Rave, Eugenio. 1875. *Maderas de construcción naval.* Madrid: Establecimiento tipográfico de Manuel Minuesa.

Ponz, Antonio. 1772. *Viage de España, ó, Cartas en que se dá noticia de las cosas mas apreciables y dignas de saberse, que hay en ella.* Madrid: Joaquín Ibarra i Viuda de Joaquín Ibarra.

Pusalgas y Guerris, Ignacio. 1855. *Cólera en 1854: historia descriptiva y médica del cólera-morbo-epidémico que invadió la ciudad de Barcelona y algunos pueblos de su provincia.* Barcelona: Imprenta de la Viuda de Saurí e Hijos.

Reig i Vilardell, José. 1898. *Barcelona en el siglo XIX: dietario de la ciudad.* Barcelona: La Publicidad.

Ricart i Giralt, Josep. 1887. *Nuestra marina mercante.* Barcelona: Luís Tasso Riera.

———. 1889. «Las instalaciones marítimas en la Exposición». A *Conferencias públicas relativas á la Exposición Universal de Barcelona*, editat per Ateneu Barcelonès, 309-24. Tipolitografía de Busquets y Vidal.

———. 1897. *Pasado, presente y futuro del puerto de Barcelona: memoria leída en la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona en la sesión celebrada el día 6 de marzo de 1897.* Madrid: Depósito Hidrográfico.

———. 1924. «El Siglo de oro de la marina velera de construcción catalana 1790-1870». *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona.* Barcelona: Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona.

Riudavets Tudurí, Pere. 1889. *Estudio sobre la marina mercante de Mahon al principio del presente siglo y causas de su decadencia.* Maó: B. Fábregues.

Roig, Emerencià. 1924. *Blanes marítim: notes històriques.* Blanes: s.n.

———. 1929. *La Marina catalana del vuitcents.* Barcelona: Barcino.

- Ronquillo, Carlos. 1871. *Preceptos de salubricación y beneficencia aplicables á las epidemias de Barcelona en general y á las de fiebre amarilla en particular*. Barcelona: Establ. tip. de Narciso Ramírez.
- Saurí, Manuel. 1849. *Manual histórico-topográfico, estadístico y administrativo: ó sea, Guía general de Barcelona*. Editat per José Matas. Barcelona: Impr. y libr. de Manuel Saurí.
- Sereñana y Partagás, Prudencio. 1882. *La Prostitución en la ciudad de Barcelona: estudiada como enfermedad social y considerada como origen de otras enfermedades dinámicas, orgánicas y morales de la población barcelonesa*. Barcelona: Imp. de los Sucesores de Ramírez y Cia.
- Sisteré Ballester, Juan. 1862. *Principios sobre que estaba basada la sucesión Abintestato por derecho antiguo romano, reformas que experimentó con el tiempo, derecho de Justiniano: Discurso leído en la Universidad Central*. Barcelona: Establecimiento tipográfico de Gregorio Estrada.
- Sociedad Anónima La Perla del Mediterraneo, ed. 1885. *Sociedad Anónima La Perla del Mediterraneo*. Barcelona: N. Ramírez y C^a.
- Sust i Bosch, Jaume. 1868. *Alegación del derecho por que se construyó en el Paseo de la Barceloneta el edificio derribado por una brigada de trabajadores al mando de un delegado del Cuerpo Ingeniero de Caminos, Canales y Puertos de la Provincia*. Barcelona: Tip. de Joaquín Bosch.
- Universitat de Barcelona, ed. 1877. *Catálogo general de los objetos que figuran en la Manifestación de Productos Catalanes de Ciencias, Letras y bellas Artes, Agricultura é Industria, inaugurada en 4 de marzo de 1877 por S.M. el Rey D. Alfonso XII, é improvisada en su obsequio en el edificio de la Universidad de Barcelona*. Barcelona: Salvador Manero.
- Urgellés de Tovar, Agustín. 1872. *Exposiciones marítima, agrícola y artística celebradas en Barcelona en 1872: historia y reseña de dichos concursos*. Barcelona: Establecimiento tipográfico de Leopoldo Domenech.
- Vera y López, Vicente de. 1885. *Laboratorios municipales de salubridad*. Madrid: Imprenta de F. Maroto e hijos.
- Viage [sic] ilustrado en las cinco partes del mundo*. 1852. Vol. II. Madrid: [s.n.].
- Wohlguemuth, Alejandro. 1886. *Arsenal Civil de Barcelona: junio 1886*. Barcelona: Tip. Española.
- Young, Arthur. 1993. *Viatge a Catalunya*. Tremp: Garsineu.
- Zamora, Francisco de. 1973. *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. Barcelona: Curial.

Bibliografia

- Agirreazkuenaga Zigorraga, Joseba. 2001. «Por qué la historia local: la historia local, la microhistoria desde Vasconia (Euskal Herria)». A *Nuevas tendencias historiográficas e historia local en España: actas del II Congreso de Historia Local de Aragón (Huesca, 7 al 9 de julio de 1999)*, 33-44. Instituto de Estudios Altoaragoneses, Departamento de Historia Moderna y Contemporánea.
- Agramunt Bayerri, Agustí. 2015. «Desenvolupament i subdesenvolupament de les terres de l'Ebre durant els segles XVIII i XIX». Tesis doctoral, Universitat Rovira i Virgili. <http://hdl.handle.net/20.500.11797/TDX1821>.
- Ajuntament d'Arenys de Mar, ed. 1990. *Festes de Sant Zenon 1990*. Arenys de Mar: Ajuntament d'Arenys de Mar.
- Alari Pahissa, Emma, i Santiago Gorostiza Langa. 2016. *La Forja solidària d'un barri portuari: la Barceloneta obrera i cooperativa*. Barcelona: La Ciutat Invisible.
- Alcaide González, Rafael. 2000. «La higiene de la prostitución en Barcelona. Estudio introductorio a La prostitución en la ciudad de Barcelona de P. Sereñana y Partagás». A *La prostitución en la ciudad de Barcelona*, Edición y estudio introductorio por Rafael Alcaide González. Barcelona: Universidad de Barcelona. <http://www.ub.edu/geocrit/pspestin.htm>.
- . 2001. «Inmigración y marginación: prostitución y mendicidad en la ciudad de Barcelona a finales del siglo XIX. Una comparación con la actualidad». *Scripta Nova: Revista electrónica de geografía y ciencias sociales*, núm. 5: 94-103. <http://www.ub.edu/geocrit/sn-94-103.htm>.
- Alegret, Joan Lluís. 2008. «Historia del puerto pesquero de Palamós: migraciones, asociacionismo y desarrollo». *Areas: revista internacional de ciencias sociales*, núm. 27: 27-40.
- Alegret, Joan Lluís, Jaume Badias Mata, i Raül Mata. 2009. *De quilla a perilla: l'ofici de mestres d'aixa a la Costa Brava*. Temes d'etnologia de Catalunya 18. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació.
- Alemaný, Joan. 1998. *El Port de Barcelona*. Barcelona: Lunwvers Editores.
- . 2003. «Barceloneta, barri marítim». A *La Barceloneta, un quart de mil·leni =: Barceloneta, un cuarto de milenio*, editat per Pere Serra, 56-75. Barcelona: Gas Natural : Ajuntament de Barcelona.
- . 2019. *Construcció i reparació naval a la Barcelona industrial: els Talleres Nuevo Vulcano*. Primera edició. Barcelona: Museu Marítim de Barcelona.

- Alfaro Zaforteza, Carlos. 2007. «La sociedad Nuevo Vulcano, la Armada y los orígenes de la navegación de vapor en España, 1834-1855». *Drassana: revista del Museu Marítim* 0 (15): 74-83.
- Alfonso Mola, Marina. 1989. «Técnica y economía. El forro del casco en las embarcaciones del libre comercio». A *Ciencia, vida y espacio en Iberoamérica: trabajos del Programa Movilizador del C.S.I.C. «Relaciones científicas y culturales entre España y América»*, II:73-102. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, CSIC.
- Alter, George, i Ann Carmichael. 1996. «Studying Causes of Death in the Past». *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History* 29 (2): 44-48. <https://doi.org/10.1080/01615440.1996.10112728>.
- Arango Vila-Belda, Joaquín. 1985. «Cambio económico y movimientos migratorios en la España oriental del primer tercio del siglo XX: algunas hipótesis sobre determinantes y consecuencias». A *Estudios de economía del trabajo en España (Oferta y demanda de trabajo)*, editat per Lluís Fina Sanglas i Álvaro Espina Montero, 1:283-324. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.
- Arbaiza Vilallonga, Mercedes. 1997. «Causas sociales de la mortalidad durante la industrialización vizcaína (1877-1930)». *Asclepio* 49 (1): 245-83. <https://doi.org/10.3989/asclepio.1997.v49.i1.390>.
- . 2002. «La construcción social del empleo femenino en España (1850-1935)». *Arenal: Revista de historia de mujeres* 9 (2): 215-39.
- Arenas Martín, Irene. 2017. «Aproximació al treball de les dones en alta mar. Les primeres treballadores de la Compañía Trasatlántica, SA (1880-1940)». *Drassana: revista del Museu Marítim* 0 (25): 39-48.
- Aresti Esteban, Nerea. 2000. «El ángel del hogar y sus demonios: Ciencia, religión y género en la España del siglo XIX». *Historia contemporánea*, núm. 21: 363-94.
- Armstrong, John, i David M. Williams. 2007. «The Steamship as an Agent of Modernisation, 1812–1840». *International Journal of Maritime History* 19 (1): 145-60. <https://doi.org/10.1177/084387140701900108>.
- Arnabat, Ramon. 2014. «Associacionisme i Mobilització Dels Boters: Catalunya, 1871-1887». *Estudis d'història Agrària*, 13-24.
- . 2016. «Entre el oficio y el sindicato: los toneleros españoles (1871 y 1932)». *Historia Social*, núm. 84: 39-57.
- Arnàs, Genís, i Matilde Alsina. 2016. *Mercats de Barcelona (segle XIX)*. Àlbum Albertí 2. Barcelona: Albertí: Ajuntament de Barcelona.
- Arranz Herrero, Manuel. 1989. «Entre el sistema gremial i el sistema fabril: la ciutat manufacturera (segle XVIII)». A *Història urbana del Pla de Barcelona: actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona celebrat a l'Institut Municipal d'Història els dies*

- 6 i 7 de desembre de 1985, editat per Anna Maria Adroer i Tasis, 327-38. Barcelona: Ajuntament de Barcelona : Institut Municipal d'Història.
- Arroyo Ilera, Fernando. 1979. *Población y poblamiento en el alto y medio Palancia*. Madrid: Universidad Autónoma.
- Arteche, Luis Castells. 1987. *Modernización y dinámica política en la sociedad guipuzcuana de la Restauración, 1876-1915*. Leioa, Vizcaya: Siglo XXI.
- Artigues i Vidal, Jaume, i Francesc Mas i Palahí. 2015. «La fàbrica de La Maquinista Terrestre y Marítima a la Barceloneta». *Barcelona quaderns d'història*, núm. 22: 127-42.
- Aubach Guiu, Maria Teresa. 1971. «Los orígenes del catolicismo social en Barcelona en la segunda mitad del siglo XIX». *Anales de la Universidad de Valencia*, cuaderno 9: 1-15.
- Ballesteros Doncel, Esmeralda. 1997. «Una estimación del coste de la vida en España, 1861-1936». *Revista de Historia Económica = Journal of Iberian and Latin American Economic History* 15 (2): 363-95.
- Barona, Josep Lluís, i Joan Lloret Pastor. 1998. «El moviment higienista i la classe obrera: fets, valors i ideologia». A *Actes de les IV Trobades d'Història de la Ciència i de la Tècnica (Alcoi, 13-15 desembre 1996)*, editat per Georgina Blanes i Nadal i Lluís Garrigós i Oltra, 269-80. Trobades d'Història de la Ciència i de la Tècnica 4. Barcelona: Societat Catalana d'Història de la Ciència i de la Tècnica (Institut d'Estudis Catalans).
- Barriendos Vallvé, Mariano. 1988. «La conflictividad gremial en la construcción naval barcelonesa (1751-1820)». *Pedralbes: Revista d'història moderna*, núm. 8: 103-12.
- Bautista Vilar, Juan. 1989. *Los españoles en la Argelia francesa (1830-1914)*. Madrid: Editorial CSIC - CSIC Press.
- Beaven, Brad. 2016a. «The Resilience of Sailortown Culture in English Naval Ports, c. 1820–1900». *Urban History* 43 (1): 72-95. <https://doi.org/10.1017/S0963926815000140>.
- . 2016b. «From Jolly Sailor to Proletarian Jack: The Remaking of Sailortown and the Merchant Seafarer in Victorian London». A *Port Towns and Urban Cultures: International Histories of the Waterfront, c.1700–2000*, editat per Brad Beaven, Karl Bell, i Robert James, 159-78. London: Palgrave Macmillan.
- . 2021. «Foreign Sailors and Working-Class Communities: Race, Crime and Moral Panics in London's Sailortown, 1880–1914». A *Migrants and the making of the urban-maritime world: agency and mobility in port cities, c. 1570-1940*, editat per Christina Reimann, Martin Öhman, i Birgit Tremml, 86-106. Routledge advances in urban history 8. New York, NY: Routledge.
- Beaven, Brad, Karl Bell, i Robert James, ed. 2016. *Port Towns and Urban Cultures: International Histories of the Waterfront, c.1700–2000*. London: Palgrave Macmillan.
- Beltrán Tapia, Francisco J., i Domingo Gallego-Martínez. 2017. «Where Are the Missing Girls? Gender Discrimination in 19th-Century Spain». *Explorations in Economic History* 66 (octubre): 117-26. <https://doi.org/10.1016/j.eeh.2017.08.004>.

- Bernabeu-Mestre, Josep, Diego Ramiro Fariñas, Alberto Sanz Gimeno, i Elena Robles González. 2003. «El análisis histórico de la mortalidad por causas: problemas y soluciones». *Revista de Demografía Histórica* 21 (1): 167-93.
- Blanco, Antonio Rivera. 1992. *La ciudad levítica: continuidad y cambio en una ciudad interior (Vitoria, 1876-1936)*. Vitoria-Gasteiz: Diputación Foral de Álava, Departamento de Cultura.
- Blasco, Yolanda, i Marc Badia-Miró. 2007. «La industria del cáñamo en Barcelona: de la sociedad en comandita a la sociedad anónima (1863-1919)». A *X Congrés d'Història de Barcelona: Dilemes de la fi de segle, 1874-1901*, editat per Mireia Freixa, Pilar Vélez, i Isabel Moretó Navarro. Barcelona: Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.
- Bonamusa Gaspa, Francisco, i Joan Serrallonga Urquidi. 1995. *Del roig al groc: Barcelona, 1868-1871 : quintes i epidèmies*. Barcelona: L'Avenç.
- Boorsma, Peter. 1989. «Migración temporal de Albuñol (Granada) a la siega de Jerez de la Frontera en la segunda mitad del siglo XIX». *Cuadernos geográficos de la Universidad de Granada*, núm. 18: 47-76.
- Borderías Mondejar, Cristina. 2003. «La transición de la actividad femenina en el mercado de trabajo barcelonés (1856-1930): teoría social y realidad histórica en el sistema estadístico moderno». A *¿Privilegios o eficiencia?: Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*, editat per Lina Gálvez-Muñoz i Carmen Sarasúa, 241-76. Alacant: Universitat d'Alacant, Servicio de Publicaciones.
- . 2013. «Salarios infantiles y presupuestos familiares en la Cataluña Obrera, 1856-1920». A *El trabajo infantil en España , (1750-1950)*, editat per José María Borrás Llop, 371-408. Barcelona: Icaria : Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona.
- . 2021. «Budgets familiaux et salaires des ouvriers du textile de Barcelone (1856-1917)». *Le Mouvement Social* 276 (3): 151-69. <https://doi.org/10.3917/lms1.276.0151>.
- Borderías Mondejar, Cristina, i Llorenç Ferrer Alòs. 2015. «Hogar e industria textil. Mercado de trabajo y estrategias familiares en Catalunya (1900-1936)». *Historia social*, núm. 81: 3-27.
- Borderías Mondejar, Cristina, i Pilar Pérez-Fuentes Hernández. 2009. «Mujeres, trabajos y economías familiares en España (siglos XIX y XX)». A *La historia de las mujeres: Perspectivas actuales*, editat per Cristina Borderías Mondejar, 269-308. Barcelona: Asociación Española de Investigación de Historia de las Mujeres (AEIHM); Icaria.
- Borrás Jarque, Joan M. 2001. *Historia de Vinarós*. Vol. 2. Vinarós: Ajuntament de Vinarós.
- Borrás Llop, José María. 1999. «El trabajo infantil en la industria de Barcelona según el censo obrero de 1905». *Historia social*, núm. 33: 25-48.
- Borrell Cairol, Mónica. 2016. «El servei domèstic a la ciutat de Barcelona, 1900-1950». Tesi doctoral, Universitat de Barcelona. <http://hdl.handle.net/2445/102335>.

- Brantz, Dorothee. 2017. «Assembling the Multitude: Questions about Agency in the Urban Environment». *Urban History* 44 (1): 130-36. <https://doi.org/10.1017/S0963926816000304>.
- Broeze, Frank. 1985. «Port Cities: The Search for an Identity». *Journal of Urban History* 11 (2): 209-25. <https://doi.org/10.1177/009614428501100204>.
- . 1989. «Introduction: Brides of the Sea». *A Brides of the sea: port cities of Asia from the 16th- 20th centuries*, editat per Frank Broeze, 1-28. Kensington: New South Wales University Press.
- . 1995. «Maritime History at the Crossroads: A Critical Review of Recent Historiography». *A Maritime History at the Crossroads: A Critical Review of Recent Historiography*, editat per Frank Broeze. Research in Maritime History 9. International Maritime Economic History Association.
- Burton, Valerie. 2001. «Boundaries and Identities in the Nineteenth Century English Port: Sailor Town Narratives and Urban Space». *A Identities in Space: Contested Terrains in the Western City since 1850*, editat per Simon Gunn i R. J Morris, 137-51. Aldershot, England; Burlington, Vt.: Ashgate.
- Byrne, Jo. 2016. «Hull, Fishing and the Life and Death of Trawlertown: Living the Spaces of a Trawling Port-City». *A Port Towns and Urban Cultures: International Histories of the Waterfront, c.1700—2000*, editat per Brad Beaven, Karl Bell, i Robert James, 243-64. London: Palgrave Macmillan.
- Cabana, Francesc. 2001. *Fàbriques i empresaris: els protagonistes de la revolució industrial a Catalunya*. Vol. I. Barcelona : Diputació de Barcelona.
- Cabantous, Alain. 2007. «Histoire maritime ou histoire sociale? L'approche des gens de mer». *Drassana: revista del Museu Marítim* 0 (15): 84-96.
- Cabré Pla, Anna. 1999. *El Sistema català de reproducció*. La Mirada social ; Sèrie Mare Nostrum 35. Barcelona: Proa.
- . 2003. «Barcelona i el sistema català de reproducció». *L' Avenç: Revista de història i cultura*, núm. 277: 28-31.
- Cabré Pla, Anna, i Francesc Muñoz. 1994. «Ildefons Cerdà i la insuportable densitat urbana: algunes consideracions de les estadístiques contingudes a la Teoria General». *Papers de demografia*, núm. 93: 1.
- Campos, Ricardo. 1995. «La sociedad enferma: higiene moral en España en la segunda mitad del siglo XIX y principio del XX». *Hispania: Revista española de historia* 55 (191): 1093-1112.
- Camps Cura, Enriqueta. 1989. «Migracions i cicle familiar a Sabadell al segle XIX». *Arraona: revista d'història*, núm. 5: 9-20.
- . 1995. *La Formación del mercado de trabajo industrial en la Cataluña del siglo XIX*. Madrid: Centro de Publicaciones. Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.

- . 1997. «Las transformaciones del mercado de trabajo en Cataluña (1850-1925): migraciones, ciclo de vida y economía familiares». *Revista de historia industrial*, núm. 11: 45-72.
- Canales Gili, Esteban. 1994. «Industrialización y condiciones de la vida en Inglaterra: notas sobre una larga polémica». *Investigaciones históricas: Época moderna y contemporánea*, núm. 14: 171-96.
- Canales Gili, Esteve, i Àngeles Carbajal Azcona. 2012. «Cuando alimentarse era peligroso para la salud: la adulteración en Gran Bretaña al mediar el siglo XIX». *Revista HMiC: història moderna i contemporània*, núm. 10: 88-138.
- Canela Soler, Jaume, Maria Rosa Pallarés Fusté, Rafael Abós Herràndiz, Carme Nebot Adell, i Robert S. Lawrence. 2009. «A mortality study of the last outbreak of yellow fever in Barcelona City (Spain) in 1870». *Gaceta Sanitaria* 23 (4): 295-99.
- Cañellas, Celia, i Rosa Toran. 1993. «Eleccions municipals, substrat urbà i tendències partidistes a la Barcelona restauracionista». A *III Congrés d'història de Barcelona: la ciutat i el seu territori, dos mil anys d'història*, editat per Isabel Rodà, Josefina Mutgé i Vives, Isabel Bargalló Sánchez, Maria de los Àngeles Gutiérrez Behemerid, Montserrat Claveria Nadal i María Raya de Cárdenas, 457-63. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- Cànovas Lapuente, Alfons. 2015. *Memòries des de la Barceloneta*. Barcelona: Alrevés.
- Capel, Horacio, i Mercè Tatjer. 1991. «Reforma social, serveis assistencials i higienisme a la Barcelona de final del segle XIX (1876-1900)». A *Cent anys de salut pública a Barcelona: Institut Municipal de la Salut*, editat per Antoni Roca i Rosell, 31-74. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- Carasa Soto, Pedro. 2004. «Beneficencia y “cuestión social”: una contaminación arcaizante». *Historia contemporánea*, núm. 29: 625-70.
- Carballo Barral, Borja. 2011. «El perfil profesional de la población madrileña entre 1860-1900». A *El capital humano en el mundo urbano: experiencias desde los padrones municipales (1850-1930)*, editat per Arantza Pareja Alonso, 75-100. Bilbao: Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea.
- Carballo Barral, Borja, i Fernando Vicente Albarrán. 2017. «La inmigración como factor de transformación de Madrid en la segunda mitad del siglo XIX». A *Inmigrantes en la ciudad: dinámicas demográficas, mercados de trabajo y desarrollo urbano en la España contemporánea*, editat per Rubén Pallol Trigueros i Rocío García García Abad, 91-128. Bilbao: Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea.
- Carbonell, Eliseu. 2018. «La mujer y el mar en Cataluña. Realidad y representación». *Revue d'ethnoécologie*, núm. 13 (març). <https://doi.org/10.4000/ethnoecologie.3517>.
- Carbonell, Eliseu, Miguel Doñate, i Pablo Romero. 2011. *Ser o no ser de mar: Arenys: història, patrimoni i antropologia marítima*. ICRPC Llibres 6. Girona : Barcelona: Institut Català de Recerca en Patrimoni Cultural: Documenta Universitaria ; Museu Marítim de Barcelona.

- Carrera Pujal, Jaime. 1961. *La economía de Cataluña en el siglo XIX: Tomo IV: Marina mercante, puertos, carreteras y ferrocarriles*. Vol. IV. Barcelona: Bosch.
- Carreras, Albert, i César Yáñez. 1992. «El puerto en la era industrial: una síntesis histórica». A *Economía e historia del puerto de Barcelona: tres estudios*, editat per Joan Clavera, 81-157. Barcelona : Madrid: Port Autònom de Barcelona ; Civitas.
- . 2002. «Il porto di Barcellona nell'era dell'industrializzazione». *Memoria e ricerca*, núm. 11: 79-97.
- Carreras García, Montserrat Carreras. 1993. «La indústria a Badalona. Del 1700 al 1936». *Carrer dels Arbres. Revista anuari del Museu de Badalona*, núm. 4: 71-88.
- Carreras i Odriozola, Albert. 1990. «Cataluña, primera región industrial de España». A *Pautas regionales de la industrialización española : (siglos XIX-XX)*, editat per Jordi Nadal Oller i Albert Carreras Odriozola, 259-95. Barcelona: Ariel.
- Casado Ruiz, Yolanda Piedad, i Diego Ramiro Fariñas. 2018. «La evolución de la mortalidad en la ciudad de Madrid en el primer tercio del siglo XX y su infraestructura de saneamiento». A *La escuela y la despena: indicadores de modernidad. España, 1900-1936*, editat per Luis Enrique Otero Carvajal i Santiago de Miguel Salanova, 183-217. Madrid: Catarata.
- Casal-Valls, Laura. 2013. «La figura de la modista i els inicis de l'alta costura a Barcelona. Trajectòria professional i producció d'indumentària femenina (1880-1915)». Tesi doctoral, Universitat de Barcelona. <http://www.tdx.cat/handle/10803/129559>.
- Casas i Soler, Núria, Joan Falconero, i Gustau Molas, ed. 1997. *L'Esmolet de la Barceloneta*. Barcelona: Museu d'Arts, Indústries i Tradicions Populars : Alta Fulla.
- Cases i Loscos, Lluïsa. 2015. «L'escribania de Marina de Barcelona (1751-1876). La institució i els fons documentals». *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, núm. 33: 273-333.
- Castañeda Peirón, Luis. 1984. «Ensayo metodológico sobre los inventarios post-mortem en el análisis de los niveles de vida material: el ejemplo de Barcelona entre 1790-1794». A *Primer Congrès d'Història Moderna de Catalunya*, editat per Universitat de Barcelona, 711-20. Barcelona: Edicions Universitat de Barcelona.
- Castells, Luis, i Antonio Rivera. 1995. «Vida cotidiana y nuevos comportamientos sociales (El País Vasco, 1876-1923)». *Ayer*, núm. 19: 135-63.
- Castillo, Alberto del. 1955. *La Maquinista Terrestre y Marítima: personaje histórico (1855-1955)*. Barcelona: I.G. Seix y Barral Hnos.
- Castillo Hidalgo, Daniel, i Miguel Suárez Bosa. 2016. «Dockers in Las Palmas: Technological Changes, Institutional Evolution and Waterfront Radicalism (1960-2009)». *Nuevo Mundo Mundos Nuevos. Nouveaux Mondes Mondes Nouveaux - Novo Mundo Mundos Novos - New World New Worlds*, desembre. <http://nuevomundo.revues.org/70004>.
- Castrillo Romón, María de los Ángeles. 2001. *Reformismo, vivienda y ciudad. Orígenes y desarrollo del debate en España (1850-1920)*. Arquitectura y urbanismo (Universidad de

- Valladolid) 38. Valladolid: Universidad de Valladolid, Secretariado de Publicaciones e Intercambio Editorial: Instituto Universitario de Urbanística de la Universidad de Valladolid.
- Cattaruzza, Marina. 2002. «Population Dynamics and Economic Change in Trieste and Its Hinterland, 1850-1914». A *Population and Society in Western European Port Cities, c.1650-1939*, editat per Richard Lawton i Robert Lee, 176-211. Liverpool: Liverpool University Press.
- Caty, Roland, i Eliane Richard. 1986. *Armateurs marseillais au XIXe siècle*. 2e éd. Histoire du commerce et de l'industrie de Marseille, XIXe - XXe siècles 1. Marseille: Chambre de commerce et d'industrie de Marseille.
- Ceamanos Llorens, Roberto, i José Antonio Mateos Royo. 2005. *Calanda en la edad moderna y contemporánea: evolución económica, control político y conflicto social en el bajo Aragón*. Zaragoza: Instituto de Estudios Turolenses.
- Cebrián, Carme, Marià Hispano, Víctor Mata i Ventura, i Alicia Capel Tatjer, ed. 2009. *150 años de historia de la Maquinista Terrestre y Marítima, S.A. y de MACOSA: de la revolución industrial a la revolución tecnológica*. Barcelona: Dos Punts Documentació i Cultura.
- Cladellas Blasco, Maria Assumpció. 1990. «Barreres barcelonines pel còlera de 1834». *Gimbernat: Revista d'Història de la Medicina i de les Ciències de la Salut*, núm. 14: 8.
- . 1995. «El Còlera de 1834 a Barcelona». Tesis doctoral, Universitat de Barcelona.
- Clark, Gregory, Michael Huberman, i Peter H. Lindert. 1995. «A British Food Puzzle, 1770-1850». *The Economic History Review* 48 (2): 215-37. <https://doi.org/10.2307/2598401>.
- Clavera, Joan, ed. 1992. *Economía e historia del puerto de Barcelona: tres estudios*. Barcelona: Madrid: Port Autònom de Barcelona; Civitas.
- Cochard, Nicolas. 2016. *Les marins du Havre: gens de mer et société urbaine au XIXe siècle*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes.
- Colldeforns Lladó, Francesc de P. 1951. *Historial de los Gremios de Mar de Barcelona, 1750-1865*. Barcelona: Gráficas Marina.
- Colomé Ferrer, Josep, i Llorenç Ferrer Alòs. 2020. «La importancia del sector del aguardiente en la vitivinicultura catalana de los siglos XVIII y XIX». *Revista de historia industrial*, núm. 79: 11-46.
- Colomé Ferrer, Josep, i Francesc Valls Junyent. 1994. «La viticultura catalana durant la primera meitat del segle XIX. Notes per a una reflexió». *Recerques: Història, economia i cultura*, núm. 30: 47-68.
- Colson, Justin. 2020. «Reinterpreting Space: Mapping People and Relationships in Late Medieval and Early Modern English Cities Using GIS». *Urban History* 47 (3): 384-400. <https://doi.org/10.1017/S0963926820000164>.

- Corbella i Corbella, Jacint. 1989. «El còlera a Catalunya abans de l'obra del doctor Ferran». *Treballs de la Societat Catalana de Biologia* 40: 77-90.
- Cordingly, David. 2003. *Mujeres en el mar: capitanas, corsarias, esposas y rameras*. Tierra incògnita. Barcelona: Edhasa.
- Cronjé, Gillian. 1984. «Tuberculosis and Mortality Decline in England Wales, 1851-1910». A *Urban Disease and Mortality in Nineteenth Century England*, editat per Robert Woods i John Woodward, 79-101. London : New York.
- Crossick, Geoffrey, i Heinz-Gerhard Haupt. 1986. «Shopkeepers, master artisans and the historian». A *Shopkeepers and master artisans nineteenth-century Europe*, editat per Geoffrey Crossick i Heinz-Gerhard Haupt, 3-31. London: Methuen.
- Cusidó i Vallverdú, Teresa Antònia, i Fernando Gil Alonso. 2012. «Los Censos en España: entre continuidad y cambio (1857-1970)». *Revista de Demografía Histórica-Journal of Iberoamerican Population Studies* 30 (1): 29-68.
- Cussó Segura, Xavier. 2001. «Alimentació, mortalitat i desenvolupament. Evolució i disparitats regionals a Espanya des de 1860». Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona. <http://www.tdx.cat/handle/10803/4025>.
- . 2016. «Alimentació, salut i nivells de vida a la Barcelona industrial, 1820-1936». A *Proveir Barcelona: el municipi i l'alimentació de la ciutat, 1329-1930*, editat per Mercè Renom, 389-402. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- Cutler, David, i Grant Miller. 2005. «The Role of Public Health Improvements in Health Advances: The Twentieth-Century United States». *Demography* 42 (1): 1-22. <https://doi.org/10.1353/dem.2005.0002>.
- Darío Gómez, Rubén. 2001. «La transición en epidemiología y salud pública: ¿explicación o condena?» *Revista Facultad Nacional de Salud Pública* 19 (2). <http://www.redalyc.org/articulo.oa?id=12019207>.
- Davids, Karel. 2015. «Local and Global: Seafaring Communities in the North Sea Area, c. 1600–2000». *International Journal of Maritime History* 27 (4): 629-46. <https://doi.org/10.1177/0843871415609278>.
- Davies, P.N. 1978. «The development of the liner trades». A *Ships and shipbuilding in the North Atlantic region: proceedings of the conference of the Atlantic Canada Shipping Project, March 31-April 2, 1977*, editat per Keith Matthews i Gerald Panting, 175-206. St. John's: Memorial University of Newfoundland.
- Davies, R. P., K. Tocque, M. A. Bellis, T. Rimmington, i P. D. Davies. 1999. «Historical Declines in Tuberculosis in England and Wales: Improving Social Conditions or Natural Selection?» *The International Journal of Tuberculosis and Lung Disease: The Official Journal of the International Union Against Tuberculosis and Lung Disease* 3 (12): 1051-54.
- De Vito, Christian G. 2019. «History Without Scale: The Micro-Spatial Perspective». *Past & Present* 242 (Supplement_14): 348-72. <https://doi.org/10.1093/pastj/gtz048>.

- DeBats, Donald A., i Ian N. Gregory. 2011. «Introduction to Historical GIS and the Study of Urban History». *Social Science History* 35 (4): 455-63. <https://doi.org/10.1017/S0145553200011639>.
- Delgado Ribas, Josep Maria. 1981. «La construcció naval catalana: els mestres d'aixa». *L'Avenç* 37: 44-50.
- . 1983. «La construcció i la indústria naval a Catalunya (1750-1820)». *Recerques: Història, economia i cultura*, núm. 13: 45-64.
- . 1990. «De la filatura manual a la mecànica. Un capítol del desenvolupament de la indústria cotonera a Catalunya (1749-1814)». *Recerques: Història, economia i cultura*, núm. 23: 161-79.
- . 1992. «El puerto de Barcelona en la época preindustrial». A *Economía e historia del puerto de Barcelona: tres estudios*, editat per Joan Clavera, 17-79. Barcelona : Madrid: Port Autònom de Barcelona ; Civitas.
- . 1994. «La Indústria de la construcció naval catalana (1750-1850): una visió a llarg termini». *Drassana: revista del Museu Marítim* 0 (2): 34-39.
- . 1995. «La organización de los servicios portuarios en un puerto preindustrial: Barcelona 1300–1820». A *El Derecho y el mar en la España moderna*, editat per Carlos Martínez Shaw, 107-46. Granada : [Barcelona]: Universidad de Granada ; Centre d'Estudis d'Història Pierre Vilar.
- . 2016. «Barcelona i el model econòmic de l'absolutisme borbònic: un tret per la culata». *Barcelona quaderns d'història*, núm. 23: 225-42.
- Delgado Viñas, Carmen. 2010. «Entre el puerto y la estación. La influencia de las infraestructuras de transporte en la morfología de las ciudades portuarias españolas (1848-1936)». *Scripta Nova. Revista Electrónica de geografía y ciencias sociales*, 2010. <http://www.ub.edu/geocrit/sn/sn-330.htm>.
- Delis, Apostolos. 2012. «Mediterranean Wooden Shipbuilding in the nineteenth century: Production, Productivity and Ship Types in Comparative Perspective». *Cahiers de la Méditerranée*, núm. 84 (juny): 349-66. <https://doi.org/10.4000/cdlm.6544>.
- . 2016. *Mediterranean wooden shipbuilding: economy, technology and institutions in Syros in the nineteenth century*. Brill's studies in maritime history 2. Leiden ; Boston: Brill.
- . 2020. «Seafaring Lives at the Crossroads of Mediterranean Maritime History». *International Journal of Maritime History* 32 (2): 464-78. <https://doi.org/10.1177/0843871420924240>.
- . 2022. «Ship Operation in Transition: Greek Cargo Sailing Ships and Steamers, 1860s-1910s». A *Seafaring Lives in Transition. Mediterranean Maritime Labour, Communities, Shipping and the challenge of industrialization (1850s-1920s)*, editat per Apostolos Delis, Anna Sydorenko, Matteo Barbano, i Jordi Ibarz (a premsa). Leiden: Brill.

- Departament d'informació Urbanística, ed. 2009. «Edificis i/o Elements del Catàleg: Can Sisteré». Fitxes de Protecció del Patrimoni Arquitectònic EC-11. Elements de protecció del patrimoni al terme municipal de Santa Coloma de Gramenet. Santa Coloma de Gramenet: Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet.
- Díaz-Ordóñez, Manuel. 1998. «La Burguesía Barcelonesa, El Asiento de Jarcia y El Comercio Con América». A *Actas del XI Congreso Internacional de Ahila*, editat per John R. Fisher, 156-83. Liverpool: The Institute of Latin American Studies; University of Liverpool.
- . 2001. «Lo legal y lo ilegal en la contratación del asiento de Jarcia para la armada española». *Tiempos modernos: Revista Electrónica de Historia Moderna* 2 (2): 1-18.
- . 2002. «El reformismo borbónico y el control de una industria estratégica: el traslado de la Real Fábrica de Jarcia de Puerto Real a La Carraca». *Revista de historia naval* 20 (76): 59-74.
- . 2006. «Marinos-científicos y artesanos en la construcción naval militar española del Dieciocho». *Ingeniería naval*, núm. 836: 68-76.
- Díez Rodríguez, Fernando. 2008. «Trabajo, Pobreza y Beneficencia: en torno a las Memorias sobre el pauperismo de Alexis de Tocqueville». *Historia y política: Ideas, procesos y movimientos sociales*, núm. 19: 201-30.
- . 2013. «Oficios y artesanos en la crisis del gremialismo a finales del siglo XVIII y principios del siglo XIX». A *Mundo del trabajo y asociacionismo en España: Collegia, gremios, mutuas, sindicatos: comunicaciones: VII Congreso de Historia Social: Madrid, 24 a 26 de octubre de 2013*, editat per Santiago Castillo, 53-95. Madrid: Asociación de Historia Social.
- Domingo Basora, Elena. 2016. «Sastres del vent: la veleria catalana al segle XX». *Revista d'etnologia de Catalunya*, núm. 41: 218-21.
- Dopico, Fausto, i David Sven Reher. 1998. *El Declive de la mortalidad en España, 1860-1930*. Monografías 1. Madrid: Asociación de Demografía Histórica.
- Dossal Panjwani, Mariam. 2000. «Space as determinant: neighbourhoods, clubs and other strategies of survival». A *Dock Workers: International Explorations in Comparative Labour History, 1790-1970*, editat per Sam Davies, Collin J. Davis, David de Vries, Lex Heerma van Voss, Lidewij Hesselink, i Klaus Weinbauer, 2:746-61. Surrey: Ashgate Pub Limited.
- Druett, Joan. 1998. *Hen frigates: wives of merchant captains under sail*. New York: Simon & Schuster.
- Dubon Pretus, María Lluïsa. 1987. «La emigración menorquina a Argelia en la primera mitad del siglo XIX: detección y evaluación mediante análisis demográfico directo e impacto sobre la evolución posterior de la población». *Anales de geografía de la Universidad Complutense*, núm. 7: 177-84.

- Easterlin, Richard A. 1999. «How beneficent is the market? A look at the modern history of mortality». *European Review of Economic History* 3 (3): 257-94.
- Edgerton, David. 2007. *Innovación y tradición: historia de la tecnología moderna*. Drakontos. Barcelona: Crítica.
- Enrech Molina, Carles. 2000. «L'ofensiva patronal contra l'ofici. Estructures laborals i jerarquies obreres en la indústria textil catalana (1881-1923)». Tesis doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.
- Escribano, Alfredo. 1982. «La Maquinista terrestre y marítima: 1856-1876» Tesis de licenciatura, Universitat Autònoma de Barcelona.
- . 1986. «La Maquinista Terrestre i Marítima». *Recerques: Història, economia i cultura*, núm. 18: 141-60.
- Escudero Domínguez, Luis Javier. 2000. «La industria transformadora de la pesca: implantación, desarrollo y afianzamiento del sector en el País Vasco: 1841-1905». *Itsas memoria: revista de estudios marítimos del País Vasco*, núm. 3: 289-327.
- Escudero Gutiérrez, Antonio. 2002. «Volviendo a un viejo debate: el nivel de vida de la clase obrera británica durante la Revolución industrial». *Revista de historia industrial*, núm. 21: 13-62.
- Escudero Gutiérrez, Antonio, i Roser Nicolau Nos. 2014. «Urban penalty: nuevas hipótesis y caso español (1860-1920)». *Historia social*, núm. 80: 9-33.
- Espinosa Ruiz, Antonio, Rocío Castillo Belinchón, i Fernando Sáez Lara. 2008. «Un model valencià d'evolució portuària: La Vila Joiosa». A *Comercio, redistribución y fondeadores: la navegación a vela en el Mediterráneo: [V Jornadas de Arqueología Subacuática: actas]*, 313-24. València: Universitat de València, Servei de Publicacions.
- Esteban de Vega, Mariano. 1992. «La asistencia liberal española: beneficencia pública y previsión particular». *Historia social*, núm. 13: 123-38.
- Evans, Richard J. 1988. «Epidemics and Revolutions: Cholera in Nineteenth-Century Europe». *Past & Present*, núm. 120: 123-46.
- Ewen, Shane. 2016. *What Is Urban History? What Is History?* Cambridge: Polity.
- Fábrica de Pinturas Hijos de M. Martí Ventosa SL, ed. 1951. *Ciento cincuenta años al servicio de la marina mercante: 1800-1951*. Barcelona: R. Giralt Miracle.
- Faue, Elizabeth. 2000. «Community, Class, and Comparison in Labour History and Local History». *Labour History*, núm. 78: 155-62. <https://doi.org/10.2307/27516703>.
- Fava, Nadia, Manel Guàrdia, i José Luis Oyón. 2016. «Barcelona Food Retailing and Public Markets, 1876–1936». *Urban History* 43 (3): 454-75. <https://doi.org/10.1017/S096392681500022X>.

- Feinstein, Charles H. 1998. «Pessimism Perpetuated: Real Wages and the Standard of Living in Britain during and after the Industrial Revolution». *The Journal of Economic History* 58 (3): 625-58.
- Fernández Fonseca, María Jesús, i Ana Isabel Prado Antúnez. 2000a. «El trabajo femenino en la Bizkaia del siglo XIX: análisis del trabajo femenino en la villa de Bermeo en 1860». *Vasconia: Cuadernos de historia - geografía*, núm. 30: 413-29.
- . 2000b. «Roles femeninos en la Bizkaia del siglo XIX: aproximación a la situación de la mujer en el mundo laboral en ámbitos pesqueros urbanos». *Itsas memoria: revista de estudios marítimos del País Vasco*, núm. 3: 277-87.
- Fernández García, Antonio. 1989. «La población madrileña entre 1876 y 1931: el cambio de modelo demográfico». A *La sociedad madrileña durante la Restauración : 1876-1931*, editat per Luis Enrique Otero Carvajal i Ángel Bahamonde Magro, 1:29-76. Madrid: Comunidad de Madrid.
- . 1991. «La enfermedad como indicador social: consideraciones metodológicas». A *La historia social en España. Actualidad y perspectivas: actas del I Congreso de la Asociación de Historia Social. Zaragoza, septiembre 1990*, 401-28. Zaragoza: Asociación de Historia Social.
- Ferré i Trill, Xavier. 2009. «Context social i econòmic del territori ebrenc al segle XIX (sobre la valenciana Tortosa)». A *Ebrencs del segle XIX: personatges de la història social, política i econòmica del territori ebrenc al segle XIX*, editat per Núria Gil, Xavier Ferré i Trill, Juan Antonio González Gutiérrez, Jacobo Vidal Franquet, Emeteri Fabregat i Galcerà, Emili Llorente, Josep Bayერი i Raga, et al., 137-54. Universitat Rovira i Virgili. Sèrie Campus Terres de l'Ebre 1. Tarragona: Publicacions URV.
- Ferrer Alòs, Llorenç. 1994. «Notas sobre la familia y el trabajo de la mujer en la Catalunya Central (siglos XVIII-XX)». *Revista de Demografía Histórica-Journal of Iberoamerican Population Studies* 12 (2): 199-232.
- . 1996. «Las colonias industriales: inmigración y estructura familiar en Cataluña». A *Los movimientos migratorios en la construcción de las sociedades modernas*, editat per Karmele Zarraga Sangroniz i Manuel González Portilla, 315-336. Bilbao: Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea, Servicio de Publicaciones.
- Floud, Roderick, i Bernard Harris. 1996. «Health, Height and Welfare: Britain 1700-1980». SSRN Scholarly Paper ID 225051. Rochester, NY: Social Science Research Network. <https://papers.ssrn.com/abstract=225051>.
- Fontana, Josep. 1988. *La Fi de l'antic règim i la industrialització, 1787-1868*. Editat per Pierre Vilar. Història de Catalunya 5. Barcelona: Edicions 62.
- Forcadell Álvarez, Carlos. 1986. «La crisis agrícola y pecuaria. La provincia de Teruel en la información escrita de 1887». A *Encuentro sobre Historia Contemporánea de las Tierras Turolenses: actas: Villarluengo, 8-10 de junio de 1984*, editat per Instituto de Estudios

- Turolenses, 177-96. Teruel: Instituto de Estudios Turolenses. Diputación Provincial de Teruel. Adscrito al Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Forner, Francisco. 1947. *Historia de la Barceloneta*. Barcelona: Sabater Bros.
- Forner, Vicens. 2013. *Crónicas de l'Òstia: Barceloneta 1949-1992*. Barcelona: Alrevés.
- Fradera, Josep Maria. 1987. *Indústria i mercat: les bases comercials de la indústria catalana moderna: 1814-1845*. Barcelona: Crítica.
- Frenk, Julio, José Luis Bobadilla, Claudio Stern, Tomas Freika, i Rafael Lozano. 1991. «Elementos para una teoría de la transición en salud». *Salud Pública de México* 33 (5): 448-62.
- Fuster Sobrepere, Joan. 2004. «Barcelona a la dècada moderada (1843-1854): el projecte industrialista en la construcció de l'estat centralista». Tesis doctoral, Universitat Pompeu Fabra. <http://www.tdx.cat/TDX-0205110-120352>.
- Gabriel Fernández, Narciso de. 1997. «Alfabetización, semialfabetización y analfabetismo en España (1860-1991)». *Revista complutense de educación* 8 (1): 199-232.
- Gallardo-Albarrán, Daniel. 2020. «Sanitary Infrastructures and the Decline of Mortality in Germany, 1877–1913». *The Economic History Review* 73 (3): 730-57. <https://doi.org/10.1111/ehr.12942>.
- García Abad, Rocío. 2003. «Un estado de la cuestión de las teorías de las migraciones». *Historia contemporánea*, núm. 26: 329-51.
- García Abad, Rocío García, i Manuel González Portilla. 2006. «Migraciones interiores y migraciones en familia durante el ciclo industrial moderno». *Scripta Nova: Revista electrónica de geografía y ciencias sociales*, núm. Extra 10: 67. <http://www.ub.edu/geocrit/sn/sn-218-67.htm>.
- García Balañà, Albert. 2002. «La Fabricació de la Fàbrica. Treball i Política a la Catalunya Cotonera (1784-1884)». Tesis doctoral, Universitat Pompeu Fabra. <http://hdl.handle.net/10803/7477>.
- García Domingo, Enric. 1997. «La construcció naval a Can Tunis». A *I Jornades-Col·loqui d'Història Local de Sants-Montjuïc: Sants i la seva Marina al llarg de la història: Barcelona, 24, 25 i 26 d'octubre de 1997*, editat per Arxiu Municipal del Districte de Sants-Montjuïc, 103-14. Barcelona: Arxiu Municipal del Districte de Sants-Montjuïc.
- . 2014. «El Trabajo en la marina mercante española en la transición de la vela al vapor (1834-1914)». Tesis doctoral, Universitat de Barcelona. <http://hdl.handle.net/2445/50509>.
- . 2015. «De “gente de mar” a “obreros del mar”. Los inicios de la reivindicación obrera en la marina mercante española (1870-1914)». *Historia social*, núm. 83: 73-90.
- . 2017. *El mundo del trabajo en la marina mercante española (1834-1914)*. Barcelona: Edicions Universitat Barcelona.

- . 2022. «The Impact of Mechanization on Spanish Maritime Labour (1834-1914): from Seamen to Sea Workers». A *Seafaring Lives in Transition. Mediterranean Maritime Labour, Communities, Shipping and the challenge of industrialization (1850s-1920s)*, editat per Apostolos Delis, Anna Sydorenko, Matteo Barbano, i Jordi Ibarz (a premsa). Leiden: Brill.
- García Domingo, Enric, i Jordi Ibarz. 2018. «Los historiales de personal de la Compañía Transatlántica para el estudio de la historia de la movilidad marítima, 1893-1912». A *Cádiz: del Floreciente S.XVIII al Port of the Future del S.XXI*, editat per Teresa Pontón Aricha, María Vázquez Fariñas, i Luis López Molina, 81-98. Madrid: Dykinson.
- García Domingo, Enric, i Rosa Romeu. 1994. «Les embarcacions portuàries». A *Les Embarcacions de treball de la costa catalana en declinar la vela: segles XIX i XX*, editat per Escola-Taller del Patrimoni Marítim de Barcelona, Instituto Nacional de Empleo (Espanya), i Associació «Barcelona, fes-te a la mar», 158-68. Barcelona: Lunwerk : Port de Barcelona.
- García Espuche, Albert. 2007. «Espais urbans de la gent de mar: Barcelona segles XIV al XVIII». *Drassana: revista del Museu Marítim* 0 (15): 36-53-53.
- García Manrique, Eusebio. 1973. «El viñedo en la costa alpujarreña». *Estudios geográficos* 34 (132): 501-38.
- García-Bellido García de Diego, Javier, i Sara Anna Mangiagalli. 2008. «Pascual Madoz y el derribo de las murallas en el albor del Ensanche de Barcelona». *Barcelona: quaderns d'història*, núm. 14: 165-205.
- García-Martín, Manuel. 1989. *El Barrio de la playa de Barcelona que la voz común llamó Barceloneta*. Barcelona: Catalana de Gas.
- Garrabou Segura, Ramon. 1975. «La Crisi agrària espanyola de finals del segle XIX: una etapa del desenvolupament del capitalisme». A *La crisi de la societat agrària*, editat per Josep Fontana, 163-216. Recerques història, economia, cultura. Barcelona: Ariel.
- Garrabou Segura, Ramon, i Josep Pujol. 1988. «La especialización de la agricultura mediterránea y la crisis: Cataluña y País Valenciano». A *La crisis agraria de finales del siglo XIX (I Seminari Internacional d'Història de Girona)*, editat per Ramon Garrabou Segura, 94-130. Barcelona: Crítica.
- Garrido, Alfons. 2010. «Origen i evolució de les associacions de pescadors a través del Gremi de Sant Pere de Palafrugell (segles XVII-XX).» *Estudis del Baix Empordà*, núm. 29: 161-80.
- Gascon i Soler, Marc. 2006. «Les origines de l'industrie mécanique moderne en Catalogne: l'exemple de l'atelier de l'indiano Joan Domènech i Coll (1839-1867)». *Méditerranée: Revue géographique des pays méditerranéens* 106 (1-2): 39-48.
- Gibb, Andrew. 2002. «Industrialization and Demographic Change. A Case Study of Glasgow, 1801-1914». A *Population and Society in Western European Port Cities, c.1650-1939*, editat per Richard Lawton i Robert Lee, 37-73. Liverpool: Liverpool University Press.

- Giménez i Blasco, Joan. 2009. *De la vela al vapor: la marina catalana a través d'una família de Vilassar de Mar: els Sust.* Lleida: Pagès.
- . 2013. *La Província marítima de Mataró: economia i conflictes socials (1750-1870).* Col·lecció Premi Iluro 76. Mataró: Fundació Iluro.
- Giráldez Rivero, Jesús. 1996. *Crecimiento y transformación del sector pesquero gallego (1880-1936).* Madrid: Ministerio de Agricultura, Alimentación y Medio Ambiente.
- Giráldez Rivero, Jesús, i Ernesto López Losa. 2008. «Un siglo de pesca en España : nuevas perspectivas, nuevas aportaciones: presentación». *Areas: revista internacional de ciencias sociales*, núm. 27: 1-6.
- González Arévalo, Raúl. 2016. «Redes, prosopografía e historia social de la economía al norte de la Corona de Castilla en la transición de la Edad Media a la Moderna: novedades historiográficas». *Studia historica. Historia medieval*, núm. 34: 323-39.
- González Portilla, Manuel. 2001. «Talla, nutrición y desarrollo en España: análisis regional (1850-2000)». A *Las claves de la España del siglo XX, Vol. 7 (Las transformaciones económicas)*, editat per Antonio Morales Moya, 185-204. Madrid: Sociedad Estatal España Nuevo Milenio.
- Gonzalo Zubero, Luis Germán, i Carlos Forcadell Álvarez. 1988. «La crisis finisecular en la agricultura interior: el caso de Aragón». A *La crisis agraria de finales del siglo XIX (I Seminari Internacional d'Història de Girona)*, editat per Ramon Garrabou Segura, 69-93. Barcelona: Crítica.
- Grabuleda i Teixidor, Carles. 2003. «Salut pública i creixement urbà: política i acció social en el sorgiment de la Barcelona contemporània». Tesis doctoral, Universitat Pompeu Fabra. <http://www.tdx.cat/TDX-0429103-130705>.
- Graupera, Isabel, i Lluís Burillo. 2011. *La Fusta, el ferro i la fibra: memòria oral de les darreres drassanes de Barcelona (1939-1992).* Estudis 17. Barcelona: Museu Marítim de Barcelona : Angle.
- Griffin, Emma. 2018. «Diets, Hunger and Living Standards During the British Industrial Revolution». *Past & Present* 239 (1): 71-111. <https://doi.org/10.1093/pastj/gtx061>.
- Griffiths, Sam, i Laura Vaughan. 2020. «Mapping Spatial Cultures: Contributions of Space Syntax to Research in the Urban History of the Nineteenth-Century City». *Urban History* 47 (3): 488-511. <https://doi.org/10.1017/S0963926820000206>.
- Gritt, Andrew. 2005. «Representations of mariners and maritime communities c.1750-1850». *History in Focus*, 2005. <https://www.history.ac.uk/ihr/Focus/Sea/articles/gritt.html>.
- Guàrdia Bassols, Manuel. 1995. «Estructura urbana». A *Història de Barcelona: volum 6: La ciutat industrial*, 47-92. Barcelona: Ajuntament de Barcelona : Enciclopèdia Catalana.
- . 2011. «La revolución del agua en Barcelona. Agua corriente y ciudad moderna, 1867-1967». Ajuntament de Barcelona : Museu d'Història de Barcelona.

- . 2012. «La revolución del agua en Barcelona, 1867-1967». A *Claves del mundo contemporáneo. Debate e investigación*, 1-14. Granada: Comares. <https://upcommons.upc.edu/handle/2117/21664>.
- Guàrdia, Manuel, José Luis Oyón, i Nadia Fava. 2010. «El sistema de mercats a Barcelona». A *Fer ciutat a través dels mercats: Europa, segles XIX i XX*, editat per José Luis Oyón i Manuel Guàrdia, 263-98. Col·lecció Pòsits 3. Barcelona: Museu d'Història de Barcelona : Ajuntament de Barcelona, Institut de Cultura.
- Guardiola, Elena, i Josep Eladi Baños. 2019. «Eponímia mèdica catalana. Joan Francesc Bahí i el gènere Bahia». *Annals de Medicina* 102 (1): 37-41.
- Guereña, Jean-Louis. 2000. «Urbanidad, higiene e higienismo». *Areas: Revista internacional de ciencias sociales*, núm. 20: 61-72.
- Guerrero Carot, Francisco José. 2005. *El Palancia, nacer y emigrar: la evolución de la población (siglos XVI al XIX)*. Castelló de la Plana: Publicacions de la Universitat Jaume I : Servicio de Publicaciones de la Diputación de Castellón.
- Guha, Sumit. 1994. «The Importance of Social Intervention in England's Mortality Decline: The Evidence Reviewed». *Social History of Medicine: The Journal of the Society for the Social History of Medicine* 7 (1): 89-113. <https://doi.org/10.1093/shm/7.1.89>.
- Guijarro Mora, Víctor. 2018. *Artefactos y acción educativa: La cultura del objeto científico en la enseñanza secundaria en España (1845-1930)*. Madrid: Dykinson.
- Guillem-Llobat, Ximo, i Enrique Perdiguer Gil. 2014. «Control de la calidad de los alimentos y Urban Penalty: a propósito del caso valenciano (1881-1915)». *Historia social*, núm. 80: 113-31.
- Guimerá Ravina, Agustín. 1996. «El Sistema Portuario Español (Siglos XVI-XX): Perspectivas de Investigación». A *Puertos y Sistemas Portuarios (Siglos XVI-XX): Actas Del Coloquio Internacional El Sistema Portuario Español*, editat per Agustín Guimerá i Dolores Romero, 125-42. Madrid: Centro de Estudios y Experimentación de Obras Públicas, CEDEX.
- . 2006. «Puertos y ciudades portuarias (ss. XVI-XVIII): una aproximación metodológica». A *La ciudad portuaria atlántica en la historia: siglos XVI-XIX*, editat per José Ignacio Fortea Pérez i Juan Eloy Gelabert González, 19-44. Santander: Universidad de Cantabria.
- Hagmark-Cooper, Hanna. 2003. «Women in Maritime Communities: A Socio-Historical Study of Continuity and Change in the Domestic Lives of Seafarer's Wives in the Åland Islands, from 1930 into the New Millenium». Tesi doctoral, Department of History, The University of Hull. <https://hydra.hull.ac.uk/resources/hull:5544>.
- . 2016. «To Be a Sailor's Wife: Ideals and Images of the Twentieth-Century Seafarer's Wife in the Aland Islands». A *Port Towns and Urban Cultures: International Histories of the Waterfront, c.1700—2000*, editat per Brad Beaven, Karl Bell, i Robert James, 221-42. London: Palgrave Macmillan.

- Hareven, Tamara K. 1995. «Historia de la familia y la complejidad del cambio social». *Revista de Demografía Histórica-Journal of Iberoamerican Population Studies* 13 (1): 99-150.
- Harlaftis, Gelina. 2010. «Maritime History or the History of Thalassa». *A New Ways of History: Developments in Historiography*, editat per Nikos Karapidakis, Gelina Harlaftis, Kostas Sbonis, i Vaios Vaiopoulos, 211-38. I.B.Tauris.
- . 2020a. «As an introduction: Black Sea History and the Black Sea project». *A Between grain and oil from the Azov to the Caucasus: the port-cities of the eastern coast of the Black Sea, late 18th – early 20th century*, editat per Gelina Harlaftis, Victoria Konstantinova, Igor Lyman, Anna Sydorenko, i Eka Tchikoidze. Rethymnon: Centre of Maritime History, Institute for Mediterranean Studies – Foundation of Research and Technology.
- . 2020b. «Maritime History: A New Version of the Old Version and the True History of the Sea». *International Journal of Maritime History* 32 (2): 383-402. <https://doi.org/10.1177/0843871420924243>.
- Harlaftis, Gelina, i Carmel Vassallo. 2004. «Maritime History since Braudel». *A New Directions in Mediterranean Maritime History*, editat per Gelina Harlaftis i Carmel Vassallo, 1-19. *Research in Maritime History* 28. St. John's, Newfoundland: International Maritime Economic History Association.
- Harley, Charles K. 1971. «The shift from sailing ships to steamships, 1850-1890: a study in technological change and its diffusion». *Essays on a Mature Economy: Britain After 1840*, editat per Deirdre McCloskey, 215-37. Princeton: Princeton University Press.
- Harris, Bernard. 2004. «Public Health, Nutrition, and the Decline of Mortality: The McKeown Thesis Revisited». *Social History of Medicine* 17 (3): 379-407. <https://doi.org/10.1093/shm/17.3.379>.
- Heidbrink, Ingo. 2017. «Closing the 'Blue Hole': Maritime History as a Core Element of Historical Research». *International Journal of Maritime History* 29 (2): 325-32. <https://doi.org/10.1177/0843871417695474>.
- Hereu i Payet, Pere. 1988. «Color, Llum i Textura a l'arquitectura de La Ciutadella». *A L'Exposició de 1888 i La Barcelona de Fi de Segle*, editat per Pere Duran i Farrell. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- Hernández Andreu, Juan. 2000. «Rasgos de la economía menorquina desde la época británica hasta mediados del siglo XIX». *Documentos de trabajo de la Facultad de Ciencias Económicas y Empresariales*, núm. 12: 1-34.
- Hernández Franco, Juan. 1998. «El reencuentro entre historia social e historia política en torno a las familias de poder: Notas y seguimiento a través de la historiografía sobre la Castilla moderna». *Studia historica. Historia moderna*, núm. 18: 179-200.
- Hernández Soriano, Teresa. 1985. «Acentuación de los contrastes durante el siglo XIX en el norte del País Valencià». *Cuadernos de geografía*, núm. 37: 113-32.

- Heyrman, Christine Leigh. 1984. *Commerce and culture: the maritime communities of colonial Massachusetts, 1690-1750*. New York: Norton.
- Higgs, Edward. 1987. «Women, Occupations and Work in the Nineteenth Century Censuses». *History Workshop Journal* 23 (1): 59-80. <https://doi.org/10.1093/hwj/23.1.59>.
- Hirsch, Mark. 1985. «Sailmakers: The Maintenances of the Craft Traditions in the Age of Steam». *A Divisions of labour: skilled workers and technological change in nineteenth century England*, editat per Royden Harrison i Jonathan Zeitlin, 87-113. Sussex: Harvester Press; University of Illinois Press.
- Hoerder, Dirk. 1999. «Segmented macrosystems and networking individuals. The balancing functions of migration processes». A *Migration, migration history, history: old paradigms and new perspectives*, editat per Jan Lucassen i Leo Lucassen, 2nd, rev. ed ed., 73-84. Bern: Peter Lang.
- Honorato, Cezar, Alcisedio de Oliveira, i Thiago Mantuano. 2016. «Comunidade Portuária do Rio de Janeiro (1870-1920)». A *Fronteras de agua: las ciudades portuarias y su universo cultural (siglos XIV-XXI)*, editat per Manuel-Reyes García Hurtado i Ofelia Rey Castelao, 469-84. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Horrell, Sara, i Jane Humphries. 1992. «Old Questions, New Data, and Alternative Perspectives: Families' Living Standards in the Industrial Revolution». *The Journal of Economic History* 52 (4): 849-80.
- . 1997. «The Origins and Expansion of the Male Breadwinner Family: The Case of Nineteenth-Century Britain». *International Review of Social History* 42 (S5): 25-64. <https://doi.org/10.1017/S0020859000114786>.
- Humphries, Jane, i Carmen Sarasúa. 2012. «Off the Record: Reconstructing Women's Labor Force Participation in the European Past». *Feminist Economics* 18 (4): 39-67. <https://doi.org/10.1080/13545701.2012.746465>.
- Ibarz, Jordi. 2004. *Les relacions laborals dels estibadors del port de Barcelona durant el primer franquisme, 1939-1947*. Barcelona: Museu Marítim de Barcelona.
- . 2008. *Imatges al moll: els oficis de les feines d'estiba a la Barcelona dels segles XIX i XX*. Cultura. Tradicional. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació.
- . 2020a. «Les embarcacions de càrrega i descàrrega interior al port de Barcelona durant el segle XIX». A *Patrimoni portuari i de les indústries vinculades als ports: XI Jornades d'Arqueologia Industrial de Catalunya, Museu del Port de Tarragona 21-23 de novembre de 2019*, editat per Associació del Museu de la Ciència i de la Tècnica i d'Arqueologia Industrial de Catalunya, Museu de la Ciència i de la Tècnica de Catalunya, i Port de Tarragona, 115-23. Tarragona: Associació del Museu de la Ciència i de la Tècnica de Catalunya: Museu de la Ciència i de la Tècnica de Catalunya: Museu del Port de Tarragona: Port de Tarragona.

- . 2020b. «Fin del sistema gremial, liberalismo y desarrollo de unas relaciones de trabajo capitalistas en el puerto de Barcelona, 1834-1873». *Ayer*, núm. 120: 143-169. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4382190>.
- . 2021a. «Labor Mobility and Migrations in the Barcelona Docks, c. 1900–1950». A *Migrants and the making of the urban-maritime world: agency and mobility in port cities, c. 1570-1940*, editat per Christina Reimann, Martin Öhman, i Birgit Tremml, 245-266. Routledge advances in urban history 8. New York, NY: Routledge.
- . 2021b. «Las bases de datos de hemeroteca digital histórica como yacimientos masivos de información. Problemas y resultados». A *XV Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea. La Historia habitada. Sujetos, procesos y retos de la Historia Contemporánea del siglo XXI*. Córdoba.
- . 2022. «Dock Workers and Employers in Loading and Unloading in the Port of Barcelona after the End of the Guild System, 1850-90». A *Seafaring Lives in Transition. Mediterranean Maritime Labour, Communities, Shipping and the challenge of industrialization (1850s-1920s)*, editat per Apostolos Delis, Anna Sydorenko, Matteo Barbano, i Jordi Ibarz (a premsa). Leiden: Brill.
- Ibarz, Jordi, i Mónica Borrell Cairol. 2020. «Las Mujeres en la carga y descarga portuaria en España en el tránsito del XIX al XX». *Revista de Historia Industrial* 29 (78): 45-83. <https://doi.org/10.1344/rhi.v29i78.29251>.
- Ibarz, Jordi, i Juanjo Romero Marín. 2009. «L'abolició de la Matricula de Mar i les tasques de càrrega i descàrrega al port de Barcelona, 1868-1874». *Barcelona quaderns d'història*, núm. 15: 255-70.
- Iglesias Xifra, Josep Lluís. 2016. «Les monedes i els sistemes de compte al primer terç del segle XIX. En els documents del mas Pòlit (Vilamaniscle)». *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* 47: 399-422. <https://doi.org/10.2436/20.8010.01.211>.
- Institut d'Estudis Catalans, ed. 2018. *XV Trobada d'Història de la Ciència i de la Tècnica. Programa i resums*. Tarragona: Institut d'Estudis Catalans.
- Jackson Jr, James H., i Leslie Page Moch. 1989. «Migration and the Social History of Modern Europe». *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History* 22 (1): 27-36. <https://doi.org/10.1080/01615440.1989.9956335>.
- Janué i Miret, Marició. 1993. «Les primeres eleccions municipals amb sufragi universal a Barcelona (18-21 desembre 1868)». A *III Congrés d'història de Barcelona: la ciutat i el seu territori, dos mil anys d'història*, editat per Isabel Rodà, Josefina Mutgé i Vives, Isabel Bargalló Sánchez, Maria de los Ángeles Gutiérrez Behemerid, Montserrat Claveria Nadal i María Raya de Cárdenas, 465-74. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- Jiménez González, Juan Luis, Pedro González de la Fe, i Miguel Suárez Bosa. 2005. «Cambios en la organización de la actividad en el Puerto de Las Palmas (Gran Canaria): una visión histórica». *Tst: Transportes, Servicios y telecomunicaciones*, núm. 9: 66-89.

- Jiménez Julià, Eva. 1999. «Una revisión crítica de las teorías migratorias desde la perspectiva de género». *Arenal. Revista de historia de las mujeres* 6 (2): 239-63. <https://doi.org/10.30827/arenal.v6i2.16896>.
- Johnson, Christopher H. 1992. «Patterns of proletarianization». A *The Industrial Revolution and Work in Nineteenth-Century Europe*, editat per Lenard R. Berlanstein, 84-106. London: Routledge.
- Jong, Herman de. 2015. «Living Standards in a Modernizing World – A Long-Run Perspective on Material Wellbeing and Human Development». A *Global Handbook of Quality of Life: Exploration of Well-Being of Nations and Continents*, editat per Wolfgang Glatzer, Laura Camfield, Valerie Møller, i Mariano Rojas, 45-74. International Handbooks of Quality-of-Life. Dordrecht: Springer Netherlands. https://doi.org/10.1007/978-94-017-9178-6_3.
- Jordà i Olives, Mercè, i Joan Jacob i Calvo. 1982. «Les coordenades de la conflictivitat social a Barcelona durant l'epidèmia de còlera del 1834». *Universitas Tarraconensis. Revista de Geografia, Història i Filosofia*, núm. 5: 155-68.
- Joyce, Patrick. 1994. *Visions of the People: Industrial England and the Question of Class, c.1848-1914*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kaplan, Temma. 2003. *Ciudad roja, período azul: los movimientos sociales en la Barcelona de Picasso (1888-1939)*. Barcelona: Península.
- Kastrinakis, Petros. 2022. «The Ottoman Port of Chania and the Investment of the Local Communities of Crete in Shipping During the Transition From Sail to Steam». A *Seafaring Lives in Transition. Mediterranean Maritime Labour, Communities, Shipping and the challenge of industrialization (1850s-1920s)*, editat per Apostolos Delis, Anna Sydorenko, Matteo Barbano, i Jordi Ibarz (a premsa). Leiden: Brill.
- Kocka, Jürgen. 1992. «Los artesanos, los trabajadores y el Estado: hacia una historia social de los comienzos del movimiento obrero alemán». *Historia social*, núm. 12: 101-18.
- . 2002. *Historia social y conciencia histórica*. Madrid: Marcial Pons.
- . 2008. «Historia social - un concepto relacional». *Historia social*, núm. 60: 159-62.
- Komlos, John. 1998. «Shrinking in a Growing Economy? The Mystery of Physical Stature during the Industrial Revolution». *The Journal of Economic History* 58 (3): 779-802.
- Konvitz, Josef W. 1993. «Port Cities and Urban History». *Journal of Urban History* 19 (3): 115-20. <https://doi.org/10.1177/009614429301900307>.
- . 1994. «The Crises of Atlantic Port Cities, 1880 to 1920». *Comparative Studies in Society and History* 36 (2): 293-318.
- Laar, Paul Thomas van de. 2016. «Bremen, Liverpool, Marseille and Rotterdam: Port Cities, Migration and the Transformation of Urban Space in the Long Nineteenth Century». *Journal of Migration History* 2 (2): 275-306. <https://doi.org/10.1163/23519924-00202004>.

- Larrea, Quim. 2003. «La factoria del progrés». A *La Barceloneta, un quart de mil·leni =: Barceloneta, un cuarto de milenio*, editat per Pere Serra, 128-45. Barcelona: Gas Natural : Ajuntament de Barcelona.
- Lawton, Richard. 2002. «The Components of Demographic Change in a Rapidly Growing Port-City: The Case of Liverpool in the Nineteenth Century». A *Population and Society in Western European Port Cities, c.1650-1939*, editat per Richard Lawton i Robert Lee, 91-123. Liverpool: Liverpool University Press.
- Lawton, Richard, i Robert Lee. 2002. «Port Development and the Demographic Dynamics of European Urbanization». A *Population and Society in Western European Port Cities, c.1650-1939*, editat per Richard Lawton i Robert Lee, 1-36. Liverpool: Liverpool University Press.
- Le Bouëdec, Gérard. 2020. «La corderie de l'arsenal de Lorient au XIXe siècle». *Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest* n° 127-3 (3): 129-43. <https://doi.org/10.4000/abpo.6308>.
- Lee, Robert. 2005. «Configuring the City: In-Migration, Labour Supply and Port Development in Nineteenth-Century Europe». *International Journal of Maritime History* 17 (1): 91-122. <https://doi.org/10.1177/084387140501700106>.
- . 2013. «The Seafarers' Urban World: A Critical Review». *International Journal of Maritime History* 25 (1): 23-64. <https://doi.org/10.1177/084387141302500103>.
- Lee, Robert, i W. Robert Lee. 1998. «The socio-economic and demographic characteristics of port cities: a typology for comparative analysis?» *Urban History* 25 (2): 147-72.
- Lencina Pérez, Xavier. 1993. «Activitat laboral i espai familiar en els gremis barcelonins de l'època moderna». *Pedralbes: Revista d'història moderna*, núm. 13: 335-40.
- Levi, Giovanni. 1993. «Sobre microhistoria». A *Formas de hacer historia*, editat per Peter Burke, 119-43. Alianza Universidad 765. Madrid: Alianza Editorial.
- Lew, Byron, i Bruce Cater. 2006. «The Telegraph, Co-Ordination of Tramp Shipping, and Growth in World Trade, 1870–1910». *European Review of Economic History* 10 (2): 147-73. <https://doi.org/10.1017/S1361491606001663>.
- Lewis, Robert. 2017. «Comments on Urban Agency: Relational Space and Intentionality». *Urban History* 44 (1): 137-44. <https://doi.org/10.1017/S096392681600033X>.
- Limón Pons, Miquel Àngel. 2013. «El menorquín Esteban Amengual, pionero de la crónica de viajes: análisis redaccional de sus aportaciones, 1861-1872». Tesi doctoral, Universidad Complutense de Madrid. <https://eprints.ucm.es/id/eprint/23384/>.
- Lleal i Galceran, Francesc. 1994. «Les drassanes tradicionals de la costa catalana». A *Les Embarcacions de treball de la costa catalana en declinar la vela: segles XIX i XX*, editat per Escola-Taller del Patrimoni Marítim de Barcelona, Instituto Nacional de Empleo (Espanya), i Associació «Barcelona, fes-te a la mar», 26-28. Barcelona: Lunwerg : Port de Barcelona.

- . 1996. «El velero María Asumpta: Badalona 1858-Padstow 1995: 137 años de actividad». A *La construcción naval y la navegación: I Simposio de Historia de las Técnicas*, 307-16. Santander: Sociedad Española de Historia de las Ciencias y de las Técnicas, SEHCYT, Universidad de Cantabria.
- Llorca Baus, Carlos. 1985. *La Vila del mar*. Villajoyosa: Ayuntamiento de Villajoyosa.
- . 1994. *Historia marinera de Benidorm, 1781-1950*. Benidorm: Ayuntamiento de Benidorm.
- Llorente Rosselló, Emili. 2009. «Manuel Porcar Tió». A *Ebrencs del segle XIX: personatges de la història social, política i econòmica del territori ebrenc al segle XIX*, editat per Núria Gil, Xavier Ferré i Trill, Juan Antonio González Gutiérrez, Jacobo Vidal Franquet, Emeteri Fabregat i Galcerà, Emili Llorente Rosselló, Josep Bayerri i Raga, et al., 77-100. Universitat Rovira i Virgili. Sèrie Campus Terres de l'Ebre 1. Tarragona: Publicacions URV.
- Llovet, Joaquim. 1971. *Constructors navals de l'ex-província marítima de Mataró, 1816-1875*. Mataró: Caixa d'Estalvis Laietana.
- . 1980. *La Matrícula de Mar i la província de marina de Mataró al segle XVIII*. Mataró: Caixa d'Estalvis Laietana.
- Loockx, Kristof. 2020. «Migration Trajectories of Seafarers during the Transition from Sail to Steam: Change and Continuity in Antwerp, 1850-1900». *International Journal of Maritime History* 32 (3): 616-35. <https://doi.org/10.1177/0843871420956488>.
- López Gay, Antonio. 2007. «Canvis residencials i moviments migratoris en la renovació poblacional de Barcelona». Tesis doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona. <https://hdl.handle.net/10803/4971>.
- . 2011. «La població de Barcelona com a objecte d'estudi, 1840-1900». *Papers de demografia*, núm. 383: 1.
- López Guallar, Pilar. 1984. «La densificació barcelonesa: el territori de la parroquia de Santa Maria del Pi, 1693-1859». A *El Pla de Barcelona i la seva història: actes del I Congrés d'Història del Pla de Barcelona, celebrat a l'Institut Municipal d'Història, els dies 12 i 13 de novembre de 1982*, editat per Josep Fontserè i Mestre, Jaume Sobrequés i Callicó, i Anna Maria Balaguer Prunes, 275-98. Barcelona: Edicions de la Magrana : Institut Municipal d'Història.
- . 1989. «Estructura familiar i canvi demogràfic a Barcelona, 1516-1857: la gènesi de la societat urbana moderna». A *Història urbana del Pla de Barcelona: actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona celebrat a l'Institut Municipal d'Història els dies 6 i 7 de desembre de 1985*, editat per Anna Maria Adroer i Tasis, 145-72. Barcelona: Ajuntament de Barcelona : Institut Municipal d'Història.

- . 1995. «La demografia barcelonina entre 1833 i 1865». A *Història de Barcelona: volum 6: La ciutat industrial*, 95-118. Barcelona: Ajuntament de Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- . 1997. «El crecimiento de Barcelona y el proceso de formación de los criterios demográficos modernos, 1717-1897». A *L'Articulació social de la Barcelona contemporània*, editat per Joan Roca i Albert, 3-12. Barcelona: Institut Municipal d'Història.
- . 2004. «Naturales e inmigrantes en Barcelona a mediados del siglo XIX». *Barcelona quaderns d'història*, núm. 11: 69-92.
- López Guallar, Pilar, i Cristina Borderías Mondejar. 2001. «Salarios, economía familiar y género en la Barcelona de 1856. La “Monografía estadística de la clase obrera” de Ildefonso Cerdá». A *Trabajo y relaciones laborales en la España contemporánea*, editat per Carlos Arenas Posadas, Jerònia Pons Pons, i Antonio Florencio Puntas, 75-92. Sevilla: Mergablum.
- López Losa, Ernesto. 2008. «La pesca en el País Vasco durante el siglo XX. Modernización, tradición y crisis». *Áreas. Revista Internacional de Ciencias Sociales*, núm. 27: 7-25.
- López Miguel, Olga. 1999. «Els gremis de mestrança a les revistes de marina del segle XVIII: una aproximació quantitativa». A *Historia moderna, historia en construcció (Sociedad, política e instituciones)*, editat per Pierre Vilar i Carlos Martínez Shaw, 2:207-30. Barcelona: Editorial Milenio.
- . 2016a. «La maestranza en el mar: Contractación y remuneración de carpinteros de ribera y calafates a bordo de buques mercantes catalanes (siglos XVIII-XIX)». *Drassana: revista del Museu Marítim* 0 (24): 92-123.
- . 2016b. «Modelos de transferencia de conocimiento en construcción naval. La Cátedra de Arquitectura naval de la Junta de Comercio de Barcelona, 1829-1845». A *Proceedings of the 4th Mediterranean Maritime History Network Conference: Barcelona, 7-9 May 2014*, editat per Jordi Ibarz Gelabert, Enric Garcia Domingo, Inma González Sánchez, i Olga López Miguel, 817-35. Barcelona: Museu Marítim de Barcelona.
- Lucassen, Jan, i Leo Lucassen. 1999. «Migration, migration history, history: old paradigms and new perspectives». A *Migration, migration history, history: old paradigms and new perspectives*, editat per Jan Lucassen i Leo Lucassen, 2nd, rev. ed ed., 41-56. Bern: Peter Lang.
- . 2009. «The Mobility Transition Revisited, 1500–1900: What the Case of Europe Can Offer to Global History». *Journal of Global History* 4 (3): 347-77. <https://doi.org/10.1017/S174002280999012X>.
- Lucci, Marcela. 2011. «El Parc de la Ciutadella de Barcelona: de espacio de control a lugar de memoria». *Cuadernos de Historia de España* 85-86 (gener): 419-34.

- Maas, Ineke, i Marco H. D. van Leeuwen. 2005. «Total and Relative Endogamy by Social Origin: A First International Comparison of Changes in Marriage Choices during the Nineteenth Century». *International Review of Social History* 50 (S13): 275-95. <https://doi.org/10.1017/S0020859005002142>.
- MacKenzie, Donald A., i Judy Wajcman. 1999. *The Social Shaping of Technology*. 2nd ed. Maidenhead: Open University Press.
- Maenpaa, Sari. 2004. «Women below Deck: Gender and Employment on British Passenger Liners, 1860–1938». *The Journal of Transport History* 25 (2): 57-74. <https://doi.org/10.7227/TJTH.25.2.3>.
- Malcolmson, Patricia E. 1986. *English Laundresses: A Social History, 1850-1930*. Urbana : Chicago: University of Illinois Press.
- Malgesini, Graciela. 1998. «Introducción». A *Cruzando fronteras: migraciones en el sistema mundial*, editat per Graciela Malgesini, 11-40. Economía crítica 14. Madrid : Barcelona: Fundación Hogar del Empleado ; Icaria.
- Maluquer de Motes, Jordi. 1984. «La historia económica de Cataluña». *Papeles de economía española*, núm. 20: 268-80.
- . 1991. «Canvi institucional i el creixement econòmic (1789-1840)». A *Història econòmica de la Catalunya contemporània. Volum I. La formació d'una societat industrial*, editat per Jordi Nadal, Jordi Maluquer de Motes, Carles Sudrià, Francesc Cabana, Jaume Torras Elias, Jaime Benavente, Josep M. Benaul Berenguer, León Benelbas, i Francesc Cabana, 1:61-122. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- . 2013. *La Inflación en España: un índice de precios de consumo, 1830-2012*. Estudios de historia económica 64. Madrid: Banco de España, Eurosistema.
- Man, Ronen. 2013. «La micro-historia como referente teórico-metodológico. Un recorrido por sus vertientes y debates conceptuales». *Historia Actual Online*, núm. 30: 167-73.
- Marschalck, Peter. 2002. «The Port-City Legacy. Urban Demographic Change in the Hansestadt Bremen, 1815-1910». A *Population and Society in Western European Port Cities, c.1650-1939*, editat per Richard Lawton i Robert Lee, 252-69. Liverpool: Liverpool University Press.
- Martín Corrales, Eloy Martín. 2012. «La emigración española en Argelia». *Awraq: Estudios sobre el mundo árabe e islámico contemporáneo*, núm. 5: 47-63.
- Martín Pascual, José Manuel. 2007. «Aigua i societat a Barcelona entre les dues exposicions (1888-1929)». Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona. <https://www.tdx.cat/handle/10803/4808>.
- Martínez Carrión, José Miguel. 2001. «Estatura, salud y bienestar en las primeras etapas del crecimiento económico español. Una perspectiva comparada de los niveles de vida». *Documentos de trabajo de la Asociación Española de Historia Económica*, núm. 1: 3.

- Martínez Carrión, José Miguel, Antonio D. Cámara Hueso, i Pedro María Pérez Castroviejo. 2016. «Parámetros antropométricos de los reclutas españoles antes de la transición nutricional. Análisis de las desigualdades territoriales (1858-1913)». *Nutrición hospitalaria: Organo oficial de la Sociedad española de nutrición parenteral y enteral* 33 (6): 1477-86.
- Martínez Carrión, José Miguel, Pedro María Pérez Castroviejo, Javier Puche Gil, i Josep María Ramón i Muñoz. 2014. «La brecha rural-urbana de la estatura y el nivel de vida al comienzo de la industrialización española». *Historia social*, núm. 80: 35-57.
- Martínez Shaw, Carlos. 1991. «La economía marítima europea en el umbral de la Revolución Industrial». A *Proceedings of the international colloquium «Industrial revolutions and the sea»*, editat per Christian Koninckx, 9-21. Bruselas.
- . 1997. «La ciudad y el mar: la ciudad marítima y sus funciones en el Antiguo Régimen». *Manuscripts: Revista d'història moderna*, núm. 15: 257-78.
- . 2014. «La historia marítima de los tiempos modernos. Una historia total del mar y sus orillas». *Drassana: revista del Museu Marítim*, núm. 22: 35-64.
- Martorell, Pep. 2000. «Mestres d'aixa i calafats a València. Els últims testimonis d'una professió». A *Mestres d'aixa, calafats i mariners: del modelisme naval a la fusteria de ribera a les costes valencianes*, editat per Josep Vicent Boira Maiques, 118-33. València: Escola d'Arts i Oficis.
- Maruri Villanueva, Ramón. 2006. «Comercio portuario y transformaciones sociales. Santander, 1750-1829». A *La ciudad portuaria atlántica en la historia: siglos XVI-XIX*, editat per José Ignacio Fortea Pérez i Juan Eloy Gelabert González, 221-42. Santander: Universidad de Cantabria.
- Mata, Raül. 2007. «Els oficis de la mar». *Caramella: revista de música i cultura popular*, núm. 17: 6-9.
- Mateo, José. 2004. «Gente que vive del mar: La génesis y el desarrollo de una sociedad marítima y una comunidad pescadora». *Prohistoria: historia, políticas de la historia*, núm. 8: 59-86.
- Matés-Barco, Juan Manuel. 2019. «El abastecimiento de agua a Barcelona (1850-1939): origen y desarrollo de las compañías privadas». *Historia contemporánea*, núm. 59: 161-94.
- Maza Zorrilla, Elena. 1999. *Pobreza y beneficencia en la España contemporánea (1808-1936)*. Barcelona: Ariel.
- McKeown, Thomas. 1978. *El Crecimiento moderno de la población*. Barcelona: Antoni Bosch.
- Mestre i Campi, Jesús. 1985. «Una ciutat emmurallada al temps de la revolució industrial. Barcelona: ciutat, societat i política (1823-1859)». Tesis doctoral, Universitat de Barcelona.
- Miller, Montserrat. 2010. «Les Reines dels Mercats: cultura municipal i gènere al sector del comerç al detall d'aliments de Barcelona». A *Fer ciutat a través dels mercats: Europa, segles XIX i XX*, editat per José Luis Oyón i Manuel Guàrdia, 299-323. Col·lecció Pòsits 3. Barcelona: Museu d'Història de Barcelona : Ajuntament de Barcelona, Institut de Cultura.

- Mirri Larrubia, María Teresa. 1994. «El proceso de formación del proletariado en un barrio industrial: el caso de Sant Martí de Provençals: integración y diferenciación social, 1862-1925». Tesis doctoral, Universitat de Barcelona. <http://diposit.ub.edu/dspace/handle/2445/115183>.
- . 1996. «Migrantes en las jóvenes sociedades industriales: integración y diferenciación social». *Historia social*, núm. 26: 79-96.
- Mitidieri, Gabriela. 2018. «Entre modistas de París y costureras del país. Espacios de labor, consumo y vida cotidiana de trabajadoras de la aguja. Buenos Aires, 1852-1862», *Trashumante. Revista Americana de Historia Social*, núm. 12: 8-29. <https://doi.org/10.17533/udea.trahs.n12a02>.
- Moch, Leslie Page. 1999. «Dividing Time: An Analytical Framework for Migration History Periodization». A *Migration, migration history, history: old paradigms and new perspectives*, editat per Jan Lucassen i Leo Lucassen, 2nd, rev. ed ed., 41-56. Bern: Peter Lang.
- Molero Mesa, Jorge. 1989. «Historia social de la tuberculosis en España, 1889-1936». Tesis doctoral, Universidad de Granada. <https://digibug.ugr.es/handle/10481/6210>.
- Monge Martínez, Fernando. 1998. «Los estudios sobre historia portuaria: Una perspectiva crítica y metodológica». *Hispania: Revista española de historia* 58 (198): 307-26.
- Montero García, Manuel, ed. 2019. *La ciudad y el progreso: la construcción de la modernidad urbana*. Granada: Editorial Comares.
- , ed. 2020. *Construcción de la ciudad contemporánea: infraestructuras, sociedad y espacios urbanos*. Bilbao: Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea.
- Montiel Pastor, Josep. 1989. «Fuentes hospitalarias y niveles de vida. Barcelona, 1825-1875». A *Història urbana del Pla de Barcelona: actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona celebrat a l'Institut Municipal d'Història els dies 6 i 7 de desembre de 1985*, editat per Anna Maria Adroer i Tasis, 185-92. Barcelona: Ajuntament de Barcelona : Institut Municipal d'Història.
- Moon, Louise. 2015. «Sailorhoods: Sailortown and Sailors in the Port of Portsmouth circa 1850-1900». Tesis doctoral, University of Portsmouth. <https://researchportal.port.ac.uk/en/studentTheses/sailorhoods>.
- Moreno Rico, Javier. 2011. «El capitán de la marina mercante José Ricart y Giralt (1847-1930): una aproximación a la historia marítima contemporánea de Barcelona». Tesis doctoral, Universitat Politècnica de Catalunya. <https://upcommons.upc.edu/handle/2117/94487>.
- Moret, Xavier. 1997. *L'Edat d'or dels grans velers: 1750 1850. Els anys d'esplendor de la marina catalana*. Barcelona: Consorci de les Drassanes de Barcelona.
- Mozo Sánchez, Jhon Alexander. 2012. «El Modelo Barcelona de espacio público y diseño urbano: la regeneración de espacios públicos en barrios marítimos en fomento de su nueva

- centralidad. El caso de Barceloneta». Màster Oficial en Disseny Urbà: Art, Ciutat, Societat, Universitat de Barcelona. <http://diposit.ub.edu/dspace/handle/2445/29049>.
- Muñoz Abeledo, Luisa. 2005. «The Labour Market in the Spanish Fish-Canning Industry, 1880-1977: Labour Contracts and Work Organization». *International Journal of Maritime History* 17 (2): 211-30. <https://doi.org/10.1177/084387140501700210>.
- . 2012. «Actividad femenina en industrias pesqueras de España y Portugal (1870-1930)». *Historia contemporánea*, núm. 44: 49-72.
- Muñoz Pradas, Francesc. 2005. «Pautas territoriales de mortalidad en la España de 1860: una reconstrucción y análisis». *Revista de Demografia Histórica-Journal of Iberoamerican Population Studies* 23 (2): 43-78.
- . 2020. «Estatura y condición nutricional de la población infantil en una ciudad industrial española: el caso de Barcelona (1900-1969)». *Revista de Historia Industrial — Industrial History Review* 29 (79): 47-99. <https://doi.org/10.1344/rhi.v29i79.28782>.
- Muñoz Pradas, Francesc, i Roser Nicolau Nos. 2016. «Alimentació i salut de la població infantil». *A Proveir Barcelona: el municipi i l'alimentació de la ciutat, 1329-1930*, editat per Mercè Renom, 417-29. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- Muntané Pueyo, Daniel. 2022. «Associationism and Labour Conflicts in Fishing in Eastern Spain During the Transition From the Sail to the Motor (1864-1923)». *A Seafaring Lives in Transition. Mediterranean Maritime Labour, Communities, Shipping and the challenge of industrialization (1850s-1920s)*, editat per Apostolos Delis, Anna Sydorenko, Matteo Barbano, i Jordi Ibarz (a premsa). Leiden: Brill.
- Muray, Joan. 1999. *Històries de la vila... del Masnou*. Estudis maresmenecs 6. Vilassar de Mar : Mataró: Oikos-tau : Katelani ; Davinci.
- Muray, Joan. 2018. *República de marins: la vida dels capitans del Masnou del vuit-cents: segons la documentació de Francesc Maristany i Ramentol, Tomàs (el Masnou, 1820-1899): cinquanta-un anys de vida marinera, vuitanta viatges en quaranta-set anys (de 1834 a 1885) d'un pilot i capità mercant*. 1a edició. Quaderns d'història local del Masnou 3. El Masnou: Ajuntament del Masnou.
- Nadal, Jordi. 1991. «La metal·lúrgia: de les reparacions mecàniques a les construccions metàl·liques». A *Història econòmica de la Catalunya contemporània. Volum III. Indústria, finances i turisme*, editat per Jordi Nadal, Jordi Maluquer de Motes, Carles Sudrià, Francesc Cabana, Jaume Torras Elias, Jaime Benavente, Josep M. Benaul Berenguer, León Benelbas, i Francesc Cabana. Vol. III. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- . 1999. «Las máquinas de vapor fijas de la Maquinista Terrestre y Marítima S.A». *Revista de Historia Industrial. Economía y Empresa* 0 (16): 115-61. <https://doi.org/10.1344/rhi.v0i16.18505>.
- Nadal, Jordi, Juan Helguera Quijada, Alejandro Sánchez Suárez, i Josep M. Benaul Berenguer. 2003. «La industria en vísperas de la industrialización, 1750-1813: nuevas formas de

- industria». A *Atlas de la industrialización de España: 1750-2000*, editat per Jordi Nadal, Josep M. Benaül Berenguer, i Carles Sudrià, 48-60. Barcelona: Crítica.
- Nash, Mary. 2010. *Trabajadoras: un siglo de trabajo femenino en Cataluña (1900-2000)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Treball.
- Navarro i Domènech, Eduard. 1993. «Los Anuarios Estadísticos de la Ciudad de Barcelona; una eina útil per al coneixement de la ciutat a l'inici del segle XX». A *III Congrés d'història de Barcelona: la ciutat i el seu territori, dos mil anys d'història*, editat per Isabel Rodà, Josefina Mutgé i Vives, Isabel Bargalló Sánchez, Maria de los Ángeles Gutiérrez Behemerid, Montserrat Claveria Nadal i María Raya de Cárdenas, 535-40. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- Nicolau Nos, Roser. 1999. «Bacteriología y estadística en el proyecto de saneamiento de García Faria». A *Doctor Jordi Nadal: la industrializació i el desenvolupament econòmic d'Espanya = la industrialización y el desarrollo económico de España*, editat per Miquel Gutiérrez i Poch, 321-35. Barcelona: Servicio de Publicaciones.
- Nogués Garcia, Jordi. 2003. «Memòria científica del seguiment arqueològic realitzat al solar del Passeig de Joan de Borbó-Plaça de Mar, número 1 de Barcelona (033/03)». Memòria arqueològica. Barcelona: Veclus s.l.
- Nogués Marco, María del Pilar. 2005. «Análisis de la deflación española de la primera mitad del siglo XIX: una comparación internacional». *Revista de Historia Económica = Journal of Iberian and Latin American Economic History* 23 (2): 371-408.
- Norling, Lisa. 1992. «“How Frought with Sorrow and Heartpangs”: Mariners' Wives and the Ideology of Domesticity in New England, 1790-1880». *The New England Quarterly* 65 (3): 422-46. <https://doi.org/10.2307/366326>.
- . 2014. *Captain Ahab Had a Wife: New England Women and the Whalefishery, 1720-1870*. Chapel Hill : London: The University Of North Carolina Press.
- Nòvoa Rodríguez, Manuel, i Joan Capdevila Subirana. 2015. «Evolución del frente marítimo de Barcelona a partir de la cartografía y la fotografía aérea, 1854-2004». *Barcelona: quaderns d'història*, núm. 22: 277.
- Núñez Seixas, Xosé M. 1996. «¿Una clase inexistente? La pequeña burguesía española (1808-1936)». *Historia social*, núm. 26: 19-45.
- . 2008. «La historia social ente el dominio de la historia cultural: algunas reflexiones». *Historia social*, núm. 60: 177-84.
- Omran, A. R. 1971. «The Epidemiologic Transition. A Theory of the Epidemiology of Population Change». *The Milbank Memorial Fund Quarterly* 49 (4): 509-38.
- Ortiz-Villajos, José María. 2005. «Importancia de las patentes para los primeros fabricantes de máquinas de vapor en España: Nuevo Vulcano, La Maquinista Terrestre y Marítima y Alexander Hermanos.» A *VIII Congreso de la AEHE. La industria y el mercado mundial:*

el cambio de ventaja comparativa en perspectiva histórica, Galicia, 13-16 de septiembre de 2005.

- Osterhammel, Jürgen, i Gonzalo García. 2015. *La Transformación del mundo: una historia global del siglo XIX*. Serie mayor. Barcelona: Crítica.
- Otero Carvajal, Luis Enrique. 2007. «La reducción de escala y la narratividad histórica». *Cuadernos de Historia Contemporánea*, núm. Extra 1, 245-64. <https://doi.org/10.5209/CHCO.7610>.
- Oyón, José Luis. 2008. *La Quiebra de la ciudad popular: espacio urbano, inmigración y anarquismo en la Barcelona de entreguerras, 1914-1936*. Estrella Polar 51. Barcelona: Serbal.
- Oyón, José Luis, i Albert Garcia Espuche. 1994. «Crecimiento de las ciudades, 1840-1936». A *La sociedad urbana en la España contemporánea*, editat per Joan Serrallonga i Urquidí i Francisco Bonamusa Gaspà, 11-22. Madrid: Asociación de Historia Contemporánea.
- Oyón, José Luis, Josep Maldonado, i Eulàlia Grifol Ponsati. 2001. *Barcelona 1930 : un atlas social*. Aula d'Arquitectura / ETSAV. Barcelona: Edicions UPC.
- Oyón, José Luis, i Marta Serra. 2011. «Historia urbana: el espacio no es inocente». *Historia Contemporánea*, núm. 39: 387-401. <https://doi.org/10.1387/hc.2368>.
- Page Campos, Eduard. 2019. «Entre el mar, el puerto y la ciudad. Comunidades marítimas urbanas en transición: el caso de la Barceloneta en el siglo XIX». *Avances del Cesor* 16 (21): 131-60. <https://doi.org/10.35305/ac.v16i21.996>.
- Pallol Trigueros, Rubén. 2008. «Trabajadores en la ciudad: la evolución del mercado laboral masculino madrileño a través de los padrones municipales, 1860-1905». A *I Encuentro de Jóvenes Investigadores en Historia Contemporánea de la Asociación de Historia Contemporánea : Zaragoza, 26, 27 y 28 de septiembre de 2007*, editat per Oscar Aldunate León i Iván Heredia Urzáiz. Zaragoza: Pressas Universitarias de Zaragoza.
- Pallol Trigueros, Rubén, i Rocío García Abad, ed. 2017. *Inmigrantes en la ciudad: dinámicas demográficas, mercados de trabajo y desarrollo urbano en la España contemporánea*. Bilbao: Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea.
- Pallol Trigueros, Rubén, Santiago de Miguel Salanova, i Luis Díaz Simón. 2014. «HISCO en Madrid: una propuesta metodológica para el estudio de los mercados laborales en el pasado». *Revista de Demografía Histórica-Journal of Iberoamerican Population Studies* 32 (1): 103-44.
- Palmer, Bryan D. 2008. «La historia social y la coyuntura presente». *Historia social*, núm. 60: 185-92.
- Palmer, Sarah. 1978. «Experience, Experiment and Economics: Factors in the Construction of Early Merchant Steamships». A *Ships and shipbuilding in the North Atlantic region: proceedings of the conference of the Atlantic Canada Shipping Project, March 31-April 2,*

- 1977, editat per Keith Matthews i Gerald Panting, 233-. St. John's: Memorial University of Newfoundland.
- Pantaleón Gamisans, Montserrat. 2007. «Barcelona sucia. La Higiene a Barcelona durant el segle XIX». A *X Congrés d'Història de Barcelona: Dilemes de la fi de segle, 1874-1901*, editat per Mireia Freixa, Pilar Vélez, i Isabel Moretó Navarro. Barcelona: Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.
- Pareja Alonso, Arantza, Rocío García García Abad, i Karmele Zarraga Sangroniz. 2014. «Un análisis comparativo de la estructura profesional de las capitales vascas en los años 30 a través de la metodología HISCO». *Revista de Demografía Histórica-Journal of Iberoamerican Population Studies* 32 (1): 145-80.
- Parra Mas, Santiago de. 2008. «Fondas, hoteles y banquetes en la Zaragoza del siglo XIX». *Cuadernos de Aragón*, núm. 38: 3-124.
- Pascual i Domènech, Pere. 1991. «Desenvolupament de la marina de vapor i crisi de la construcció naval i de la marina mercant catalana». A *Història econòmica de la Catalunya contemporània*, editat per Jordi Nadal, Jordi Maluquer de Motes, Carles Sudrià, Francesc Cabana, Jaume Torras Elias, Jaime Benavente, Josep M. Benaul Berenguer, León Benelbas, i Francesc Cabana, III:299-335. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- . 2002. «El comerç de cabotatge (1820-1935). Etapes i factors explicatius de la seva evolució». A *El Transport marítim de cabotatge a la Mediterrània: II Jornades de Marina Tradicional, Promediterrània 2000, Palamós, 15/16-12-2000*, editat per Joan Lluís Alegret, 45-61. Palamós: Ajuntament de Palamós : Universitat de Girona : L'Estrop.
- Pascual i Domènech, Pere, i Jordi Nadal. 2008. *El Coure*. Les Masies de Voltregà: Fundació La Farga/La Farga Group.
- Pavlidis, Laurent. 2012. «La construction navale traditionnelle provençale au XIXe siècle. Sources et méthodes». *Cahiers de la Méditerranée*, núm. 84 (juny): 335-47. <https://doi.org/10.4000/cdlm.6526>.
- Peral Pacheco, Diego, i J. A. Maldonado Vizuite. 2005. «Las causas de mortalidad en Llerena entre 1800 y 1870». *Revista de estudios extremeños* 61 (1): 103-34.
- Pérez Artés, Mª Carmen. 2016. «El éxodo almeriense. Entendiendo la emigración española finisecular». *Documentos de trabajo de la Asociación Española de Historia Económica*, núm. 16: 6.
- Pérez i Núñez, Albert. 2004. «“La Maquinista Terrestre y Marítima”, una empresa pionera de la industrialització barcelonina». *Barcelona quaderns d'història*, núm. 11: 197-210.
- . 2009. «Indústria i poder. La Maquinista Terrestre y Marítima durant el Sexenni Democràtic». *Barcelona quaderns d'història*, núm. 15: 201-16.
- Pérez Juan, José Antonio. 2008. «La reforma de Someruelos en Alicante». A *Ideas reformistas y reformadores en la España del siglo XIX: los Sierra Pambley y su tiempo*, editat per

Francisco Carantoña Álvarez i Elena Aguado Cabezas, 338-54. León: Universidad de León : Fundación Sierra Pambley : Biblioteca Nueva

Pérez Monge, Assumpció. 2002. «La fàbrica de veles Maristany Hermanos o Cal Soberano (el Masnou, Maresme)». A *La Indústria tèxtil: actes de les V Jornades d'Arqueologia Industrial de Catalunya: Manresa, 26, 27 i 28 d'octubre de 2000*, editat per Lluís Virós i Pujolà, 111-23. Barcelona: Enginyers Industrials de Catalunya, Associació/Col·legi : Marcombo Boixareu.

Pérez-Fuentes Hernández, Pilar. 2003. *Ganadores de pan y amas de casa: otra mirada sobre la industrialización vasca*. Bilbao: Universidad del País Vasco, Servicio Editorial.

Permanyer, Lluís. 2003. «La Barceloneta, 250 anys d'història». A *La Barceloneta, un quart de mil·leni =: Barceloneta, un cuarto de milenio*, editat per Pere Serra, 12-35. Barcelona: Gas Natural : Ajuntament de Barcelona.

Pinch, Trevor J., i Wiebe E. Bijker. 1984. «The Social Construction of Facts and Artefacts: Or How the Sociology of Science and the Sociology of Technology Might Benefit Each Other». *Social Studies of Science* 14 (3): 399-441. <https://doi.org/10.1177/030631284014003004>.

Pinilla Navarro, Vicente. 1986. «La economía turolense en el segundo tercio del siglo XIX: estancamiento y atraso (1833-1868)». A *Encuentro sobre Historia Contemporánea de las Tierras Turolenses: actas: Villarlengo, 8-10 de junio de 1984*, editat per Instituto de Estudios Turolenses, 119-26. Teruel: Instituto de Estudios Turolenses. Diputación Provincial de Teruel. Adscrito al Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

Piola, María Eugenia, i Marga Vidal i Marc, ed. 2013. *La Barceloneta, records d'un barri*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona : Ediciones Carena.

Piqueras Arenas, José Antonio. 1999. «Trabajo artesano, industria y cultura radical en la época de la Primera Internacional». A *Cultura social y política en el mundo del trabajo*, editat per José Antonio Piqueras Arenas, Vicent Sanz Rozalén, i Francisco Javier Paniagua Fuentes, 165-210. Valencia: Centro Francisco Tomás y Valiente, UNED Alzira-Valencia : Fundación Instituto Historia Social

Pitarch Calero, Kenneth, Concepción Villar Garruta, i Antonio López Gay. 2018. «Ser migrante en la Barcelona de 1930. La inmigración valenciana en el barrio de la Barceloneta». *Pasado y memoria: Revista de historia contemporánea*, núm. 17: 259-99. <https://doi.org/10.14198/PASADO2018.17.10>.

Pla Bosch, Juan. 1997. *Real Club Náutico de Barcelona: 1873-1997: 125 años de historia*. Barcelona: Real Club Náutico de Barcelona.

Pojomovsky, Nora, ed. 2007. *Toneles, fogones y memoria. 1763 - Can Ramonet, la taberna más antigua de la Barceloneta*. Barcelona: Buffet & Ambigú.

Polónia, Amélia. 2000. «Reflections on social experiences in maritime communities: the portuguese case in the early modern age: specificity or globalisation of a group profile?»

Repositório Aberto da Universidade do Porto, FLUP - Artigo em Livro de Atas de Conferência Nacional. <http://repositorio-aberto.up.pt/handle/10216/13071>.

- . 2009. «Women's Participation in Labour and Business in the European Maritime Societies in the Early Modern Period. A Case Study (Portugal, 16th Century)». A *La Famiglia nell'economia europea, secc. XIII-XVIII = The economic role of the family in the European economy from the 13th to the 18th centuries*, editat per Simonetta Cavaciocchi, 705-19. Firenze: Firenze University Press.
- Pometti Benítez, Kevin. 2019. «Clima, salud pública y sociedad: causas, gestión y efectos de la fiebre amarilla en la Barcelona de 1821». *Cuadernos de Estudios del Siglo XVIII*, núm. 29 (desembre): 247-77. <https://doi.org/10.17811/cesxviii.29.2019.247-277>.
- Pou Muntaner, Juan. 1977. *La Marina en las Baleares: síntesis histórica*. Palma de Mallorca: Gráficas Miramar.
- Pradas i Andreu, Jordi. 1989. «Un Sector pre-industrial en crisi: el ram de la boteria». A *Història urbana del Pla de Barcelona: actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona celebrat a l'Institut Municipal d'Història els dies 6 i 7 de desembre de 1985*, editat per Anna Maria Adroer i Tasis, 351-66. Barcelona: Ajuntament de Barcelona: Institut Municipal d'Història.
- Puelles Benítez, Manuel de. 2004. *Estado y educación en la España liberal (1809-1857): un sistema educativo nacional frustrado*. Barcelona: Pomares.
- Puertas i Novau, Sílvia. 1994. *Artesanes i obreres: treballadores de l'agulla a la Barcelona contemporània*. Col·lecció Josep Lladonosa. Lleida: Diario La Mañana.
- Puigvert Solà, Joaquim. 2016. «El control sanitari dels aliments a través dels escorxadors i les vaqueries urbanes». A *Proveir Barcelona: el municipi i l'alimentació de la ciutat, 1329-1930*, editat per Mercè Renom, 311-24. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- Pujadas-Mora, Joana Maria, Juanjo Romero Marín, i Concepción Villar Garruta. 2014. «Propuestas metodológicas para la aplicación de HISCO en el caso de Cataluña, siglos XV-XX». *Revista de demografía histórica* 32 (1): 181-219.
- Pujades Rúbies, Isabel. 1989. «L'expansió demogràfica de 1857 a 1980: de la ciutat industrial a la ciutat metropolitana». A *Història urbana del Pla de Barcelona: actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona celebrat a l'Institut Municipal d'Història els dies 6 i 7 de desembre de 1985*, editat per Anna Maria Adroer i Tasis, 193-204. Barcelona: Ajuntament de Barcelona: Institut Municipal d'Història.
- Puy i Juanico, Josep. 2009. *Pobres, desvalguts i asilats. Caritat i beneficència a la Catalunya del segle XIX*. Textos i estudis de cultura catalana 149. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Quílez i Corella, Francesc Miquel. 2015. «La contribució d'Alexandre Planella (ca. 1830-1900) a la història de la restauració i el col·leccionisme catalans del vuit-cents». *Locus amoenus*, núm. 13: 107-25.

- Quintanas, Anna. 2011. «Higienismo y medicina social: poderes de normalización y formas de sujeción de las clases populares». *Isegoría* 0 (44): 273-84. <https://doi.org/10.3989/isegoria.2011.i44.730>.
- Quintero González, José. 2007. «Betunes para La Carraca». *Revista de historia naval* 25 (96): 87-96.
- Raveux, Olivier. 2013. *Marseille, ville des métaux et de la vapeur au XIXe siècle*. Patrimoine de la Méditerranée. Paris: CNRS Éditions.
- Recaño Valverde, Joaquín, Rafael Aracil, Antoni Segura i Mas, i Llorenç Ferrer Alòs. 1996. «La inmigración en la Catalunya rural (1860-1940): estructura demográfica y componentes espaciales». A *Los movimientos migratorios en la construcción de las sociedades modernas*, editat per Carmele Zarraga Sangroniz i Manuel González Portilla, 281-314. Bilbao: Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea, Servicio de Publicaciones.
- Recaño Valverde, Joaquín, i Albert Esteve Palós. 2006. «(Re-)visitando García Faria: Un estudio de los factores espaciales y medioambientales de la mortalidad en la Barcelona de finales del siglo XIX». *Revista de Demografía Histórica* 24 (1): 121-80.
- Rediker, Marcus. 1996. «Liberty Beneath the Jolly Roger: The Lives of Anne Bonny and Mary Read, Pirates». A *Iron Men, Wooden Women: Gender and Seafaring in the Atlantic World, 1700-1920*, editat per Margaret S. Creighton i Lisa Norling, 1-33. Baltimore : London: The John Hopkins University Press.
- Redó Vidal, Ramón. 2008. *Vinarossencs a la Barcelona industrial*. Vinaròs: Antinea.
- Reeves, Peter, Frank Broeze, i Kenneth McPherson. 1989. «Studying the Asian port city». A *Brides of the sea: port cities of Asia from the 16th- 20th centuries*, editat per Frank Broeze, 29-53. Kensington: New South Wales University Press.
- Reimann, Christina, i Martin Öhman. 2021. «Introduction». A *Migrants and the making of the urban-maritime world: agency and mobility in port cities, c. 1570-1940*, editat per Christina Reimann, Martin Öhman, i Birgit Tremml, 1-16. Routledge advances in urban history 8. New York, NY: Routledge.
- Renom, Mercè. 2016. «La construcció de mercats a la segona meitat del segle XIX: una resposta a diversos reptes». A *Proveir Barcelona: el municipi i l'alimentació de la ciutat, 1329-1930*, editat per Mercè Renom, 295-308. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- Revel, Jacques. 1995. «Micro-análisis y construcción de lo social». *Anuario IEHS: Instituto de Estudios histórico sociales*, núm. 10: 125-43.
- Reyes, Antoni. 2005. «Entrevista al mestre d'aixa Fèlix Gibernau i Cornellà». *Blanda* 8: 114-39.
- Riera i Tuèbols, Santiago. 1993. *Dels velers als vapors*. Barcelona: Associació i Col·legi d'Enginyers Industrials de Catalunya.
- . 2008. «La Indústria de construcció de màquines a Catalunya i els Països Catalans». *Catalan Historical Review*, núm. 1: 239-50.

- Ríos Jiménez, Segundo. 2002. «La industrialización de la pesca en la provincia de Huelva (1800-1930)». *Historia agraria: Revista de agricultura e historia rural*, núm. 28: 45-68.
- Risques Corbella, Manel. 1985. «L'epidèmia del còlera a Barcelona, 1884-1885». *L'Avenç*, núm. 79: 28-32.
- Rivera Medina, Ana María. 1998. «Paisaje naval, construcción y agentes sociales en Vizcaya: desde el medioevo a la modernidad». *Itsas memoria: revista de estudios marítimos del País Vasco*, núm. 2: 49-92.
- Roberts, Elizabeth. 1995. *Women's Work, 1840-1940*. Editat per Economic History Society. Cambridge ; New York: Cambridge University Press.
- Robles González, Elena, Josep Bernabeu-Mestre, i Fernando García Benavides. 1996. «La transición sanitaria: una revisión conceptual». *Revista de Demografía Histórica* 14 (1): 117-44.
- Roca i Rosell, Antoni. 1991. «La higiene urbana com a objectiu: notes sobre la història de l'Institut Municipal de la Salut (1891-1936)». A *Cent anys de salut pública a Barcelona: Institut Municipal de la Salut*, editat per Antoni Roca i Rosell, 75-104. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- Rodger, Richard. 1987. «Political Economy, Ideology and the Persistence of Working-Class Housing Problems in Britain, 1850–1914». *International Review of Social History* 32 (2): 109-43. <https://doi.org/10.1017/S0020859000008397>.
- . 1992. «Urban History: Prospect and Retrospect». *Urban History* 19 (1): 1-22. <https://doi.org/10.1017/S0963926800009603>.
- Rodger, Richard, i Susanne Rau. 2020. «Thinking Spatially: New Horizons for Urban History». *Urban History* 47 (3): 372-83. <https://doi.org/10.1017/S0963926820000218>.
- Rodrigo Alharilla, Martín. 1999. «La industria de construcciones mecánicas en Cataluña: el Arsenal Civil de Barcelona». *Revista de Historia Industrial*, núm. 16: 163-176-176.
- . 2006. «Los amargos beneficios del dulce. Azúcar, Cuba y deuda ecológica». *Anuario de Estudios Americanos* 63 (1): 211-32. <https://doi.org/10.3989/aeamer.2006.v63.i1.11>.
- . 2007. «Navieras y navieros catalanes en los primeros tiempos del vapor, 1830-1870». *Tst: Transportes, Servicios y telecomunicaciones*, núm. 13: 62-92.
- . 2010. «El retorn americà: famílies, capital, poder». *Barcelona quaderns d'història*, núm. 16: 75-93.
- . 2017. *La Marina mercante de vapor en Barcelona (1834-1914)*. Estudis 24. Barcelona: Museu Marítim de Barcelona.
- Rodríguez Ocaña, Esteban. 1985. «La labor estadística de Luis Comenge (1854-1916) en el instituto de Higiene Urbana de Barcelona». *Dynamis: Acta hispanica ad medicinae scientiarumque historiam illustrandam*, núm. 5-6: 279-306.

- . 1992. *Por la salud de las naciones: higiene, microbiología y medicina social*. Madrid: Akal.
- Rodríguez Pedret, Carmen. 2008. «Fragments de vida quotidiana a la Barcelona de mitjans del segle XIX». A *L'arquitectura de l'habitatge al segle XIX a Barcelona*, 39-59. Barcelona: Museu d'Història de la Ciutat. Ajuntament de Barcelona.
- . 2014. «Les guies de Barcelona al segle XIX: la construcció d'una historiografia particular». *Barcelona: quaderns d'història*, núm. 20: 171.
- Roig Mafé, Santiago. 2001. *Breve historia de Vinaròs*. Vinaròs: Associació Cultural Amics de Vinaròs.
- Roigé Ventura, Xavier. 1997. «Família burgesa, família obrera». A *L'Articulació social de la Barcelona contemporània*, editat per Joan Roca i Albert, 159-79. Barcelona: Institut Municipal d'Història.
- Romero Marín, Juanjo. 1996. «Resistencia de los trabajadores cualificados a la hegemonía del capital. Barcelona, 1814-1836». A *El trabajo a través de la historia : actas del IIº congreso de la Asociación de Historia Social. Córdoba, abril de 1995*, editat per Santiago Castillo, 305-12. Córdoba: Asociación de Historia Social.
- . 1997. «La Maestría Silenciosa: maestras artesanas en la Barcelona de la primera mitad del siglo XIX». *Arenal: Revista de historia de mujeres* 4 (2): 275-94.
- . 2005. *La construcción de la cultura del oficio durante la industrialización: Barcelona, 1814-1860*. Història del treball 1. Barcelona: Icaria Editorial : Publicacions i Edicions Universitat de Barcelona.
- . 2007. «Presència femenina a la gestió dels negocis artesans barcelonins: 1823-1860». *Recerques: història, economia, cultura*, núm. 56: 165-80.
- . 2019. «Revolución liberal y oficios: los faquines del puerto de Barcelona en el siglo XIX». A *Artesanos, gremios y género en el sur de Europa: siglos XVI-XIX*, editat per Àngels Solà i Parera i José Antolín Nieto Sánchez, 213-38. Història del treball 8. Barcelona: Edicions Universitat de Barcelona : Icaria Editorial.
- Rubio, Javier. 1991. «Los españoles en la Argelia francesa». *Cuadernos de historia contemporánea*, núm. 13: 221-30.
- Rubio-Ardanaz, Juan Antonio. 1994. *La Antropología marítima subdisciplina de la antropología sociocultural: teoría y temas para una aproximación a la comunidad pescadora de Santurtzi (Bizkaia)*. Ciencias sociales. Bilbao: Universidad de Deusto.
- Rújula López, Pedro. 1998. *Alcorisa: el mundo contemporáneo en el Aragón rural*. Alcorisa: Ayuntamiento de Alcorisa.
- . 2001. «La historia local de “género” a “circunstancia”». A *Nuevas tendencias historiográficas e historia local en España : actas del II Congreso de Historia Local de Aragón (Huesca, 7 al 9 de julio de 1999)*, editat per Miguel Angel Ruiz Carnicer i Carmen

- Frías Corredor, 45-54. Instituto de Estudios Altoaragoneses, Departamento de Historia Moderna y Contemporánea.
- Rule, John. 1990. *Clase obrera e industrialización*. Barcelona: Crítica.
- Ruz Márquez, José Luís. 1981. *Adra: siglo XIX*. Almería: Cajal.
- Ryan, Joan. 2011. «Women Naval Dockyard Workers in Two 19th Century Dockyard Towns: Chatham and Plymouth». Tesis doctoral, University of Greenwich. <https://gala.gre.ac.uk/id/eprint/7781/>.
- Sáez Buesa, Armando. 1968. *La Población de Barcelona en 1863 y 1960*. Madrid: Moneda y Crédito.
- Sagarra i Trias, Ferran. 1996. *Barcelona, ciutat de transició (1848-1868): el projecte urbà a través dels treballs de l'arquitecte Miquel Garrigai Roca*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- Sagués Baixeras, Ramon, i Cristina Rotger Estapé. 1980. «Els començaments de la indústria a Badalona». *Carrer dels Arbres. Revista anuari del Museu de Badalona*, 1a època, , núm. 8: 7-12.
- Salanova, Santiago de Miguel. 2015. «Madrid, los retos de la modernidad. Transformación urbana y cambio social, (1860-1931)». Tesis doctoral, Universidad Complutense de Madrid. <http://eprints.ucm.es/31451/>.
- . 2018. «Mejoras alimenticias y sanitarias en la España urbana del primer tercio del siglo XX. El Laboratorio Municipal de Higiene y su contribución a la modernización sociodemográfica de Madrid. 1877-1932». A *La escuela y la despensa: indicadores de modernidad. España, 1900-1936*, editat per Luis Enrique Otero Carvajal i Santiago de Miguel Salanova, 17-51. Madrid: Catarata.
- Salas-Vives, Pere, i Joana Maria Pujadas-Mora. 2021. «Bottom-up Nation-Building: National Censuses and Local Administration in Nineteenth-Century Spain». *Journal of Historical Sociology* 34 (2): 287-304.
- San Agustín, Arturo. 2016. *En mi barrio no había chivatos*. Barcelona: Comanegra.
- Sánchez Carrión, José María. 2015. «Talleres Nuevo Vulcano: un nombre, un espíritu y una historia para no olvidar». *Barcelona quaderns d'història*, núm. 22: 111-25.
- Sánchez Suárez, Alejandro. 1995. «Les activitats econòmiques a Barcelona (1717-1833)». A *Història de Barcelona: volum 5: El desplegament de la ciutat manufacturera (1714-1833)*, 217-65. Barcelona: Ajuntament de Barcelona : Enciclopèdia Catalana.
- Sanet i Jové, Josep Maria. 2019. *Els Mestres d'aixa i calafats de Tarragona al segle XIX*. Primera edició. Tarragona: Silva Editorial.
- Sanjuan Marroquin, Jose Miguel. 2018. «Las elites económicas barcelonesas. 1714-1919». Tesis doctoral, Universitat de Barcelona. <http://www.tdx.cat/handle/10803/586191>.

- Sanz Santos, José Luis. 2000. *Crecimiento, auge y crisis del puerto de Vinaròs en el siglo XIX*. Colección Aldebarán 21. Vinaròs: Editorial Antinea.
- Sarasúa, Carmen. 2003. «El oficio más molesto, más duro: el trabajo de las lavanderas en la España de los siglos XVIII al XX». *Historia social*, núm. 45: 53-78.
- Sarti, Raffaella, Anna Bellavitis, i Manuela Martini. 2018. «Introduction. What is Work?: Gender at the Crossroads of Home, Family, and Business from the Early Modern Era to the Present». A *What is Work?: Gender at the Crossroads of Home, Family, and Business from the Early Modern Era to the Present*, editat per Raffaella Sarti, Anna Bellavitis, i Manuela Martini, 1a ed., 30:1-84. Berghahn Books.
- Saumell i Olivella, Eva. 2015. *Cuina, teatre i modernitat: Barcelona, 1888-1919*. Tarragona: Publicacions URV.
- Savage, Michael, i Andrew Miles. 1994. *The Remaking of the British working class, 1840-1940*. London: Routledge.
- Scavino, Leonardo. 2022. «Camogli as a Maritime Community in the Age of Transition (1850s-1914)». A *Seafaring Lives in Transition. Mediterranean Maritime Labour, Communities, Shipping and the challenge of industrialization (1850s-1920s)*, editat per Apostolos Delis, Anna Sydorenko, Matteo Barbano, i Jordi Ibarz (a premsa). Leiden: Brill.
- Schibelinski, Diego. 2020. «Trabalhadores de um mar sem fim: a capitania dos portos e a experiência laboral de marítimos, pescadores e construtores navais: Santa Catarina, c.1840-c.1870». Tesi doctoral, Universidade Federal de Santa Catarina. <https://repositorio.ufsc.br/handle/123456789/216506>.
- Schrover, Marlou, i Gertjan de Groot, ed. 1995. *Women workers and technological change in Europe in the nineteenth and twentieth centuries*. London [etc.]: Taylor & Francis.
- Scott, Joan W. 1993. «La mujer trabajadora en el siglo XIX». A *Historia de las mujeres en Occidente (El siglo XIX)*, editat per Geneviève Fraisse i Michelle Perrot, 4:405-36. Madrid: Taurus.
- Scrimshaw, N. S., i R. M. Suskind. 1976. «Interactions of Nutrition and Infection». *Dental Clinics of North America* 20 (3): 461-72.
- Segarra, Ferran. 1995. «Política urbanística i creixement urbà». A *Història de Barcelona: volum 6: La ciutat industrial*, 217-58. Barcelona: Ajuntament de Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- Segura i Mas, Antoni. 1983. «El mercat de cereals i llegums a Barcelona, 1814-1868». *Recerques: història, economia, cultura*, núm. 14: 177-212.
- Sella, Antoni, i Martín Rodrigo Alharilla. 2002. *Vapors*. Barcelona: Museu Marítim : Angle.
- Serna, Justo, i Anacleto Pons. 2002. «En su lugar: una reflexión sobre la historia local y el microanálisis». *Prohistoria: historia, políticas de la historia*, núm. 6: 107-26.

- Serra, Pere, ed. 2003. *La Barceloneta, un quart de mil·leni =: Barceloneta, un cuarto de milenio*. Barcelona: Gas Natural : Ajuntament de Barcelona.
- Serrallonga i Urquidí, Joan. 1996. «Epidemias e historia social: Apuntes sobre el cólera en España, 1833-1865». *Historia social*, núm. 24: 7-21.
- Serrano Sanz, José María. 1987. *El viraje proteccionista en la Restauración: la política comercial española, 1875-1895*. Madrid: Siglo XXI.
- Sewell, William Hamilton. 1985. *Structure and mobility : the men and women of Marseille, 1820-1870*. Cambridge: Cambridge University Press.
- . 1992. «Los artesanos, los obreros de las fábricas y la formación de la clase obrera francesa, 1789-1848». *Historia social*, núm. 12: 119-40.
- . 2006. «Por una reformulación de lo social». *Ayer*, núm. 62: 51-72.
- . 2011. «Líneas torcidas». Traduit per Patricia Muñoz. *Historia Social*, núm. 69: 93-106.
- Sheller, Mimi, i John Urry. 2006. «The New Mobilities Paradigm». *Environment and Planning A: Economy and Space* 38 (2): 207-26. <https://doi.org/10.1068/a37268>.
- Silvestre Rodríguez, Javier. 2000. «Aproximaciones teóricas a los movimientos migratorios contemporáneos: Un estado de la cuestión». *Historia agraria: Revista de agricultura e historia rural*, núm. 21: 157-94.
- . 2007. «Temporary Internal Migrations in Spain, 1860-1930». *Social Science History* 31 (4): 539-74.
- Simón Pérez, Hipólito J., i Antonio Escudero Gutiérrez. 2003. «El bienestar en España: una perspectiva de largo plazo, 1850-1991». *Revista de Historia Económica = Journal of Iberian and Latin American Economic History* 21 (3): 525-66.
- Sintes, Adolf. 2008. *Mestres d'aixa menorquins: de la tèquina al bergantí*. Sant Lluís: Llevant.
- Smith, Merritt Roe, i Leo Marx. 1996. «Introducción». A *Historia y determinismo tecnológico*, editat per Merritt Roe Smith i Leo Marx, 11-17. Tecnología, economía, sociedad 5. Madrid: Alianza.
- Soberón Rodríguez, Mikel. 2014. *Abans de la Barceloneta*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Districte de Ciutat Vella.
- Solà i Parera, Àngels. 1993. «Características de la burguesía barcelonesa del siglo XIX. Notas historiográficas y apuntes de contenido». *Cahiers de la Méditerranée* 46 (1): 41-51. <https://doi.org/10.3406/camed.1993.1093>.
- . 2004. «La societat barcelonina en una època de canvis». *Barcelona quaderns d'història*, núm. 11: 39-68.
- Soldevila, Josep Maria Solé. 2010. «Cors de la Barceloneta: de les societats corals claverianes als cors muts, reconstrucció de la intervenció social de la pràctica coral». *Revista d'etnologia de Catalunya* 0 (37): 157-60.

- Soriano Palao, José. 1997. «La transición demográfica en Yecla, 1860-1930». *Papeles de Geografía*, núm. 26: 159-71.
- Soto Carmona, Álvaro. 1989. *El trabajo industrial en la España contemporánea: (1874-1936)*. Barcelona: Anthropos.
- Stark, Oded. 1993. *La Migración del trabajo*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.
- Stark, Susanne. 1996. *Female tars: women aboard ship in the age of sail*. London: Constable.
- Starkey, David J. 2020. «Why Maritime History?» *International Journal of Maritime History* 32 (2): 376-82. <https://doi.org/10.1177/0843871420920964>.
- Stone, Lawrence. 1971. «Prosopography». *Daedalus* 100 (1): 46-79.
- Suárez Bosa, Miguel, i Pilar Domínguez Prats. 2016. «Cultura obrera en el barrio portuario de La Isleta (Las Palmas de Gran Canaria): espacio, conflictividad y aprendizaje». A *Fronteras de agua: las ciudades portuarias y su universo cultural (siglos XIV-XXI)*, editat per Manuel-Reyes García Hurtado i Ofelia Rey Castelao, 531-45. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Sudrià, Carles. 2004. «Comerç, finances i indústria en els inicis de la industrialització catalana». *Barcelona quaderns d'història*, núm. 11: 9-38.
- Sutherland, Gillian. 1990. «Education». A *The Cambridge Social History of Britain: 1750-1950*, editat per F. M. L. Thompson, 3:119-69. Cambridge: Cambridge University Press.
- Szreter, Simon. 1988. «The Importance of Social Intervention in Britain's Mortality Decline c.1850–1914: a Re-interpretation of the Role of Public Health». *Social History of Medicine* 1 (1): 1-38. <https://doi.org/10.1093/shm/1.1.1>.
- . 1997. «Economic Growth, Disruption, Deprivation, Disease, and Death: On the Importance of the Politics of Public Health for Development». *Population and Development Review* 23 (4): 693-728. <https://doi.org/10.2307/2137377>.
- . 2004. «Industrialization and Health». *British Medical Bulletin* 69: 75-86. <https://doi.org/10.1093/bmb/ldh005>.
- Szreter, Simon, i Graham Mooney. 1998. «Urbanization, Mortality, and the Standard of Living Debate: New Estimates of the Expectation of Life at Birth in Nineteenth-Century British Cities». *The Economic History Review* 51 (1): 84-112.
- Tabaras Bosch, Marta. 2019. *Records de les dones del tèxtil: treballadores del Masnou a la postguerra*. Quaderns d'història local del Masnou 4. El Masnou: Ajuntament del Masnou. Arxiu Municipal.
- Tafunell, Xavier. 1994. *La Construcció de la Barcelona moderna: la indústria de l'habitatge entre 1854 i 1897*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Regidoria d'Edicions i Publicacions.
- Tarragó i Cid, Salvador. 1974. «La urbanización de los terrenos de la “ominosa” Ciudadela». *Quaderns d'arquitectura i urbanisme*, núm. 101: 24-37.

- Tatjer, Mercè. 1973. *La Barceloneta: del siglo XVIII al Plan de la Ribera*. Barcelona: Saturno.
- . 1980. «La inmigración en Barcelona en 1930: los andaluces en la Barceloneta». *Estudios geográficos* 41 (159): 119-44.
- . 1988. *Burgueses, inquilinos y rentistas: mercado inmobiliario, propiedad y morfología en el centro histórico de Barcelona: La Barceloneta, 1753-1982*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- . 1991. «Els establiments de banys a Barcelona al segle XIX: entre la higiene i l'oci de la societat industrial». A *I Jornades d'Arqueologia Industrial*, editat per Museu de l'Hospitalet, 270-76. Hospitalet de Llobregat: Ajuntament de l'Hospitalet: Museu de l'Hospitalet, DL.
- . 1995. «L'evolució de la població de Barcelona entre el 1860 i el 1897». A *Història de Barcelona: volum 6: La ciutat industrial*, 119-50. Barcelona: Ajuntament de Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- . 1996. «La Construcción Del Espacio Costero, Siglos XIX-XX: Del Mundo Portuario al Mundo Del Ocio: El Caso Del Puerto de Barcelona, 1856-1936». A *Puertos y Sistemas Portuarios (Siglos XVI-XX): Actas Del Coloquio Internacional El Sistema Portuario Español*, editat per Agustín Guimerá i Dolores Romero, 371-92. Madrid: Centro de Estudios y Experimentación de Obras Públicas, CEDEX.
- . 2002a. «El trabajo de la mujer en Barcelona en la primera mitad del siglo XX: lavanderas y planchadoras». *Scripta Nova: Revista electrónica de geografía y ciencias sociales*, núm. Extra 6: 119-23. <http://www.ub.edu/geocrit/sn/sn119-23.htm>.
- . 2002b. «Ensenyar la ciutat o aprendre de la ciutat: l'exemple de Barcelona». *Temps d'Educació*, núm. 26: 67-86.
- . 2009. «En los orígenes del turismo litoral: los baños de mar y los balnearios marítimos en Cataluña». *Scripta Nova: Revista electrónica de geografía y ciencias sociales*, núm. Extra 13: 5. <http://www.ub.edu/geocrit/sn/sn-296/sn-296-5.htm>.
- . 2015. «La Barceloneta com a centre de producció i aprovisionament naval, 1750-1950». *Barcelona quaderns d'història*, núm. 22: 67-86.
- Tavera García, Susanna. 1988. «La condición de la clase obrera inglesa, 1780-1850: un debate, todavía». *Historia social*, núm. 2: 144-56.
- Taylor, Arthur J. 1986. «Introducción del compilador». A *El Nivel de vida en Gran Bretaña durante la Revolución Industrial*, editat per Arthur J. Taylor, 15-56. Historia social. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social. Centro de Publicaciones.
- Termes, Josep, i Teresa Abelló. 1995. «Estructura i vida social». A *Història de Barcelona: volum 6: La ciutat industrial*, 151-85. Barcelona: Ajuntament de Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- Thompson, Edward Palmer. 2012. *La Formación de la clase obrera en Inglaterra*. Primera edición en Capitán Swing. Colección Entre líneas. Madrid: Capitán Swing.

- Thompson, Paul. 1986. «Espacio y poder entre los hombres y mujeres de las comunidades marítimas». A *El Poder en la sociedad: historia y fuente oral*, editat per Mercedes Vilanova i Paloma Villegas, 23-33. Ensayo 17. Barcelona: Antoni Bosch.
- Thomson, J. K. J. 1992. *A distinctive industrialization: cotton in Barcelona, 1728-1832*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tilly, Charles. 1992. «Social change in Modern Europe: the big picture». A *The Industrial Revolution and Work in Nineteenth-Century Europe*, editat per Lenard R. Berlanstein, 46-64. London: Routledge.
- Toran Belver, Rosa. 2013. *Atles electoral. Els consistoris del Masnou 1812-1979*. La Roca de Xeix 29. Masnou: Ajuntament del Masnou : Museu Municipal de Nàutica del Masnou.
- Torra, Eulàlia, i Eliseu Carbonell. 2015. *Les Dones i el mar*. Estudis 21. Barcelona: Museu Marítim de Barcelona.
- Torres Sánchez, Rafael. 2012. «La política de abastecimiento de cáñamo a la Armada en la segunda mitad del siglo XVIII». *Revista de historia naval* 30 (116): 47-72.
- Urteaga, Luis. 1980. «Miseria, miasmas y microbios. Las topografías médicas y el estudio del medio ambiente en el siglo XIX». *Cuadernos Críticos de Geografía Humana*, núm. 29. http://www.ub.edu/geocrit/geo29.htm#N_2_.
- . 1987. «Barcelona i la higiene urbana en l'obra de Monlau». A *El naixement de la infraestructura sanitària a la ciutat de Barcelona*, editat per Ramon Grau: 29-37. Salut Pública 6. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- Urteaga, Luis, i Francesc Nadal. 1994. «En los orígenes de la estadística municipal: la creación de los servicios de estadística del Ayuntamiento de Barcelona». A *Ciencia e ideología en la ciudad: I Coloquio Interdepartamental*, editat per Horacio Capel Sáez, José Maria López Piñero, i José Pardo Tomás, II:87-100. València: Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transports.
- Valdaliso, Jesús María. 1992. «La transición de la vela al vapor en la flota mercante española: cambio técnico y estrategia empresarial». *Revista de Historia Económica - Journal of Iberian and Latin American Economic History* 10 (1): 63-98.
- . 1995. «The progress of maritime history in Spain since 1975». A *Maritime History at the Crossroads: A Critical Review of Recent Historiography*, editat per Frank Broeze, 229-47. Research in Maritime History 9. International Maritime Economic History Association.
- . 2001. «Entre el mercado y el Estado: la marina mercante y el transporte marítimo en Espana en los siglos XIX y XX». *Tst: Transportes, Servicios y telecomunicaciones*, núm. 1: 55-79.
- . 2004. «La Historiografía Marítima (económica y social) de la España contemporánea: tendencias y avances recientes». A *Actes del 1er Congrés d'Història Marítima de Catalunya: Museu Marítim de Barcelona: 13, 14 i 15 de novembre de 2002*, editat per

- Congrés d'Història Marítima de Catalunya, 1-24. Barcelona: Museu Marítim: Drassanes Reials de Barcelona.
- Valero Escandell, José Ramón. 1986. «La implantación del registro civil en España (problemas de utilización en estudios demográficos)». *Anales de la Universidad de Alicante: Historia contemporánea*, núm. 5: 87-100.
- Valls Junyent, Francesc de Paula. 2001. «El paper de les exportacions vitícoles en la configuració de les relacions exteriors de l'economia catalana, 1672-1869». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. 12: 161-72.
- . 2004. *La Catalunya atlàntica: aiguardent i teixits a l'arrencada industrial catalana*. Vic: Eumo.
- Vargas Lorente, Pedro. 1995. *Distrito de Albuñol: siglo XIX*. Albuñol: Ayuntamiento de Albuñol.
- . 2003. *Albuñol, un fin de siglo (1886-1900)*. Albuñol: Ayuntamiento de Albuñol.
- Vasilaki, Kalliopi. 2022. «The Port of La Ciotat and its Maritime Community Towards Industrialisation (1836-1916)». A *Seafaring Lives in Transition. Mediterranean Maritime Labour, Communities, Shipping and the challenge of industrialization (1850s-1920s)*, editat per Apostolos Delis, Anna Sydorenko, Matteo Barbano, i Jordi Ibarz (a premsa). Leiden: Brill.
- Vázquez Lijó, José Manuel. 2009. «La carpintería de ribera en la provincia marítima de A Coruña en la primera mitad del siglo XIX: localización y producción». A *Estudios en homenaje al profesor José M. Pérez García, Vol. 2*, editat per Carlos Baliñas Pérez, María López Díaz, i José Manuel Pérez García, 337-56. Vigo: Servizo de Publicacións da Universidade de Vigo.
- Venteo, Daniel. 2012. *La Barceloneta, guía d'història urbana*. 1a ed. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- Vera Bolaños, Marta. 1999. «La teoría de la transición epidemiológica». *Documentos de investigación*, El Colegio Mexiquense, núm. 37.
- Verboven, Koenraad, Myriam Carlier, i Jan Dumolyn. 2007. «A short manual to the art of prosopography». A *Prosopography Approaches and Applications. A Handbook*, 35-70. Oxford: Unit for Prosopographical Research (Linacre College).
- Vidal Bendito, Tomàs. 1985. «El papel de Barcelona en la transición demográfica catalana». *Estudios geográficos* 46 (178): 189-210.
- Vilà i Galí, Agustí Ma. 1992. *La Marina mercant de Lloret de Mar: segles XVIII i XIX*. Lloret de Mar: Ajuntament de Lloret de Mar.
- Vilanova, Josep Maria. 2003. «L'urbanisme de la Barceloneta». A *La Barceloneta, un quart de mil·leni =: Barceloneta, un cuarto de milenio*, editat per Pere Serra, 94-127. Barcelona: Gas Natural : Ajuntament de Barcelona.

- Vilar, Pierre. 1964. *Catalunya dins l'Espanya moderna: recerques sobre els fonaments econòmics de les estructures nacionals*. Estudis i documents 4. Barcelona: Edicions 62.
- Villar Garruta, Concepción. 2013. «Treball i Gènere a la Indústria Metal·lúrgica de Barcelona (segles XIX i XX)». Tesi doctoral, Universitat de Barcelona. <http://www.tdx.cat/handle/10803/134056>.
- Viñao Frago, Antonio Viñao. 2005. «Tiempos Familiares, Tiempos Escolares (Trabajo Infantil y Asistencia Escolar en España durante la segunda mitad del Siglo XIX y el primer tercio del XX)». *História da Educação* 9 (17): 33-50.
- Viruela Martínez, Rafael. 1995. «Expansión y crisis de la actividad pesquera valenciana en el siglo XIX». *Investigaciones geográficas* 13: 117-33.
- . 2000. «Les barques de pesca i l'ofici de mariner al litoral valencià (segles XVIII i XIX)». *A Mestres d'aixa, calafats i mariners: del modelisme naval a la fusteria de ribera a les costes valencianes*, editat per Josep Vicent Boira Maiques, 84-93. València: Escola d'Arts i Oficis.
- Von Briesen, Brendan J. 2017. «Service-Sector Guilds and the Challenge of Liberalization: The Organization of Maritime-Cargo Handling in Barcelona, c.1760-1840». Tesi doctoral, Universitat de Barcelona. <http://www.tdx.cat/handle/10803/525862>.
- Voth, Hans-Joachim. 2000. *Time and Work in England 1750-1830*. Oxford Historical Monographs. Oxford: Clarendon Press.
- . 2004. «Living standards and the urban environment». A *The Cambridge Economic History of Modern Britain: Volume 1: Industrialisation, 1700–1860*, editat per Paul Johnson i Roderick Floud, 1:268-94. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vries, Jan de. 2019. «Playing with Scales: The Global and the Micro, the Macro and the Nano». *Past & Present* 242 (Supplement_14): 23-36. <https://doi.org/10.1093/pastj/gtz043>.
- Wiegshoff, Andrea. 2021. «The “Greatest Traveller of Them All”: Rats, Port Cities, and the Plague in U.S. Imperial History (c. 1899–1915)». A *Migrants and the making of the urban-maritime world: agency and mobility in port cities, c. 1570-1940*, editat per Christina Reimann, Martin Öhman, i Birgit Tremml, 107-126. Routledge advances in urban history 8. New York, NY: Routledge.
- Williams, David M. 2020. «Maritime History: Contexts and Perspectives». *International Journal of Maritime History* 32 (2): 370-75. <https://doi.org/10.1177/0843871420921268>.
- Williams, David M., i John Armstrong. 2012. «An Appraisal of the Progress of the Steamship in the Nineteenth Century». A *The World's Key Industry: History and Economics of International Shipping*, editat per Gelina Harlaftis, Stig Tenold, i Jesús María Valdaliso, 43-63. London: Palgrave Macmillan UK.
- Wilson, Mark R. 2001. «The Extensive Side of Nineteenth-Century Military Economy: The Tent Industry in the Northern United States during the Civil War». *Enterprise & Society* 2 (2): 297-337. <https://doi.org/10.1093/es/2.2.297>.

- Wischermann, Clemens. 2002. «Changes in Population Development, Urban Structures and Living Conditions in Nineteenth-Century Hamburg». A *Population and Society in Western European Port Cities, c.1650-1939*, editat per Richard Lawton i Robert Lee, 270-304. Liverpool: Liverpool University Press.
- Yáñez, César. 2006. «Los negocios ultramarinos de una burguesía cosmopolita: los catalanes en las primeras fases de la globalización, 1750-1914». *Revista de Indias* 66 (238): 679-710.
- Zarraga Sangroniz, Karmele, i Manuel González Portilla. 1996. «Las migraciones hacia una zona de intensa industrialización: la inmigración en familia a la ría de Bilbao en los inicios de la Primera Industrialización vasca». A *Los movimientos migratorios en la construcción de las sociedades modernas*, editat per Karmele Zarraga Sangroniz i Manuel González Portilla, 189-240. Bilbao: Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea, Servicio de Publicaciones.
- Zarzoso Orellana, Alfons. 2000. «Los orígenes de la salud pública: ¿una cuestión política y económica? Consideraciones historiográficas a propósito del libro de Christopher Hamlin». *Asclepio: Revista de historia de la medicina y de la ciencia* 52 (2): 283-94. <https://doi.org/10.3989/asclepio.2000.v52.i2.213>.
- Zurbano Melero, José Gabriel. 1998. «Una aproximación a la historia de los astilleros guipuzcoanos en la época contemporánea (1780-1980)». *Itsas memoria: revista de estudios marítimos del País Vasco*, núm. 2: 327-62.

Annexos

Nomenclatura actual dels carrers de la Barceloneta

Nomenclatura antiga*	Nomenclatura actual
Alegría	Andrea Dòria
Almacenes	Magatzems
Álvarez	Conreria
Andén del Puerto	Moll de la Barceloneta
Balboa	Balboa
Baluarte	Baluard
Barceló	Almirall Barceló
Berenguer Mayol	Berenguer Mallol
Carbonell	Carbonell
Cementerio	Andrea Dòria
Concepción	Salamanca
Concordia	Almirall Aixada
Ginebra	Ginebra
Habana	<i>No existeix**</i>
Juicio	Judici
Lavaderos	Safareigs
Lepanto	Sòria
Marineros	Mariners
Marqués de la Cuadra	Marquès de la Quadra
Marqués de la Mina	Marquès de la Mina
Mayor	Mar
Merced	Mestrança
Miguel Boera	Miquel Boera
Muelle Nuevo	Moll Nou
Norte	Cermeño
Paredes	Paredes
Passeig Nacional	Passeig Joan de Borbó
Pescadores	Pescadors
Pizarro	Pizarro
Plaça dels Boters	Plaça del Poeta Boscà
Plaza de la Fuente	Plaça del Poeta Boscà
Plaza de San Miguel	Plaça de la Barceloneta
Proclamación	Proclamació
Sal	Sal
San Andrés	Rector Bruguera
San Antonio	Atlàntida
San Carlos	Sant Carles
San Fernando	La Maquinista
San Francisco	Pontevedra

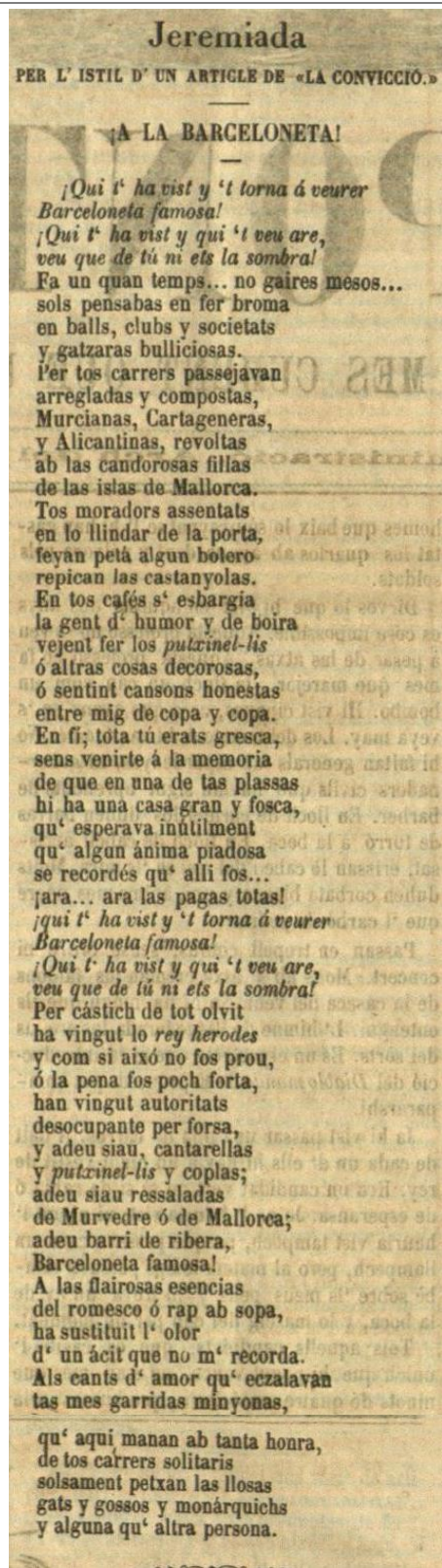
San José	Sant Josep
San Juan	Pepe Rubianes
San Miguel	Sant Miquel
San Olegario	Vinaròs
San Pedro	Monjo
San Rafael	Alcanar
San Raimundo	Guitert
San Severo	Vila Joiosa
San Telmo	Sant Elm
Santa Ana	Doctor Giner i Partagàs
Santa Bárbara	Escuder
Santa Clara	Comte de Santa Clara
Santa Eulalia	Meer
Santa Madrona	Grau i Torras
Sevilla	Sevilla
Tormenta	Santa Lluïsa de Marillac

** Corresponen a tots els noms de carrers i places obtinguts en les fonts tractades, des de 1840 a 1900. Bona part dels canvis van ocórrer a les primeres dècades del segle XX.*

*** El carrer estava situat on actualment s'ubica el Centre Cívic de la Barceloneta.*

Font: Elaboració pròpia a partir de totes les fonts consultades, en especial de diferents documents cartogràfics del segle XIX i actuals.

Imatge A.I.1. – Jeremiada dedicada
a la Barceloneta, any 1870

Font: Extret de *Lo Ponton*, 15 d'octubre de 1870.

Imatge A.I.2. – Sonet sobre la Barceloneta,
any 1894

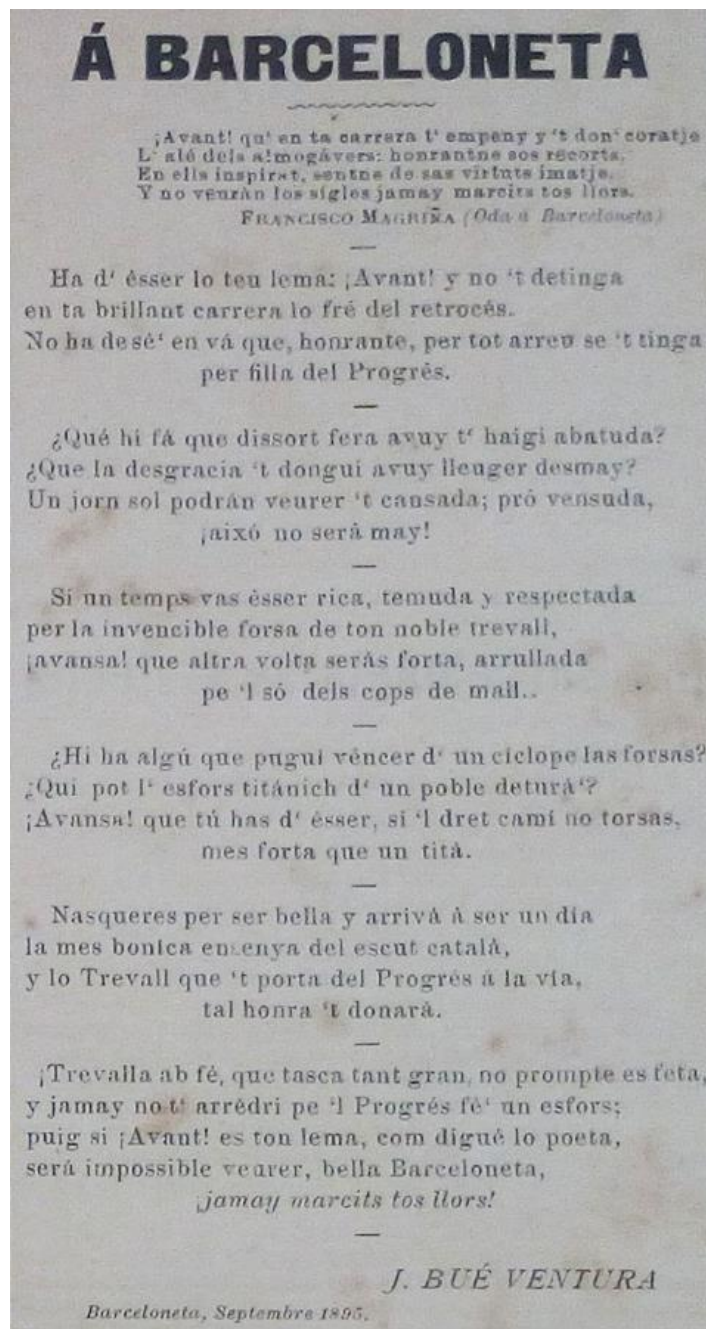
La Barceloneta

SONET

Las plassas y carrers tots plens se notan
d' obrers que amunt y avall van pressurosos,
mostrant qu' han fet treballs molt fatigosos
quan de suhor sos fronts encara degotan.
Que surten dels tallers ben clar denotan
ab los vestits tots plens de olis greixosos,
portant lo pás tan llarch, van silenciosos,
que més que caminar, sembla que trotan.
Lligada dintre 'l mar deix la barqueta
y á casa 'l mariner sol fer sa via,
y en las fondas cap taula queda neta
omplintse gom á gom y ab energia;
donchs, lector, aixó es la Barceloneta
quan ja han tocat las dotze del mitj dia.

M. GARDÓ FERRER.

Font: Extret de *La Tomasa*, 29 de desembre de 1894.

Taula A.I.1. – Principals periòdics barcelonins consultats

Títol	Període*	Resum tendència	Localització
<i>Diario de Barcelona</i>	1792-1866	Decà de la premsa espanyola. Liberal, conservador i monàrquic, era el principal defensor de la burgesia catalana al segle XIX	ARCA (BNC)
<i>El Guardia nacional</i>	1836-1841	Liberal, amb inclinació cap al moderantisme cristià	Hemeroteca Digital (BNE)
<i>El Constitucional</i>	1837-1843	Liberal progressista, fundat per Pere Felip Monlau. Defensor de la burgesia industrial catalana a Madrid	Hemeroteca Digital (BNE)
<i>El Barcelonés</i>	1846-1855	El diari progressista més destacat de la Dècada Moderada	Hemeroteca Digital (BNE)
<i>El Áncora</i>	1850-1855	Catòlic, tradicionalista i conservador	Hemeroteca Digital (BNE)
<i>La Corona</i>	1857-1868	Liberal progressista	Hemeroteca Digital (BNE)
<i>El Pájaro verde</i>	1860-1861	Revista satírica amb predilecció per atendre aspectes quotidians de la Barceloneta	ARCA (BNC)
<i>El Pájaro azul</i>	1861-1865	Ídem	ARCA (BNC)
<i>El Lloyd Español</i>	1861-1868	Subtitulat “diario marítimo y de intereses mercantiles”, tracta preferentment temes marítims i comercials	Hemeroteca Digital (BNE)
<i>El Diablo suelto</i>	1863-1865	Revista satírica amb predilecció per atendre aspectes quotidians de la Barceloneta	ARCA (BNC)
<i>La Víbora</i>	1864	Ídem	AHCB
<i>La Federacion</i>	1869-1874	Obrer i internacionalista, òrgan del Centre Federal de les Societats Obreres i de la Federació Barcelonesa de l’AIT	ARCA (BNC)
<i>La Crónica de Cataluña</i>	1869-1886	Liberal progressista i antirrepublicà. Successor de <i>La Corona</i>	Hemeroteca Digital (BNE)
<i>La Convicción</i>	1871-1873	Carlista, catòlic i tradicionalista	Hemeroteca Digital (BNE)
<i>La Independencia</i>	1871-1873	Republicà federal. Difusor del pensament higienista	Hemeroteca Digital (BNE)
<i>La Imprenta</i>	1871-1879	Republicà federal. Predecessor d' <i>El Diluvio</i>	ARCA (BNC)
<i>La Esquella de la Torratxa</i>	1872-1939	Republicà i anticlerical. De to satíric, molt crític amb l’administració municipal	BVPH (MCU)
<i>Revista Marítima</i>	1877-1879	Autodefinit com a defensor de la marina i del comerç. Representant de naviliers, comerciants i capitans i patrons de bucs. Obertament proteccionista	AMMB
<i>La Publicidad</i>	1878-1922	Republicà possibilista i anticlerical	ARCA (BNC)

<i>Diari Català</i>	1879-1881	Catalanista i republicà federal, fundat per Valentí Almirall. Primer diari íntegrament en català	BVPH (MCU)
<i>El Diluvio</i>	1879-1939	Republicà i anticlerical, conegut per les campanyes contra l'administració municipal. Continuador de <i>La Imprenta</i>	ARCA (BNC)
<i>La Dinastía</i>	1883-1904	Conservador, portaveu canovista a Catalunya. Marcadament antirrepublicà i antianarquista	Hemeroteca Digital (BNE)
<i>El Productor</i>	1887-1893	Anarquista, dirigit per Anselmo Lorenzo	ADRFM
<i>Gaceta Sanitaria de Barcelona</i>	1888-1910	Òrgan del Cos Mèdic Municipal. Inclou diferents estadístiques demogràfiques i sanitàries de la ciutat	AHCB
<i>La Veu de Catalunya</i>	1891-1937	Catalanista conservador, portaveu de la Lliga des de la fundació del partit	ARCA (BNC)
<i>Revista de Navegación y Comercio</i>	1892-1899	Especialitzada en la marina mercant i militar i en el comerç marítim	Hemeroteca Digital (BNE)
<i>El Serviola</i>	1895	Especialitzat en la navegació, els ports i les indústries marítimes. Dirigit per un capità de la marina mercant	AHCB

** En aquelles publicacions de dipòsits digitals, el període correspon als anys digitalitzats en el moment de la recerca. En alguns casos poden tenir periodicitats més àmplies, com és el cas especialment del Diario de Barcelona.*

Font: Elaboració pròpia a partir dels descriptors de les publicacions en els dipòsits digitals i d'observacions pròpies.

Annexos al Capítol 1

Taula A.1.1. – Detall ampliat de l'evolució de la distribució sectorial dels establiments de la Barceloneta i Barcelona

Sectors econòmics (CNAE)	1842-63			1880-97			Total		
	<i>Bta</i>	<i>Bcn</i>	<i>Bta (%)</i>	<i>Bta</i>	<i>Bcn</i>	<i>Bta (%)</i>	<i>Bta</i>	<i>Bcn</i>	<i>Bta (%)</i>
A - Agricultura, ramaderia, silvicultura i pesca	0	15	0	6	246	2,4	6	261	2,3
01 - Agricultura, ramaderia, caça i serveis relacionats	0	15	0	6	246	2,4	6	261	2,3
C - Indústria manufacturera	537	12.861	4,2	375	11.275	3,3	912	24.136	3,8
10 - Indústria de l'alimentació	76	1.688	4,5	88	1.376	6,4	164	3.064	5,4
11 - Fabricació de begudes	0	13	0	0	125	0	0	138	0
13 - Indústria tèxtil	56	3.430	1,6	27	2.324	1,2	83	5.754	1,4
14 - Confecció de peces de vestir	12	1.189	1	11	1.631	0,7	23	2.820	0,8
15 - Indústria del cuir i del calçat	37	1.552	2,4	27	1.038	2,6	64	2.590	2,5
16 - Indústria de la fusta i del suro, excepte mobles; cistelleria i esparteria	136	1.981	6,9	57	1.310	4,4	193	3.291	5,9
17 - Indústria del paper	0	47	0	1	60	1,7	1	107	0,9
18 - Arts gràfiques i reproducció de suports gravats	0	305	0	0	379	0	0	684	0
20 - Indústria química	21	105	20	3	110	2,7	24	215	11,2
23 - Fabricació d'altres productes minerals no metàl·lics	4	148	2,7	5	386	1,3	9	534	1,7
24 - Metal·lúrgia; Fabricació de productes de ferro, acer i ferroaliatges	21	394	5,3	25	484	5,2	46	878	5,2
25 - Fabricació de productes metàl·lics, excepte maquinària i equip	47	1.014	4,6	48	903	5,3	95	1.917	5
26 - Fabricació de productes informàtics, electrònics i òptics	11	135	8,1	4	139	2,9	15	274	5,5
27 - Fabricació de material i equip elèctric				0	27	0	0	27	0
28 - Fabricació de maquinària i equip no compresos en altres parts	15	129	11,6	19	154	12,3	34	283	12
29 - Fabricació de vehicles de motor, remolcs i semiremolcs	1	68	1,5	0	84	0	1	152	0,7

30 - Fabricació d'altre material de transport	8	8	100	4	4	100	12	12	100
31 - Fabricació de mobles	3	279	1,1	4	271	1,5	7	550	1,3
32 - Altres indústries manufactureres	6	291	2,1	3	421	0,7	9	712	1,3
33 – Reparació i instal·lació de maquinària i equip	83	85	97,6	49	49	100	132	134	98,5
D - Subministrament d'energia elèctrica, gas, vapor i aire condicionat	0	3	0	1	7	14,3	1	10	10
35 - Subministrament d'energia elèctrica, gas, vapor i aire condicionat	0	3	0	1	7	14,3	1	10	10
F - Construcció	15	354	4,2	4	394	1	19	748	2,5
42 - Enginyeria civil				2	22	9,1	2	22	9,1
43 - Activitats de construcció especialitzada	5	199	2,5	2	344	0,6	7	543	1,3
<i>No classificats</i>	10	155	6,5	0	28	0	10	183	5,5
G – Comerç majorista i minorista; reparació de vehicles de motor i motocicletes	359	8.720	4,1	250	8.290	3	609	17.010	3,6
46 - Comerç majorista i intermediaris del comerç, excepte de vehicles de motor i motocicletes	84	4.092	2,1	47	3.592	1,3	131	7.684	1,7
47 - Comerç minorista, excepte de vehicles de motor i motocicletes	275	4.628	5,9	210	5.029	4,2	485	9.657	5
H - Transport i emmagatzematge	9	335	2,7	21	561	3,7	30	896	3,3
49 - Transport terrestre i per canonada	5	155	3,2	8	293	2,7	13	448	2,9
50 - Transport marítim i per vies navegables interiors	3	164	1,8	0	43	0	3	207	1,4
52 - Emmagatzematge i activitats annexes al transport	1	16	6,3	13	225	5,8	14	241	5,8
I - Hosteleria	134	1.446	9,3	170	1.995	8,5	304	3.441	8,8
55 - Serveis d'allotjament	15	222	6,8	1	144	0,7	16	366	4,4
56 - Serveis de menjars i begudes	119	1.224	9,7	169	1.851	9,1	288	3.075	9,4
J - Informació i comunicacions				1	370	0,3	1	370	0,3
58 - Edició				1	275	0,4	1	275	0,4
<i>No classificats</i>				0	95	0	0	95	0
K - Activitats financeres i d'assegurances	2	296	0,7	9	538	1,7	11	834	1,3
64 - Serveis financers, excepte assegurances i fons de pensions	2	107	1,9	8	346	2,3	10	453	2,2
65 - Assegurances, reassegurances i fons de pensions				0	64	0	0	64	0

66 - Activitats auxiliars als serveis financers i a les assegurances	0	189	0	1	128	0,8	1	317	0,3
L - Activitats immobiliàries	0	36	0	7	153	4,6	7	189	3,7
68 - Activitats immobiliàries	0	36	0	7	153	4,6	7	189	3,7
M - Activitats professionals, científiques i tècniques	3	1.137	0,3	12	2.141	0,6	15	3.278	0,5
69 - Activitats jurídiques i de comptabilitat	1	900	0,1	0	1.540	0	1	2.440	0
71 - Serveis tècnics d'arquitectura i enginyeria; assajos i anàlisis tècnics	0	102	0	5	404	1,2	5	506	1
74 - Altres activitats professionals, científiques i tècniques	2	127	1,6	6	169	3,6	8	296	2,7
75 - Activitats veterinàries	0	8	0	1	28	3,6	1	36	2,8
N - Activitats administratives i serveis auxiliars	0	262	0	6	135	4,4	6	397	1,5
77 - Activitats de lloguer	0	262	0	6	135	4,4	6	397	1,5
P - Educació	5	202	2,5	18	1.009	1,8	23	1.211	1,9
85 - Educació	5	202	2,5	18	1.009	1,8	23	1.211	1,9
Q - Activitats sanitàries i de serveis socials	21	353	5,9	17	924	1,8	38	1.277	3
86 - Activitats sanitàries	12	317	3,8	16	891	1,8	28	1.208	2,3
87 - Assistència en establiments residencials	9	36	25	1	33	3	10	69	14,5
R - Activitats artístiques, recreatives i d'entreteniment	2	195	1	9	601	1,5	11	796	1,4
90 - Activitats de creació, artístiques i espectacles	0	181	0	5	514	1	5	695	0,7
92 - Activitats de jocs d'atzar i apostes				0	21	0	0	21	0
93 - Activitats esportives, recreatives i d'entreteniment	2	14	14,3	4	66	6,1	6	80	7,5
S - Altres serveis	54	763	7,1	62	1.454	4,3	116	2.217	5,2
94 - Activitats associatives		1	0	3	292	1	3	293	1
95 - Reparació d'ordinadors, efectes personals i articles d'ús domèstic	1	18	5,6	0	84	0	1	102	1
96 - Altres serveis personals	53	744	7,1	59	1.078	5,5	112	1.822	6,1
No classificats	1	95	1,1	4	175	2,3	5	270	1,9
<i>No classificats</i>	<i>1</i>	<i>95</i>	<i>1,1</i>	<i>4</i>	<i>175</i>	<i>2,3</i>	<i>5</i>	<i>270</i>	<i>1,9</i>
Total general	1.142	27.073	4,2	979	30.268	3,2	2.121	57.341	3,7

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades comercial i industrial creada per aquesta tesi.

Taula A.1.2 – Llistat d'electors per la Barceloneta, any 1847

Posició*	Nom	Cognoms	Adreça	Ocupació o tipus d'establiment
1	Jose	Dulcet	Nacional, 61	Tenda de vins
2	Pedro Martir	Peredejordi	Nacional, 40	Cafè
3	Jose	Bages	San Carlos, 9	Boter
4	Antonio	Valls		Casa de banys
5	Jose	Prats	San Fernando, 54	Lloc ambulant de romanços
6	Juan	Tomasino	San Miguel, 2	Confiter
7	Jose	Claramunt	Baluarte, 56	Boter
8	Miguel	Aragones	Cementerio, 8	Boter
9	Jose	Ballester	San Miguel, 41	Tenda de vins generosos i licors
10	Jose	Ribalta	Cementerio, 22	Mestre d'aixa
11	Jose	Ribalta Gali	Nacional, 28	Magatzemista de vi i aiguardent
12	Joaquin	Juana	San Miguel, 47	Metge i/o cirurgia
13	Antonio	Claramunt	Fuente, 1	Taverna
14	Tomas	Bentura	San Fernando, 23	Taverna
15	Buenaventura	Vives		Calafat
16	Agustin	Colom	Mayor, 8	Comerciant i/o comissionista
17	Felix	Bruguera	Mayor, 1	
18	Francisco	Alier	Fuente, 11	Tenda de cansalada, pernills, fuets, etc.
19	Jaime	Matosas	Plaza de San Miguel, 24	
20	Jacinto	Ribalta	Mayor, 24	Taverna
21	Antonio	Torres	Mayor, 17	Propietari o consignatari
22	Jose	Guibi	Nacional, 6	
23	Jaime	Closas	San Fernando, 28	Botilleria
24	Jose	Viges	San Miguel, 77	
25	Pablo	Vilain	San Juan, 24	Botilleria o tenda d'anís i aigua fresca
26	Francisco	Carreras	San Juan, 19	
27	Jose	Alier Roig	San Pedro, 8	Sabater
28	Antonio	Coll	San Miguel, 6	Confiter
29	Jose	Ojera	Juicio, 7	Taverna
30	Cayetano	Closas	Cementerio, 4	Taverna
31	Francisco	Vilallonga	San Juan, 10	Adrogueria o tenda de comestibles
32	Jose	Sola	San Pedro, 107	Metge i/o cirurgia
33	Celedonio	Trujol	San Pedro, 1	
34	Antonio	Domenech	San Carlos, 6	Revenedor o adrogueria
35	Magin	Figuerola	San Miguel, 37	Fideuer i magatzemista de pastes fines per a sopa
36	Jose	Rosell	Nacional, 16	Constructor d'instruments nàutics, òptics i quirúrgics

37	Jaime	Riba	Cementerio, 10	Tenda de cansalada, pernils, fuets, etc.
38	Jose	Nuñez	San Carlos, 22	
39	Ramon	Freixas	San Juan, 17	Xocolateria
40	Gabriel	Vives	Andén del puerto, 11	Agent de negocis
41	Jose	Borrell	San Miguel, 31	Boticari
42	Jose	Pujadas	Nacional, 14	Fonedor de ferro colat
43	Manuel	Casals	San Fernando, 21	Revenedor o adrogueria
44	Jose	Canela	San Miguel, 2	
45	Joaquin	Alsina	Sevilla, 9	
46	Luis	Bach	San Miguel, 55	Boticari
47	Felix	Borrell	San Juan, 12	Boticari
48	Gregorio	Escola	Concordia, 15	Botilleria
49	Juan	Puig	Juicio, 9	Taverna
50	Antonio	Pi	San Carlos, 25	Taverna
51	Francisco	Sala	San Carlos, 32	Capatàs

** Posició establerta en funció del volum de la contribució econòmica satisfeta.*

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de noms, adreces i contribucions extretes de Fuster Sobreperre 2004: 515-593. L'ocupació laboral o activitat econòmica, obtinguda del creuament nominal amb la base de dades comercial i industrial creada per aquesta tesi, en concret les guies comercials de 1842 a 1857.

Taula A.1.3. – Llistat d'electors per la Barceloneta, any 1865

Posició*	Nom	Cognoms	Adreça	Ocupació
1	Antonio	Marti Freixas	Nacional, 44	Veler de bucs
2	Miguel	Aragones Torroell	Santa Madrona, 1	Boter
3	Mariano	Geli Auguet	Nacional, 30	Mestre d'aixa
4	Pedro Martir	Corominas Xiol	Baluarte, 40	Forner
5	Juan	Calvell Riera	San Miguel, 85	Fabricant d'eixàrcia
6	Pablo	Soler Fernando	Ginebra, 17	Boter
7	Jose	Font Romeu	Nacional, 57	Mestre d'aixa
8	Bernardo	Prades Vilarosal	Nacional, 67	Comerciant
9	Agustin	Denis Janer	San Antonio, 33	Propietari
10	Pablo	Calvell Julia	San Miguel, 35	Pilot
11	Jaime	Valls Bures	San Fernando, 14	Fideuer
12	Manuel	Julia Cistere	Nacional, 49	Mestre d'aixa
13	Carlos	Geli Crehuet	Nacional, 29	Mestre d'aixa
14	Baudilio	Calopa Llado	Nacional, 39	Ferrer
15	Jose	Dulcet Remisa	Mayor, 122	Comerciant
16	Ignacio	Espinet Alíer	Alvarez, 1	Fuster
17	Francisco	Bonjoch Soler	San Telmo, 7	Boter
18	Severo	Soler Ferrer	San Telmo, 34	Propietari
19	Bartolome	Bisbal Nono	San Miguel, 24	Propietari
20	Jose	Pujadas Gamot	Nacional, 14	Fonedor
21	Gerardo	Horta Maristany	Nacional, 6	Venedor de grans

22	Agustin	Brugada Roges	San Antonio, 37	Mariner
23	Magin	Figuerola Fabregat	San Miguel, 37	Fideuer
24	Jose	Guibernau Subira	Merced, 55	Empleat
25	Esteban	Villaronga Tomas	San Miguel, 79	Cafeter
26	Felipe	Espinet Llabayol	Nacional, 10	Fuster
27	Buenaventura	Vives Cata	Mayor, 104	Calafat
28	Pedro	Adrian Garcia	Mayor, 82	Comerciant
29	Jose	Pujadas Gamot	Nacional, 14	Fonedor
30	Miguel	Corante	San Juan	Propietari
31	Juan	Gamot Cata	San Francisco, 2	Ferrer
32	Francisco	Costa Saladrich	Alegria, 35	Comerciant
33	Jose	Nadal Miraveu	Mayor	Ferrer
34	Jaime	Calopa Nadal	Mayor, 96	Ferrer
35	Pedro Martir	Peradejordi	San Miguel, 58	Mitger
36	Tomas	Naranja Depares	Nacional, 12	Propietari
37	Marcos	Rocamora Laporta	San Miguel, 50	Constructor de veles de sèu
38	Francisco	Atayo Balada	Santa Clara, 29	Confiter
39	Jose Maria	Roig Vilaret	Concordia, 23	Propietari
40	Prudencio	Traval Vallhonrat	San Fernando, 3	Taverner
41	Joaquin	Laporta Mestre	Alegria, 21	Sabater
42	Bernardo	Lleonart Mañosa	Fuente, 11	Pescador
43	Pedro	Caballe Pera	Santa Clara, 3	Hortolà
44	Vicente	Diaz Puig	San Olegario, 19	Confiter
45	Vicente	Vilalta Espina	San Miguel, 43	Paleta
46	Francisco	Lamcambra Pons	Nacional, 9	Fonedor
47	Erasmus	Altayo Sola	San Carlos, 14	Forner
48	Pablo	Camp Romeu	Nacional, 20	Constructor de veles de buc
49	Juan	Figueras Mone	Alegria, 14	Taverner
50	Jose	Denis Janer	Alegria, 33	Pilot
51	Juan	Llorens Tarrada	San Francisco, 42	Cafeter
52	Isidro	Maristany Fornells	Nacional, 50	Pilot
53	Manuel	Mas Tonda	San Antonio, 35	Oficial retirat
54	Jaime	Sust Bosch	Nacional, 5	Calafat
55	Gabriel	Estaper Casanovas	San Fernando, 17	Taverner
56	Joaquin	Gurri Prats	Paredes, 15	Pilot
57	Francisco	Foraste Iglesias	Ginebra, 5	Hortolà
58	Narciso	Trite Galceran	San Carlos, 7	Farmacèutic
59	Gines	Bosch Finet	San Fernando, 29	Taverner
60	Esteban	Nolla Miravent	San Fernando, 4	Confiter
61	Cosme	Traval Vallhonrat	San Carlos, 15	Taverner
62	Jose	Geli Güell	Mayor, 12	Comerciant
63	Jaime	Samelis Parini	Alegria, 71	Traginer
64	Pedro	Cura Grane	Juicio, 11	Forner
65	Juan	Agusti Mila	San Fernando, 58	Adroguer
66	Ignacio	Aleu Descals	Baluarte, 20	Pastor
67	Antonio	Cortina Feliu	San Miguel, 45	Confiter

68	Jose	Baiges Balleste	Pescadores, 21	Boter
69	Juan	Duran Marfa	San Juan, 24	Taverner
70	Jose	Cuadreñas Tort	Concordia, 10	Adroguer
71	Jose	Roig Alier	San Miguel, 26	Pilot
72	Jose	Borrell Junquera	San Miguel, 31	Farmacèutic
73	Cayetano	Closas Soler	San Antonio, 37	Revenedor
74	Buenaventura	Calopa Llado	Mayor, 75	Ferrer
75	Bernardo	Carines Piguet	Santa Madrona, 23	Revenedor
76	Juan	Nadal Roig	Mayor	Ferrer
77	Domingo	Figueras Mone	San Fernando, 32	Taverner
78	Jaime	Roca Tomas	San Miguel, 27	Tractant de pisa
79	Manuel	Belza Soler	Baluart, 12	Propietari
80	Antonio	Cortina Feliu	San Juan, 21	Confiter
81	Jose	Masferrer Puigllach	Fuente, 4	Carnisser
82	Ignacio	Sastre Arch	Mayor, 38	Propietari
83	Antonio	Coll Nicolas	Plaza de San Miguel, 6	Confiter
84	Maximiano	Rosals Jordi	Concordia, 12	Farmacèutic
85	Alejandro	Feliu Segui	Nacional, 36	Constructor de veles de buc
86	Vicente	Gurri Postas	Paredes, 15	Pescador
87	Antonio	Ricart Roset	Pescadores, 25	Pescador
88	Cayetano	Depares Casanovas	San Fernando, 11	Forner
89	Luis	Barcelo Coll	Alegria, 39	Carboner
90	Esteban	Puig Pellize	San Carlos, 34	Boter
91	Benito	Servello Teixido	San Carlos, 6	Propietari
92	Narciso	Bonifas Folch	San Fernando, 13	Confiter
93	Gerardo	Estape Umbert	Nacional, 7	Constructor de veles de buc
94	Maximino	Bojals Jordi	Concordia, 12	Farmacèutic
95	Santiago	Tolosa Xirau	Juicio, 8	Confiter
96	Francisco De Asis	Freixas Ribalta	San Fernando, 39	Forner
97	Jose	Mora Alsina	Santa Eulalia, 47	Forner
98	Gregorio	Ferrer Company	San Rafael, 33	Fuster
99	Cayetano	Geli Garcia	Mayor, 7	Mestre d'aixa
100	Antonio	Sintas Curanti	Concordia, 3	Confiter
101	Jose	Gili Codina	Mayor, 1	Taverner
102	Esteban	Pamias Pau	San Carlos, 36	Taverner
103	Juan	Roura Mundet	San Severo	Revenedor
104	Antonio	Laporta Apentel	San Antonio, 27	Carnisser
105	Jose	Soler Fernando		Boter
106	Pedro	Sistere Faura	Nacional, 46	Mestre d'aixa
107	Jose	Bernardi Duran	Sevilla, 73	Taverner
108	Tomas	Ventura	San Fernando, 23	Taverner
109	Jose	Romeu Olive	San Juan, 9	Forner
110	Tomas	Ventura	San Fernando, 23	Taverner
111	Pablo	Ferrer Codina	Nacional, 27	Magatzemista
112	Francisco	Cona Ibern	Santa Clara, 51	Fabricant

113	Antonio	Foraste Iglesias	San Fernando, 18	Xocolater
114	Agustin	Guardiola Sagues	San Miguel, 47	Metge
115	Francisco	Rafart Feu	Sevilla, 31	Cambrer
116	Francisco	Alsina Ugas	Alegria, 20	Fuster
117	Felix	Urgell Girbal		Propietari
118	Pablo	Blan Gurri	San Miguel, 20	Pescador
119	Pedro	Torres Joves	Santa Clara, 75	Taverner
120	Francisco	Agustin	Juicio, 5	Adroguer
121	Francisco	Peix	Ginebra, 18	Propietari
122		Presas Pons	San Carlos, 16	Taverner
123	Joaquin	Llorens Canua	Nacional, 18	Metge i/o cirurgia
124	Salvador	Elias Mona	San Antonio, 17	Forner
125	Gabriel	Romeu Cabanes	Plaza de San Miguel, 6	Pilot
126	Luis	Salvado	Andén del puerto, 46	Xocolater
127	Jose	Viñolas Baleta	San Severo, 18	Boter
128	Antonio	Valls Gavarrell	Mayor, 25	Comerciant
129	Jaime	Brell Nadal	Mayor, 43	Sastre
130	Juan	Llaurado Cerda	San Antonio, 65	Boter
131	Melchor	Gasull Saladrigas	Merced, 15	Mestre d'obres
132	Vicente	Comas Marge	Nacional, 32	Pilot
133	Jose	Alier Roig	Santa Ana, 31	Propietari
134	Antonio	Alsina Corbell	Concordia, 18	Forner
135	Esteban	Camps Morera	San Fernando, 9	Fuster
136	Jose	Romani Ribalta	Baluarte, 17	Pescador
137	Jaime	Ribas Maurici	San Rafael, 30	Maquinista
138	Juan	Pica Puig	Nacional, 15	Instrumentista nàutic
139	Agustin	Costa Isern	Nacional, 31	Ferrer
140	Francisco	Alier	Fuente, 10 bis	Pescador
141	Jose	Solo Deslofeu	San Miguel, 27	Metge
142	Benito	Armengol Prats	Nacional, 13	Fuster
143	Jose	Antonin Sala	San Fernando, 37	Paleta
144	Francisco De Asis	Bruguera Llado	San Miguel, 39	Rector
145	Mateo	Bruguera Llado	San Miguel, 39	Vicari
146	Jaime	Benimala Pons	Baluarte, 26	Confiter
147	Antonio	Baro Roig	Baluarte, 24	Propietari
148	Jose	Carbonell		Propietari
149	Ignacio	Cots Subila	San Telmo, 11	Presbíter
150	Miguel	Caballero Sancristofol	Alegria	Propietari
151	Jose Antonio	Delite Maulleo	Fuente, 12	Cirurgia
152	Gregorio	Escolar Guier	Baluarte, 69	Cafeter
153	Jaime	Estape Bertran	San Carlos, 9	Forner
154	Francisco	Font Comas	Lavaderos, 17	Presbíter
155	Felio	Garriga Pi	Baluarte, 28	Paleta
156	Juan	Joseph Ola	Nacional, 56	Propietari
157	Francisco	Loret Perez	San Carlos, 23	Cirurgia

158	Joaquin	Marti Sala	San Fernando, 10	Fabricant de veles de sèu
159	Francisco	Malagarriga Farell	Alegria, 3	Carnisser
160	Eduardo	Manau Junent	Ginebra	Calesses
161	Pablo	Mestre Canalias	Santa Barbara, 17	Propietari
162	Simon	Parest		Propietari
163	Dionisio	Ponseti	Concordia, 2	Propietari
164	Antonio	Padro Clos	San Antonio, 9	Pescador
165	Francisco	Pamies Cuchi	San Olegario, 32	Boter
166	Jose	Roig Cuchillo	San Fernando, 24	Pilot
167	Francisco De Asis	Taltabull Cardona	Mayor, 99	Mestre d'aixa
168	Pedro	Puig Escardo	Juicio, 9	Propietari
169	Ramon	Alio Savall	Santa Clara	Boter
170	Jose	Forgas Lafont	San Miguel	Boter
171	Francisco	Forgas Lafont	Pescadores	Boter
172	Juan	Marti Sulanes	San Severo	Boter
173	Jose	Bernadi Duran	Sevilla	Taverner
174	Joaquin	Laporta Mestres	Alegria	Sabater
175	Vicente	Comas Marge	Nacional	Segon pilot
176	Juan	Altayo Balada	Santa Clara	Fuster
177	Juan	Calvo Bautista	Pescadores	Fuster
178	Pablo	Mestres Canallas	Santa Barbara	Propietari
179	Benito	Ramis Mora	Mayor	Mestre d'aixa
180	Jose	Lluria Verius	San Francisco	Calafat
181	Jose	Padro Garriga	San Antonio	Escultor
182	Pedro	Sistere Faura	Nacional	Mestre d'aixa
183	Antonio	Sintas Pretos	Santa Clara	Ferrer
184	Jose	Jorda Serra	Merced	Pastor
185	Diego	Manau Ferre	San Antonio	Fuster
186	Juan	Freixas Ribalta	San Pedro	Calafat
187	Felix	Ciervo Solernou	Nacional	Llauner
188	Antonio	Ricart Rosset	Pescadores	Pescador
189	Gregorio	Ferrer Cumpa	San Rafael	Fuster
190	Buenaventura	Llado Mercader	Merced	Negociant
191	Jose	Laporta Arpentel	Alegria	Carnisser
192	Joaquin	Aragones Torrell	Tormenta	Boter
193	Juan	Deu Xiol	Concepcion	Carboner
194	Juan	Vallcorbas Batllas	Nacional	Ferrer
195	Agustin	Brugada Roges	San Antonio	Mariner
196	Antonio	Sust Bosch	Mayor	Mestre d'aixa
197	Gabriel	Nogues Alba	San Olegario	Boter
198	Juan	Dalmau Mata	Nacional	Fuster
199	Jose	Bacarissas Galceran	San Carlos	Propietari
200	Jaime	Brell Nadal	Mayor	Sastre
201	Jose	Codina	Santa Clara	Propietari
202	Jose	Casasas Bosch	San Andres	Fondista

203	Alejandro	Felix Segui	Nacional	Constructor de veles de buc
204	Jose	Mila Saladrigas	San Carlos	Fondista
205	Jose	Balart Via	San Miguel	Pescador
206	Jose	Baiges Balleste	Pescadores	Boter
207	Eudaldo	Berdague Solis	San Antonio	Manyà
208	Buenaventura	Bassedra Girbes	Santa Ana	Confiter
209	Francisco	Carne Bado	San Andres	Cafeter
210	Juan	Fradera Parera	Pescadores	Propietari
211	Joaquin	Janer	Mayor, 31	Propietari
212	Benito	Ramis Mora	Mayor, 110	Mestre d'aixa

* Posició establerta en funció del volum de la contribució econòmica satisfeta.

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades del *Boletín Oficial de la Provincia de Barcelona*, 17 a 22 de novembre de 1865.

Taula A.1.4. – Llistat d'electors per la Barceloneta, any 1889

Posició*	Nom	Cognoms	Adreça	Ocupació o tipus d'establiment
1	Melchor	Gasull Saladrigas	San Miguel, 17	Arquitecte
2	Jaime	Gasull Saladrigas	San Carlos, 16	Paleta
3	Angel	Robert Carrera	San Juan, 8	
4	Pablo	Calvell Marti	San Miguel, 4	Fabricant d'eixàrcia
5	Antonio	Cortina Taliu	San Miguel, 41	Confiter i tenda d'ultramarins
6	Pedro	Bodro Vallberdu	Proclamación, 1	Comerciant
7	Jaime	Valls Botes	San Raimundo, 14	Tenda d'ultramarins
8	Gil	Jorba Soleras	Sal, 13	Manyà
9	Juan	Mateo Verde	Juicio, 8	
10	Vicente	Ferres Duran	Concordia, 81	Tenda de vins i olis
11	Jaime	Prats Freixa	Almacenes, 6	Propietari
12	Domingo	Figuera Munno	San Antonio, 22	Comerciant
13	Luis	Garriga Casals	Nacional, 23	Soguer
14	Salvador	Gili Salvo	San Miguel, 6	
15	Zenon	Espina Vocojili	Alegria, 6	Forner
16	Jose	Denis Gene	Alegria, 33	Mariner
17	Ramon	Vives Adrover	Mayor, 9	
18	Jose	Serra Ramundi	San Severo	
19	Felix	Graupera Corominas	Fuente, 11	Paleta
20	Celestino	Font Siscar	San Fernando, 8	Tenda d'ultramarins
21	Jose	Gileman Subira	Merced, 55	Propietari
22	Gustavo	Corominas Camps	Baluarte, 40	
23	Guillermo	Tasso Sañalon	Nacional, 1	
24	Pedro	Casanovas Delhom	Mayor, 64	Fonda
25	Jose	Figuerola Ramon	Santa Eulalia, 27	
26	Mateu	Garcia Trio	San Carlos, 10	Quincalleria
27	Pedro	Ots Debesa	San Juan, 13	

28	Francisco	Ubeda Pallorola	San Telmo, 51	Fonedor
29	Tomas	Eslany Isalgue	San Fernando, 40 bis	Jornaler
30	Jose	Molle Bisbal	Sevilla, 28	Jornaler
31	Joaquin	Pozo Secall	San Miguel, 81	Metge
32	Pedro	Alcina Count	Concepcion, 17 y 19	Tenda de vins, aiguardents i licors
33	Juan	Moga Casanova	Ginebra, 90	Tenda de vins, aiguardents i licors
34	Antonio	Valls Gatarell	Fuente, 8	Tenda d'ultramarins
35	Juan	Argemi Servet	Pescadores, 57	Adroguer
36	Jose	Montserrat Gabarro	Ginebra, 4	Taverner
37	Francisco	Calsina Brunet	San Juan, 16	Tenda de vins i olis
38	Salvador	Laporta Espina	Alegria, 21	Sabater
39	Antonio	Pivet Homoro	San Fernando, 7	
40	Antoelo	Garcia Ballester	San Carlos, 25	
41	Andres	Pujol Roig	Sevilla, 7	
42	Pablo	Soldevila Gaset	Santa Clara, 47	Metge
43	Juan	Brugada Baquerisa	San Antonio, 37	Estudiant
44	Francisco	Carbonell Padrosa	Alegria, 5	Forner
45	Antonio	Miguel Fabregas	San Fernando, 10	Sastre
46	Pedro	Puig Rayato	Sal, 5	
47	Antonio	Trabal Sado	San Carlos, 15	Tenda de vins i olis
48	Buenaventura	Vives Castells	Mayor, 4	Calafat
49	Rafael	Vello Lisarga	Pescadores, 13	Metge
50	Juan	Deu Giol	Santa Ana, 15	
51	Jaime	Romani Ribalta	San Severo, 5	Jornaler
52	Francisco	Rolves Aracit	Santa Clara, 12	Mariner
53	Juan	Torras Roger	Baluarte, 9	
54	Francisco	Such Galleu	San Antonio, 1	
55	Vidal	Vidal Rupes	Concordia, 14	Tenda d'ultramarins
56	Juan	Rusich Domenech	San Olegario, 1	Mariner
57	Jose	Pinos Serra	San Jose, 16	Mariner
58	Jose	Fernandez Facognito	Santa Eulalia, 24	
59	Antonio	Oller Pons	San Carlos, 28	Tenda de vins, aiguardents i licors
60	Ricardo	Padro Guner	Merced, 20	Marbrista
61	Francisco	Juseph Virgili	Nacional, 66	Ferreteria
62	Jose	Romani Llopart	Pescadores, 75	Jornaler
63	Miguel	Serra Juan	San Miguel, 11	Mariner
64	Agustin	Marti Roqueta	Alegria, 19	Tenda de vins i olis
65	Angel	Torres Vidal	Barcelo, 1	
66	Antonio	Coll Nicolau	Plaza de San Miguel, 6	Tenda d'ultramarins
67	Vicente	Bufoan Agullo	San Miguel, 44	Comerç de robes fetes
68	Jose	Casanovas Alsina	Baluarte, 26	Forner
69	Jaime	Farre Company	Concepcion, 16	Fuster
70	Antonio	Perich Mora	San Severo, 9	

71	Marcos	Triter Galceran	San Miguel, 3	
72	Antonio	Laporta Olive	San Severo, 1	Carnisser
73	Esteban	Usart Oliveras	San Fernando, 95	
74	Pedro	Solla Perez	Pescadores, 31	Estanquer
75	Enrique	Andres Fernandez	San Juan, 12	Farmacèutic
76	Ignacio	Ayno Sayol	Fuente, 1	Graner
77	Isidro	Romani Guadrard	San Raimundo, 9	Jornaler
78	Antonio	Porret Denimila	Mayor, 98	Barber
79	Pablo	Villanova Calvell	San Miguel, 7	Propietari
80	Miguel	Agusti Rubies	Baluarte, 25	Fabricant de pastes per a sopa
81	Juan	Blanke Estomy	San Pedro, 6	Tenda de vins i olis
82	Francisco	Peruchs Torres	San Fernando, 18	
83	Jose	Pages Nogueras	Concordia, 11	Xocolateria
84	Jaime	Valls Olivella	Concordia, 10	Tenda d'ultramarins
85	Ramon	Llorens Ferrer	San Miguel, 8	Jornaler
86	Jose	Ribalta Montañe	San Antonio, 81	Xocolater
87	Juan	Cadira Ferrer	Marineros, 16	Fuster
88	Antonio	Comas Erisa	San Miguel, 43	Tenda de vins i olis
89	Lorenzo	Graells Pujol	Santa Ana, 11	Mariner
90	Jose	Segarra Ots	San Andres, 14	
91	Pedro	Alio Savall	Nacional, 36	Jornaler
92	Juan	Creuxens Franquesa	Juicio, 6	Terrisseria
93	Francisco	Garcia Ballesta	Juicio, 13	Tenda de vins i olis
94	Francisco	Traveria Segarra	San Carlos, 34	Pescador
95	Jaime	Casanovas Ribas	San Fernando, 19	Tenda de gorres
96	Tomas	Pons Mercadal	San Antonio, 35	
97	Juan	Sabate Sala	Mayor, 1	
98	Jose	Ventura Gimeno	Nacional, 6	Comerciant
99	Narciso	Dalmau Casas	San Miguel, 43	Estorer
100	Jose	Pench Mora	Santa Clara, 38	Jornaler
101	Joaquin	Mir Bondres	San Francisco, 16	Comerciant
102	Rosendo	Orcach Batllon	San Carlos, 8	Jornaler
103	Pedro	Segarra Amat	Concordia, 22	Tenda de vins i olis
104	Pablo	Gapi Puich	San Pedro, 22	
105	Jaime	Pages Bolmaña	Alegria, 59	
106	Tomas	Farre Ginesta	Santa Madrona, 31	Jornaler
107	Antonio	Viñas Puig	Santa Clara, 51	Pescador
108	Jose	Datzire Ceret	Santa Barbara, 19	Tenda d'ultramarins
109	Francisco	Jordano Prats	Sal, 13	
110	Juan	Vilaris Balart	San Raimundo, 21	
111	Jaime	Pujol Roig	San Miguel, 18	
112	Esteban	Avellan Serra	San Francisco, 17	Pescador
113	Diego	Mancio Jane	San Severo, 1	Fuster
114	Valentin	Puigbo Obradors	San Antonio, 39	Forner
115	Jaime	Simo Sarera	Baluarte, 42	Sabater

116	Fernando	Barber Diaz	San Juan, 4	
117	Pedro	Marcos Rius	Alegria, 12	Quincalleria
118	Manuel	Bauquells Buhigas	Fuente, 11	Comerciant
119	Jose	Viñolas Vidal	Sal, 13	Boter
120	Andres	Costa Mas	San Carlos, 22	Forner
121	Jose	Iebra Julio	Nacional, 28	Calafat
122	Ramon	Ribalta Nate	San Miguel, 53	Carboner
123		Rubert Segarra	San Pedro, 13	
124	Francisco	Ruiz Rius	Mayor, 88	Jornaler
125	Francisco	Antoli Cros	Ginebra, 8	Manyà
126	Marcelino	Anguera Macia	Paredes, 11	Mariner
127	Jose	Antran Sacambra	San Miguel, 29	Mariner
128	Vicente	Buform Mugot	San Miguel, 44	Comerç de robes fetes
129	Esteban	Ballesta Laserras	Merced, 32	Mariner
130	Jose	Casanovas March	Santa Eulalia, 47	
131	Remigio	Hortiz Castro	Juicio, 11	Forner
132	Francisco	Maranico Miranda	Santa Madrona, 53	Espardenyer
133	Salvio	Casanovas Sauri	Ginebra, 47	Ferrer
134	Jose	Brell Sala	San Carlos, 18	Sastre
135	Ramon	Carbonell Ferrer	Marineros, 33	Calafat
136	Jaime	Oliver Soler	San Olegario, 57	
137	Antonio	Balbaña Soigues	San Carlos, 27	Tenda d'ultramarins
138	Gaspar	Traveria Traveria	Alegria, 23	Comerciant
139	Jose	Monros Sole	Fuente, 12	Fondista
140	Prudencio	Capellades Cañellas	Concordia, 9	Jornaler
141	Leon	Artola Ferrer	San Fernando, 14	Barber
142	Jose Antonio	Laporta Cerda	San Antonio, 27	Carnisser
143	Jose	Arderio Vila	San Fernando, 14	Forner
144	Isidro	Climent Pons	Marineros, 26	
145	Miguel	Canals Soez	San Severo, 9	Cafeter
146	Vicente	Escom Melia	San Fernando, 52	Perruquer
147	Nicolas	Rodriguez Verdaguer	San Fernando, 54	Manyà
148	Segundo	Vidal Costa	Almacenes, 14	Pescador
149	Pelegrin	Vidal Isern	San Miguel, 14	Calafat
150	Manuel	Casas Quintana	San Juan, 34	
151	Agustin	Jalve Llopis	Concordia, 17	Barber
152	Baldomero	Ramonatcho Viñas	San Antonio, 65	Fuster
153	Jose	Aguade Ribas	Lavaderos, 14	Pescador
154	Clemente	Munne Pascual	Juicio, 3	Jornaler
155	Miguel	Cerda Martinez	Nacional, 16	
156	Antonio	Serra Folque	Pescadores, 17	Ferrer
157	Francisco	Roca Redo	San Antonio, 57	Jornaler
158	Juan	Llovera Marimon	Sevilla, 57	Practicant
159	Pedro	Furnes Coll	San Fernando, 1	
160	Jacinto	Rovira Santo	San Fernando, 21	

161	Jose	Aira Pedrol	San Olegario, 36	Ferrer
162	Jose	Torrellas Pellicer	San Juan, 17	Perruquer
163	Luis	Carreras Sagarra	Alegria, 29	Carnisser
164	Valentin	Pujol Arnau	Concordia, 6	Forner
165	Jaime	Forleza Pomar	Fuente, 5	
166	Juan	Pons Bas	Fuente, 4	Jornaler
167	Jaime	Suras Pedrola	Nacional, 6	
168	Miguel	Cobeto Riera	San Raimundo, 34	Tenda d'oli i sabó
169	Felix	Joseph Barduli	Merced, 15	Jornaler
170	Ramon	Bes Ballester	San Juan, 20	Quincalleria
171	Antonio	Corbeto Riera	Merced, 38	Jornaler
172	Ignacio	Colell Domenech	Concordia, 20	
173	Jose	Carellas Ferre	Mayor, 69	Ferrer
174	Jaime	Arenys Bauces	Santa Ana, 18	Fuster
175	Bautista	Freixa Ventura		Calafat
176	Santos	Guillem Eloy	San Antonio, 30	Jornaler
177	Vicente	Romani Vidal	Baluarte, 11	
178	Tomas	Saiz Fernandez	Baluarte, 28	
179	Manuel	Serra Belluza	Ginebra, 10	
180	Manuel	Lopez Gimenez	San Francisco, 41	
181	Ramon	Gibert Fabregas	Mayor, 31	Torner
182	Jose	Espet Sandri	Baluarte, 44	Xocolater
183	Ramon	Romero Brosa	Mayor, 86	
184	Manuel	Ripolles Cardona	San Carlos, 36	Jornaler
185	Casimiro	Deu Deu	Concepcion, 39	Carboner
186	Felio	Rovira Camprubi	San Carlos, 13	Perruquer
187	Antonio	Torrens Bonet	Ginebra, 57	
188	Francisco	Clot Caulellas	Sevilla, 8	Comerç de llana en floca
189	Juan	Torne Marques	Baluarte, 35	Matalasser
190	Victoriano	Castelltort Castro	Nacional, 37	Llauner
191	Pedro	Docal Muñoz	Concordia, 2	
192	Miguel	Lloret Palamases	Baluarte, 59	Mariner
193	Jose	Soler Colomer	Alegria, 14	Farmacèutic
194	Buenaventura	Ramentol Ramentol	Santa Clara, 9	
195	Genaro	Menendez Muñoz	Nacional, 53	Tenda d'efectes navals
196	Manuel	Porciola Soler	San Miguel, 29	Llauner
197	Baudilio	Badia Foraste	San Miguel, 64	Calafat
198	Pedro	Vila Tapias	Mayor, 90	Comerciant
199	Martin	Sistare Paluna	Santa Clara, 25	Fuster
200	Jacinto	Figueras Minue	San Juan, 30	Tenda de vins, aiguardents i licors
201	Gerardo	Cros Sala	Mayor, 19	Propietari
202	Clemente	Vidal Costa		
203	Luis	Cairo Curet	Almacenes, 11	
204	Alejandro	Miro Badia	Alegria, 12	Fuster
205	Francisco	Romani Bell	Almacenes, 13	Mariner

206	Federico	Xiques Calvet	Almacenes, 14	Jornaler
207	Pedro	Pages Capderros	San Antonio, 19	Tenda de vins i olis
208	Jose	Casanovas Clemente	Baluarte, 64	Forner
209	Manuel	Domenech Moret	Nacional, 61	Cafè
210	Jose	Camins Frances	Nacional, 66	
211	Miguel	Corbeto Costa	San Fernando, 16	Tenda d'oli i sabó
212	Salvador	Graells Pujol	Sal, 14	Mariner
213	Manuel	Oriol Robert	San Pedro, 9	Pescador
214	Agustin	Amiguet Basa	San Telmo, 57	Mariner
215	Prudencio	Gasolive Orati	Concepcion, 10	Jornaler
216	Eduardo	Soriano Pujol	Norte, 7	
217	Jaime	Carreras Sagarra	Nacional, 30	Fuster
218	Ramon	Monte Torres	Alegria, 27	Carboner
219		Solana Casalnes	Santa Barbara, 5	
220	Jaime	Triay Grenel	Alegria, 23	Mariner
221	Manuel	Gallo Fernandez	San Juan, 6	Barber
222	Juan	Recasens Serra	San Carlos, 12	Espardenyer
223	Benito	Ribas Escola	San Carlos, 40	Jornaler
224	Severo	Oller Bel	Lepanto, 7	
225	Salvador	Valls Carbonell	Santa Clara, 31	
226	Martin	Viñas Leona	San Juan, 19	Forner
227	Jaime	Tarrasa Moraulte	Mayor, 45	
228	Juan	Costa Geli	Baluarte, 38	
229	Valentin	Marca Planas	Nacional, 29	Fuster
230	Domingo	Ribas Ribas	Juicio, 1	Forner
231	Manuel	Ros Pinos	San Antonio, 20	Escultor
232	Bautista	Zaragoza Mandas	Juicio, 14	Barberia
233	Bartolome	Gomila Llompart	San Rafael, 13	Jornaler
234	Jose	Segues Andreu	Lavaderos, 1	
235	Pedro	Gimenez Lopez	Sevilla, 25	Jornaler
236	Jose	Castells Sans	San Olegario, 14	
237	Esteban	Rocet Calonge	Almacenes, 5	Mariner
238	Agustin	Sala Batlle	Sal, 4	Comerciant
239	Jose	Ascot Ascorila	Marineros, 16	
240	Vicente	Company Santamaria	Marineros, 44	
241	Salvador	Miralles Mengua	San Rafael, 28	
242	Juan	Bausa Perez	San Juan, 22	
243	Francisco	Jelva Cuadreude	Barcelo, 7	Pescador
244	Pedro	Rocet Calonge	Concepcion, 8	
245	Miguel	Soler Gutierrez	Sevilla, 66	Mariner
246	Jose	Cortes Balle	Santa Clara, 19	
247	Pedro	Prats Ferre	San Pedro, 5	Jornaler
248	Cayetano	Silvas Diaz	Barcelo, 1	
249	Jose	Carren Mote	Santa Ana, 7	
250	Domingo	Marbrat Solana	Nacional, 62	Depenent

251	Jaime	Ribas Jose	Baluarte, 70	Jornaler
252	Eugenio	Boraona Boyovoso	San Pedro, 52	
253	Miguel	Barrios Compte	San Pedro, 15	
254	Martin	Carrasco Cano	San Antonio, 5	
255	Manuel	Corbeto Ferrer	Santa Clara, 3	Mariner
256	Juan	Cano Pedrals	San Miguel, 23	
257	Francisco	Cura Ollert	San Miguel, 29	Rector
258	Andres	Carmona Beniter	San Rafael, 17	Jornaler
259	Geronimo	Chacon Cuesta	Sevilla, 11	Retirat
260	Juan	Diaz Alvera	San Antonio, 19	
261	Esteban	Diaz De Cabria Martin	San Telmo, 4	
262	Joaquin	Fernandez Tarres	Mayor, 1	
263	Manuel	Fernandez Leal	San Antonio, 1	
264	Jose	Gra Chipell	Alegria, 53	Mestre
265	Eusebio	Gonzalez Gonzalez	Concepcion, 23	
266	Tomas	Gamer Alonso	Concepcion, 39	
267	Francisco	Garcia Lasso	Habana, 2	Tenda de vins i olis
268	Bernardo	Gonzalez Blanco	San Olegario, 16	
269	Antonio	Gomez Moreno	Sevilla, 9	
270	Andres	Hernandez Martin	San Olegario, 13	
271	Angel	Loroya Sans	San Olegario, 13	
272	Jesus	Mendez Gomez	Lepanto, 16	
273	Tomas	Martin Zapater	Marques de la Mina, 17	Empleat
274	Cipriano	Marin Martinez	Norte, 8	
275	Jose	Manuel Toscana	San Andres, 14	Empleat
276	Damian	Martinez Moreno	San Olegario, 12	
277	Narciso	Morando Varela	Sal, 20	Calafat
278	Bernardo	Mustich Cusido	Sevilla, 10	
279	Vicente	Naval Pallarol	Baluarte, 9	
280	Jose	Olive Boneso	Baluarte, 57	Comerciant
281	Jose	Perez Lopez	Concepcion, 15	
282	Gervacio	Pons Tallares	Santa Barbara, 1	Retirat
283	Jose	Pages Prats	Santa Clara, 5	Xocolateria
284	Francisco	Perez Cuadros	San Severo, 14	
285	Jorge	Ribas Boña	Concepcion, 19	Jornaler
286	Jose	Rolella Aclamar	Fuente, 9	Músic
287	Jose	Rufart Olona	San Olegario, 8	
288	Juan	Rolxes Granado	San Severo, 17	
289	Francisco	Sensano Baga	Alegria, 47	
290	Carlos	Sisa Llorel	Santa Barbara, 3	
291	Juan	Valls Miguel		
292	Antonio	Alemany Sales	Merced, 26	Mariner
293	Jose	Anduera Blay	Pescadores, 13	Manyà
294	Jose	Alonso Abelluda	Santa Ana, 68	
295	Vicente	Aris Contreras	San Rafael, 26	

296	Ramon	Benet Benet	San Antonio, 50	
297	Jaime	Carcasona Gutierrez	Cementerio,	
298	Feliciano	Casadevall Sala	Merced, 27	
299	Manuel	Carratala Vall	Nacional, 34	
300	Lorenzo	Carreta Coll	Santa Clara, 18	
301	Juan	Centellas Tarramon	Santa Madrona, 83	
302	Francisco	Cal Castro	San Miguel, 84	
303	Victoriano	Cuadrado Cuadrado	San Telmo, 29	
304	Jose	Davila Julia	Mayor, 63	
305		Farnes Emilio	Santa Madrona, 74	
306	Cepriano	Franco Vigo	San Miguel, 87	
307	Jose	Gispert Comas	Mayor, 68	
308	Manuel	Gonzalez Esteve	San Telmo, 25	Empleat
309	Ramon	Jinquilla Brualla	Santa Madrona, 41	Jornaler
310	Evaristo	Lista Martinez	Proclamación, 21	
311	Mariano	Lasen Garcia	Santa Madrona, 35	
312	Vicente	Moratalla Garcia	San Antonio, 60	Empleat
313	Jose	Marine Puig	San Antonio, 75	
314	Enrique	Moreno Mestres	Santa Eulalia, 73	
315	Juan	Martinez Puesto	San Raimundo, 23	Empleat
316	Rufino	Ochoa Junquita		
317	Joaquin	Oliveros Rubiño	San Telmo, 77	
318	Ramon	Pardo Daques	Proclamación, 23	Empleat
319	Francisco	Pastor Satanillo	San Rafael, 21	Empleat
320	Simon	Ribalta Salvado	Mayor, 61	
321	Manuel	Ribas Suria	Mayor, 61	Empleat
322	Jose	Romero Perez	Mayor, 128	
323	Jaime	Rocarol Soler	Santa Eulalia, 24	
324	Diego	Rubio Carcelo	Santa Madrona, 21	Retirat
325	Francisco	Segura Masip	Sevilla, 45	Jornaler
326	Julio	Trujillo Del Olmo	Mayor, 142	
327	Eulalio	Torrente Olivencial	San Miguel, 87	

** Posició establerta en funció del volum de la contribució econòmica satisfeta.*

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades d'AIAMCB, Eleccions, D.3.1., 1889-1990. L'ocupació laboral o activitat econòmica, obtinguda del creuament nominal amb la base de dades comercial i industrial creada per aquesta tesi, en concret la guia comercial de 1887, i amb el cens electoral masculí de l'any 1890 (AIAMCB, ídem).

Annexos al Capítol 2

Taula A.2.1. – Vaixells de gran tonatge construïts a la Barceloneta el segle XIX

Any	Tipus de vaixell	Nom	Tonatge (en kgs)	Constructor
1810	Fragata	Nuestra Señora de la Merced	169	Juan Sisteré
1815	Fragata	Dos Hermanos	223	
1816	Bergantí	Arrogante Barcelonés	140	
1817	Bergantí	Tel·lus	210	Carlos Geli
1818	Bergantí	El Buen José	90	Jaime Sust
1819	Bergantí	Nuestra Señora del Carmen	70	Pablo Ferrer
1828	Bergantí	Nuevo Amalia	186	Juan Sisteré
1830	Bergantí-Goleta / Polacra-Goleta / Goleta	Ceres	145	Juan Sisteré
1830	Bergantí-Goleta / Polacra-Goleta / Goleta	Elisa	50	Juan Sisteré
1831	Bergantí	Marte	216	Juan Sisteré
1831	Bergantí	San Miguel	180	Pedro Pablo Torres
1831	Bergantí-Goleta / Polacra-Goleta / Goleta	Antonieta	60	J. Sisteré
1832	Bergantí	Diligente	120	Juan Sisteré
1834	Bergantí	General Llauder	225	Pedro Pablo Torres
1834	Bergantí	Isabel II	205	Jose Torres
1835	Bergantí	Arrogante Barcelonés	230	Juan Sisteré
1836	Bergantí	Alerta	140	Juan Sisteré
1836	Bergantí	Esperanza	150	Pedro Pablo Torres
1836	Polacra	Ceres	124	Juan Sisteré
1837	Bergantí	Cienpies	170	Miguel Tuduri
1837	Bergantí	Leonte	143	Juan Sisteré
1837	Bergantí	Nuestra Señora del Carmen	270	Juan Sisteré
1837	Bergantí	Bayames	130	Juan Sisteré
1837	Bergantí	Pompeyo	130	Juan Sisteré
1837	Bergantí-Goleta / Polacra-Goleta / Goleta	Dos Hermanas	80	J. Sisteré
1838	Bergantí	Santa Rosalia	230	Juan Sisteré
1838	Bergantí	San Andres	196	Juan Sisteré
1839	Bergantí	Audaz	95	Juan Sisteré
1839	Bergantí	Industria	120	Joaquin Sisteré
1839	Bergantí-Goleta / Polacra-Goleta / Goleta	Montaña	80	J. Sisteré
1840	Bergantí	Oriente	140	Juan Sisteré
1840	Bergantí	Eduardo	175	Juan Sisteré
1841	Corbeta	Zoyla	170	Juan Sisteré

1841	Bergantí	Nuevo Ramoncito	150	Juan Sisteré
1841	Bergantí	Rosa	152	Juan Sisteré
1841	Bergantí	Primera	160	Juan Sisteré
1842	Fragata	Tulio	369	Juan Sisteré
1845	Bergantí-Goleta / Polacra-Goleta / Goleta	Soler	118	
1846	Fragata	Pepita	242	Francisco Juan Sisteré
1848	Bergantí	Venezuela	78	Pedro Sisteré
1848	Bergantí	Atalayador	265	Carlos Geli
1848	Bergantí-Goleta / Polacra-Goleta / Goleta	Paquete De Venezuela	102	
1849	Corbeta	Petronila	267	Carlos Geli
1849	Polacra	Elisea	168	Mariano Geli
1849	Bergantí-Goleta / Polacra-Goleta / Goleta	Anita	153	P. Sisteré
1850	Bergantí-Goleta / Polacra-Goleta / Goleta	Nueva Teresa	184	
1851	Bergantí	Tibidabo	300	Ramon Ramis
1851	Polacra	Nicasia	133	
1853	Bergantí	Urbano	202	Carlos Geli
1853	Polacra	Hermesinda	115	Pedro Sisteré
1853	Bergantí-Goleta / Polacra-Goleta / Goleta	Urbana	163	
1854	Polacra	Mercedita	145	Pedro Sisteré
1854	Polacra	Paula	234	Nicolas Pica
1855	Polacra	Sorpesa	251	Nicolas Pica
1855	Polacra	Ignacito	202	Pedro Sisteré
1855	Vapor	Victoria	110	Pedro Sisteré
1857	Vapor	Tarraconense	32	Alexander Germans
1857	Vapor	Montjuich	30	MTM
1858	Bergantí	Mamelita	258	Jose Font
1858	Vapor	Indio	45	MTM
1859	Vapor	Remolcador	31	Pedro Sisteré
1860	Vapor	Catalán	55	Alexander Germans
1864	Bergantí-Goleta / Polacra-Goleta / Goleta	Prim	125	
1865	Corbeta	Josefa	375	Jose Font
1866	Bergantí-Goleta / Polacra-Goleta / Goleta	Timoteo 3º	320	
1867	Corbeta	India	800	Jose Font
1869	Corbeta	Jose Forgas	785	Jose Font
1878	Bergantí-Goleta / Polacra-Goleta / Goleta	Orinoco	283	

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades recollides a Ricart i Giralt 1924: 10-24.

Taula A.2.2. - Inversions navilieres dels fabricants d'eixàrcia

Embarcació			Quantitat invertida (en ptes.)*	Tipus d'inversió
Tipus	Nom	Capità		
Societat dels germans Calvell (1846)				
		Gerardo Monter	500	En parts
Bergantí	Vilasá	Felipe Abril	1.150	En parts
Bergantí	Jacinto	Pablo Villamore	1.000	En parts
Bergantí	Jacinto	Pablo Villamore	2.000	En motes
Bergantí	Salvador	Juan Bautista Risech	500	En parts
Bergantí	Temistocles	Miguel Font	842,75	En parts
Bergantí	Emprendedor	Antonio Sitches	770	En parts
Bergantí	Barceló	N. Fontrodona	1.000	En parts
Polacra	Pronta	N. Maristany	1.063,625	En parts
Bricbarca	Palomon	José Ros	625	En parts
Bergantí	Descubierta	Pablo Abril	1.375	En parts
Bergantí	Vilasá	Felipe Abril	1.375	En parts
Bricbarca	Amable Rosa	Pablo Fanesas	1.062,5	En parts
Bergantí	Industria	Agustin Maristany	1.332,5	En parts
Polacra	Eduvigio	Rafael Pallarés	1.250	En parts
Polacra	Eduvigio	Rafael Pallarés	750	En motes
Polacra	Prudente	Francisco Millet Maristany	1.187,5	En parts
Total			17.783,875	
Jaume Calvell (1846)				
Llaüt	Cayman	Jose Grané	750	En motes
Llaüt	San Pedro	Gerónimo Millet	750	En motes
Llaüt	Virgen Del Mar	Juan Bertran	750	En motes
Místic	Numantino	Pablo Alsina	750	En motes
Místic	San Antonio	Gerardo Maristany	750	En motes
Bergantí goleta	Sí Señor	Pedro Curell	750	En motes
Bergantí goleta	Joven Teresa	Miguel Pagés	750	En motes
Bergantí goleta	Churruca	Manuel Truch	1.400	En motes
Total			6.650	
Lluís Garriga (1851)				
Polacra	Decidida	Juan Sanjoan, del Masnou	750	En motes
Bergantí	Espanyol Felipe	Ramon Coll, del Masnou	750	En motes
Polacra	Joven Mari	Francisco Botet, de Lloret	500	En motes
Corbeta	Villanueva	Josep Codina, de Badalona	750	En motes
Corbeta	Villanueva	Josep Codina, de Badalona	750	En motes
Polacra espanyola	Mercedes	Narcis Maciá, de Lloret	1.000	En motes
Polacra espanyola	Leocadia	Josep Farré, del Masnou	500	En motes
Bergantí	Pepito	Salvador Botet	250	En motes
Pailebot	Juanito Segundo	Miquel Roig i Alsina	750	En motes
Polacra	Cristina	Juan Domenech i Conill, de Lloret	1.500	En motes

Corbeta		Josep Pujol, de Lloret	1.000	En motes
Bergantí	Eolo	Joaquin Parés, de Lloret	1.500	En motes
Pailebot	Juanito Primero	Juan Marti, del Masnou	500	En motes
Bergantí	Monarca	Anton Pagès, del Masnou	750	En motes
Bergantí	Francisco	Llorens Carrau, de Vilassar	1.500	En motes
Corbeta	Tuya	Feliu Roigilarrau	1.000	En motes
Bergantí	Si	Bruno Garcia, del Masnou	1.500	En motes
Polacra espanyola	Rosario	Joaquin Durall, de Lloret	250	En parts
Bergantí espanyol	Chanito	Jaume Gelpí i Mas, de Vilassar	3.250	En parts
Total			18.750	
Sever Soler (1866)				
Corbeta	Josefita	Carlos Botta	1.500	En parts
Corbeta	Nueva Casimira	Antonio Mataró i Parés	3.375	En parts
Polacra	Elvira	Juan Sust	2.500	En parts
Polacra	Modestita	Juan Bautista Rivas	1.833,33	En parts
Polacra	Merced	Narciso Maciá	1.542,25	En parts
Bergantí	Francisco	Gerónimo Ferres	1.450	En parts
Bergantí	Jaime	José Conill	758	En parts
Total			12.958,58	

** Valors originals en duros, reials i maravedís, convertits a pessetes.*

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades extretes d'AHPB 1303/5, f. 102, not. Josep Ponsà i Figuerola, 10 de juny de 1846; AHPB 1253/24, 483, not. Pedro Gonzalez i Govern, 15 de setembre de 1851; AHPB 1303/25, 121, not. Josep Ponsà i Figuerola, 7 de juliol de 1866.

**Taula A.3.1. – Evolució de la població de la Barceloneta:
referències alternatives***

Any	Nombre d'habitants	Comentari original	Font
1821	7.000-8.000	“à-peu-près” (més o menys)	Henry 1822: 55
1826	5.000	“no bajan de”	Miñano y Bedoya 1826: 392
1832	5.318		
1841	8.000	“sobre”	<i>El Constitucional</i> , 17 de febrer de 1841
1841	5.000		Ídem, 19 de juny de 1841
1845	11.000		Madoz 1846: 546
1846	11.000		Garriga i Roca 1862: cap. 10
1847	20.000		Bertrán Soler 1847: 78
1848	11.808		
1855	13.000		Garriga i Roca 1862: cap. 10
1859	14.795		
1860	18.155		
1860	11.000		Matas & Saurí 1860: 31
1861	22.000	17.000 habitants i 5.000 transeünts	<i>El Pájaro azul</i> , 28 de setembre de 1861
1865	20.000	“más de”	<i>La Corona</i> , 20 d'abril de 1865
1869	15.926		
1877	17.587		
1878	25.000		Esteban Amengual, <i>Revista Marítima</i> , 1 de març de 1878
1882	15.802		
1885	22.000		Melcior Gassull, "La Barceloneta y el andén alto del puerto II", <i>El Diluvio</i> , 15 d'abril de 1885
1885	15.977		
1887	17.053		
1888	15.308		
1890	20.000	“más de”	Ricart i Giral, "Sobre las obras del puerto de Barcelona", <i>La España Regional</i> (Tomo VIII), p. 144
1891	16.838		
1894	20.000	“más de”	<i>El Campeón</i> , 31 de juliol de 1894
1894	20.000		Ídem, 4 d'agost de 1894
1894	20.000-22.000		"En vela velando", Ídem, 11 d'agost de 1894
1895	26.000	“unas”	Biyetan, <i>El Vigia de la Barceloneta</i> , 27 d'octubre de 1895
1897	18.382		
1897	21.000	“unos” 18.000 habitants i “tal vez” 3.000 no inscrits	"Una mirada higiénica a la Barceloneta", <i>El Vigia de la Barceloneta</i> , 14 de març de 1897.
1897	20.000	“más de”	Ricart i Giral 1897: 17
1900	20.538		

1900	20.688	Blanc i Benet 1907: 164

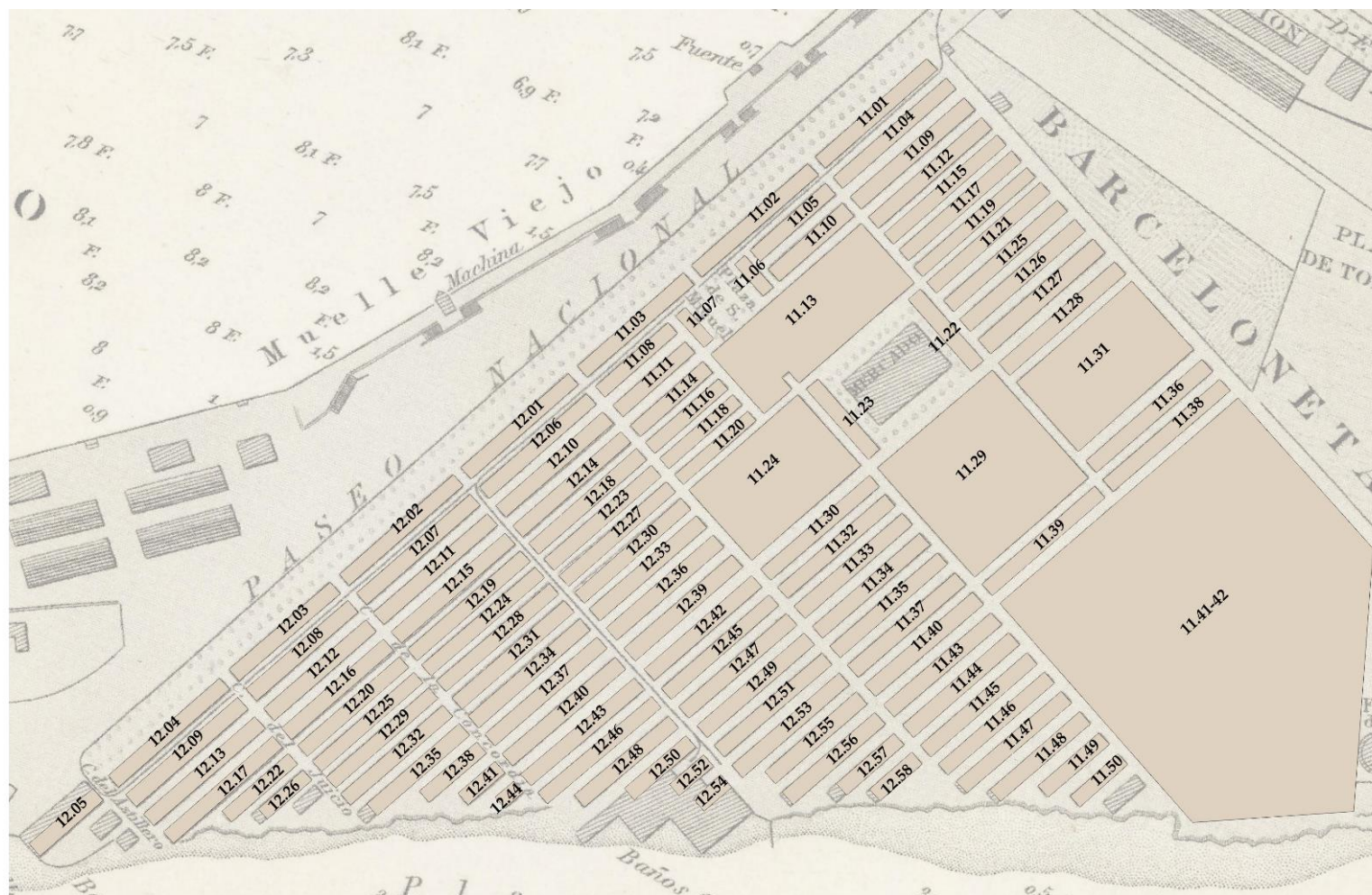
** En gris, inserides les referències oficials, extretes de la taula 3.1. d'aquesta tesi.*

Taula A.3.2. – Defuncions, taxes de mortalitat i fonts

Any	Nombre de defuncions a la Barceloneta	Taxes de mortalitat (‰)			Font
		Barceloneta	Barcelona (total)	Barcelona (districtes)	
1860	394	26,6			Registre de Defuncions
1861	357	24,0	27,1	22,1	Colomer i Codina 1883
1862	396	26,5	28,7	23,2	Ídem
1863	497	33,2	35,0	28,7	Ídem
1864	441	29,4	32,6	26,9	Ídem
1865	752	49,9	45,8	37,3	Ídem
1866	314	20,8	28,3	21,1	Ídem
1867	508	33,5	33,1	26,5	Ídem
1868	455	30,0	34,4	28,0	Ídem
1869	496	32,6	31,0	25,8	Ídem
1870	749	49,0	38,1	31,7	Ídem
1871	445	29,0	31,5	24,4	Ídem
1872	442	28,8	31,4	23,8	Ídem
1873	528	34,3	32,2	24,3	Ídem
1874	528	34,2	36,4	28,0	Ídem
1875	542	35,0	33,6	25,7	Ídem
1876	473	30,4	34,0	26,8	Ídem
1877	558	35,8	33,9	28,3	Ídem
1878	489	31,3	33,7	27,0	Ídem
1879	558	35,6	34,8	28,0	Ídem
1880	535	34,0	31,9	26,0	Ídem
1881	456	26,2	28,4	26,4	García Faria 1893: 121
1882	589	34,0	31,9	26,1	Ídem
1883	624	36,1	33,0	27,7	Ídem
1884	599	34,8	31,7	26,3	Ídem
1885	724	42,2	36,6	30,3	Ídem
1886	440	25,7	29,2	24,5	Ídem
1887	671	39,3	33,5	28,8	Ídem
1888	575	33,2	30,9	25,7	<i>Gaceta Sanitaria de Barcelona</i> , març de 1889, p. 221
1889	579	32,6	29,3	25,4	<i>Gaceta Sanitaria de Barcelona</i> , abril de 1890, p. 270
1890	574	32,1	30,1	25,6	Registre de Defuncions; <i>Gaceta Sanitaria de Barcelona</i> , març de 1891, p. 236
1891	514	28,4	27,6	22,7	<i>Gaceta Sanitaria de Barcelona</i> , març de 1892, p. 85
1892					
1893					

1894	648	30,1	25,1	21,1	<i>Gaceta Sanitaria de Barcelona, tots els números mensuals</i>
1895	649	27,5	24,9	20,9	Ídem
1896	601	30,0	27,8	23,0	Ídem
1897					
1898					
1899					
1900	528	25,7	25,4		Registre de Defuncions; <i>Anuario estadístico de la ciudad de Barcelona. Año 1902 1903: 97; 217.</i>

Mapa A.3.1. – Illes de cases de la Barceloneta

Font: Elaboració pròpia a partir de Cerdà 1867, II:206-23; 426-27; Garriga i Roca 1862, cap. 12.

Taula A.3.3. - Preus, habitants i taxes de mortalitat per illa de cases

Illa de cases	Preu per solar (1862) -en reials de velló-	Nombre d'habitants			Taxa de mortalitat (‰)		
		1859	1862	1887	1856-65	1880-89	Diferència
11.01	53.320	44	56	180	38,64	27,78	-10,86
11.02	53.320	63	61	134	25,40	27,61	2,22
11.03	53.320	73	61	126	17,81	36,51	18,70
11.04	48.000	116	120	223	32,76	33,63	0,87
11.05	48.000	67	66	97	43,28	26,80	-16,48
11.06	53.333	19	22	55	10,53		
11.07	53.333	30	23	58	10,00	31,03	21,03
11.08	48.000	79	64	76	16,46	32,89	16,44
11.09	42.666	147	134	146	28,57	34,25	5,68
11.10	42.666	65	55	107	27,69	37,38	9,69
11.11	42.666	72	71	121	22,22	28,10	5,88
11.12	42.666	112	114	157	38,39	24,20	-14,19
11.13	42.666	414	426	576	20,53	20,49	-0,05
11.14	42.666	80	73	86	16,25	27,91	11,66
11.15	37.333	133	102	175	17,29	22,86	5,56
11.16	37.333	60	65	49	26,67	26,53	-0,14
11.17	37.333	127	136	204	25,20	37,75	12,55
11.18	37.333	62	58	89	20,97	32,58	11,62
11.19	32.000	163	143	171	23,93	40,94	17,01
11.20	32.000	60	58	111	35,00	26,13	-8,87
11.21	32.000	162	152	195	32,72	32,82	0,10
11.22	53.333	57	78	96	36,84	21,88	-14,97
11.23	53.333	86	67	110	31,40	25,45	-5,94
11.24	<i>Caserna de cavalleria</i>		400				
11.25	32.000	69	131	266	34,78	22,93	-11,85
11.26	32.000	161	148	206	29,19	29,13	-0,07
11.27	32.000	165	151	221	26,67	49,77	23,11
11.28	32.000	177	175	228	29,94	51,75	21,81
11.29	48000	348	359	359	26,72	27,30	0,57
11.30	32.000	161	147	185	27,95	30,81	2,86
11.31	<i>Caserna d'infanteria</i>		2.800				
11.32	32.000	164	165	209	23,17	42,11	18,93
11.33	32.000	130	112	164	23,85	25,00	1,15
11.34	26.666	148	148	197	23,65	17,77	-5,88
11.35	26.666	147	159	217	30,61	31,80	1,18
11.36	21.333	239	249	273	29,29	34,07	4,78
11.37	21.333	209	206	184	25,36	31,52	6,16
11.38	21.333	159	122	244	22,64	31,97	9,33
11.39	21.333	146	146	141	27,40	39,01	11,61
11.40	10.666	196	182	213	30,10	30,99	0,88
11.41-42	21.333	569	498	486	29,70	29,01	-0,69
11.43	7.466	151	186	235	35,10	38,72	3,62

11.44	6.400	151	138	125	21,85	46,40	24,55
11.45	6.400	176	143	158	15,91	31,65	15,74
11.46	6.400	209	222	220	33,97	41,82	7,85
11.47	6.400	187	192	197	30,48	52,28	21,80
11.48	6.400	74	46	113	22,97	46,90	23,93
11.49	6.400	70	70	83	21,43	43,37	21,94
11.50	6.400	34	33	125	26,47	21,60	-4,87
12.01	53.320	75	83	127	24,00	31,50	7,50
12.02	53.320	102	109	201	14,71	13,43	-1,27
12.03	48.000	58	52	111	12,07	29,73	17,66
12.04	42.666	135	127	220	28,15	28,64	0,49
12.05	32.000	12			0		
12.06	48.000	109	141	144	19,27	40,97	21,71
12.07	32.000	150	124	216	17,33	22,69	5,35
12.08	15.999	154	143	172	29,22	30,23	1,01
12.09	8.533	308	306	243	22,40	40,74	18,34
12.10	42.666	118	114	222	20,34	30,18	9,84
12.11	32.000	125	123	251	30,40	21,51	-8,89
12.12	15.999	172	162	227	25,00	27,31	2,31
12.13	7.466	307	342	279	31,60	38,71	7,11
12.14	37.333	110	100	168	29,09	38,69	9,60
12.15	32.000	175	159	247	25,71	27,53	1,82
12.16	15.999	164	181	191	29,27	36,13	6,86
12.17	7.466	145	149	113	31,03	24,78	-6,26
12.18	37.333	107	108	178	27,10	25,28	-1,82
12.19	32.000	148	125	242	25,00	25,62	0,62
12.20	15.999	143	133	185	22,38	25,95	3,57
12.22	5.333	163	138	135	25,15	30,37	5,22
12.23	37.333	110	109	177	28,18	32,77	4,59
12.24	32.000	235	218	226	28,51	36,28	7,77
12.25	10.666	185	203	188	39,46	37,23	-2,23
12.26	5.333	80	72	123	35,00	34,96	-0,04
12.27	32.000	101	95	192	34,65	24,48	-10,17
12.28	21.333	154	144	244	19,48	29,92	10,44
12.29	5.333	197	170	197	26,40	40,61	14,21
12.30	32.000	44	41	81	34,09	30,86	-3,23
12.31	15.999	194	183	268	28,87	30,22	1,36
12.32	5.333	153	160	173	32,68	44,51	11,83
12.33	32.000	127	121	192	20,47	31,77	11,30
12.34	15.999	223	211	234	21,97	41,03	19,05
12.35	5.333	154	138	219	24,68	38,36	13,68
12.36	32.000	130	117	186	28,46	51,08	22,61
12.37	15.999	263	284	274	32,32	39,05	6,73
12.38	5.333	45	44	28	28,89	64,29	35,40
12.39	32.000	141	155	220	34,04	35,91	1,87
12.40	10.666	277	278	197	28,16	51,78	23,62

12.41	5.333	55	55	23	18,18	60,87	42,69
12.42	21.333	138	162	112	41,30	52,68	11,37
12.43	7.466	256	236	166	25,78	43,37	17,59
12.44	7.466	12	13	15	16,67	26,67	10,00
12.45	21.333	104	119	69	30,77	86,96	56,19
12.46	7.466	210	248	257	36,67	34,63	-2,04
12.47	15.999	116	150	181	57,76	37,57	-20,19
12.48	7.466	207	211	196	35,27	27,55	-7,71
12.49	7.466	266	253	239	24,44	25,52	1,09
12.50	7.466	113	136	97	39,82	29,90	-9,93
12.51	7.466	242	227	209	29,34	38,28	8,94
12.52	7.466	28	56	59	60,71	20,34	-40,38
12.53	7.466	213	202	183	23,94	33,33	9,39
12.54	7.466	19	10	29	26,32	37,93	11,62
12.55	7.466	156	191	153	36,54	43,14	6,60
12.56	6.400	175	158	155	32,57	36,13	3,56
12.57	6.400	60	54	82	46,67	29,27	-17,40
12.58	6.400	29	30	37	34,48	35,14	0,65

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades extretes de Cerdà 1867, II:206-23; 426-27; Garriga i Roca 1862: cap. 9 i 12; García Faria 1893, I:171-93.

Annexos al Capítol 4

Taula A.4.1. – Llistat d'accidents laborals reportats a la premsa (1830-1899)

Any	Abast	Edat	Sector	Establiment o ocupador
1845	Defunció		Metal·lúrgia	Fàbrica de Domènech i Prat
1850	Defunció		Fusta	
1854	Fractura de cames		Fusta	Magatzem de fustes de Gurri
1857			Gas	Fàbrica de gas
1860	Fractura de braç		Càrrega i descàrrega	
1861	Fractura de cama		Metal·lúrgia	MTM
1861			Construcció	
1866	Contusió al pit		Càrrega i descàrrega	
1868	Defunció		Fusta	
1868			Emmagatzematge	
1870	Fractura de braç i altres ferides	10	Metal·lúrgia	MTM
1871			Fusta	
1871	Fractura de tibia		Metal·lúrgia	Nuevo Vulcano
1871			Càrrega i descàrrega	
1871	Defunció		Metal·lúrgia	Nuevo Vulcano
1871	Defunció		Metal·lúrgia	Nuevo Vulcano
1872	Fractura de cama		Metal·lúrgia	Nuevo Vulcano
1875	Fractura de cama		Metal·lúrgia	
1875	Ferides a la mà i braços		Metal·lúrgia	
1875	Defunció		Construcció	
1876	Ferida al peu		Càrrega i descàrrega	
1879	Contusió a l'esquena		Càrrega i descàrrega	
1879	Amputació de dits		Càrrega i descàrrega	
1879	Ferida al peu		Fusta	
1879	Cremades a l'esquena		Metal·lúrgia	Fàbrica Ciervo
1880	Ferides a la cara		Càrrega i descàrrega	
1880	Fractura de dos dits		Càrrega i descàrrega	
1880	Amputació d'un dit		Càrrega i descàrrega	
1880	Ferida al cap		Càrrega i descàrrega	
1880	Ferida a la cama		Càrrega i descàrrega	
1880	Ferida al dit		Càrrega i descàrrega	
1880	Ferida al peu		Metal·lúrgia	Fàbrica Escuder
1880			Càrrega i descàrrega	
1880	Ferida al dit		Metal·lúrgia	
1881	Contusions al pit i el cap		Càrrega i descàrrega	
1881	Ferida al cap		Càrrega i descàrrega	
1881	Amputació de les mans		Metal·lúrgia	MTM

1881	Fractura de braç		Càrrega i descàrrega	
1883	Fractura de cama		Càrrega i descàrrega	
1884			Càrrega i descàrrega	
1884	Ferida al dit	55	Metal·lúrgia	MTM
1884	Contusions i ferides		Càrrega i descàrrega	
1884	Contusions		Càrrega i descàrrega	
1884	Ferides diverses		Càrrega i descàrrega	
1885	Fractura de dos dits		Càrrega i descàrrega	
1885	Contusions		Construcció	Obres del port
1887	Ferida a la mà		Alimentació	Fàbrica de fideus
1887		45	Càrrega i descàrrega	
1888	Ferida al dit		Càrrega i descàrrega	
1888	Lesió al canell		Càrrega i descàrrega	
1891	Ferides al cap i la cama		Metal·lúrgia	Nuevo Vulcano
1892			Metal·lúrgia	Nuevo Vulcano
1892	Contusions al tòrax		Càrrega i descàrrega	
1892	Ferida al cap		Càrrega i descàrrega	
1892	Ferida a la mà		Càrrega i descàrrega	
1892			Càrrega i descàrrega	
1892	Lesió al peu		Metal·lúrgia	MTM
1893	Contusions al tòrax i el peu		Fusta	Varadero
1893	Ferida al cap		Càrrega i descàrrega	
1893	Contusió a l'esquena		Càrrega i descàrrega	
1893	Defunció		Càrrega i descàrrega	
1893	Ferida a la mà	23	Fusta	
1893	Ferida al peu	42	Càrrega i descàrrega	
1893	Ferida a la mà	16	Metal·lúrgia	MTM
1893	Ferida a la cama		Fusta	
1893	Fractura de fèmur i cúbit	15	Metal·lúrgia	MTM
1894	Fractura de tibia i peroné	44	Càrrega i descàrrega	
1894	Ferida a la mà	13	Metal·lúrgia	Taller de ferreteria
1894	Fractura de tibia i ferida al colze	44	Càrrega i descàrrega	
1894	Ferida a la mà		Metal·lúrgia	MTM
1894	Amputació d'un dit i fractura de la resta de dits		Metal·lúrgia	MTM
1894	Contusió a la cara		Càrrega i descàrrega	
1894	Ferides diverses	46	Metal·lúrgia	MTM
1894	Ferida al peu	47	Càrrega i descàrrega	
1894	Ferida a la cara	32	Càrrega i descàrrega	
1894	Ferida al cap	33	Càrrega i descàrrega	
1894	Ferida al cap	34	Càrrega i descàrrega	
1894	Ferida a la mà	44	Càrrega i descàrrega	
1895	Ferida al cap	48	Fusta	Fàbrica de serrar fustes
1895	Ferida a un dit		Càrrega i descàrrega	
1895	Ferida al peu		Càrrega i descàrrega	
1895	Contusió al cap	56	Càrrega i descàrrega	

1895	Ferida al peu	48	Càrrega i descàrrega	
1895	Defunció		Càrrega i descàrrega	
1895	Fractura de cama	56	Càrrega i descàrrega	
1895	Fractura de clavícula	36	Càrrega i descàrrega	
1896	Ferida al braç	16	Metal·lúrgia	MTM
1896	Fractura de braç	27	Metal·lúrgia	Nuevo Vulcano
1896	Fractura d'un dit i ferida al peu		Metal·lúrgia	MTM
1896	Fractura de cama	57	Càrrega i descàrrega	
1896	Fractura de cama		Càrrega i descàrrega	
1894	Fractura als dits		Càrrega i descàrrega	
1894	Ferida al dit	22	Alimentació	Fàbrica de fideus
1894	Fractura del peu		Càrrega i descàrrega	
1895	Ferida al cap		Càrrega i descàrrega	
1895	Cremades		Metal·lúrgia	Serralleria
1895	Fractura del radi		Càrrega i descàrrega	
1895	Ferida al dit		Càrrega i descàrrega	
1895	Fractura de tres dits	12	Construcció	Fàbrica Escofet, Tejera y Compañía
1895	Ferida al llavi			Fàbrica situada al Passeig del Cementiri
1895	Defunció		Servei domèstic	Casa en la que habitava
1895	Contusió al peu		Càrrega i descàrrega	
1895	Contusió al cap		Metal·lúrgia	Varador del port
1895	Ferida a la mà i fractura de dit	18	Metal·lúrgia	Ferreteria
1896	Dislocació del braç i fractura d'un dit		Càrrega i descàrrega	
1896	Commoció cerebral	30	Metal·lúrgia	MTM
1896	Defunció	16	Gas	Fàbrica de gas
1896	Fractura del braç	14	Metal·lúrgia	Fàbrica Escuder
1896	Fractura del braç i dislocació del canell	45	Càrrega i descàrrega	
1896	Fractura de cama		Càrrega i descàrrega	
1897	Ferida a la mà		Càrrega i descàrrega	
1897			Servei de neteja	Brigades de neteja
1897	Defunció		Càrrega i descàrrega	
1897	Ferides greus		Càrrega i descàrrega	
1897	Ferides als dits		Metal·lúrgia	Nuevo Vulcano
1897	Defunció		Metal·lúrgia	Nuevo Vulcano
1897	Fractura de dit		Càrrega i descàrrega	
1897	Ferida a un dit		Metal·lúrgia	Ferreteria
1897	Fractura de dit		Càrrega i descàrrega	
1896	Fractura de dit		Metal·lúrgia	MTM
1896	Ferides al peu i la cama		Càrrega i descàrrega	
1896	Ferida a la mà		Càrrega i descàrrega	
1897	Fractura de cama		Càrrega i descàrrega	
1897	Fractura de cama	44	Càrrega i descàrrega	
1897	Ferida al costat dret	36	Càrrega i descàrrega	

1897	Lesió a la mà		Càrrega i descàrrega	
1897	Fractura de cama		Càrrega i descàrrega	
1897	Fractura de peroné		Obres portuàries	
1898	Ferida a la mà		Càrrega i descàrrega	
1898	Fractura de dit		Metal·lúrgia	Nuevo Vulcano
1898	Fractura a la mà		Metal·lúrgia	Nuevo Vulcano
1898	Ferida a la regió parietal dreta		Metal·lúrgia	MTM
1899	Ferides greus		Càrrega i descàrrega	
1899	Lesió al crani i fractura de braç	34	Càrrega i descàrrega	
1899	Lesió a la cara		Càrrega i descàrrega	
1899	Defunció		Metal·lúrgia	MTM
1899	Lesions greus		Metal·lúrgia	Nuevo Vulcano
1899	Lesió al ventre	33	Metal·lúrgia	Nuevo Vulcano

Font: Elaboració pròpia a partir del buidatge hemerogràfic realitzat per aquesta tesi.

Taula A.4.2. – Detall ampliat de la distribució de la força de treball masculina per grups d'ocupació

Grups ocupacionals (HISCO)	1840-1871		1879-1900			1862		1890	
	n.	%	n.	%		n.	%	n.	%
-1 - Activitat no laboral	13	0,9	1	0,1		99	2,1	22	0,7
0/1 - Professionals i tècnics	22	1,6	14	1,2		110	2,4	39	1,2
1 - Científics físics i tècnics relacionats						1	0		
2 - Arquitectes, enginyers i tècnics relacionats			2	0,2				2	0,1
3 - Enginyers i tècnics relacionats			2	0,2		1	0		
4 - Oficials de naus i aèronaus	4	0,3	3	0,3		59	1,3	5	0,2
6 - Metges, dentistes, veterinaris i treballadors similars	5	0,4	3	0,3		13	0,3	8	0,2
7 - Metges, dentistes, veterinaris i treballadors similars	1	0,1				1	0	2	0,1
12 - Juristes			1	0,1		1	0		
13 - Professors	2	0,1	1	0,1		3	0,1	6	0,2
14 - Religiosos	1	0,1				6	0,1	2	0,1
16 - Escultors, pintors, fotògrafs i artistes creatius similars	3	0,2				6	0,1	4	0,1
17 - Compositors i artistes realitzadors	6	0,4	2	0,2		8	0,2	10	0,3
19 - Professionals, tècnics i treballadors similars no classificats en altres grups						11	0,2		
2 - Treballadors administratius i de gestió	4	0,3	4	0,3		21	0,5	3	0,1
21 - Directors	1	0,1	4	0,3		12	0,3	3	0,1
22 - Supervisors, capatassos i similars	3	0,2				9	0,2		
3 - Treballadors d'oficina, funcionaris i similars	8	0,6	22	1,8		25	0,5	54	1,6
30 - Oficinistes i similars (especialitat desconeguda)	6	0,4	21	1,8		8	0,2	43	1,3
32 - Taquígrafs, mecanògrafs, teletipistes i operadors de màquines perforades de targetes i cintes	2	0,1	1	0,1		15	0,3	6	0,2
33 - Comptadors, tenidors de llibres, caixers i similars						2	0	1	0
37 - Repartidors de correu								2	0,1

38 - Operadors de telèfons o telègrafs							2	0,1
4 - Treballadors de vendes	20	1,5	35	2,9	103	2,2	102	3,1
41 - Treballadors propietaris (a l'engròs i al detall)	11	0,8	29	2,4	45	1	84	2,5
42 - Compradors					11	0,2	1	0
44 - Agents d'assegurances, immobiliaris, de vendes de serveis i subhastadors							1	0
45 - Venedors, empleats de comerç i similars	6	0,4	6	0,5	42	0,9	16	0,5
49 - Treballadors de vendes sense classificar en altres grups	3	0,2			5	0,1		
5 - Treballadors del servei	62	4,5	60	5	122	2,6	74	2,2
51 - Gerents propietaris (càtering, allotjament i serveis d'oci)	10	0,7	6	0,5	50	1,1	43	1,3
53 - Cuiners, cambrers, bàrmans i similars	5	0,4	2	0,2	31	0,7	9	0,3
54 - Criats i treballadors de servei domèstic sense classificar en altres grups	3	0,2					1	0
55 - Guàrdies d'edificis, personal de manteniment, neteja i similars			2	0,2			1	0
56 - Bugaders, netejadors en sec i planxadors	1	0,1						
57 - Perruquers, barbers, especialistes en tractaments de bellesa i similars	10	0,7	3	0,3	38	0,8	16	0,5
58 - Personal de serveis de protecció i seguretat	33	2,4	47	3,9	2	0	4	0,1
59 - Treballadors de serveis no classificats en altres grups					1	0		
6 - Treballadors agropecuaris, forestals, caçadors i pescadors	175	12,7	81	6,8	405	8,7	170	5,1
61 - Explotadors agrícoles (grangers)	46	3,3	9	0,8	76	1,6	5	0,2
62 - Treballadors agrícoles i ramaders	1	0,1	1	0,1	8	0,2	2	0,1
63 - Treballadors forestals					3	0,1		
64 - Pescadors, caçadors i similars	128	9,3	71	5,9	318	6,8	162	4,9
7/8/9 - Treballadors de la producció, operadors d'equips de transport i jornalers	1.074	77,9	977	81,8	3.779	81	2.850	86
71 - Miners, picapedrers, perforadors i similars	2	0,1	1	0,1				
72 - Obrers en el tractament dels metalls	8	0,6	3	0,3	44	0,9	10	0,3
73 - Treballadors en la preparació de la fusta i la fabricació del paper	11	0,8	2	0,2	31	0,7		
74 - Treballadors en tractaments químics i similars	3	0,2	3	0,3	12	0,3	8	0,2

75 - Filadors, teixidors, calceters, tintorers i similars	37	2,7	5	0,4	102	2,2	7	0,2
76 - Adobers, pellissers i operaris de la pell			2	0,2	6	0,1	3	0,1
77 - Treballadors en el processat de menjar i beguda	31	2,2	14	1,2	99	2,1	39	1,2
79 - Sastres, modistes i similars	22	1,6	8	0,7	77	1,7	19	0,6
80 - Sabaters i treballadors de la confecció de cuirs	29	2,1	20	1,7	130	2,8	42	1,3
81 - Ebenistes, fusters i similars	22	1,6	8	0,7	163	3,5	18	0,5
82 - Llauradors i gravadors de pedres	5	0,4	1	0,1	12	0,3		
83 - Ferrers en general, artesans del metall i operaris de màquines	44	3,2	31	2,6	188	4	88	2,7
84 - Mecànics, ajustadors-muntadors i rellotgers	5	0,4	8	0,7	27	0,6	15	0,5
87 - Lampistes, soldadors, calderers, llauners i altres treballadors del gas i preparats d'estructures metàl·liques	12	0,9	10	0,8	54	1,2	31	0,9
88 - Joiers i treballadors de metalls preciosos					1	0	2	0,1
89 - Vidriers, ceramistes i similars	3	0,2			4	0,1	1	0
92 - Impressors i similars	9	0,7	1	0,1	17	0,4	4	0,1
93 - Pintors	11	0,8	11	0,9	25	0,5	13	0,4
94 - Altres obrers manufacturats i treballadors similars no classificats en altres grups	9	0,7	1	0,1	20	0,4	6	0,2
95 - Paletes, fusters i altres treballadors de la construcció	113	8,2	53	4,4	584	12,5	151	4,6
96 - Operadors de màquines fixes i d'instal·lacions similars	5	0,4	5	0,4	22	0,5	5	0,2
97 - Manipulacions de mercaderies, materials i terra i operadors d'equips relacionats	5	0,4	1	0,1	28	0,6	3	0,1
98 - Operadors d'equips de transport	458	33,2	292	24,5	1.603	34,4	702	21,2
99 - Treballadors sense classificar en altres grups	230	16,7	497	41,6	530	11,4	1.683	50,8
Total	1.378		1.194		4.664		3.314	

Font: Elaboració pròpia a partir de la base de dades poblacional creada per aquesta tesi i de les dades extretes de Garriga i Roca 1862: cap. 9 i AIAMCB, Eleccions, D.3.1., 1889-1990.

Annexos al Capítol 5

Taula A.5.1. - Preus, habitatges i densitat poblacional per illa de cases						
Illa de cases	Preu per solar (1862) -en reials de velló-	Habitatges el 1862			Densitat poblacional (habitants per 100 m²)	
		Nombre	Superfície per habitatge (m²)	Habitants per habitatge	1862	1887
11.01	53.320	9	77,6	6,2	8	8,8
11.02	53.320	18	93,8	3,4	3,6	10,6
11.03	53.320	13	119	4,7	3,9	10,5
11.04	48.000	29	71,4	4,1	5,8	9,5
11.05	48.000	14	90,7	4,7	5,2	9,8
11.06	53.333	2	128,4	11	8,6	10,5
11.07	53.333	4	87,7	5,8	6,6	10,4
11.08	48.000	11	90,6	5,8	6,4	11,2
11.09	42.666	36	53,6	3,7	6,9	7,3
11.10	42.666	14	70,6	3,9	5,6	9,2
11.11	42.666	17	58,6	4,2	7,1	9,2
11.12	42.666	25	56,2	4,6	8,1	10,2
11.13	42.666	76	158,4	5,6	3,5	3
11.14	42.666	14	78,8	5,2	6,6	8,3
11.15	37.333	23	73,3	4,4	6	9,4
11.16	37.333	11	87,7	5,9	6,7	6,3
11.17	37.333	31	56,7	4,4	7,7	7,4
11.18	37.333	15	80,6	3,9	4,8	6,8
11.19	32.000	33	54,3	4,3	8	6,2
11.20	32.000	13	71,2	4,5	6,3	7,4
11.21	32.000	35	50,2	4,3	8,7	8,7
11.22	53.333	14	61,9	5,6	9	7,3
11.23	53.333	17	64,5	3,9	6,1	7,9
11.24	<i>Caserna de cavalleria</i>					
11.25	32.000	32	47,2	4,1	8,7	8,4
11.26	32.000	36	48,8	4,1	8,4	8,4
11.27	32.000	34	48,6	4,4	9,1	8,4
11.28	32.000	39	52,2	4,5	8,6	8,1
11.29	48000	73	203,9	4,9	2,4	1,6
11.30	32.000	33	50,7	4,5	8,8	8,6
11.31	<i>Caserna d'infanteria</i>					
11.32	32.000	35	45,6	4,7	10,3	7,8
11.33	32.000	22	69,4	5,1	7,3	8,2
11.34	26.666	30	53,3	4,9	9,3	6,7
11.35	26.666	33	48,4	4,8	9,9	7,5
11.36	21.333	53	42,4	4,7	11,1	8,5
11.37	21.333	45	41,1	4,6	11,1	7

11.38	21.333	32	55,4	3,8	6,9	8,4
11.39	21.333	30	57,4	4,9	8,5	8
11.40	10.666	49	42,2	3,7	8,8	7,9
11.41-42	21.333	93	132,8	5,4	4	2,2
11.43	7.466	47	43,3	4	9,1	10,3
11.44	6.400	30	46,7	4,6	9,8	8,2
11.45	6.400	33	66	4,3	6,6	8,9
11.46	6.400	46	47,3	4,8	10,2	8,4
11.47	6.400	38	46,6	5,1	10,9	8
11.48	6.400	12	72	3,8	5,3	9,1
11.49	6.400	16	55	4,4	8	7,4
11.50	6.400	6	75,2	5,5	7,3	11,3
12.01	53.320	18	99,7	4,6	4,6	9
12.02	53.320	22	95,6	5	5,2	10,6
12.03	48.000	12	126,8	4,3	3,4	9,2
12.04	42.666	27	64,3	4,7	7,3	9,7
12.05	32.000					
12.06	48.000	33	49,1	4,3	8,7	7,4
12.07	32.000	28	81,4	4,4	5,4	8,2
12.08	15.999	34	46,8	4,2	9	9,5
12.09	8.533	60	38,9	5,1	13,1	9,7
12.10	42.666	24	70,3	4,8	6,8	7,6
12.11	32.000	31	45	4	8,8	9,7
12.12	15.999	41	40,6	4	9,7	8,6
12.13	7.466	63	37,1	5,4	14,6	8,2
12.14	37.333	23	67,2	4,3	6,5	9
12.15	32.000	36	58,3	4,4	7,6	9,7
12.16	15.999	34	55,1	5,3	9,7	9
12.17	7.466	29	42	5,1	12,2	8,4
12.18	37.333	24	61,4	4,5	7,3	7,1
12.19	32.000	34	54,3	3,7	6,8	8,4
12.20	15.999	37	46,1	3,6	7,8	9
12.22	5.333	25	46,8	4,2	11,8	8,7
12.23	37.333	26	69,9	4,4	6	8
12.24	32.000	49	47,8	4,4	9,3	8,9
12.25	10.666	46	41,8	4,8	10,6	8,6
12.26	5.333	15	40,7	4,3	11,8	9,1
12.27	32.000	22	63,6	5,3	6,8	9,4
12.28	21.333	27	76,1	3,9	7	9,3
12.29	5.333	44	45,5	4,3	8,5	
12.30	32.000	10	132,6	4,6	3,1	8,7
12.31	15.999	40	53	3,9	8,6	7,1
12.32	5.333	41	46,3	4,8	8,4	9,5
12.33	32.000	25	57,4	4,1	8,4	7,6
12.34	15.999	51	41,6	4,9	10	9,2
12.35	5.333	28	52,4	4,9	9,4	8,6

12.36	32.000	24	58,4	4,3	8,3	8,6
12.37	15.999	66	35,3	5,5	12,2	4,1
12.38	5.333	8	125,4	4,2	4,4	9,2
12.39	32.000	37	45,5	4,1	9,2	7,1
12.40	10.666	67	35,8	3,7	11,6	3,8
12.41	5.333	15	43	4,2	8,5	5,5
12.42	21.333	39	42,2	4,1	9,8	7
12.43	7.466	58	41,3	4,3	9,9	13,7
12.44	7.466	3	61,3	4,8	7,1	3,7
12.45	21.333	25	40,3	4,6	11,8	8,5
12.46	7.466	54	39,2	4,5	11,7	7,2
12.47	15.999	33	41,5	4	10,9	7,8
12.48	7.466	53	35,9	4,5	11,1	9,1
12.49	7.466	56	37	4,4	12,2	6,8
12.50	7.466	31	41,2	4,5	10,6	9
12.51	7.466	51	40	5,1	11,1	7,6
12.52	7.466	11	54,8	4,3	9,3	7,6
12.53	7.466	47	43,4	1,3	9,9	6,6
12.54	7.466	8	50,7	4,3	2,5	7
12.55	7.466	44	37,8	4,3	11,5	7,6
12.56	6.400	37	38	3,2	11,2	7
12.57	6.400	17	47,7	7,5	6,7	9,4
12.58	6.400	4	54,2	4,4	13,8	

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades extretes de Garriga i Roca 1862: cap. 9 i 12; García Faria 1893, I:171-93.

Índex de taules i gràfiques

Llista de taules

I.1. – Composició de la base de dades comercial i industrial	50
I.2. – Composició de la base de dades poblacional	52
I.3. – Estimació de l'ocultació de defuncions al Registre Civil	53
I.4. – Distribució per grups d'edat dels registres de defuncions i els ingressos hospitalaris de majors de cinc anys (%)	54
I.5. – Distribució per estat civil dels registres de defuncions i els ingressos hospitalaris (%)	55
I.6. – Periòdics de la Barceloneta	60
1.1. – L'exclusió del sector financer	69
1.2. – Evolució dels establiments de la Barceloneta i Barcelona, per sectors (CNAE)	81
1.3. – Evolució dels establiments de la Barceloneta i Barcelona, per sectors (classificació pròpia)	82
1.4. – El disminuït pes del tèxtil	83
1.5. – L'absència d'activitats professionals	84
1.6. – Principals tipus d'establiments a la Barceloneta	85
1.7. – Dones titulars de negocis, per sectors	86
1.8. – Principals tipus d'establiments posseïts per dones	87
1.9. – Evolució de l'origen econòmic de l'elit masculina del barri, per sectors (%)	88
1.10. – Magatzems i comerços majoristes	91
1.11. – Arrendataris dels magatzems de la Diputació de l'andana baixa del Moll Vell, any 1853	93
1.12. – Ús per sectors dels magatzems de l'andana baixa del Moll Vell	94
1.13. – La boteria a Barcelona, 1844–1846	100
1.14. – Mestres boters a la Barceloneta i Barcelona	106
1.15. – Establiments artesanals del metall	110
1.16. – Establiments de pastes per a sopa	141
1.17. – Serveis d'allotjament	143
1.18. – Principals tipus d'establiments al passeig Nacional	156
1.19. – Principals sectors econòmics al passeig Nacional (%)	156
2.1. – Llistes de contribució fiscal de mestres d'aixa i mestres calafats	186
2.2. – Crèdits del mestre d'aixa Jaume Sust i Roca, any 1848	188
2.3. – Indicadors de l'evolució de la força de treball al sector	214
2.4. – Valor dels actius taxats de la societat dels germans Calvell, any 1846	250
2.5. – Composició del capital en les dues etapes de la societat Matas y Compañía, anys 1856 i 1871	251
3.1. – Evolució de la població de Barcelona i la Barceloneta (1768–1900)	279
3.2. – Taxes de natalitat i nupcialitat de la Barceloneta i Barcelona (1836–56)	283

3.3. – Saldos vegetatius i migratoris de la Barceloneta i Barcelona (1888–96)	285
3.4. – Saldo de persones absents i transeünts a la Barceloneta i Barcelona (1897–1900).....	286
3.5. – Taxes de masculinitat a la Barceloneta i Barcelona (1848–1900).....	289
3.6. – Taxes de masculinitat a la Barceloneta, per procedència	290
3.7. – Taxes de mortalitat a la Barceloneta i Barcelona segons els autors contemporanis (%).....	291
3.8. – Evolució de la mortalitat estacional a Barcelona (%).....	295
3.9. – Pes de la mortalitat infantil i juvenil en el total de la mortalitat a la Barceloneta i Barcelona (%)	297
3.10. – Mostra de la base de dades poblacional de la Barceloneta (1840–1900).....	307
3.11. – Població flotant a la Barceloneta i Barcelona.....	310
3.12. – Procedència de la població de la Barceloneta i Barcelona l'any 1900 (%)	311
3.13. – Pes dels immigrants a la Barceloneta, entre la població major de 13 anys (%).....	311
3.14. – Estacionalitat dels esdeveniments registrats en la població nativa i immigrant (%)	313
3.15. – Evolució de l'origen de la població immigrant a la Barceloneta, per regió migratòria (%)	314
3.16. – Pes de la població migrant procedent de poblacions litorals (%)	317
3.17. – Pes de la població migrant procedent de poblacions litorals, per grups d'edat (%)	318
3.18. – Pes de la població migrant procedent de poblacions litorals, per gènere i estat civil (%)	319
3.19. – Població migrant segons tipus de municipi d'origen.....	320
3.20. – Principals localitats d'origen de la immigració	321
3.21. – Poblacions amb majors diferències entre períodes (1840–71 vs 1879–1900)	321
3.22. – Taxes de masculinitat de la població immigrant, per regió migratòria.....	322
3.23. – Estat civil de la població immigrant adulta, per regió migratòria (%).....	324
3.24. – Pes de l'homogàmia matrimonial a la Barceloneta (%).....	325
3.25. – Pes de l'homogàmia local, per regió migratòria (%)	325
3.26. – Pes de l'homogàmia provincial, per regió migratòria (%).....	326
3.27. – Ocupacions de la població masculina entre les principals poblacions d'origen (%)	340
3.28. – Ocupacions de la població masculina originària de l'Alpujarra Baixa (%).....	344
4.1. – Concentració de mariners i pescadors a la Barceloneta (1840–1879)	357
4.2. – Pes dels oficis marítims a l'estructura ocupacional masculina (%)	358
4.3a. – Evolució del pes de les principals ocupacions masculines, 1840–1900 (%).....	359
4.3b. – Evolució del pes de les principals ocupacions masculines, 1862–1890 (%)	359
4.4. – Evolució quantitativa de la força de treball a les principals factories metal·lúrgiques	362
4.5. – Distribució per activitat econòmica dels accidents laborals reportats a la premsa (1840–1899)....	366
4.6a. – Força de treball masculina per grups d'ocupació, 1840–1900 (%).....	374
4.6b. – Força de treball masculina per grups d'ocupació, 1862–1890 (%).....	374
4.7a. – Ocupacions amb majors canvis de tendència, 1840–1871 i 1879–1900.....	375
4.7b. – Ocupacions amb majors canvis de tendència, 1862 i 1890	375
4.8. – La corrosió dels oficis artesanals (%).....	377
4.9. – Evolució de les ocupacions artesanals dins el sector del metall (%)	377
4.10. – Evolució de les categories laborals (%).....	378
4.11. – Evolució dels nivells de qualificació laboral (%)	379

4.12. – Mitjanes d'edat de les principals ocupacions, any 1890	383
4.13. – Pes dels immigrants en les principals ocupacions (%)	385
4.14. – Perfil de l'origen migratori en les principals ocupacions	385
4.15. – Tipus de localitat d'origen en les principals ocupacions (%)	387
4.16a. – Pes dels treballadors residents en els grups d'illes de preu superior (%).....	388
4.16b. – Pes dels treballadors residents en els grups d'illes de preu superior, any 1890	388
4.17. – Evolució de les ocupacions al servei domèstic	403
4.18. – Evolució de les ocupacions al tèxtil i la confecció	407
4.19. – Evolució del nombre de dones titulars de negocis en el tèxtil i la confecció.....	408
4.20. – Dones propietàries d'establiments de venda d'alimentació al detall	409
5.1. – La indicació de les causes de mort al Registre de Defuncions	426
5.2. – Taxes de mortalitat per grups de malalties (‰).....	428
5.3. – Taxes de mortalitat per causes socials (‰)	429
5.4. – Taxes de mortalitat de les principals malalties (‰).....	430
5.5. – Taxes de mortalitat de les malalties directament lligades a l'estat del sòl i el subsol (‰)	431
5.6. – Pes de les malalties directament lligades a l'estat del sòl i el subsol entre la població de 0 a 4 anys (‰).....	431
5.7. – Taxes de mortalitat de les malalties amb un vincle cert amb l'estat nutricional de l'individu (‰).....	433
5.8. – Pes de les malalties amb un vincle cert amb l'estat nutricional de l'individu entre la població de 0 a 4 anys (‰).....	433
5.9. – Pes dels principals grups de malalties. per grups d'edat (%).....	435
5.10. – Pes de les principals malalties. per grups d'edat (%).....	435
5.11. – Pes de les malalties infeccioses transmeses per aigua i aliments entre la població de 0 a 4 anys (%)	436
5.12. – Pes dels principals grups de malalties, per gènere (%)	437
5.13. – Pes dels principals grups de malalties per gènere entre la població de 0 a 4 anys (%).....	438
5.14. – Taxes de mortalitat per causa social a Barcelona (‰).....	439
5.15. – Taxes de mortalitat de les principals malalties a Barcelona i la Barceloneta (‰).....	440
5.16. – Pes de les principals malalties en la mortalitat dels menors de 13 anys, dècada de 1890 (%).....	440
5.17. – El repartiment benèfic d'aliments per àrees de la ciutat durant l'epidèmia de còlera de 1865.....	468
5.18. – Albergats a Montalegre, per categoria econòmica de l'illa de residència.....	476
5.19. – Albergats a Montalegre (>13 anys), per regió de procedència	476
5.20. – Evolució dels alumnes matriculats a les escoles públiques de la Barceloneta.....	515
5.21. – Alumnes escolaritzats a la Barceloneta per tipus d'establiment, any 1896	523
5.22. – L'evolució de l'escolarització a la Barceloneta (1861–1896)	525
5.23. – Taxes d'analfabetisme brut a la Barceloneta i Barcelona (1860–1900)	525
5.24. – Taxes d'analfabetisme entre els homes majors de 25 anys, per grups d'edat (1890)	526
5.25. – Taxes d'analfabetisme entre els homes majors de 25 anys, per qualificació laboral (1890).....	527
5.26. – Ubicació residencial dels electors de la Barceloneta, per categoria d'illa de cases (%).....	547
A.I.1. – Principals periòdics barcelonins consultats.....	633

A.1.1. – Detall ampliat de l'evolució de la distribució sectorial dels establiments de la Barceloneta i Barcelona.....	635
A.1.2. – Llistat d'electors per la Barceloneta, any 1847.....	638
A.1.3. – Llistat d'electors per la Barceloneta, any 1865.....	639
A.1.4. – Llistat d'electors per la Barceloneta, any 1889.....	644
A.2.1. – Vaixells de gran tonatge construïts a la Barceloneta el segle XIX.....	652
A.2.2. – Inversions navilieres dels fabricants d'eixàrcia.....	654
A.3.1. – Evolució de la població de la Barceloneta: referències alternatives.....	656
A.3.2. – Defuncions, taxes de mortalitat i fonts.....	657
A.3.3. – Preus, habitants i taxes de mortalitat per illa de cases.....	660
A.4.1. – Llistat d'accidents laborals reportats a la premsa (1830-1899).....	663
A.4.2. – Detall ampliat de la distribució de la força de treball masculina per grups d'ocupació.....	667
A.5.1. – Preus, habitatges i densitat poblacional per illa de cases.....	670

Llista de gràfiques

I.1. – Nombre de protocols notariais consultats, per any.....	58
2.1. – Nombre de velers de més de 80 tones construïts anualment a Barcelona.....	171
2.2. – Mestres calafats i mestres d'aixa a la Barceloneta (1846–1911).....	213
2.3. – Mestres de vela a la Barceloneta (1823–1900).....	263
3.1. – Evolució de la població de la Barceloneta, segons els padrons i censos municipals (1832–1891).....	277
3.2. – Evolució de la població de la Barceloneta, segons els censos nacionals de població (1832–1900).....	278
3.3. – Població de la Barceloneta per pisos, 1859–60 i 1882 (%)	281
3.4. – Població de la Barceloneta per pisos, 1840–1900 (%)	282
3.5. – Taxes de natalitat a la Barceloneta i Barcelona (%).....	284
3.6. – Estructura per grups d'edat de la població de la Barceloneta i Barcelona, any 1848.....	287
3.7. – Piràmide de població de la Barceloneta (1870).....	288
3.8. – Piràmide de població de la Barceloneta, per procedència (1870).....	288
3.9. – Taxes de mortalitat a la Barceloneta i Barcelona, 1860–1900 (‰).....	293
3.10. – Evolució de la mortalitat estacional a la Barceloneta (%)	295
3.11. – La mortalitat a la Barceloneta, per grups d'edat (%)	298
3.12. – La mortalitat a Barcelona, per grups d'edat (%)	298
3.13. – Taxes de mortalitat (1856–65), per valor del sòl de l'illa (1862).....	301
3.14. – Taxes de mortalitat (1880–89), per valor del sòl de l'illa (1862).....	301
3.15. – Distribució de la població difunta i ingressada per grups d'edat, segons procedència i període... 312	
3.16. – Distància del punt d'origen de la població migrant respecte la Barceloneta (%).....	316

3.17. – Distància del punt d'origen de la població migrant, per gènere (%)	317
3.18. – Evolució de la població migrant segons el nombre d'habitants dels municipis d'origen (%)	320
3.19. – Grups d'edat de la població migrant adulta, per regió migratòria (%)	323
4.1. – Nivells de qualificació laboral de la població masculina, segons procedència (%).....	380
4.2. – Nivells de qualificació laboral de la població masculina, segons categoria d'illes (%)	381
4.3. – Distribució per grups d'edat de les principals ocupacions, segons període (%)	382
4.4. – Piràmides d'edat de les principals ocupacions masculines, any 1890	384
5.1. – Defuncions diàries a la Barceloneta durant l'epidèmia de còlera de 1854.....	459
5.2. – Defuncions diàries per còlera a la Barceloneta durant l'epidèmia de 1865.....	469
5.3. – Defuncions diàries a la Barceloneta durant l'epidèmia de febre groga de 1870	480
5.4. – Taxes d'analfabetisme entre els homes majors de 25 anys, per valor del sòl de l'illa (1890)	528
5.5. – Superfície mitjana de l'habitatge, per valor del sòl de l'illa (1862).....	538
5.6. – Densitat de població, per valor del sòl de l'illa (1862)	540
5.7. – Densitat de població, per valor del sòl de l'illa (1887)	542
5.8. – Taxes de mortalitat de 1856–65, per densitat de població de cada illa (1862)	545
5.9. – Taxes de mortalitat de 1880–89, per densitat de població de cada illa (1887).....	545

Índex d'imatges i mapes

Llista d'imatges

I.1. – La Barceloneta, la Porta de Mar i la Ciutadella (1855).....	21
I.2. - La separació física entre la Barceloneta i Barcelona (1882)	29
I.3. - L'arenal abans de la Barceloneta (1705-06)	32
I.4. – L'antic barri de barraques (1697).....	34
I.5. – La Barceloneta recent construïda (1774).....	36
I.6. – Model original de casa	37
I.7. – La Barceloneta i el seu projecte d'Eixample (1891)	42
I.8. – El projecte fallit de Pere Falqués (1894)	43
1.1. – La Barceloneta i la relació orgànica amb el port (1856).....	68
1.2. – El port de Barcelona, abans i després de la primera fase de reforma (1860-65 i 1882-83)	73
1.3. – Detall dels solars i edificacions del passeig Nacional (1926).....	158
2.1. – Arbre genealògic de la família Geli.....	217
2.2. – Arbre genealògic de la família Sisteré.....	220
2.3. - Detalls de l'espai de l'Astillero en dos imatges de la ciutat (1814 i 1833)	231
2.4. - Detalls de l'espai de l'Astillero abans i després de la construcció dels Banys de l'Astillero i de la Bateria Reial (1856 i 1862)	235
2.5. - L'ús de l'espai com a dipòsit de fusta, any 1910	239
4.1. – Dones elaborant aparells de pesca a un carrer de la Barceloneta (1912)	400
5.1. – Retrat satíric del mercat de la Barceloneta, any 1864.....	465
5.2. – Retrat de la plaça de la Font i el nou mercat de la Barceloneta	494
5.3. – Detall de diverses cases de la Barceloneta properes al mar, any 1856	532
A.I.2. – Sonet sobre la Barceloneta, any 1894.....	631
A.I.1. – Jeremiada dedicada a la Barceloneta, any 1870	631
A.I.3. – Poema dedicat a la Barceloneta, any 1895	632

Llista de mapes

I.1. – L'avenç de la línia de mar (1774-1862)	38
I.2. – L'expansió horitzontal de la Barceloneta (1774-1862).....	38
I.3. – Evolució urbanística de la Barceloneta a la primera meitat del segle XIX	39
I.4. – L'estructura espacial de la Barceloneta (1840-1900)	44

I.5. – Categories d'illes segons el preu del sòl (1862).....	45
I.6. – La segregació social dins la Barceloneta (1865-70).....	46
1.1. – Propietat directa dels magatzems del Moll Vell a mitjans segle XIX	91
1.2. – Localització dels mestres boters l'any 1863	104
1.3. – Localització dels establiments d'instrumental nàutic	117
1.4. – Localització de les principals fàbriques mecano-metal·lúrgiques	123
1.5. – Localització de les tendes d'efectes navals.....	135
1.6. – Localització dels traductors i intèrprets	145
2.1. – Localització dels tallers de mestre d'aixa i calafat, 1845-1866	174
3.1. - Taxes de mortalitat per illa (1856-65).....	300
3.2. - Taxes de mortalitat per illa (1880-89).....	300
3.3. – Localitats d'origen de la població immigrant.....	315
3.4. – Patró residencial dels immigrants, per regió d'origen	327
3.5. – Patró residencial dels immigrants, per tipus de localitat d'origen	327
3.6. – Origen de la immigració catalana, per comarques.....	329
3.7. – Patró residencial de la població originària de Tortosa	331
3.8. – Patró residencial de la població originària de Vinaròs	336
3.9. – Patró residencial de la població originària de Benidorm	338
3.10. – Origen de la immigració valenciana, per comarques.....	345
4.1. – Localitats d'origen dels immigrants, per principals ocupacions.....	386
4.2a. – Patrons residencials dels homes, per principals ocupacions	390
4.2b. – Patrons residencials dels homes, per principals ocupacions	391
4.3. – Localització de la prostitució regulada l'any 1892	414
5.1. – Carrers amb pavimentació, any 1855	461
5.2. – La xarxa de clavegueram, any 1862	462
5.3. – Llocs de residència dels albergats a Montalegre (1870)	475
5.4. – Localització de les defuncions per febre groga (1870).....	481
5.5. – La xarxa de clavegueram a la Barceloneta, any 1896.....	501
5.6. – Les escoles particulars de la Barceloneta, any 1861.....	514
5.7. – Les escoles de la Barceloneta, any 1896	523
5.8. – Taxes d'analfabetisme entre els homes majors de 25 anys, per illa de cases (1890)	527
5.9. – Edificis enfonsats en el temporal de 26 de desembre de 1853.....	533
5.10. – Model de casa predominant el 1862	538
5.11. – Densitat de població per illa de cases (1862)	539
5.12. – Arquetip de casa segons l'alçada (1862)	540
5.13. – Arquetip de casa segons l'alçada (1887)	541
5.14. – Densitat de població per illa de cases (1887)	542
5.15. – Patrons de residència de la població immigrant	543
5.16. – Patró residencial dels electors de la Barceloneta (1847-1889)	546
A.3.1. – Illes de cases de la Barceloneta.....	659

